

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİ YANINDA
DÖVLƏT İDARƏÇİLİK AKADEMİYASI

DR.DOS. R.A. ƏKBƏROV

“ ”
MÜASİR HÜQUQ
SİSTEMLƏRİ

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin
16 yanvar 2014-cü il tarixli 26 sayılı əmrilə
dərslük təsdiq edilmişdir.*

Qanun Nəşriyyatı
2014

Elmi redaktor: AMEA-nın müxbir üzvü h.e.d. prof. M.F.Məlikova
Bakı Dövlət Universitetinin “Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi və tarixi” kafedrasının müdiri

Rəyçilər: h.e.d. prof. H.S.Qurbanov
AMEA-nın Fəlsəfə, Sosialogiya və Hüquq İnstitutunun
“Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi, mülki hüquq və proses”
şöbəsinin müdiri

h.e.d. prof. Nazim Cəfərli
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət
İdarəçilik Akademiyasının “Dövlət idarəçiliyinin hüquqi
təminatı” kafedrasının professoru

h.f.d. dos. A.M.Abdullayev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət
İdarəçilik Akademiyasının “Dövlət quruculuğu və hüquq”
kafedrasının dosenti

h.f.d. dos. M.K.Abdullayev
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Beynəlxalq
əlaqələr üzrə prorektoru

Dr.dos. R.A.Əkbərov. Müasir hüquq sistemləri

Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2014. 696 səh.

Dərslərdə dünyanın hüquq xəritəsinə daxil olan roman-german, ingilis-sakson, müsəlman, həmçinin Çin, Yaponiya, Türkiyə və digər aparıcı dövlətlərin hüquq sistemlərinin təşəkkülü, formalaşması və müasir inkişafı tədqiq edilmişdir. Eyni zamanda hər bir hüquq sistemi daxilində müvafiq olaraq adət hüquqları, normativ-hüquqi aktlar, məhkəmə presedentləri, doktrinal mənbələr, hüquq sahələri və məhkəmə quruluşu öyrənilmişdir. Kitabdan ali məktəblərin “hüquqşünaslıq”, “beynəlxalq münasibətlər”, “regionşünaslıq”, “politologiya” ixtisası üzrə təhsil alan tələbələr, magistrlər, müəllimlər, elmi işçilər, idarəçilik və hüquq strukturunda çalışan kadrlar, habelə maraqlanan geniş oxucular istifadə edə bilirlər.

ÖN SÖZ

Müasir dövrdə hüquq təhsili alan hər bir tələbə, yalnız milli hüququ, yerli qanunvericiliyi öyrənməklə kifayətlənməməli, bütün hüquq sistemləri barədə geniş biliyə malik olmalıdır. Çünki müasir qloballaşan dünyada, siyasi, iqtisadi, mədəni, hüquqi və digər humanitar sahələrdə qarşılıqlı əlaqələrin dərinləşməsi, ilk növbədə dövlətlərin hüquqi münasibətlərindəki nailiyyətlərinin və hüquqi təcrübələrinin milli qanunvericiliyə inteqrasiya olunmasını zəruri edir. Bu baxımdan, dünyanın müasir hüquqi xəritəsinə daxil olan hüquq ailələrində mövcud olan və baş verə biləcək inkişafın mənimsənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Digər tərəfdən, yalnız müasir hüquq sistemləri haqqında ətraflı məlumata malik olmaqla həm regional, həm də ümumdünya səviyyəsində müxtəlif dövlətlər arasında hüquqi və digər sahələrdə əməkdaşlığı inkişaf etdirmək və möhkəmləndirmək mümkündür. Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra dünya birliyi ilə, xüsusilə də Avropa ölkələri ilə yaxın əlaqələr qurmuş, ölkəmizin demokratikləşməsi prosesində mühüm addımlar ataraq, hüquq sahəsində qoşulduğu konvensiya və digər beynəlxalq paktlara müvafiq olaraq islahatlar aparmışdır. Milli qanunvericilikdə beynəlxalq standartlara cavab verən, əsasən də insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasına yönəlmiş bir sıra hüquq normaları qəbul edilmiş, yeni məəcəllələr hazırlanmış və bu proses mütəmadi olaraq təkmilləşdirilir.

Müasir hüquq sistemlərindən əhatə dairəsinə görə, daha çox roman-german və ingilissakson ailələri fərqləndirilir. Bu baxımdan dərslikdə hər iki hüquq ailəsinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət verilir.

mişdir. Heç şübhəsiz ki, dərsliyə daxil edilmiş mövzularda, müasir hüquq sistemlərinin aparıcı dövlətlərinin, o cümlədən kontinent hüquq ailəsinə daxil olan Fransanın və Almanıyanın hüquq mənbələrinin öyrənilməsi, müasir dövrün ən böyük hüquq ailəsi olan roman-german hüquq sisteminin və digər hüquq ailələrinin, dünyanın hüquq xəritəsində hansı hüquqi inkişaf səviyyəsinə malik olduqlarını müəyyən etməyə imkan verəcəkdir. Eyni zamanda, hüquqşünasların ünsiyyət vasitəsi olan roma hüququ ilə tanışlıq, müasir dünyanın ən mükəmməl hüquq sisteminin, hüquq ədəbiyyatı mənbələrində "yazılı ağıl" (ratio skripta) adlanan hüququn, öz dövrünü aşaraq min illikləri qət edib, ümumdünya hüququ əhəmiyyəti kəsb etməsinə də aydınlıq gətiriləcəkdir. Digər hüquq ailələrinin xüsusilə də roman-german hüquq sisteminin öyrənilməsi "hüquqşünaslıq" ixtisası üzrə təhsil alan tələbələr üçün böyük elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyəti vardır. Belə ki, tələbələr, müasir hüquq sistemləri daxilində ən mükəmməl hüquq ailəsinin təşəkkülü, inkişafı və təkamülünü izləməklə yanaşı, gələcəkdə qarşılaşa biləcəkləri mürəkkəb kazual vəziyyətlərdə, öz hüquq düşüncələrində çevik hüquqi konstruksiya qurmaqla, hüquqi texnikanın köməyiylə, ədalətli qərarların əldə olunması üsullarına nail olmağın hüquqi vasitələrinə yiyələnmə biləcəklər. Roma hüquqşünasları, müxtəlif hüquq sahələri, xüsusilə mülki və ticarət qanunvericiliyində elementar anlayış və kateqoriyalar işləyib hazırlamışdırlar ki, bu əsaslar indi də aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Roma xüsusi hüququ, hələ də bu sahədə peşəkar hüquqşünasların hazırlanması üçün əsas baza olaraq qalmaqda davam edir. Ona görə də belə bir ifadənin işlədilməsini heç də təsadüfi deyildir ki, romalılar dünyanı üç dəfə – birinci dəfə legionlarının gücü ilə, ikinci dəfə xristianlıq dini ilə, üçüncü dəfə isə mükəmməl hüquq sistemi yaratmaqları ilə –fəth ediblər. Roman-german hüquq sisteminin öyrənilməsi, mülki hüquq və ona yaxın sahələrin mənimsənilməsinə kömək edəcək, birinci kurs tələbələrini hüquqi terminologiya ilə tanış edəcək, roma hüququnun bütün dövrlərdə nüfuzu barədə, onlar-

da aydın elmi təsəvvürlər yaradacaqdır. Eyni zamanda, tələbələr, müasir hüquq sistemləri daxilində ən mükəmməl hüquq ailəsinin təşəkkülü, inkişafı və təkamülünü izləməklə yanaşı, roma hüquq təcrübəsindən geniş bəhrələnenəclər.

Müasir dövrün ən böyük hüquq sistemlərindən digərini ingilis-sakson hüquq ailəsi təşkil edir. İngiltərə presedent hüququ əsasında formalaşan ümumi hüquq (common law) ailəsinin xarakterik cəhətləri, roman-german hüquq sistemindən tamamilə fərqlidir. Belə ki, ümumi hüquq məhkəmə hakimləri tərəfindən yaradılan presedentlərə (təcrübəyə) əsaslanır. "Kral mərhəmətinə" əsaslanan prinsip üzrə qurulmuş və lord-kansler tərəfindən yaradılan ədalət hüququ (equity law) müasir dövrdə vahid presedent hüququnda birləşir. İki böyük hüquq sistemindən əlavə, kitaba ayrı-ayrı hüquq ailələri qrupuna daxil olan Hindistan, Çin, Yaponiya, Türkiyə hüququ, müsəlman hüquq sistemi və yaxın keçmişimizi öyrənməkdə bizə yardımçı olan sosialist hüquq ailəsi daxil edilmişdir.

Beləliklə, müəllif kitabda təqdim etdiyi hər bir milli hüquq sistemini ətraflı öyrənmişdir. İnanırıq ki, bu kitab hər bir oxucuda dünyanın müasir hüquq sistemlərinin yaranması və inkişafı haqqında mükəmməl elmi-nəzəri biliklərin formalaşmasına yardım edəcəkdir.

AMEA-nın müxbir üzvü h.e.d. prof. M.F.Məlikova

I MÖVZU: MÜASİR HÜQUQ SİSTEMLƏRİ FƏNNİNİN ANLAYIŞI VƏ PREDMETİ

Müasir dünyanın hüquq xəritəsi olduqca zəngindir. Dünyada təşəkkül tapmış bugünkü hüquq sistemlərinin formalaşması uzun inkişaf yolu keçmişdir. Bu yol tabulardan, adətlərdən, leqizmlərdən, pretorikalardan (pretor ediktlərindən), kütyumlardan, interpolyasiyalardan, resepsiyalardan, kompilyasiyalardan, presedentlərdən, statutlardan, o cümlədən daha çox etik-əxlaqi davranış qaydalarını ehtiva edən dharmalardan, fayalardan, kanonlardan, fiqhdən, və s. keçərək təkmilləşmiş, normativ aktlar olaraq konstitusiyalarda, məcəllələrdə və digər hüquqi sənədlərdə maddiləşmişdir. Bu hüquq normaları, hər bir ictimai-iqtisadi formasıya müvafiq olaraq, ictimai-hüquqi münasibətləri tənzimlənməyə yönəlmişdir.

Kitaba daxil edilmiş mövzular roman-german hüquq sistemi, ingilissakson hüquq sistemi, həmçinin ayrı-ayrı hüquq ailələri qrupuna daxil olan Hindistan, Çin, Yaponiya, Türkiyə hüquq mənbələrini, müsəlman hüquq ailəsini və yaxın keçmişimizi öyrənməkdə bizə yardımçı olan sosialist hüquq ailəsini əhatə edir. Müasir dövrün ən böyük hüquq ailələrindən biri, roman-german hüquq ailəsidir. Həç şübhəsiz ki, kontinent hüququnun aparıcı ölkələri olan Fransa və Almaniya hüququnun öyrənilməsi, roman-german hüquq ailəsi haqqında müfəssəl biliyin əldə olunmasına şərait yaradacaq. Dərslərdə ənənəvi hüquq ailəsi dövlətləri olan Çin və Yaponiyanın mövcud hüquq normalarının nəsihət, tövsiyə, tapşırıq, öyüd xarakteri daşmasına diqqət verilir. Uzun əsrlər boyu bu şərq dövlətləri, hüquq normalarına münasibətdə etik-davranış qaydalarına üstünlük vermişdilər. Mövzularda, bizim üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən müsəlman hüquq ailəsinin öyrənilməsi, milli qanunvericiliklərdə nəzərə almalı

olacağımız milli mentalitetləri qoruyub saxlamağa və inkişaf etdirməyə kömək edə biləcəyinə zəmin yaradacağı heç şübhəsizdir.

Müasir dövrdə hər bir dövlət öz qanunvericiliyində üstün hesab etdiyi hüquq sistemindən istifadə edir. Eyni zamanda bu və ya digər dövlətlərdə, bir-biri ilə rəqabət aparan müxtəlif hüquq sistemlərindən istifadə olunması praktikasına da rast gəlinir. Hüquq sistemləri arasındakı fərqlərin ifadə olunması və bu fərqlərin nədən ibarət olması, təbii olaraq nəzəriyyəçilər üçün elmi əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı, hüquqşünas praktiklərində diqqətini cəlb edir. Təkcə söhbət ondan getmir ki, hüququn konkret sahələrində tamamilə bir-birinin əksinə olan normalar tətbiq edilir. Məsələn, ingilis ailə hüququ boşanmanı bir hüquq norması kimi təsbit etdiyi halda, irlandiya hüququ belə normanın tətbiqini qadağan edir. Ayrı-ayrı ölkələrdə, ictimai-hüquqi münasibətlərin müəyyən mərhələsində hüquq normasının bu formada tətbiq olunması məqbul hesab etmək olar. Çünki ümumilikdə hüquq daha mürəkkəb ictimai təzahür forması olaraq, hüquqi münasibətlərin kompleks sistemi kimi çıxış edir. Hər bir hüquq sistemi müəyyən təşəkkül tapmış hüquq fondu bazasına malikdir. Bu baza müəyyən qrup normaları əhatə etməklə, normanın yaradılması və təfsir edilməsi, ictimai-sosial quruluşa müvafiq olaraq müəyyən konsepsiyaya malik olması və bu konsepsiyadan çıxış edərək hüququn funksiyası və tətbiqinin asılılıq hədləri və s. bu kimi məsələlərə aydınlıq gətirir.

Müasir hüquq ailələrinin kvalifikasiyası xarakterindən asılı olaraq təbii və süni formalaşan hüquq sistemlərindən ibarətdir. Təbii yaranan hüquq ailələrinin əsasında kvalifikasiya edilən obyektlərin əlamətləri aydın nəzərə çarpır. Təbii yaranan hüquq ailələri əsasən adlarından da göründüyü kimi roman-german, ingilissakson hüququ ailələridir. Digər milli hüquq sistemləri sonradan aparıcı hüquq sisteminə qoşularaq vahid hüquq ailəsini təşkil etmişdilər. Dünyanın hüquq xəritəsində mövcud olan 100 yaxın milli hüquq sisteminin çoxunda oxşar cəhətlər üstünlük təşkil edir. Bu sistemlər bu və ya digər cəhətdən bir-birləri ilə qarşılıqlı əlaqədə, qarşılıqlı asılılıqda olmaqla bir-

birlərinə nüfuz edirlər. Hüquq sistemlərinin bir-birləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi və asılılığı onunla şərtləşir ki, bir qrup hüquq sisteminin digərlərinə nisbətən daha çox ümumi cəhətlərə malik olduğu halda, ayrı-ayrı hüquq sistemləri barədə bunu demək mümkün deyil. Müxtəlif hüquq sistemlərinin mövcud ümumi əlamətləri və cəhətlərinin öz aralarındakı kvalifikasiyası, yaxud bu və ya digər kriteriyaların ümumi əlamət və cəhətlərdən asılılığı hüquq ailəsi anlayışının müəyyən edilməsində əsas şərtlərdən biridir. Elmi və hüquqi tədris ədəbiyyatlarında, hüquq ailəsi milli hüquqların məcmusundan ibarət müxtəlif əlamət və cəhətlərin ümumiləşdirilmiş sistemi kimi təqdim edilir.

Hüquq sistemlərinin kvalifikasiyasının əhəmiyyət kəsb etməsi bir sıra səbəblərdən zəruri və vacibdir. Bu ilk növbədə elmi tanınma və maariflənmək məqsədi daşıyır. Müasir hüquq sistemlərini yaxından tanımaq üçün nəyinki, ümumilikdə, hətta onun ayrı-ayrı hissələrini hərtərəfli və dərinlən öyrənməklə dünyanın hüquq xəritəsinin real vəziyyəti mənimsəmək mümkündür. İkincisi, bu qüvvədə olan qanunvericiliyi unifikasiya etmək və milli hüquqları təkmilləşdirmək baxımından, sırf praktiki məqsədlər üçün də çox vacibdir. Hüquq sistemləri və hüquq ailələrinin qruplaşdırılması ideyası XX əsrin əvvəllərindən başlamışdır. Müqayisəli hüquqşünaslığın tədqiq edən P.Kruz hüquq sistemlərinin hüquqşünas nəzəriyyəçilər və praktiklər tərəfindən unifikasiyasını təqdir etmişdir. Sivilizasiyalı hüquq sistemlərinin ən əhəmiyyətli proseslərinin unifikasiyası qanunvericiliyin və milli hüququn inkişafı üçün də əhəmiyyətlidir. Müasir hüquq sistemlərinin unifikasiyası öz unikallığına görə, Yustinan məcəllələşdirilməsi ilə müqayisə edilməlidir. Üçüncüsü, sivilizasiya (bərabər inkişaf səviyyəsinə malik hüquq sistemləri), coğrafi (bir qitədə yerləşən hüquq sistemləri), regional (bir regionda fəaliyyət göstərən hüquq sistemləri) və başqa əlamətlərinə görə klassifikasiya edilən hüquq sistemlərinin öz aralarında birləşməsi, heç şübhəsiz ki, unifikasiya üçün çox əlverişli şərait yaratmaqla unifikasiya prosesinin dinamik və məqsədə müvafiq aparılmasını təmin edir.

Müasir dövrdə hüququn beynəlxalq unifikasiyası, beynəlxalq və dövlətlərarası münasibətlərin mühüm vəzifələrindən biridir. Belə ki, hüquqa partikulyar baxış tərəfdarları üçün əlçatmaz görünən bu vəzifənin reallaşması obyektiv zərurətdən yaranır. Söhbət heç də, müasir dövrün hüquq sistemlərini "bir tavan altına yığmaqdan" getmir. Məsələ ondandır ki, bu sahə üzrə mövcud beynəlxalq-hüquqi münasibətlərdəki anarxiya və kolliziyaları aradan qaldırmaq və hüquqi münasibətlərin bu və ya digər kateqoriyasını tənzimləyən maddi normaların maksimum unifikasiyasına nail olmaqdır. Həmçinin hüququn beynəlxalq unifikasiyasının məqsədi müxtəlif milli hüquq sistemlərinin dünya miqyasında vahid qanunvericiliklə əvəz edilməsi deyil, beynəlxalq hüququn harmonizasiyası və münasibətlərdəki hüquqi recimin yaxşılaşdırılmasıdır. Yalnız müqayisəli hüquqşünaslığın köməyiylə ayrı-ayrı ölkələrdə hüququn bu və ya digər normalarının üst-üstə düşməsi və tamamilə fərqlənməsini müəyyən etmək mümkündür. Vahid hüquqi texnikanın tətbiqi unifikasiyanın müvəffəqiyyətli olmasının əsasıdır. Hüququn beynəlxalq unifikasiyası və onun milli qanunvericiliyin nisbətində təsiri hüququn inkişafına şərait yaradır. Bütün dövrün qanunvericiləri, hətta antik dövr mərhələsində müqayisəli hüquqdan geniş istifadə etmişlər. Çünki müqayisəli hüquq milli hüququn mahiyyətini daha yaxşı dərk etməyə və onu təkmilləşdirməyə imkan verir. Real hüquqi həyat və bir çox dövlətlərin praktikasi göstərir ki, eyni tipə daxil olan oxşar hüquq sistemlərinin unifikasiyası üçün daha çox zəmin mövcuddur, nəinki müxtəlif qruplara, növlərə və ya ailələrə aid olan hüquq sistemlərinin. Məsələn, müsəlman hüquq sisteminə daxil olan və daha çox dini hüquqi təbiətə malik ölkələrin (Liviya, İran, İraq, Əfqanıstan və b.) hüquq sistemlərinin qarşılıqlı unifikasiyası üçün daha geniş zəmin mövcuddur, nəinki bir tərəfdən ingilissakson hüquq sisteminə daxil olan (Böyük Britaniya, Kanada, Avstraliya, Yeni Zelandiya və b.), digər tərəfdən isə müsəlman hüquq ailəsinə aid olan ölkələrin hüquq sistemlərinin unifikasiya edilməsi. Lakin qruplaşdırılan hüquq sistemlə-

ri çərçivəsində, bəzən ümumi əlamətlərin və cəhətlərin praktiki plandakı klassifikasiyası tamamilə əks nəticələr verə bilər. Məsələn, ABŞ-ın hüquq sisteminə daxil olan Nyu-York və Nyucersi ştatlarının hüquq sistemləri oxşar olmaqdan çox, fərqli cəhətləri ilə seçilir.

Hüquq sistemlərinin klassifikasiyası, hüququn unifikasiyası üçün geniş praktiki imkanlar yaratmaqla yanaşı, başqa cəhətdən də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, unifikasiya zamanı hüquq sistemində olan çatışmazlıqları müəyyən etməklə, hüquq sistemində təkmilləşdirilmənin aparılması və ya tamamilə islahat keçirilməsi, özünəməxsus "təcrübənin mübadiləsi" və s. bu kimi praktiki məsələlərin tətbiqi mümkün olur. Azərbaycan Respublikasında prezidentlik institutunun yaradılması xarici hüquq sistemlərində çoxdan praktikadan keçmiş və müsbət cəhətlərilə fərqlənmiş təcrübənin tətbiq olunmasını buna nümunə göstərmək olar. Məsələn, prezidentlik konstitusiya-hüquq institutu kimi 1990-cı ilin may ayında Azərbaycan Respublikasında yaradılmışdır. Və ya mülki hüquq institutu kimi orta əsrlərdən İngiltərədə mövcud olan mülkiyyətin etibar edilməsi adlanan "trust" institutu hazırda, demək olar ki, bütün hüquq sistemləri tərəfindən istifadə edilir.

Hüquq ailələrinin və hüquq sistemlərinin qruplaşdırılması kriteriyasına bir neçə yanaşma mövcuddur. Belə ki, təsnifləşdirmənin hüquq mənbələrini müxtəlif iyerarxiyası və yaxud hüquq sistemlərinin konseptual quruluşu üzrə müəyyən edilməsi tərəfdarları ilə yanaşı, hüququn köməyiylə yaradılmış cəmiyyətin, sosial quruluşun ön planda görmək istəyənlərin də tərəfdarları çoxdur. Reallıqda isə, hüquq ailələri anlayışı hər hansı bioloji reallığa uyğun gəlməyən, yalnız didaktik (nəsihətədgici, burada: istiqamətverici) məqsədlər üçün istifadə edilərkən, tətbiq edilən hüquq sistemlərinin oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyən etməyə şərait yarada bilməsinə görə əhəmiyyətli hesab edilir.

Milli hüquq sistemlərinin klassifikasiyası meyarlarının müəyyən edilməsi problemi nəzəri və praktiki baxımdan mühüm məsələlərdən biridir. Klassifikasiya meyarları necə seçilməli, onun xüsusiyyətləri və növləri necə olmalı, bu meyarlar daimi və ya müvəqqəti

olmalı, onların məzmunu necə olmalı və s. bu suallar problemin həl-
lində aktualıq kəsb edir. Bəzi tədqiqatçılar hüquq sistemlərinin klas-
sifikasiyası zamanı bir əsas və bir neçə ümumi kriteriya götürməyi
irəli sürürlər. Bir əsas kriteriyanın olmasını "ümumi iqtisadi sistem"
bazası əsasında yaranan və inkişaf edən, onunla şərtlənən hüquq sis-
teminin olması kimi müəyyən edilir. Eyni zamanda "tarixi ənənə",
"ümumi tarixi təbiət" vahid bir kriteriyanın müəyyən edilməsi tərəf-
darlarının fikirləri sırasındadır. Bəzi tədqiqatçılar bir neçə kriteriya-
ya üstünlük verir və fikirlərini belə əsaslandırırlar ki, yalnız bu halda
klassifikasiya pozitiv nəticələr verə bilər. Əks halda meyar öz əhə-
miyyətini itirir. Lakin bəzi müəlliflər (R. Zando) istisna etmirlər ki,
meyarların konqlemerat (nizamsız, qarışıq) faktoru, onların sırasın-
dan hansı bir kriteriyanı əsas, müəyyənədicisi edə bilər. Kriteriyaların
"sadəcə, müəyyən edilməsi" tərəfdarı olan A.Merryman, hüquqi
ənənə və ya bir hüquq ailəsində bütün qruplaşdırılan hüquq sistemi-
ni ənənəsinin, sadəcə, seçilməsini təklif edirdi. "Mürəkkəb kriteri-
ya" üzrə qruplaşdırmanın müəyyən edilməsi, hüquq sistemlərinin üs-
lubu kimi, "hüquq sistemlərinin tarixi təbiəti", xüsusi inkişaf yolu,
"hüququ düşüncənin üstün manerası", "hüquq institutlarının əsas xa-
rakteristikası", hüquq mənbələrinin iyerarxiyası və onların interper-
tasiya bacarığı, "hüquq sistemlərinin ideologiyasında dominatlıq" və
s. baxışları özündə birləşdirirdi. Hüquq sistemlərinin klassifikasiya
meyarlarına M.Boqdan siyasi, ideoloji, dini, tarixi, coğrafi, və de-
moqrafik faktorları şamil edir. P.Kruz hərbi-siyasi faktoru, bütün dün-
ya hüququnun Avropa kontinent hüququnda və ayrı-ayrı sistemlərdə
konfigurasiya etməsini, bir çox faktorlardan, o cümlədən Avropa qi-
təsindəki yeni hərbi-siyasi faktordan asılı olduğunu göstərirdi. XX
əsrin əvvəllərində hüquq sistemlərinin irqi və dil baxımından klassi-
fikasiyası və buna müvafiq olaraq hüquq ailələrində qruplaşdırılma-
sına cəhd edilir. Bu kriteriyalara əsasən hind-avropa, semit və mon-
qoloid hüquq ailəsi yaradılması təklif edilirdi. Hind-Avropa hüquq
ailəsi isə öz növbəsində yunan-roma, german, ingilissakson, iran və

s. yarımqruplara bölünürdü. Müasir dövrdə birlikdə nəzərdən keçirilən kriteriyalara əsasən dörd başlıca hüquq ailəsinin mövcudluğu qəbul edilmişdir: ingilissakson hüquq ailəsi (ümumi hüquq ailəsi), roman-german hüquq ailəsi (sivil hüquq ailəsi), sosialist hüquq ailəsi və qarışıq və ya hibrid yurisdiksiyaya malik hüquq ailələri.

Son dövrlərdə klassifikasiya kriteriyası kimi xüsusi olaraq hüququn məzmunu və mahiyyəti, hüquqi mədəniyyət, hüquqi ideologiya, hüquq mənbəyinin xüsusiyyətləri və s. yanaşmalardan istifadə olunmaqla cəhd edilir. İkinci Dünya müharibəsindən başlayaraq bu günlərə qədər tarixi köklər, üslub oxşarlığı və ya hüquqi düşüncə modeli, əsas hüquq institutlarının qohumluğu və s. kimi klassifikasiya meyarlarına diqqət verilir. Roman-german və ingilissakson hüquq sistemləri istisna olmaqla, digər hüquq sistemləri, xüsusilə də sosialist (bəzən də slavyan hüququ adlanır) və norman (bəzən də skandinaviya hüququ adlanır) hüquq sistemləri daha çox mübahisə doğurur.

Müasir dövrdə ayrı-ayrı hüquq sistemlərinin konverqensiyasının (birləşməsi, uyğunlaşması) mümkünlüyünün aktuallaşmasını və yeni Ümumavropa (Qərbi Avropa) hüququnun yaradılması perspektivini də nəzərdən qaçırmamaq olmaz. Xüsusilə roman-german və ingilissakson hüququnun ümumi cəhətlərinin analizi, belə qənaətin formalaşmasını stimullaşdırır. Tarixən də, milli sivil dövlətlər formalaşana qədər hər iki aparıcı hüquq sistemi eyni hüquq sisteminin, məhz roman və kanon hüquq sisteminin köməyiylə idarə olunmuşdular. Milli dövlətlərin yaranması ilə əlaqədar olaraq, hər bir dövlətin legislaturası (ölkənin qanunverici orqanları) hüququn dinamik inkişafını təmin etməyə çalışması isə, təbii haldır.

Müasir dövrdə dini-ənənəvi hüquq tipi, yaxın keçmişdən fərqli olaraq, demək olar ki, dövlətlərin deyil ayrı-ayrı icmalarının istifadə etdikləri hüquq normaları kimi qalmaqda davam edir. Məsələn, Çində 1911-ci il Sinxay inqilabına qədər, konfutsi təliminin dini-ənənəvi etik normaları dövlətdə rəsmi olaraq qəbul edilmişdir. Hazırda bu kimi hüquq normaları dünyada çox az sayda mövcud olan teokratik

dövlətlərdə hüquqi qüvvədədir. Müasir hüquqda dini dünyagörüşü və inancla bağlı məsələlərdə hakimlər qanunvericilik normaları və məhkəmə praktikasından çıxış edərək, cəmiyyətin bu dini icmalarına münasibətdə təbii olaraq pozitiv hüquqdan yanaşırlar. Dini icmaların inancılıarı isə hüququ qanunlarda və ya məhkəmə praktikasında deyil, qəbul etdikləri dini-hüquqi təlimlər vasitəsilə təzahür edir. Müasir dövrdə dini icma ailələrindən müsəlman və indus dini-ənənəvi ailələri bir-birindən daha çox fərqlənir. Belə ki, yəhudi icması heç vaxt iyudaist dini hüquq normalarını dövlətin rəsmi hüquq normalarına qarşı qoyaraq dini normaların üstün olmasını göstərməyə cəhd etmir. Ona görə də, iyudaist dini hüquq normaları, müsəlman hüquq normaları kimi dövlətdə üstün norma kimi qəbul edilməmişdir. Xristian-dini icmasının imtiyazlarına isə, özünəməxsus hüquq sahəsi olan kanon hüququ və məhkəmə sisteminin yaradılması daxildir. Kilsəyə xüsusi hüquqyaratma-kanon normalarının yaradılması hüququ dövlət tərəfindən, hələ Roma imperiyası dövründə verilmişdir. Belə ki, imperiya qanunlarından kənarda qalan xristian icması, icma daxili münasibətləri tənzimləmək üçün kanon normaları yaradır. Maraqlıdır ki, xristian icmaları kanon hüquq normalarını tərtib edərkən nifrət etdikləri "dinsizlərin" (büt-pərəstlərin) və roma qanunlarından istifadə olunmaması öhdəliyini qarşılarına məqsəd qoymuşdular.

Müasir dövrdə hüquq formalarının quruluşuna görə, bir-birilə rəqabət aparan müxtəlif hüquq sistemləri təşəkkül tapmışdır. Bu hüquq sistemləri müxtəlif hüquqi texnikadan istifadə edilməklə, hər bir ölkənin "öz hüquq" dilində yaradılmışdır. Hazırda beynəlxalq hüquq, sanki yeni bir hüquq sistemi kimi çıxış edərək, müxtəlif hüquq sistemləri olan dövlətlərin arasında regional və ümumdünya miqyaslı əlaqələrin hüquqi tənzimləmə funksiyasını yerinə yetirir. Xüsusilə XX əsrin ortalarından başlayaraq dünyada baş verən siyasi proseslər, təcavüzlərin qarşısının alınması, insan hüquq və azadlıqlarının beynəlxalq təminatı, sürətlə artan beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsi, ənənəvi iqtisad-ticarət əlaqələrinin, mədəni-

humanitar və digər dövlətlərarası əməkdaşlığın dərinləşməsi, elmi-texniki inqilab, sürətlə inkişaf edən informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, hətta tədris olunmuş cəmiyyətlərin beynəlxalq birliyə inteqrasiyası, hüququn yeniləşməsi və onun yeni şəraitə uyğunlaşdırılması və beləliklə, milli qanunvericilikdən üstün olan yeni hüquq sistemi kimi təsdiq edilən beynəlxalq hüquq sistemini dünyadakı mövqeyini daha da aktualaşdırmışdır.

Ümumilikdə, müasir hüquq öz tarixi-mədəni köklərini qədimdən götürərək, tədricən müvafiq ictimai münasibətlər zəminində təkmilləşmiş və mükəmməlləşmişdir. Feodal hüququ şəhər hüququ və ticarət hüququndan bəhrələnməklə yanaşı, antik roma hüququnun re-sepsiyası ilə inkişaf edən iqtisadi-ticarət əlaqələrindəki boşluqları aradan qaldırmağa çalışırdı. Lakin feodalizm dövründə formalaşan hüquq sistemi təkmil olmamaqla yanaşı, öz inkişafının son mərhələsində olan feodal istehsalını əvəz etməyə başlayan kapitalist münasibətlərini də təmin etmirdi. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, bütün hüquq ailələri feodalizm dövründə formalaşmış hüquq sistemlərindən nəinki imtina edir, hətta bu sistemi yeni ictimai-iqtisadi münasibətlərə uyğunlaşdırmağa üstünlük verirdi. Məsələn, İngiltərə dövlətində "ümumi hüquq", "ədalət hüququ" və qismən də statut hüququ kapitalist münasibətlərinə uyğunlaşdırılır. İngiltərə burcu inqilabının hərəkətverici qüvvələri olan yeni kapitalist sahibkarlarını (yeni zadəganlar) və torpaq sahibkarlarını (centerlər) köhnə hüquq sisteminin yeni münasibətlərə uyğunlaşdırması təmin edirdi. İngiltərə presedent hüquq sisteminə münasibətdə, Fransada mövcud olan kontinent hüquq sistemi fərqli qaydada inkişaf edərək, bütün feodal siyasi sistemi və hüquq sistemindən tamamilə imtina edərək, konstitusiya ilə təsbit edilmiş yeni siyasi və hüquqi sistem qurmaq yolunu tutur. Ümumilikdə, təbii ki, orta əsr feodal hüququ siyasi demokratiya və kapitalist sahibkarlığının inkişaf etməsinin qarşısını almaqla yanaşı, öz daxili inkişafında da pərakəndəliyi qoruyub saxlamaqla, hüquqda mütərəqqi dəyişikliklərin inkişafına əngəl törədirdi.

Cəmiyyətin pozitiv inkişafının qarşısını almaq gücündə olmayan heç bir qüvvə feodalizm quruluşunun da o gücdə olmadığını, baş verən burcua-demokratik inqilabları kontekstində sübut edilir. XVII əsr İngiltərə və XVIII əsr Fransa inqilabları, hüquq sistemlərinin də yeni burcuaziya münasibətlərinə reformasiya olunmasını qaçılmaz etdi. Tarixin yeni dövründə baş vermiş inqilablar nəticəsində müasir hüquq sistemlərin formalaşması başa çatmış və inkişaf edərək təkmilləşməsi isə, yeni münasibətlər zəminində davam etmiş və hazırda da bu proses davam edir. Hüquq sistemləri yeni keyfiyyət mərhələsinə daxil olaraq, qanunvericilik sistemi və hüquq sistemi kimi özünü təsdiq etmişdir. Lakin yeni burcuaziya qaydalarına keçid dövründəki ictimai-siyasi kataklizmlər (sarsıntılar), cəmiyyətdəki mövcud hüquqi başlanğıcları nəinki möhkəmləndirdi, əksinə, əsrlər ərzində o dövrə qədər qurulmuş "hüquqi binanı" bir çox hallarda əsaslandırılmamış dağıdaraq, ənənəvi hüquqi mədəniyyəti yox etməklə hüquqi nihilizm (özündən əvvəlkini inkar etmə) və volyuntarizmə (insan iradəsinin əsas amil olması) yol açmış oldular. Yeni burcua hüququnun formalaşması prinsipləri və onun ideoloji cəhətdən əsaslandırılması son orta əsrlərin siyasi və hüquqi elm sahəsinin və maarifçi fəlsəfənin görkəmli nümayəndələri, Neapol universitetinin hüquq professoru Canbattista Viko, ingilis filosofu Con Lokk, fransız hüquqşünası Şarl Monteskye, cinayət hüququ sahəsində müasir dövr üçün yeni prinsiplər işləyib hazırlamış Çezare Bekkariya mühüm rol oynamışdılar. Son orta əsrlərdə Qərb Avropada artıq, torpaq üzərində feodal mülkiyyəti, təhkimçilik hüququ və imtiyazlı quruluş cəmiyyətin siyasi, iqtisadi və hüquqi inkişafına əngəl törədirdi. Mütləq monarxiya idarəçilik forması sənaye və ticarət müəssisələrinin fəaliyyətinə bürokratik maneə idi. Burcuaziya artıq feodal mütləqiyyəti ilə barışmaq istəmir və mövcud quruluşun ləğvi, hüquq bərabərliyini, ən zəruri siyasi və hüquqi azadlıqlara təminatı, o cümlədən şəxsiyyətin təhlükəsizliyi və xüsusi mülkiyyətin müdafiə edilməsinin təminatını tələb edirdi. Qərbi Avropa dövlətlərindəki burcua inqilablarının orta

əsr hüququna təsiri, onun yeniləşməsi və yeni münasibətlərə transformasiyası konkret tarixi şəraitdən asılı olaraq baş vermişdir. Belə ki, Avropanın bəzi dövlətlərində, konkret olaraq Fransada orta əsr feodal hüququnun arxaik qaydalarına qarşı mübarizəyə qoşulan əhəlinin üçüncü təbəqəsi daha tez və radikal formada yeni hüquq sistemini yarada bildiyi halda, İngiltərədə, burcuazıyanın siyasi hökmranlığı uzun yol keçməklə, mühafizəkar qüvvələrə silsilə güzəştlər etməklə və orta əsr feodal hüquq sistemini elementlərini saxlamaqla yeni burcua idarəçiliyinə keçmişdir. Nəticə etibarilə, yeni hüquq özündən əvvəlki hüquqdan heç də tamamilə fərqli olan hüquq ola bilməzdi və bu mümkün də deyildi. Çünki bu sistem özünün yeni inkişafını müəyyən edərkən, əvvəlki hüququn konstruktiv, ictimai əhəmiyyətli elementlərini saxlamışdır. Ona görə də orta əsr "ümumi hüquq" və ya hətta antik Roma hüquq normalarından yeni hüquqda istifadəsi nəinki münasib, eyni zamanda çox zəruri idi.

Müasir və ondan əvvəlki hüquqda, hüquqi varislik dərəcəsi yüksək olduğuna görə, burcua inqilablarına qədər mövcud olmuş adət hüququ və roma hüququ öz izini qoymamış, heç şübhəsiz ki, sıradan çıxma bilməzdi. İnqilablardan sonra, bu hüquq normalarının əhəmiyyətli hissəsi yenilənmiş formada müasir hüquq sistemlərinə daxil edildi. Çünki roma hüququnun təşəkkülü və inkişafını öyrəndikdə bunun təsadüfi olmadığı məlum olur. Mənbəyini adət hüquqlarından götürən roman-german hüququ, getdikcə mürəkkəbləşən ictimai-təsərrüfat münasibətləri şəraitində pretor magistratların ediktləri və hüquqşünasların fəaliyyəti ilə artan dövrüyyəni tənzimləməyə çalışmış və bu işin öhdəsindən kifayət qədər peşəkarlıqla gəlmişdilər. Pretor ediktləri sivil hüquq normaları qarşısında müdafiəyə ehtiyacı olanları nəinki müdafiə edir, eyni zamanda nümunəvi ediktlər və çevik prosessual qaydalar yaradaraq qanunvericiliyi zənginləşdirirdilər. Roma hüquqşünaslarının gücü, nəzəriyyə və təcrübənin hüquqi konstruksiyada birləşdirərək, alınan nəticəni konkret işə tətbiq etməkdə olmuşdur. Müraciət edən vətəndaşların və dövlət hakimiyyət orqanı nümayən-

dələrinə konkret həyati kazuslar əsasında cavab verən pretor-hüquqşünaslar, "canlı hüquq normaları" yaradırdılar. Roma hüquqşünasları xalq yığıncağının və digər hakimiyyət orqanlarının verdikləri qanunları da, sadə, lakonik və səlis dillə hamının anlayacağı formada təfsir edirdilər. Ümumiyyətlə, roma hüququ müasir dövrdə də, hüquqşünasların əsas ünsiyyət vasitəsidir. Roma hüququ prosessual hüquq sahəsində də böyük elm-nəzəri və praktik təcrübələr əldə etmişdir. Pretor təcrübəsində prosessual qanunvericiliyin yaranması və inkişafı, roma iddialar sistemi, bu gündə öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, müasir hüquq sistemləri formalaşması uzun sürən tarixi proses olmaqla öz başlanğıclarını orta əsrlərdən, inamla demək olar ki, antik dövrlərdən başlamışdır. Çünki Roma hüququnu nəinki antik cəmiyyət, ondan sonrakı bütün cəmiyyətlər də qəbul etmişdirlər. Roma hüququnun antik quldarlıq cəmiyyətlərində ön sırada olmasını anlamaq mümkün idisə, orta əsrlərdə inkişaf etməkdə olan feodal Avropasında mövcud hüquq boşluqlarının aradan qaldırılmasında tətbiq edilməsinin gözlənilməz olmasını söyləmək, yalnız roma hüququnun mükəmməlliyi haqqında məlumatsızlıqla əlaqədar ola bilərdi. Erkən orta əsrlərdə, feodal adət hüququnun bəsit normalarını təsbit edən Barbar pravdaları, artan feodal dövrüyyəsinə təmin etmədiyi bir vaxtda, vəziyyətdən çıxmaqdan ötrü mükəmməl Roma hüququnun resepsiya edilməsi kimi institutun meydana çıxması, qətiyyənlə təəccüb doğurmamalıdır. Orta əsr feodal dövlətlərinin praktikasına daxil olan Roma hüququnun resepsiya edilməsi institutu, nəinki həmin dövrdə, həmçinin kapitalist münasibətlərinin təşəkkülü mərhələsində də, məcəllələşdirmə prosesinin və digər burcuaziya hüquq institutlarının yaranmasında da, əsas hüquqi baza olmuşdur. Təsədüfi deyildir ki, hətta mühafizəkar ingilis hakimiyyəti kontinent hüququna yaxından bələd olmaq üçün, kral VIII Henrixin göstərişi ilə XVI əsrdə İngiltərədə Roma hüququ kafedrası yaradılır. Artıq roma hüququ üzrə təlimatlanan barristlər ingilis hüququnun müqayisəli təhlili üçün yaxşı imkan əldə edirlər. Roma hüququnun ümumi (publik) və xüsusi (privat) hissələrə

ayrılması, müasir hüquq sistemlərinin (ingilissakson ailəsində müəyyən istisnalarla) əksəriyyəti tərəfindən qəbul edilmişdir. Roma hüquqşünaslarının nəzəriyyələrinə görə, ümumi hüquq dövlətin, xüsusi hüquq isə ayrı-ayrı şəxslərin mənafeyi ilə bağlı idi. Tənzimlənmə obyektlərinə müvafiq olaraq, dövlətin və ayrı-ayrı şəxslərin mənafehlərlə bağlı olan ümumi və xüsusi hüquq bölgüsünün qarşı-qarşıya qoyulması, imperativ və dispozitiv normalarda da öz təsbitini tapmışdır. Müasir hüquqda ümumi hüquq (konstitusiya hüququ, inzibati hüquq, beynəlxalq hüquq, cinayət hüququ, prosessual hüquq) və xüsusi hüquq (mülki hüquq, öhdəlik hüququ, ailə hüququ, ticarət hüququ) sahələrini əhatə edir və bu bölgü əsasən bütün hüquq ailələrinə aiddir. Müasir dövrün hüquq sistemlərinin əsas baza mənbəyini konstitusiya hüququ və ya bəzi dövlətlərdə deyildiyi kimi, (məs: Almaniyada) dövlət hüququ (ümumi) adlandırılan "Əsas qanun" təşkil edir.

Zəngin hüquq baza əsasında təşəkkül tapmış roman-german hüquq ailəsi Avropa qitəsində yaranmışdır. XII əsrdən başlayaraq Avropa universitetlərində bu hüquq sisteminin elmi əsaslarla formalaşması üçün uğurlu cəhdlər edilir. İmperator Yustinianın Məcəlləsindən istifadə etməklə, hüquq elminin ümumi normalarının işlənilib hazırlanması və yeni şəraitin uyğunlaşdırılması üçün roma hüququnun resepsiyası sahəsində böyük işlərin başlanğıcı qoyulur. Bu hüquq ailəsi üçün "roman-german" termininin seçilməsi isə latın və alman dövlətlərindəki universitetlərinin birgə gücündən istifadə olunması məqsədi daşımışdır. Roman-german hüquq sisteminin ən xarakterik cəhəti, hüquq normasının ön planda olmasıdır. Bu hüquq ailəsinin özəyində dayanan elmi nəzəriyyəyə görə, hüquq davranışı qaydası olaraq, ədalətin və mənaqiyyətin tələblərinə cavab verilən norma kimi müəyyən edilirdi.

XIX əsrdən başlayaraq roman-german hüquq ailəsində hakim mövqe qanunlara verilir və bu sistemə daxil olan ölkələrdə sürətlə məcəlləşdirmə aparılır. Qitə hüququnun inkişaf tarixi səbəblərindən, bu ölkələrdəki mülki hüquq, əsas hüquq sahəsi olmaqla, əsasən vətəndaşlar arasındakı münasibətləri tənzimləyən vasitəyə çevrilmiş-

dir. Hüququn digər sahələri isə, mülki hüquqa nisbətən daha gec formalaşaraq təkmilləşmişdir. Avropa dövlətlərinin koloniyalarında, geniş əraziləri əhatə edən roman-german və ona yaxın hüquq ailələri hazırda da fəaliyyət göstərir. Bu koloniyalarda qitə hüququnun könnüllü resepsiyası baş vermiş və hüququn veserinizasiyası qəbul edilmişdir. Müasir dövrdə roman-german hüququnun mərkəzi Avropa qitəsi hesab olunur. Kontinent hüquq sistemi spesifik xüsusiyyətlərinə görə, roman və german qrupuna ayrılır. Birinci qrupa Fransa, İtaliya, İspaniya, Belçika, Lüksemburq və Hollandiya; ikinci qrupa isə Almaniya, Avstriya, İsveçrə və bəzi digər ölkələr daxildir.

Müasir dövrdə roman-german hüquq ailəsinə daxil olan ölkələrin hüquq sistemlərində kifayət qədər fərqlər mövcuddur. Bu hüquq fərqlərindən ən fundamentalı isə, ölkələrin avropa qitə və qitədən kənar dövlətlər kontekstində aydın nəzərə çarpmasındadır. Belə ki, Avropa qitəsinin özündə yerləşən dövlətlərdə hüququn fundamental sahələrində tamamilə yeni ideologiya əsasında, dövlətlərin sosial rifah və iqtisadi inkişafa nail olunması ön plandadır. Roman-german hüquq sisteminin Avropa qitəsindən kənarda yerləşən ailələrində, o cümlədən Afrika və Latın Amerikasının bir çox dövlətlərində qeyd etdiyimiz fundamental dəyişikliklər çox çətinliklərlə üzləşir. Avropa cəmiyyətini idarə edən institutlardan, qitədən kənar roman-german hüquq ailələrində olduğu kimi tətbiq edilməsi mümkün deyildir. Artıq bu dövlətlərdə hüquq spesifik cəhətlərə malik olmaqla, qitə hüququ ilə yanaşı, öz sivilizasiyalarına daxil olan normaları da resepsiya etmişdilər.

İngiltərə ümumi hüququ özünəməxsus cəhətlərilə səciyyələnir. Ərazi-coğrafi baxımdan adada yerləşməsi digər hüquq sistemlərinin ingilis hüququna təsirini azaltmışdır. Hüquq ədəbiyyatlarında işlədilən qitə (roman-german hüququ) və ingilissakson (ada hüququ) sistemləri, bir-birindən təcrid olunmuş müstəqil hüquq ailələrini kəskin fərqlərinin ifadəsi kimi də başa düşülür. İngilissakson hüquq ailəsinin xarakterik cəhətləri, qitə hüququndan tamamilə fərqlənir. İngiltərə ümumi hüququ tarixən, ayrı-ayrı şəxslər arasında baş verən mü-

bahisələrin araşdırılması nəticəsində yaranmışdır. Hüququn məhkəmə presedentinə (təcrübəsinə) əsaslanan forması hazırda mövcud olmaqda davam edir. ABŞ-ın presedent hüququ ingilis "common law" hüququ ilə ümumi cəhətlərə malik olsa da, müəyyən özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Belə ki, ingilis hüququ məhkəmə presedentinə, "stare decisis"-ə ("əvvəlki qərara riayət et") ciddi riayət olunmasını tələb edir, lakin ABŞ ümumi hüququ stare decisis münasibətdə məhkəmə hakimlərinə müstəqil qərar verməyi tövsiyə edir. Ümumilikdə, ingilissakson hüquq sistemi ənənələrin davam etdirilməsini məqbul hesab edir. Presedent hüquq sistemi üçün xarakterik elementləri özündə birləşdirən ABŞ hüququ, hələ müasir dövrün yüksək inkişaf etmiş audio-video görüntüləri ilə yanaşı, məhkəmə proseslərini rəsm şekillərini də ictimaiyyət təqdim etməkdə davam edərək, sanki ənənələrin davamçısı olduğunu göstərir. İngiltərədən fərqli olaraq, ABŞ-ın hüquq sisteminin formalaşmasına federativ dövlət quruluşunun da mühüm təsiri olmuşdur.

Ümumi hüquq normaları, qitə hüququ ilə müqayisədə daha az abstrakt olmaqla, gələcək üçün ümumi davranış qaydalarını formalaşdırılmasına deyil, konkret mübahisəni həll edilməsinə yönəlmişdir. Ədalət məhkəməsinin quruluşu, prosesin keçirilməsi, məhkəmə sübutları, məhkəmə qərarlarının icrasına dair normalar, nəinki az əhəmiyyət kəsb edir, hətta maddi hüquq normalarına münasibətdə daha əhəmiyyətli idi. Tarixən, bu normalara vətəndaşların böyük inamı, sosial qaydaların qurulmasının daha təminatlı normalarının axtarılaraq müəyyən edilməsi deyil, dərhal status-kvonun bərpa edilməsilə bağlı olmuşdur. Status-kvonun dərhal bərpası arxaik normalarda olduğu kimi, sanki subyektiv talionizmi canlandırır. Məlumdur ki, ümumi hüququn yaranması və inkişafının mənşəyi kral hakimiyyəti ilə əlaqədardır. Belə ki, ölkədə əmin-amanlığa təhlükə və ya hər hansı digər ciddi səbəb olduqda, kral hakimiyyətinin proseslərə müdaxiləsi, hüquqi münasibətlərin tənzimlənməsinə də təkan verir. Bu hüquqi tənzimləmə, ümumi hüququn yurisdiksiyasına daxil

olan cəhətləri əhatə edirdi. Ümumi hüquq məhkəmələrini, fərdi xarakterli mübahisələr maraqlandırmırdı. Belə ki, ümumi hüquq məhkəmələri ayrı-ayrı şəxslər arasında olan çəkişmələrə, yalnız taxt-tacın və ya krallığın maraqlarına toxunulduğu halda müdaxilə edirdilər. Dövlətin müdaxiləsi əsaslandırılmış olmaqla, ölkədə ümumi kral ədalətinin bərpasını tələb edirdi.

İngiltərə ümumi hüququnun formalaşması və inkişafına, sivil hüquq əsasında təşəkkül tapmış roma hüququ təliminin təsiri, demək olar ki, məhdud rola malik olmuşdur. Ümumi hüququn kvalifikasiyası, onun konsepsiyası, işlədilən terminologiya göstərir ki, bu hüquq ailəsi roman-german hüquq sistemindən tamamilə fərqlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, roma hüququ kimi, ingilis ümumi hüquqda analogi səbəblərdən, yeni könüllü resepsiya edilməsi və kolonizasiya nəticəsindən dünyada geniş yayıla bilmişdir. Eyni zamanda, Avropanın özündə mövcud olan ümumi hüquqla (İngiltərə, İrlandiya) və Avropa qitəsindən kənarda olan ümumi hüquq (Yeni Zelandiya) fərqləndirilir. Hətta onlardan bəzilərinə (ABŞ, Kanada), ingilissakson ümumi hüquq mədəniyyətindən elə fərqli cəhətlər formalaşmışdır ki, artıq hüquq ailəsi daxilində muxtariyyət əldə edə bilmişdirlər. Bəzi müsəlman dövlətlərində və Hindistanda ümumi hüquqdan qismən istifadə edilir.

Roman-german hüquq sistemi və ingilissakson hüquq sistemi ötən əsrlər ərzində dəfələrlə qarşılaşıblar. Avropa intibahının, fəlsəfi-hüquqi cərəyanların və xristian mədəniyyətinin, hər iki hüquq ailəsinə təsiri həmişə hiss edilib. Ümumi hüquq, roman-german hüququndan kəskin fərqlənən hüquq strukturunu qoruyub saxlasa da, istifadə olunan qanun və metodların rolunun artması, hər iki hüquq ailəsinə bu gün daha çox yaxınlaşdırıb.

Hüquq ailələri tərəfindən istifadə edilən hüquq mənbələrinin nəzəri əsaslarının öyrənilməsi, çoxsaylı spesifik xüsusiyyətləri üzə çıxarır. Digər tərəfdən, hər bir sistem daxilindəki milli hüquqda bu məsələ mübahisəli və dolayısıdır. Bu məsələ daha çox fəlsəfi-hüquqi və psixoloji tendensiyalardan asılıdır. Hazırda qanun hüquq mənbə

bəyi kimi, "yazılı hüquq"dan istifadə edən ölkələrdə birinci dərəcəli və demək olar ki, yeganə mənbədir. Bu ölkələrdə vətəndaşlar və hüquqşünaslar müraciət etdikləri qanunları və digər rəqlamentləşdirilmiş aktları parlamentlər, hökumətlər və inzibati hakimiyyət orqanları tərəfindən qəbul edilmiş sənədlərdən əldə edirlər. Bu zaman nəzərdə tutulur ki, qanuna müraciət edən hüquqşünas, hüquqi texnikanın vasitəsilə qanunların müxtəlif təfsiri kontekstində konkret hadisəyə müvafiq olan ədalətli qərarı əldə etməklə, qanunvericinin iradəsini təsbit edə bilsin. Qitə hüquq ailəsinə daxil olan ölkələrin hüquqşünasları və məhkəmə hakimləri mövqelərini əsaslandırmaq üçün bir neçə qanun mənbəyinə istinad etdikdə özlərini daha inamlı və ədalətli hiss edirlər. Və yaxud məhkəməyə müraciət etmək və ya qərardan şikayəti başqa instansiya prosesinə keçirmək üçün, hansı qanunun pozulmasını müəyyən etmək lazım gəlir. Bütün bunlar belə təsəvvür yaradır ki, roman-german hüquq ailəsində "hüquq" və "qanun" –ikisi də eynidir. Ona görə də məsələnin aydın olması üçün qanunların necə təfsir olunduğunu, onlara necə istinad edildiyini və ya onların necə neytrallaşdırıldığına diqqət etmək zəruridir. Bir çox əsrlərboyu Avropa universitetlərində belə bir konsepsiya şərh edilirdi ki, qanunvericinin hüquq yaratmada rolu böyük olsa da, hüquq öz-özlüyündə nəşə yalnız qanundur. Hüquq qanunvericinin hakimiyyət tərəfindən yaradılmır, hüquq bütün hüquqşünasların birgə gücü ilə və ədalət məhkəməsini aparanların səyi nəticəsində yaradılır. Hüquq müasir dövrdə, əvvəlki hüquqla müqayisədə, doktrinal və qanunvericilik mənbələrinə istinad nisbətində, hüquqşünasların hüququ olaraq qalır. Digər elementlər də istisna edilməməklə, qanun hüququn dərk edilməsinin əsas elementi kimi çıxış edir.

Qitə hüququnun XX əsrdə məhkəmə praktikasına verdiyi rolun əhəmiyyətli dərəcədə artması bir məsələyə aydınlıq gətirirdi. Belə ki, məhkəmə praktikası məcəllələrin köməyiylə daim irəli gedir və hətta məcəllədən də önə çıxır. Buna oxşar təbii mütərəqqi tendensiya qitə hüququnun ümumi inkişafı üçün bir qədər əvvəlki əsrlərdə

baş vermişdir. Yəni qitə hüququ Roma hüququ vasitəsilə inkişaf edir və hətta Roma hüququndan da önə çıxır.

Müasir dövrdə hüquq mənbələri sırasında qanunların aparıcı mövqedə olması danılmazdır. Roman-german hüquq sistemi ölkələrinin hər birində yazılı konstitusiyalar vardır. Qanun iyerarxiyasının zirvəsində konstitusiya və ya konstitusiya qanunları dayanır. Konstitusiya qanunları, aid qanunlara nisbətən böyük nüfuza malikdir. Müasir dövrdə qanun əsas hüquq mənbəyinə çevrilmişdir. Hüquqsünası hüquqi texnikanın köməyiylə ədalətli qərarı, qanuna müraciət edərək əldə edir. Qanunların konstitusiyaya uyğun olub-olmamasına nəzarəti konstitusiya məhkəməsi müəyyən edir. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, bəzi ölkələrdə konstitusiya normalarına, hüquqi baxımdan, sadəcə, adi qanunlar kimi baxılır. Məsələn, Fransa və Niderland da tarixi ənənələrdən çıxış edərək qanunların konstitusiyaya uyğunluğuna məhkəmə nəzarətindən imtina edilir. Yalnız 1958-ci il beşinci Respublikanın Konstitusiyası Fransanın yüksək vəzifəli şəxslərinə və 60 nəfərdən ibarət deputat qruplarına qanunlar barədə Konstitusiya Şurasına müraciət etmək hüququnu müəyyən etmişdir.

Kontinent hüquq sistemi ölkələrində, tarixən bəzi qanunlar "məcəllə"lər adlandırılırdı. İlk vaxtlar məcəllələr ən müxtəlif qanunları birləşdirirdi. Məsələn, 438-ci ildə tərtib edilmiş "Feodosiya" və 534-cü il "Yustinian" məcəllələri buna nümunədir. XIX və XX əsrlərdə məcəllələşdirmə, demək olar ki, bütün ölkələrdə geniş yayılır və hazırda da praktiki əhəmiyyətini qoruyub saxlayır. Məcəllələr hüququn ayrı-ayrı sahələri və institutları üzrə tərtib edilmiş, daha çevik və mobil qanunlar olmaqla bütün müvafiq hüquqi normaları özündə kompilyasiya edir.

Adət hüquqlarının praktiki rola malik olmasına müasir hüquqda da rast gəlinir. Qanunların mahiyyətini anlamaq üçün bəzən adətlərlə izah edilməsinə ehtiyac yaranır. Çünki qanunvericinin nəzərdə tutduğu anlayışları, adət hüquqları nöqteyi-nəzərindən izah olunmasına, fikir boşluqlarını aradan qaldırır. Lakin müasir dövrün

yüksək inkişaf etmiş qanunvericilik kontekstində, adət hüququ ədalətli qərarın qəbul edilməsinin kiçik bir elementi olaraq qalır və bu element qanunvericiliyə münasibətdə heç vaxt birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edə bilməz.

İngilissakson hüququ ilə müqayisədə, kontinent hüquqda məhkəmə praktikası hüquq mənbəyi iyerarxiyasında önəm kəsb etmir. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, məhkəmə qərarları hüququn mənbəyi kimi qəbul edilməzdir. Roman-german hüquq sistemi üçün xarakterik cəhət, məhkəmə praktikasının inkişafının qanunlarının rolu ilə əlaqədar olmasıdır. Müasir dövrdə hüquqşünasların əsasən qanunlara istinad etmələrinə üstünlük verməsi, məhkəmə praktikasının rolunun inkişafı, sanki qanunların təfsir edilməsinin arxasında gizlənir. Yalnız nadir hallarda, hakimlər bu vərdislərindən imtina edərək, öz səlahiyyətləri çərçivəsində hüquq normaları yaradırlar.

Kontinent hüquq sistemi ölkələrində, məhkəmə praktikası ilə yanaşı, son dövrlərdə inzibati praktikada əhəmiyyətli hüquq mənbəyinə çevrilmişdir.

Orta əsrlərdə roman-german hüquq sistemində doktrinalar əsas hüquq mənbələrindən biri olmuşdur. Məhz, XIII-XIV əsrlərdə Avropa universitetlərində hüququn əsas doktrinal prinsipləri işlənib hazırlanmışdır. Təbii ki, bu mənbələr dövrün tələblərinə müvafiq olaraq, feodal zümrəsinin imtiyaz hüquqlarının əsaslandırılmasına yönəlmişdir. Yalnız demokratik-burcuaziya inqilablarından sonra doktrinaların üstünlüyü, qanunların önə çıxması ilə əvəzlənmişdir.

İngilissakson hüquq ailəsinin hüquq mənbələrinin iyerarxiya quruluşu özünəməxsusluğu ilə fərqlənir. Vestminster hakimləri tərəfindən yaradılan ümumi hüquq və kansler hakimlər tərəfindən yaradılan ədalət hüququ, məhkəmə praktikası (presedent) əsasında təşəkkül tapmışdır. Kontinent hüququndan fərqli olaraq, İngiltərədə doktrinal mənbələrin və universitetlərin hüquqa təsiri zəif olmuşdur. İngiltərədə statut hüququ adlanan qanun, ikinci dərəcəli rola malik olmaqla, məhkəmə praktikası əsasında yaradılmış hüquqa əlavə, köməkçi qis-

mində çıxış edir. Lakin müasir dövrdə institutların rolu kifayət qədər dəyişərək, artıq faktiki olaraq əlavə mənbələr kimi deyil, qitə hüququnda olduğu kimi əsas mənbə kimi qəbul edilir. İngiltərədə adət hüquqları (partikulyar və ticarət adətləri), doktrinalar və mütəfəkkirlərin hüquqi baxışları da hüquq mənbəyi olaraq qəbul edilir.

Yuxarıda göstərilən məsələləri nəzərə alaraq, qeyd edə bilərik ki, "Müasir hüquq sistemləri" fənninin vəzifəsi, dünyanın hüquq sistemləri xəritəsinə daxil olan və müvafiq hüquq ailəsində aparıcı rol oynayan, hüquq tarixi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən, ümumilikdə isə predmetin mənimsənilməsini tamamlayaraq, dövlətlərin daxil olduqları hüquq ailələri çərçivəsində hüquq sahələrinin və hüquq institutlarının təşəkkülü və inkişafının xarakterik cəhətlərini müəyyən etməkdən ibarətdir. Hüquq tarixi ilə sıx bağlı olan bu fənn, "hüquqşünaslıq" ixtisası üzrə tədris olunan digər predmetlərin, o cümlədən hüquq nəzəriyyəsi, dövlət və hüquq təlimləri, beynəlxalq hüquq, konstitusiya hüququ və s. sahə fənlərinin mənimsənilməsi üçün əhəmiyyətli zəmin yaradacaqdır. Beləliklə, "Müasir hüquq sistemləri" fənnin predmetini dünyanın hüquq xəritəsinə daxil olan və ayrıca əsas hüquq ailələri və hüquq sistemləri çərçivəsində formalaşan və müasir inkişafa çatan hüquq ailələri və hüquq sistemlərinin ümumi və spesifik xüsusiyyətlərini öyrənmək təşkil edir.

Müasir dövrün hüquq ailələrinin müqayisəli araşdırılması, tarixən hər bir hüquq sistemi daxilində formalaşmış hüquqi münasibətlərinin inkişaf xarakterini müəyyən etməyə şərait yaradır. Bu xüsusi fənnin tədrisinin mənimsənilməsini asanlaşdırmaq üçün, digər metodlarla yanaşı müqayisəli (komparativ) metodologiyadan geniş istifadə olunması çox faydalıdır. Xüsusi hüquqi metod aid edilən müqayisəli metod bir neçə anlayış və ya hüquqi kateqoriyalar arasında oxşar və fərqli cəhətləri müəyyən edir. Bu metodun təyinatı konkret halda hüquq ailələri və sistemlərinin müqayisəli öyrənilməsinə əsaslanır. Müasir hüquq sistemlərinin öyrənilməsində, formal-hüquqi metodun da böyük əhəmiyyəti vardır. Hüquq elmlərinin konkret və

ya xüsusi metod növünə daxil olan formal-hüquqi metod, hüququn müxtəlif təzahür formaları və ya mənbələrini, qanunvericilik aktlarını, hüquq institutlarını, məhkəmə praktikasını öyrənir, ictimai münasibətlərin inkişafına uyğun olaraq mövcud normativ-hüquqi materialları sistemləşdirir və praktiki tövsiyələr verir. Bu tövsiyələr nəticəsində əldə olunmuş biliklər ümumiləşdirilir, təfsir və klassifikasiya (təsnifləşdirilir) edilərək sistemləşdirilir və hər mərhələnin hüquqi inkişaf səviyyəsi müəyyən etməyə imkan verir. Formalizm hüququn ayrılmaz hissəsi olmaqla, mənimsəməkdə zəruri və məcburi pillədir. Metod kimi müxtəlif hüquq sistemlərinin sintezi hüquq ailələrinin öyrənilməsində önəmli rola malikdir. Bu metod vasitəsilə hüquq sistemləri arasında oxşar cəhətlərin ümumiləşdirilməsi, onların qarşılıqlı əlaqələrinin öyrənilməsi zəruri hesab edilir. Eyni zamanda hüquq haqqında ümumi-nəzəri biliklərin əldə edilməsi, hüququn ayrı-ayrı sahələri haqqında hüquqi biliklərin sintez edilməsi, abstrakt (mücərrəd) elmi konstruksiyaların qurulması, sintez metodun xarakterik cəhətlərinə daxildir.

ROMAN-GERMAN (kontinent) HÜQUQ SİSTEMİ

II MÖVZU: FRANSADA KONTİNENT HÜQUQUNUN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFI

1. Kontinent hüquq sisteminin təşəkkülü və inkişafının əsas mərhələləri

Müasir dövrün ən böyük hüquq ailəsinə daxil olan Fransa milli hüquq sisteminin əsas cəhətləri, Böyük Fransa inqilabı dövründə müəyyən olunsa da, onun təşəkkül tapması mərhələsi orta əsrlərdən başlayır. Fransanın da daxil olduğu kontinent hüququnun, hüquq ailəsi kimi elmi cəhətdən sistemləşdirilməsinə XIII əsrdən başlanılmışdır. Ümumilikdə kontinent hüququ, roma hüququnun təkamülü, davamı və inkişafının nəticəsi olaraq yaranmışdır. Lakin ilk böyük hüquq ailəsinin istifadə etdiyi hüquqi komponentlər, yalnız roma hüququna məxsus elementlər olduğunu da söyləmək tamamilə doğru olmazdı. Roma dövlətindən başqa, qitə ölkələrinin, o cümlədən Fransanın da bu hüquq ailəsində iştirak payı zaman müddətində həmişə inkişaf etmiş və kontinent hüququnun zənginləşməsinə yeni töhfələr vermişdir.

Ümumilikdə, roman-german hüquq ailəsi, şərti olaraq öz inkişafında üç mərhələdən keçmişdir. Birinci mərhələ XIII əsrə qədər olan dövrü əhatə edir. O dövrə qədər müvafiq hüquqi terminlərin toplanması, onların öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi prosesi getmiş, vahid roman-german kontinent hüquq ailəsinin formalaşması üçün zəmin hazırlanmışdır. İlk mərhələni, sonrakı mərhələlərdən fərqləndirən əsas cəhət adət hüquqları əsasında, tədricən roman-german ailəsinin hüquqi elementlərin toplanması, həmçinin Yustinian məcəllələrindən, diqestlərdən və institusiyalardan geniş istifadə edilməsi, roma hüququnun digər mənbələrinin yeni şəraitə uyğunlaşdırılması prosesi olmuşdur. Avropa qitəsində yaşayan tayfalara

məxsus adətlər və müxtəlif "qanunlar", o cümlədən german, slavyan, norman və digər "barbar" tayfaların qanunları hüquq mənbəyi qismində istifadə edilmişdir. Bu mənbələr hər hansı məcmuə və kitab şəklində olmamış, onların sistemləşdirilməsinə, kompleks öyrənilməsinə, ümumiləşdirilməsinə və ya hüquqi kompilyasiyasına cəhd göstərilməmişdir. Birinci mərhələdə roman-german hüququnda məhkəmələr əlaqəsiz və sistemsiz fəaliyyət göstərmişdir. Məhkəmə prosesində fəvqəltəbii (ordaliya) qüvvələrə müraciətə yol verilir, məhkəmə sübutu kimi inkvizisiya tətbiq edilir, məhkəmə qərarlarının icrası təmin edilmirdi. Bu mərhələdə hüququn real "hökmranlığına" son qoyulmuş, hüquq yalnız formal olaraq fəaliyyət göstərmişdir. Bu dövrdə və hətta son orta əsrlərdə dövlət strukturlarının ictimai münasibətləri ədalətli prinsiplərlə idarəetmələrinə xüsusi zərurət olmamışdır. Çünki ayrı-ayrı şəxslər və sosial qruplar arasında mübahisələr qanunun gücü ilə deyil, "yumruq hüququ" və hakimiyyətin "özbaşınalığı" vasitəsilə həll edilirdi. Münsiflər, heç şübhəsiz ki, bu dövrdə hüquqdan daha çox mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdilər. Məsələ bundadır ki, münsiflər (arbitrac) məhkəməsi tərəflər, sosial qruplar arasında ədaləti, sülhü, dinc yanaşı yaşamanı təmin etmək üçün, hüquqa əsaslanan ideal cəmiyyəti kənarda qoyaraq, hər kəsə onun istədiyini verməyə çalışmışdır. Xristian icması da "qardaşlıq və mərhəmət" ideyalarını əsas götürərək, hüquqi cəmiyyəti kənarda qoyurdu. Müqəddəs Pavelin kornifillərə ilk çağırışında, möminlərə tövsiyə edirdi ki, vasitəçi kimi məhkəmələrə deyil, müqəddəs qardaşlarına və pastoplara (keşişlərə) müraciət etsinlər.

Roman-german hüquq ailəsinin xronoloji inkişafının ikinci mərhələsi XIII-XVIII əsrləri əhatə edir. Bu mərhələnin stimullaşdırılması, XIII-XIV əsrlərdə ilk növbədə İtaliyada başlayan və sonra bütün Qərbi Avropanı əhatə edən İntibah və Dirçəlişlə əlaqədar idi. Renesans antik mədəniyyətə, o cümlədən hüquqi mədəniyyətə müraciəti simvollaşdırırdı. Böyük keçmiş, o cümlədən hüquqi ənənələrə müraciət ideyası, Qədim Romanın hüquq sisteminə istinad edil-

məsi, yeni şəraitdə hüquqi mədəniyyətin, hüququn özünün və onun yaşamasının dərk edilməsi üçün çox zəruri idi. Roma hüququnun re-sepsiyası və digər tədbirlər, həqiqətən də yeni cəmiyyətin hüququnun zəruriliyini təzədən dərk etməsi kimi qəbul edilməlidir. Bu mərhələdə yalnız "mərhəmətə" əsaslanan xristian cəmiyyəti də, yer üzərində "Allah şəhəri" yaradılması ideyasından əl çəkərək, möminlərin daxil olduğu dini cəmiyyətlə dünyəvi cəmiyyəti və buna müvafiq olaraq vicdan məhkəmələrinin və ədalət məhkəmələrinin fərqləndirməsinə başlayacaqdır. XIII əsrdən etibarən din və mənəviyyətin, mülki qaydalarla və hüquqla qarışdırılması dayandırılır. Hüququn cəmiyyətdəki əhəmiyyəti, xüsusi rolu və müəyyən muxtariyyəti etiraf edilir. Cəmiyyətin qabaqcıl zümrəsi, ilk növbədə hüquqşünaslar və filosoflar, varlılar hakimiyyətindən tələb edirdilər ki, bütün ictimai münasibətlər hüquqi qaydada qurulsun, əsrlər boyu davam etmiş anarxiya və özbaşnalıq reciminə son qoyulsun. Hələ qədim Roma dövründən ayrı-ayrı şəxslərin mənafeyi ilə bağlı olan hüquqi münasibətlər, artıq dövlətin mənafeyinə aid edirdi ki, bu öz-özlüyündə böyük inqilabi hadisə idi. Mülki işlərin fəvqəltəbii qüvvələrə etibar edilməsi kimi mücərrəd baxışlardan imtina edilməsi, şəxsi hakimiyyətin demokratiya ilə əvəz edilməsi və s. orta əsr Avropasının ictimai-siyasi və hüquqi həyatında baş vermiş inkişaf və təkamül daha sonralar, XX əsrdə kapitalist quruluşunun marksist cəmiyyəti təşkilatı ilə əvəz edilməsi kimi inqilabi hadisəsi ilə müqayisə ediləcək dəyişikliklər kimi qəbul edilməlidir.

Roman-german hüquq sisteminin formalaşması xüsusiyyətlər haqqında danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, ingilissakson hüququndan fərqli olaraq qitə hüququ kral hakimiyyətinin və ya hər hansı digər hakimiyyətin güclənməsinin və ya mərkəzləşmiş hakimiyyətin yaranmasının nəticəsi olmamışdır. Kontinent hüququnun formalaşmasının fundamentində, ilk başlanğıcında Qərbi Avropa ölkələrinin mədəniyyət və ənənələrinin ümumiliyi dayanırdı. Roman-german kontinent hüququnun genişlənməsi və dərinləşməsi ideyasının əsas

mərkəzində Avropa universitetləri dayanırdı. Məhz bu universitetlərdə Roma hüququnun dərk edilməsi və onun resepsiyası baş vermişdir. Universitetlərin hazırladıqları hüquq konsepsiyası nə etməli və necə etməli məsələsini dəqiq traktovka etmişdilər. Hüququn öyrənilməsinə təkcə praktiki deyil, eyni zamanda akademik planda, hüququn geniş sosial aspektdən humanizm, xeyirxahlıq, ədalət prinsipi mövqeyindən yanaşılması nəzərdə tutulurdu. Universitet hüquq elmi, hüququn özünün öyrənilməsindən çox, onun digər "mənəvi elmlər" və fənlərlə, o cümlədən fəlsəfə, din və teologiya ilə sıx əlaqəsi və qarşılıqlı fəaliyyəti tendensiyası üstünlük təşkil edirdi. Bu zaman qeyd edilirdi ki, hüququn öyrənilməsi yalnız praktiki, pragmatik məqsəd deyil, qlobal, sırf sosial və humanist xarakter daşıyır.

Kontinent hüququnun inkişafının ikinci mərhələsində hüququn öyrənilməsi, heç də hakimlərə bu və ya digər işlər barədə konkret hansısa qərarı qəbul etməyi göstərmək məqsədi qoymurdu. Hüquq yalnız qanun normalarını müəyyən etməyə xidmət edirdi ki, ondan da hakimlər peşə fəaliyyətlərində və ictimai fəaliyyətlərində istifadə edirdilər. Hüququn tədrisi, daha çox mənəviyyat fənninin tədrisinə, gündəlik davranış qaydalarının və necə yaşamağın öyrənilməsinə oxşayırdı. Roma papasının, Kilsə Məclisi qərarlarının məcmusunun və digər dini xarakterli aktların öyrədilməsini nəzərdə tutan kanon hüququnun tədrisi, Roma hüququnun resepsiyası ilə birlikdə "universitet hüququ" praktikasına daxil edilmişdir. Kanon hüququ normalarının köməyi ilə kilsə daxili məsələlərin, həmçinin ailə, nikah və vərəsəliklə bağlı əmlak münasibətləri tənzimlənmiş və dini məcəllələşdirmə işləri aparılmışdır. Ən böyük dini akt 1582-ci ildə tərtib edilmiş "Kanon hüququ" Məcəlləsi olmuşdur.

2. Avropada Roma hüququnun resepsiyası

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, Avropa kontinent hüququ üçün dönüş tarixi XII-XIII əsrlərdən, roman-german hüquq ailəsinin inkişafında şərti olaraq müəyyən edilən ikinci mərhələdən başlayır. Ro-

man-german hüquq ailəsinin mənbəyi roluna malik olan hüquq normalarının sistemləşdirilməsinə məhz, bu mərhələdən başlanılır. Bu dövrdə ilk qanun toplularının məcəllələşdirməsinə cəhd edilir, roma hüququnun ilkin mənbələr əsasında öyrənilməyə başlanılır, şəhər hüququ yaranaraq möhkəmlənir, kanon hüququ daha geniş yayılır. Avropada azad şəhərlərin yaranması və şəhər icması üçün müəyyən edilmiş hüquq normaları, kontinent hüququna özünəməxsus təsir göstərməsi şübhəsizdir. Şəhər hüququnun əldə etdiyi ən böyük nailiyyət, bütün şəhər vətəndaşlarına əmlak və vətəndaş azadlığı statusunun verilməsi olmuşdur. Ümumavropa hüquq mədəniyyətinin inkişafında şəhər hüququ xüsusi rol oynamışdır. Hələ XII əsrdə Lombardiya külliyyatının tərtib olunmasına cəhd edilir. Lombardiya qanun toplusu Milan məhkəmə hakimləri və digər şimali İtaliya şəhərləri tərəfindən hazırlanmış hüquq normalarını təsbit edirdi. Lombardiya külliyyatı bütün Fransa yurisdiksiyası üçün sonrakı əsrlərdə də nümunə olmuşdur.

Hüquq elmini digər elmlərdən fərqləndirən ən mühüm xarakterik cəhətlərindən biri, bu elm sahəsini şərh etmə institutu olmadan təsəvvür etməyin mümkün olmamasıdır. Doğrudur ki, başqa elm sahələrinin də (dilçilik, ilahiyyat və s.) şərh olunmasına böyük zərurət var, lakin hüquq elmləri sahəsində bu işlərin həcmi miqyası ölçülməz səviyyədədir. Bu mənada qədim dövrlərdən başlayaraq ardıcıl olaraq rəsmi səviyyədə və ya fərdi qaydada hüquq sahələrinin araşdırılmasına, tədqiqinə və şərh olunmasına görkəmli hüquqşünaslar, mütəxəssislər, müxtəlif institutlar cəlb edilmişdir. Avropa qitə hüququnun inkişafı tarixində roma hüququnun resepsiyası (mənimlənməsi, əvəzlənməsi) böyük rol oynamışdır. Yustinian dövründən keçən uzun müddətdən sonra yenidən roma hüququna müraciət edilməsi təsadüfi olmamışdır. İnkişaf edən iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsi yeni hüquq normalarının yaradılmasını tələb edirdi. Yeni hüquq normaları ticarət, dəniz daşınmaları, kredit-pul münasibətləri, yeni mülkiyyət formaları, o cümlədən təzə yaranan və getdikcə sayı artan şəhər-

lərin və s. münasibətlərin tənzimlənməsindəki boşluqların aradan qaldırılmasını zəruri edirdi. Avropa feodal hüququ primitiv və müha-fizəkar olmaqla, ayrı-ayrı əyalətlərdə bir-birindən tam fərqli, müxtə-lif qaydada tənzimləmə metodlarından istifadə etməklə tamamilə ya-rarsız idi. Böyük hüquqşünasların köməyi ilə, roma hüququnun resep-siya edilməsi, yaranmış vəziyyətdən çıxış yolu kimi müəyyən edilir. Roma hüquq normalarının ifadə olunmasının fərqli cəhətlərindən bi-ri, onun daha ümumi, abstrakt formada olmasıdır ki, bu da onun oxşar vəziyyətlərdə tətbiq olunmasını asanlaşdırırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, roma hüququnun resepsiyası, yalnız sırf iqtisadi-sosial faktorlarla deyil, cəmiyyətin sosial və mənəvi tələbatı ilə əlaqədar olaraq, hüquq qaydası, hüquqi sabitlik və buna müvafiq işə, hüquqi təhsil və hüqu-qi düşüncənin formalaşmasını stimullaşdırmaqdan ibarət olmuşdur. Roma hüququ quldarlıq hüququ olmuşdur. Lakin bu hüquq inkişaf et-miş əmtəə dövriyyəsinin, xüsusi hüquq əsasında təşəkkül tapmış əş-ya münasibətlərinin və ən nəhayət, yüksək hüquqi mədəniyyətin məhsulu idi. Roma hüququnun resepsiya edilməsinə katolik kilsəsi də tərəfdar olmuşdu. Kilsə roma hüququnu, kanon hüququnu müdafiə edən vasitə və Roma papasının dünya ağalığına iddiasının tərəfdarı kimi görürdü. Roma hüququnun resepsiyasını son olaraq, mərkəzləş-miş hakimiyyət yaratmaq və bunun ardınca bütün dövlət və ictimai həyatın yurisdiksiyalaşmasını (burada tabelilik) istəyən kral hakimi-yəti də sanksiyalaşdırdı. Məhz roma hüququ bu dövrdə, daha mükəm-məl, universal və rəşional hüquq olmaqla, bütünlükdə cəmiyyət və onun əsas sosial qrupları üçün zəruri olan tənzimləyici rolunda çıxış etmişdir. Beləliklə, Roma hüququ orta əsrlərdə bütün dövlət sərhəd-lərini və digər sədləri aşaraq vahid Avropanın hüquq mədəniyyətinin, hüquq elminin və təhsilinin daşıyıcısına çevrilmişdir.

Mənbəyini antik Roma hüququndan götürən və bizanslı hüquqşü-naslar tərəfindən özünəməxsusluqla davam etdirilən hüquqi fikrin dirçəldilməsi prosesinə, feodal Avropasında ilk dəfə XII əsrdə Bolo-niyadakı qlossatorlar məktəbinin banisi görkəmli hüquqşünas, roma

hüququnun bilicisi İrneri (1055-1130-cu illər) tərəfindən cəhd edilir. Qlossatorlar (roma hüququnun şərhçiləri) məktəbinin məqsədi Roma hüququnun ilk mənbələrini öyrənməklə, onu yeni feodal münasibətlər zəminində, sırf təcrübə şəraitlə stimullaşdırmaqdan ibarət olmuşdur. Digər tərəfdən də, resepsiya edilən mənbələrdəki materiallar tənqiddən, təftişdən kənar qalmır və resepsiya mexaniki olaraq tətbiq edilmirdi. Belə ki, əsas kimi qəbul edilən resepsiyaya əlavələr və düzəlişlər edilirdi. Tədrisə kömək məqsədilə professorlar, klassik mətnləri sözbəsöz, cümləbəcümlə şərh edir (qlossalaşdırır), tələbələr qarşısında suallar qoyur, hüquqi materialları klassifikasiya edir və ümumiləşdirirdilər. Kanon hüququnun şərhçiləri kimi, qlossatorlar da roma hüququnun Yustinan külliyyatlarındakı hüquqi fikri izah edir, mətində dəqiqləşdirmə aparır, cümlələr arasındakı əlyazmaları aydınlaşdırırdılar. Qlossatorların hazırladıqları dərsliklərə qlossun qısa mətni, sayı bəlli olan mübahisə doğuran sualların məcmusu, hüquqi anlayışların dəqiqləşdirilməsi və fərqləndirilməsi, həmçinin mənbələrini müəyyən etmək üçün xüsusi olaraq seçilmiş kazuslar daxil edilirdi. Qlossatorlar Məktəbi klassik roma hüququnun, o dövrdə artıq köhnəlmiş və az başa düşülən mətn və terminlərinin bərpası və yenidən işlənməsi, o cümlədən hüquq abidələrinin mətn daxili nizamlanması baxımından böyük həcmli işlər görmüşdülər. Professor-qlossatorlar, roma hüquqşünaslarının ayrı-ayrı müqavilə növləri üzrə mühakimə yürüdərək gəldikləri nəticə barədə, ümumi anlayışlar işləyib hazırlamışdılar. Onlar şəxsi və əmlak hüquqlarının dəqiq sistemini müəyyən etmiş, klassik hüquqşünaslardan fərqli olaraq əşya hüquqlarının vahid konsepsiyasını hazırlamış, onun ardınca isə feodal torpaq mülkiyyəti sistemində əhəmiyyətli yer tutan sahiblik institutunu fərqləndirmişdilər. Məhz, mahiyyət etibarilə hüquq elminin inkişafı, sözün həqiqi mənasında qlossatorlardan başlayır. Lakin etiraf edilməlidir ki, qlossatorların fəaliyyəti akademikliyi ilə fərqlənməmiş və feodal məhkəmə praktikasına heç cür təsir etməmişdir. Bununla belə, zaman keçdikcə roma hüququnun qlossları getdikcə daha böyük nüfuz qazan-

mişdır. Belə bir qayda müəyyən edilmişdir ki, kim qlossu tanımırsa, məhkəməni də tanımır. Avropa universitetlərində roma hüququnun öyrənilməsi professor və tələbə heyəti üçün də əlverişli idi. Primitiv və kolliziyalarla əhatə olunmuş yerli adət hüquqlarının əksinə olaraq roma hüququ, daha mükəmməl idi. Digər tərəfdən kilsə tərəfindən qorunub saxlanılmış latın dili vasitəsilə Yustinan Məcəllələrini çox rahatlıqla mənimsəmək mümkün olmuşdur.

Diqestlərin sistemətik öyrənilməsinin əsasını qoyan İrneyrin çoxlu şagirdləri və davamçıları olmuşdur. Onlardan daha məşhurları sırasına "quattuor doctores" fəxri titulu adı daşıyanlar Bulqar, Martin, Uqo və Yakov daxil idi. İtaliyada roma hüququnu öyrənən postqlossatorların yeni professor nəslinin görkəmli nümayəndələrinə isə Sinus de Pistoya (1270-1339-cu illər), Bartoo de Sassoferrato (1313-1357-ci illər), Baldus de Ubaldis (1347-1400-cü illər) və başqaları aid edilirdi. Postqlossatorların ən görkəmli nümayəndəsi Bartoo olmuşdur ki, bir çox hallarda məktəb onun adı ilə bartolçular adlanmışdır. Yeni postqlossatorlar məktəbinin yaranmasında İtaliyada və digər Qərbi Avropa ölkələrində baş verən yeni iqtisadi və mədəni yüksəliş və bu yüksəlişə əngəl olan feodal hüququnun systemsiz və öz dövrü ilə ayaqlaşmayan partikulyarizminin aradan qaldırılmasına yaranan kəskin zərurət olmuşdur. Postqlossatorlar klassik roma hüququna maraq göstərmirdilər. Onlar yalnız hüquqi anlayışların və Yustinan məəcəllələrinin ayrı-ayrı bəndlərinin təfsirini verirdilər. Roma hüququnun işlənilib hazırlanmasına belə yanaşma, nəinki Avropa ölkələrində milli hüquqların, hətta roma hüququnun resepsiyasından xəbəri olmayan İngiltərə hüququnun da formalaşmasının nəzəri bazasını yaratmışdır. Postqlossatorlar bir çox hallarda öz şərhlərində, roma hüququnun ilkin hüquqi konstruksiyasından imtina etsələr də, onun normalarını orta əsrlərin kanon, şəhər və adət hüquqları ilə uzlaşdırırdılar. Məhz postqlossatorlar məktəbi tərəfindən roma hüququnun sistemli öyrənilməsi, onun, sadəcə, "hüquqi təlim" çərçivəsindən çıxması ilə nəticələnmiş və Qərbi Avropanın əksər dövlətlərinin məhkəmə praktikasına daxil olmuşdur.

Kanon hüququ kilsə qanunvericiliyinin əsas mənbəyi idi. Eyni zamanda roma hüququndan kilsədə istifadə edir ki, bu da çox vaxt "bütpərəst"lərin yaratdıqları hüquq normaları olduğu üçün tez-tez tənqiddə məruz qalırdı. Kilsə, Avropa universitetlərində yalnız kanon hüququnun tədrisi məqbul sayılırdı. Çünki rəsmi dini nəzəriyyəyə görə, İsa Məsihdən əvvəl yaranan, Yevangelıyanın baxışlarına, ümumiyyətlə, kilsənin və xristianlığın müqəddəslərinə zidd olan hüquq normaları ilə cəmiyyətin qurulması, İlahi qanunlarda nəzərdə tutulan ədalət və mərhəmət axtarışına ziddir və qəbul edilməməlidir. XII əsrdə vəziyyətdən çıxış yolunu xristianlığın dahi ideoloqu Foma Akvinski tapdı. Kilsə tənqidlərinə son qoymaq üçün Akvinski əsrlərində göstərirdi ki, xristianlığa qədər mövcud olmuş fəlsəfə idraka, insan zəkasına əsaslanır ki, bu da İlahi qanunlara uyğun olmaqla, roma hüququndan "şeytanı" qovmağa kifayət edir. Beləliklə, apostol mərhəməti nümunəsinə əsaslanan cəmiyyətin qurulmasından imtina edilməsi, pragmatik normalara əsaslanan roma hüququnun yenidən dirçəldilməsindəki maneəni aradan qaldırdı. Roma hüququ, kanon hüququ ilə birlikdə universitetlərdə tədris olunmaq hüququ əldə etdi. Roma hüququ Boloniya universiteti ilə yanaşı, Leyden, Paris, Oksford, Praqa və digər Avropa şəhərlərinin universitetlərində də tədris olunurdu. Şimali İtaliyada yerləşən Boloniya universitetinin 10 min nəfərə çatan tələbələri, praktiki olaraq bütün Qərbi Avropanı təmsil edirdilər. Roma hüququnun tədris olunmaq hüququ əldə etməsi, milli hüquqlarında tədrisinə sanki yol açmış oldu. Bu bir qədər gec, son orta əsrlərdə baş versə də, hər halda 1620-ci ildən başlayaraq Uppsal universitetində İsveç hüququ tədris olunmağa başlanılır, 1679-cu ildə Parisin Sarbon universitetində "Fransa hüququ" kafedrası yaradılır. XVIII əsrdən isə Avropanın bir çox universitetləri bu prosesə qoşulur. 1707-ci ildə Vittenberqdə alman hüququ, 1742-ci ildə ispan hüququ, 1758-ci ildən Oksfordda və 1800-cü ildən Kembriçdə ingilis hüququ, 1772-ci ildən portuqal hüququ milli hüquq fəni kimi tədris olunurdu. XIX əsrə qədər roma hüququ və onun öyrə-

nilməsi hüquq təhsilinin əsasını təşkil etmiş, milli hüququn tədrisi isə törəmə hüquq olaraq qalmışdır.

Roma hüququnun universitetlərdə tədrisinin nəticəsi olaraq, onun özü müəyyən təkamülə məruz qalmışdır. Roma hüququ predmetinin tədrisinin təkmilləşməsində hüquq məktəblərinin xüsusi rolu olmuşdur. Hər məktəb öz məqsədi və metodologiyası əsasında qarşılarına qoyduqları məsələnin həllinə çalışmışdılar. Qlossatorlar məktəbi roma qanunlarının ilkin məzmununun öyrənilməsinə, yaddan çıxmış Yustinan Məcəllələrinin mahiyyətini araşdırmağa çalışmışdılar. Belə ki, artıq o dövrdə aradan qaldırılmış köləlik institutu və ya kanon hüququnun səlahiyyətlərinə daxil edilmiş ailə, nikah və vərəsəlik hüququ münasibətlərinin tədqiq olunması böyük aktuallıq kəsb edirdi. Görülən işlərin nəticəsi olaraq, XIII əsrin ortalarında professor Akkursiyanın rəhbərliyi ilə roma hüququnun tətbiqi üçün özündə 96 200 qlossu birləşdirən ümumiləşdirilmiş əsər "Glossa ordinaria" hazırlanır. Bununla da, qlossatorlar məktəbi öz missiyasını başa çatdırır.

XIV əsrdən başlayaraq qlossatorlar məktəbini postqlossatorlar əvəz edir. Məhz bu dövrdən başlayaraq qlossların (şərhlərin) xarakteri dəyişir. Diqestlərdəki xaosun, ziddiyyətlərin aradan qaldırılması əsas vəzifəyə çevrilir. Ümumi mükəllimələrin yerini konkret hüquq institutların təfsir edilməsi, hüququn tətbiq olunması qaydaları, kolliziyaların tədqiq edilməsi və s. məsələlər əvəz edir. Roma hüququ XIV-XV əsrlərdə kilsə hüququnun güclü sxolastik təsiri altında "Ius modernus Pandectarum" adı ilə tədris olunurdu.

Məhz şimali İtaliyanın Boloniya universitetində yenidən "vətəndaşlıq statusu" alan Roma hüququ ilk növbədə inkişaf etmiş İtaliya şəhər-respublikaları üçün böyük tapıntı-kəşf olmuşdur. Bunun ardınca roma hüququ tez bir zamanda Almaniya imperiyasına da yayılır.

Artıq XVI əsrdən başlayaraq Fransa krallığını, Avropa qitəsində roma hüququnu öyrənən mərkəz kimi qəbul etməyə başlayırlar. Fransada roma hüququnun şərh etmə işi, Roma tarixinin və humanizm ide-

yasının öyrənilməsi ilə müşayiət olunurdu. Qlossatorların "Barbar pravdaları"nda istifadə etdikləri latın dilindən fərqli olaraq Fransada latın dili, elmi dil kimi də qalmaqda davam edirdi. Böyük şərh etmə işlərinə Donellyusun (1527-1591-ci illər) 28 cildədən ibarət olan məşhur "Roma xüsusi hüququnun şərh-i" əsərini göstərmək olar.

Roma hüquqşünaslarının müəyyən etdikləri "ius naturale", insan təbiətində doğan ayrılmaz hüquqlar kimi Avropa qanunlarına daxil olmuşdur. Fransa kralı X Lüdovik verdiyi fərmanda kəndliləri təhkimçilik hüququndan azad etməsinin, motivi kimi insanların "təbii hüquq"lara malik olduğunu etiraf edir və bu hüquqlara istinad edərək köləliyi ləğv etmək qərarına gəldiyini bəyan edirdi. Kral ordonansında göstərirdi ki, "təbii qanun"lara görə hər kəs azad doğulur, lakin hələ qədim dövrlərdən bizim adi qanunlarımıza və adət hüquqlarımıza görə, və yaxud ola bilsin ki, bizim əcdadlarımızın təqsiri üzündən xalqımızdan çoxlu şəxslər qula çevrilib. Kral ordonansını tərtib edən legistlər çox güman ki, fransa maarifçilik fəlsəfəsinin də istinad etdiyi "təbii hüquq"ların köməyiylə feodalizmə son qoyulmasını düşünürdülər. Hüququnun resepsiyası Fransada yerli adət hüququ və roma hüququnun antoqonizmini yaratmışdır. Roma hüquq təhsili almış kral məhkəməsinin hüquqşünasları, istədikləri vaxt hüquqa formalizm gətirir, kutyumların və ya edik və ordonansların köməyiylə bir çox hüquq institutlarını dəyişdirərək istədikləri məhkəmə qərarlarını alırdılar. Roma hüququnun resepsiyası Fransa hüquq sistemini mükəmməlləşdirməklə yanaşı, əlverişsiz presedentlərdə gətirmişdir. Belə ki, adət (kutyum) hüququnun və roma hüququnun dualizmi, Fransa məhkəmə özbaşnalıqları üçün də geniş imkanlar yaratmışdır. Bu əsasda hüququn "sərbəst" təfsir edilməsi kauzallığa şərait yaradır, bir çox hallarda yalançı, əvvəlcədən düşünülmüş formal-məntiqi məhkəmə qərarlarının verilməsi ilə nəticələnirdi.

Orta əsr hüquqi fikrində, roma hüququnun "legistlər" adlanan tərəfdarları, roma hüququnun şərh-i ilə kifayətlənməyib, qanunların məzmununda mülki-iqtisadi və siyasi dəyişikliklər etməyə çalışmışdı-

lar. XIII əsrdə Fransada hüququn bir sıra fərdi kompilyasiyasına cəhd edilir. Məlumat xarakterli kompilyasiyalar ayrı-ayrı vəzifəli şəxslər tərəfindən toplanmışdır. Bu kompilyasiyalardan ən əhəmiyyətli 1275-ci ilə aid edilən Normandiya əyalətinin Böyük Kutuymları olmuşdur.

Erkən orta əsrlərdən başlayaraq, Fransa hüququ məzmun və mahiyyət xarakterinə görə, şimal və cənub əyalətlərinə ayrılırdı. Şimal əyalətlərində şifahi adət hüquq normaları, cənubda isə yazılı qanunlar üstünlük təşkil etmişdir. Şimal əyalətlərinin hüquq normaları əsasən V-VII əsrlərdə tərtib edilmiş və feodal münasibətlərinə uyğunlaşdırılmış Barbar Pravdaları olmuşdur. Belə ki, Barbar Pravdalarına zaman keçdikcə konkret işlər üzrə məhkəmə icraatında aprobeasiyadan keçmiş adət hüquq normaları, kral "kapitulyar"ları, kral ordonansları və s. hüquq normaları ilə zənginləşmişdir. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş Fransanın cənub əyalətlərində kosmetik dəyişikliklərə məruz qalmış sivil roma yazılı hüquq normaları üstünlük təşkil etmişdir. Fransa adət hüququ (kutyum) tərəfdarı olan hüquqşünasların özünəməxsus baxışları ilkin (əzəli) adətlərə təbə edilmiş cəmiyyətin formalaşmasını məqbul hesab etmişdilər. Fransa kutyumlarını toplayaraq sistemləşdirilmiş görkəmli fransız hüquqşünası, balya və seneşal vəzifələrində çalışmış Filipp de-Bomanuar, feodal təhkimçiliyinin əleyhinə çıxmış və hüquqi islahatlar nəticəsində yeni dövlət idarəçiliyi təklifini irəli sürmüşdür. Filipp de-Bomanuar kəndlilərə torpağın alqı-satqısı, girov qoyulması, hətta yaşadıqları sahiblikdən kənar ərazilərdəkilərlə müqavilə hüququna daxil olması kimi öz dövrünə görə, radikal hüquqların müəyyən edilməsini təklif edirdi. Beləliklə də, yerli adət hüquq normaları toplanmış külliyyatların tərtib edilməsi, adət hüquqlarının Ümumfransa miqyasında təfsir edilərək tətbiq edilməsi və bütövlükdə hüququn unifikasiyası üçün də geniş zəmin yaratmışdır. Artıq XVI əsrdə Fransada 60 böyük və 300 kiçik kutyum mənbələri toplanaraq sistemləşdirilmişdir. Bununla belə, kutyumlar Fransa dövlətinin pərakəndəliyi kimi, onun hüququnun da partikulyar yerli (lokal) xarakterini sanki qorumağa xidmət edirdi.

Orta əsr fransız hüququnda Qratsian kimi hüquqşünaslar isə, kilsə hüququna üstünlük verən mövqedə dayanmışdılar.

Beləliklə, Roma hüququ Fransa və Almaniya milli hüquqla rəqabətdə uzun müddət üstünlüyü özündə saxlamış, yalnız imperator Napoleon dövründə aparılan məcəllələşdirmə, Yustinan Məcəllələrinin öz qüvvəsini itirməsi ilə nəticələnmişdir.

3. Kontinent hüququnun fərqli cəhətləri və xüsusiyyətləri

Roman-german hüququnun təşəkkülü və inkişafı tarixinin öyrənilməsi ilə yanaşı, onun daxili və xarici təzahür formalarının bəzi spesifik cəhətlərinin və xüsusiyyətlərinin araşdırılması da zəruridir. İlkin olaraq roman-german hüquq ailəsinin fərqli cəhətləri və xüsusiyyətlərinə onun təşəkkülü və inkişafının orqanik (üzvü) olaraq roma hüququ ilə əlaqəli olmasını qeyd etmək lazımdır. XII-XVI əsrlərdə İtaliya, Fransa və Almaniya universitetlərində Yustinan Qanun Külliyyatları (Custinians Copus Curis civilis) bazası əsasında roma hüququnun öyrənilməsi və resepsiyası nəticəsi olaraq sonralar, demək olar ki, Avropanın əksər dövlətləri üçün vahid qitə hüquq elminin əsası qoyulmuşdur. Bununla yanaşı, bir məsələyə də aydınlıq gətirmək zərurəti yaranır ki, digər hüquq ailələrindən fərqli olaraq, roma hüququnun təsirinin nəticəsi, kontinent hüquq ailəsinin xarakterinə və hüquqi təbiətinə bütövlükdə şamil edilməli və ya bu təsir onun ayrı-ayrı tərkib hissələrinə aid edilməlidir? Çünki bəzi komparativist (müqayisəli hüquqşünaslıq) müəlliflər (A.Vatson, P.Cruz) Roma hüququ, kontinent hüququnun formalaşmasındakı roluna o qədər böyük əhəmiyyət verirlər ki, hətta qitə hüququnu birincinin tərkib hissəsi kimi görürlər. Əgər roma-german hüquq ailəsinin tərkib hissələri olan milli hüquqlar tamamilə bu təsir altında formalaşmasını qəbul etsək, onda Roma hüququ tamamilə kontinent hüququnun metodoloji və hüquqi əsası kimi təsbit olunmalıdır. Lakin qitə ölkələrinin dövlət və hü-

huquq tarixinin öyrənilməsi belə bir hüquqi xəritəni müəyyən edir ki, Roma hüququ, roman-german hüquq sisteminə daxil olan ölkələrə, bütün milli hüquq ailələrinə bərabər təsir edə bilməmişdir. Şübhəsiz ki, qərbi Avropa xalqları orta əsrlərdə, xüsusilə XVIII əsrə qədər antik mədəniyyətin güclü təsirini öz üzərlərində hiss etmişdilər.

Roman-german hüquq ailəsinin digər hüquq ailələri müqayisəsi göstərir ki, kontinent hüququ daha konseptual və doktrinal əsaslarla təşəkkül tapıb inkişaf etmişdir. Kontinent hüququnda hüquqşünas-alimlərin baxışları, presedent hüququ hakimlərinin qərarları kimi, roman-german hüququna əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Hüquqşünas-alimlərin elmi fəaliyyətlərinin rolu və əhəmiyyəti bu və digər ictimai münasibətlərin təşəkkülü prosesində olan qaydaların tənzimlənməsi və ya tələb olunan münasibətlərin normalarını və institutlarını müəyyən edən strukturun olmaması vaxtı daha da güclənir. Belə şəraitdə hüquqi doktrinalar həlledici rola malik ola bilər. Fransa kontinent hüququnda və ingilissakson ümumi hüququnda "hüququn doktrinal səviyyəsi"nin müqayisəli təhlili göstərir ki, Fransa hüququ muxtar sosial təzahür kimi, siyasət və dindən tamamilə ayrı olmaqla, fundamental prinsiplərə, müxtəlif konsepsiyalara, "abstrakt yanaşma"lara malik olmaqla bütövlükdə cəmiyyətdə, cəmiyyət üzvləri və onların təşkilatları arasında baş verən mübahisələrin həllində sosial sülhün əldə olunması vasitəsi kimi çıxış edir. İngilissakson hüquq ailəsi ilə müqayisədə, Fransa hüquq konsepsiyasının əhatə dairəsi daha geniş "doktrinal" olmaqla, nəinki hüquq normalarının təkmilləşməsinə, o cümlədən də siyasi elmlər, sosial və mənəviyyat sferasının təkamülü və inkişafına kömək edir. Roman-german hüquq ailəsində təşəkkül tapmış konsepsiyaya görə hüquq, hüquqşünasların peşəkar nailiyyəti ilə məhdudlaşmamalı, bu nailiyyəti qorumaq üçün hüquqşünaslar "kasta və ya silk" kimi fəaliyyət göstərməlidirlər. Hüquq dərketmənin ingilissakson ənənələrinə görə, hüquq "təmiz" yuridik normalar sistemi kimi, "məhkəmə" və digər proseslərin həlli zamanı hüquq tətbiqetmənin prinsiplərini özündə ehtiva edir. Bu za-

man hüquq nəinki "qeyri-hüquqi" predmetlərlə və "digər intellektual" fənlərlə ətraf aləmdən təcrid edilir, əksinə, orqanik olaraq cəmiyyətlə əlaqədar olan və onun tərəfindən etiraf edilən hüquq və mükəlləfiyyətlərlə bağlı ədalət ideallarına müvafiq olur. İngilissakson sistemində hüquq normaları məhkəmə hakimləri tərəfindən mübahisəli məsələlərin həlli zamanı konkret işlər üzrə hazırlayıb tətbiq edildiyi halda, kontinent hüququnda bütün işlər bir qədər başqa formada təzahür edir. Məsələ bundadır ki, məhkəmə prosesi, onun formalaşması və inkişafı konkret mübahisəli işlərə və ya başqa hallara görə deyil, müəyyən olunmuş ümumi prinsiplər və hüquqi doktrinalar əsasında hazırlanan normalara müvafiq olaraq bu və ya digər konkret işlərə tətbiq edilir.

Roman-german hüquq ailəsinin fərqli cəhətlərinə hüquq mənbələri sistemində qanunların xüsusi üstün mövqedə dayanması da daxildir. Bu xüsusiyyətə diqqəti cəlb edən tədqiqatçılardan R. David və K. Coffre-Spinoza göstərirdilər ki, hüquqsünas üçün ədalətli hüquqi qərarın müəyyən edilməsində ən etibarlı vasitə məhz qanundur. XIX əsrdə roman-german hüquq ailəsində bu tendensiya Avropanın əksər dövlətlərində qanun məcəllələrinin və yazılı konstitusiyaların qəbul olunması ilə daha da gücləndi. Hazırda da bu tendensiya dövlətin, praktiki olaraq ictimai həyatın bütün sahələrində rolunun əhəmiyyətli artması və bəzi digər səbəblərdən daha da möhkəmlənmişdir. Hüququn əsas mənbəyi kimi qanunlara istinad edilməsi, bir tərəfdən cəmiyyətdə demokratik prinsiplərin müəyyən edilməsi ilə, digər tərəfdən isə dövlətin hər hansı təşkilatla müqayisədə olduqca böyük potensialı çərçivəsində ümumi maraqların təmin edilməsi baxımından ictimai həyatın müxtəlif bölmələrinin fəaliyyətlərinin koordinasiya edilməsi imkanları ilə əlaqədardır. Yəni dövlətin qanunyaratma imkanları və bunun üçün zəruri olan hakimiyyət mexanizmi (rıçaqları) mövcuddur. Qanun, eyni zamanda, ən ciddi hüquqi qüvvəyə malik və hüquqi "texnika" ilə təchiz edilmiş dəqiq normalara malik olmaqla, ictimai münasibətlərin tənzimlənməsinin düzgün

həll edilməsi baxımından, digər aspektlərlə müqayisədə həmişə ön planda olmuşdur. Mürəkkəbliyinə və böyük coğrafi əraziyə yayılmasına baxmayaraq, roman-german hüquq ailəsində birliyin qorunması və saxlanılması üçün, hüququn tətbiq edilməsində qanunun effektivliyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kontinent hüququnda qanun normaları eyni qəbul edilir və qiymətləndirilir.

Məlumdur ki, ümumi hüquq ailəsinə daxil olan ölkələrdən fərqli olaraq, qitə hüquq ailəsində hüquq normaları hakimlər tərəfindən yaradılmır. Roman-german hüquq ailəsində xarakterinə və hüquqi təbiətinə görə, hüquq norması məcəlləşdirmənin əsası kimi, mübahisə edən tərəflər arasında konkret normanın tətbiqi və hüququn ümumi prinsipləri arasında sanki orta mövqedə dayanır. Hüquqşünasın hüquqi mədəniyyət və hüquqi texnikadan ustalıqla istifadə bacarığı, konkret işlər üzrə qərar verərkən, bir tərəfdən hüquq normasının, digər tərəfdən hüququn ümumi prinsiplərinin tarazlığının tapılması ilə müəyyən edilir. Hüquq normalarının həddən artıq ümumi olması məqbul hesab edilmir. Çünki normanın ümumi olması, praktikada tətbiqi üçün heç də etibarlı hesab olunmur.

Roman-german hüquq ailəsinin fərqli xüsusiyyətlərinə, onun bir-mənalı olaraq ümumi və xüsusi hüquqa bölünməsi xarakteri daşımasıdır. Hüquq sistemlərinin klassifikasiyasında ümumi və xüsusi hüquqa bölünmə meyarı həmişə maraq kəsb etmişdir. Hələ antik dövrlərdən başlayaraq ümumi hüququn ictimai əhəmiyyətə malik olması və onun dövlət tərəfindən sosial icmanın qorunması, yaşaması və inkişafı üçün təminatın verilməsi kimi etiraf edilməsi məlumdur. Müasir dövrdə ümumi hüquq əsasən dövlət orqanlarının və ictimai təşkilatların fəaliyyəti, vəzifəli şəxslərin hüquqi statuslarının müəyyən edilməsi, vətəndaşların dövlətlə qarşılıqlı münasibətləri və s. bu kimi məsələləri tənzimləyir. Xüsusi hüququn statusunun müəyyən olunması kriteriyalarına isə, xüsusi mənafeələr, o cümlədən ayrı-ayrı şəxslərin hüquq və əmlak münasibətlərində maddiləşmiş maraqları çərçivəsində, bir-birləri ilə və daha çox dövlət hakimiyyət orqanları

və ictimai qurumlarla münasibətləri zəmində formalaşan şəxsi maraqlar daxildir.

Müasir dövrdə hüququn ümumi və xüsusi hüquqa ayrılması əksər hüquq sistemləri və hüquq ailələri üçün adi hal hesab edilir. Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, əvvəldən başlayaraq son orta əsrlərə qədər hüququn belə bölgüsü yalnız roman-german hüquq ailəsi üçün xarakterik olmuşdur. Eyni zamanda, roman-german hüquq ailəsinə daxil ölkələrdə hüququn sahələrə bölgüsü və institutları sistemində böyük nəzəri, tədris-akademik və praktik əhəmiyyətə malikdir.

Roma hüququnda hüququn ümumi və xüsusi hissələrə bölgüsü onun inkişafının son mərhələsində, klassik dövrdə baş vermişdir. Belə ki, roma hüquqşünasları bir tərəfdən "cus publicum" adlanan "dövlət və icma hüququ"nu və digər tərəfdən "cus privtum" adlanan "fərdlər"in (şəxslərin) hüquqlarını fərqləndirirdilər. Hüququn ümumi və xüsusi hüquqa bölgüsü nəinki "sırf texniki üstünlük" daşımış ilə, eyni zamanda böyük praktiki əhəmiyyətilə təqdirəlayiq hesab edilməlidir. Hüququn ümumi və xüsusi hissələrə bölgüsü hüquqi düşüncənin nəticəsidir. İngilis hüquqşünas alimi Kok təsdiq edirdi ki, hüququn canı ağıldır, ümumi hüquq nəşə başqa bir şey yox, insan ağılının məhsuludur. Ağıl konkret fərdlərin ədalət haqqında məlum olmayan hissləri deyil, ağıl ilk növbədə nizamlı hüquq sistemi yaratmağın qayğısını çəkən hakimlərin hüquq düşüncələrinin nəticəsidir.

Müasir dövrdə hüququn ümumi və xüsusi hissələrə ayrılmasından bəhs edən 20-ə yaxın müxtəlif doktrina mövcuddur. Bu doktrinalarda əsas diqqət, bölgünün təsnifləşdirilməsinin müəyyən edilməsi və dəqiqləşdirilməsinin meyarlarına, ümumi və xüsusi hüquq normalar sisteminin xarakter nisbətinə, ümumi və xüsusi hüququn obyekt və subyektlərinin tipik hüquqlarının müəyyən edilməsinə, ümumi və xüsusi normalarının məzmunu, təfsir edilməsi, intepertasiyası məsələlərinə yetirilir. Bununla belə, ümumi və xüsusi hüququn dəqiq hədudlarının müəyyən edilməsi üçün çoxlu əmək sərf etmiş hüquqşünas alimlərin söylərinə baxmayaraq, ümumi və xüsusi hüquq normalarının kvalifi-

kasiyasındakı bir çox problemlər, roman-german hüququnda axıra qədər həll olunmamış qalır ki, bu məsələlərə də hüquq ədəbiyyatlarında periodik (dövri) olaraq diqqət ayrılır. Məsələn, belə bir fakta diqqət çəkilir ki, ümumi və xüsusi hüquq "iki müxtəlif hüquq sistemi" kimi deyil, vahid çərçivədə klassifikasiya edilən normalar sistemidir. Digər tərəfdən, belə bir fikir də irəli sürülür ki, prinsip etibarilə ümumi hüquqla xüsusi hüquq arasında birdəfəlik sərhədi müəyyən etmək heç vaxt mümkün deyil. Bu fikrin şərti və davamlı olaraq qəbul edilməsi mümkündür. Çünki mümkündür ki, ümumi hüquq dəfələrlə xüsusi hüquqa nüfuz edib və ya bunun əks prosesi baş verib. Həmçinin hüququn ümumi və xüsusi hüquq normalarına ayrılması prosesinə, bu və ya digər ölkədə təşəkkül tapmış siyasi və hüquqi ənənələr, adətlər, hüquqi mədəniyyətin inkişaf səviyyəsi və başqa səbəblər təsir edə bilər. Bundan başqa, pragmatik və doktrinal səbəblərlə yanaşı, roman-german hüquq ailəsində və digər hüquq ailələrində, ümumi-hüquq və xüsusi-hüquq bölgüsü daxilində hüquq sahələrinin və hüquq institutlarının sayı heç də eyni deyildir.

Fransa hüquq sistemində ümumi-hüquq fənlərinə konstitusiya hüququ, inzibati hüquq, maliyyə hüququ və beynəlxalq xüsusi hüquq daxil edilmişdir. Xüsusi-hüquq və ya xüsusi mülkiyyət hüquq (droit civil) predmetlərinə dəniz hüququ da (droit maritime) daxil olmaqla kommersiya hüququ, mülki prosessual hüquq, cinayət hüququ, əmək hüququ, aqrar hüquq, sənaye müəssisələri mülkiyyəti hüququ (droit de propriete industrielle), əqli mülkiyyət hüququ, meşə hüququ, sosial təminat hüququ, nəqliyyat hüququ, fəza məkanı hüququ, kömür sənayesi münasibətlərini tənzimləyən hüquq (droit miner) və statut hüququ daxil edilmişdir. Fransa hüququnu öyrənən mütəxəssislər, ayrı-ayrı sahələrini və institutlarını klassifikasiya edərək, bəzi istinadları müəyyən etdiklərini göstərirlər. Belə ki, onlar öz hüquqi təbiətinə və xarakterinə görə, cinayət hüququnu ümumi hüquqa aid edirlər. Lakin Fransa milli klassifikasiyası cinayət hüququnu xüsusi hüquqa aid edir və bu məsələni belə izah edirlər ki, cinayət hüququ

münasibətlərində xüsusi mülkiyyət hüquqlarının maraq və müdafiəsinin təmin olunmasına yönəlmiş çoxsaylı hüquq normaları təsbit edildiyindən, cinayət hüququ xüsusi hüquqa daxildir.

Roman-german hüquq ailəsində ümumi hüquq və xüsusi hüquq normalarının kvalifikasiyası xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirərkən iki cəhətə diqqət yetirmək zəruridir. Birincisi, roman-german hüquq sistemində xüsusi hüquqdan ən müxtəlif hüquq normaların, sahələrin, institutların transformasiya edilməsi hesabına xüsusi hüququn zəiflədilməsi və nəticədə hüququn ümumiləşdirilməsinin gücləndirilməsi tendensiyası və ikincisi, nəzərə alınsa ki müasir dövrdə hüquq normalarının, institutların və hüquq sahələrinin ümumi və xüsusi hüquqa ayrılması nəinki roman-german hüquq ailəsi üçün, eyni zamanda digər hüquq sistemləri üçün də xarakterik olduğundan, kontinent hüququndakı fərq öz dərin köklərinə, xarakterinə və klassifikasiya prosesinə görə yaranır. Roman-german hüququ ilə ingilissakson hüququ arasında prinsipial fərqi ondan ibarətdir ki, kontinent hüququnun ümumi və xüsusi hissələrə ayrılması daha dəqiq və qədim köklərə malikdir. Ümumi hüquq sistemində, xüsusilə də İngiltərə hüququnda hüququn ümumi və xüsusi hissələrə bölgüsü akademik xarakter və əhəmiyyət kəsb edir. Bunun əsas təsiri özünü onda göstərir ki, ümumi hüquq normaları ilə tənzimlənən mübahisələr zamanı, fərdlər eyni zamanda öz maraqlarını xüsusi hüququn köməyi ilə müdafiə etmək imkanı əldə edə bilirlər.

Roman-german hüquq sistemində isə əksinə, hüquq normalarının, institutlarının və sahələrinin ümumi və xüsusi hüquqa klassifikasiyası nəinki akademik, eyni zamanda praktik xarakter daşıyır. Belə ki, roman-german hüququnda məhkəmə orqanlarının iyerarxiya quruluşunda iki müxtəlif sistemin həm ümumi hüquq, həm də xüsusi hüquq normaları əsasında fəaliyyət göstərən instansiyası mövcuddur. Arbitrac məhkəmələri və ümumi məhkəmələr mülki iddialarla yanaşı, cinayət və inzibati işlərə də baxırlar.

Kontinent hüququnun digər hüquq sistemlərindən fərqləndirən

əhəmiyyətli xüsusiyyətlərindən biri məcəllələşdirmə işinin təşkili xarakterinə görədir. Başqa sistemlərdə hüquqi məcəllələşdirmə aparılırsa da, roman-german hüquq ailəsində bu iş xüsusi olaraq fərqlənir. Bu ilk növbədə özünün dərin və daha möhkəm tarixi kökləri ilə bağlı olmasındadır. Roman-german hüququnda özünə məxsus hüquqi texnikanın tətbiq edilməsi nəticəsində, Avropa kontinentində təbii hüquq məktəbi tərəfindən hüquq elmində gözlənilən çoxəsrlik təkamül baş vermiş və Yustinan kompilyasiyasındakı xaosdan fərqli olaraq bütün cəmiyyətin maraqlarına cavab verən məcəllələşdirmə aparılmışdır. Kontinent məcəllələşdirilməsi lokal xarakter daşımamış, global və praktiki olaraq hüququn bütün institutlarını və sahələrini əhatə etmişdir. Nəhayət, roman-german hüququ xüsusi hüquqi ideologiyaya malikdir. Qərbi Avropa ölkələrində erkən orta əsrlərdən başlayan və bu günlərə qədər davam edən məcəllələşdirmə işləri öz xarakterinə görə roman-german hüququnun inkişafı prosesinə təsir etməklə, bir çox hallarda onun təkamülünün mühüm meyillərini (tendensiyalarını) xəbərdar edə bilmişdir.

Roman-german hüququnda aparılan məcəllələşdirmə işlərinin pozitiv tərəfləri ilə yanaşı, bəzi müəyyən çatışmazlıqları da mövcuddur. İlk növbədə Qərb ölkələrindəki universitetlərdə əsrlər boyu formalaşaraq hüquq ənənələri praktikasına daxil olmuş ədalətli hüquq nümunəsinin öyrədilməsinə cəhd edilməsi imkanlarının azaldılması və məcəllələrin yaradılmasından ruhlanan hüquqi pozitivizm tərəfdarlarının, "hüquqda millətçilik" tərəfdarları ilə əvəz edilməsi hallarını qeyd etmək lazımdır. Belə ki, artıq XIX-XX əsrdən başlayaraq roman-german hüquq ailəsi dövlətlərində qəbul edilmiş məcəllələri, hər bir ölkənin hüquqşünası öz milli hüquqlarının nailiyyəti kimi təqdim etməyə başlamışdır. Halbuki bu yaxınlara qədər roma hüquq məcəllələri Avropa hüququ üçün dəniz mayakı hesab edilirdi. Lakin məlumdur ki, mahiyyət etibarilə əsas ictimai davranış normaları kimi müasir dövrdə mövcud olan hüquq, üstqurum olmaqla milli hüquqdan üstündür.

4. Kontinent hüququnun əsas mənbələrinin xarakteristikası

Roman-german hüquq ailəsinə daxil olan hüquq sistemlərində, o cümlədən Fransa hüququnda, hüququn əsas mənbələrinə aid edilir:

- a) qanun başda olmaqla, normativ hüquqi aktlar;
- b) adət hüquq normalarının sistemini formalaşdıran yerli adətlər;
- c) bəzi ölkələrdə, xüsusilə Almaniyada mübahisə obyektı olan, ümumi qəbul edilmiş məhkəmə presedentləri (məhkəmə təcrübəsi);
- d) öz əhəmiyyətinə görə konstitusiya qanunları ilə müqayisə edilən beynəlxalq müqavilələr;

e) elmi ədəbiyyatda çox vaxt "ali prinsiplər" adlanan, məhkəmə hakimiyyəti və digər dövlət orqanlarının fəaliyyətlərinin əsas istiqamətlərini müəyyən edən hüququn ümumi prinsipləri;

q) roma-german hüququnun müxtəlif sahələrini (sferalarını) əhatə edən və qanunvericilik qaydasında onun çoxsaylı normalarını işləyib hazırlayan doktrinalar. Qərb hüquq ədəbiyyatlarında ümumiləşdirilərək yazılı aktlar olan statutlar, formal-hüquqi aktlar və ya qanunverici hakimiyyət orqanları tərəfindən verilən qanunlardan fərqli olaraq, sadəcə, qanunlar adlanır.

Roman-german hüquq ailəsinə daxil olan ölkələrin hüquq sisteminin əsas sütunu qanundur. Hüquqşünaslar, qanunvericilik qaydasında hazırlanan qanunlarda nəzəri cəhətdən boşluqlar ola bilməsini etiraf etsələr də, praktiki cəhətdən bu boşluqları əhəmiyyətsiz hesab edirlər. Doktrinal formada bu mövqe belə izah edilir ki, qanun, hüquq qaydasının konstruksiyasını (skeletini) yaradır. Roman-german hüququnda qanun haqqında təklif edilən konsepsiyadan irəli gələn nəticə bundan ibarətdir ki, qanun digər mənbələrə münasibətdə (presedent, adət, doktrina və s.) "qısqanclıq" edir. Kontinent hüquq sistemində qanunun digər hüquq mənbələrindən üstün cəhətlərinin əsasında Qərbi Avropanın qədim hüququ, ümumi hüquq mədəniyyəti, həmçinin əsrlər boyu formalaşmış sosial, hüquqi və başqa adətlərinin fundamental, tarixi, sosial, milli və digər dəyərləri dayanır.

Roman-german hüququ ölkələrində təşəkkül tapmış mövcud ənənəyə görə, "daimi və əbədi" olaraq "ağılın və ədalətin" üstünlüyü prinsipi, hüquq konsepsiyasının əsasını təşkil etmişdir. Məlumdur ki, bu prinsiplər praktiki olaraq hazırda bütün dünyada və hər bir milli hüquq sistemlərində də təsbit edilmişdir. Təəccüblü deyildir ki, sivilizasiya xalqların (avropalıların) əksəriyyətində mülki hüquq məcəllələri üst-üstə düşür. Avropa dövlətlərində antik roma hüququnun uzun müddət mübahisəli məsələlərdə hüququn müraciət etdiyi fundamental mənbələrə birinin olmasını əsas səbəb kimi qeyd etmək olar.

Roman-german hüququnda qanuna təkə ölkənin ali qanunverici orqanı tərəfindən verilən yüksək hüquqi akt kimi deyil, daha geniş mənada baxılır. Lakin müəyyən anlayış və terminlər (istilahlar) məmusu kimi qanunun hüdudları, həm bütün yerli və mərkəzi səlahiyyətli hakimiyyət orqanlarının, həm də eyni zamanda icra-sərəncamverici dövlət orqanlarının verdikləri qanunvericilik aktları ilə məhdudlaşır. Qanun konsepsiyasına görə, "qanun" faktiki olaraq bütün yazılı hüquqi aktları əhatə edir. Təyinatından asılı olmayaraq "qanun" adlandırılan bütün aktlar üçün xarakterik cəhət, onun konstitusiyada tanınan qanunvericilik səlahiyyətli və ya ciddi olaraq reqlamentləşdirilmiş deleqiya səlahiyyətli olan orqanlar tərəfindən verilməsidir. Qanunun verilməsində irəli sürülən əsas dəyişməz tələb bundan ibarətdir ki, qanun yalnız konstitusiyada nəzərdə tutulmuş formada verilməlidir.

Roman-german hüququnda qanun heç vaxt hüquqla eyniləşməyib və eyniləşdirilməyib. Ciddi olaraq əməl olunması tələb olunan qanunda nəzərdə tutulan qanunçuluq, heç vaxt "hüquq qaydası"nın sinonimi olmamışdır. Kontinent hüququ ölkələrində qanunla yanaşı, hüquqi və sosial-siyasi fəaliyyətə digər hüquq mənbələri də təsir edir.

Kontinent hüququnun bəzi ölkələrində qanunun qəbulu və tətbiqinin konstitusiyaya uyğunluğu məhkəmə nəzarəti ilə müşayiət olunur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, qanunların konstitusiyaya uyğunluğu ABŞ-da olduğu qədər kontinent hüququnda geniş inkişaf etməmişdir,

ancaq belə nəzarət Avropanın bəzi ölkələrində ciddi mövcud olmaqla möhkəmləndirilmiş konstitusiyaya xarakteri almışdır. Roman-german hüququnda qanunların konstitusiyaya uyğunluğuna nəzarət müxtəlif ölkələrdə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Belə ki, "ciddi və mürəkkəb proseduralarla dəyişilməsi" nəzərdə tutulan konstitusiyaları olan dövlətlərdə nəzarətin xarakteri və miqyası "zəif olur". Hansı dövlətlərdə ki icraedici hakimiyyətə asanlıqla konstitusiyanın qüvvəsini dayandırmaq "səlahiyyəti verilir", bu ölkələrdə nəzarət bir qədər də "zəifləyir". Məsələn, Fransa və Hollandiyada tarixi və digər səbəblərdən, ümumiyyətlə, konstitusiyaya nəzarətdən imtina edilmişdir.

Roman-german hüququnda adətlərin hüquq mənbəyi kimi anlayışı, məzmunu, hüquq sistemində yeri və rolu məsələləri kifayət qədər mürəkkəb və dolaşıqdır. Bu ilk növbədə onunla əlaqədar olmuşdur ki, roman-german hüququnda, hüquq mənbəyi kimi adətlərin yeri və roluna dair, iki qarşılıqlı bir-birini istisna edən baxış və yanaşma mövcud olmuşdur. Belə ki, sosioloji adlanan birinci konsepsiyada adətlərin roman-german hüququnda rolu və əhəmiyyəti şişirdilir. İkinci konsepsiyaya olan pozitiv nəzəriyyədə isə adətlər qanuna qarşı qoyulur və onların praktiki rolu heçə endirilir. Əslində pozitiv məktəb nəzəriyyəçiləri reallıqdan çox uzaqdırlar. Eyni zamanda sosioloji məktəb tərəfdarları adətlərin rolunu həddən artıq böyüdür. Roman-german hüququnu tədqiq edən mütəxəssislərin fikrincə isə, hüquq mənbələri içərisində adətləri hüququn əsas və birinci elementi görmək istəyən sosioloji məktəbin əksinə olaraq, onlar adətləri hüququn əsas mənbəyi yox, sadəcə, ədalətli qərarın tapılması elementlərindən biri hesab edirlər. Hüquq pozitivizm tərəfdarlarının fikrinə gəldikdə, müasir dövrdə bu element (adətlər) qanunvericiliyə münasibətdə heç də həmişə birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb etmədiyindən, onun rolu əhəmiyyətsizdir.

Fransa hüquq sistemində, hüquq mənbələri arasında adətlər nəzəri və praktiki cəhətdən çox az rola malikdir. Fransada məcəllələşdirmə aparıldıqdan sonra, o dövrdən başlayaraq adətlərin köhnəlmiş, arxaik normalarının müasir dövrdə rolunun, demək olar ki, əhəmiyyət

yətsiz olduğunu və qanunların mübahisəsiz yüksəkdə olduğunu fransız hüquqşünasları da etiraf edirlər. Lakin tarixən kontinent hüquq ailəsində adət hüquqlarını tədqiq edən mütəxəssislər, ilkin hüquq mənbələrindən biri kimi adətlərə xüsusi diqqət verir və bununla göstərmək istəyirlər ki, hüquq yalnız dövlət hakimiyyətinin qanunverici orqanı tərəfindən deyil, cəmiyyət tərəfindən də yaradıla bilər. Hüquq, o cümlədən adət hüquqları qanunun çərçivəsinə sığmır və qanunla məhdudlaşmır. Hüquq qanundan daha geniş, dərin və çevikdir. Adətlərin rolu əslində yerləşdiyi coğrafi ərazidən asılı olaraq, həqiqətən onların təşəkkülü və inkişafı dövründə özünü doğrultmuş və həlledici əhəmiyyətə malik olmuşdur.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, roma hüququ Fransanın cənub əyalətlərində dərin köklərə malik olmuşdur. Roma imperiyasının süqutundan sonra roma-qalliya dövründə hüququn transformasiyası (ötürülməsi) davam etmişdir. Belə ki, Yustinan məcəlləsi, Feodosiya qanunvericiliyi, digər mənbələr Vestqot kralı Alarix tərəfindən qısaldılmış formada Barbar məcəllələri kimi tərtib edilmişdir. Qalliya-roma hüququ Fransanın cənubunda təşəkkül taparaq çoxsaylı regional icma və digər adətlərlə orqanik olaraq birləşmişdir.

Fransanın şimal əyalətlərində və ya adət hüquqları ölkəsində, saysız-hesabsız kutyumlar (adətlər), resepsiya edilmiş roma hüququ ilə birlikdə hüququn əsas mənbəyi olmuşdur. Roma hüququ bu əyalətlərdə subsidar (yardımçı) hüquq olaraq, kutyumlarda cavab tapılmayan hüquqi məsələlərin həllində müraciət edilməsi məqsədə müvafiq hesab edilən mənbə olmuşdur. Almaniyadan fərqli olaraq, Fransada roma hüququnun resepsiyası heç vaxt mübahisə mövzusu olmamışdır. Roma hüququ və adət hüququ nisbətində, qitə hüququ ölkələrinin əksəriyyəti də o qənaətdədirlər ki, roma hüququnun resepsiyası heç də adət hüquqlarının tamamilə ləğv edilməsi demək deyildir. Belə ki, mövcud adətlərə görə, hakimlər bu və ya digər konkret işlər üzrə adət hüquqlarında zəruri cavab əldə edə bilmədikdə roma hüququna müraciət edirdilər. Avropa dövlətlərində adət hü-

quqlarının rolu, yalnız hüququn renessansı dövründən sonra azalmağa doğru getmişdir. Bu tendensiya bir sıra obyektiv və subyektiv amillərlə şərtləndirilirdi. Məsələn, mərkəzləşmiş dövlətin yaranması ilə əvvəlki feodal domeni (feodal sahibliyi) ilə müqayisədə roma hüququnun daha böyük ərazini əhatə etməsi nəticəsində və ya yerli adət hüquqlarına daha az yer qalması nəticəsində adət hüquqlarının hüquq mənbələri sırasından sıxışdırılaraq çıxarılması və ya dövlət hakimiyyəti orqanı tərəfindən verilən statutların məhkəmə hakimləri tərəfindən qərarların qəbul edilməsində əsas mənbələrdən birinə çevrilməsi və s. səbəblərlə bağlı olmuşdur.

XV-XVII əsrlərdən başlayaraq tarixi proses kimi roman-german hüquq sistemində adətlərə marağın azalmasına səbəb Fransada və digər Avropa ölkələrində əsrlər ərzində toplanmış böyük kompilyasiya işlərinin və onun ardınca bir qədər sonra məcəllələşdirmələrin aparılması olmuşdur. Şübhəsiz ki, öz xarakterinə görə müxtəlif həcmdə adətlərin kompilyasiya edilməsi obyektiv zərurət olmaqla, milli hüquqların təşəkkülü və inkişafındakı pozitiv rolunu qiymətləndirmək çətindir. Hələ qədim dövrlərdən formalaşan ən müxtəlif məzmunlu bir-birinə zidd olan adətlərin kompilyasiyası, onların hakimlər tərəfindən istifadəsini asanlaşdırmaqla öz aralarındakı kolliziyaları minimuma endirmiş, adətləri yeni şəraitə adaptasiya edərək, dəqiqlik, sabillik və çeviklik gətirmişdir. Bütün pozitiv cəhətləri ilə yanaşı, adətlərin kompilyasiyasının zərərli nəticələrində formalaşmağa başlamışdır. Yazılı şəkildə sistemləşdirilən adətlərin bu və ya digər dərəcədə hüquqi hakimiyyətini təsbit etmək arzusu, onun ilkin təbiətinin və əhəmiyyətinin "itirilməsini", "kiçildilməsini" qaçılmaz etmişdir. Süni olaraq yeni şəraitə uyğunlaşdırılaraq "modernləşməyə" məruz qalan qədim adətlərin kompilyasiyasının nəticəsi olaraq, əvvəlcədən qoyulmuş özülün təbii potensialı azalır, onu roman-german hüququnun adi qanunvericilik aktı səviyyəsinə endirmiş olurdu. Bu tip adətlər artıq qanunverici tərəfindən verilmiş normativ aktlara daha çox yaxın olurlar.

5. Kontinent hüququnun törəmə mənbələri

Roman-german hüquq sisteminin hüquq mənbələrini klassifikasiyası edən tədqiqatçılar presedent hüququna xüsusi diqqət yetirirlər. Bu onunla şərtləşir ki, kontinent hüququnun mənbəyi kimi, presedent hüququnun praktiki əhəmiyyətinin hansı səviyyədə olması və bunun əksi olaraq, daha dəqiq onun roman-german hüquq ailəsində qeyri-müəyyən yeri və bu məsələnin izah edilərək həll edilməsinin zəruriliyidir. Presedent hüququnun fundamental tədqiqatçıları (M.Gelndon, M.Qordon) belə hesab edirlər ki, presedentlər hüquq mənbəyi kimi milli hüquq sistemlərində öz tərəfdarlarını və təsbitini tapmışdır. Birmənalı olaraq buraya ingilissakson hüquq ailəsinə daxil olan Böyük Britaniya, Avstraliya, Kanada, ABŞ və digər ölkələrin milli hüquq sistemləri aid edilir. Digər hüquq sistemlərində isə presedentlər, hüquq mənbəyi kimi heç vaxt klassik və ya müəyyən müddət keçdikdən sonra dəyişilmiş, "modernləşmiş" formada qəbul edilməyib və edilmir də. Bu qrupa daxil olan ölkələr sırasında, yaxın vaxtlara qədər sosialist düşərgəsinə daxil olan dövlətlər fərqlənirlər. Presedent hüququnun hüquq mənbələri sırasında qeyri-müəyyən, kifayət qədər ziddiyyətli vəziyyətdə mövqeyi olan ölkələrinin cərgəsinə, roman-german hüquq sistemi dövlətlərini daxil etmək lazımdır.

Roman-german hüququ sisteminə, o cümlədən Fransa hüququnda presedentlərin faktiki statusundakı qeyri-müəyyənlik və daxili ziddiyyətlər bəzi obyektiv və subyektiv səbəblərlə bağlıdır. Belə ki, ilk növbədə "hüququn müəyyənliyi" üçün Fransa məhkəmə hakimləri (cəmiyyətdə və dövlətdə sabitliyi qorumaq məqsədilə) obyektiv, ədalətli qərarların qəbul edilməsi üçün əvvəlcə roma hüquq normalarına və məcəllələşdirilmiş, kompilyasiya edilmiş adətlərə, bir qədər sonra isə Napoleon məcəllələrinə istinad edirdilər. Belə olan halda presedentlərə istinad edilmir və onlar kənarda qalırdılar. İngiltərə hüququnda isə bunun tam əksinə olaraq presedentlər ümumi hüququn nüvəsində dayanırdı. Presedent doktrinasına məhkəmə sisteminin təşkilindəki mərkəzləşmənin də təsiri az olmamışdır. Məsələn, Fransa

məhkəmə sisteminə nisbətən İngiltərə məhkəmələri, demək olar ki, tamamilə mərkəzləşdirilmişdir. Belə nəticə çıxır ki, analogiya üzrə optimal mərkəzləşdirilmiş "vahid nümunənin" müəyyən edilməsi olduqca sadə prosedur qaydada olmaqla hüquq sistemində presedentin yerini asanlıqla möhkəmləndirirdi. Mərkəzləşdirilməmiş Fransa məhkəmə sistemində bunun əks prosesi müşahidə olunurdu. Pərakəndə məhkəmə sistemi presedent doktrinasının inkişafına tamamilə əngəl törədirdi. Nəhayət, presedent doktrinası statusuna məhkəmə hakimlərin münasibətlərindəki fərqlər, bu dövlətlərdə fəaliyyət göstərən hakimlər təbəqəsinin formalaşmasının bir-birindən tamamilə fərqli olmasında idi. Məsələn, İngiltərədə məhkəmə hakimləri təbəqəsi vəkillər hesabına artırdısa, Fransada vakansiyalar vəkillər deyil, mülki xidmət məmurları hesabına dolurdu. İngiltərə kral məhkəmə hakimləri, səyyar məhkəmə sədrlərinin əksəriyyəti uzun müddət ədliyyə orqanlarında çalışan təcrübəli hüquqşünaslar olduqları halda, Fransa məhkəmələrində gənc və təcrübəsiz hakimlər üstünlük təşkil etmişdir. İngiltərə presedent hüququnu tədqiq edən R.Kross göstərir ki, bu səbəblərdən İngiltərə presedent hüququ, kontinent presedent hüququna nisbətən daha çox təqdirəlayiq hesab edilirdi.

Roman-german hüquq sistemində presedentlərlə yanaşı, doktrinal mənbələrdə əhəmiyyətli yer tuturlar. Kontinent hüququnda doktrinal mənbələr hüququn formal mənbəyi kimi deyil, real mövcud olan və faktiki olaraq hüquqa təsir edən törəmə mənbə olaraq qəbul edilir.

Hüquq ədəbiyyatlarında roman-german hüquq mənbələrinin təhlilinə həsr olunmuş analizlər göstərir ki, "doktrina" termininin əhatə dairəsi böyük olmaqla ən geniş mənalarda işlədilir. Doktrina fəlsəfi-hüquqi nəzəriyyə kimi; doktrina bu və digər məsələlərə dair, o cümlədən ən müxtəlif hüquqi aktların mahiyyəti və məzmununa dair hüquqşünasın rəyi kimi; doktrina dövlət və hüquq sahəsində ən nüfuzlu tədqiqatçıların elmi əsərlərinin məhsulu kimi; doktrina müxtəlif məcəllələrin, ayrı-ayrı qanunların, digər normativ hüquqi aktların annotasiya (model) versiyası kimi, formalarını göstərmək olar. Hüququn formal (əsas) mənbəyi sıralarına daxil edilməyən doktrina,

buna baxmayaraq eyni zamanda nəinki hüquq tətbiq edənə və hüququ interpretasiya edənə, hətta qanunvericiyə böyük təsir edə bilər. Ali və yerli qanunverici hakimiyyət orqanlarının səlahiyyətli nümayəndələri doktrinalara qanun layihələrinin hazırlanması, qanun layihələrinin və digər normativ aktların müzakirəsi və qəbulu zamanı müraciət edirlər. Doktrinalar dövrü olaraq mübahisəli məsələlərin həllində və məhkəmə-hüquq normalarının hazırlanmasında ali məhkəmə instansiyalarının sərəncamında olur, onların köməyinə gəlir. Doktrinaların hüquqyaratmada və hüquqtətbiqetmə prosesində birbaşa və daha əhəmiyyətli təsiri, hakimlərin prosesdə üzləşdikləri qanun boşluqlar zamanı daha da aktuallaşır. Belə ki, məhkəmə prosesində hakimlər elə bir vəziyyətlə qarşılaşırlar ki, icraatda olan münasibətlər ya hüquq normaları ilə tənzimlənmir və ya bir-birinə zidd olan və ya tam aydın olmayan normaları özündə birləşdirir. Roman-german hüququ çərçivəsində doktrinalara müraciət edilməsi hallarına çox tez-tez rast gəlinir. Roman-german hüquq sistemi tədqiqatçıları qeyd edirlər ki, kontinent hüquq hakimlərinin, məhkəmə prosesi araşdırmalarında digər hüquqşünasların hüquq haqqında ümumnəzəri və ya xüsusi traktatlarına, monoqrafiyalarına, məqalələrinə və müxtəlif məcəllələrin şərhinə dair fikirlərinə müraciət etmələri adi hal kimi qəbul edilməlidir. Belə müraciətlərin səbəbi tamamilə sadə və aydındır. Çünki belə proseslərdə doktrina, hüququn mühüm və "həyatverici" mənbəyi olmaqla, roman-german hüquq ailəsinin hərtərəfli inkişafı üçün də obyektiv və zəruri əhəmiyyət kəsb edir. Bu əhəmiyyət özünü onda göstərir ki, məhz doktrinalar hüququn anlayışlarını verir, izahlı lüğət yaradaraq terminlərə aydınlıq gətirərək qanunvericilərin bəhrələnməsini təmin edirlər. Digər tərəfdən məhz doktrinalar digər faktorlarla yanaşı qanunvericiyə təsir edir və onun təkliflərinin qəbul edilməsi üçün hazırlıq tendensiyaalarının artmasına səbəb olurlar. Qeyd etmək lazımdır ki, kontinent hüquq ailəsi ölkələrinin heç də hamısında yaranma forması kimi hüquqi doktrinaların qanunvericiyə və qanunyaratmaya təsiri eyni olmur. Fransa hüququnda akademik rəylərə, doktrinalara tətbiqi və praktiki aspektlərdən ya-

naşma yüksək qiymətləndirilir. Eyni zamanda Almaniya və İtaliyada pragmatik planda nəzərdə tutulan doktrinalara nisbətən fundamental doktrinalara, akademik doktrinalara daha çox üstünlük verilir. Məhz hüquqşünaslıq peşəsi üzrə müəyyən edilmiş iyerarxiyada fəxri yerlərdən birini "görməli hakimlər", Almaniya və İtaliyada isə birincilik palmasını "yaxşı tanınan" professor və elmi işçilər tuturlar. Lakin belə fərqlərə baxmayaraq, roman-german hüquq ailəsinin ayrı-ayrı ölkələrinin milli hüquq sistemlərində, qeyri-formal hüquq mənbəyi kimi doktrinlər çox mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər.

6. Fransa kontinent hüququnun xüsusiyyətləri

Fransa hüquq sisteminin inkişaf xüsusiyyətləri, digər kontinent hüquq ailəsinə daxil olan ölkələrin hüquq sistemlərinin tipik və oxşar cəhətlərini əks etdirirdi. Orta əsrlər dövrü ərzində hüququn çoxsaylı və partikulyar mənbələri sözün həqiqi mənasında Fransa feodal cəmiyyətinin pərakəndəliyini təsbit etməklə, milli hüquq sisteminin formalaşmasında əsas maneə olmuşdur. Son orta əsrlərə yaxın ölkənin siyasi, dini-mənəvi cəhətdən mərkəzləşdirilməsi və feodal mütləqiyyətinin (absolyutizminin) yaranması baş versə də, müxtəlif sosial qrupların (ruhanilərin tacirlərin və s.) və ya ayrı-ayrı konkret ərazilərin maraqlarını ifadə edən çoxsaylı konqlomerat (nizamsız birlik) hüquq sistemlərinin mövcudluğu, vahid hüquq məkanının yaradılmasına imkan verməmişdir. Fransalı maarifçilərin nümayəndəsi Volterin də söylədiyi kimi, Fransada "müəyyən məsafədən sonra rabitə xidməti aktlarının dəyişdirilməsi kimi, hüquq sistemlərinin də dəyişməsi baş verir". Frank imperiyasının tərkibi olan Fransa ərazilərində, fərdi qaydada tətbiq edilən Salıq pravdaları və Barbar pravdaları artıq X əsrdən hüquqi qüvvəsini itirməyə başlayır. Feodal pərakəndəliyi şəraitində onları yerli ərazi, senyorluq və hətta kənd icmalarının adətləri olan kutyumlar əvəz etməyə başladılar. İri feodal sahiblikləri olan Normandiyada, Ancidə, Bretanda onlar müxtəliflikləri ilə seçildilər. Xüsusilə, ölkənin şimalında kutyumların rolu böyük olmuşdur. Kutyumlar nəsilən-

nəslə keçərək müəyyən ərazilərdə, yerlərdə, region miqyasında şifahi şəkildə formalaşırdı. Müəyyən ərazidə feodal cəmiyyəti üzvlərinin öz aralarında kompromis (güzəşt) əldə etmək məqsədilə yaratdıqları adət hüquqları, onları eyni zamanda dövlət hakimiyyətinin orqanlarının öz-başnalıqlarından qoruduğu üçün yerlərdə böyük nüfuza malik olmuşdur. Ona görə də, kutyumlardakı hüquq normalarına əməl olunması, xüsusilə də məhkəmə orqanları üçün məcburi olsa da, cəmiyyətdəki ictimai münasibətlərin tənzimlənməsində əksər hallarda hamının mənafeyinə cavab verdiyinə görə, adətlərə könüllü əməl edilirdi. Adətlərin məhkəmələr tərəfindən tanınması üçün, onların "yaddaşlarda qalma" müddəti 40 il müəyyən edilmişdir.

Fransa adət hüquqlarının toplanmasında rəsmi dönüş 1454-cü ildə VII Karlın xüsusi ordonansı əhəmiyyət kəsb edir. Kral öz prevarlarına və seneşallarına tapşırırdı ki, tabeliklərində olan balyaclardakı kutyumları toplayaraq onları yoxlayıb uzlaşdıraraq, ümumiləşdirilməsi üçün Paris parlamentinə (Fransanın o dövrdəki ali məhkəməsinə) göndərsinlər. Paris parlamentində redaktə edilən kutyumlar qanun statusuna gətirilərək müəyyənlik, stabillik, dəyişməzlik və s. keyfiyyətlərlə rəsmi hüquqi qüvvə statusuna malik olurdular. Lakin adətlər formal olaraq qanun hesab edilməsələr də, kral əyanları kutyumlardan sanksiyalaşdırılmış hüquq normaları kimi istifadə edirdilər. Kutyumların sanksiyalaşdırılması onların doktrinal cəhətdən şərh edilməsində də əlverişli şərait yaradırdı. Ona görə də XVII-XVIII əsrlərdə Lvuazelin, Domanın, Potyenin hazırladıqları böyük həcmli elmi işlərdə kutyumların və məhkəmə qərarlarının ayrı-ayrı institutlarının unifikasiyası həyata keçirilmiş və bununla da, ümumfransa hüququnun yaradılması ideyasının əsaslandırmasına cəhdlər edilmişdir.

Fransa krallığında roma hüququnun renessansı XIII əsrdən başlayır. Ölkənin cənubunda qlossatorlar məktəbinin aktiv fəaliyyəti nəticəsində roma hüququnun Fransa ədliyyə sisteminə daxil olması üçün geniş yol açılmışdır. Fransada bu məktəbin ən görkəmli nümayəndəsi Plasetin XIII əsrin əvvəllərində Montpele universitetində

roma hüququnun, ilk növbədə Yustinan diqestlərinin tədris olunmasına nail olur. Fransalı professor-qlossatorlar tərəfindən roma hüququnun öyrənilməsi metodları, İtaliyadakı Boloniya qlossatorlar hüquq məktəbi banilərini metodlarından fərqlənmirdi. Bununla belə, roma hüququ kral məhkəmə hakimlərinin praktikasına daxil edilməyərək, "hüquqi təlim" səviyyəsində qalırdı. Fransa kral hakimiyyətinin roma hüququna münasibət ikili olmuşdur. Bir tərəfdən öz hakimiyyətlərini möhkəmləndirmək üçün roma xüsusi hüququnun formullarına və digər imperiya qanunvericiliyinə həvəslə müraciət edən Fransa kralları, onları öyrənən leqistləri dövlət aparatında işləməyə cəlb edir, digər tərəfdən isə, Roma hüququnun göstərişlərində roman-german imperatorlarının üstünlüyünün təsbitindən ehtiyat edirdilər. Bunun nəticəsi olaraq, hətta kral Filipp Avqust Paris universitetində roma hüququnun öyrənilməsini qadağan etmişdir. XIII əsrdə Müqəddəs Lyudovik roma hüququnun doktrinal əhəmiyyətini etiraf etsə də, onun praktiki tətbiqini məhdudlaşdırmışdır. Cəsur Filipp isə adətlər ölkəsində (əsasən Fransanın şimalı nəzərdə tutulur) roma hüququnun praktikasını qadağan edir. Fransanın cənubunda vəziyyətdən çıxış yolu kimi, 1312-ci ildə Gözəl Filipp, roma hüququnu "yazılı adət" bir növü olaraq qəbul olunmasını etiraf edir. Məhz XIV əsrdən başlayaraq Fransanın cənubu "yazılı hüquq" ölkəsi adlanır. Hüquq mənbələrinə görə, Luar çayı şərt olaraq demarkasiya xətti kimi Fransanı şimal və cənuba bölürdü. Tədricən cənub əyalətlərində hüquqi adətlər qüvvədən düşür, roma hüququ ümumi hüquq kimi məhkəmə praktikasına daxil olur. XIV-XV əsrlərdə bu prosesin "şifahi hüquq" ölkəsində də tətbiq edilməsinə başlanılır. Bu məsələnin aktuallaşmasına, o dövrdə postqlossatorlar arasında böyük nüfuz sahibi olan parlamentin (ali məhkəmənin) fəaliyyəti səbəb olmuşdur. Fransa postqlossatorları roma hüququnu orta əsrlərin tələbatına adaptasiya edərək, onu məhkəmə praktikasına daxil edə bilmişdilər. İtalyan postqlossatoru Bartolun ardıcılı, Orlean universitetinin professoru Reveni de-Belparş, sxolastik metoddan istifadə etməklə Ro-

ma hüququnun ümumi prinsiplərinin işlənib-hazırlanmasında xüsusi xidmətlər göstərmişdir. Roma hüquq mətnlərindən hüququn ümumi prinsiplərini axtarıb üzə çıxarmış bartolçuların Fransa hüququna təsiri, sonrakı əsrlərdə də öz təsdiqini tapmış, ələlxüsüs da buna nümunə kimi 1748-ci ildə məşhur hüquqşünas Potyenin pandekt sistemi üzrə hazırladığı (ümumi hissə, əşya hüququ, öhdəlik hüququ, ailə hüququ, vərəsəlik hüququ) qanunvericiliyi göstərmək olar.

1748-ci ildən Fransanın özünün hüquq məktəbi –humanizm məktəbi yaradılır. Bu məktəbin nümayəndələri dirçəliş dövrünün ideyalarını təbliğ edərək, postqlossatorlar üçün xarakterik metoda çevrilmiş sxolastika və deduksiyadan imtina etmişdilər. Əgər bartolçular hüququ praktiki işlər üçün öyrənməyə çalışırdılarsa, hüquqşünas-humanistlər tarixi metoddan istifadə etməklə Roma hüququnu oricinaldan elmi cəhətdən araşdırmağa üstünlük verirdilər. Tarixi metodun Fransada populyar olmasında, əvvəlcə bu krallığın Avinon, sonra isə Burce universitetlərində hüquq predmetlərini tədris etmiş italyalı professor Altsiatın adı ilə bağlı olmuşdur. Professor Altsiat mövcud tarixi şəraiti müqayisə etməklə Roma hüququnun oricinal mətnlərindəki hüquqi fikri müəyyən etməyə cəhd etmişdir. Hüquqşünas-humanistlər Burce universitetinə antik filoloqları, tarixçiləri və digər mütəxəssisləri cəlb etməklə Yustinan məcəllələrini, XII Cədvəl qanunlarını və digər qədim Roma hüquq mənbələrini elmi cəhətdən öyrənən mərkəz yaratmışdılar. Hüquqşünas-humanistlərin ən görkəmli nümayəndəsi, "romaşünaslığın knyazı" adlandırılan Cak Kuyas (1522-1590-cı illər) olmuşdur. Onun elmi axtarışları Yustinan məcəlləsinə daxil edilmiş əlavə və yeni sənədlər əsasında Roma hüquqşünaslarının əsrlərindəki fraqmentlərin şərhindən ibarət olmuşdur. Bu istiqamətdə fəaliyyət göstərən hüquqşünas-humanistlər məktəbinin digər nümayəndəsi Cak Hodofri tarixi metoddan istifadə etməklə Feodosiya məcəlləsindəki (438-ci il) interpolyasiyaları müəyyən edərək, onları məcəllənin mətnindən çıxarmışdır. Fransa hüquqşünas-humanistləri Roma hüququnun elmi cəhətdən öyrənil-

məsinə üstünlük verdiklərindən, məhkəmə praktikasına təsir edə bilməmiş və XVII-XVIII əsrlərdə öz mövqelərini bartolçulara vermişdilər. Lakin onların elmi axtarışları inqilabdan sonrakı Fransa qanunvericiliyinin hüquqi konstruksiyasının qurulması üçün sanballı elmi baza rolunu oynamışdır. Beləliklə də, Fransada Roma hüququ nəinki mövcud hüququn mühüm mənbəyi kimi, eyni zamanda formalaşmaqda olan milli hüquqi mədəniyyətin tərkib hissəsi olmuşdur.

Fransa kontinent hüququnun inkişafında kanon hüquq normaları özünəməxsus yer tutur. Kilsə tərəfindən öz daxili tələbatı üçün xüsusi hüquqi sistem olaraq yaradılmış kanon hüquq sistemi Roma imperiyası, sonralar isə Frank monarxiyası tərəfindən tanınaraq Fransa krallığına da nüfuz etmişdir. XII-XIII əsrlərdə dünyəvi əhaliyə münasibətdə kilsə tribunallarının səlahiyyətlərinin artması, kanon hüququnun daha da güclənməsi ilə nəticələnir. Sonrakı əsrlərdə kanon hüququ sahəsində səlahiyyətlərini gücləndirmək məqsədilə kral hakimiyyətinin apardığı gərgin mübarizənin dairəsi kiçilməyə başlayır. 1539-cu ildə verilmiş kral ordonansında, kilsə məhkəmələrinə dünyəvi əhali ilə bağlı işlərə baxmağı qadağan edir. Digər təsdiq olunmuş qaydalarda isə göstərilirdi ki, yalnız tək kral, krallıqda hakimiyyət səlahiyyətinə malikdir və ona görə də, Roma papasının və ya kilsə məclislərinin qəbul etdikləri qərarlar fransızlar üçün icrası məcburi hesab edilə bilməz. 1582-ci ildən başlayaraq kilsənin qəbul etdiyi kanon qanunvericiliyi xüsusi kral sanksiyası ilə təsdiq edilməli idi. Kral məhkəmələri tərəfindən, kilsə məclisinin və papanın qəbul etdikləri aktların, yalnız xüsusi kral fərmanı ilə müşayiət edilməsindən sonra nəzərə almaları isə, onların rəsmi olaraq təsdiq edildiyini bir daha sübut edirdi. Digər tərəfdən həm dünyəvi, həm də kilsə məsələləri ilə bağlı istənilən kral mükafatları Paris parlamentində qeydiyyata alınırdı ki, bu da onların rəsmi verifikasiyası demək idi. Məsələn, 1516-cı ildə Boloniya konkordatında qəbul edilmiş və papa bullası (reskripti, qanun) kimi elan edilmiş akt, kral tərəfindən təsdiq edilərək Paris parlamentində qeydiyyatdan keçmişdir. Hüququ pro-

sedur qaydalarının ciddiliyi, bəzi kilsə qərarlarının (Tredent kilsə məclisi) tam bölmələr üzrə qüvvəyə minməsinə mane olmuşdur. Fransa kral hakimiyyətinin kilsə normalarının tətbiq edilməsinə qarışması, kanon hüququnun təkmilləşməsi ilə yanaşı, bu sahədə milli xüsusiyyətlərin nəzərə alınmasına da təsir etmişdir. Məsələn, ailə-nikah münasibətlərinin tənzimlənməsini nəzərdə tutan XXIV kilsə kanonunu göstərmək olar.

Fransa hüquq sisteminin formalaşmasında şəhər hüququnda iştirak payının kifayət qədər olması nəzərə alınmalıdır. Şəhər hüququnun mənbələrini əsasən əhalinin ümumi yığıncağında və şəhər şuralarında qəbul edilmiş şəhər xartiyaları təşkil edirdi. Bu xartiyalarda şəhər əhalisinin mühüm hüquq və azadlıqlarının qorunması, mənzil toxunulmazlığı, sənətkar-ticarət fəaliyyətinin rəqlamentləşdirilməsi və s. məsələlər tənzimlənirdi. Daxili ticarətin, xüsusilə də xarici ticarət əlaqələrinin inkişafı, Fransa partikulyar şəhər hüquqlarında olan mövcud boşluqları üzə çıxarmışdır. XII əsrdən başlayaraq beynəlxalq dəniz və ticarət hüququ, xüsusilə də İtaliya və İspaniya şəhərləri, müvafiq olaraq Pize və Barselona dəniz və ticarət adət hüquqlarını təsbit edən normalarından istifadə olunmağa başlanılır. Zaman keçdikcə bu tip hüquq normaları Fransa şəhərlərində də tərtib olunurdu. Belə xartiyalardan biri, XIII əsrdə Oleronda tərtib edilmiş və Fransa, hətta İngiltərənin liman şəhərlərində istifadə olunan ticarət və dəniz adətlərinin reyestri olmuşdur.

XVII əsrin ikinci yarısına qədər Fransada, kral qanunvericiliyi normaları klassifikasiya edilməmiş və sistemləşdirilməmişdir. Kral ordonansları eyni zamanda bir çox sahələri üzrə, o cümlədən ipoteka, məhkəmə sübutları, əyalət qubernatorlarının səlahiyyətləri və s. məsələləri əhatə etmişdir. Kral qanunvericiliyi deklarativ xarakter daşımış və onun tətbiq olunması məhkəmələrdə bir çox çətinliklər yaratmışdır. Artıq XVI əsrin ortalarında kral ordonansları o qədər toplanmışdır ki, Baş Ştatlar krala dəfələrlə müraciət edərək qanunvericilikdəki kolliziya və s. dolaşq məsələləri aradan qaldırmaq

üçün məcəllələşdirmənin zəruriliyini ondan tələb etmişdilər. Bununla əlaqədar olaraq məşhur hüquqşünas Brisson tərəfindən, qüvvədə olan kral qanunvericiliyinin geniş kompilyasiyası hazırlanır. 1587-ci ildə III Henrix məcəlləsi adı altında nəşr edilmiş bu kompilyasiya, fərdi akademik əsər olmasına baxmayaraq məhkəmələrdə böyük nüfuza malik olmuşdur. XVII əsr və XVIII əsrin ikinci yarısında, xüsusilə də, XIV Lüdovikin hakimiyyəti dövründə məcəllələşdirmə işi ən yüksək səviyyəyə çatır. Kolberin rəhbərliyi ilə qanunvericilikdə islahatlar aparmaq üçün xüsusi Şura yaradılır. Ardıcıl olaraq "Böyük ordonanslar" adlanan və mahiyyət etibarilə hüquq normalarını məcəllələşdirən, cinayət hüququ və prosesi, ticarət və dəniz hüququ, vəsiyyət hüququ və s. sahələri əhatə edən kral qanunları nəşr edilir. Lakin kral qanunvericilik aktları əsasən ictimai qaydalarla bağlı hüquqi münasibətlərin az bir hissəsini əhatə etdiyindən, təbii olaraq Fransa hüququnu sistemləşdirə bilməmişdir.

Orta əsr Fransa hüququnun inkişaf etdirilməsində müqayisəli olaraq az olsa da, Paris parlamentinin məhkəmə praktikasının rolu olmuşdur. Belə ki, bir çox məsələlər, o cümlədən kutyumların tətbiq edilməsinə dair ayrı-ayrı işlər üzrə parlamentin qərarları məcburi normativ qüvvəyə malik olmuşdur.

Barbar pravdaları dövründə hüquq tətbiqetmənin xüsusi "şəxsi" prinsipi qüvvədə olmuşdur. Yəni mühakimə edilən adam, onun yaşadığı yerin hüquq normaları ilə istintaq edilməsini tələb edirdi. Belə qaydaların müəyyən olunmasının səbəblərinə vaxtilə frankları frank qanunları ilə, romalıları Roma qanunları ilə mühakimə edilməsi prinsipinin əsas götürülməsi və mühakimə edilən şəxsin "sizin qanunlarınızı bilmirdim" ifadəsi ilə, məhkəmənin etirazı təmin edilməsi ilə bağlı olmuşdur. X-XI əsrlərdən başlayaraq hüququn "şəxsi" prinsiplər üzrə fəaliyyəti, öz yerini inzibati ərazi vahidi üzrə fəaliyyətinə güzəştə getsə də, lakin hər əyalət öz xüsusi hüquq normalarını qüvvədə saxlayırdı. Orta əsr hüquqşünasları arasında hüququn məzmunun hərfi mənada şərh edilməsi və ya hüququn tətbiqi zama-

nı real vəziyyətə, vicdana uyğun olaraq insan ağılından, düşüncəsindən istifadə olunması məsələsi qızğın müzakirə mövzusunə çevrilmişdir. Təbii olaraq feodal cəmiyyəti bu məsələnin öz məqsədinə uyğun həll edilməsinə üstünlük vermişdir.

Kontinet hüquq ailəsinə daxil ölkələrin məhkəmə sistemlərində, o cümlədən Fransada da əhəmiyyətli fərqlər olsa da, onların demək olar ki, hamısında bəzi ümumi oxşar cəhətlər mövcud olmuşdur. XV əsrdən başlayaraq qərbi Avropa ölkələrində, xüsusilə də Fransada feodal əyanların məhkəmə fəaliyyətlərindəki iştirakı sıxışdırılmağa başlanılır. Bunun başlıca səbəbləri kral hakimiyyətinin güclənməsi, Roma hüququnun resepsiyası və adət hüququnun yazılı külliyyatlarının tərtib edilməsi olmuşdur. Təftiş orqanı kimi ali məhkəmə instansiyaları da bu prosesə təkan vermişdilər. Birinci instansiya orqanı (Paris parlamenti) öz səyyar məhkəmələri vasitəsilə periodik olaraq məhkəmə dairələrində təftiş funksiyalarını yerinə yetirirdilər. IX Lüdovikin (1226-1270-ci illər) vaxtında kral kuriyasından ayrılan parlament ali məhkəmə orqanına çevrilir. Rezidensiyası Paris şəhərində yerləşən parlament (məhkəmə orqanı) bir neçə istintaq palatasından və böyük palatadan ibarət olmuşdur. Əvvəllər Paris parlamenti hər il çağırılırdı, lakin çoxsaylı işlərin daxil olması nəticəsində daimi əsaslarla fəaliyyət göstərməyə başlayır. Parlament yanında "kral prokuroru" və "kral vəkili" vəzifələri təsis edilmişdir. Fransa'nın birləşdirilməsindən sonra, məhkəmə təsisatı kimi parlament əyalətlərdə yaradılmağa başlanılır. XIII əsrdən başlayaraq Roma papası və kral hakimiyyəti müəyyən şəxslərə sənədlər hazırlamaq və təsdiq etmək hüququ verir. XVI əsrdə notariat fəaliyyətinin tənzimlənməsi haqqında əsasnamə qəbul edilir və Fransa kral hakimiyyəti məmurlarının müəyyən qismi notarius işçilərinə çevrilirlər.

Məlumdur ki, orta əsrlərdə torpaq üzərində feodal mülkiyyət forması əyanların xüsusi imtiyazı olmuşdur. Torpaq sahibi olan senyormülkiyyətçi, onun bir hissəsini özündə saxlayaraq, digər hissəsini öz vassalına sahiblik hüququnda deyil, feodala bilavasitə xidmət şərtilə

təqdim edirdi. Feodal hüququ baş mülkiyyətçi kimi, senyora böyük üstünlüklər verirdi. Roma hüquqşünaslarının müəyyən etdikləri istənilən mülkiyyət hüquqlarının ayrılmaz atributu olan məhdudiyyətsiz sərəncam hüququ, feodal torpaq mülkiyyəti hüququ üçün xarakterik deyildir. Nəinki senyor, hətta qohumlar belə, gələcəkdə feodal varislik iddiası qaldırmaqla, onun özgəninkiləşdirilməsini qadağan edə bilərdilər. Retrakt (geriyə tələb) hüququnda, senyor və digər istənilən şəxslər, yeni mülkiyyətçidən satılmış torpağa görə məcburi ödənc almaq hüququna malik idilər. Feodal hüququ qəti olaraq torpaqların kilsəyə satılması əleyhinə idi. Çünki belə hallarda torpaqlar birdəfəlik itirilirdi ki, bunu da senyorlar istəmirdilər. Belə ki, kilsə əldə etdiyi sərvəti o zaman deyildi ki "ölü əl" hüququnda saxlayır və onun yenidən özgəninkiləşdirilməsi praktiki olaraq mümkün deyildir.

Kontinent hüquq sistemində feodal torpaq mülkiyyəti formasının xarakterinə mayorat təsir göstərmişdir. Feodal torpaq mülkiyyətinin (len) potensialı olan varis-oğlan övladları arasında bərabər bölünürdü. Lakin feodal torpaq mülkiyyətinin bölünməsinin qarşısını almaq məqsədilə, yalnız böyük oğul varis kimi tanınırdı. Bomanuar kutumlarında kəndli mülkiyyətinin hüquqi reciminə görə, böyük oğul mülkiyyətin 3/2 hissəsinə malik olurdu.

Roman-german hüquq ailəsinin böyük dövlətlərindən olan Fransada, demək olar ki, bütün orta əsrlər ərzində ailə-hüquq münasibətləri katolik kilsəsinin təsiri altında olmuşdur. Kanon hüququ praktiki olaraq boşanmanı qadağan etmişdir. Mövcud kilsə qanunvericiliyi qadınların hüququ vəziyyətini daha da ağırlaşdırdı. Məhz Roma ailə hüququndan götürülən "ən mühafizəkar normalar", kanon hüququ tərəfindən sanksiyaləşdirilmişdir.

III MÖVZU: FRANSA KONTİNENT HÜQUQU MÜASİR DÖVRDƏ

1. Müasir dövrdə kontinent hüquq sisteminin inkişafı və yeni "Avropa hüququ" adlanan hüquqi məkanının formalaşması

Avropa ölkələrində qanunvericilik və məcəllələşdirmə işinin güclənməsi nəticəsində, həmçinin təbii hüquq məktəbinin, hüquqsü-nas-humanizm cərəyanının nümayəndələrinin və s. burjuaziya maa-rifçilərinin təsiri altında kontinent hüquq sisteminin inkişafının xro-noloji ardıcılıqla üçüncü mərhələsi başlamış və bu mərhələ hazırda da davam edir. Qitə hüquq sisteminin inkişafının ikinci mərhələsinin sonları və üçüncü mərhələnin əvvəlləri üçün xarakterik cəhət ondan ibarət olmuşdur ki, Avropada baş vermiş burjuaziya inqilabları, kö-kündən və qəti olaraq feodal hüquq institutlarını ləğv etmişdir.

Avropada burjuaziya inqilablarına qədər hakim olan belə bir tə-səvvür aradan qaldırıldı ki, guya suveren (kral, imperator) hüququ dəyişə və ya ləğv edə bilməz. O, hüquqyaratma funksiyasına malik deyildir. Hüquq dövlət hakimiyyətindən kənarda mövcuddur. Lakin suveren ədliyyə fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq, məhkəmələrin təşkil olunması, reqlamentin tətbiq edilməsi və ya onların fəaliyyətinə da-ir prosedur qaydaların müəyyən edilməsi səlahiyyətlərinə malik idi. Kral qanunlar qəbul etmək hüququna malik deyildir, o ordonanslar, ediktlər və digər inzibati aktlar verirdi.

Roman-german hüquq sisteminin bu mərhələsi üçün xarakterik cəhət ondan ibarət olmuşdur ki, məhz bu dövrdən başlayaraq Avro-pada pozitiv hüquqa maraq güclənmişdir. İlk dəfə olaraq müəyyən edilirdi ki, suveren (kral) hüquq yarada bilər və bütövlükdə onun də-yiştirilməsini həyata keçirə bilər. Nəzəri cəhətdən hesab edilirdi ki,

bu səlahiyyətlər krala ona görə verilir ki, suveren təbii hüququn prinsiplərini möhkəmləndirə bilsin. Eyni zamanda praktiki olaraq mümkün hesab edilir ki, müvafiq səlahiyyətlər alan kral, nəzərdə tutulan səlahiyyətlərdən kənara çıxaraq və hətta hakimiyyətindən istifadə edərək dövlət və ictimai quruluşun əsaslarını dəyişmək və beləliklə də, təbii hüququn prinsiplərinə əməl etməkdən yayına bilərdi.

Avropa burjua inqilabları dövründən sonra, pozitiv hüququn, qanun və qanunvericiliyin rolunun artmasına səbəb, yığılıb qalmış qanunvericilik aktlarının müəyyən edilərək sistemləşdirilməsi zərurəti, daha doğrusu, onların məcəllələşdirilməsi olmuşdur. Məhz məcəllələşdirmə qüvvədə olan qanunvericilikdə qayda yaratmaq, öz aktuallığını itirmiş, lakin normativ-hüquqi aktlarda və başqa sənədlərdə kök salmış arxaizmləri aradan qaldıra bilərdi. Məcəllələşdirmə mövcud hüququn bölünməsinə, saysız-hesabsız və "çoxrəngli" adətləri, ən başlıcası isə hüquqi nəzəriyyə və praktika arasındakı uyğunsuzluqları ləğv edə bilərdi.

Məcəllələşdirmə son olaraq roman-german hüquq sisteminin bütün təzahür etməsi və formalaşması prosesinin başa çatmasını simvollaşdırmışdır. Avropa qitə dövlətlərinin bir çoxunda qüvvədə olan qanunvericilik aktlarının sistemləşdirilməsi nəticəsində roman-german hüquq ailəsində həyati qabiliyyətli, yeni ictimai münasibətləri tənzimləmək hüququ olan normativ-hüquqi aktların seçilməsi başa çatır. Belə ki, 1804-cü ildə Fransada, 1896-cı ildə Almaniya, 1881-1907-ci illərdə İsveçrədə və digər dövlətlərdə ilk əvvəlcə mülki və ticarət məcəllələr, sonra isə cinayət, cinayət prosessual, inzibati, mülki prosessual və digər analogi normativ-hüquqi aktlar qəbul edilir. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş dövlətlərdə mülki hüquq və ticarət hüququnun unifikasiyası məhdud xarakter daşımışdır. Müasir dövrdə ticarət hüququnun xüsusi olaraq məcəllələşdirilməsinin məqsəduyğunluğu, hüquqşünaslardan çox sahibkarların marağındadır. 1865-ci ildə Kanaadanın Kvebek əyaləti tərəfindən qəbul edilmiş Mülki Məcəllə, ticarət hüququ ilə bağlı məsələləri də əhatə etməklə, xüsusi ticarət mə-

cəlləsinin qəbul edilməsindən imtina etmişdir. Konstitusiya qaydaları səbəbindən 1881-ci ildə İsveçrədə mülki məcəllə əvəzinə, 1907-ci ilə qədər qüvvədə olmuş Öhdəlik Məcəlləsi qəbul edilmişdir. Yalnız 1907-ci ildə İsveçrə Kantonu tərəfindən federal səviyyədə bütün ölkəni əhatə edən Mülki Məcəllə qəbul etmişdir. 1942-ci ildə İtaliya mülki və ticarət məcəlləsini vahid mülki məcəllədə birləşdirmişdir.

"Avropa hüququ" məkanı. XX əsrin ortalarından başlayaraq Avropa qitəsində özünəməxsus yer tutmuş yeni hüquq məkanı yaranmağa başlamışdır. Artıq XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərində roman-german hüququnun "hökmranlıq etdiyi" ərazidə, "Avropa İttifaqı hüququ" və ya, sadəcə, Avropa hüququ adlanan yeni hüquq ailəsi formalaşması de-yure özünü təsdiqini tapmışdır. 1951-ci ildə Fransa və Almaniya arasında bağlanmış və Avropa Kömür və Polad Birliyində rəsmiləşən İttifaq ideyasının ilk təsis aktları, və hazırda da qəbul edilən digər sənədləri Avropa hüququnun əsas mənbəyinə daxildir. Əsas hüquq mənbələri sırasında həmçinin Fransa, Almaniya, İtaliya və Benilyuks ölkələrinin daxil olduğu 1957-ci il Avropa İqtisadi Birliyinin (ümumi bazar) və Avropa Atom Enerjisi Birliyinin yaranması haqqında Roma müqaviləsi, 1986-cı il Vahid Avropa Aktı, 1992-ci il Avropa İttifaqı və Avropa Birliyinin (həm siyasi, həm də iqtisadi) yaradılması haqqında Maastrix müqaviləsi, 1997-ci il Amsterdam və 2001-ci il Nitsa müqavilələri çıxış edir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Avropa ümumi institutlarının yaradılması, yəni Avropa İqtisadi Birliyi, Avropa İttifaqı və Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı kimi üç orqanın bir-birinə qarışması, integrasiya proseslərinin sürətləndirilməsi və vahid Avropa hüquq məkanının yaradılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda Avropa İttifaqına 27 dövlət daxildir və ən yaxın perspektivdə Balkan dövlətlərinin üzvlük məsələsinin müsbət həlli gözlənilir. Qitədə yerləşən hər bir Avropa dövlətinə İttifaqa daxil olmaq səlahiyyətini müəyyən edən sənədlər, üzvlük haqqında müqavilədən irəli gələn öhdəlikləri və eyni zamanda normativ-hüquqi aktları öz ərazilərində təmin edilməsi öhdəliyini təsbit

edir. Bu öhdəliklər Birliyin təsis olunduğu vaxtlardan başlayaraq bütün dövrü əhatə edir. Belə bir şərt xüsusilə zəruri hesab edilir ki, Avropa Birliyinin təsis aktlarının tətbiqinə əngəl yarada biləcək milli qanunvericiliklər və ya doktrinalar bu aktlara uyğunlaşdırılmalıdır. İngiltərə dövlətinin hüquq iyerarxiyası, parlamentin beynəlxalq hüquqi aktlardan üstün qanunvericilik səlahiyyətini müəyyən etdiyindən, hakimlər İngiltərə ümumi hüququnu (common law) rəhbər tutmaqla Avropa hüququndan imtina edə bilərdilər. Bu səbəbdən Böyük Britaniya qanunvericiliyinin Avropa İttifaqı hüququ standartlarına uyğunlaşdırılması, zəruri şərtlərdən biri olmuşdur.

Hazırda Avropa Birliyində daxil hüquqi recim üç əsas dayaqlara istinad edir:

- a) ümumi xarici siyasət və təhlükəsizlik sahəsində vahid siyasət;
- b) cinayət hüququ sahəsində polis və məhkəmələrin sıx əməkdaşlıq etməsi;

c) hüquq normalarının yaranması və tətbiqi və hüquqi müdafiəni əhatə edən subyektlərin qəti müəyyən edilməsi. 1950-ci il noyabrın 4-də Romada qəbul edilmiş "İnsan hüquqları və əsas azadlıqları haqqında" Avropa Konvensiyası, Avropa hüquq sistemində insan hüquqlarının müdafiəsində əhəmiyyətli rola malikdir. Konvensiya yanında Avropa İnsan Hüquqları Komissiyası və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi fəaliyyət göstərir. 2005-ci ildə bu Konvensiya 46 Avropa dövlətini əhatə edirdi. Müasir dövrdə Avropa hüququnun inkişafı İttifaq daxilindəki müxtəlif hüquq recimləri bir-birinə daha yaxın edir. Xüsusilə ikinci və üçüncü dayaqların daxilində müəyyən yaxınlaşmalar, daha doğrusu, təkamül baş verir. Avropa İttifaqının Amsterdam (1997-ci il) və Nitsa (2001-ci il) müqavilələri milli xarakterli direktivlərdən üstün olan İttifaq daxili direktivlərin qəbulunu təsbit edir. Bu proses üçüncü istinad dayaqları üzrə özünü daha çox göstərir. Belə ki, Şengen (1990-cı il) müqaviləsi miqrasiya, viza, sığınacaq hüququnu, Amsterdam müqaviləsi əsas integrasiya və Nitsa müqaviləsi Avropa İttifaqı Məhkəmə səlahiyyətlərini genişləndirməyi nə-

zərdə tutmuşdur ki, bütün bunlar son olaraq Birlik daxilinə hüquqi re-cimləri integrasiya edir. Avropa İttifaqının Konstitusiyasını təsis et-mək üçün yaradılmış Konvent, 2004-cü il oktyabrın 29-da Lissabon toplantısında "Avropa üçün vahid Konstitusiya" layihəsini qəbul et-mişdir. Həmin vaxtda 25 dövlət tərəfindən imzalanmış layihə hər bir dövlət tərəfindən ratifikasiya edilmək üçün təqdim edilmişdir.

Avropa hüququnun əsas mənbəyi olan Avropa Birliyinin təsis mü-qavilələri və Avropa üçün Vahid Konstitusiya aktı ilə yanaşı, törəmə aktlar adlanan digər mənbələr-reqlamentlər, dekretlər, qərarlar, tövsi-yə və rəylər, hüququn ümumi prinsipləri, məhkəmə qərarları (prese-dentlər), beynəlxalq müqavilələrdə mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər.

Avropa məhkəmə sistemi Ümumavropa hüquq məkanının yaran-masında xüsusi rolə malik olmuşdur. Çünki Avropa Məhkəməsi in-teqrasiya qurumlarının təşəkkülü və inkişafında, ümumilikdə Avropa hüququnun formalaşması və təkamülündə mühüm yer tutur. Avropa Məhkəmə sisteminin strukturu Avropa Birliyi Məhkəməsindən, Bi-rinci Məhkəmə İnstansiyasından (1985-ci il Vahid Avropa Aktına uy-ğun olaraq) və İxtisaslaşdırılmış Məhkəmə Palatalarından (2001-ci il Nitsa müqaviləsində nəzərdə tutulan üçpilləli məhkəmə sistemi) iba-rət təşkil olunmuşdur. Avropa Birliyinin hüquq konsepsiyasına müva-fiq olaraq, Avropa Məhkəməsi, Avropa məkanında müstəqil və suve-ren hüquqlara malik olan hüquq sistemi formalaşdırma bilmişdir. Məhz Avropa Məhkəməsinin xidmətləridir ki, təsis müqavilələrindəki çox-saylı boşluqların, sənədlərin hüquqi məzmun müəyyənliliyi, törəmə aktlar və s. bu kimi kauzal məsələlərin hüquqi təfsiri verilmişdir. 2001-ci il Nitsa müqaviləsində nəzərdə tutulan məhkəmə islahatına görə, Avropa Məhkəməsi Avropa İttifaqının Ali Məhkəmə orqanı statusuna malik olurdu. Ali instansiya kimi Ali Məhkəmə, məhdud sayda işləri araşdırır və yalnız İttifaqın birliyi, bütövlüyü və Avropa hüququnun vahidliyini təmin edir. Avropa İttifaqı Məhkəməsi kassa-siya və konstitusiya məhkəməsi funksiyalarını icra edən orqan statu-suna malik olurdu. Müstəqil məhkəmə orqanı olan Birinci Məhkəmə

İnstansiyası, birbaşa onun yurisdiksiyasına aid çoxsaylı məhkəmə işlərini araşdırmaq səlahiyyətinə malikdir. Birinci Məhkəmə İnstansiyası, İxtisaslaşdırılmış məhkəmələr üçün kassasiya instansiyası statusuna da malik idi. İxtisaslaşdırılmış Məhkəmə Palataları Birinci Məhkəmə İnstansiyasına kömək etməli idi. İxtisaslaşdırılmış Məhkəmə Palataları Birlik və onun qulluqçuları arasında və ya xüsusi texniki səbəblərlə bağlı mübahisəli işləri araşdırırdı.

Gələcək Avropa Konstitusiyasında isə üç müstəqil məhkəmə instansiyasının olması nəzərdə tutulmuşdur. Bunlar Avropa İttifaqı Məhkəməsi, Ümumi Məhkəmə və İxtisaslaşdırılmış məhkəmələr olmalıdır. Həmçinin konstitusiyada, İxtisaslaşdırılmış Məhkəmələr köməkçi məhkəmə palataları kimi deyil, müstəqil məhkəmə instansiyaları olaraq fəaliyyət göstərmələrini nəzərdə tutur.

2. Müasir dövrdə kontinent hüquq mənbələrinin təkamülü

Müasir dövrdə roman-german hüquq ailəsində əsas hüquq mənbələri kimi, məcəllələr və digər hüquq mənbələri, ilk növbədə adətlər, cari qanunlar və s. birlikdə ictimai həyatın ən mühüm sahələrini tənzimləyir. Təbii ki, bu proses normativ-hüquqi aktların zirvəsində dayanan və roman-german hüquq sistemi mənbələri arasında mütləq dominantlıq edən konstitusiyalara və konstitusiya qanunlarına aid edilmir. Onlar ali hüquqi qüvvəyə malik olmaqla, roman-german hüquq sisteminin məzmununa və inkişaf prosesinə təsiri qəti olaraq sarsılmazdır.

Hüquq mənbələri sırasında mühüm, lakin həlledici rola malik olmayan qanun qüvvəli aktları, adətləri və doktrinaları da göstərmək olar. Məsələn, Fransa konstitusiyasına görə, hüquq mənbələrinə ordonanslar daxil edilmişdir. Beşinci Respublikanın konstitusiyasının 58-ci maddəsinə görə, Fransa hökumətinin imzaladığı ordonanslar parlamentin razılığı ilə Nazirlər Şurasının qərarı ilə qəbul edilir və qanunvericilik aktları sahəsinə aid edilir. Qanunla müəyyən edilmiş müddət

ərzində ordonanslar parlament tərəfindən təsdiq edildikdən sonra qüvvəyə minir və konstitusiyaya müvafiq olaraq "yalnız qanunlar vasitəsilə dəyişdirilə bilər". Əgər parlament müəyyən edilmiş müddətdə ordonansın təsdiq edilməsi barədə təqdim edilmiş qanun layihəsi qüvvəyə mindirməzdisə, delegiya səlahiyyətində olan akt hüquqi qüvvəsini itirirdi. Praktiki olaraq roman-german hüququ ailəsinin hər birində mövcud olan ordonanslar, delegiya qanunvericiliyi olaraq normativ-hüquqi aktların xüsusi növünə aid edilir. Fransada normativ-hüquqi aktlar sırasında Konstitusiya Şurasının müsbət qərarı ilə hökumətin və həmçinin prezident qəbul etdiyi dekretlərin xüsusi rolu vardır. Avropa kontinent hüququnda məhkəmə prosesi də müəyyən əhəmiyyətə malikdir. Lakin ingilissakson hüququndan fərqli olaraq, roman-german hüquq ailəsində məhkəmə praktikası müqayisəolunmaz dərəcədə az rol oynayır. Məhkəmə praktikasına hüququn əsasən mülki, inzibati, əmək və s. sahələrində rast gəlinir. Fransada adət hüquqlarının rolu nəzəri və praktiki planda çox zəifdir. Çünki fransalı hüquqşünaslar adətlərə vaxtı ötmüş mənbələr kimi baxaraq, qanunların aliliyini əsas olaraq mübahisəsiz qəbul edirlər. Lakin göstərmək lazımdır ki, adətlər roman-german hüquq sisteminin inkişafının nə erkən, nə də son mərhələlərində varlığını itirməmişdir. Lakin hüququn kompilyasiyası və kodifikasiyası (məcəllələşdirilməsi) adət hüquqlarının sıradan çıxmasına əhəmiyyətli təsir etmişdir. XIX əsrdə, xüsusilə də XX əsrdə roman-german hüquq ailəsində cəmiyyət tərəfindən yaradılan adətlər deyil, dövlət tərəfindən yaradılan məcəlləşdirmə, qanunvericilik aktları daha irəli gedərək birinci plana çıxmışdır. Son olaraq bütün bunlar, bu ölkələrdəki hüquq tətbiqetməyə təsir edərək, məhkəmə mübahisələri zamanı yaranan hüquqi kolliziyaların adət hüquqları vasitəsilə deyil, hüquqi nəzəriyyəyə də təsir göstərən qanunvericilik aktları ilə həllini müəyyən etmişdir. Adətlərin hüquqi nəzəriyyəyə təsiri onunla şərtləşirdi ki, XIX əsrdə kontinental hüquq ölkələrində aparılan geniş miqyaslı məcəlləşdirmə, Fransada mövcud hüquqi doktrinada "istənilən növ adətlərin mövcudluğunu inkar etməyə" əsas vermişdir. Lakin

bu dövrdə adətlərə və adət hüquqlarına münasibətdə paradoksallıq və daxili ziddiyyət onunla bağlı olmuşdur ki, Fransada və digər ölkələrdə heç kəs adətləri nə ləğv etmiş və nə də kordinal dəyişmişdir. Onların bir hissəsi məcəllələşdirilmiş qanunvericiliyə daxil edilmiş, digər hissəsi isə mövcud olmaqda davam etmiş və öz funksiyasını yerinə yetirirdi. Mübahisə doğuran isə, yalnız ticarət hüququ ilə bağlı olan adətlər məsələsi olmuşdur. Yəni yaranmış ticarət praktikası adət hüququnun tərkib hissəsi hesab edilməlidirmi? Və yaxud bu təşəkkül tapmış adət, ya sadəcə, adətlərdir? Bundan başqa, adət hüquqlarının rolunu və əhəmiyyətini statut hüququnun xeyrinə tamamilə inkar edildiyi bir vaxtda, Almaniya kontinent hüququnda və digər Avropa məkanında, hüquqi həyatın inkişafına təsir göstərən yeni nəzəriyyənin çiçəkləndiyi tarixi hüquq məktəbinin mövqeyinin və rolunun qiymətləndirilməsi diqqətdən kənarda qalmamalıdır. Bu məktəbin mühakimə üçün əsas götürdüyü postulatında belə bir tezis irəli sürülürdü ki, hüquq təkcə kənardan müxtəlif dövlət orqanları tərəfindən cəmiyyətə "sırınan" normalar sistemi və ya göstərişlər deyil. Hüquqşünaslıqda bu istiqamətin banisi olan H.Hüqo və onun ardıcılıarı H.Puxta, K.Savini və başqalarının fikrincə, hüquq, təkcə qanunvericinin söyi nəticəsində deyil, daha çox kortəbii olaraq, özünüinkişaf yolu ilə, cəmiyyətdə kortəbii formalaşmış davranış qaydaları olmaqla, cəmiyyət tərəfindən könüllü qəbul edilmişdir. Dövlət tərəfindən verilmiş və pozitiv hüquq yaratmış normalar sistemi, adət hüquqlarından törənən və formalaşan normalar sistemidir. Öz növbəsində adətlər ictimai düşüncənin istehsalı və ya "xalq ruhunu" ifadə edir. XX əsrin əvvəllərində hüquqşünas İ.V. Mixailovski yazırdı ki, tarixi hüquq məktəbi Puxtanın şəxsinde öyrədirdi ki, hüquq normaları hazır şəkildə xalq ruhunun dərinliklərində yerləşir və hazırda onlar adətlər vasitəsilə deyil, faktiki əməl edilməklə təzahür edirlər.

Roman-german hüququnun tarixi ərzində istifadə edilmiş adətlərin praktiki əhəmiyyəti dərəcəsi bir çox faktorlardan və onların cəlb edildikləri siyasət, iqtisadiyyat, ticarət, mədəniyyət, nəhayət, məişət

sahələrinin qarşılıqlı xarakterindən asılı olmuşdur. Bu kriteriyalar əsasında kontinent hüquq ailəsində adətlərin bir neçə növü fərqləndirilir. Qanuna əlavə (*secundum legem*) adlandırılan adətlər qitə hüququnda ən çox istifadə olunan çox əhəmiyyətli normalar hesab edilir. Bu adətlərin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, dilçilik, məntiqi və digər vasitələrlə hüququn interpretasiya edilməsində, mövcud normaların məzmununda və normativ aktların tətbiq edilməsində ən optimal şərait yaradır. Adətlərin bu növü nəinki qanunvericiliyi əlavə olaraq tamamlayır, eyni zamanda onu daha da qüvvətləndirərək qanunvericiliyin bu adətlərə ehtiyacı olduğunu müəyyən edir. R.David qeyd edirdi ki, bəzi hallarda "qanunu anlamaq" üçün ona adətlərin əlavə edilməsi zəruridir. Qanunvericinin istifadə etdiyi anlayışlar adət mövqeyindən izaha ehtiyacı vardır. Məsələn, adətə müraciət etmədən müəyyən şəxsin davranışı səhvdir və ya göstərilən işarə imzanın təsdiq olunmasını bildirir və ya ailə əmlakının müəyyən hissəsi suvenir hesab edilir və s. bu kimi məsələlərdə adət hüququna müraciət etmədən dəqiq nəticə çıxarmaq mümkün deyildir. Bütün bu kimi məsələlərdə adətlərdən imtina etməyə cəhd edilməsi, həddən artıq konseptualizmə və ya kauzistikaya gətirib çıxara bilər ki, bu da ümumilikdə roman-german hüququnun ruhuna ziddir. Milli qanunvericiliklərdə "*secundum legem*" tipli və o cümlədən digər adətlərin istifadə olunma qaydaları, şərtləri və hədləri təsbit olunur. Məsələn, İtaliya kontinent hüquq sistemində müəyyən edilirdi ki, məhkəmə ya digər hakimiyyət orqanı qanunun və ya başqa normativ hüquqi aktın tətbiqi ilə bağlı adətlərə müraciət edərdisə, onda "adətlərdən qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hədlər çərçivəsində" istifadə etməli idi. Fransa hüququnda, hətta qanunvericiliyə zidd olsa da belə, adətlərdən hüquqa əlavə kimi istifadə etmək icazə verilirdi. Lakin bu adətlər formalaşmış mövcud qanunvericilik sistemini "dağıtmamalı" idi.

Roman-german hüquq ailəsində qanunla birgə deyil, ondan kənar da mövcud olan adətlər "*consuetudo praeter legem*" adlanırdı. Bu növ adətlərə roman-german hüququnu da daxil olan qanun və digər mən-

bələrinə münasibətdə tam müstəqil mənbə kimi baxılır və mövcud qanunvericiliyə birləşdirilmir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, məcəllələşdirmə və qanunun aliliyinin üstün olduğu müasir demokratik cəmiyyətdə "consuetudo praeter legem" tipli adətlərin tətbiq dairəsi çox məhdudlaşıb. Digər tərəfdən isə məlumdur ki, roman-german hüquq ailəsinin hüquqşünasları öz mülahizələrində adətlərə deyil, nəyin bəhasına olursa olsun, qanunvericiliyə istinad etməyə çalışırlar. Başqa sözlə, "praeter legem" tipli məcəllələşdirilmiş, o cümlədən də məcəllələşdirilməmiş adətlər, kontinent hüququnun ümumi ənənələrinə görə və qanunlara mübahisəsiz olaraq birinci üstünlük verməsi səbəbindən fəaliyyət dairəsi tam mədudlaşdırılmışdır. Hüquqi praktikanın dili ilə ifadə edilsə, bir versiyaya görə, adətlərin köməyi ilə məcəllələşdirilmiş qanunvericilikdə tənzimlənməyən ictimai münasibətlərin tənzimlənməsini, ikinci versiyaya görə isə istənilən, o cümlədən hətta məcəllələşdirilmiş qanunvericiliyin olmasına baxmayaraq, ictimai münasibətlərin adətlərlə tənzimlənməsi nəzərdə tutulur. Kontinent hüquq sisteminin bir çox ölkələrində belə bir qayda müəyyən edilmişdir ki, adətlər hüquq mənbəyi kimi, bu və ya digər səbəbdən "qanunların və digər qanunvericilik aktlarının tətbiq edilməsi mümkün olmayan" hallarda tətbiq edilir. Məsələn, İsveçrənin Mülki məcəlləsinin birinci maddəsində göstərilirdi ki, qanunvericilikdə ictimai münasibətlərin tənzimlənməsində mübahisələrin həll edilməsi üçün müvafiq normalar olmadığı halda, məhkəmələrə adət hüquq normaları vasitəsilə tənzimlənməyə icazə verilirdi.

Roman-german hüquq sistemində adət hüquqlarının intensiv tətbiq edilməsi praktikası nəinki bir ölkədən digərinə ötürülmüş, eyni zamanda milli hüquq sistemi daxilində bir hüquq sahəsindən digərinə, ümumi hüquqdan xüsusi hüquqa keçmişdir. Parlament qanunvericilik funksiyalarının delegiya institutu kimi hökumətə həvalə etməsi, adətlərdə daha çox ümumi hüquq sahəsinə delegiya edilməsi praktikası, təbii başlanğıcın adət hüquqlarının qanunvericiliyə delegiyasından götürmüşdür. Bəzi milli hüquq sistemlərində, o cümlə-

dən Fransa hüquq sistemində, digər hüquq sahələri ilə müqayisədə adətlər daha çox kommersiya, əmək hüququ sahələrində geniş istifadə olunur. Bunun əsas səbəbi kimi, bu hüquq sahələrinin müqayisədə daha az məcəllələşdirilməsi ilə əlaqədardır. Məhz bu hüquq sahələrinə, digərləri ilə müqayisədə adətlərin daxil olması, onların uyğunlaşdırılması və tənzimləmə prosesində iştirakı üçün geniş imkanlar mövcuddur. Fransa hüquq sistemində cinayət hüququ və digər hüquq sahələrində ictimai münasibətlərin tənzimlənməsində adətlərin *praeter legem* tipinin tətbiq edilməsi, "hüquqi sanksiyaların" əhəmiyyətli rola malik olması səbəbindən qəti mümkün deyil.

Roman-german hüquq sistemində, hüquqi təbiəti və məzmununa görə, "qanun əleyhinə" olan və *consuetudo adversus adlanan* adətlər də mövcuddur. Doğrudur ki, roman-german hüquq ailəsində, bu adətlər prinsip etibarilə hüquqi doktrinada qəbul edilir, lakin praktiki planda onların tətbiqi əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırılmışdır. Bu məhdudiyyətin əsas səbəblərindən biri məhz ondan ibarətdir ki, heç bir ölkədə hakimlər qanunverici hakimiyyətin əleyhinə gedərək mövcud qanuna zidd olan adətlərin tətbiqinə çalışmırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, ümumilikdə "adversus legema" adətləri roman-german hüququ üçün unikal təzahür olmaqla, məlum səbəblərdən nəinki ondan istifadə olunur, əksinə imkan olan kimi, milli hüquq sistemləri onun təzahür etməsini qadağan edirlər. Məsələn, İtaliya hüquq sistemində bəyan edilir ki, hüquq mənbəyi kimi adətlər, digər hüquq mənbələrinə münasibətdə "prosesi təbə etmək vəziyyətində olduqda", statutlara zidd ola bilməzlər. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, adətlərin praktiki əhəmiyyəti süni olaraq heç nəyə bərabər edilir. Və yaxud da, tarixən qanun və digər normativ aktların güclənməsi nəticəsində hüquqi adətlərin rolunun azalması tendensiyası, heç də adətlərin hüquq mənbəyi kimi tükənməsini və öz yerini digər mənbələrə verməsinin göstəricisi demək deyildir. Kontinent hüququnun praktikasında hüquq tətbiqetmə fəaliyyətində adətlərin mövqeyi inkaredilməzdir. Adətlər hüququn əhəmiyyətli mənbələrindən

olmaqla, müasir mərhələdə digər hüquq mənbələri ilə yanaşı, aktiv şəkildə fəaliyyət göstərir.

3. Fransa milli hüquq sistemi

Müasir Fransa hüquq sisteminin əsas cəhətləri 1789-1794-cü illər Böyük Fransa burjua inqilabı dövründən başlayaraq formalaşmışdır. Bu mərhələnin ən mühüm normativ-hüquqi sənədləri olan "İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları haqqında Bəyannamə", inqilab dövrünün konstitusiya aktları, 1791-ci il ilk Cinayət məəcəlləsi, 1804-cü il Mülki məəcəlləsi, 1806-cı il Mülki prosessual məəcəlləsi, 1807-ci il Ticarət məəcəlləsi, 1808-ci il Cinayət prosessual məəcəlləsi və 1810-cu il Cinayət məəcəlləsi müasir Fransa hüquq sisteminin təşəkkülü və sonrakı inkişaf prosesi istiqamətlərini müəyyən etmişdir. XVIII əsr Fransa inqilabının hüquq sahəsinə müdaxiləsi, cəmiyyətinin ümumi böhranı və orta əsr hüquq sisteminin ölkənin zəruri inkişaf tələblərinə uyğunsuzluğu fonunda baş vermişdir. İngiltərədən fərqli olaraq, inqilab ərəfəsində Fransada hüquq sistemi arxaik və mühafizəkar olmaqla, dövrün tələblərinə, yetişməkdə olan sosial-iqtisadi və siyasi dəyişikliklərin keçirilməsinə tamamilə mane olurdu. Üçüncü silkin inqilaba qədərki hüquqdan narazılığı onunla şərtləşirdi ki, ölkədə vahid milli hüquq kompleksi olmamış, hər yerdə hüquqi rabitəsizlik, əlaqəsizlik mövcud olmuşdur. Hüquqi pertikulyarizm ticarət sahəsinə və sahibkarlara bəla başa gəlirdi. Hüquq sahəsində köklü islahatlar aparılması və xüsusilə də vahid milli hüquq sisteminin yaradılması üçün üçüncü silk nümayəndələri, 1789-cu ilin mayında toplanmış Baş Ştatlardakı deputatlarına çoxsaylı tapşırıqlar vermişdilər. XVIII əsrin rasionalist fəlsəfəsi –hüquqi fikri, nəinki feodal hüququnun zəif yerlərini asanlıqla müəyyən etmiş, eyni zamanda universal hüquq sisteminin yaradılmasının əsas istiqamətlərini göstərmişdir. Ona görə də inqilab dövründə onun nümayəndələri ümumiləşdirilmiş nəticə çıxarmaqla, yeni burjua hüququnun prinsiplərini elan etməyə nail ola bilmişdilər. Məhz hü-

quqa belə global yanaşma, özünü 1789-cu il "İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları haqqında Bəyannamə"də göstərir ki, Mirabonunda (Baş Ştatların deputatı) qeyd etdiyi kimi bu sənəd sanki "bütün zamanlar ərzində, bütün xalqlar üçün" nəzərdə tutulmuşdur. Bəyannamə və digər aktların müəllifləri hesab edirdilər ki, "qanunvericinin yeganə göstəriş verəni təbiətin özü olmalıdır". 1789-cu il bəyannaməsinin və 1791-ci il konstitusiyasının müəyyən etdiyi istiqamətlər, həqiqətən də fransalı inqilabçıların hüququn ən mürəkkəb və incə məsələlərinə fikirləşmədən müdaxilə etmələrinin göstəricisi idi. Köhnə recim üçün xarakterik olan özbaşınalıq və qanunsuzluğu rədd edən fransalı inqilabçılar yeni hüquqi qaydaları "möhkəm qanun əsasında" qurmaq öhdəliyini götürmüşdülər. Müəyyən dəqiq prinsiplər əsasında konstitusiya və cari qanunvericilik hazırlamış inqilabçılar, cəmiyyət həyatının ən müxtəlif sahələrinə müdaxilə edərək, onun orta əsrlərə qandallanmış hüquqi yolundan azad etmişdilər. Hüquqi baxımdan mükəmməllikdən uzaq olan bu qanunlar, o dövr üçün xarakterik pafosu və təşəbbüskarlığı (entoializm) ilə fərqlənirdi. Saysız-hesabsız inqilabi qanunvericilik aktları, köhnə hüququ süpürüb ataraq, Fransada azad sahibkarlığın təşəkkül tapması üçün geniş yol açdı. Müəssislər Məclisinin qəbul etdiyi qanunların böyük hissəsi, orta əsrlərin feodal institutlarından azad, yeni cəmiyyət qurulması istiqamətini götürmüşdür. Belə ki, 1789-cu il 29 avqust və 18 sentyabr qanunları ilə taxıl məhsullarının satışına qoyulmuş məhdudiyyət və köhnə tənzimlənmə qaydaları ləğv edilir və beləliklə də, azad ticarət prinsipinin təsdiq olunmasının əsası qoyulurdu. Oktyabr ayında borca görə faiz alınmasını qadağan edən qanun ləğv edilir və kredit əməliyyatları üçün yol açılır. 1790-cı ilin 29 sentyabrında tipik feodal institutlarından olan torpaqların əbədi icarəsi institutu ləğv edilir və əmlakın maksimal 99 il icarəyə verilməsi təsdiq edilir. 1791-ci ilin fevralında Fransa Müəssislər Məclisi orta əsrlərin sex quruluşunu ləğv edir. 1791-ci ilin mayında qəbul edilmiş qanunda ticarətə, sənətkarlığa qoyulmuş feodal məhdudiyyəti tətbiqi ləğv olunur və azad sahibkarlığın yarandığı bə-

yan edilir. Bu qanunun 7-ci maddəsində göstərilirdi ki, istənilən şəxs arzu etdiyi peşə ilə məşğul ola bilər və ya heç bir məhdudiyyət olmadan sənətkarlıq və ya ticarət sahəsini azad seçə bilərdi. Müəssislər Məclisinin bu sahədə apardığı siyasəti Qanunvericilik Məclisi və Milli Konvent də davam etdirərək, 1792-ci ilin 9-12 martında qəbul etdiyi dekretə görə, borca görə şəxsin tutulub saxlanılmasını ləğv edir. Vərəsəlik hüququ sahəsində aparılan hüquqi islahat, 1790-cı ilin martında feodal institutlarından olan mayoratlığı ləğv edir. 1791-ci il 8-15 aprel qanunu ilə mirasın bölgəsində övladların bərabər iştirakı təmin edilir. 1792-ci ilin sentyabrında cirondistlər hökumətinin qəbul etdiyi vətəndaşlıq vəziyyəti aktları haqqında qanunda, o dövrə qədər kanon hüququnun tənzimlənmə obyektinə daxil olan mülki nikahın bağlanmasının icbariliyi, boşanmada tərəflərin geniş azadlığı, qanuni nikahdan və nikahdankənar doğulan uşaqların hüquqlarının bərabərləşdirilməsi kimi məsələlər sekulyarizasiya (dünyəviləşdirilir) edilirdi. Bir-birini əvəz etmiş Fransa inqilabı hökumətləri nəinki hüquq sahəsində yeniliklər həyata keçirir, eyni zamanda hüququn sistemləşdirilməsi üçün müəyyən addımlar atmağa çalışırdılar.

Fransa Müəssislər Məclisinin 21 avqust 1790-cı il dekreti ilə "konstitusiyaya müvafiq, sadə və aydın" formada mülki, cinayət və prosessual məcəllələrin hazırlanması qərara alınmışdır. 1791-ci il konstitusiyasına, "bütün krallığı" əhatə edəcək mülki qanun məcəllələri haqqında əsasnamə daxil edilmişdir. Lakin inqilabın qızgın və gözlənilməz inkişafı, hakimiyyətə nəzərdə tutulan məcəllələşdirmə işinin aparılmasına mane olmuşdur. İnqilab dövründə mövcud hökumətlərin hakimiyyətlərinin gücü kifayət qədər yetərli olmadığından, hüquq sahəsində sabitliyi təmin etmək mümkün olmamışdır. Digər tərəfdən, hüququn ümumi prinsiplərini möhkəmləndirəcək daha dəqiq və praktiki hüquqi formaları tapmaq üçün kifayət qədər vaxtın olması tələb olunurdu. Müəssislər Məclisi yalnız 1791-ci ildə hüquqsünnas Lepeletye və başlarının iştirakı ilə hazırlanmış Cinayət Məcəlləsini qəbul edə bilmişdir. Məcəllə hazırlanarkən o dövrə qədər cina-

yət hüququ sahəsində maarifçi mütəfəkkirlər olan Bekkariyanın, Monteskyenin, Volterin və digərlərin ideyalarından geniş istifadə olunmuşdur. Cinayət Məcəlləsinin müəllifləri 1789-cu il Bəyannaməsinin demokratik fikirlərini konkret cinayət hüququ dilinə çevirməyə çalışmışdılar. Lakin yeni dövrün ilk cinayət məəcəlləsinin hazırlanmasında inqilaba qədərki maarifçi və humanist ideyaların müəlliflərinin fikirlərilə, qanunverici Məclisin mühafizəkar mövqeyində dayananlar arasında açıq-aydın ixtilaf, fikir ayrılığı üzə çıxmışdır.

1791-ci il cinayət məəcəlləsi sadə və dəqiq quruluşa malik idi. "Cəzalar haqqında" adlanan məəcəllənin birinci hissəsində, cəzaların diqqətlə reqlamentləşdirilməsi və bundan sonra Fransada onların "null poena sine lege" prinsipinə uyğun müəyyən edilməsi təsbit olunurdu. Cəzaların siyahısında orta əsrlər üçün tipik olan bədən cəzaları aradan qaldırılırdı. Cinayət məəcəlləsinin ikinci hissəsində ("Cinayətlər və cəzalar haqqında") cinayət kimi baxılan əməllərin "nulum crimen sine lege" prinsipindən irəli gələn məhdud dairəsi müəyyən edilirdi. Bu da feodal hüququ ilə müqayisədə böyük nailiyyət hesab edilirdi. 1791-ci il cinayət məəcəlləsinin spesifik xüsusiyyəti ondan ibarət olmuşdur ki, baş verə biləcək hər bir cinayətə müvafiq olan ciddi cəza nəzərdə tutulurdu. Bu sistem, təbii olaraq, məhkəmələrə cəza hədlərinin seçilməsindəki özbaşnalıqları məhdudlaşdırmaqla yanaşı, inqilabı qanunvericiliyin, kral məhkəmələrinin inqilaba qədərki dövrdə olan sui-istifadələrinin qarşısını almaqda qətiyyətli olduğunu göstərirdi. Lakin məəcəllədə kauzallıq çox olduğundan, onun praktiki əhəmiyyəti zəif alınırdu. Məcəllədəki bütün cinayətlər iki qrupa: ümumi maraqlar və ayrı-ayrı şəxslərin əleyhinə olan cinayətlərə ayrılırdı. Sonuncu isə öz növbəsində şəxsiyyət və mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlərə bölünürdü. Xüsusi mülkiyyəti toxunulmazlığına diqqət verən məəcəllə, 125 maddənin 48 maddəsini xüsusi mülkiyyətin mühafizəsinə həsr etmişdir. Orta əsrlər feodal hüququ ilə müqayisədə cəzalar əhəmiyyətli dərəcədə yüngülləşdirsə də, yenə də kifayət qədər ağır olaraq qalırdı. Məcəllə 35 tərkibdə ic-

timaiyyət qarşısında açıq edam cəzasını nəzərdə tuturdu. Rüsveyçı cəzalardan olan şərəfsiz elan etmə, rüsveyçılıq dirəyinə bağlamaq və s. saxlanılırdı. Katorqa işlərinə cəlb etmə, uzun müddət tək kameralarda saxlamaq cəzaları da qüvvədə qalırdı.

1791-ci il Cinayət Məcəlləsi bütün çatışmazlıqları ilə birlikdə inqilab dövrünün məəcəlləsi idi. Bu məəcəllə üçün xarakterik cəhət, onda azad hüquq yaradıcılığı inamının sonsuz olaraq mümkünlüyü idi. İnqilabi hüquq düşüncəsi, bütövlükdə qanunvericiliyin, o cümlədən də cinayət qanunvericiliyinin qurulmasına sadə və qətiyyətli yanaşmanı həvəslə qəbul edirdi.

Sonrakı illərdə inqilabi qanunvericiliyin, xüsusilə də aqrar qanunvericiliyin inkişaf etməsi, onun antifeodal istiqamətli xarakterini üzə çıxarmaqla, yeni hüququn məqsəd və prinsiplərini aydın şəkildə formalaşdırmışdı. Lakin cəmiyyətin geniş təbəqələrinin, o cümlədən də aşağı təbəqələrinin inqilaba qoşulması, qanunvericilik qarşısında getdikcə daha çox fəvqəladə maksimalist tələblər qoyulması, nəinki köhnə hüququ, eyni zamanda hüquqi mədəniyyətin əsaslarını laxladaraq, hüquqi nihilizm (hər şeyi rədd etmə) doğururdu.

Fransa milli hüquq sisteminin inkişafı, inqilab dövründə tam başa çatmamış, pərakəndə və xüsusilə də razılaşdırılmamış hüquqi varislik fonunda bir sıra çətinliklərlə qarşılaşmışdır. Köhnə hüquqa nihilist yanaşma, qanunun rolunun daha da artması və onun əsas hüquq mənbəyinə çevrilməsilə nəticələnmişdir. Bütün fransızların gözü qarşısında köhnə feodal institutlarını ləğv edilir, adətlər və ya məhkəmə praktikas deyil, yalnız qanun, yeni əlverişli və ədalətli hüququn yaradılması üçün ən effektiv vasitə hesab edilirdi. Onların fikrincə, məhz qanunda təbii hüququn və "təbiətin tələb etdiyi" postulatlar öz təsbitini tapmışdır. Qanun, həqiqətən ən əlverişli vasitə kimi, yuxarı hakimiyyət orqanının müəyyən etdiyi ən əlverişli vasitə kimi, ali hüquqi normalar müəyyən etmək səlahiyyətinə malik olan, ümumi iradənin və ayrı-ayrı qrupların və təbəqələrinin, ilk növbədə isə hakim dairələrin iradəsini ifadə etməklə, cəmiyyətin müvafiq inkişaf səviyyəsinə uyğun olan

hüquqi qaydanı müəyyən edirdi. Ona görə də, İngiltərə hüququndan fərqli olaraq, Fransa hüquq sistemində hakimlərin istənilən qərarları, məhkəmə presedentlərinə deyil, hüquqi cəhətdən formal olsa da yazılı qanunlara istinad etməli idi. Fransanın yeni milli hüquq sistemi, hələ inqilab dövründə irəli sürülmüş prinsip və məqsədlərə müvafiq olaraq yaradılmışdır. Məhz XVIII əsr burjua inqilabı cəmiyyətin, ilk növbədə yeni sahibkarların və kəndli-sahibkarlar dairələrinin maraqları naminə, güclü hakimiyyətin (Napoleon Bonapart) qurulması ilə bütün Fransa hüququnun genişmiqyaslı məcəllələşdirilməsi üçün zəmin hazırlamışdır. Napoleonun özünün də böyük enercı sərf etməsi nəticəsində qısa müddət ərzində (1804-cü ildən 1810-cu ilə qədər), Napoleon məcəllələri adı ilə hüquq tarixinə daxil olmuş və o dövrün əsas hüquq sahələrini, o cümlədən mülki, ticarət, cinayət, mülki prosessual və cinayət-prosessual hüquq sahələrini əhatə edən 5 məcəllə hazırlanmışdır. Napoleon məcəllələrinin müvəffəqiyyətinin səbəbi ondan ibarət olmuşdur ki, məcəllənin tərtibçiləri inqilabın ideya və məqsədləri ilə yanaşı, hüquqi varislikdən də istifadə edərək nəinki inqilab dövrünün qanunvericiliyinə, eyni zamanda ondan əvvəlki dövrün hüququna, kutyumlara, kanon hüququna, Roma hüququna müraciət etmişdilər. Məlumdur ki, XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində Fransa hüquqşünasları qanunvericilik, xüsusilə də məcəllələşdirmə işi apararkən Roma hüquqşünaslarının hüquqi irsindən, Roma hüququnun ruhundan çox geniş bəhrələnmişdilər. Hələ inqilaba qədərki dövrün görkəmli hüquqşünasları olan Dom, Potye, Burcon və başqaları tərəfindən Fransa hüququnun məntiqi quruluşu, onun ümumi və xüsusi hüquqa bölgüsü, əsas anlayışlar və konstruksiyalar, bir çox digər hüquqi təriflər Roma hüququndan götürülərək işlənib hazırlanmış və Fransa şəraitinə uyğunlaşdırılmışdır. Artıq XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində bilavasitə Fransa inqilabının təsiri ilə yaradılmış Fransa hüquq sistemi əsas cəhətlərinə, o cümlədən mürəkkəb quruluşuna, əsas hüquq institutlarının modernləşməsinə, hüquq mənbələrinin inkişafına görə XX əsrin əvvəllərinə qədər qalmaq davam etmişdir.

XX əsrin birinci yarısında formal olaraq, Fransa hüququnda klasik Napoleon məcəllələşdirilməsi qüvvədə olmuşdur. Lakin İkinci Dünya müharibəsindən sonra, ictimai münasibətlərin mürəkkəbləşməsi, yeni iqtisadi proseslər, hüquqi mədəniyyətin artması və digər faktlar tədricən ənənəvi Napoleon hüquq məcəllələrinin yenilənməsi ilə müşayiət olunurdu. İslahat və demokratikləşmə ilk növbədə məhkəmə prosesi ilə bağlı olan məcəllələrdə keçirildi. Belə ki, 1958-ci ildə Napoleon dövrünün Cinayət-prosessual məcəlləsi, yeni Cinayət Prosesual Məcəllə ilə əvəz edilir.

1971-1973-cü illərdə Napoleon qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsində özünəməxsus texnikadan yeni Mülki Prosesual Məcəllənin tərtib edilməsində istifadə edilmişdir. Belə ki, dörd dekretdən ibarət olan müstəqil bölmələr, 1975-ci ildən Mülki Prosesual Məcəllənin tərkibinə daxil olaraq onu formalaşdırmışdır. Maddi hüquq sahələrini əhatə edən Mülki Məcəllə, Ticarət Məcəlləsi və Cinayət Məcəlləsi bu və ya digər formada yenidən işlənməyə məruz qalmışdılar.

XX əsrdə Fransa parlamentinin qanunvericilik sahəsində fəaliyyəti kifayət qədər artmışdır. Bu öz təsbitini çoxsaylı əsas (orqanik) qanunlarda, o cümlədən konstitusiya maddələrinə əlavələrdə, həmçinin də, qanunverici hakimiyyətin möhkəmləndirdiyi vətəndaş hüquq və azadlıqlarında, seçki hüquqlarında, müəssisələrin milliləşdirilməsi və əksinə milliləşdirilmiş müəssisələrin özgəninkiləşdirilməsi kimi cari qanunlarda göstərirdi.

Son onilliklərdə Fransada icra hakimiyyətinin qəbul etdiyi normativ hüquqi aktların sayı artmışdır. Bu prosesin inkişafında beşinci respublikanın 1958-ci il konstitusiyası mühüm rol oynamışdır. Fransa konstitusiyasının 34-cü maddəsinə müvafiq olaraq, ölkə parlamentinin müstəsna səlahiyyətlərinə daxil olan qanunvericilik məsələləri istisna olmaqla, digər məsələlərin qanunvericilik qaydasında rəqlamentar hakimiyyət adlanan hökumət orqanları tərəfindən tənzimlənməsinə icazə verilirdi. Konstitusiya qüvvəyə minənə qədər, qəbul edilmiş hökumət dekretləri qanunları dəyişə bi-

lirdi. Fransa hökuməti parlamentdən aldığı səlahiyyətlərə müvafiq olaraq, dekretlər və ordonanslar vermək hüququ əldə etmişdir ki, adətən də bu tip normalar qəbul etmək qanunverici hakimiyyətin səlahiyyətlərinə daxil idi. Hökumətin qəbul etdiyi qanun-dekretlər üçüncü və dördüncü respublikalarda, ordonanslar isə beşinci Respublika dövrü üçün xarakterikdir.

XX əsrin ikinci yarısında hüquqi həyatın inkişafındakı, xüsusi-lə də qanunvericilik sahəsindəki dinamizm, beş məcəllədən ibarət olan Napoleon hüquq sisteminin açıq-aydın kifayət etmədiyini və məhdudluğunu üzə çıxardı. Qanunların və rəqlamentləşdirilmiş aktların, ənənəvi Fransa hüquq sistemi üçün xarakterik olan məcəllələşdirmə formasında saylarının artması, XX əsrin ikinci yarısında çoxlu sayda konsolidə edilmiş aktların yaranması ilə nəticələnmişdir. Beləliklə də, Napoleon dövrünə məlum olmayan bir sıra yeni mühüm hüquq sahələrinin formalaşdırılmasına başlanılır. Belə ki, dördüncü Respublika dövrünü əhatə edən 1951-1956-cı illərdə özünəməxsus 19 məcəllə, o cümlədən əmək, gömrük, ailə və sosial təminat, nəqliyyat, vergi, ictimai səhiyyə və s. qəbul edilmişdir. Doğrudur ki, sonrakı on illərdə bu məcəllələrdən bəziləri ləğv edilir və ya yenidən işlənir. Lakin ictimai münasibətlərin inkişafı, digər sahələr üzrə yeni-yeni qanunvericilik və ya rəqlamentləşdirilmiş tənzimləmənin təsbit etdiyi məcəllələrin qəbul edilməsinin zəruriliyini tələb edirdi. Belə ki, 1978-ci ildə tikinti və mənzil məcəlləsinin, 1992-ci ildə əqli mülkiyyət məcəlləsinin, həmçinin mülki aviasiya məcəlləsinin və s. qəbul edilməsi ilə nəticələnir.

XX əsrdə hüququnun mənbələrinə o dövrə qədər Fransa hüquq sisteminə məlum olmayan ticarət hüququ adətləri, həmçinin Kassa-siya Məhkəməsi qərarlarının məhkəmə praktikası (təcrübəsi) daxil olmuşdur. Beləliklə də, uzun müddət Fransada qəbul edilmiş icraedici və bələdiyyə (munisipal) hakimiyyəti orqanlarının qanun qüvvəli normativ hüquqi aktlarının hüquq mənbəyi kimi müstəsna, dominant əhəmiyyəti sıradan çıxmağa başlayır.

XIX əsrdə Fransa milli hüquq sistemi üçün xarakterik cəhətlərdən biri, hüququn kifayət qədər dəqiq ümumi və xüsusi hüquqa bölünməsi olmuşdur. Ümumi hüquqa ilk növbədə konstitusiya hüququ və təfərrüatına və xırda detallarına qədər işlənib hazırlanmış inzibati hüquq daxil idi. Xüsusi hüquq sahələrində isə aparıcı mövqedə mülki və ticarət hüququ dominatlıq edirdi. Lakin XX əsrdə yeni hüquq sahələri yaranırdı ki, Fransa hüquq ədəbiyyatında onlara qarışıq və ya kompleks ümumi-hüquq və xüsusi-hüquq (vergi, gömrük, bank və s.) mövqeyindən yanaşma mövcud olmuşdur.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Böyük Fransa burjua inqilabı dövründə orta əsrlərdən qalma bir çox mülki-hüquq institutları ləğv edilmiş və müasir Fransa milli hüquq sisteminin əsası qoyulmuşdur. Artıq, Napoleon Bonapartın hakimiyyəti dövründə vahid və stabil mülki hüquq məcəlləsinin qəbulu üçün əlverişli şərait yaranmışdır. Fransa mülki məcəlləsinin hazırlanmasında o dövrün görkəmli hüquqşünasları Portalis, Tronşe, Mallvil və başqaları iştirak etmişdilər. Onlar Roma hüququna, inqilaba qədərki məhkəmə praktikasına və kutyumlara istinad edərək, bu hüquq mənbələrini yeni cəmiyyətin tələblərinə uyğunlaşdırmağa çalışmışdılar. Fransanın 1-ci konsulu Napoleon Bonapart (2-ci və 3-cü konsullar Kambases və Libren olmuşdur) mülki məcəllənin bir sıra maddələrinin müzakirəsində şəxsən iştirak etmişdir. Belə ki, inqilabın təsiri ilə məcəlləyə daxil etməyi nəzərdə tutan bir sıra maddələr, inqilabdan sonra həddən artıq radikal göründüyü üçün, Napoleon onların çıxarılmasına nail olur. Bəzi mühafizəkar geri çəkilmələrə baxmayaraq, məhz Napoleon mülki məcəlləsi Fransa mülki hüququnda öz klassik ifadəsini tapa bilmişdir. Ona görə də, məcəllə öz dövrü üçün inqilabi əhəmiyyət kəsb etməklə, yeni mülki məcəllənin işlənilməsi və təsbit edilməsində mühüm rol oynamışdır. Roma hüququnun institusional sistemi üzrə qurulmuş (şəxslər, əşyalar, vərəsəlik və öhdəliklər) Napoleon mülki məcəlləsi giriş titulundan, 3 kitabdan ibarət olmaqla 2281 maddəni özündə birləşdirir. Napoleon məcəlləsi o dövrün Fransa

mülki cəmiyyətinin əsas həyatı şəraitini kifayət qədər dəqiq və real əks etdirirdi. Lakin sonralar cəmiyyətin özünün inkişafı ilə əlaqədar, Fransa mülki məcəlləsində böyük dəyişikliklər edilmişdir.

"Şəxslər haqqında" adlanan birinci kitabda o dövrün "gurultulu səslənən" ideyaları –bərabərlik, azadlıq, hər bir fransalının "mülki hüquqlardan bərabər istifadə etməsi", bunun onların "vətəndaşlıq keyfiyyətlərindən" (hansı zümrəyə mənsub olması) asılı olmaması və s. ifadələr yer almışdır. Mülki məcəllə yalnız əcnəbilərə şamil edilmirdi. Napoleon mülki məcəlləsi üçün xarakterik cəhətlərdən biri ondan ibarət olmuşdur ki, məcəlləyə hüquqi şəxs anlayışı məlum deyildir. Bu onunla izah edilirdi ki, XIX əsrin əvvəllərində yaranmaqda olan kapitalizm hələ fərdi (individual) baxışlardan kənara çıxma bilməmiş və ona görə də istənilən şəxs əmlak dövryyəsinə müstəqil olaraq öz adından fiziki şəxs kimi daxil olurdu. Digər tərəfdən qanunvericinin özü hər hansı birliklərə, korporasiyalara qarşı müəyyən ehtimalsızlıq göstərməklə, hüquqi şəxslər qismində orta əsr feodal sex quruluşunun və korporasiyaların bərpa olunacaqlarından ehtiyatlanırdı. Bu ideya öz təsbitini 1791-ci ildə qəbul olunmuş Le Şapelye qanunda göstərmişdir. Məlumdur ki, bu qanun həmkarlar ittifaqının fəaliyyətini məhdudlaşdırmışdır. İnqilabi qanunvericiliklə müqayisədə, mülki məcəllədə bir addım geri atılmış məcəllələşdirmə işlərindən biri cinayətlərin əməllərinin qarşısının alınması üçün "mülki ölüm"ün cəzasının (bu cəzaya müvafiq olaraq, "təbii olaraq vəfat etmiş kimi", məhkum edilmiş bütün əmlakına sahiblik hüququnu itirirdi) müəyyən edilməsi, həmçinin qadınların mülki hüquqlarını məhdudlaşdıran (belə ki, vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının tərtib edilməsində qadınlar şahidlik hüququndan məhrum edilirdilər) maddələri göstərmək lazımdır. Məcəllədə ailə hüququnun əsas prinsipləri təsbit edilmişdir. Ər və arvadın ümumi əmlak hüquqlarının bərabərliyini elan edən məcəllə, ümumilikdə ərin ailədəki hökmran mövqeyini müdafiə edirdi. 213-cü maddəyə görə, "ər arvada himayədarlıq etməli, arvad isə ərinin sözündən çıxmamalı idi". 229-cu

maddədə xəyanət etmiş arvadı ər dərhal boşaya bilərdi. 230-cu maddədə isə arvada belə hüquq yalnız o halda verilir ki, "ər oynasını ümumi evdə saxlamış olsun". Qadınlar üçün bu alçaldıcı şərt yalnız 1884-cü ildə ləğv edilmişdir. Əmlak münasibətlərində də arvad ərini razılığı olmadan daşınmaz əmlakı özgəninkiləşdirə bilməzdi. Uşaqlara münasibətdə ata geniş hüquqlarını qoruya bilmişdir. Belə ki, "16 yaşına çatmayan uşaqlarının davranışından ciddi narazı qalan ata, onu bir ay müddətində azadlıqdan məhrum edə bilərdi". 25 yaşına çatmış oğlan övladları və 21 yaşına çatmış qızlar, valideynlərin razılığı olmadan nikaha daxil ola bilərdilər. Məcəllə nikahdan kənar doğulmuş uşaqların tanınmasını məqbul hesab edirdi. "Əmlaklar və dəyişmiş müxtəlif mülkiyyətlər haqqında" adlanan Napoleon mülki məcəlləsinin ikinci kitabında əşya hüquqları reqlamentasiya edilmişdi. Bu kitabda, həmçinin Roma hüququndan məlum olan özgə əşyalarına hüquqları klassifikasiya edən servitut, uzufrukt və s. institutlardan bəhs olunurdu. Məcəllə inqilabdan əvvəlki dövrə aid olan mülkiyyətin nəslə, əzələ və xidmət əvəzinə ayrılmasından imtina edərək, birinci plana mülkiyyətin daşınmaz və daşınar bölgüsünü çıxarmışdır. Roma hüququndakı traktovkadan istifadə etməklə mülkiyyətin abstrakt və mütləq anlayışı verilmişdir. Belə ki, 544-cü maddədə göstərilirdi ki, mülkiyyət, əşyadan elə mütləq şəkildə istifadə və sərəncam hüququdur ki, bu istifadə hüququ hər hansı qanun və ya reqlamentlərlə qadağan edilməsin. 545-ci maddədə isə xüsusi mülkiyyətin toxunulmazlığı təsbit edilmişdir. Napoleon məcəlləsi üçün xarakterik cəhət mülkiyyətə fərdi (individual) yanaşma hüququnun müəyyən edilməsi olmuşdur. Belə ki, 522-ci maddədə yerin üstündən və yerin təkindən (altından) istifadə hüququ torpaq mülkiyyətçisinin sərəncamına verilir. Bu isə praktiki olaraq, torpaq mülkiyyətçisini yerüstü və yeraltı təbii sərvətlərin mütləq sahibkarına çevirirdi. Lakin bir qədər sonra, 1810-cu ildə qəbul edilmiş xüsusi qanunda filiz mədənlərinin istismarı, dövlət tərəfindən təqdim edilmiş konsessiya əsasında istifadə etməyi nəzərdə tuturdu. Napoleon məcəlləsinin üçüncü kitabı

"Mülkiyyətin əldə edilməsinin müxtəlif üsulları haqqında" adlanırdı. 711-ci maddədə göstərilirdi ki, əşya üzərində mülkiyyət hüququ bağışlanma, vəsiyyət etmə və ya öhdəliklərin icra edilməsi nəticəsində əldə edilə bilərdi. Vərəsəlik hüququ sahəsində geriye addım atan Napoleon, feodal institutlarından olan mayorat sistemini bərpa etmişdi. Üçüncü kitabda, həmçinin öhdəlik hüquq münasibətlərinə geniş diqqət verilmişdir. Fransa qanunvericisi Roma hüququndan mənim-sənilmiş müqavilə öhdəliklərində tərəflərin bərabər hüquqlu, könüllü və dəyişilməzliyi prinsipini əsas kimi müəyyən etmişdir.

XIX əsrin əvvəllərində sənaye və ticarətin inkişafı, ticarət qanunvericiliyinə yenidən baxmaq zərurəti yaratmışdır. 1807-ci ildə qəbul edilmiş 4 kitabdan ibarət Fransa Ticarət Məcəlləsi əvvəlki korporativ qaydalar əsasında qurulmuş ticarət münasibətləri, yeni azad ticarət prinsipləri ilə əvəz edilir. Ticarət məəcəlləsinin mənbələrinə 1673-cü il quru yol ticarəti və 1681-ci il dəniz ticarəti haqqında ordonanslar daxil idi. 1807-ci il Ticarət Məcəlləsi əvvəlcə Fransa milli hüquq sistemində, sonra isə digər kontinent hüquq sistemi ölkələrində xüsusi hüquq sahəsində dualizmin, yəni mülki hüquq və ticarət hüququ bölgüsünün əsasını qoymuşdur.

Ümumilikdə, Napoleon məəcəlləsinin ailə-nikah normaları öz dövrü üçün mütərəqqi xarakter daşımışdır. 1791-ci il konstitusiyasının əsaslarına müvafiq olaraq nikah mülki müqavilə kimi müəyyən edilir və inqilab dövründə tətbiq edilmiş tərəflərin boşanma hüququ tanınırdı ki, bu da faktiki olaraq kanon (kilsə) hüququnun tələblərindən kənara çıxaraq, ailə-nikah münasibətlərini dünyəviləşdirdi. Doğrudur ki, 1816-cı ildə Burbonların restavراسiyasından sonra katolik kilsəsinin təsiri ilə mülki nikahın bağlanması ləğv edilmiş və yalnız 1884-cü ildə yenidən bərpa edilmişdir.

XX əsrin sonlarına yaxın Fransa mülki məəcəllənin ilkin redaksiyasındakı maddələrin yalnız yarısı qalmaqda davam etmişdir. Belə ki, 100 maddə tamamilə ləğv edilmiş, 300 yeni maddə əlavə edilmiş, 900 maddə isə yeni redaksiyada verilmişdir. "Şəxslər haqqında" adlanan

birinci kitab ən çox yeniliyə məruz qalmış, onun ilkin mətninin yalnız 10% saxlanılmışdır. Mülki məcəllədə əsas dəyişikliklər XX əsrin ikinci yarısında aparılmışdır. Birinci kitabda ardıcıl olaraq 1938, 1964, 1970, 1975-ci illərdə və sonrakı dövrdə edilmiş dəyişikliklər, bir çox maddələri xüsusi olaraq ailə-nikah münasibətlərinə aid maddələri tamamilə dəyişmişdir. Belə ki, ərddə olan qadının ərinə tabe olmasını təsbit edən maddənin ləğv edilməsi, ümumilikdə ər və arvadın hüquq bərabərliyinin müəyyən edilməsi barədə məqsədyönlü maddələrin əlavə edilməsi aparılmış dəyişikliklərin əsasını təşkil etmişdir. 1978-ci ildə mülki məcəlləyə hüquqi şəxs anlayışı daxil edilir. Son onilliklərdə Fransa milli hüquq sistemindəki dəyişikliklər, təkcə mülki məcəllənin mətninə yeni novellaların daxil edilməsi ilə deyil, eyni zamanda bu və ya digər sahələr üzrə əmlak münasibətlərini tənzimləyən xüsusi qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsi ilə baş verirdi. Belə ki, Fransa mülki məcəlləsinin 964-cü maddəsi ilə tənzimlənən sığorta müqaviləsinə, xüsusi hökumət dekreti ilə 1976-cı ildə edilmiş dəyişiklik, faktiki olaraq sığorta işinin məcəllələşdirməsini tamamlamışdır.

Hələ XIX əsrin birinci yarısında torpaq mülkiyyətçisinin hüquqlarını məhdudlaşdıran bir sıra qanunvericilik aktları müəyyən edilmişdir. Belə ki, torpaq sahibi olan mülkiyyətçi öz sahəsində keçməli olan elektrik xəttinə, daha sonralar onun üzərindən uçan təyyarələrə şərait yaratmalı, hava limanlarına yaxın ərazilərdə təyyarələrin enişinə mane olan ağaclar əkməməli idi. 1919-cu və 1938-ci illərdə qəbul edilmiş xüsusi qanunvericiliyə əsasən, dövlətdən konsessiya almamış torpaq mülkiyyətçisi axar sudan istifadə edə bilməzdi. XX əsrin 20-ci illərində, Fransa qanunvericisi kommərsiya mülkiyyəti institutunun yaradılmasını rəsmiləşdirdi. Bu institutun mahiyyəti ondan ibarət olmuşdur ki, mülkiyyətçi tərəfindən ticarət-sənaye müəssisələrinə icarəyə vermiş otaq, bina, yer və s. mülkiyyət sahibinin hüquqlarını məhdudlaşdırırdı. Xüsusi hallar istisna edilməklə, icarədar-mülkiyyətçi, icarəçi-sahibkarla icarə müddətinin uzadılmasına dair müqaviləni imzalamaqdan imtina edə bilməzdi.

XX əsrdə, xüsusilə də İkinci Dünya müharibəsindən sonra, Fransada dövlətin özü, həm sahibkar, həm də böyük kapital yatıran iri mülkiyyətçi kimi çıxış edirdi. Belə ki, müharibədən sonrakı milliləşdirmə nəticəsində dövlət sektorunun payı satış üzrə 31%, investisiya qoyuluşu üzrə isə 33%-ə çatmışdır. Lakin 1986-cı ildən başlayaraq milliləşdirilmədən imtina edilməsi, heç də Fransanın iqtisadi və hüquqi həyatında dövlət mülkiyyətinin süqut etməsi demək deyildi.

XX əsrdə müqavilə öhdəlikləri sahəsində böyük dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, artıq Fransa milli hüquq sistemi ali inzibati ədliyyə orqanı kimi Dövlət Şurasına və məhkəmələrə fəvqəladə vəziyyətlərdə, müqavilələrin sarsılmazlığı prinsipindən geri çəkilmək və zəruri ehtiyaclar üçün müqavilə şərtlərindən imtina etmək hüququ verirdi. Bu məqsəd üçün orta əsrlərdən mövcud olan "Vəziyyətin dəyişməzliyi haqqında qeyd" ("Clausula rebus sic stantibus") doktrinasından istifadə edilirdi. Məhz Fransa məhkəmə praktikası dəfələrlə fəvqəladə vəziyyətlər səbəbindən baş vermiş dəyişikliklərə istinad etmişdir.

Fransa hüquq sistemində son onilliklərdə, mülki hüquq müqavilələri ilə yanaşı, müqavilədə tərəf kimi dövlət hakimiyyət orqanlarının çıxış etdiyi inzibati müqavilələrdə geniş yayılmışdır. Dövlət bu tip müqavilələri iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün müəyyən proqramların yerinə yetirilməsi, investisiya üzrə tapşırıqların həyata keçirilməsi, istehsalın həcmi, əlavə iş yerlərinin yaradılması və s. məqsədlər üçün milliləşdirilmiş müəssisələrlə və ya fərdi şirkətlərlə bağlayırdı. Bu inzibati müqavilələrdə iştirak edənlər həm iqtisadi, həm də hüquqi baxımdan bərabər hüquqlu tərəflər kimi çıxış etmirdilər. Belə ki, dövlət orqanları müqavilələrin icra edilməsinə nəzarət edə bilər, zərurət yarandıqda onun şərtlərini dəyişdirə və ya müqaviləni ləğv edə bilərdi. Digər tərəfdən inzibati müqavilədəki dövlət kontragenti (dövlət adından çıxış edən tərəf) vergi, kredit güzəşti edə bilər və s. üstünlüklərindən istifadə edə bilərdi.

Fransa Ticarət Məcəlləsi XIX-XX əsrlərdə daha əsaslı yeni dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Belə ki, 1838-ci ildə müflisləşmə qaydalarını nizamlayan xüsusi qanun, 1844-cü ildə ixtira və ixtiraya patent əldə etmək haqqında qanun, 1852-1862-ci illərdə bank təsisatlarının yenidənqurulması və s. qanunlar qəbul edilir. 1867-ci ildə qəbul edilmiş qanun səhmdar cəmiyyətləri ("anonim yoldaşlıq") ləqəlləşdirdi. Xüsusi hüquq xarakterli, ənənəvi ticarət məcəlləsindən fərqli olaraq, mövcud səhmdar cəmiyyətlər haqqındakı qanunvericilikdə çoxsaylı cinayət və prosessual normalar müəyyən edilmişdir. XX əsrdə qanunun təkmilləşdirilməsi davam etdirilmiş, məsələn, səhmdar cəmiyyəti müflisləşməsi səbəbindən üçüncü şəxslər üçün əlavə təminatları nəzərdə tutan 1985-ci il 25 yanvar qanununu göstərmək lazımdır. Səhmdar qanunvericiliyi üçün digər xarakterik cəhət 1917-ci ildən başlayaraq qiymətli kağızların fəhlə və qulluqçular arasında paylanılması olmuşdur.

Müasir Fransa hüquq sistemindən Ticarət məcəlləsinin ilk formasından cəmi 20 yaxın maddə qalmışdır. Bir çox dəyişikliklər, xüsusilə də XX əsrdə Fransanın bir sıra beynəlxalq konvensiyalara qoşulması ilə əlaqədar baş vermişdir. Məsələn, 1930-cu il Cenevrə Qiymətli Kağızlar Konvensiyası, həmçinin Avropa İttifaqının konvensiyaları və buna müvafiq olaraq, Fransanın ticarət və digər sahələrində aparılan təftişlər Ticarət məcəlləsində əhəmiyyətli dəyişikliklərlə müşayiət olunmuşdur.

Fransa milli hüquq sistemində əmək və sosial qanunvericiliyin inkişaf tarixi mülki və ticarət qanunvericiliyindən fərqli dərin tarixi köklərə malik olmamışdır. Əksinə, Fransa inqilabının ilk qanunvericilik aktları fəhlə hərəkətinə qarşı yönəlmiş əks qanunlar kimi məşhur olmuşdur. Belə ki, məşhur Le Şapelye qanunu orta əsrlərdən qalma korporasiyalardan çox fəhlə ittifaqlarına, birliklərinə qarşı yönəlmişdir. Qanun eyni peşədən olan fəhlə ittifaqlarını istənilən, hətta əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması barədə keçirilən tətil-ləri qadağan edirdi. Beləliklə, Le Şapelye qanununu cinayət təqibi-

nə əsaslanan qadağanlara istinad edərək həmkarlar ittifaqlarının yaradılmasında əsas əngələ çevrilmiş, yalnız üçüncü Respublika dövründə, 1884-cü ildə ləğv edilmişdir. Mahiyyət etibarilə əmək və sosial təminat hüququ, Fransa hüquq sisteminin tərkib hissəsi kimi öz başlanğıcını XX əsrin əvvəllərindən götürmüşdür. Fransada əmək və sosial təminat hüququnun inkişafı, bilavasitə fəhlə hərəkatının təşkilatlanma və dərkətmə səviyyəsi ilə, sosial münasibətləri tənzimləyən dövlət mexanizmlərinin inkişafı ilə, sahibkarların və fəhlələrin özlərinin buna hazırlığı ilə, həmçinin ümumilikdə cəmiyyətin özünün sosial kompromislərdən (güzəştlərdən) istifadə etməyin optimal qaydalarının müəyyən edilməsi ilə bağlı olmuşdur.

1910-cu ildə qəbul edilmiş xüsusi Əmək məcəlləsi, ilk dəfə olaraq Fransada əmək münaqişələrini və əmək şəraitini tənzimləyən hüquqi başlanğıcları müəyyən etmişdir. Lakin müasir əmək və sosial təminat hüququnun tənzimlənməsi İkinci Dünya müharibəsindən sonraya və XX əsrin son onilliklərinə aid edilir. Belə ki, Dördüncü Respublikanın 1946-cı il konstitusiyası müasir əmək və sosial təminat hüququnun formalaşması üçün əsas hüquqi bazanı yaratmışdır. Bu konstitusiyanın preambula hissəsi sözün həqiqi mənasında əmək xartiyasını təsbit edirdi. Burada nəinki zəhmətkeşlərin əmək hüquqları, eyni zamanda həmkarlar ittifaqlarının yaradılması, əməkçilərin tətillərin hüquqları tanınırdı. Anaların, uşaqların, əlillərin, ahılların, işsizlərin və s. əhali qruplarının sosial müdafiəsi üçün dövlət proqramı nəzərdə tutulurdu.

Fransanın 1958-ci il konstitusiyası hökumətin əmək və sosial siyasətində hər hansı bir yeni müddəalar nəzərdə tutmamışdır. Lakin yeni əsas qanun, 1946-cı il konstitusiyasının preambula hissəsinə, qüvvədə olan hüquqi sənəd kimi saxlamışdır. Buradan da, Beşinci Respublika hökumətinin əmək və sosial siyasət sahəsindəki götürdüyü öhdəliklərin təyinatı məlum olurdu. 1958-ci il konstitusiyasına müvafiq olaraq, qanunlar əmək hüququnun fundamental

prinsipləri çərçivəsində qəbul edilə bilərdi. Qanunvericilik əsasında tənzimlənməyən əmək məsələləri, rəqlamentar və inzibati qaydada həll edilirdi. Beləliklə, parlamentə əmək hüquqlarının ümumi prinsiplərini müəyyən etmək hüququ verən konstitusiya, bu prinsiplərin realizasiyasını hökumətə həvalə edirdi.

Müasir dövrdə Fransa əmək hüququnun mühüm mənbəyini, 1973-cü il redaksiyasından qüvvədə olan və 1981-1982-ci illərdə dəyişikliklərə məruz qalan Əmək Məcəlləsi təşkil edir. Bu məcəllə, ən müxtəlif vaxtlarda parlament və hökumət tərəfindən əmək hüququ sahəsində qəbul edilmiş çoxsaylı qanunvericilik aktlarının inkorporasiyasından ibarətdir. Məcəlləyə əlavə hüquq mənbəyi kimi cari qanunvericilik də daxildir. Xüsusilə əmək nazirliyinin (sosial işlər) kollektiv müqavilələrin tənzimlənməsi, texniki təhlükəsizlik sahəsində və istehsalat sanitariya normalarına dair dekretləri qeyd etmək lazımdır. Fransa Əmək Məcəlləsi XX əsrdə böyük dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Məcəllə əvvəllər ilk növbədə, xüsusi hüquqi müdafiə olunmağı tələb edən sənaye sahəsində çalışan fəhlələrə şamil edilmişdir. Müasir dövrdə isə, məcəllə bütün muzzdlu əməkçilər, sadə fəhlələrdən başlayar, idarəçiliyi həyata keçirən bütün elita nümayəndələrinin hüquqlarının təmin olunmasına yönəlmişdir. Son onilliklərin əmək məcəlləsi və qanunvericilik aktları, dövlətin sosial siyasətə daha böyük diqqət yetirməsi və demokratik tendensiyanın artması zəminində, geniş münasibətlər dairəsinin tənzimlənməsi istiqaməti götürmüşdür. Belə ki, məcəllədə, əvvəla, əmək münasibətləri sahəsində dövlət orqanlarının (Əmək Müfəttişliyi və s.) özlərinin fəaliyyətlərinin təşkil olunması rəqlamentləşdirilmişdir. İkincisi, işçi və işə götürən arasında münasibətləri tənzimləyən əsas hüquqi sənəd olan əmək müqaviləsində normalar müəyyən edilmişdir. Burada əməkhaqqı və əmək mübahisələrinin xüsusi məhkəmələr tərəfindən həll edilməsinin rəqlamentləşdirilməsi qaydaları nəzərdə tutulmuşdur. Üçüncüsü, əmək məcəlləsində kollektiv əmək münasibətlərinin, o cümlədən işçilərin və həm də, işə

götürənlərin həmkarlar ittifaqlarının yaradılmasını və fəaliyyətini tənzimləyən normalar müəyyən edilmişdir.

1973-cü il Əmək Məcəlləsi ümumnormativ xarakter daşıyırdı. Bununla belə, məcəlləyə daxil edilmiş xüsusi bölmələrdə, müxtəlif fərqli sahəyə və peşəyə aid olmasından asılı olaraq xüsusi əmək şəraitinin mövcud olması müəyyən edilmişdir. Belə ki, məcəllədə saxtaçıların, ticarət donanması dənizçilərinin, ticarət agentlərinin, aktyorların, evlərdə çalışanların fəaliyyətini tənzimləyən normalar fərqləndirilirdi.

Fransada müəyyən edilmiş ümumi qaydalara əsasən, əmək hüququ normaları həm dövlət, həm də xüsusi sahibkar müəssisələrinə eyni hüquqi qüvvəyə malik idi. Bu eyni zamanda, milliləşdirilmiş müəssisələrdə əməyin tənzimlənməsinə yönəlmiş xüsusi normaların müəyyən edilməsini istisna etmirdi.

Fransa milli hüquq sistemində İkinci Dünya müharibəsindən sonra, əsasında 1956-cı ildə qəbul edilmiş Sosial sığorta haqqında məcəllə dayanan, sosial hüquq sistemində ciddi demokratik dəyişikliklər baş vermişdir. Sosial sığorta haqqında məcəllədə ümumilikdə sosial siyasətin hüquqi əsaslarına dair iki qrup: birincisi sosial təminat, ikincisi isə ailələrin hüququ və sosial yardım edilməsi barədə normalar dayanırdı. Birinci qrupa zədələnmələr, xəstəlik, hamiləlik, əlillik, qocalıq, valideynlərin itirilməsi, işsizliyə görə pensiya və yardım edilməsinə dair normalar müəyyən edilmişdir. Bu normalar sistemi geniş əhali təbəqəsini, "sosial risk" adlanan baş verə biləcək hadisələrdən qorumağa təmin verirdi. Pensiya və sosial ödəncələrin həcmi, müntəzəm olaraq əmək haqlarının dəyişməsinə müvafiq, ildə iki dəfə indeksləşdirilirdi. Fransa dövlət sosial sığorta sistemi sahibkarların, işçilərin özlərinin, həmçinin də dövlətin özünün ödədiyi vəsaitlər hesabına formalaşır. Fransa hüquq sistemində sosial təminat sığorta institutunun dövlət sisteminə əsaslanırdısa, sosial yardım dövlətin xeyriyyəçiliyindən yaranan xoş məramdan irəli gəlir.

Müasir Fransa hüquq sistemində cinayət hüququ inqilab dövrünün qanunvericiliklərində təsbit edilmiş yeni radikal baxışlar əsasında formalaşmışdır. Lakin inqilab dövrünün 1791-ci il ilk cinayət qanunvericiliyi uzunömürlü olmamışdır. 1810-cu ildə Napoleonun iştirakı ilə hazırlanmış cinayət məəcəlləsi yeni dövrün cinayət-hüquq proqramının qurulmasının başa çatmasını ifadə etmişdir. Cinayət məəcəlləsi inqilab dövrünün cinayət qanunvericiliyi ilə müqayisədə bir sıra cəhətlərinə görə, geri doğru atılmış addım olsa da, ümumilikdə öz dövrü üçün mütərəqqi sənəd idi. Belə ki, məəcəlləyə cinayət qanunu qarşısında hər kəsin bərabərliyi ideyası daxil edilmiş, cinayətin aydın meyarları müəyyən edilmiş, cəzaların dairesi dəqiq göstərilmiş və s. mütərəqqi normalar təsbit edilmişdir. 1810-cu il cinayət məəcəlləsi daha mürəkkəb olsa da, prinsip etibarilə 1791-ci il məəcəlləsinin quruluşunu təkrar edirdi. Ümumi hissəni əhatə edən birinci və ikinci kitablarda cinayət hüququnun əsas anlayışları və prinsiplərinin özünəməxsus cəhətləri təsbit edilmişdir. Burada qısa girişlə yanaşı, cəzalara dair suallar, cəzaların növləri, cinayət məsuliyyəti kimi məsələlər şərh edilmişdir. Xüsusi hissəni əhatə edən üçüncü və dördüncü kitablarda isə konkret cinayət əməllərinin siyahısı verilir, ayrı-ayrı hallar üzrə cəzaların növləri və cəza tədbirləri müəyyən edilmişdir.

Klassik cinayət hüququ məktəbi tərəfdarlarının ideyalarına istinad edən 1810-cu il Cinayət məəcəlləsi, xüsusi olaraq qeyd edirdi ki, cinayət qanunla qadağan edilən əməldir və ona görə də cinayət qanunu əks qüvvəyə malik ola bilməz. Cinayət məəcəlləsinə cinayətdə əlbir olanların (cinayətdə iştirakçılıq) məsuliyyəti barədə, həmçinin anlaşıq vəziyyətdə və ya zorla cinayətə məcbur edilən şəxslərin məsuliyyətdən azad edilməsi kimi normalar daxil edilmişdir. Lakin bu dövrün Fransa qanunvericisi cinayət hüququnun bir çox ümumi məsələlərini işləyib hazırlamamışdır. Belə ki, təqsirin formalarının müəyyən edilməsi, cinayət törədilməsinin müddəti, cinayətlərin məcmusu kimi məsələləri bunlara aid etmək olar. Məcəllə

cinayətlərin üçdərəcəli təsnifatını müəyyən etmiş və xarakterindən asılı olaraq cəzalar da üç qrupa bölünmüşdür. Birinciyə əzabverici və rüsvayedic cəzalar müəyyən edilən ağır cinayət əməlləri (crimes), ikinciyə islah cəzaları müəyyən edilən cinayət xətalrı (delicts), üçüncüyə isə polis tərəfindən müəyyən edilən cəzalarla kifayətlənən hüquqpozmalar (contraventions) daxil edilmişdir. Məcəllə mümkün cinayət sanksiyaların dairələrini müəyyən edərkən, orta əsrlərdən qalma bir sıra ağır cəzalardan imtina etmişdir. Lakin 1791-ci il Cinayət məcəlləsi ilə müqayisədə, 1810-cu il məcəlləsi geri doğru addım ataraq ömürlük katorqa, ölüm cəzasından qabaq əllərin kəsilməsi, Fransa koloniyalarına deportasiya etmə, mülki hüquqlardan məhrum etmə kimi cəzalar daxil edilmişdir. Əlavə cəza kimi, damğalama tətbiq edilirdi. Məcəllədə mülkiyyətin qorunmasına xüsusi diqqət verilirdi. 1810-cu il Cinayət məcəlləsinin xüsusi hissəsində ümumi maraqlar əleyhinə yönələn cinayətlərin təqib edilməsi birinci sıraya edilmişdir. Cinayət məcəlləsində xəyanət, casusluq, Fransa dövlətinin xarici təhlükəsizliyinə qəsd kimi maddələrlə yanaşı, imperator ali-həzrətlərinə və onun ailə üzvlərinə qarşı sui-qəsd, mövcud idarəçiliyin dəyişdirilməsinə yönəlmiş cəhdlər kimi spesifik maddələrdə daxil edilmişdir.

1808-ci ildə qəbul edilmiş Fransanın Cinayət Prosesual məcəlləsi inqilabdan sonrakı dövrdə cinayət prosesi sahəsində baş vermiş dəyişikliklərə yekun vurmuşdur. Cinayət Prosesual Məcəlləsi Fransada "qarışıq proses" tətbiq edirdi. İnqilabaqədərki dövrdə mövcud olan təhqiqat prosesindəki gizli və yazılı icraat yeni prosesual məcəllədə də saxlanılırdı. İstintaqın aparılması Cinayət Prosesual məcəllə tərəfindən geniş səlahiyyətlər verilmiş xüsusi təhqiqat məhkəmə hakimlərinə həvalə edilmişdir. 1856-cı il qanunu ilə xüsusi təhqiqat məhkəmə hakimlərinin səlahiyyətləri daha da genişləndirilmişdir. İstintaq hakimləri təqsirləndirilən şəxsin istintaqa gəlməsinin təmin olunması, onun məcburi bir yerdən başqa yerə köçürülməsi və ya həbs edilməsi barədə əmr vermək hüququna malik

idi. Təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsi, cinayətin baş verdiyi hadisə yerinə baxış keçirilməsi və s. istintaq hərəkətlərinin yerinə yetirilməsi də onların səlahiyyətlərinə aid edilirdi. Prosesin son mərhələsi olan məhkəmə araşdırması aşkarlıq, şifahi və çəkişmə xarakterli daşıyırdı. Cinayət Prosesual Məcəlləsi istintaq və ittihamın səlahiyyətlərinin hədlərini də müəyyən etmişdir. İttihamı məhkəmədə istintaq hakimi deyil, prokuror müdafiə edirdi. Məhkəmə iclasında prokurordan sonra vəkilə söz verilirdi. Prokurorun replikasından sonra vəkil yenidən çıxış etmək hüququna malik idi. İnqilab dövründə, İngiltərə məhkəmə sisteminin təsiri ilə yaradılmış Andlılar Məhkəməsi İnstitutu, təqsirləndirilən şəxsin günahkar olub-olmaması barədə verdikt çıxarırdı. Fransa prosesual məcəlləsi andlıların yekdil səsverməsini tələb etmir, sadə səs çoxluğu ilə verdikt qəbul olunmasını müəyyən edirdi. Yalnız 1845-ci ildən 12 nəfərdən 8 nəfərinin səs verməsini tələb edən 3/2 səs çoxluğu rəsmiləşdirildi.

1881-ci ildə qəbul edilmiş mətbuat haqqında xüsusi qanunda "mətbuat vasitəsilə törədilən" cinayətlərin və xətlərin geniş dairəsi müəyyən edilmişdir. Vəzifəli şəxslərin mətbuatdan istifadə etməklə "açıq təhqir" edilməsi, "məənəviyyatın alçaldılması", hərbi mükəlləfiyyətdən imtina etməyə təhrik etmə və s. bu kimi əməllər qanunamüvafiq cəzalar verilməsini nəzərdə tuturdu. 1894-cü ildə prezident Karnonun öldürülməsindən sonra "anarxiyanın təbliğ edilməsi" xüsusi cəzaların müəyyən edilməsi ilə nəticələnmişdir.

Fransa cəmiyyətində demokratik başlanğıcların inkişafı və möhkəmlənməsi, cinayət-hüquq institutlarının tədricən liberallaşmasını təmin etmişdir. Belə ki, müxtəlif vaxtlarda Fransada 1810-cu il Cinayət Məcəlləsinin antidemokratik maddələri ləğv edən qanunlar qəbul edilmişdir. 1832-ci ildə damğalama və əllərin kəsilməsi, 1848-ci ildə siyasi cinayətlərə görə verilən ölüm cəzası, 1854-cü ildə isə mülki ölüm cəzası ləğv edilir. 1885-ci ildə xüsusi qanunla cəzalarının yarısını çəkmiş məhkumlara, cəzalarının 2/3 hissəsini çəkmiş residivistlərə, şərti cəza verməsi qaydaları müəy-

yən edilmişdir. Lakin şərti cəzalar deportasiya edilmişlərə, koloniyalarda katorqa işlərinə cəlb edilənlərə və ömürlük məhkum edilənlərə şamil edilmirdi.

XX əsrin birinci yarısında, üçüncü respublikanın sabit olmayan hökumətləri, siyasi çətinliklər səbəbindən hər hansı bir ciddi cinayət-hüquqi islahatlar apara bilməmişdilər. Cinayət Məcəlləsinə edilən dəyişikliklər əsasən fərdi məsələləri, o cümlədən müxtəlif dövlət imtahanları və müsabiqələri zamanı yalan danışmaq, aldatmaq, fahişəlik, tarixi abidələri dağıtmaq və s. bağlı olmuşdur.

XX əsrin ikinci yarısında isə cinayətkarlıqla mübarizənin gücləndirilməsinin zəruriliyi, terrorizm, ekoloji cinayətlər kimi yeni cinayət formalarının yaranması demək olardı ki, iki əsr ərzində qüvvədə olan və əsaslı olaraq köhnəlmiş Napoleon Cinayət məəcəlləsində, əhəmiyyətli dəyişikliklərin edilməsini aktuallaşdırmışdır. Cinayət hüququ sahəsində əsaslı islahatlar aparılması üçün ən əlverişli şərait, hüquqi dövlətin qurulması zərurəti səbəbindən, cinayətkarlıqla effektiv və məqsədyönlü mübarizə aparmağı qarşısına məqsəd qoymuş Beşinci respublika dövründə yaranmışdır. 1981-ci ildə demokratik qüvvələrin uzun sürən mübarizəsinin nəticəsi kimi, cinayət cəzası kimi ölüm hökmü ləğv edilir. Cəza sisteminin icrasında əhəmiyyətli liberalizasiya baş verir, azadlıqdan məhrum etmənin dairəsi kiçilir, qısamüddətli məhkumluq dövründə "yarıazad" cəza rəjimi yaradılırdı. Məhkumların saxlanma yerlərindəki şərait, evdə qalma şəraitinə uyğunlaşdırıldı.

Cinayət hüququ sahəsində aparılan geniş islahatların nəticəsi olaraq, 1992-ci ilin iyulunda, 1810-cu il Cinayət Məcəlləsinə tamamilə əvəz edən və 1994-cü ildən qüvvəyə minən Fransanın yeni Cinayət Məcəlləsi qəbul edilmişdir. Yeni Cinayət Məcəlləsi əvvəlkindən həm strukturuna, həm də dörd qarşılıqlı, lakin müstəqil qanun bölmələrindən ibarət olmaqla öz əsas prinsiplərinə müvafiq olaraq, sosial təhlükəli cinayətlərlə mübarizə aparmaqla yanaşı, ümumilikdə demokratik və humanist istiqamətini qorumaq baxı-

mından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirdi. Yeni məcəllədə, əvvəlki qanunvericilik praktikasından edilən ümumiləşdirmə əsasında hüquqi şəxslərin cinayət məsuliyyəti haqqında da bir sıra normalar müəyyən edilmişdir. Bu halda nəinki sahibkarlar və digər birliklər, eyni zamanda ərəzi vahidlərində bağlanan müqavilə predmetinin son nəticəsi kimi, dövlət-hakimiyyəti səlahiyyətlərinin verilməsi kimi cinayət hərəkəti olardısı, həmin ərəzi vahidləri də cinayət məsuliyyətinə cəlb edilirdi. Üçüncü bölmənin cəzalardan bəhs edən ümumi qaydalarında, Fransa dövlətinin XX əsrdə cinayət, o cümlədən penitensiar xidmət sahəsində apardığı siyasətin əsasları müəyyən edilmişdir. Ölüm cəzasının ləğv edilməsindən sonra ən yüksək cəza ömürlük azadlıqdan məhrum etmə olmuşdur.

XX əsrin ikinci yarısında cinayət əməllərinin yeni strukturu və ictimai dəyərlərin ön plana keçməsi, Fransa Cinayət Məcəlləsinin xüsusi hissəsində mühüm dəyişikliklər edilməsilə nəticələnmişdir. Əgər XIX əsrdə cinayət-hüquqi repressiya ilk növbədə dövlətin ümumi maraqlarını qorumaq məqsədi daşıyırdısa, XX əsrin ortalarından birinci yerə insanlığa qarşı yönəlmiş cinayət və xətlər çıxarılmışdır. Bu baxımdan yeni Cinayət məcəlləsi insanlıq, humanizm və demokratiya haqqında ümumi prinsiplərə, ilk növbədə BMT-in 1948-ci il 10 dekabr tarixli "İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları haqqında ümumi Bəyannamə"yə, həmçinin "İnsan hüquqlarına dair" Avropa konvensiyasına əsaslanırdı. Cinayət məcəlləsi insanlığa qarşı yönəlmiş soyqırım (genosid) cinayətlərinin müəyyən edilməsi və pislənməsinə, həmçinin sürgün etməyə (deportasiya), köləyə çevirmə, sisteməlik məhkəməsiz kütləvi qətlər, adam oğurluğu, fəlsəfi, irqi və ya dini baxışlara görə işgəncə və qəddarlıq törədilməsi cinayətlərinə xüsusi diqqət verirdi. Göstərilən cinayət əməllərinə görə təqsirkar olanları ömürlük dustaq olmaq gözləyirdi.

XX əsrdə kontinent hüquq sisteminin aparıcı dövlətlərinin, o cümlədən Fransanın məhkəmə quruluşu və prosesində baş verən dəyişikliklərin istiqamətini hakimiyyətin xarakterindən asılı olan

recimlər müəyyən etmişdilər. Əsrin əvvəllərində andlı iclasçıların səlahiyyətlərini həvəslə qəbul edən hökumətlər, sonralar, xüsusilə iki dünya müharibəsi arasındakı dövrdə onu məhdudlaşdırmağa çalışmışdılar. Fransa kontinent hüquq sisteminin Cinayət-Prosessual Məcəlləsi də 1958-1960-cı illərdə prinsip etibarilə hakimlərin və andlı iclasçıların birgə kollegial iclas etmələrini təsbit etmişdir. 1950-ci il 4 iyun ordonası ilə fransalı qanunverici, cinayət polisinin səlahiyyətlərini genişləndirərək, dövləti cinayətlər üzrə işlərin icraatının sürətləndirilməsinə nail olmağa çalışır. Fransa hüquq ənənələrinə zidd olaraq, belə üsullardan istifadə edən V Respublika hökuməti 15 yanvar 1963-cü ildə, öz xarakterinə görə müstəsna səlahiyyətləri olan "dövlət təhlükəsizliyi üzrə məhkəmə" təsis edir. Sürətlə və tələsik qəbul edilən 1963-cü il qanunu, "dövlət təhlükəsizliyi üzrə məhkəmə"yə hərbi intizamın pozulması, hərbi materialların, silahların daşınması və saxlanması, qətillər və talanlar (poqrom) kimi cinayət əməlləri ilə yanaşı özündə heç bir fəvqəladə hadisəni təsbit etməyən "qanunsuz toplantılarda iştirak etmək", "yol hərəkətinə mane olmaq" və s. qaydaları müəyyən etmişdir. "Dövlət təhlükəsizliyi üzrə məhkəmə"nin sədri və üzvləri hökumət tərəfindən təyin edilirdilər. Bu məhkəmələrdə andlıların iştirakı qadağan edilir, vəkillərin fəaliyyəti isə məhdudlaşdırılırdı.

Yeni Cinayət Məcəlləsi, müasir Fransa cəmiyyətində yayılması xüsusi təhlükəli hesab edilən narkotik maddələrin qanunsuz ticarətinə görə, fiziki və hüquqi şəxslərin müəyyən edilərək cəzalandırılmasına böyük əhəmiyyət verirdi. XX əsrin təhlükəli cinayətlərindən olan terrorizmlə mübarizəyə, mütəşəkkil cinayətkarlıq, həmçinin korrupsiya cinayətləri, iqtisadi sahədəki cinayətlər, kiber cinayətkarlıq, biotibbi cinayətkarlıq da yeni məəcəllənin xüsusi diqqət mərkəzinə daxil edilmişdir.

IV MÖVZU: ALMANIYA KONTİNENT HÜQUQUNUN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFI

1. Almaniya kontinent hüququnun formalaşmasında Roma hüququnun rolu

Məlumdur ki, kontinent hüquq sistemi ölkələrinin milli hüquq sistemlərinin formalaşmasında Roma hüququnun təsiri həlledici olmuşdur. Lakin bu təsir bərabər olaraq bütün sistemin və ya onun ayrı-ayrı tərkib hissələrini əhatə etməsi məsələsi isə həmişə maraq kəsb edir. Əgər Roma hüququnun təsiri bütün ölkələrə, onların milli hüquq sistemlərinə güclü nüfuz etdiyini qəbul etmiş olsaq, onda biz istisnasız olaraq Avropa dövlətləri üçün vahid hüquq tarixi xəritəsinin mövcudluğunu qəbul etməliyik. Lakin qitə dövlətlərinin hər birində mövcud hakimiyyətlərin öz maraqlarının olduğunu nəzərə alsaq, milli hüquq sistemlərinin formalaşması və inkişafında Roma hüququnun təsirinin şərti xarakter daşdığını etiraf etməliyik. Bu təsir yalnız roman-german hüquq sisteminə daxil olan ölkələrin milli hüquq sistemlərinin ayrı-ayrı tərkib hissələrini əhatə etdiyi üçün, ümumilikdə Roma hüququnun təsiri yalnız metodoloji və hüquqi əsas kimi qəbul edilməlidir.

Almaniya hüququna Roma hüququnun təsiri kifayət qədər gec, əsasən də XV əsrin ortalarından başlamışdır. Lakin onun yerli hüquqa təsiri, Fransa və ya İngiltərə ilə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə güclü olmuşdur. Belə ki, heç bir qərbi Avropa ölkələrində nəinki Roma hüququnun institutları və anlayışlarının resepsiyası, hətta qədim Roma hüquqi fikri Almaniyaada olduğu qədər geniş yayılmamışdır. Bunun əsasında hüquqi amillərdən çox, siyasi səbəblər dayanırdı. Orta əsrlər dövründə mərkəzi imperiya hakimiyyətin əhəmiyyətli dərəcədə zəifləməsi və eyni zamanda ayrı-ayrı knyazlıqların və iri şəhərlərin güclənməsi bu prosesə güclü təkan vermişdir. Almaniya-

nın siyasi pərakəndəliyi ilk növbədə ümumalman xüsusi hüququnun təşəkkülü və konsolidasiyasına, ümumalman məhkəmə sistemi və ümumalman hüquqşünaslar silkinin formalaşmasına mane olmuşdur. Bütün bu amillər uzun müddət ölkədə arxaik qanunların və milli hüquq sisteminin pərakəndəliyini saxlamaqla yanaşı, ona kanon və Roma hüquq doktrinasının nüfuz etməsinə imkan vermişdir. Bu prosesdə kilsə və universitetlərdə aktiv və əhəmiyyətli rol oynamışdılar. Roma hüququnun alman universitetlərində öyrənilməsində məqsəd əvvəlcə dini-hüquqi məsələləri həll etmək üçün edilirdisə, sonralar mükəmməl, inkişaf etmiş Roma hüququ yerli hüququn elmi-nəzəri və metodoloji əsas kimi özünü təsdiq edərək aparıcı hüquqa çevrilmişdir. Almaniyalı tələbələr ilk zamanlar İtaliya universitetlərində, XVI əsrdən isə Almaniyanın özündə təşəkkül taparaq inkişaf etmiş universitetlərdə "təbii yolla" daxil olan Roma hüququnu öyrənməyə başlamışdılar. Buna qədər isə bir çox alman universitetləri teoloji kollec kimi fəaliyyət göstərmişdir ki, burada da Roma hüququ əsasında kanon hüququ tədris olunurdu. Roma hüququnun siyasi, akademik və digər səbəblərlə Almaniya möhkəmlənməsi və inkişafını, hüquq elmi ədəbiyyatlarında bir çox hallarda "nəzəri səbəblər" əlaqələndirirlər. Bununla yanaşı, yerli hüququn və o cümlədən də Roma hüququnun xarakter, məzmun və təcrübi əhəmiyyətinə təsir edən "praktiki səbəblər" də mövcud olmuşdur. Nəzəri səbəblər bu dövrdə Almaniya Roma hüququ və yerli hüququn bir çox qarşılıqlı münasibətlərinə aydınlıq gətirirdi. Lakin bir çox digər məsələlər hələ də açıq olaraq qalırdı. Belə ki, Roma hüququnun məhz bu ölkədə niyə bu qədər geniş formada tətbiq olunurdu və ya niyə alman hüququ pərakəndə olsa da məqbul hesab olunmurdu? Bu sualların cavab axtararkən ilk növbədə Almaniya mövcud məhkəmə sisteminin artıq zamanın tələblərinə cavab verməməsinə xüsusi qeyd etmək lazımdır. Çünki hakimlər bilavasitə qanunlar əsasında deyil, mövcud ənənələrə uyğun gələn hüquqi anlayışlar əsasında, zehni təcrübəyə, yaşayış praktikasına, işləri bilmələrinə və o cümlədən onların gözü

qarşısında baş verənlərin hansı konkret hüquqi prosesə uyğun gəlməsini fəhmlə (intuitiv) dərk etmək əsasında qərar qəbul edirdilər. Sanki insan orqanlarının hissetmə vasitələri əsasında qərara gəlmək vərdişi üzərində qurulan məhkəmə fəaliyyəti, öz metodoloji köklərinə görə uzaq keçmişin mirası olduğu üçün, daha mürəkkəb, dəyişkən və dolaşqı olan son orta əsrlərin yeni iqtisadi və sosial şəraitini təmin etmirdi. Məhz, bu boşluğu yalnız Roma hüququ aradan qaldıra bilərdi. Çünki alman adət hüququ ilə müqayisədə, Roma hüquq düşüncəsində formalizmin (Roma hüququndan yada sal: intensiya, preskripsiya) olması, müxtəlif anlayışların işlənib hazırlanması, məntiqi analiz, işin mahiyyətinin və arqumentlərin hamı tərəfindən dərk edilməsi baxımından daha mükəmməl normalarla təchiz edilmişdir. Əlbəttə, əgər bu dövrdə Fransada olduğu kimi, Almanıyanın özündə yüksək ixtisaslı "milli" hüquqşünaslar silki-hakimlər, vəkillər və hüquq professorları fəaliyyət göstərmiş olsaydılar, onda onlar bir tərəfdən yerli adət hüquq normalarını sistemləşdirər, ümumiləşdirər, digər tərəfdən isə Roma hüquq normalarının köməyiylə, onun institutlarından və anlayışlarından istifadə etməklə yerli hüququ zənginləşdirər bilərdilər. Lakin Almaniyada nə sosial nə də siyasi zəmində yerli adət hüquqlarında hər hansı təkamül və ya elmi nizamlanma baş vermədiyindən, onun pərakəndəliyi olduğu kimi qalmışdır. Ona görə də, Roma hüququ vahid alman hüquq mədəniyyəti çərçivəsində deyil, ondan kənar və milli xüsusiyyətlərini nəzərə almadan, Almanıyanın əksər inzibat-ərazi vahidlərində Roma hüququnun anlayışları və institutları "olduğu kimi" mənimsənilir. Diqqət çəkən bir cəhəti nəzərdə almaq lazımdır ki, o dövrdə Almaniyada Roma hüququnu qüvvədə olan kənar ölkənin hüququ kimi qəbul etmirdilər. Əksinə, alman imperatorları özlərini Roma imperiyasının sezarları (imperatorları) rolunda görməklə və dövlətlərini "Alman millətinin Müqəddəs Roma İmperiyası" adlandırmaqla Roma hüququna da varislik iddiası ilə çıxış edirdilər. Beləliklə, orta əsr Almaniyasında qeyd etdiyimiz vəziyyətlə əlaqədar yaranmış şəraitə uyğun olaraq, Roma hüququnun

resepsiyasından (mənimsənilməsindən) iki nəticəyə gəlmək olar. Birincisi, roman-german hüquq ailəsinə daxil olan digər ölkələrdən fərqli olaraq, Almaniyada bu proses özünəməxsus xarakter alaraq tamamilə Roma hüququndan qidalanmaq vasitəsilə hüquqi fəaliyyətini tənzim etməyə yönəlmişdir. Lakin ikincisi, Roma hüququnun milli hüquq sistemlərinə bərabər olmayan təsirini nəzərə alsaq, onda roman-german hüququnun bu hüquq ailəsinin hüquqi, intellektual və metodoloji bazası olduğunu da şərti qəbul etməliyik.

Almaniya hüququnun ümumi və xüsusi hüquqa bölünməsi, Fransa milli hüquq sistemindən də bir qədər fərqlənir. Belə ki, Almaniyada formalaşmış nəzəri və praktiki əməlləri uyğun olaraq ümumi-hüquq fənləri kateqoriyasına nəinki konstitusiya, inzibati, maliyyə (vergi) və beynəlxalq ümumi hüquq, eyni zamanda cinayət hüququ, cinayət-prosessual hüquq, mülki-prosessual hüquq, müflisləşmə (Konkursrecht), kilsə hüququ (Kirchenrecht) və "barışdırıcı hüquq" (Freiwillige Gerichtsbarkeit) adlanan hüquq daxil idi ki, burada da mövcud hüquqi normalar sistemi və institutlarla tərəflər arasında vasitəçilik etməklə münasibətləri nizamlamaq nəzərdə tutulurdu. Almaniya milli hüquq sistemində xüsusi-hüquq predmetlərinə mülki hüquq, kommersiya hüququ, şirkət hüququ (Gesellschaftsrecht), "danışiq alətləri" (Wertpapierrecht), əqli mülkiyyət hüququ, patent hüququ, ticarət hüququ və beynəlxalq xüsusi hüquq aid edilirdi. Əmək hüququna gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, bu fənn bir münasibətdə xüsusi-hüquq, digər münasibətdə ümumi-hüquqa aid edilsə də, ümumilikdə alman yurispridensiyası adətən onu nə bu, nə də digərinə şamil edir.

Almaniya hüquq sistemində hüquq mənbələrinə formal-hüquqi yanaşma müvafiq olaraq, hüquq iki mənbə ilə məhdudlaşır. Buraya qanun (Gesetz) və adət hüququ (Gewohnheitsrecht) daxil edilirdi. Lakin hazırda alman hüquq sistemində, əsrlərlə ona böyük təsir etmiş hüququn qeyri-rəsmi mənbələrindən olan hüquq tarixi, fəlsəfə tarixi, "ümumi konstitusiya və hüquq nəzəriyyəsi", hüquq sosiologiyası və müqayisəli hüquqşünaslıq kimi mənbələr "haqlı mövqelərin tanınma-

sını tələb etmək" səviyyəsindədirlər. Digər tərəfdən, formal-hüquqi yanaşma hüquq mənbələri sistemindən, müasir dövrdə aktuallıq kəsb edən konstitusiya məhkəməsinin və digər ali instansiyalı məhkəmələrin qərarlarını, o cümlədən Avropa İttifaqı hüququnun tətbiqini də, birtərəfli qaydada "gözdən qaçırıldığı"nı da qeyd etmək lazımdır. Nəhayət, alman hüququnda, onunla birlikdə bütün roman-german hüququnda məhkəmə orqanlarının hüquqi fəaliyyətlərinin əsaslandırılmış və inamlı qərarlarına birtərəfli, formal-hüquqi yanaşma onunla nəticələnir ki, hüququn digər qəbul edilmiş iki formal mənbə (adət və qanun) istisna edilməklə, onların hər hansı, heç də az əhəmiyyət kəsb etməyən digər mühüm növlərinə (məsələn, doktrinal) müraciət etmələrinə olduqca mənfi (neqativ) münasibət göstərilir.

Almaniya hüquq sistemində əsas hüquq mənbəyi hesab edilən qanun (Gesetz, statute) faktiki olaraq bütün yazılı hüquqi aktları əhatə edir. "Qanun" adı altında federal və yerli alman torpaqlarının qəbul etdikləri genişmiqyaslı hüquqi kodekslər və digər hüquqi aktlar nəzərdə tutulur ki, onların da yerinə yetirilməsi bütün icraedici orqanlar səviyyəsində məcburi olmuşdur. Qanundan fərqli olaraq, adətlər "məhdud təsir göstərməklə" alman hüquq sistemində, demək olar ki, hazırda "yox olmaq" təhlükəsilə qarşı-qarşıyadır. Digər tərəfdən nəzəri və praktiki planda roman-german hüquq ailəsində adətlər hüququn əsas mənbələrinə daxil edilsələr də, bu heç də onların olduğu kimi qəbul edilməsi demək deyildir. Hüquq normalarına əsaslanan məhkəmə sisteminin mövcud olmadığı erkən orta əsrlərdə, mübahisə edən tərəflər "ilahi qüvvəyə" müraciət etməklə ədalətli qərara nail olmağa çalışmış və bu dövrdə adətlərə, demək olar ki, az istinad edilmişdir. Lakin adətlərə bu və digər formada əməl edilmişdir. Xüsusilə də XIII əsrdən başlayaraq Avropa ölkələrində başlayan hüquqi renessans, Roma və kanon hüquqlarının intensiv öyrənilməsinə başlanılması, adət normalarına əsaslanan mühakimə üsulunun tətbiqi üçün geniş imkanlar yaratmışdır.

2. Almaniya hüquq mənbələrinin xüsusiyyətləri

Frank imperiyasının dağılmasından sonra təşəkkül tapmaqda olan Almaniya dövlətində, tədricən gələcək milli hüquq sisteminin konturları müəyyən edilirdi. Bu uzun sürən proses olmaqla təkcə Almaniyada deyil, əksər Avropa dövlətlərində orta əsrlərdən başlayaraq, növbəti tarixi mərhələdə –yeni dövrdə başa çatmışdır. Məhz orta əsrlərdən dünyanın gələcək böyük hüquq ailələrinin özlərinə məxsus hüquq institutlarının spesifik cəhətləri formalaşmışdır. Erkən orta əsrlərdə qərbi Avropa ölkələrində əsas hüquq mənbəyi hesab edilən barbar tayfalarının hüquqi adətlərindən, ərəzi prinsiplərinə əsaslanan feodal hüquqi adətlərinə tədrici keçid baş verir. Uzun müddət hüququn əsas mənbəyi olan adətlər, getdikcə mürəkkəbləşən ictimai münasibətlərin səviyyəsinə uyğun gəlməməyi səbəbindən hüquqi gücü tükənmək üzrə idi. Lakin daha mükəmməl hüquqi adətlər feodal münasibətlərinə kifayət qədər sürətlə inteqrasiya edərək onun əsas formalarında möhkəmlənmişdir. Feodal münasibətləri möhkəmləndikcə ilk növbədə adətlər, feodal-seniorlar və onların vassalları (len hüququ əsasında) arasında şəxsi və torpaq mülkiyyəti münasibətlərinin tənzimlənməsinə yönəlmişdir. Hüquqi adətlər feodallar və kəndlilər arasında da eyni münasibətləri əhatə edirdi. Adətlərin bu hissəsi manorial (feodal mülki) hüquqi münasibətləri təsbit etməklə, daha çox feodal manoruna təhkim edilmiş asılı kəndlilərin hüquqi vəziyyətini tənzimləyirdi.

Almaniyada kral hakimiyyətinin möhkəmlənməsi, daha sonra isə bu hakimiyyətin zəifləməsi bütün orta əsrlər ərzində hüquqi partikulyarizmin hökmranlığı ilə müşayiət olunmuşdur. XII-XIII əsrlərdən başlayaraq, ayrı-ayrı məsələlər üzrə verilmiş imperator qanunvericiliyi istisna edilməklə "ümumalman hüququ" mövcud olmamış, şəhərlərdə daxil olmaqla inzibati ərəzi vahidlərinin hüquqları mövcud olmuşdur. Orta əsr alman hüquq sistemində ali feodal silki münasibətlərini tənzimləyən xüsusi len hüququnun yaranması, bütövlükdə ümumi hüquq normalar kompleksini zəiflədirdi. Belə ki, XIII əsrdə əgər İngiltərədə və müəyyən qədər də Fransada feodal-vassal münasibətləri-

ni tənzimləyən normalar, feodal hüquq sisteminin digər normaları ilə qarşılıqlı fəaliyyət göstərmişdisə, Almaniyada isə hüququn zem hüququna (Landrecht –torpaqların, ərazilərin hüququ) və len hüququna (Lehnrecht-feod hüququ) bölünməsi ənənəsi yaranmışdı. Beləliklə, Almaniyada len hüququ, zem hüququ, şəhər hüququ, kanon hüququ subyektin silki mənsubiyyətindən, yaşadığı ərazidən asılı olaraq ona şamil olunan hüquq normaları ilə torpaq, əmlak, ailə-nikah, vərəsəlik və s. bu kimi eyni, təkrar münasibətləri tənzimləyirdi. Ümumilikdə, orta əsr hüququnda subyektin məhkəmə prosedurlarına münasibətdə sanki "öz hüququnu axtarmağa" çox həvəsli kimi görünürdü. Subyekt üçün bu hüquq isə len, zem, şəhər, kanon hüququ ola bilərdi.

Bununla belə, zaman keçdikcə Almaniya hüquq sistemində bir sıra ümumi hüquq prinsipləri və institutları işlənib hazırlanmışdır ki, bu prinsiplər müxtəlif siyasi vahidlər tərəfindən könüllü qəbul edilərək, Almaniyanın gələcək "ümumi milli hüququ"nın əsasını təşkil etmişdilər. Belə prinsiplər alman adət hüquq normalarının universal bazası əsasında, həmçinin alman imperatorlarının XII-XIII əsrlərdə qanun yaradıcılığı fəaliyyəti nəticəsində formalaşmışdır. Xüsusilə də alman imperatorlarının və reyxstaqın periodik (dövri olaraq verdikləri "sülh statutları", əsasən ümumi normaları təsbit etməklə insanları qorumağa, onların şəxsi əmlaklarına və həyatlarına təhlükə törədən oğruları, qaçaqları, yanğın törədənləri, caniləri və digər "əmin-amanlığı pozanları" müəyyən etməklə cəzalandırmağı nəzərdə tuturdu. Bunlardan ən məşhuru, sonralar da dəfələrlə yenidən təsbit edilən 1235-ci il Mayın statutu olmuşdur. Mayın statutu özünü mühakimə və qisas əvəzinə, "hüququn müəyyən edilmiş" ümumi prinsipləri əsasında Almaniyada yaşayan bütün əhali üçün onların "sağlamlıqlarının və əmlaklarının qorunması" məqsədilə məcburi məhkəmə-istintaq prosesinin aparılmasını elan etmişdir.

Almaniya hüququnun inkişafında adət hüququ normalarını, imperator qanunvericiliyi müddəalarını və məhkəmə praktikasını özündə sistemləşdirmiş "Sakson zersalı", "Şvab zersalı" və "Frank zersalı"nın

mühüm rolu olmuşdur. Bu külliyyatların norma və prinsiplərinin təsir dairəsi, yarandıqları ərazilərdən də kənar çıxaraq digər torpaqlarda nəşr edilmiş və beləliklə də, alman hüququnun unifikasiyası üçün geniş şərait yaranmışdır. 1220-ci ildə şəffən Eyk fon Repqof tərəfindən hazırlanmış "Sakson zersalı" şimal-şərqi Almaniyada daha çox istifadə olunan adət hüququ və məhkəmə praktikası normalarını təsbit etmişdir. İki hissədən ibarət olan traktat zem hüququnu və len hüququnu tənzimləyirdi. Zem hüququ həm adət hüququ normalarını, həm də imperator qanunvericiliyini təsbit etməklə, zem məhkəmələri tərəfindən "nəcib olmayan" azad silkin nümayəndələrinə tətbiq edilməsini nəzərdə tuturdu. Sakson zersalı hazırlanarkən praktiki olaraq Roma hüququna, şəhər hüququna və ya ticarət hüququna iqtibas edilməmiş, yalnız nadir hallarda kanon hüququna və digər alman torpaqlarına müraciət edilmişdir. Sakson zersalı bir çox alman torpaqlarında və şəhərlərində qəbul edilmiş və 1900-cü ilə qədər dəfələrlə ona müraciət edilmişdir.

Almaniya hüquq sisteminin formalaşmasında şəhər hüququ xüsusi rola malikdir. Bir neçə aparıcı şəhərin hüquq sistemi, digərlər üçün də nümunə olmuşdur. Belə ki, Maqdeburq qanunları 80 şəhərdə, Frankfurt 49 şəhərdə, Lyubek 43 şəhərdə, Münhen 13 şəhərdə istifadə olmuşdur. Beləliklə, Almaniyada əsasən Lyubek və Maqdeburq olmaqla iki şəhər hüququ ailəsi formalaşmışdır. Bu iki "ana şəhərlər"-də tərtib edilmiş hüquq normaları və ya məhkəmə qərarları kiçik şəhərlərin xahişilə onlara göndərilirdi. Lyubek şəhər hüququ isə Şimal və Baltik regionu ərazilərinə, o cümlədən də hanza ittifaqında aparıcı şəhərlər olan Novqorod və Tallində də şamil edilmişdir. Maqdeburq şəhər hüququ da geniş ərazilərə yayılaraq şərq alman torpaqlarını –şərqi Saksoniya, Brandenburq və Polşanın ayrı-ayrı vilayətlərini əhatə etmişdir. 1261-ci ildə 64 maddədən ibarət Breslauya və 1304-cü ildə 140 maddədən ibarət Herlistə göndərilən Maqdeburq şəhər hüququ normaları daha məşhur idilər. XIV əsrdə sistemləşdirilən maqdeburq-breslau hüququ 500 maddədən ibarət olmaqla beş kitabda nəşr olunmuşdur. Şəhər hakimlərindən bəhs edən birinci kitab, onla-

rın vəzifəyə təyin olunmaları, səlahiyyətləri, hüquq və vəzifələrini tənzimləyirdi. İkinci kitab məhkəmə icraatı məsələlərini, üçüncü kitab müxtəlif iddialar, dördüncü kitab ailə və vərəsəlik hüququ, beşinci isə (tamamlanmamış) digər kitablardakı baxılmayan müxtəlif qərarları əhatə etmişdir.

Almaniyada şəhər hüquqları çərçivəsindən çıxmaqla yeni universal sistem, əvvəldən milli xarakter daşıyan ticarət hüququ və ya "tacirlərin hüququ" yaranmışdır. XIII əsrdə əhəmiyyətli dərəcədə ticarət normaları Lyubek, Bryuqe və digər Hanza iştirakçısı olan alman şəhərlərinin statutlarında təsbit olunmuşdur. Dəniz daşınmaları və dəniz ticarəti məsələlərini tənzimləyən və Baltik ölkələrində böyük nüfuza malik olan Visbi qanunlarını da (1350-ci il) göstərmək lazımdır. Almaniya imperiyasının tərkibinə daxil olan şimali İtaliya ərazilərində, şəhər kommunalar yaradılmış Lombardiya liqasının üzvü olan Verona, Venesiya, Berqamo, Milan, Parma, Boloniya və başqa şəhərlərdə ticarət hüququ əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etmişdir. İlk dəfə olaraq 1216-cı ildə, dəniz, yarmarka və s. müxtəlif növ ticarət gəmilərinin qərarlarını qeydə olan Milan şəhərinin "Adətlər kitabı"nda ticarət adətləri sistemləşdirilir. Almaniya ticarət hüququnun mühüm mənbələrindən biri, digər ölkələrin şəhərləri ilə, o cümlədən xarici dövlətlərin monarxları ilə bağlanan beynəlxalq ticarət müqavilələri olmuşdur. Belə ki, Köln şəhəri və İngiltərə kralı II Henrix arasında bağlanan beynəlxalq müqavilənin şərtlərinə görə, kral alman tacirlərinə ingilis həmkarları ilə bərabər hüquqda alver etməyə icazə verərək, onlar üçün "milli recim" müəyyən etmişdir.

XIV-XVI əsrlərdə Almaniya müəyyən qədər əldə edilən hüquqi birlik, Roma hüququnun resepsiya üçün əlverişli şərait yaratmışdır. XV əsrin sonlarında dövrün tələblərinə müvafiq olaraq işlənilib hazırlanmış Yustinian Diqestləri, 1495-ci ildə təsis edilmiş ümumalman Ali imperiya məhkəmə orqanında əsas hüquq mənbəyi kimi qəbul edilmişdir. XVI əsrdən isə roma pandekt hüquq sistemi imperiya qanunvericiliyində böyük nüfuz qazanaraq, Almaniya mülki qa-

nunnaməsinin (məcəlləsinin) qəbul edildiyi 1900-cü ilə qədər, Almaniya "ümumi hüququ" kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Almaniya cinayət qanunvericiliyinin ümumi prinsiplərinin müəyyən edilməsində 1532-ci ildə imperator Karlın göstərişi ilə hazırlanmış "Cinayət və cinayət prosessual" qanunvericiliyinin (imperatorun adı ilə adlandırılan "Karolina") mühüm rolu olmuşdur. Ümumimperiya qanunu olan "Karolina", imperiya hüquqlarının ayrı-ayrı alman torpaqlarında üstünlüyünü təsbit etməklə, cinayət məhkəmə prosesində "yerlərdə və əyalətlərdə" qüvvədə olan "ağılsız və axmaq" adət hüququ normalarını ləğv etmişdir. Lakin "Karolina" kurfuristlər (alman imperatorunu seçmək hüququ verilmiş 4 dünyəvi və 3 dini hakimiyyət başçıları) knyazlar silkinə güzəşt edərək, onların "əzəli və ədalətli adətlər"inin qorunub saxlanılmasına icazə vermişdir. Ümumilikdə, qanunnamə ali knyaz təbəqəsinin siyasi maraqlarına və dövrün cinayət və cinayət prosessual hüququ tələblərinə cavab verdiyi üçün, bütün alman torpaqlarında hüququn yeganə mənbəyi kimi qəbul edilmişdir. "Karolina" əsasında ümumalman cinayət hüququ yaradılmışdır. Almaniya hüququnun unifikasiyası prosesinə baxmayaraq, "ümumalman hüququ" normaları əsasən tövsiyə xarakteri daşımış və alman torpaqlarının "etirafından" asılı olmuşdur. Beləliklə, hüquq sistemlərinin alman dövlətlərinin ayrı-ayrı torpaqları üzrə formalaşması qaydası üstünlük təşkil etmişdir.

XIII əsrdən başlayaraq Almaniya torpaqlarında adət hüquqlarından istifadəni məhdudlaşdıraraq, özündə yeni cinayət, vərəsəlik, ticarət normalarını ehtiva edən və istifadəsi bütün azad təbəələrə tətbiq edilən knyaz qanunvericiliyi aktiv inkişaf etməyə başlamışdır. Hər bir alman torpağının ayrı-ayrılıqda xüsusi məcəlləyə malik olması prosesinin başa çatması XVII-XVIII əsrlərdə, "knyaz mütləqiyyəti" dövründə başa çatmışdır. Belə ki, XVIII əsrin ortalarında Bavariyanın mülki məcəlləsi, 1768-ci ildə Avstriyanın "Tereziana" (kraliça Mariya-Terezanın şərəfinə) adı ilə məşhur olan cinayət qanunnaməsi, 1787-ci ildə isə daha bir yeni cinayət qanunnaməsi qəbul edilmişdir.

1772-ci ildə Mariya-Terezinin göstərişi ilə Avstriyanın mülki məcəlləsinin layihəsini hazırlayan müəlliflər hüquq normalarının formalaşmasının doktrinal və qanunvericilik mənşəyini ön plana çəkərək bir sıra prinsiplərə xüsusi diqqət vermişdilər:

a) qanun dərsləklə qarışdırılmamalı, universitet kafedralarında oxunan və "qanunvericinin dili üçün yad" olan tərif, klassifikasiya və s. bu kimi ifadələrin "məcəllədən çıxarılması zəruridir".

b) "məntiqə zərər vurmada" hər şeyi maksimal qısa vaxtda etmək lazımdır. Bütün "xüsusi hallar" çıxarılmalı və ya onların "ümumi prinsiplərin köməyi ilə" tənzimlənməsi təmin edilməlidir.

c) əsaslı şəkildə "istənilən ikimənəvilikdən və qeyri-dəqiqlikdən" qaçılmalı, müəyyən bəhanələrlə "lüzumsuz təkrarlara və izahlara" yolverilməməlidir. "Çünki ağıllı adam onlarsız da hər məsələni anlaya bilər".

d) qanunları "roma hüququna bağlamaq lazım deyil". Belə ki, hər zaman onların əsasına "təbii ədalət prinsipi" xidmət etməlidir.

1794-cü ildən qüvvəyə minmiş Prussiya zem qanunnaməsinin mənbəyi Sakson zəsalı, roma hüququ, Maqdeburq və Lyubek şəhər hüququ və Berlin ali məhkəməsinin praktikası olmuşdur. İki hissədən ibarət olan qanunnamənin birinci hissəsi mülki hüquq, ikinci hissəsi isə əsasən dövlət hüququ, cinayət hüququ, o cümlədən də məktəb və kilsə silkinə daxil olanların hüquqi qaydalarını tənzimləyən normalara həsr edilmişdir. Məcəlləyə, Prussiya "maarifçi mütləqiyyət" hakimiyyəti tərəfindən mülkiyyət hüquqları sahəsində öz dövrünə müvafiq olaraq traktovka (şərh) edilən "insan təbii hüquq"larına aid bəzi elementlər də daxil idi. Lakin "demokratik" və deklarativ girişdən sonra prussiya kralının qeyri-məhdud hakimiyyəti, ictimai və fərdi (xüsusi) həyatın bütün tərəflərinin reqlamentasiyası, təhkimli kəndlilərin hüquqsuzluğu və zadəganların imtiyazlı vəziyyətinə dair prinsiplər dominatlıq etmişdir. Məcəllədə, mənəviyyatla bağlı təsbit edilmiş müddəalarla yanaşı, hüquq normalarını qeyri-müəyyən konstruksiyası və dəyənəklə cəzalandırmaq tipli köhnəlmiş qaydaları ilə də fərqlənmişdir.

3. Almaniya milli hüquq sisteminin formalaşması və inkişafı

Məlumdur ki, XII-XIII əsrlərdə mərkəzi imperiya orqanlarının əsas funksiyası "zem sülhü"nin qorunmasından ibarət olmuşdur. Buna müvafiq olaraq, əsasən ümumimperiya qanunlarının məzmununda ənənəvi cinayət-hüquq normalarını üstünlük təşkil etmişdir. Erkən dövrlərdə sülhün qorunması mexanizmi, müddətsiz olaraq imperiya təbəələrinə qarşı istənilən formada güc tətbiq etməmək barədə öhdəlik (and içmək) götürməkdən ibarət olmuşdur. Bir müddət keçdikdən sonra elan edilən statut normalarında şəxsin həyat və mülkiyyətinin qorunması and içməkdən asılı olmayaraq münasibətlərin geniş dairəsini əhatə etməklə imperativ xarakter daşımışdır. Belə ki, Mayın statutuna görə, sülhün pozulmasına səbəb olan cəzalandırılmalı əməllərə, kilsə qanunlarına tabe olmamaq, yoldan keçənlərin mühafizəsi və müşayiət edilməsi adı ilə onlardan qanunsuz rüsum və haqq toplamaq, əcnəbilərin və almanların sərbəst və təhlükəsiz hərəkət etmələrinə əngəl törətmək, təbəələrin mülki hüquqlarını (patronatlıq və s.) pozan qanunsuz iddialarla çıxış etmək aid edilirdi. "Klassik" cinayətlərdən olan saxta pul kəsmək, girov saxlamaq, qətl törətmək (xüsusi ildə ata qatili), dövləti xəyanətlər ağır cəzalara məruz qalırdı.

Sülh statutu tələb edirdi ki, zərər çəkənlər özbaşına mühakimədən çəkinməli, məhkəməyə müraciət edərək işin "ədalətlə, torpaqların ağıllı adətləri əsasında" həllinə nail olsunlar. Bu prinsipi pozan həm zərərçəkən tərəf, həm də mühakimə edən hakim, ən azı cərimə ilə cəzalandırılırdı. Çünki Almaniya məhkəmə sisteminin ədalətli fəaliyyət göstərməsini tələb edən sülh statutu, "hüququn hakimiyyətinin qurtardığı yerdə, özbaşınalıq hökmranlıq edir" prinsipindən çıxış edirdi. Məhkəməyə müraciət etmədən qanunsuz qisas almaq, barışıqı pozmaq, borcu təmin etmək məqsədilə əmlakı zorla ələ keçirmək təqsirkarı "qanundan kənar" elan etməklə nəti-

cəlonə bilərdi. Bununla belə, müəyyən qaydaları gözləməklə, məhkəmənin qərarından razı qalmayan tərəflərə özbaşına mühakimə etmək qanuni hesab edilirdi.

Almaniya məhkəmə sisteminin təşkili və fəaliyyətinə xüsusi diqqət verən statut, məhkəmə hakimi vəzifələrinin tutulmasını ləyaqətli adamlara həvalə edilməsini, həmçinin ali silkdən olanlara və şahidlərə münasibətdə məhkəmə prinsiplərinin hər kəsə qarşı bərabərliyini elan edirdi. İmperatorun olmadığı dövrdə məhkəmə icraatını həyata keçirən azad silkdən olan ədliyyə heyəti (hüquqsünaslar heyəti), öz şəxsi keyfiyyətlərinə müvafiq olaraq və "özlərini yaxşı apardıqlarına" görə, vəzifədə bir il qalan tərkibdən müəyyən edilirdi. Knyazlar və başqa "ali şəxslər" istisna edilməklə, digər təbəələrin "hüquq və mülkiyyət" münasibətlərini həll etmək məqsədilə məhkəmə iclasları bazar və bayram günlərindən başqa hər gün keçirmək nəzərdə tutulurdu. Daha mühüm işlərə isə imperatorun icazəsi ilə baxılırdı. Məhkəmə ədliyyəsi yanında ərizə və şikayətləri qəbul edən, qoruyan və imperator məhkəməsi qərarlarını protokollaşdıran azad silkin nümayəndəsindən olan xüsusi notarius vəzifəsi fəaliyyət göstərirdi. Xüsusilə yerli adətlərə müvafiq olaraq məhkəmə qərar verilmiş mübahisəli işlərin yazılmasını tövsiyə edilirdi. Beləliklə, daimi əsaslarla fəaliyyət göstərən, alman torpaqlarının adətlərini və məhkəmə qərarlarını qoruyub saxlayan, sistemləşdirən və öyrənən dəftərxana yaradılır ki, bununla da "ümumi" alman hüququ əsasında məhkəmə mübahisələrinin həll edilməsinə geniş imkan açılırdı.

Almaniya hüquq sistemində cəza prinsiplərinin xarakteri, baş vermiş cinayətə və cinayətkara görə müəyyən edilirdi. Tərədilmiş cinayətin "qəddarlıq", "zorakılıq" və residiv cəhətləri nəzərə alınır. Əmlak hüquq pozmalarına görə, əsasən dəymiş zərərin ödənilməsi, o cümlədən də digər iştirakçıları analoji cəzalar məruz qalmalarını nəzərdə tuturdu. İmperatorun qəzəbinə gələn, gözdən düşən adam "qanundan kənar" elan edilməklə, şərəf və bütün hü-

quqlardan məhrum edilməklə cəzalandırılırdı. "Qanundan kənar" elan edilmiş müqəssiri bilərəkdən gizlədən şəxsi də, analoji cəza gözləyirdi. Əgər bu şəxs azad şəhər tərəfindən sığınacaq əldə edərdisə, onda şəhər cinayət təqibinə məruz qalmaqla, divarları sökülməli idi.

Sülh statutları imperator hüququnun bir hissəsi olmaqla, xüsusi olaraq alman imperiyası ərazisi üçün nəzərdə tutulmuşdur. XVI əsrdə müxtəlif hüquq pozmaların xəbərdar edilməsi və cəzalandırılması barədə imperator qanunvericiliyi ənənəsi, "Karolina" cinayət və prosessual qanunvericiliyi ilə yenidən bərpa edilir. Məhkəmə icraatı üzrə şeffen silki (azad təbəqə) üçün praktiki rəhbərliyi nəzərdə tutan qanunnamə, cinayət və cinayət prosessual hüquq normaları hədlərinin dəqiq və ardıcıl sistemi müəyyən etməmişdir. Cinayət hüququnun ümumi anlayışlarından olan qəsdən və ehtiyatsızlıqdan, yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı məsuliyyət, sui-qəsd, iştirakçılıq və s. "Karolina"ya məlum idi. Lakin ayrı-ayrı cinayət və cəza növlərində tətbiq edilən bu anlayışlar heç də həmişə kifayət qədər dəqiq tərtib edilməmişdir. Cinayət qanunvericiliyi adətən, qəsdən və ehtiyatsızlıqdan törədilən əməllərə görə cinayət təqibinə başlayırdı. Lakin Almaniya feodal cinayət qanunvericiliyində günahsız, başqa şəxsin təqsirinə ("obyektiv məsuliyyət" daşıma) görə məsuliyyət müəyyən normalar da təsbit olunmuşdur. Digər tərəfdən, qədim və orta əsrlərin bir çox qanunvericilik məcəllələrində təqsirin müəyyən edilməsi metodu, bir çox hallarda günahsız adamların cinayət məsuliyyətinə cəlb edilərək məhkum edilməsi ilə nəticələnirdi.

Almaniya hüquq sistemi XIII əsrdən başlayaraq "zem hüququ" adlanan və bütün azad əhali (şeffen təbəqəsi) üçün nəzərdə tutulan normalar müəyyən etmişdir. Şeffenlər "zem hüququ" qanunları ilə knyazlığın inzibati bölməsinə daxil olan "qraf yurisdiksiyası" məhkəmələri tərəfindən mühakimə edilirdilər. Məhz "zem hüququ" Almaniya mülki, ailə və digər hüququn xüsusi sahəsinə aid edi-

lən normaların inkişafına təkan vermişdir. Alman zersalları da zem hüququna xüsusi diqqət vermişdilər. Belə ki, Sakson zersalının "zem hüququ"ndan bəhs edən birinci hissəsində "imperiya konstitusiyası"na aid edilən məsələlər-silklərin hüquqi statusu, nəslə, ailə və vərəsəlik hüquqi münasibətləri, həmçinin cinayət və prosesual hüquq normaları təsbit edilmişdir. Sakson zersalından çıxış edərək imperiyanın "konstitusiya" prinsipləri əsasında qurulmasını, hüququn aliliyinə və "iki qılnc" doktrinasına əsaslandığını qeyd etmək lazımdır. Hüququn aliliyi prinsipi ilahi mənşəyə ("Allah özü hüquqdur") malik olmaqla, müəlliflər tərəfindən istənilən qanunsuz və ədalətsiz hakimiyyətə müqavimət göstərməyi müəyyən etmişdir. XII əsrdə kilsə ideoloqları tərəfindən irəli sürülən "iki qılnc" doktrinasına müvafiq olaraq, mənəvi "qılnc" papa üçün, dünyəvi isə imperator üçün təsbit edilmişdir. Dini və dünyəvi hakimiyyət bir-birlərinin tərəflərini saxlayır və kömək edirlər. "Papaya qarşı çıxanlar" isə dünyəvi məhkəmələr tərəfindən məhkum edilə bilər. Orta əsr Almaniya hüquq sistemində torpaq-əmlak münasibətləri lən hüququ ilə tənzimlənirdi.

V MÖVZU: ALMANIYA KONTİNENT HÜQUQU MÜASİR DÖVRDƏ

1. Müasir dövrdə Almaniya milli hüquq sisteminin təkamülü

Rəsmi adı "Alman millətinin müqəddəs Roma imperiyası" adlanan Almaniya dövlətinin süqutundan sonra, 1815-ci ildə yeni "Almaniya İttifaqı" təşkil olunur. Almaniya İttifaqının təşkil olunması, köhnə feodal hüququnu yaranmaqda olan burjuaziya münasibətlərinə uyğunlaşdırılmasına və yeni hüquqi münasibətlərinin formalaşmasına təkan verir. Xüsusilə Prussiyanın başçılığı ilə yaradılmış və 34 alman dövlətini, bir neçə azad şəhəri birləşdirən 1834-cü il "Gömrük İttifaqı" siyasi, iqtisadi və hüquqi sahələrdə əlaqələri gücləndirməklə yanaşı, yeni burjuaziya hüquq qaydalarına və buna müvafiq olaraq hüquq sahələrinin inkişaf etdirilməsinə də geniş zəmin yaradır. Belə ki, yalnız konstitusionalizm sahəsi üzrə 1816-cı ildən 1847-ci ilə qədər Almaniya dövlətlərinin əksəriyyətində, 1815-ci il "Almaniya İttifaqı" Aktının qərarlarının icrasını yerinə yetirən alman torpaqlarının monarxları tərəfində xalqa konstitusiyalar (əsas qanun) "bəxş" edilir. Hətta buna müvafiq olaraq hakimiyyət tərəfindən xalqa "bəxş" edilən konstitusiyalar, alman hüquq sistemində "konstitusiya hüququ" əvəzinə "dövlət hüququ" termininin istifadə edilməsinə gətirib çıxarmışdır. Digər böyük dövlətlərdə – ABŞ, Fransa, Böyük Britaniyada isə konstitusiya quruluşunun erkən yaranması, insan hüquqlarının minimal məhkəmə müdafiəsi, hakimiyyət qollarının bölünməsi və s. bu kimi hüquq normalarının təsbit edilməsi "konstitusiya hüququ" terminindən istifadə olunması ilə nəticələnmişdir. Göründüyü kimi, Almaniya isə bu proseslər gec baş verdiyindən "dövlət hüququ" terminindən istifadə üstünlük təşkil etmişdir. Ümumilikdə Almaniya feodal hüququndan

yeni burjuaziya münasibətlərinə keçid və qanunvericiliyin uyğunlaşdırılması prosesi ingilissakson hüququ ilə müqayisədə inzibati-administrativ hüquqa üstünlük verilməsi ilə diqqəti cəlb etmişdir.

XIX əsrin əvvəllərinə alman burjuaziyasının və hüquqşünaslarının mütərəqqi nümayəndələri Almaniya mülki hüququnun unifikasiya və məcəllələşdirilməsi üçün cəhdlər edirlər. Lakin ümumalman mülki qanunvericiliyinin hazırlanması cəhdləri uğursuzluqla nəticələnir. Belə ki, bütün alman dövlətlərində siyasi təsir imkanlarını qoruyub saxlayan yunkerlər (hərbi elita), öz imtiyazlarını itirməkdən qorxaraq mülki qanunvericiliyin məcəllələşdirilməsinə ciddi müqavimət göstərmişdilər. Prussiyanın başçılıq etdiyi Gömrük İttifaqının yaradılmasından sonra, alman burjuaziyası siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizəyə daha fəal qoşularaq, bütün orta və kiçik alman dövlətlərindəki burjuaziyanı öz tərəfinə çəkə bilmiş və burjuaziyanın biznes-kommersiya maraqlarını təmin etmək üçün mülki qanunvericiliyin liberallaşdırılmasına nail olmağa çalışmışdır. Artıq, Prussiya alman burjuaziyasının iqtisadi, bir qədər sonra isə siyasi, təbii ki, bunun ardınca hüquqi forpostuna çevrilir. Sahibkarların təsərrüfat-hüquqi maraqları alman dövlətlərinin yaxınlaşmasında və bu yaxınlaşmanın hüquq bazasının təmin edilməsində əsas rol oynamışdır. Lakin XIX əsrin birinci yarısında ümumalman mülki qanunvericiliyinin hazırlanması uğursuzluğa məruz qalır.

Ümumalman mülki məcəlləsi yaradılması uğrunda aparılan mübarizənin yeni mərhələsi alman dövlətlərinin Prussiyanın başçılığı ilə birləşməsi və 1871-ci ildə təşkil edilmiş Almaniya imperiyasının elan edilməsindən sonrakı obyektiv şəraitlə əlaqədar olmuşdur. Öz növbəsində bu mübarizə uğurla nəticələnmiş və 1896-cı ildə Almaniya Mülki Qanunnaməsinin (Məcəlləsi) qəbul edilməsi ilə başa çatmışdır. 1896-cı il Mülki Məcəlləsi Almaniya hüququnda ilk ümumalman mülki məcəlləsi kimi tarixə düşmüşdür.

Ümumalman mülki qanunnaməsinə qədər ölkədə 30-dan yuxarı partikulyar hüquq sistemi qüvvədə olmuşdur. Partikulyar hüquq-

dan başqa Almanıyanın ayrı-ayrı torpaqlarında ümumi hüquq adlanan sistem mövcud idi. Ümumi hüququn tərkibinə imperiya (məhdud sayda) qanunları və yerli hüquqdakı boşluqları dolduran və Almanıyanın bir sıra vilayətlərində subsidiyal əhəmiyyət kəsb edən Roma pandekt sistemi daxil edilmişdir. Roma pandekt sistemi əsasən Prussıyanın qərb torpaqlarında, Bavariyanın əhəmiyyətli hissəsində, Almanıyanın mərkəzi hersoqluqlarında və azad imperiya şəhərlərində qüvvədə olmuşdur.

XIX əsrin birinci yarısında Almanıyanın digər böyük ərazi-hüquq məkanında sistemləşdirilmiş yerli hüquq normaları üstünlük təşkil etmişdir. Bu ərazilərdə pandekt hüquq sisteminin hüquqi qüvvəsi tanınmırdı. Lakin pandekt sisteminin bir sıra prinsip və institutları alman zem məcəllələrinə integrasiya edilmişdir. Alman partikulyar hüquq məcmusunun ən mükəmməl nümunələrinə 1794-cü il Prussiya zem qanunnaməsi (Prussiya landrexti) və 1863-cü il Saksoniya mülki məcəlləsi aid edilirdi. Beləliklə, XIX əsrin ortalarında Almanıya mülki hüquq normaları həddən artıq pərakəndəliyi ilə diqqəti cəlb edir. Nəinki hüquq sistemlərinin çoxluğu və pərakəndəliyi, həmçinin pandekt (roma) və partikulyar (alman) sistemin bir sıra institutlarının və hüquq normalarının köhnəliyi, yeni kapitalist münasibətlərinə uyğunsuzluğu, eyni zamanda Almanıyanın iqtisadi və hüquqi cəhətdən də inkişafına mane olurdu.

Almanıyanın yeni mülki məcəlləsinin hazırlanması məsələsi başlanğıcdan nəinki hüquqi, eyni zamanda siyasi və sosial xarakter daşımışdır. Almanıya Mülki Məcəlləsinin hazırlanmasına on illiklər sərf edilmişdir. 1874-cü ildə Bundesrat tərəfindən ilkin komissiya yaradılır. Komissiya Almanıya mülki hüququnun unifikasiyası üçün ümumi islahat planı hazırlayır. 1874-cü il iyulun 2-də rəsmi fəaliyyətə başlayan komissıyanın tərkibinə 9 nəfər məhkəmə məmurları olan hüquqşünaslar və iki nəfər pandekt hüququnun mahir peşəkarları daxil edilmişdir. Komissiya Napoleon Məcəlləsinin hazırlandığı institusional sistemindən imtina edərək pandekt sisteminə üstünlük

vermişdir. Məcəllənin materialları ümumi hissə (fiziki və hüquqi şəxslər, əqdlər, müddət və s.), əşya hüququ, öhdəlik hüququ, ailə hüququ və vərəsəlik hüququndan ibarət 5 kitabda (pandektdə) toplanmışdır. 1887-ci ildə başa çatmış məcəlləşdirmə işinin həddən artıq romanlaşdırılması və ölkənin sosial-iqtisadi imkan reallıqlarından uzaq olması səbəblərindən, Almaniyanın iri hüquq assosiasiya olan "Almaniya vəkillər ittifaqı" mənfi qiymətləndirmişdir. Almaniya mülki qanunvericiliyinin yenidən və əsaslı şəkildə işlənilməsi qərar alınır. 1890-cı ildə bundesrat tərəfindən formalaşdırılmış yeni komissiya roma mənşəli qaydaları ləğv edərək, alman mənbələrindən istifadə etmək şərtlə bir sıra prinsip və qaydalar tətbiq edir, sosial əhəmiyyət kəsb edən bölmələri genişləndirir, roma terminologiyası və hüquq institutlarının çoxsaylı təriflərindən imtina edir. Əvvəlcə reyxstaq, daha sonra 1896-cı ilin 18 avqustunda imperator tərəfindən təsdiq edilən Almaniya Mülki Məcəlləsi, ayrı-ayrı alman ittifaqına daxil olan dövlətlərin qanunvericiliklərin uyğunlaşdırmaq üçün təqdim edildikdən sonra 1900-cü il yanvar ayının 1-dən qüvvəyə minir. Eyni zamanda "Torpaq kitabları haqqında" qanun və Ticarət Məcəlləsi də rəsmi olaraq tətbiq edilməyə başlanılır.

Almaniya Mülki Məcəlləsi iri mülki-hüquqi qanunnamə olmaqla 218 giriş maddə də və 2385 paraqrafda təsbit edilmişdir. Məcəllənin giriş hissəsindəki qanunların əksəriyyəti mülki-hüquq münasibətlərini köhnə imperiya, xüsusilə də zem qanunları ilə tənzimləyirdi. Çünki məcəllədə həm imperiya qanunları saxlanılmış, həm də ayrı-ayrı alman dövlətlərinin zem qanunlarının hüquqi qüvvəsi, bu dövlətlərin səlahiyyətlərinə daxil edilmişdir. Bununla da, XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Almaniya mülki hüquq sahəsində hüquqi vahidliyi qoruyub saxlamaq mümkün olmamışdır.

Pandekt sistemi əsasında hazırlanmış Almaniya Mülki Məcəlləsinin giriş qanunu adlanan titulunda Məcəllənin qüvvəyə minməsi vaxtı barədə qaydalar, digər dövlətlərə aid qanunvericiliyin Almaniya və ya əksinə Almaniya qanunlarının ölkə xaricində tətbiq olunmasın-

dan bəhs edilirdi. Ümumi hissəsi adlanan birinci kitabına fiziki və hüquqi şəxslərin statusunun müəyyən edilməsi, hüquqi sazişlər, müddətlər, müqavilə predmetləri və s. qaydaların tənzimlənməsi daxil edilmişdir. Bütün hüquqi institutlar üçün ümumi normalar bu kitaba daxil edilmişdir. Öhdəlik hüquq normalarını təsbit edən ikinci kitabda müqavilələrdən yaranan öhdəliklər və ayrı-ayrı müqavilələr haqqında ümumi müddəalar, həmçinin mülki-hüquq münasibətlərinin pozulması ilə nəticələnən hüquqa zidd hərəkətlərdən əmələ gələn öhdəliklər tənzimlənirdi. Üçüncü kitabda sahiblik və mülkiyyət hüququ institutları ilə yanaşı servitutlardan (peridial və şəxsi servitutlar) və müxtəlif formada daşınar və daşınmaz girov hüququnda bəhs edilir. Ailə-nikah münasibətlərini tənzimləyən dördüncü kitabda nikah daxil olma şərtləri, ər-arvadın şəxsi və əmlak hüquqi münasibətləri, nikaha xitam verilməsi şərtləri və qaydaları, valideyn hakimiyyəti institutu, qanuni kəbindən və qanunsuz əlaqələrdən doğulmuş uşaqların hüquqi statusu, qəyyumluq və himayəçilik institutu və s. məsələlər daxil edilmişdir. Sonuncu beşinci kitabda qanun üzrə və vəsiyyət üzrə vərəsəlik, o cümlədən vərəsələrin hüquqi vəziyyəti, mirasa sahiblik, vərəsələrin "məcburi payı" və s. məsələlər tənzimlənirdi.

Almaniya Mülki Məcəlləsinin əsas institutları özündə əvvəlki kontinent hüquqda qəbul edilmiş analoji qanunnamələrdən fərqlənmişdir. Almaniya Mülki Məcəlləsi xüsusi birliklərin hüquqi şəxslər kimi möhkəmlənməsində əhəmiyyətli irəliləyiş əldə edilməsi ilə diqqəti cəlb edir. Məcəllə fereynləri (cəmiyyətlər, ittifaqlar) və idarələri (təsisatlar) hüquqi şəxslərin iki əsas növü olaraq müəyyən etmişdir. Öhdəliyin mühüm yaranma əsası olan müqavilə hüququndan geniş bəhs edən Məcəllə, müqavilə azadlığını klassik burjua hüququ prinsipini önə çəkmişdir. Məcəllədə "xoş məram", "təmiz vicdan" kimi daha çox ənənəvi şərq hüquq sistemləri meyarlarına uyğun olan metodların köməyi ilə müqavilə azadlığına düzəliş etməyə yol verildi. 138-ci paraqrafda "xoş xasiyyətə" zidd olan müqavilənin etibarsız olması barədə birbaşa hüquqi göstəriş verilmişdir. 157-ci paraqrafda

isə müqavilə "təmiz vicdan" tələblərinə uyğun və mülki dövriyyənin adətləri nəzərə alınmaqla təfsir olunmalıdır. Bu cəhətləri nəzərə almaqla məhkəmə orqanlarına, hətta müqaviləni etibarsız hesab etməkdə daxil olmaqla geniş səlahiyyətlər verilmişdir. Napoleon Mülki Məcəlləsində cəmi 5 maddə ilə tənzimlənən qadağan olunmuş hərəkətlərdən yaranan öhdəliklərlə müqayisədə, Almanıyanın analoji məcəlləsində bu məsələlərə daha geniş diqqət verilmiş mülki hüquqpozmanın (delikt) şəxsi və ya əmlaka zərər vurulmasının qarşısının alınmasına yönəlmişdir.

Almaniya Mülki Məcəlləsi bütün əşyaları torpaq sahələrinə (konkret daşınmaz əmlakə) və daşınar əşyalar bölməyə. Əşya hüquqlarına mülkiyyət hüququ, sahiblik, özgə əşyalarına hüquq, özgə əşyasında gəlir götürmə (daşınan əşyanın girovu, daşınmaz əşyanın ipotekası) hüququ, əşyaların əldə edilmə hüququ (ilkin, törəmə) daxil idi. Torpaq sahəsi mülkiyyətçisinə geniş hüquqlar verən Məcəllə qanunvericisi bu hüquqları dövlət əhəmiyyətli faydalı qazıntılar (metal, kömür, duz) şamil etmədi. Ümumilikdə Fransa analoji məcəlləsi ilə müqayisədə mülkiyyətçinin hüquqları daha çox məhdudlaşdırılırdı. Belə ki, torpaq sahəsinin mülkiyyətçisi onun mənafeələri üçün əhəmiyyətli olmayan hündürlük və dərinlikdə baş verən fiziki təsiri qadağan edə bilməzdi. Qanunvericinin müəyyən etdiyi mənafeələrin bitdiyi yer sanki sərhəd zolağı kimi qeyd edilirdi. Mülkiyyətçinin hüquqlarına və mənafeələrinə toxunan bu məsələlər kapitalist sənayesinin misli görünməmiş sürətli inkişafı ilə şərtlənirdi. Həqiqi sahibliklə (hər iki elementin olduğu-korpus və iradə-niyyət) yanaşı və əşyanı saxlayanı da sahib kimi tanıyan məcəllə qanunvericisi "bilavasitə" və "vasitəli" sahibliyi müəyyən edir və hər ikisində məhkəmə müdafiəsini təmin edirdi.

Almaniya mülki qanunnaməsində ilk dəfə olaraq nikah, dünyəvi hüquq institutu kimi təsbit edilərək kilsənin təsirindən çıxarılmışdır. Məcəllədə nikaha daxil olmanın yaş həddi artırılaraq kişilər üçün 21 yaş, qadınlar üçün isə 16 yaş müəyyən edilmişdir. Valideynlərin nikaha razılıq verilməsi səlahiyyətləri də məhdudlaşaraq atalar üçün yalnız

nikaha daxil olma həddinə çatmayan övladlarına, anaların isə qanunsuz nikahdan doğulan uşaqlarına razılıq verməsi tələb olunurdu. Ərin və ya arvadın bir-birlərinə xəyanət etməsi səbəbi ilə boşanma baş verərdisə, bu halda onlardan hər hansı biri ilə nikah bağlamaq qadağan edilirdi. Yaxın qohumların arasında, həmçinin nikahın pozulmasından sonra 300 gün keçməmiş yeni nikah bağlamaq qadağan edilirdi. Ümumilikdə ailədə ərin üstün mövqeyini təsbit edən Məcəllə, yeni burjua hüququ münasibətləri tələblərindən irəli gələn qaydalarda müəyyən etmişdir. Belə ki, arvadın fəaliyyət qabiliyyətini müəyyən edən məcəllə qanunvericisi göstərirdi ki, qadın ərin əvəzinə təsərrüfatı idarə edər, onun işlərini apara bilər və onu təmsil edə bilərdi. Almaniya milli hüquq sistemi üçün xarakterik olan cəhətlərdən biri, başqa recim müəyyən edilməyibsə ər-arvadın əmlaklarının birləşdirilməsi, birgə istifadə hüququ və birgə əmlaka bərabər mülkiyyət hüququnun olması səciyyəvi idi. Qadın nikaha qədər malik olduğu əmlaka və nikahdan sonrakı əldə etdiyi əmlaka mülkiyyət hüququnu saxlayır, lakin həmin əmlak ərin idarəçiliyində və istifadəsində qalırdı. Uşaqlar üzərində ata tərəfindən valideynlik hakimiyyətini təsbit edən məcəllə, ananın da uşaqların boya-başa çatdırılmasında məsuliyyətini müəyyən edirdi. Atadan fərqli olaraq, nikahdankənar doğulan uşaqlar ana və onun qohumları üçün qanuni uşaqların hüquqi vəziyyətində idi. Lakin ana uşağı təmsil etmək hüququndan məhrum edilirdi.

Almaniya Mülki Məcəlləsində vərəsəlik qaydası ilə müəyyən edilən hüquq münasibətlərinə geniş yer verilmişdir. Lakin qanun üzrə vərəsəliyin həddi göstərilmir və yaxın qohumların olmaması səbəbindən, uzaq qohumların əmlaka vərəsə olması imkanlarına şərait yaranırdı. Analoji Fransa məcəlləsindən fərqli olaraq alman məcəlləsində daha geniş vəsiyyət azadlığı müəyyən edilmişdir. Subyekt 16 yaşına çatdıqda rəsmi qaydada şəxsi əmlakını vəsiyyət edə bilərdi. 21 yaşdan sonra isə bunu sərbəst formada icra etmək hüququna malik idi. Geniş vəsiyyət azadlığına malik olan şəxs vərəsə təyin etmədən qohumunu və ya əri (arvadı) qanun üzrə vərəsəlikdən kənar edə

bilərdi. Bununla belə, məcəllə qanunvericisi vərəsələrin ənənəvi "məcburi pay" hüququnu təmin etməyi "unutmamışdır". Belə ki, aşağı xətt üzrə qohumlar və yüksələn xətt üzrə valideynlər, vərəsədən məcburi miras pay tələb edə bilərdi.

Almaniya xüsusi hüququnda səciyyəvi cəhət kimi Mülki Məcəllə ilə paralel olaraq Ticarət Məcəlləsinin də mövcud olması idi. Almaniya Mülki Məcəlləsinin qəbul edilməsi, 1861-ci ildən qüvvədə olan Ticarət Məcəlləsinə yenidən baxmağı zəruri etmişdir. 1897-ci ildə 4 kitabdan ibarət yeni Almaniya Ticarət Məcəlləsi qəbul edilmişdir. Birinci kitab ticarət müəssisələrinin təşkili və fəaliyyətinə, ikinci ticarət şirkətlərinə, üçüncü ticarət əqdlərinə və dördüncü isə dəniz ticarəti haqqında qaydaların tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. XX əsrdən başlayaraq ticarət hüququnun ayrı-ayrı institutlarını reqlamentləşdirən yeni qanunların qəbul edilməsi, onun bir sıra normalarının ləğv edilməsinə və ya öz əhəmiyyəti itirməsinə səbəb olmuşdur. Səhmdar cəmiyyətlər haqqında yeni normalar, xüsusilə də 1965-ci ildə Səhmdar cəmiyyətləri haqqında genişmiqyaslı qanunun qəbulunu xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır.

Almaniya kapitalist sənayesinin sürətli inkişafı, hüququn yeni sahələrindən olan əmək hüququnun təşəkkül tapmasına səbəb olmuşdur. XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq iş vaxtının və əməyin ödənilməsi şərtlərinin müəyyən edilməsi barədə sahibkarlarla fəhlələr (muzdlu işçilər) arasında fərdi və kollektiv sazişlərin (xüsusilə tarifi sazişlərinin) bağlanmasını nizamlayan xüsusi normalar yaranır və inkişaf edirdi. Təsdiq edilmiş sənaye nizamnaməsi ilə artıq leqal fəaliyyətə keçən həmkarlar ittifaqlarının iştirakı 1873-cü ildə nəşriyyatçı sənayesi sahəsində bağlanmış ilk sazişi buna nümunə göstərmək olar. Azad sahibkarlıq prinsiplərini təsbit edən nizamnamə, sənaye birliklərinin müstəqil fəaliyyət göstərməsini təsbit edirdi. Almaniya-da fəaliyyət göstərən ilk həmkarlar ittifaqları sırasında sosial-demokratların rəhbərliyi ilə yaranmış azad həmkarlar ittifaqlarının da xeyli fəallığını qeyd etmək lazımdır.

Almaniyada Veymar Respublikasının yaranması əmək hüququnun inkişafı sahəsində yeni mərhələ yaratmışdır. Belə ki, 1918-ci ildə Almaniyada kollektiv müqavilələr haqqında qanun qəbul edilir. Tarif sazişləri əvvəlki kimi, aktuallığını qoruyub saxlayırdı. Əməyin təşkili və ödənilməsinin bütün şərtləri sahibkarlar birlikləri ilə həmkarlar ittifaqları arasında kollektiv sazişlərin bağlanması vasitəsilə müəyyən edilirdi. Nəticə etibarilə, tarif müqaviləsi müəssisə sahibi və fəhlələr arasında qarşılıqlı münasibətləri nizamlayan vahid hüquqi akt kimi təsbit olunurdu. Əmək mübahisələrinə baxılma qaydası 1923-cü il 30 oktyabr qərarı ilə nizamlanırdı. Müstəqil sədrin olduğu paritet əsaslarla yaradılmış komissiya mübahisələrə baxırdı. Faşist diktaturası dövründə əməyin ödənilməsinin qanunvericilik qaydası "tarif muxtariyyəti" qaydası ilə əvəz edildi. Yalnız 1949-cu ildə əməyin ödənilməsi şərtlərini müəyyən etmək üçün möhkəm qanunverici bazanın əsasını qoymuş Tarif müqavilələri haqqında yeni qanun qəbul olundu.

Almaniyada sosial qanunvericiliyin yaranması XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərinə aid edilir. İlk sosial qanun 1871-ci ildə qəbul edilmişdir. Məhz bu dövrdən başlayaraq sosial sahələri əhatə edən hüquq normaları kompleksi yaranmağa başlamışdır. Sosial sığorta sisteminin inkişafına xeyli təsir göstərmiş sosial sığorta haqqında qanunlar sırasında 1883-cü il fəhlələrin tibbi sığortası haqqında qanun, 1884-cü il istehsalatda bədbəxt hadisələrdən sığorta haqqında qanun, 1889-cu il şikəstliyə və qocalığa görə sığorta qanunu və s. göstərmək olar. Sosial sığorta hüququnun inkişafında 1911-ci ildə qəbul olunmuş və gələcəkdə Sosial Məcəllə adlanmış dövlət sığortası haqqında qərar mühüm rol olmuşdur. 1953-cü ildə Almaniyada Sosial işlər üzrə xüsusi məhkəmə orqanı yaradılmışdır. Məhkəmənin səlahiyyətlərinə sosial sferada mübahisələri həll etmək daxil idi.

1871-ci il Almaniya cinayət məəcəlləsi burjua cinayət hüququnun klassik məktəbinin nəzəri konsepsiyalarına uyğun hazırlanmışdır. Alman hüquqşünası Adolf Leonardın müəllifi olduğu məəcəllədə burjua qanunçuluğunun formal-demokratik prinsipləri təsbit olunmuşdur. Ci-

neyət hüququnun ümumi və xüsusi hüquq sahələrinin institutlarını təfərrüatı ilə reqlamentləşdirməyə çalışan məcəllə qanunvericisi, cinayət törədilən anda yalnız qanunla tamamilə aydın qadağan olunmuş əməllərin cəzalandırılması prinsipi təsbit etmişdir. burjua cinayət hüququ elmi cinayətkarlığın qarşısının alınmasında daha çox mənəvi-əxlaqi təsirə malik ola biləcək iki yeni cəza növü – şərti və preventiv cəzaların tətbiq edilməsini irəli sürmüşdür. Şərti cəza verilməsi tərəfdarları belə bir arqumentlə çıxış edirdilər ki, həbsxana heç də həmişə islah etmir, əksinə daha da "korlayır". Təsadüfi baş vermiş hər hansı hadisə ilə əlaqədar cinayət törətmiş şəxs, həbsxanadan "peşəkar" cinayətkar kimi çıxırdı. Preventiv cəzaların tətbiq edilməsi zərurəti, davranışları ilə gözlənilən cinayətlərin xəbərdar edilməsinə və baş verəcəyi gözlənilən potensial cinayətlərin qarşısının alınmasına yönəlmişdir. Potensial cinayətkarın ilkin təcrid edilməsi (preventiv) ideyasının müəlliflərindən biri olan, cinayət hüququ elmində antropoloji məktəbin əsasını qoyan Çezare Lombrozo, cinayətin baş vermə səbəblərini axtararaq onu insanın fizioloji və psixoloji anomaliyası ilə şərtləndirmişdir. İtaliyalı həbsxana həkimi olan Ç.Lombrozonun əsas tezisinə görə, cinayət əməli, insanın cinayətə mübtəla doğulması ilə başlayır. Cinayətə mübtəla doğulmuşların cinayət törədib-törətmələrindən asılı olmayaraq onları ekspertiza və xüsusi psixoloji baxışdan keçirdikdən sonra, preventiv cəza tətbiq edərək həbsxanalara salınması qaçılmazdır. Qeyd etmək lazımdır ki, cinayət hüquq sahəsində XX əsrdə başlamış liberallaşma, Ç.Lombrozanın təcrübələrindən imtina edilməsinə səbəb olsa da, daha yüksək araşdırmalarla müşayiət olunan və insanın davranışları barədə elm adı almış bihevizizm (ing. Behaviour –davranış) yaranması ilə nəticələnmişdir.

Üç hissədən ibarət olan Almaniya Cinayət Məcəlləsi, bütün cinayət əməlləri qanunla nəzərdə tutulmuş cəzaların ağırlığından asılı olaraq cinayətlərə, xətalara və polis hüquqpozmalarına bölmüşdür. Ümumilikdə məcəllənin sərtliliyinə baxmayaraq ayrı-ayrı liberal meyillər də diqqəti cəlb edir. Belə ki, dinc şəraitdə yalnız iki tərkibdə ölüm cəza-

sı müəyyən edilir və alman torpaqlarının cinayət qanunlarından fərqli olaraq imperiya Cinayət Məcəlləsi cismani cəzaları aradan qaldırılırdı.

Almaniya Berlin universitetinin professoru F.Listin banisi olduğu cinayət-hüquq elmində "sosioloji" cərəyanın təsiri altında 1871-ci il Cinayət Məcəlləsinə yenidən baxılması zərurəti yaranmış və bu məqsədlə bir neçə komissiya təşkil edilmişdir. Lakin irəli sürülən 8 layihənin heç biri qəbul edilməmiş qalmışdır. Kayzer (imperator Sezarın almanca ifadə forması) Almaniya (1871-1918-ci illər) və Veymar Respublikası (1919-1933-cü illər) dövründə Məcəllənin mətninə, əsasən xüsusi xarakter daşıyan dəyişiklik və əlavələr edilmişdir. Faşist diktaturası dövründə isə Cinayət Məcəlləsinə əlavə edilmiş qanunlar özbaşınalıq, kütləvi miqyasda həyata keçirilən repressiya və terror reciminin əsaslandırılmasına xidməti akt olmuşdur.

1949-cu ildə Almaniya Federativ Respublikası yarandıqdan sonra, cinayət hüququ sahəsində böyük islahatlar aparmaq nəzərdə tutulmuşdur. 1975-ci il yanvarın 1-dən AFR-in yeni Cinayət Məcəlləsi qüvvəyə mindi. Məcəllədə iqtisadi cinayətkarlıq, terrorizmlə mübarizə, ətraf mühitə qarşı cinayət əməlləri və s. mühüm dəyişikliklər edildi. Sanksiyaların dualist-əsas və əlavə cəzaları tətbiq olunurdu.

1877-ci ildə Almaniya Cinayət-prosessual Məcəlləsi, analogi Fransa Məcəlləsinin (1808-ci il) təsiri altında hazırlanmışdır. Məcəllə öz dövrünə görə liberal görünən prinsiplər üzrə qurulmuşdur. Məhkəmələrə elan olunmuş ittiham çərçivəsində işin istintaqı üzrə müstəqil fəaliyyət göstərmək hüququ və vəzifəsi verən prosesual qanunvericisi, ittihamçı və müttəhim (və onun müdafiəçisi) bərabər prosesual hüquqlara malik idi. Cinayət məhkəmə üsulunun xüsusiyyəti, zərərçəkmişin ittihamçı qismində prokurorla bərabər çıxış edirdi. Faşist diktaturası dövründə nasist recimi əleyhdarlarına divan tutmaq üçün hakimlərin özbaşınalıqlarına bəraət qazandıran Ali Xalq Məhkəməsi nümunəsində xüsusi məhkəmələr yaradılmışdır. İkinci Dünya müharibəsinin başa çatmasından sonra Nəzarət Şurasının qərarı ilə işğal zonalarında 1924-cü ilə qədər qüvvədə olan Cinayət

Prosessual Məcəllə və məhkəmə quruluşu tətbiq olundu. 1950, 1964, 1975-ci illərdə və nəhayət, 1987-ci ildə yeni Cinayət Prosesual Məcəllənin hazırda da qüvvədə olan redaksiyası qəbul edildi. 1992-ci ildə isə narkotiklərin qeyri-leqal ticarəti və mütəşəkkil cinayətkarlığın digər təzahürləri ilə mübarizəyə dair qanunla prosessual məəcəllənin mətninə mühüm dəyişikliklər edildi.

2. XX əsrdə kontinent hüquq ailəsinə daxil olan milli hüquq sistemlərində əsas dəyişikliklər

Ötən əsrlərdə olduğu kimi XX əsrdə də, hüquq mənbələrinin sırasında ciddi dəyişiklik baş verməmişdir. Lakin burjua hüquqşünaslarının, xüsusilə də sivilistliklərin (Roma xüsusi hüquq əsasında formalaşmış, müasir mülki hüquq) yekdil rəyinə görə, İngiltərə və ABŞ-da olduğu kimi, Fransada və AFR-də məhkəmə praktikası hüququn mübahisə edilməyən mənbələri arasında möhkəm mövqə tutmuşdur. Hələ Napoleon Məcəlləsinin qüvvəyə minməsinin bir əsrlik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli yığıncağında çıxış etmiş Fransa Kassasiya Məhkəməsinin sədri Ballo-Bopre, Məcəllənin doktrinal xarakterli imperativ təfsirindən imtina edilməsi təklifi ilə çıxış edərək göstərirdi ki, əgər impereativ norma aydın və dəqiqdirsə hakimlər ona tabe olmalı və itaət etməyə borcludurlar, yox əgər normanın mətnində qeyri-müəyyənlik yaranarsa, bu halda hakimlərə öz hüquq düşüncələrində geniş təfsir etmək səlahiyyətləri verilməlidir. Roman-german hüquq ailəsi üçün xarakterik olmayan və məhkəmə praktikasının əsas təyinatı olan presedentlərin, beləliklə də parlament aktlarının, məhkəmə hakimləri tərəfindən təfsir etmək hüququna geniş şərait yaranmış olurdu. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrdə inzibati hüquq sahəsi üzrə presedentlər də, hüquq mənbələrinin zənginləşdirilməsində öncül mövqeyə çıxmışdılar.

1904-cü ildə, kontinent burjua mülki (sivil hüquq) hüququna əbədi möhürünü vurmuş Napoleon Mülki Məcəlləsinin qüvvəyə minməsi-

nin 100 illik yubileyi təntənəli şəkildə qeyd edilmişdir. Lakin fransızların fəxrlə öyündükləri şan-şöhrətli məcəllənin bir əsr yarım və 200 illik yubileyləri isə nəzərə çarpmadan ötmüşdür. Məsələ heç də fransızların öz vətənpərvərliklərini itirmələrində deyil, iqtisadi və sosial sahədə baş verən dəyişikliklərin, artıq məcəllənin "dəfn edilməsi" ilə nəticələnməsindədir. Çünki ötən müddət ərzində Napoleon Məcəlləsi ilə yanaşı, saysız-hesabsız çoxsaylı aktlar-məcəllələr, qanunlar, delegiya qanunları və s. normalar qəbul edilmişdir ki, bütün bunlarda Mülki Məcəllənin əhəmiyyətli dərəcədə rolunu azaltmasına gətirib çıxarmışdır. Məsələn, Fransada 1926-cı ildən 1940-cı ilə qədər, əvvəlki 40 il ərzindən verilmiş qanunlardan 4 dəfə çox aktlar qəbul edilmişdir. Xüsusilə səhmdar cəmiyyətlər, beynəlxalq ticarət, patent hüquq və s. mülki hüquq sahələri üzrə sanki "qanunlar sel" baş verdiyini söyləməyə əsas verirdi. Güclü "qanun seli"nin baş verdiyini obrazlı şəkildə ifadə edən ingilis hüquqşünası Allen qeyd edirdi ki, hüquqa dair istənilən kitabın nəşriyyatdan çıxmamış köhnəldiyi məlum olurdu.

XX əsr burjua hüquqşünaslığı öz baxışlarında kifayət qədər dəyişikliyinə səbəb ola biləcək korrektələr etməyə məcbur olmuşdur. Mülkiyyətin toxunulmazlığı, "mülkiyyət hüququnun qeyri-məhdud xarakteri", dövlətin mülkiyyətçinin hüquqlarına müdaxilənin yolverilməzliyi və s. bu kimi burjua prinsiplərindən danışmağı sevən ötən əsrlərin hüquqşünaslarından fərqli olaraq, XX əsrin hüquqşünasları başqa formada mükəllimə ilə çıxış edirdilər. Artıq, "mülkiyyətin məhdudlaşdırılması", "mülkiyyət hüquqlarının kəskin sıxışdırılması", "mülkiyyətin sosialistləşdirilməsi (ictimailəşdirilməsi)", "dövlətin nəzarəti altında mülkiyyətdən ictimai məqsədlər üçün istifadə edilməsi" kimi hüquqi anlayışlardan istifadə etməyə başlamışdılar. Artıq kapitalist mülkiyyəti hüququna münasibət dəyişmiş və yeni qanunverici yerin təkinə aid edilən hüququ ondan almışdır. Ən yeni dövrün qanunvericisi isə bir az da irəli gedərək torpaq mülkiyyəti sahibindən su enerjisi və hava məkanı ilə bağlı hüquqlarını "mənimsəmişdir". Fransanın 1919-cu və 1938-ci illər arasında qəbul edilmiş su enerji ehtiyatlarından istifadə

barədə qanunları, mülkiyyətçiyə, hökumətin xüsusi icazə razılığı əsasında konsessiyanın (icarə) verilməsini müəyyən edirdi. 30 ildən 75 ilə qədər müddətə verilməsini nəzərdə tutan konsessiya sazişinin şərtlərinə görə, müqavilədə göstərilən müddət başa çatdıqdan sonra enerci qurğusu əvəzi ödənilmədən dövlətin mülkiyyətinə keçirdi. Digər, 1924-1935-ci illər aralığında qəbul edilmiş qanunlar isə, nəinki mülkiyyətçinin istənilən torpaq sahəsi üzərində sərbəst, məhdudiyyətsiz uçuşunu nəzərdə tuturdu, eyni zamanda bu uçuşa təhlükə törədə biləcək hündür tikililərin qurulmasını qadağan və əvəzi ödənilmədən motorların yaratdığı səs-küyə dözməyi müəyyən edirdi. 1922-ci ildən başlayaraq analoji qanunlar Almaniyada da qəbul edilmişdir.

Demiryl, sənaye tikintisi tələbatı, xüsusilə də hərbi bazalar, aerodromlar, raket uçuş sahələri və s. bu məqsədlər üçün torpaq mülkiyyətinin alınması eyni qayda sadələşdirilmişdir. Əgər Avropa dövlətlərində bu məqsədlər üçün torpaqlar hökumətin təklif etdiyi qanunlarla həyata keçirilirdisə, ABŞ-da bu proses parlamentin, konqresin xüsusi aktı ilə müəyyən edilirdi. Kapitalist münasibətlərinin sürətli inkişafı və baş verən uğurlar iri sənayeçilərin, bankların, ümumilikdə inhisarçıların maraqlarına xidmət edirdi.

Birinci Dünya müharibəsi illərində zamanın tələblərindən irəli gələn daşınmaz mülkiyyətin rekvizisiyası (müsadirəsi) və məhdudlaşdırılması praktikası geniş yayılmışdır. Müharibə edən dövlətlərin hökumətləri, xüsusilə orta və kiçik sahibkarlara məxsus sənaye qurğularını və xammalı kütləvi olaraq müsadirə etməyə məcbur olmuşdular. İkinci Dünya müharibəsi illərində bu praktika yenidən bərpa edilmişdir. Lakin iri müəssisələrdə isə fərqli, "xüsusi təşəbbüs" adlana və daha çox qanunvericiliklə rəqlamentləşdirilən dövlət nəzarəti yaradılmışdır. Ayrı-ayrı iri inhisarçı qrupların maraqları, digərlərinin maraqları ilə uzlaşdırılmalı idi. Hərbi sənayenin tələbatlarının təmin edilməsi prosesində iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi sahəsi yaranırdı. Eyni zamanda burjua mülki hüququnda sənaye müəssisələrinin milliləşdirilməsi kimi mühüm dəyişiklik baş verirdi. Bu əm-

lakların böyük hissəsi dövlət mülkiyyətinə daxil edilirdi. Beləliklə də, milliləşdirilmiş müəssisələrin hüquqi statusu "ümumi" əmlaka aid edilən hüquqi tələblərə cavab verərək, sosialist hüququnda olduğu kimi, mülkiyyət üzərində sərəncam hüququnu dövlətə verirdi. Dövlətin iqtisadi münasibətləri tənzimləməsinin klassik nümunəsi kimi, ABŞ-da prezident F.Ruzveltin 1932-ci ildə elan etdiyi "Yeni siyasət" kursunu da göstərmək olar.

XX əsrdə kapitalist birliklərinin yeni forması kimi, patent kartelləri yaranmışdır. Bu birliklərin yaradılmasında məqsəd, yeni ixtiraların patentlərini almaqdan ibarət olmuşdur. Kartel üzvlərin müəyyən etdikləri qarşılıqlı öhdəliyə görə, onların ümumi razılığı olmadan istehsalatda əmək məhsuldarlığını yüksəldəcək və ya yeni növ məhsul yaradacaq ixtiralar etməməlidirlər. Artıq bir çox patent kartelləri beynəlxalq əhəmiyyət kəsb edən birliklərə çevrilmişdilər.

Elmi-texniki inqilab şəraitində, Avropanın hər iki hüquq sisteminə dövlətlərin patent hüququna diqqətinin artması müşayiət olunurdu. İngiltərədə 1949-cu ildə qəbul edilmiş qanunla, nəinki dövlətə patentdən istifadə etmək, zərurət yaranarsa, hətta onu başqa ölkəyə satmaq hüququ verirdi. AFR-də analoji qanun, dövlətə kəşf edilmiş ixtiralardan müdafiə məqsədilə istifadə hüququ müəyyən edirdi.

Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, xüsusi torpaq və digər mülkiyyət hüquqlarının məhdudlaşdırılması, xüsusi mülkiyyət haqqında mövcud olan ənənəvi burjua prinsiplərinin və doktrinaların aradan qaldırılması demək deyildir.

XX əsrdə öhdəlik hüquq münasibətlərində, "köhnə" burjua hüquq prinsiplərindən olan "müqavilə azadlığı" prinsipi də dəyişikliklərə məruz qalır. Öhdəliyin icrası prinsipi artıq mütləq şəkildə müəyyən edilmirdi. Roma hüququ üzrə təlimatlanmış hakimlər, keçmiş ənənələrə uyğun olaraq, hətta qanunvericinin göstərişlərindən irəli gələn "öhdəliklərin sarsılmazlığına" qarşı müqavimət göstərməyə başlamışdılar. Əlbəttə ki, öhdəliyin icra edilməməsinin "iqtisadi cəhətdən" riskli olması barədə qeyd-şərtləri də müqavilə hüququnun burjua prin-

siplərindən kənarlaşmasına xidmət edən amillərdən olmuşdur. İri kapitalist monopolizmaları "azad rəqabət" prinsipinə ağır zərbə vuraraq, özlərinin müəyyən etdikləri "azad müqavilə münasibətlərini" diktə edirdilər. Monopolistlər dövlətin müdaxiləsinin qarşısının alınmasının özünəməxsus xəbərdarlıq üsulu olan və "sanki qanunla təsbit" edilmiş kimi, standart müqavilə formasının əsas şərtlərini müəyyən edən "formulyar" adlanan qaydalar kəşf etmişdilər. Formulyarlar qısa müddətə geniş inkişaf etmişdir. Beləliklə də, kontingentə müqaviləni müzakirə etmədən onu qəbul etməkdən başqa çıxış yolu qalmırdı. Fransa hüququnda bu, "müqaviləyə qoşulmaq", alman hüququnda isə mövcud "tələblərlə diktə edilmiş" qaydalar adlanırdı. Formulyar adlanan qaydalar daha çox ticarətdə, xüsusilə də kreditlərin verilməsində geniş tətbiq edilirdi. Vəziyyət o qədər pisləşməyə doğru getmişdir ki, dövlət dünyada müxtəlif vaxtlarda monopolistlərə mübarizədə bir sıra qanunlar qəbul etməyə məcbur olmuşdur. Hələ 1890-cı ildə ABŞ-da qəbul edilmiş antitrust Şerman və 1914-cü ildə bu qanuna əlavə edilmiş Kleyton qanunu, 1947-ci ildə Yaponiyada, 1964-1965-ci illərdə İngiltərə, 1957-ci il AFR-də, 1953-cü il Fransada qəbul edilmiş qanunlar vicdanlı rəqabətə qarşı yönəlmiş bütün müqavilələri qanunsuz elan edirdi.

XX əsrdə ailə-hüquq münasibətlərində də bəzi ciddi dəyişikliklər baş verir. Bu dəyişikliklərin ümumi yekunu qadınların ailədə, cəmiyyətdə və istehsalatda hüquqi vəziyyətinin yaxşılaşmasından ibarət olmuşdur. XIX əsrin sonlarından başlayaraq cəmiyyətin gender bərabərliyi uğrunda mübarizəsi, qadınlara azadlığın verilməsi demokratiya, sosial-tərəqqi uğrunda mübarizənin əsas elementlərindən biri olmuşdur. Qadınların hüquq qabiliyyətliliyinin artırılmasında mühüm stimullardan biri və ən başlıcası, qadın əməyinin fabrik, zavod, kontor və digər sənaye, ticarət, idarəçilik, təhsil və s. sahələrdə istehsalatda işləməsidir. Fransa qanunvericisi ilk dəfə olaraq (1907-ci ildə) qadınlara, öz əmək haqlarından ərindən icazə almadan sərbəst istifadə etmək hüququnu rəsmiləşdirmişdir. 1938-ci il Fransa qanunu ərdə olan qadına, ərinin seçdiyi yaşayış yerindən imtina etmək üçün məh-

kəməyə müraciət etmək hüququnu müəyyən edirdi. Öz növbəsində ərindən, "ailənin maraqları"nın təmin edilməsi motivi ilə məhkəməyə qarşılıqlı müraciət etmək hüququ tanınırdı. Əvvəllər isə, ər, sadəcə olaraq, qadağan edirdi. Hər iki hal üzrə son qərar məhkəməyə verilir. 1965-ci ildə qəbul edilmiş qanunda isə, ərin iradəsindən asılı olmayaraq, qadın istədiyi peşəkar fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququnu birdəfəlik müəyyən edirdi. Dünyanın aparıcı hüquq sistemlərində qadınların seçki hüquqlarının tanınması da uzun sürən siyasi-hüquqi proseslər nəticəsində təsbit edilmişdir. Məlumdur ki, Rusiya imperiyası hüquq sistemi roman-german hüquq ailəsinə daxildir. Rusiya imperiyasının işğalından sonra təbii ki, Azərbaycanda da kontinent hüquq sistemi təşəkkül tapmışdır. AXC-nin demokratik, dünyəvi, hüquqi dövlət prinsiplərindən irəli gələn dövlət idarəçilik formasının kontinent dövlətləri ilə müqayisəsi, bir çox maraqlı cəhətləri müəyyən etməyə imkan vermişdir. 1918-ci ildə yaranmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin "İstiqlal Bəyannaməsi"nin dördüncü bəndində göstərilirdi ki, Azərbaycan Demokratik Respublikası öz sərhədləri daxilində millətdən, dinindən, sosial vəziyyətindən və cinsindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlara vətəndaşlıq və siyasi hüquqlar təmin edir. Azərbaycan Demokratik Respublikası bütün vətəndaşları arasında heç bir fərq qoymadan onlara vətəndaşlıq və siyasi hüquqların verilməsini bəyan etməsi, gənc dövlətin ən xoş məramlarından biri idi. Məhz bu bənddə müasir demokratik dövlətlərin konstitusiyalarında təsbit edilmiş normalarla müqayisə ediləcək siyasi və mülki azadlıqların əsasları müəyyən edilmişdir. Bəyannamədə təsbit edildiyi kimi, qanun cəmiyyətin üzvlərinin iradəsini ifadə edir və hər kəs qanunun yaradılmasında bilavasitə və ya öz seçdikləri deputatlar vasitəsilə iştirak edə bilərdi. Milli Şuranın bəyannaməsində elan edilirdi ki, qanun qarşısında hamı bərabərdir və hər kəs dövlət vəzifələrini tuta bilər. Hər hansı vəzifənin tutulması üçün yeganə kriteriya isə, qabiliyyət və ləyaqətin olması vacib şərt idi. Seçmək və seçilmək hüququnu siyasi hüquqların ən mühüm elementlərindən biri hesab edən Milli Şura, cinsindən asılı

olmayaraq bütün vətəndaşlara seçki hüququ verməklə, bu məsələdə, hətta Avropanın demokratik dövlətlərini də qabaqlaya bilmişdir. Belə ki, yalnız 1920-ci ildə ABŞ konstitusiyasına edilən XIX dəyişiklikdə göstərilirdi ki, hər hansı ştat tərəfindən cinsi fərqi görə vətəndaşların səsvermə hüququ məhdudlaşdırıla bilməz. İngiltərədə isə 1918-ci ildə qadınlara senz əsasında qismən, yalnız 10 il sonra, yəni 1928-ci ildə tam seçki hüququ verilmişdir. Avropa demokratiyasının "mərkəzi" olan Fransada isə, 1919-cu ildə parlamentin aşağı palatası – Milli Məclis qadınlara seçki hüququ verilməsi barədə qanun layihəsi qəbul etsə də, qanunverici orqanın yuxarı palatası – Senat düşünülmüş şəkildə qanunun müzakirəsini yubatmış, 1922-ci ildə isə, müddət keçdiyi üçün qanunun müzakirəsindən imtina etmişdir. Yalnız İkinci Dünya müharibəsindən sonra, Fransada IV Respublikanın 1946-cı il konstitusiyasında qadınların tam seçki hüququ tanınmışdır.

Kontinent hüquq sisteminin aparıcı dövləti olan Almaniyada ailə-nikah hüququ faşistlərin hakimiyyəti dövründə ciddi irqi-zooloji dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Belə ki, 1935-ci il qanununa görə, ari irqinə (hind-avropa), o cümlədən də "alman irqinə" mənsub olanlarla nikah bağlamağa cəhd edənləri, xüsusilə də yəhudiləri ölüm cəzası və ya ağır katorqa işləri gözləyirdi. "Arilər" və "ari olmayanlar" arasında qeyri-qanuni nikah əlaqələrinə görə də, eyni cəza tətbiq edilirdi.

XX əsrdə yeni hüquq sahələrinin formalaşması və inkişafında şübhəsiz ki, sosial qanunvericilik sahəsi öndə olmuşdur. Bu inkişaf öz-özü-nə yaranmamış, sosial qanunvericiliyin genişlənməsinə fəhlə sinfinin sosial-iqtisadi və siyasi tələbləri böyük stimül vermişdir. Avropa kontinent hüququnun aparıcı dövlətlərindəki fəhlə sinfi və qulluqçuları qəti olaraq, idarəçilikdə həmkarlar ittifaqlarının iştirakını, iqtisadiyyatın əsas sahələrinin milliləşdirilməsini, maliyyə kapitalının hökmranlığına son qoyulmasını və s. tələb edirdilər. Məhz, fəhlə sinfinin gərgin mübarizəsi nəticəsində əhəmiyyətli islahatlara nail olunmuşdur. Xəstəliyə, işsizliyə, qocalığa və əmək qabiliyyətini itirməsinə görə müavinət verilməsi uğrunda mübarizəyə 100 ildən çox vaxt sərf edilmişdir.

XX əsrdə cinayət hüququ sahəsi üçün xarakterik cəhətlər, iki dünya müharibəsi arasındakı qısa dövrdə baş verən fəvqəladə qanunvericilik və məhkəməsiz repressiyalara məruz qalma, diqqəti cəlb edən faktorlar kimi göstərilməlidir. İki dünya müharibəsi arasındakı mərhələdə fəvqəladə qanunlar hər yerdə, hər gün təzahür edən vərdişə çevrilmişdir. Siyasi cinayətlər anlayışını "kənüllü" olaraq cinayət məəcələsindən sıxışdırıb çıxaran fəvqəladə qanunvericilik, onun əvəzinə daha oricinal görünən maddələr əlavə etmişdir. Belə ki, "təhlükəli düşüncələrə görə" müvafiq maddənin tövsifi çətinliyi, repressiyaların dairəsini genişləndirən qanunlarla təqib edilirdi. Məsələn, İtaliya və Almaniya faşist hakimiyyəti qanunvericisi, "Dövlətin müdafiə edilməsi" haqqında, faşizmin sadıq müttəfiqi Yaponiyada isə "İctimai təhlükəsizliyin mühafizəsi" haqqında qanunları bu sıraya daxil etmək olar. Fəvqəladə qanunların məzmunu standart olaraq kommunist partiyasının qadağan edilməsini, kommunizm ideyalarının və fəaliyyətinin təbliğ edilməsini, həmkarlar ittifaqlarının və təşkilatların məhdudlaşdırılmasını və ya qadağan edilməsini, ümumiyyətlə, bütün demokratik fəaliyyətin ləğv edilməsini təsbit edirdi. Almaniya faşistlərin hakimiyyəti illərində nə qədər günahsız insan işgəncələrlə, əzabla qətlə yetirildiyini söyləmək çətinidir. Təkcə o məlumdur ki, məhkəməsiz və rüsvayçı məhkəmələrin hökmü ilə onların sayı milyonlardır. 1945-ci il avqustun 8-də müttəfiqlər – ABŞ, İngiltərə, Fransa və SSRİ hitlerçilərin hərbi cinayətlərini mühakimə etmək üçün Beynəlxalq Hərbi Tribunal təsis etmişdilər. Bu şəxslərə qarşı sisteməlik və qəsdən olaraq dünyaya xalqlarına, onların irqi, milli mənsubiyyətinə, ümumiyyətlə, sülhə, bəşəriyyətə, insanlığa qarşı kütləvi cinayət törətmək ittihamı irəli sürülmüşdür. Bu cinayətlərə görə, məhkəmə tribunali qarşısında 80 min nəfər cavab verməli olmuşdur. Qərbi Almaniya ədliyyə qanunvericisi, Reyxsver (Almaniya faşist ordusu) əsgərlərinin cinayətkar əməllərini ört-basdır etmək üçün belə bir tezisə çıxış edirdilər ki, əmri icra edən hərbi qulluqçular təqsirkar deyildirlər və sadəcə olaraq, komandirlərin tapşırıqlarına tabe olduqlarına görə qətlərin iştirakçısına çevriliblər.

Əslində törədilmiş cinayətin belə tövsif edilməsi, cinayət hüququ üçün yenilik deyildir. Hələ vaxtilə, Hitler Reyxi (III imperiya) yaranmamışdan da əvvəl, İngiltərə hüququ qanunvericisi cinayətə sövqetmə ilə nəticələnən bu tezisi rədd etmiş və rəislərin cinayətkar əmrlərinə tabe olmamaq barədə qaydalar müəyyən etmişdir. XIX və XX əsrlərdə Fransa məhkəmə hakimlərinin mühakiməsinə görə, əmrin yerinə yetirilməsi ağır cinayətlərə səbəb ola biləcəyi halda, rəislərə tabe olmamağı və bu əmrin icra edilməməsinə görə məsuliyyətə cəlb edilən təqsirləndirilənləri isə "əmrə tabe olmamaq" ittihamı ilə yüngülləşdirici hal kimi tövsif etmişdilər. Vaxtilə Almaniya imperiyasında da (1871-1918-ci illərdə mövcud olmuş II Reyx), yəni 4 iyul 1882-ci ildə Reyxsqerixt (Ali Məhkəmə), bu cinayət əməlləri üçün xarakterik belə bir qərar çıxarmışdır ki, xidməti vəzifələri icra edərkən kor-koranə rəislərin əmrinə tabe olmağa heç bir bəraət yoxdur və məhkəmələr bu cinayətləri yüngülləşdirici hal kimi tövsif etməməlidirlər. 1965-ci ildə AFR-in parlamenti, İkinci Dünya müharibəsinin qurtarmasından 20 il keçdikdən sonra, mövcud cinayət qanunvericiliyinə müvafiq olaraq, hitlerçilərin cinayətkar əməllərinə görə, iddia tələbinin yaranma müddəti məsələsini həll etməli idi. Məsələn, bundan ibarət olmuşdur ki, AFR-in cinayət qanunvericiliyinə görə, 20 il müəyyən edilən qanuni iddia müddəti məhz həmin il başa çatırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, məsuliyyətə cəlb etmək üçün qanunda göstərilən cinayətin baş verməsindən ötən müddətin 20 illə məhdudlaşdırılması, hələ qədim roma hüququndan məlum idi. Belə ki, b.e.-nin V əsrində Roma qanunvericiliyi iddia tələbinin yaranması anından ötən müddət 30 il müəyyən edilir və qanuni müddət başa çatdıqdan sonra, törədilmiş əmələ görə, heç kəs cinayət məsuliyyəti daşımırdı. Cinayət məəcəlləsinin müvafiq maddəsi nəzəri-hüquqi cəhətdən belə izah edilirdi ki, cinayətin baş verməsindən ötən 20 il, "günahın yuyulması" üçün kifayət qədər böyük müddətdir və bu inam ona əsaslanır ki, təqsirkar daim həbs olunmaq təhlükəsini gözləməklə, sanki bu müddət ərzində konkret qapalı pentensiar müəssisədə cəza almadan cəzasız islah olunur. AFR-in Ci-

nayət Məcəlləsi qanunvericisi üçün digər argument isə ondan ibarət olmuşdur ki, cinayətin baş verməsindən keçən belə uzun müddətdən sonra, cinayətin hansı şəraitdə baş verməsi, istintaq üçün həmin vəziyyəti bərpa etməyin çətinliyi, hadisə yerinin müayinə edilməsi və s. məsələlər böyük ehtimalla hakimlərin səhv etmələri riskini artırmış olurdu ki, bütün bunlarda cinayətin baş verməsindən ötən 20 il müddətdən sonra cinayət işinin xitam edilməsi üçün tutarlı əsaslardır. Qanuni iddia müddəti kontinent hüquq sisteminə daxil olan dövlətlərinin hamısında heç də eyni deyildir. Belçikada 30 il müəyyən edilən iddia müddəti, hakimlər tərəfindən qiyabi olaraq məhkum edilmiş hərbi cinayətkarların, bu müddətdən əvvəl ölkəyə qayıtmalarının qarşısının alınmasına hesablanmışdır.

AFR-in Ədliyyə Nazirliyi faşist cinayətkarlarına münasibətdə bir-birini əvəz edən nəzəriyyələr irəli sürür, sanki qatillərin unudulmasına çalışırdı. Halbuki hərbi əsirləri, girovları, işğal olunmuş ərazilərdəki mülki əhalini müxtəlif əzablarla qətlə yetirmiş, zəbt edilmiş ərazilərdəki insanları Almaniya işləmək üçün səfərbər etmiş, heç bir səbəb olmadan yaşayış məskənlərini məhv etmiş və s. hərbi cinayətlər törətmiş hitlerçilərə hər hansı bəraət verilməsi ağlasığmaz hesab edilirdi. Almaniya parlamenti qatillərin tərəfini tutacaq qanunun qəbul edilməsinə, hökumətin isə öz növbəsində faşist cinayətkarlarının təqib edilməsinin dayandırılmasına çalışdığı bir vaxtda, beynəlxalq etiraz hərəkatı ilə qarşı-qarşıya gəlməkdən ehtiyat edən AFR dövləti, geri çəkilməyə məcbur olmuşdur. Beləliklə, hüquq normalarını rezin materialına çevirmək istəyən və onun humanist prinsiplərindən irəli gələn tezislərini milyonlarla insanların həyatına son qoymuş və qatil faşist cinayətkarlarının əməllərinin ört-basdır edilməsinə yönəlmiş qanuni iddia müddəti məsələsini əldə bayraq etmək məsələsi aradan qalxmış oldu. Heç şübhəsiz ki, həmişə ədalət axtarışında olan bəşəriyyət, XX əsrin daha bir qanlı qətləmlərindən olan Xocalı faciəsi qurbanlarının səbəbkarı olan erməni faşistlərinin də ədalət məhkəməsi qarşısında dayanacağı günü gec və ya tez müəyyən edəcəkdir.

XX əsrdə həm kontinent hüquq ailəsi, həm də ingilissakson hüquq ailəsində Kommunist Partiyasının fəaliyyətinə münasibət oxşar olmuşdur. Kommunist Partiyasını "demokratiyanın düşməni", "totalitarizmin dostu" elan edən aparıcı Avropa dövlətləri onun fəaliyyətini məhdudlaşdırmağa çalışmışdılar. Mövcud konstitusiyalarda partiyaların yaranması azadlığının təsbit edilməsi, onların inzibati qaydada bağlanmasını mümkün edirdi. Bu səbəbdən Almaniya Kommunist Partiyasının bağlanması Konstitusiya Məhkəməsinə həvalə edilir və 17 avqust 1956-cı ildə onun fəaliyyəti qadağan edilir.

Burjua cinayət qanunvericiliyində və praktikasında uzun müddət preventiv cəzadan geniş istifadə edilmişdir. Hazırda bu cəza növünə münasibət dəyişmişdir. Eyni zamanda ölüm cəzasının tətbiqinə də skeptik yanaşma mövcuddur. Dünyanın bir çox milli hüquq sistemlərindəki konstitusiyalar – Almaniya, Fransa, İtaliya, İsveçrə, İngiltərə, o cümlədən ABŞ-ın əksər ştatları ölüm cəzasını qadağan ediblər. Lakin ölüm cəzasının verilməsi tərəfdarları və əleyhdarları arasında diskussiyada mübahisələrə səbəb olmuşdur. Onun tam ləğv edilməsi mümkün olmasa da, cinayət məəcəllələrindəki bir çox tərkibdəki ölüm cəzalarının nəzərdə tutulması aradan qaldırılmışdır. Kilsə və güc strukturları həmişə ölüm cəzasının saxlanması tərəfdarı olmuşdular. Ölüm cəzasının ləğv edilməsi və onun ömürlük həbslə əvəz edilməsi tərəfdarları isə belə bir arqumentlə çıxış edirdilər ki, onun ləğv edilməsi cinayətkarlığın artmasına deyil, azalmasına səbəb olaraq müsbət effekt verəcəkdir. Digər tərəfdən psixoloji-effekt vəziyyətindən və başqa əsaslı səbəblərdən fərqli olaraq, "dinc şəraitdə" heç kəs (hakim nəzərdə tutulur) insan ömrünə son qoya bilməz. Daha bir arqument isə, hakimin ehtimal edilən, düzəldilməsi və geriye qaytarılması heç zaman mümkün olmayan, "səhvi" ilə əlaqədar idi.

XX əsrdə kontinent hüquq sisteminin aparıcı dövlətlərinin məhkəmə quruluşu və prosesində baş verən dəyişikliklərin istiqamətini hakimiyyətin xarakterindən asılı olan recimlər müəyyən etmişdilər. Almaniya hitlerçilər andlı məhkəmələrin fəaliyyətini məhdudlaş-

dıraraq ən mühüm işləri peşəkar məhkəmə hakimlərinə həvalə etmişdilər. 1939-cu ildə isə onların mövcudluğuna son qoyulur. Faşist İtaliyasında isə bir qədər başqa tendensiya baş vermiş, peşəkar məhkəmələrin fəaliyyətilə andlıların fəaliyyəti yaxınlaşdırılmışdır. 1932-ci ildə Fransada eyni proses baş vermişdir. 1941-ci ildə isə Fransada, ümumiyyətlə, andlı məhkəmələr ləğv edilir və vahid kollegiyada 3 peşəkar və 6 peşəkar olmayan məhkəmələrin iclas etməsini nəzərdə tutan məhkəmələr yaradılırdı. Hələ 1943-cü ildə Avstriyada bu yaxın qaydalar müəyyən edilmişdi. Andlı məhkəmələrin fəaliyyətinə qarşı çıxanlar, adətən belə hesab edirdilər ki, hüquqi bilikləri zəif olan andlılar kifayət qədər hazırlıqlı deyildilər, dözümlülük nümayiş etdirə bilmirlər, ilk təəssürata qapılırlar, detektivlərdən oxuduqlarının və sensasion məhkəmə hesabatlarının təsiri altına düşərək, obyektiv hüquqi qərar vermirlər və s. arqumentlər gətirirdilər. Lakin əksəriyyət dövlətlər son nəticə olaraq, "orta" mövqe tutaraq andlıların tamamilə peşəkarlarla əvəz edilməsini antidemokratik hesab etmiş və "ictimaiyyət arasından seçilən" nümayəndələrə üstünlük verilməsini nəzərdə tutan qərar vermişdilər. İkinci Dünya müharibəsindən sonra, andlılar məhkəməsini bərpa etmək və yenidən təşkil etmək məsələsi aktuallaşır. Başlıcası isə, mühafizəkar qanunverici andlıların və peşəkar hakimlərin birlikdə, vahid kollegiyada iclas etmələrinə çalışmaları diqqəti cəlb edən məsələlərdən olmuşdur. Avstriyanın 1950-ci il noyabrın 22-də qəbul etdiyi qanun, peşəkar hakimlərin və andlı iclasçıların məhkəmə prosesində birlikdə iclas keçirmələrini nəzərdə tuturdu. Birgə iclas keçirməkdə əsas məqsəd, zərurət yarandığı halda ittihamçı və müdafiə tərəflərinə andlıların çıxardıqları verdiktə yenidən baxmaq olmuşdur. Məhz bu qanun Məhkəmə Hakimləri Kollegiyasına, andlı iclasçıların çıxardıqları verdiktə (çıxardıqları qərara), yenidən baxmağı tələb etmək hüququnu təsbit etmişdir. Əgər Hakimlər Kollegiyasının təklifindən imtina edilərdisə, bu halda Kollegiya yeni tərkibdə andlı iclasçılar təyin etmək səlahiyyətinə malik idi. Almaniya Federativ Respublikasında isə andlı iclasçı məhkəmələrinin

səlahiyyətləri nisbətən geniş olmuşdur. Belə ki, andlı iclasçılar öz sədrlərinə və bütövlükdə Məhkəmə Hakimlər Kollegiyasına qarşı olmaqla səlahiyyətlərini kifayət qədər qoruya bilmişdilər. Hətta bir çox işlər üzrə şəffənlərin hüquqları saxlanılmışdır. Ümumilikdə Qərbi Avropa dəyərlərində andlı iclasçılar demokratiyanın nailiyyəti kimi ideallaşdırılması başa düşüləndir və buna görə də andlı iclasçılar institutunun müdafiəsi, eyni zamanda müstəqil məhkəmə hakimiyyətinin qorunması simvollarından biridir.

XX əsrdə kontinent hüquq sistemi dövlətlərinin prosessual qanunvericiliklərində təqsirsizlik prezumpsiyasına münasibət eyni olmamışdır. Təbii ki, faşist məhkəmələri bu institutu tamamilə kənara tullamış, onu "absurd", "geyindimə", məntiqi və hüquqi düşüncəni açıq-aydın korlayan, hansısa "fantaziyanın məhsulu" olan və ədalət mühakiməsinə zərər vuran element hesab etmişdir. 1930-cu il İtaliya cinayət-prosessual məəcəlləsinin və faşist Almaniyasının cinayət qanunvericiliyinin təqsirsizlik prezumpsiyasına münasibətləri haqqında isə konkret söyləməyə heç bir ehtiyac yoxdur. Təqsirləndirilən şəxslərə qarşı işgəncə qanunla qadağan edilsə də, bu faşist məhkəmələrinin praktikasına üçün adi iş hesab edilirdi. Yeri gəlmişkən, vaxtilə ABŞ konstitusiyasına edilən V dəyişiklikdən hüquqi mənbəyini götürən təqsirsizlik prezumpsiyası, "istintaq zamanı heç kəsə özü əleyhinə ifadə verməyə məcbur edilə bilməz" prinsipini təsbit edirdi. Bu formula sanki andlılara verdikt çıxarmamışdan əvvəl tapşırıq verirdi ki, mühakimə edilənə təqsirsiz münasibətində olsunlar. Çünki konkret sübut yoxdursa, şübhələr təqsirləndirilənin xeyrinədir və məhkum edilən günahsız ola bilər. Hazırda Amerika məhkəmələri mühakimə edilənlərdən təqsirlərini etiraf etməyi tələb etmir. Əgər təqsirləndirilən susmaq istəyirsə bu onun öz işidir və ifadə verməyə bilər.

Müasir dövrdə ibtidai istintaqın, məhkəmə istintaqı hesabına irəli çıxması tendensiyası əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. İstintaq orqanları arasındakı bu qarşılıqlı əlaqə, şübhəliyənin həbs edilməsini asanlaşdırmağa hesablanmışdır.

İNGİLİS-SAKSON (ada) “HÜQUQ SİSTEMİ”

VI MÖVZU: İNGİLTƏRƏ (PRESEDENT) HÜQUQ AİLƏSİNİN FORMALAŞMASI

1. İngiltərə (president) hüququnun anlayışı və xüsusiyyətləri

Müasir dövrdə dünyanın ən geniş yayılmış və nüfuzlu hüquq ailələrindən biri olan ingilissakson hüquq sistemi coğrafi (dünyanın müxtəlif qitələrində və hissələrindəki milli hüquq sistemlərini əhatə etməsi), mədəni (müxtəlif siyasi və hüquqi mədəniyyətə malik ölkələri əhatə etməsi), tarixi parametrlərinə və həmçinin digər mükəmməl və ən qədim hüquq sistemi olan roman-german hüquq ailəsi ilə müqayisə ediləcək səviyyədə olan nadir hüquq sistemlərindən biridir. İngiltərə dövlət və hüququnun formalaşması tarixi də özünəməxsusluğu ilə fərqlənir. B.e. V əsrin əvvəllərində Roma imperiyası legionları işğal etdikləri Britaniya adalarının yerli sakinləri olan kelt tayfalarının yaşadığı əraziləri tərk etdikdən sonra, german tayfalarından olan anqlar, sakslar, yutların İngiltərəyə axını başlayır. 1066-cı ildə Fransa'nın Normandiya əyalətinin hersoqu Vilhelm fətehin başçılıq etdiyi ordunun ingilissakson hərbi dəstələrini darmadağın edərək İngiltərə krallığını işğal etməsi isə, bu ölkənin sonrakı inkişaf istiqamətinə böyük təsirini göstərmişdir. Məhz bu dövrdən başlayaraq ümumi hüququn sistemi, yeni kral hakimiyyəti məhkəmələrinin fəaliyyəti (səyyar məhkəmələr) prosesində formalaşmışdır. Normandiya işğalından başlayan ümumi hüququn tarixi, əslində öz başlanğıcını, daha əvvəl yaranmış ingilissakson hüququndan götürür. Ona görə də, heç şübhəsiz ümumi hüququn öyrənilməsinə ingilissakson mərhələsindən (kelt tayfalarının adət hüquqları da daxil olmaqla) başlamaq lazımdır. Digər tərəfdən isə, ümumi hüququ, XVIII əsrə qədər müstəsna olaraq, ingilis hüququnun tarixi adlandırmaq olar.

İngiltərə ümumi hüququnun özünəməxsus fundamental cəhətləri və xüsusiyyətləri, hüquq sistemi kontekstində ona, spesifik xarakter verir. İlk növbədə ümumi hüquq öz təbiətinə və məzmununa görə, "məhkəmə hüquq"dur, hakimlərin hüquq yaradıcılığının məhsuludur. Ümumi hüququn "məhkəmə" xarakteri, ümumi hüququn müxtəlif institutlarını öyrənən tədqiqatçılar və praktiki tətbiqini həyata keçirən hakimlər tərəfindən birmənalı olaraq qəbul edilir. Ən müxtəlif işlər üzrə məhkəmə qərarları, hazırda da ümumi hüququn əsasını təşkil edir. İngilissakson hüquq sisteminə aid edilən ölkələrin parlamentlərinin, o cümlədən də İngiltərə parlamentinin qəbul etdiyi qanunlar heç də az əhəmiyyət kəsb etmir. Lakin unutmaz lazımdır deyildir ki, bu qanunların da ənənəvi mənbəyini presedentlər təşkil edirlər. Çünki parlament aktlarının hazırlanması və qəbulu prosesində, həmişə mövcud məhkəmə qərarları nəzərə alınır və məlumdur ki, hüququn tətbiqi prosesində, hakimlərdən başqa heç kəs, rəsmi olaraq parlament qanunlarının praktiki əhəmiyyətini dəyərləndirə bilməz. Buna müvafiq olaraq, məhkəmə fəaliyyəti, hakimlərin hüquqi düşüncəsi və doktrina, ümumi hüququn inkişafında mühüm faktorlarından olmuşdur. Müasir dövrdə ümumi hüququn məhkəmə xarakteri və bəzi praktiki aspektləri hüquqşünaslar, nəzəriyyəçilər və praktiklər tərəfindən mübahisəsiz qəbul edilməsi, onun statut hüququndan və ya "konstitusiya"dan tamamilə asılı olmaması kimi xarakterizə etməyə imkan verir. Buna müvafiq olaraq kral hakimiyyəti (praktiki-icraedici hakimiyyət), legitim əsaslarını parlament statutlarından deyil, məhkəmə qərarlarından götürmüşdür. Ümumi hüququn digər hüquq ailələri ilə müqayisəsi, onda kazuallığın (case law) üstün olmasını, presedent hüququnun dominantlıq etməsini və məcəllələşdirmə qanunvericiliyinin tamamilə "yad" olmasını xarakterik cəhətlər kimi göstərməyə imkan verir. Bu xüsusiyyətlər uzun əsrlər ərzində presedent hüququnun sarsılmaz prinsiplərinin məhkəmə sisteminin fəaliyyətini çox ciddi müəyyən etməsi, presedent hüququnun ümumi hüququn digər tərkib hissələrinə dominantlıq etməsi və unifikasiya, kodifikasiya proseslərinin aparıl-

ması deyil, əksinə, qarşısının alınması ilə şərtlənmişdir. Nəticədə, praktiki məqsədlər üçün mütəmadi olaraq yaradılan və dəfələrlə müxtəlif məhkəmə instansiyalarında tətbiq edilərək aprobasiyadan keçən presedentlər, sistemativ olaraq təkmilləşdirilir və qaydaya salınırdı. XIII əsrin sonlarından XVI əsrin birinci yarısına qədər sistemativ olaraq məhkəmə hesabatları xüsusi "İllik hesabatlar" da toplayaraq dərc edilirdi. XVI əsrdən isə fərdi xarakter daşıyan məhkəmə hesabatları peşəkar ingilis hüquqşünasları tərəfindən toplanaraq, rəsmi hesabatları əvəz etməyə başlamışdı. XIX əsrin ikinci yarısında Böyük Britaniyada, analoji məhkəmə işlərində presedent kimi tövsif edilən ali məhkəmə instansiyalarının qəbul etdikləri qərarlar, "Məhkəmə hesabatlarında" dərc edilirdi. XIX əsrin əvvəllərinə qədər qanunvericilik fəaliyyəti ikinci planda olan parlamentin, iqtisadi (sənaye və ticarətin sürətli yüksəlişi), siyasi (1832-ci il seçki islahatı) və digər səbəblərlə şərtlənən inkişafı, statut hüququnun artmasına, parlament tərəfindən qəbul edilən aktların sayının çoxalmasına və nəticədə onların sistemləşdirilməsinə və unifikasiyasına zərurəti yaratmışdır. Məhz bu dövrdən hüquqi aktların konsolidasiyası başlayır və xüsusilə də XX əsrdə bu proses hüquq sahələrini əhatə etməsinə görə genişlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, qanunvericilik aktlarının sistemləşdirilməsi formalarından biri olan məcəlləşdirmə, İngiltərə hüququnda praktiki olaraq heç bir inkişafını tapmamışdır. Belə ki, XIX əsrin ikinci yarısında İngiltərədə cinayət hüququnun və digər sahələrin kodifikasiyası cəhdi uğursuzluqla nəticələnmişdir. 1909-cu ildə ingilissakson hüquq sistemindən "qopub ayrılmış" ABŞ hüququ, Federal Cinayət Məcəlləsi qəbul etmiş və bunun ardınca digər hüquq sahələri üzrə də bu proses davam etdirilmişdir. Lakin Amerika hüquq cəmiyyəti üçün "özgə" olan məcəllələşdirmə, heç də onun kənardan daxil olması ilə əlaqələndirilməməlidir. Əslində, məhkəmə sisteminin praktikasına (presedentinə) olan inam, Amerika cəmiyyəti üçün məcəlləşdirməni, sadəcə, fiksiya kimi qəbul etməyə imkan verir. Çünki onlar belə hesab edirlər ki, qanunlar məhkəmə hakimlərinin təfsirinə qədər heç bir

praktiki əhəmiyyət daşıyırlar. Digər tərəfdən, məcəllə qanunvericisinin özü hazırladığı məcəllədə məhkəmə presedentindən (praktikasından) keçmiş normalara üstünlük verməsi şübhəsizdir. Və nəhayət, Amerika məcəllələri Avropa kontinent hüquqi məcəllələri ilə identik (olduğu kimi oxşar) deyildir və bu məcəllələrin məhkəmə hakimləri tərəfindən təfsir edilməsi də fərqlidir.

İngilissakson hüquq sistemi üçün xarakterik xüsusiyyət, onun təşəkkülü və inkişafı prosesinə digər hüquq ailələrinin çox az təsir etməsi olmuşdur. Xüsusilə də, Roma hüququnun, ingilis hüququna təsir etməməsi bir sıra səbəblərlə əlaqələndirilir. Belə ki, xüsusi hüquqa üstünlük verən roma hüquq normalarından, təbii ki, kral məhkəmələri istifadə edə bilməzdilər. Çünki kral məhkəmələri (vestminster) öz yurisdiksiya səlahiyyətləri həddində, kral adından ayrı-ayrı xüsusi-fərdi işləri deyil, ümumi-hüquqi mübahisələri həll edirdilər. Digər tərəfdən isə İngiltərə hüquq ənənələrinə və yerli adətlərinə ziddiyyət təşkil etməsi səbəbindən, roma hüquq normalarında maddiləşən prinsiplərin, doktrinaların və institutların İngiltərədə tətbiqi məqbul hesab edilmirdi. Bu səbəbdən də, hüququn təkamülü və inkişafı, yalnız ingilissakson ümumi hüquq (common law) çərçivəsində baş vermişdir.

Ümumi hüququn fərqli xüsusiyyətlərinə maddi (hüququn bu və digər sahələri üzrə məcəllələrdə maddiləşən konkret normaları) hüquqla müqayisədə, prosessual (məhkəmə və inzibati normalar) hüquqa xüsusi diqqət və əhəmiyyət verilməsi əlaqədar olmuşdur. İngilissakson hüququnun təşəkkülü və inkişafının erkən dövrlərindən başlayan bu fərqli xüsusiyyətlər öz əhəmiyyətini bu günə qədər qoruyub saxlamışdır. Təbii ki, ümumi hüquq sistemində onun yaranması və uzun müddət ərzində dominatlıq etməsinin əsas səbəbi presedent hüququnun "məhkəmə hakimlərinin hüququ" olmasında idi. İngiltərədə statut hüququnun, "yazılı" qanunvericiliyin zəif inkişafı, hakimlərə nəinki prosessual hüququ, eyni zamanda zərurət səbəbindən maddi hüququ da formalaşdırmağa məcbur etmişdir. Ənənələrə müvafiq olaraq Avropa kontinent hüquq sistemi hüquqşünaslarını maddi hüquq

daha çox maraqlandırdığından, onlar prosessual hüquqa, məhkəmə sübutlarına və məhkəmə qərarlarının icrasına az diqqət verdikləri halda, ingilissakson hüququnda bunun tamamilə əks prosesi baş verirdi. İngilis hüquqşünaslığı, hələ qədim dövrdə formalaşmış və orta əsrlərdən isə, Avropa ölkələri universitetlərində hazırlanan hüquqşünasların köməyi ilə sonrakı inkişafını tapmış "hüququ prosesdən üstün tutmaq" ənənəsini qəbul etmirdi. İngilis hüquqşünaslığı, hüquqa münasibətdə sanki "mənəvi teologiyaya bənzəyən" baxışları bölüşdürmürdü. "Hüquqi düşüncə nümunəsi olan roma hüquq"unu öyrənən avropalı hüquqşünaslarından, prinsipial olaraq fərqlənən və məhkəmə icraatı işlərini, yerli aktları yaxşı bilən, lakin kontinent avropalıları ilə heç bir "ümumi hüquqi mədəniyyətə" malik olmayan ingilis hüquqşünas-praktiklər üçün, onların hüquqi baxışlarını təsəvvür etmək, təbii ki, çətin olmuşdur. Fransalı R.David bu barədə qeyd edirdi ki, Avropa kontinent hüququnda "hüququn prinsiplərini bilməmək və hüquq diplomuna malik olmamaq bir qədər təəccüb və hiddət yaradır".

İngiltərə hüququ öz təbiətinə görə, hüquqi prinsiplər əsasında universitetlərdə öyrədilən hüquq olmamışdır. İngilissakson hüququ prosessualistlərin və praktiklərin yaratdığı hüquq idi. İngiltərədə görkəmli hüquqşünaslar, universitetlərdə tədris edən professorları deyil, praktikada yetişmiş hakimlər hesab edilirlər. XIX əsrə qədər ingilis hüquqşünası üçün başlıca məsələ, rastlaşacağı təqdirdə, Kral məhkəmə palatasına müraciət etmək üçün iddia formasını müəyyən etmək olmuşdur. Eyni zamanda, bu məsələdə daha bir çətinlik məhkəmə prosesinin özünün başlanılması və sübutlar haqqında ciddi qaydaların işlənilib hazırlanması olmuşdur ki, bunda da əsas məqsəd verdikt (qərar) çıxarılan zaman andlılarda "nəzakətli və inandırıcı təəssürat düşüncəsi" yaratmış olsun. Hazırda İngiltərə hüquqşünasları nəinki məhkəmə pre-sedentlərinə, eyni zamanda konkret hüquq normalarını, institutlarını və prinsiplərini analiz etdirərək onlara xüsusi diqqət verir. Lakin əsrlər boyu formalaşmış düşüncə ənənəsi bu gündə saxlanılmaqdadır. Əgər Avropa kontinent hüquqşünası, hüququ "sosial qaydalar prinsipi" kimi

qəbul edərək, onda siyasi azadlıqlar, konstitusiya hüquqları və öhdəlikləri, xüsusi mülkiyyətin toxunulmazlığı və s. prinsiplərə əməl edilməsinə qayğı göstərilməsini ön plana keçirirsə, ümumi presedent hüququnun varisi olan müasir ingilis hüquqşünası bütün bunlara, skeptik və ehtiyatlı münasibət sərgiləyir. Məhz İngiltərə dövlətçilik ənənələrində olduğu kimi, hüquqi ənənələrində də, "praktiklərin varisləri" olan hüquqşünaslar, "Habeas corpus act"-ın (1679-cu il) effektiv prosedur təminatına baxmayaraq, peşələrindəki naturalığı qoruyub saxlamış və məqsədyönlü pragmatiklər kimi, bütün növ hüquqi əsasnamələrə, prinsiplərə və deklarasiyalara etimadsızlıq nümayiş etdirirlər. Əsrlər ərzində bütün diqqətini məhkəmə prosedurlarına yönəldən ingilis hüquqşünasları, hazırda "çox asta" şəkildə "hüququn mahiyyətində" (bu kontekstdə maddi hüquq) diqqət ayırmağa başlamışdılar.

Ümumi hüququn mühüm fərqli xüsusiyyəti, hətta bəzi cəhətlərinə görə, universal xarakteri, məhkəmə hakimiyyətinin digər hakimiyyət orqanlarına münasibətdə tam müstəqil olması və bu statusu müəyyən edən amil isə, həm daxili məhkəmə orqanının təşkili ilə bağlı məsələlərdə, həm də "xarici" səlahiyyətlərlə bağlı "problemlərin" həllində real, hərtərəfli və yüksək təminatlarla bağlı olmuşdur. Yaxşı məlumdur ki, bir sıra dövlətlər formal-hüquqi cəhətdən məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyinin təminatını elan edir, lakin real olaraq onu həyata keçirmirlər. Ümumi hüquq sistemi ölkələrində, xüsusilə də İngiltərədə deklarasiya və praktiki əməl arasında heç bir ayrılıq yoxdur. Məhz bu məsələdə İngiltərə, əsrlər ərzində formalaşmış ümumi hüquq (common law) və ədalət hüququna (law of equity) minnətdar olmalıdır. Çünki müasir dövrdə qüvvədə olan ingilis presedent hüququnu onlar yaratmışdılar. Məhkəmə hakimləri proses zamanı maddi hüquqla yanaşı, prosessual hüququn mühüm tərkib hissəsi olan prosedur qaydaları da müəyyənləşdirirlər. İngiltərədə mövcud ənənə və adətlərə görə, hüquq münasibətlərinin müxtəlif subyektləri olan hüquqi və fiziki şəxslər arasında "hüquqi mübahisələrə" baxılmasına nəzarət hüquqda hakimlərə həvalə edilmişdir. Beləliklə, İn-

giltərə ümumi hüququ, hakimlərə öz xarakterinə görə, çox geniş səlahiyyət verərək, nəinki hüquq sisteminə, eyni zamanda cəmiyyət və dövlət həyatına aid qanunvericilik aktlarının konstitusiyaya uyğunluğu ilə bağlı məsələlərə dair qərar vermək hüququnu təsbit etmişdir.

İngiltərədə məhkəmələrinin dövlət hakimiyyət orqanlarından asılı olmayan yüksək səviyyədə müstəqilliyi onlara ənənəvi korporativ təşkilatlarını yaratmağa, fəaliyyətlərini əlaqələndirməkdə həmrəylik nümayiş etdirməyə və qanunvericiliklə təsbit edilərək möhkəmləndirilmiş "hakimlik immuniteti" əldə etmələrinə imkan vermişdir. İngiltərə hüquqşünaslarının korporativ və mütəşəkkil fəaliyyəti, "hüquqşünaslar sinfini" peşəkar gildaya çevirmişdir. Artıq orta əsrlərdən İngiltərədə, hüquqi və sosial-siyasi əhəmiyyət daşıyan barristlər, solisitorlar korporasiyaları mövcud idi. Korporasiyalar hüquqşünasların fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsində, peşə fəaliyyətindəki qüsursuzluğun təmin edilməsində müstəsna xidmətlər göstərmişdilər. Məhz bu korporasiyalar "hakim suverenliyinin qorunmasına", məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyinin möhkəmlənməsinə və onun funksional cəhətdən digər dövlət orqanlarından asılı olmasına kömək etmişdir. Tarixən, İngiltərədə məhkəmə hakimlərinin yüksək səviyyədə müstəqilliyini mühafizə edən faktorlardan biri, bəlkə də ən başlıcası mənəvi faktor olmuşdur.

Məhkəmə prosesinin ittiham (accusatorial) xarakter daşması, İngiltərə ümumi hüququnun mühüm xüsusiyyəti olmuşdur. Belə ki, digər hüquq sistemlərində həm sübutların toplanması, həm də, toplanmış sübutlarının qiymətləndirilməsi hakimlərin vəzifələrinə daxil olduğu halda, ümumi hüquq sisteminə cinayət-prosessual və mülki-prosessual hüquq normalarına müvafiq olaraq, sübutların toplanılması prosesin iştirakçısı olan tərəflərə həvalə edilirdi. Məhkəmə hakimləri isə, bitərəf qalmaqla hər iki tərəfin arqumentlərini dinləməyə və qiymətləndirməyə çalışırdılar. İngiltərə məhkəmə prosesinin ittiham xarakteri, uzun əsrlər ərzində formalaşaraq həm məhkəmələrin özləri və həm də bütövlükdə hüquq sistemi üçün müəyyən ənə-

nələr yaratmışdır. Belə ki, İngiltərədə məhkəmə prosesinin ittiham xarakter daşması, xüsusi vəzifəli şəxslərə həvalə edilən dövlət ittihamçısı institutunun yaranmasının qarşısını almışdır. Onun əvəzinə XIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq, iki kateqoriyaya bölünən peşəkar hüquq müdafiəçiləri – barristerlər və solisitorlar fəaliyyətə başlayırlar. Roman-german hüququndan fərqli olaraq, siyasi baxışlarına görə peşəkar fəaliyyətlərində hər hansı bir rəsmi təlimata əsaslanmayan və heç bir dövlət qulluqçusu olmayan hər iki kateqoriyadan olan hüquqşünaslar prosesdəki qarşılıqlı ittihamı müdafiə edirdilər.

2. Ümumi hüququn təşəkkülü və inkişafı mərhələləri

Ümumi hüququn təşəkkülü və inkişafı tarixinin öyrənilməsi, onun daha mühüm və xarakterik cəhətlərini aşkar etməklə yanaşı, uzun əsrlər ərzində baş verən təkmilləşmə prosesini də izləməyə imkan verir. Ümumi hüququn, onunla birlikdə ingilissakson ada hüququnun təşəkkülü və inkişafı tarixi şərt olaraq aşağıdakı 4 mərhələyə bölünür:

1) İngilissakson mərhələsi. Adət hüququ. Barbar pravdaları (Etilstan, Etelbert, İne pravdaları). Knut qanunları.

2) Ümumi hüquq (common law) mərhələsi (1066-1485-ci illər). Səyyar məhkəmə praktikasının (presedentlərin) güclənməsi. Barristlərin (hüquq müdafiəçiləri, vəkillər) presedentlərlə təlimatlanması.

3) İngiltərə ədalət hüququnun (law of equity) və ya lord-kansler hüququnun yaranması və onun ümumi hüquqla rəqabəti mərhələsi (1485-1832-ci illər).

4) 1832-ci ildən bu günə qədər olan və ümumi hüququn (common law) və ədalət hüququnun (lord-kansler) vahid presedent hüququnda birləşməsi mərhələsi.

İngilissakson mərhələsi adlanan ilk mərhələ üçün xarakterik cəhət, İngiltərə ərazisində məskən salmış german mənşəli barbar tayfalardan olan anqlar, sakslar, yutlar və digər tayfalar tərəfindən

çoxsaylı qanun və adətlərin qəbul edilməsi olmuşdur. Bundan əlavə, ölkə ərazisində hamı üçün nəzərdə tutulan, bir-biri ilə əlaqələndirilmiş vahid hüquq sistemi yaradılmamışdır. Yalnız yerli tayfa maraqlarına hesablanmış lokal aktlar (adət hüququ) hüquqi qüvvəyə malik idi. İmperatoru Klavdinin (b.e. 41-54-cü illəri) hakimiyyəti dövründən başlayan və 4 əsr davam etmiş Roma işğalı, İngiltərədə çox zəif iz saxlamışdır. Lakin heç şübhəsiz ki, bu müddət ərzində ümumilikdə roma mədəniyyəti müəyyən, dolayı təsirini göstərə bilmişdir. Xüsusilə də, romalılardan dövlət simvolu (qızıl-gül), latın dili, mərkəzi əlaqələndirmə sistemi qalmışdır. Ancaq romalıların bu ölkənin bütün əhalisinə bəxş edə biləcəkləri ən önəmli mükafatlardan olan roma hüquq sistemi, "öz sahibini" tapa bilməmişdir. Bunun ən başlıca səbəblərindən biri, yerli əhaliyə nisbətən yüksək inkişaf mədəniyyətinə malik olan romalıların, yerli əhali tərəfindən assimilyasiya edilməməsi olmuşdur. Ümumilikdə, romalıların münasibət işğalçılara münasibətdən o yana gedə bilməmişdir. Ona görə də, romalıların hüquq sistemi, işğalçı hakimiyyət atributu kimi qəbul edilmişdir. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, dolayı olsa da zəngin roma icması və hüquqi mədəniyyəti öz izini saxlaya bilmişdir. Xüsusilə də ingilis hüququnun müxtəlif prinsiplərinin və ayrı-ayrı institutlarının qurulmasında, inkişafında Roma hüququ öz təsirini göstərmişdir.

Roma işğalının başa çatmasından sonra, İngiltərə ərazisində məskunlaşan ayrı-ayrı tayfaların çoxsaylı ənənə və adətləri dirçəlməyə və dominatlıq etməyə başlayır. İngilissakson mərhələsi barədə mənbələrdə məlumatların qıtlığı, onun xarakteri xüsusiyyətləri barədə geniş fikir yürütməkdə çətinliklər yaradır. Bu mərhələnin xüsusiyyətlərinə, onun "yazılmamış xarakterli" olmasının üstünlüyü, onun təşəkkülü prosesinə bir tərəfdən Roma hüququnun, digər tərəfdən german tayfaları ilə uzlaşan "tevtan adət və ənənələrinin" təsir etməsi, ingilissakson hüququn nizamsız və sistemsiz xarakteri olmasını qeyd etməli olar.

İngiltərədə VII əsrdə (696-cı il) xristianlığın qəbul edilməsi ingilssakson hüququnun inkişaf xüsusiyyətlərində təsirsiz ötürməmişdir. İlk növbədə tədricən, kral hakimiyyətinin ədalətin və məhkəmə hüququnun ən yüksək mənbəyinə çevrilməsi prosesi baş vermiş, kilsə qanunvericilik aktlarının, məhkəmə qərarlarının və kral qanunlarının, ingilissakson hüququnda əhəmiyyətli dərəcədə rolu artması baş vermişdir. İctimai münasibətlərin məhdud cəhətlərini tənzimləyən barbar qanunlarının tərtib olunması prosesinə, təqribən 600-cü ildə Kent kralı Etelberqin, cəmi 90 qısa maddədən (əslində söz ifadəsindən) ibarət qanunları ilə başlanılmışdır. Kent kralı Etelbert (560-616-cı illər) dövründə əsasən cinayət hüquq normalarını əhatə edən qanunnamə hazırlanmışdır. Uesseks krallığında, təqribən 690-cı ildə İne pravdası hazırlanmışdır. IX əsrdə Alfredin hakimiyyət dövründə (871-899-cu illər) nisbi olaraq mərkəzləşmiş dövləti əhatə edən Alfred pravdaları qüvvəyə minmişdir. Britaniyanı işğal etmiş Danimarka kralı Knut, 1017-ci ildə daha mükəmməl və nəslə qəbilə-icma quruluşundan birbaşa feodalizm quruluşuna keçən münasibətləri tənzimləyən və bütün dövlətə şamil edilən Knut qanunlarını vermişdir.

IX əsrdə 7 ingilissakson krallıqları (Kent, Şərqi Sesseks, Uesseks, Notumbriya, Mersiya, Şərqi Anqiliya və Qərbi Usesseks), XII əsrdən İngiltərə dövlətində birləşmiş və əvvəllər öz ərazilərində formalaşmış müvafiq qanun, adət-ənənələri mərkəzi dövlətdə tətbiq etməyə başlamışdılar. İngiltərə ərazisində xristianlığın yayılmasından sonra yeniskopun verdiyi vergə, kralının vergədən üstün hüquqi qüvvəyə malik olsa da, tədricən kral hakimiyyətinin güclənməsi prosesi baş verirdi. Belə ki, monarx torpaq üzərində ali mülkiyyət hüququna, sikkə zərbi üzərində inhisar hüququna, azad əhalidən natural verginin toplanması və hərbi xidmətə çağırılması hüququna, X əsrdən başlayaraq yaradılmış qraflıqlara öz nümayəndələri şerifləri təyin etmək hüququna və nəhayət, məhkəmələrin təşkil edilməsi hüququna malik idi. Beləliklə, ingilissakson mərhələsində kral sarayının, tədricən bütün ölkə üzrə idarəçilik mərkəzinə, kralın yaxın ətrafında olanların isə

vəzifəli şəxslərə çevrilməsi prosesi baş vermiş və mərkəzləşdirilmiş dövlətin yaradılmasına obyektiv, o cümlədən də bütün ölkəni əhatə edəcək hüququn formalaşması üçün geniş zəmin hazırlanmışdır.

1066-cı il Normandiya işğalından sonra, İngiltərə hüquq tarixinin ikinci mərhələsi olan ümumi hüququn təşəkkülü və formalaşması prosesi daha sürətlə inkişaf edir. Bu mərhələ XV əsrdə Tyüdorlar sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsinə qədər davam etmişdir. Məhz bu dövrdən sonra hüquq tarixinin "həqiqi ingilis hüququ" mərhələsi başlayır. Birinci mərhələdə fəaliyyət göstərən qraf məhkəmələri (country courts) və soten məhkəmələrini (hundred courts) baron, mülkədar məhkəmələri tədricən sıxışdırmağa başlamışdır. Digər tərəfdən, Normandiya işğalı ilə icma-tayfa dövrü də başa çatmış və ölkədə feodalizm quruluşu formalaşmışdır.

Kontinent ölkələri ilə müqayisədə, İngiltərədə mərkəzləşmiş dövlətin inkişafı başqa yolla getmişdir. Yəni "vassalımın vassalı mənim vassalım deyil" prinsipi təsbit edilməmişdir. İki əsas qrupa bölünən feodallar, bilavasitə krala tabe olan iri vassallarından (qraflar, baronlar) və vassallardan (orta və kiçik torpaq sahiblərindən) ibarət olmaqla krala xidmət etməli və onun bütün tapşırıqlarını müzakirəsiz yerinə yetirməli idilər. Lakin güclü mərkəzləşdirilmiş kral hakimiyyətinin yaranması və kralın ali məhkəmə səlahiyyətlərinin təsbit edilməsi heç də rəvan getməmişdi. Taxt-tacı sui-istifadədə, "senyorların hüquqlarını" pozmaqda təqsirləndirən baronlar, XI-XII əsrlərdə tez-tez baş verən üsyanlara qalxmaları nəticəsində bu proses ləngimişdir. Bu səbəbdən, XII əsrin ortalarına qədər işlərinin böyük əksəriyyətinə, hələ də yerli feodal məhkəmələrində baxılırdı. Kral məhkəmələrində şikayətlərə isə, müstəsna hallarda, yerli feodal məhkəmələrinin imtina etməsi nəticəsində və ya xüsusi olaraq "kral mərhəmətinə" ehtiyac yarandığı hallarda baxılırdı. Bundan əlavə, baxılan işlər ölkədə kral "sülhünə və əmin-amanlığına" təhlükə yaratdığı hallarda və ya xüsusi şərait səbəbindən araşdırılması mümkün olmadıqda da, ali kral məhkəmələri işə qarışdırıdılar. İngiltərə də bu

dövrədən ən yüksək silkin mübahisələrinə baxacaq peşəkar inzibat-məhkəmə orqanları olmadığından, baronlara aid işlərdə "ali məhkəmə" instansiyası kimi şəxsən kral və ya krala yaxın olan adlı-sanlı əyanların daxil olduğu Kral kuryası (Curia regis) çıxış edirdi.

İngiltərə cəmiyyətinin inkişafı və ali kral məhkəməsinə müraciətlərin artması nəticəsində, Kral kuryasında (Curia regis), özünəməxsus məhkəmə hakimiyyəti səlahiyyətləri olan və məhkəmə funksiyalarını yerinə yetirənlər şəxslərin bilavasitə yalnız bu işləri aparmaq üçün obyektiv zərurəti yaranır. Beləliklə, Curia regisə münasibətdə avtonom (muxtər) səlahiyyətlərə malik olan ali kral məhkəmələri bu işləri icra etmək səlahiyyətinə malik olurlar. İlk yaranmış belə məhkəmələrdən biri, mühakimə prosesində monarxın şəxsən özünün də iştirak etdiyi, Kral məhkəməsi olmuşdur. 1175-ci ildən başlayaraq onun tərkibinə daimi fəaliyyət göstərən dünyəvi və dini hakimlər təyin edilirdi. Kral məhkəməsinin və digər ali kral məhkəmə palatalarının fəaliyyət göstərdiyi daimi yer, Vestminster (dövlət idarələrinin, həmçinin parlamentin yerləşdiyi ünvən) olmuşdur. Ali kral məhkəmələri arasında maliyyə hüquq münasibətlərini tənzimləyən Xəzinə məhkəməsi (the Court of Exchequer) mühüm yer tuturdu. Xəzinə məhkəməsi Curia regisin daha çox maliyyə sahəsində səlahiyyətli orqanı kimi çıxış edirdi. Bu səlahiyyətlərə feodalların özləri və feodallarla kral taxt-tacı arasındakı maliyyə mübahisələrini həll etmək daxil idi. Vergilərlə bağlı mübahisələrə xüsusi diqqət verilirdi. Lakin mübahisələr birbaşa deyil, ümumi iddia məhkəmələrində (Common pleas) həllini tapmadıqda, araşdırılmaq üçün Xəzinə məhkəməsinə müraciət edilirdi. Kral məhkəmələrində yalnız azad adamların işlərinə baxırdılar.

Ümumi iddia məhkəmələri (Common pleas), Ali kral məhkəmələrindən fərqli olaraq, birbaşa kral maraqlarına aid edilməyən işlərə dair, bütün təbəələr arasında yaranan torpaq mülkiyyəti, digər daşınmaz əmlaklar və s. bu kimi mübahisələri məhkəmə qaydasında həll edirdi. Məhz ümumi iddia məhkəmələri, tədricən, zaman keçdikcə ümumi hüquq məhkəmələrinin əsasını təşkil etmişdir.

Kral məhkəmə orqanlarının təşkilində, "kral məhkəmə palatası"-nın da böyük rolu olmuşdur. Kral "şəxsi" məhkəməsinin özünəməxsus transformasiya forması olan palata, öz adını, bu məhkəmənin təşkilində kralın zalda əyləşərək, prosesi şəxsən izləməsi adətinin yaranmasından sonra almışdır. Kral məhkəmə palatası, taxt-tacın bilavasitə maraqlarına toxunan həm mülki, həm cinayət işlərini araşdırırdı. Bir müddət sonra isə, kral məhkəmə palatası ümumi iddia məhkəmələri də daxil olmaqla, bütün digər məhkəmələr üzrə ali apellyasiya və nəzarət instansiyasına çevrilmişdir.

İngiltərə məhkəmə sisteminə daxil olan Vestminster məhkəmələri (xəzinə məhkəməsi, ümumi iddia məhkəməsi və kral məhkəmə palatası) ilə yanaşı, bu dövrdə kral səyyar məhkəmə orqanları da mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Ümumilikdə isə, Vestminster məhkəmələri, o cümlədən səyyar məhkəmələr İngiltərə hüquq sisteminin, ümumi hüququn (common law) təşəkkülü və inkişafında həlledici rola malik olmuş və kontinent hüququnda olan pərakəndəliyin qarşısını ala bilmişdir. XII əsrdən başlayaraq daimi əsaslarla fəaliyyət göstərən səyyar məhkəmələr, yerli adət hüququnun unifikasiyasında mühüm rola malik olmuş və kral dəftərxanasının köməyi ilə "ümumi hüququn" məlumat bazası olan "reyestr əmrləri" ("İddia hesabatları", "İllik hesabatlar") siyahısında nümunəvi prezidentlərin qeydə alınmasına nail olmuşdur. XIII əsrin sonlarından başlayaraq, məhkəmə sahəsində daha bir yenilik, qraflıqlarda "əmin-amanlığın" qoruyucuları və ya andlı hakimlər (iclasçılar) təyin olunması praktikasında istifadə olunması qəti olaraq rəsmiləşdirildi.

Məhz öz hüquqi təbiətinə görə, xüsusi-hüquq normalarına üstünlük verən kontinent hüququnda fərqli olaraq, Vestminster məhkəmələrində nəinki ümumi, hətta fərdi-hüquqi mübahisələrin həllində də ümumi-hüquq normalarından istifadənin üstünlük təşkil etməsi, İngiltərə hüquq ənənəsinin əsaslarını "həmişəlik olaraq" müəyyən etmişdir. İngiltərə taxt-tac və onun məhkəmələri, ümumi-hüquqi xarakter daşıyan mövcud hüquq sistemindən bəhrələnə-

rək, müvafiq olaraq siyasi hakimiyyətlərini gücləndirmək və məhkəmə səlahiyyətlərini artırmağa çalışırdılar. Artıq, son orta əsrlərdə daim yurisdiksiya səlahiyyətlərini genişləndirən kral məhkəmələrindən başqa, digər məhkəmələr praktiki olaraq öz əhəmiyyətlərini itirməyə başlamışdılar. İngiltərə ədliyyəsinin bütün səlahiyyətlərinə malik olan məhkəmələrin yeganə məqsədi, kralın özünün və taxt-tacın maraqlarını qorumaq idi. İngiltərə məhkəmələrində xüsusi-hüquq xarakter daşıyan mübahisəli işlərə baxılması ilə birlikdə, xüsusi hüquq anlayışı da yox olmağa başlayır. Kral məhkəmələrinin çıxardığı istənilən qərarlardan edilən bütün şikayətlərə, iddialara, apellyasiyalara isə xüsusi deyil, ümumi xarakter verilirdi.

Ümumi hüququn inkişafında üçüncü mərhələ 1485-ci ildə Tüydorlar sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsindən başlayaraq 1832-ci il İngiltərədə ilk seçki islahatına qədər davam etmişdir. Bu mərhələnin xarakterik cəhətlərinə, ümumi hüququn çiçəklənməsi, onun lord-kansler və ya ədalət hüququ (law of equity) ilə əməkdaşlığı və ya əksinə, eyni zamanda rəqabətini və nəhayət, ümumi hüququn ilk dəfə olaraq ölkə sərhədlərindən kənara çıxaraq ekspansiya etməsini aid etmək olar. Bəzən bu mərhələ, ümumi hüququn inkişafının böhranlı cəhətlərinin ortaya çıxması mərhələsi kimi də təzahür edir. Bunun bir səbəbi, ümumi hüquq məhkəmələrinin həddən artıq səlahiyyətlərinin genişlənməsi nəticəsində daxil olan çoxsaylı iddialara baxmağın öhdəsindən gəlməyin mümkün olmaması ilə, digəri isə məhkəmə prosedurunun özünün mürəkkəb və mühafizəkarlığı (konservativ) ilə əlaqədar olmuşdur.

Bununla belə, İngiltərədə ümumi hüququn inkişafı davam etmiş və bu inkişafı müəyyən yeni amillər zənginləşdirmişdir. Artıq, mövcud prosedur qaydalara müvafiq olaraq mütləq kral məhkəmələrinə müraciət etmək üçün, kral taxt-tacında yüksək vəzifəli şəxs olan lord-kanslerin adına xüsusi yazılı (writ) ərizə təqdim olunmalı idi. Formal-hüquqi düşüncəyə görə, kral tərəfindən imtiyaz kimi müəyyən edilən yazılı müraciət hüququnun əldə edilməsində əsas şərt, ilk növbədə,

əvvəlcədən lord-kanslerə bütün məhkəmə xərclərinin ödənilməsi olmuşdur. Kralın kanslerə belə bir göstəriş verməsi, sadəcə olaraq, onun "fəaliyyətə başlamaq üçün icazə alması" kimi deyil, eyni zamanda "cavabdehə kral sülhünü və hüququ pozmamalı və iddiaçının tələblərini təmin etməklə bağlı əmr etməsi kimi" təfsir olunmalıdır. Xüsusi yazılı ərizə (writ) nəinki prosedur planı, eyni zamanda məsələnin həllinin mahiyyəti üzrə də mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Xüsusi yazılı (writ) ərizənin təqdim edilməsi ilə əlaqədar kral təlimatları (əmr, sərəncam) sisteminin həddən artıq çoxaldığı dövrdə, bu təlimatlar, həm ümumi hüquq məhkəmələrinin yurisdiksiyasının müəyyən edilməsində, həm onun bu və ya digər təlimatla bağlı məzmununda, həm də təlimatın düzgün seçilməsində mühüm rol və əhəmiyyətə malik olmuşdur. Məhz bu dövrdə ingilis hüquqsünasları belə bir fikir ifadə edirdilər ki, harada təlimat yoxdur, deməli, orada hüquq da yoxdur ("where there is no writ, there is no right"). Belə qaydalardan, istisnasız olaraq bütün hallar üzrə (borcların qaytarılması, "özgə əşyasını qanunsuz ələ keçirməyə görə", bağlanmış müqavilə üzrə restitusiya elan edilməsinə görə və s.), ilk növbədə isə, ölkədə kral hakimiyyətinin güclənməsindən narahat olan olaraq, öz manorlarında (sahibliklərində olan torpaqlarda, mülklərində) əvvəlki məhkəmə hakimiyyətlərin bərpa etmələrini arzu edən senyor-baronların qarşısının alınmasında istifadə edilmişdir.

Əsasən kral təlimatları dayanan və həddən artıq mürəkkəbləşən və "ağırlaşan" məhkəmə proseduru, kral məhkəmələrinin – ümumi hüquq yaradıcılarının fəaliyyətini çətinləşdirmiş və geniş dairələr tərəfindən narazılığa səbəb olmuşdur. Məhz bu dövrdə ümumi hüququn özü formal prosedur qaydalardan asılı vəziyyətə düşmüşdür. Artıq ümumi hüquq üçün iqiqat təhlükə yaranmışdır: bir tərəfdən inkişaf edən dövrün tələbləri ilə ayaqlaşmaq, digər tərəfdən isə hakimlər təbəqəsinin mühafizəkarlığı və "tənbelliyi" təhlükəsi. XII əsrdə öz parlaq inkişafına çatan ümumi hüquq, hər iki təhlükədən yayına bilməmiş və ümumi hüquqa rəqib olan yeni hü-

huquq sisteminin yaranması riski ilə qarşılaşmışdır. Vaxtilə antik roma mülki hüququ klassik mərhələdə eyni vəziyyətlə qarşılaşmış və pretor hüququ ilə əvəz olunmaq təhlükəsilə üz-üzə qalmışdır. Lakin magistr-pretorların hüquqyaratma sahəsində tətbiq etdikləri hüquqi texnikanın köməyi ilə vəziyyətdən çıxmaq mümkün olmuş və ümumilikdə gələcək roman-german hüquq sistemi mühafizə edilmişdir. İngiltərə hüquq sistemində bu oxşar proseslər baş vermiş, ümumi hüquqa yeni rəqib-sistem "ədalət hüququ" (Law of Equity) olmuşdur.

Ədalət hüququnun inkişafı özünə məxsus xüsusiyyətləri ilə müşayiət olunmuşdur. Lord-kanslerin qərarı ilə formalaşan ədalət hüququ, kral və Şura tərəfindən ona verilmiş səlahiyyətlər həddində, adi kral məhkəmələrində çıxarılmış qərarlardan edilən şikayət və apellyasiyalara baxırdı. Ədalət hüququnun "mənbəyi kral mərhəməti və ədaləti" idi. Məhz krala müraciət edənlər, ondan mübahisəli işlərin araşdırılmasına müdaxilə etməyi və "öz mərhəmətini göstərməyi" xahiş edirdilər. Bu məsələlərdə kralın adından çıxış edərək onun "sözçüsü" və "vicdanı" olan lord-kanslerin qərarları, əvvəlcə "məhiyyəti üzrə ədalətə", bir müddət keçdikdən sonra isə, yalnız "kral ədaləti" doktrinasına əsaslanmışdır. Digər tərəfdən yaranmış əlverişli şəraitdən istifadə edən ədalət hüququ hakimləri, adi kral məhkəmələrindən daxil olan ümumi hüquq üzrə prosedur fəaliyyəti və prinsipləri təftiş edərək, onları korrektə etmək üçün də əlverişli fürsət əldə etmişdilər.

Ümumi məhkəmələrdə hüquqlarının pozulduğunu və lazımı peşəkarlıq səviyyədə məhkəmə işlərinin aparılmadığını hesab edən iddiaçılar, krala müraciət edərək onların hüquqlarını "vicdanlı və ədalətli" qorunmasını xahiş edirdilər. Kral adına edilən müraciətlərin sayının artması, son olaraq lord-kanslerin başçılıq etdiyi aparatın, xüsusi məhkəmə orqanı kimi fəaliyyət göstərməsinə gətirib çıxarmışdır. Lord-kansler məhkəməsinin (və ya ədalət məhkəməsi) fərdi xüsusiyyətinə görə, bu məhkəmə, ümumi məhkəmə hüquq normaları ilə əlaqəli deyildir və fəaliyyətində yalnız, ədalətə əsaslanan və xüsusi müəyyən etdiyi normalardan istifadə edirdi. Mülki işləri araşdıran lord-kansler

məhkəməsi, kanon (kilsə) hüququndan mənimsədiyi yazılı prosedurlardan geniş istifadə etmişdir. Həmçinin ədalət məhkəməsi, mülki işlərin araşdırılmasında Roma və kanon (maddi hüquq) hüquq normalardan istifadəyə üstünlük vermişdir. Lord-kansler hüququnun daha bir xüsusiyyəti isə, ümumi hüquqla ədalət hüququ arasında kolliziya yarandığı halda ümumi hüquqa üstünlük verməsi idi. Ədalət hüququnun öz normaları arasında kolliziya yarandığı halda isə, daha əvvəl yaranmış norma prioritet hesab edilirdi. Lord-kansler məhkəməsi fəaliyyətində qanun normalarından (kral statutlarına, parlament qanunvericiliyinə) istifadənin mümkünlüyünü qəbul etmiş, lakin "ədalətsiz etməmək naminə" onun tətbiqini məqbul hesab etməmişdir.

Lord-kansler məhkəməsinin fəaliyyətində, yuxarıda qeyd olunan "ədalət prinsipləri" ilə yanaşı, "maksimi" adlanan və məhkəmə təhqiqatı keçirməyə hazırlaşan müvafiq məhkəmədən, öz araşdırmasında yalnız "ədalətə və təbii xarakterə" istinad etməsini tələb edən formulu da qeyd etmək lazımdır. Hər bir "maksimi" bir sıra deklarativ (bəyannamə) qaydalarla tənzimlənirdi. Deklarativ "maksimi"lər müəyyən edirdi: "Kim ki məhkəməyə müraciət edir, onun öz əlləri təmiz olmalıdır"; "Ədalət məhkəməsi ilk növbədə formaya deyil, işin məzmununa diqqət yetirməlidir"; "İşə baxılmanın gecikdirilməsi, ədalətin pozulmasına əsas səbəbdir"; "Kim ki ədalət məhkəməsinə iddia ilə və ya şikayətlə müraciət edirsə, o özü ədalətli olmalıdır" və s. "maksimi"lər.

Ədalət məhkəməsinin populyarlaşmasında bir sıra amillərdə öz təsirini göstərmişdir. Belə ki, şikayətlərə operativ reaksiya verilməsi və onların araşdırılması prosedurunun sadələşdirilməsi, təbii olaraq ədalət məhkəməsinin nüfuzunu daha da artırmışdır. Digər tərəfdən xüsusi əmrlə möhkəmləndirilmiş geniş səlahiyyətlərə malik olan lord-kansler, itaətsizlik göstərərək mülki işlərə dair ədalət məhkəməsinin çıxardığı qərarlara tabe olmaqdan imtina edən cavabdehin cərimələndirilməsi (sub poena) və ya həbsxanaya salınması hüququ əldə etməsi, ədalət məhkəməsinin etibarına böyük təsir etmişdir. Beləliklə də, bu amillər ədalət hüququnun, onunla paralel olaraq fəaliyyət

yət göstərən ümumi hüquqla müqayisədə, daha böyük rəğbət qazanmasını şərtləndirmişdir.

Məhkəmələrin təşkili və onların fəaliyyətində ədalətin qorunmasının təmin edilməsinə qayğı göstərən İngiltərə hökuməti, daha çox diqqəti lord-kansler məhkəməsinə yönəltdi. Lord-kansler tərəfindən Roma və kanon hüququ normalarından istifadə edilməsi, lakin ümumi hüquq məhkəmələrinin fəaliyyəti mövcud olan andlı iclasçılar institutunun, həmçinin aşkarlığın və kütləviləyin olmaması, hökumətin maraqlarını daha çox təmin edirdi. Hökumət, lord-kanslerin məhkəmə fəaliyyətindəki gizli protokollaşmaya (yazıya) və inkvizisiya proseduruna üstünlük verməsini daha məqbul hesab edirdi. Roma hüququnda formula edilmiş "hökmdar qanunun təsir dairəsindən çıxarılıb" fikri, İngiltərə kral mütləqiyyətinin ruhuna və quruluşuna müvafiq idi. Əslində, ümumilikdə lord-kansler tərəfindən formalaşdırılan ədalət hüququ ilə, ali kral məhkəmə hakimləri tərəfindən yaradılan ümumi hüquq arasında nisbət, mahiyyət etibarilə, hüquqi təbiətinə və xarakterinə görə, oxşar idilər. Məhz statut hüququndan prinsiplial fərqlənən hər iki hüquq, məhkəmə hakimlərinin hüququ idi. Çünki statut hüququ yaranma formasına görə, ümumi hüquq və ədalət hüququndan tamamilə fərqlənən, yazılı kral və parlament qanunvericiliyini təsbit etmişdir.

Məhz bu dövrdə İngiltərənin siyasi və hüquq sistemində, ümumi hüququ tamamlayan və onu stimullaşdıraraq inkişaf etdirən ədalət hüququ, sadəcə olaraq, lord-kansler qərarlarının məcmusundan ibarət olmuşdur. Lakin zaman keçdikcə, parlamentdən və ümumi hüquq məhkəmələrindən fərqli olaraq, mütləqiyyətin güclənməsini istəyən lord-kansler məhkəməsi ilə ümumi hüquq məhkəmələri arasında ziddiyyət dərinləşir. İki məhkəmə sistemi arasında açıq toqquşmanın yaranma tarixi 1616-cı ildən başlayır. Ədalət hüququnun öz daxilində baş verən gizli ziddiyyətlə yanaşı, onun ümumi hüquqla da getdikcə dərinləşən fikir ayrılıqları aydın görünməyə başlayır. Xüsusi-lə də, ümumi iddia məhkəməsinin baş hakimi, liberallar partiyasının

parlamentdəki müxalifət lideri E.Kokun lord-kanslərə ünvanlandırıdığı sorğu vəziyyəti daha da gərginləşdirmişdir. Belə ki, baş hakimın sorğusunda lord-kanslerin, istənilən məhkəmə işinin vestminster hakimlərinin əvəzinə həll etmək hüququnun və ya vestminster məhkəməsinin artıq qərar verdiyi eyni iş üzrə yenidən lord-kansler məhkəməsinin araşdırma aparmaq səlahiyyətinin olub-olmamasına aydınlıq gətirilməsini tələb etməsindən sonra, iki sistem arasında ziddiyyətlərin olması bütün çıpaqlığı ilə məlum olur. Ümumi iddia məhkəməsi sədrinin sorğusunda, vestminster məhkəmələrinin ayrı-ayrı qərarlarının icrasına mane olan, müvafiq lord-kansler sərəncamlarının (təlimatlarının) və qərarlarının (incunctions) səlahiyyətli olması məsələsi də şübhə altına alınır. Lakin mübahisələr lord-kanslerin xeyrinə həll edilir və İngiltərə mütləq monarxi I Yakovun imzaladığı fərmanla, ümumi hüquq məhkəmələri normaları ilə ədalət məhkəmələri normaları arasında kolliziya yarandıqda, lord-kansler məhkəmələrinin normaları üstün hesab edilirdi. Beləliklə də, kralın fərmanında potensial olaraq, gələcəkdə iki hüquq sisteminin ayrı-ayrılıqda mövcud olmaları üçün hüquqi baza yaradılmış olurdu. Lakin lord-kansler hüququnun, ümumi məhkəmə hüququndan prioritet olmasını təsbit edən rəsmi qərarın olmasına baxmayaraq, lord-kansler kifayət qədər daha "ağıllı hərəkət edərək, öz qələbəsindən sui-istifadə etmədi". Zaman keçdikcə "səssiz razılığa" gələn hər iki məhkəmə sistemi quruluşu hakimləri, qarşılıqlı fəaliyyət əsasında status quo (predmetlərin ilk dayanıqlı vəziyyəti) qoruyub saxlamağı üstün tuturlar. "Səssiz razılığa" görə, lord-kansler öz yurisdiksiyasını tam həcmdə saxlayır, lakin lord-kansler bu hüquqi səlahiyyətləri vestminster məhkəmələrinin hesabına genişləndirməkdən imtina edirdi; lord-kansler məhkəmələri mövcud prosedurlar əsasında fəaliyyət göstərərək, heç bir halda ümumi məhkəmələrin ünvanlarına "ittihamedici" tələblər irəli sürmürdü; və nəhayət, kral öz hakimiyyət səlahiyyətlərindən istifadə edərək gələcəkdə heç bir halda, vestminster məhkəmələrindən kənar hər hansı yeni məhkəmə orqanı yaratmırdı.

Beləliklə, mövcud razılığı, müxtəlif məhkəmə sistemlərinin təkamülünə, ayrı-ayrı prosedurlar üzrə təkmilləşməyə və hüquq institutları (presedentlər) fəaliyyəti barədə hakimləri arasında olan fikir ayrılıqlarına son qoyulmasına gətirib çıxarmışdır. Lakin ədalət məhkəməsi və ümumi məhkəmələrin tam olaraq birləşməsi baş verməmişdir. Beləliklə, nəticədə uzun əsrlər ərzindən İngiltərə hüquq sistemində paralel olaraq fəaliyyət göstərən müxtəlif məhkəmə quruluşları mövcud olmaqda davam edərək dəyişməmiş və ikili xarakterini bu günə qədər qoruyub saxlamışdır.

Ümumi hüququn dördüncü inkişaf mərhələsi 1832-ci il seçki sistemində keçirilən islahatlardan başlayaraq hal-hazırkı dövrü əhatə edir. Bu mərhələnin xüsusiyyətləri barədə növbəti paragrafda bəhs edəcəyik. Lakin qısaca olaraq qeyd edə bilərik ki, daha çox ümumi hüququn, ədalət hüququ ilə birləşməsi kimi xarakterizə edilən bu mərhələdə də, əvvəllər olduğu kimi İngiltərə hüququnu əsrlər boyu formalaşmış ənənələrini aradan qaldıra bilməmişdir.

3. Ümumi hüququn əsas mənbələrinin xarakteristikası

İngilissakson sistemində hüquq mənbələri anlayışı, digər hüquq ailələrində, o cümlədən roman-german hüququnda olduğundan çox da fərqlənməmişdir. Ümumilikdə hüquq mənbəyi anlayışı, müvafiq hüquq ailəsi daxilində "müəyyən edilərək formalşdırılan" və hakim-hüquqşünasların bilavasitə istifadə etdikləri hüquq normalarının məcmusu kimi qəbul edilmişdir. Daha geniş mənada hüquq mənbəyi, hüquq normalarının müəyyən edildiyi rəsmi sənəd olan aktlarda (record) təsbit edilmişdir. İngiltərə hüququnda isə məhkəmə hesabatları da (law records) belə rəsmi aktlara daxil idi.

Məlumdur ki, hüququn ümumqəbul edilmiş ilk mənbəyi adətlər olmuşdur. Hər bir hüquq sistemi daxilində, o cümlədən də ingilissakson hüquq ailəsində, adətlər haqqında müxtəlif təriflər və baxışlar

mövcuddur. Müasir hüquq sistemləri tərəfindən, adətlərin məişət və hüquqi adətlərə bölgüsü elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır. Ümumqəbul edilmiş tərifə görə, bu və ya digər müəyyən icma və ya sosial qrup üzvləri tərəfindən vərdişə çevrilmiş, davranış stereotipi adətlər adlandırılır. Adət hüququnu digər hüquq normalarından fərqləndirən əsas xüsusiyyəti, bu davranış qaydalarının heç kim tərəfindən düşünlümlüş və məqsədyönlü müəyyən edilməməsi və sanksiyalaşdırılmamasıdır. Bu qaydalar, ictimai praktikada və insanların gündəlik həyatı fəaliyyətlərində kortəbii proses olaraq formalaşmışdır. Adətlər, impuls xarakterli olmaqla ictimai psixologiyanın, ənənənin, əxlaqın, mərasimlərin, vərdişlərin, emosiyaların nəticəsi olaraq təşəkkül tapmışdır. Lakin zaman keçdikcə adətlər müvafiq cəmiyyətdə öz təsbitini və inkişafını tapdıqdan sonra, onlar emosional səviyyəsini və xarakterini itirmiş, rəşional gücünü artıraraq, ictimai münasibətlərin tənzimlənməsinin aktiv nizamlayıcısına çevrilmişdir.

Cəmiyyətin yaranması və inkişafının erkən mərhələsində adətlərdəki normalara riayət edilməsi və bu normaları pozanların cəzalandırılması icmadan, tayfadan qovulmaq, azuqədən məhrum etmək və s. sanksiyalarla təmin edilirdi. Cəmiyyətin sonrakı inkişafı və dövlətin təşəkkül tapması nəticəsində, bu təsir vasitələri keyfiyyətcə dəyişilir və onun gördüyü tədbirlərin bir qismi dövlətə transformasiya edilərək, rəşmi qaydada sanksiyalaşdırılır. İngiltərə dövlətinin formalaşması mərhələsində, adətlər ingilissakson hüququnda ictimai münasibətlərin fəal tənzimləyicisi funksiyasını öz üzərinə götürmüşdür. Məhz hüquqi adətlər ingilissakson hüququnun ilk mənbələrindən olmuşdur. Adətlərin digər hüquq mənbələrindən fərqləndirən xarakterik xüsusiyyəti, "mənəvi başlanğıca", bilavasitə insan emosiyası nəticəsində formalaşma xarakterinə malik olması idi. Qeyd etmək lazımdır ki, mərkəzləşmiş dövlət ənənələrinin erkən yaranması səbəbindən və hakimlərin bilavasitə hüquqi fəaliyyəti nəticəsində, ümumilikdə İngiltərə hüququ "adət hüququ" olmamışdır.

İngiltərənin erkən feodal monarxiyalarında, kral hakimiyyətinin

qanunvericilik fəaliyyəti nəticəsi olaraq, yeni hüquq normalarının da daxil edildiyi adət hüquqlarının külliyyatları (Etelbert, Etelstan, İne pravdaları) hazırlanmışdır. Normandiya işğalından sonra bu proses davam etmiş, qədim ingilissakson adətləri hüquqi qüvvələrini qoruyub saxlamışdılar. Belə ki, Vilhelm fəth və onun sələfləri, dəfələrlə bəyan etmişdilər ki, "qədim və xoşməramlı" (hafizələrdə qalan) adətləri ləğv etməyəcək və onlara əməl edilməsini təmin edəcəkdilər. 1275-ci il Vestminster statutu, İngiltərə kralı Aslan Ürəkli I Riçardın hakimiyyətə gəldiyi 1189-cu ilə qədər yaranmış adətlərin hüquqi qüvvəsinin həmişəlik saxlanması haqqında qərar qəbul etmişdir. Bu adətlərin əksəriyyəti yerli, partikulyar xarakter daşımışdır. Bu adətlərin həqiqətən mövcud olmalarını təsdiq etmək üçün, məhkəmə mübahisələri zamanı, adətə istinad edən tərəflər, müvafiq adətin mövcud olması barədə sübutlar təqdim etməli idilər. Lakin praktikada bunu təsdiq etmək heç də, həmişə asan olmamışdır. Bununla belə, "qədim, hafizələrdə qalan" və 1189-cu ilə qədər mövcud olmuş adətlər, hüquq mənbəyi olaraq ingilissakson hüququnda qəbul edilərək, öz inkişafını tapmışdır.

Ümumi hüququn ən mühüm mənbəyini məhkəmə presedentləri təşkil etmişdir. Presedentlər, məhkəmə prosesində müəyyən edilən ümumməcburi davranış qaydaları, məhkəmə hakimlərinin qanunyaradıcılıq fəaliyyətinin nəticəsi olaraq, analoji işlərdə tətbiqi məqbul hesab edilən nümunəvi hüquq normalarıdır. İngiltərədə presedent hüququnun yaranma tarixi orta əsrlərdən başlamışdır. XII əsrin ikinci yarısında qraflıqlarda mübahisələri araşdıran kral səyyar məhkəmələri, yalnız kral qanunvericiliyi ilə kifayətlənməyib, yerli adətlərdən və məhkəmə praktikasından istifadə etmişdilər. Vestminsterdəki rezidensiyalarına qayıdaraq səyyar məhkəmələr, məhkəmə prosesində toplanmış təcrübə əsasında ən mükəmməl hesab etdikləri normaları müəyyən edərək onları reyestrlərə ("İddia hesabatları", "İllik hesabatlar") daxil etmiş və həm mərkəzdə, həm də yerlərdə müvafiq işlərə baxarkən bu normaların (presedentlərin) analogiya kimi istifadə olunmasını tövsiyə etmişdilər. Krala, feodal məhkəmələrində müdafiəsiz

qaldıqlarını hesab edən şikayətçilərin sayının həddən artıq artması, təcili tədbirlər görülməsini zəruri etmişdir. Nəticədə, kral tərəfindən imzalanmış 1285-ci il Vestminster statutu, reyestr əmrlərinin "qoruyucusu" olan kral dəftərxanasının lord-kanslərinə, yeni əmrlər (yeni presedentlər) hesabına "ümumi hüquq"un tətbiq qüvvəsinin əhatə dairəsini daha da artırmağa göstəriş verilir. Yuxarı məhkəmə instansiyasının qəbul etdiyi və "illik hesabatlara" düşmüş qərarların, analoji işlərdə aşağı məhkəmələr üçün presedent (təcrübə) olması qaydası, ümumi hüququn ən əsas prinsipi kimi müəyyən edilmişdir. Beləliklə, Vestminster "hesabatları", bütün ölkə üçün vahid, ümumi hüquq (common law) normalarının (məhkəmə presedentlərinin) unifikasiya edilməsinin və tətbiqinin hüquqi əsaslarını müəyyən edərək, bu normaları hüquqi qüvvəyə mindirirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, 1535-ci ildən başlayaraq rəsmi hesabatları, ayrı-ayrı hüquqşünaslar tərəfindən fərdi qaydada sistemləşdirilən məhkəmə hesabatları əvəz etmişdir.

İngiltərə hüququnun mənbəyinə, ümumi adla statutlar adlanan yazılı qanunvericilik aktları daxildir. Yazılı qanunvericilik aktlarına dekretlər, xartiyalar, assizlər, ordonanslar, konstitusiyalar, qərarlar aid edilirdi. İlk dekret 1067-ci ildə Vilhelm fəthetmə tərəfindən verilmiş və kilsənin baronlar və qulluqçular üçün mükəlləfiyyət kimi müəyyən etdiyi tapşırıqların ləğv edilməsi ilə əlaqədar olmuşdur. I Vilhelm 1072-ci ildə, İngiltərədə dünyəvi məhkəmələrin, kilsə məhkəmələrindən ayrılması haqqında qanun vermişdir. II Henrix isə, kilsə üzərində dünyəvi hakimiyyətin təsiri artırmaq üçün 1164-cü ildə Klarendon konstitusiyasını imzalamışdır. 1265-ci ildə parlamentin yaranmasına qədərki dövrdə, kral ordonansları ilə, statutlar arasında fərq qoyulmurdu. Məsələn, 1235-ci ildə parlamentin yaranmasına qədər, Merton statutu verilmişdir. İngiltərədə kral hakimiyyətinin güclənməsi, qanunvericilik fəaliyyətinin artması ilə müşayiət olunmuşdur. Kral tərəfindən ümumi hüquqda olan boşluqların və kolliziyaların aradan qaldırılması, feodalların immunitet hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına dair ardıcıl olaraq Vestminster (1275, 1285, 1290-

cı illər) statutları verilmişdir. Kral tərəfindən imzalanmış 1258-ci il Oksford proviziyası, baronların təzyiqi altında, İngiltərədə icraedici hakimiyyətin baronlar Şurasına verilməsini təsbit etmişdir.

İngiltərədə, zaman keçdikcə yazılı qanunvericilik olan statut, digər aktlardan fərqlənməyə başlayır. Belə ki, yalnız o aktlar statut adlandırılırdı ki, onlara parlament tərəfindən qəbul edilsin və kralın imzası ilə təsdiq edilsinlər. Digər tərəfdən, parlament aktları statusunu alan statutların, orta əsr İngiltərə hüquq mənbələrindən əsas fərqi ondan ibarət olmuşdur ki, statutların qanuna uyğunluğu məsələsi təfsir oluna və məhkəmə qaydasında müzakirə edilə bilməzdi. Müasir parlament aktlarına oxşar olan ilk statut 1327-ci ildə verilmişdir. Krala müraciət edən icmalar palatası, "ümumi müştərək ərizə" formasında təqdim etdikləri hazır qanunlara "kral və onun Şurası" tərəfindən baxılmasını və Böyük kral möhürü ilə təsdiqlənərək yazılı formada cavab verilməsini xahiş etmişdilər. Bu dövrdən başlayaraq, kral tərəfindən qəbul edilmiş qanun aktlarının bir qismi Şuranın razılığı ilə, digər qismi isə, parlamentin razılığı ilə qüvvəyə minirdi. Krala, Şuranın razılığı ilə qanun vermək səlahiyyətini təsdiq edən parlament, eyni zamanda, əvvəl qəbul edilmiş statutların məzmununda dəyişiklik etmək hüququnu, daha sonra qəbul edilmiş statut tərəfindən müəyyən edilməsi qaydasını da rəsmiləşdirdi. Lakin kral mütləqiyyəti dövründə, kralın, parlament tərəfindən məhdudlaşdırılmış qanunvericilik hüquqları, faktiki olaraq aradan qaldırılır. Mühüm dövlət məsələlərinə aid işlər üzrə sərəncamlar verən kral, parlament statutlarının məzmununda əhəmiyyətli dəyişiklik etmişdir. Xüsusilə də, 1539-cu ildə verilmiş statutla geniş səlahiyyətlər əldə etmiş kral, parlamentin toplaşmadığı dövrdə dövlət həyatının istənilən sahələri üzrə statutlar vermək hüququnu bir daha möhkəmləndirmişdir.

İngilssakason hüququnda konstitusiya qüvvəli aktlara aid edilən normaların sistemləşdirilməməsi və unifikasiya edilməməsi, İngiltərədə şifahi konstitusiya quruluşunun möhkəmlənməsinin əsas səbəblərindəndir. Kontinent və digər hüquq sistemləri ilə müqayisədə,

müasir konstitusiyaların əsas məzmunu təsbit edən normalar, hələ orta əsrlərdən İngiltərədə qəbul edilən ilk aktlardan olmuşdur. Belə ki, 1215-ci il "Böyük Azadlıqlar Xartiyası" (konstitusiyanın yazılmış hissəsi), 1689-cu il "Hüquqlar haqqında Bill" və s. bu kimi aktların unifikasiya (vahid sənəddə təsbit) edilməməsi, əsas qanunun (konstitusiyanın) şifahi konstitusiya adlandırılması ilə nəticələnmişdir. İngiltərə hüququnda konstitusiyanın yazılmamış, sözün həqiqi mənasında şifahi hissələri də mövcuddur. Bunlara sanksiyalaşdırılmamış adətlər və ya, sadəcə, "konstitusiya razılaşmaları" daxil edilir. Məsələn, heç bir hüquqi sənəddə icmalar palatasında hökumətin formalaşması barədə və ya nazirlərin parlament qarşısında məsuliyyətini müəyyən edən konkret qanun təsbit olunmamışdır. Şifahi "razılaşmaların" məhkəmə müdafiəsinin təmin olunması haqqında da, hər hansı bir qaydalar müəyyən edilməmişdir. Lakin şifahi "konstitusiya razılaşmaları", sanki yazılmış qanuna çevrilərək hamı tərəfindən əməl olunana ənənə formasını almışdır. İngiltərə konstitusiya tarixində ilk mühüm hüquqi sənədlərdən olan, İngiltərənin və ABŞ-ın müasir qanunlarının əsas mənbəyini təşkil edən 1215-ci il "Böyük Azadlıqlar Xartiyası" (Magna Charta) cəmi 63 maddədən ibarət olmuşdur. Xartiya İngiltərə feodal dövlətinin məhkəmə-inzibati sisteminin mühüm hüquqi prinsiplərini müəyyən etmişdir. Xartiyanın maddələrini 3 əsas qrupda sistemləşdirmək olar. Birinci qrupa əhalinin müxtəlif sosial təbəqələrinin maddi maraqlarını əhatə edən maddələr (1, 2, 9, 13, 15, 18), ikinci qrupa İngiltərə krallığının dövlət mexanizmlərini təkmilləşdirən "konstitusiya" maddələri (12, 14, 61), üçüncü qrupa isə məhkəmə-inzibati aparatın fəaliyyət prinsiplərini müəyyən edən maddələr (17, 20, 21, 39, 40) daxil edilmişdir. Magna Charta 1225-ci ildə il olaraq kral III Henrix və 1297-ci ildə isə sonuncu dəfə I Eduard tərəfindən təsdiq edilmişdir. Artıq XIII əsrdə Xartiyanın bir sıra maddələrinə əhəmiyyətli dərəcədə dəyişiklik edilmiş, 61-ci maddə (parlament yarandıqdan sonra lüzumsuz idi) isə ümumiyyətlə çıxarılmışdır. Məlumdur ki, 1265-ci ildə İngiltərə krallığında, istənilən dövlət əhəmiy-

yətli məsələlərin müzakirə edilməsi məqsədilə parlament yaradılmışdır. 1275-ci il Birinci Vestminster statusu "Böyük İngiltərə Şurası"nı adlandırmaq üçün fransız sözü olan "parlament" terminində istifadə edir. Qədim İngiltərə parlamentarizmi özünün qeyri-məhdud və azad müzakirə forması ilə daim fərqlənmişdir. Parlamentin aşağı – icmalar palatasına spiker sədrlik edirdi. Spiker ("orator") postunun müəyyən edilməsi tarixi də böyük maraq doğurur. Belə ki, 1376-cı ildə üçüncü silkin nümayəndəsi De La Maar məmurların işinə dair kralla danışqlar aparmaq üçün spiker seçilir. Beləliklə, həmin dövrdən başlayaraq icmalar palatası özünə sədr seçir və spiker kral tərəfindən təsdiq edirdi. 1295-ci ildə İngiltərə kral hakimiyyəti ölkədə "müzakirə edərək idarə et" prinsipindən çıxış edərək "nümünəvi parlament" formalaşdırmışdır. Sonralar Avropanın bir çox dövlətlərindən silki və silki-nümayəndəli təsisatlar yaranır.

İngilissakson hüquq mənbələri sırasında doktrinaların da rolu mühüm olmuşdur. Görkəmli hüquqşünas-mütəfəkkirlərin əsrləri, kral yurisdiksiyasının xarakterinə və ümumi hüququn formalaşması və praktiki tətbiqinə dair qiymətli mənbələr hesab edilir. Hələ erkən dövrlərdən başlayaraq ingilis hüquqşünaslarının əsrləri və İngiltərə presedent hüququnun xüsusi xarakteri, onun mövcud iki sistemin (ümumi hüquq və ədalət hüququ) inkişafı labirintində bələdçi rolunu yerinə yetirmişdirlər. İlk traktat XII əsrdə, II Henrixin hakimiyyəti illərində kral sarayının hüquq məsələləri üzrə müşaviri Qlenvill tərəfindən yazılmışdır. Qlenvillin traktatı kral əmrlərinin (təlimat, sərəncamlar) şərhindən bəhs etmişdir. Ümumi hüquq normalarının daha müfəssəl şərhı XIII əsrdə Braktonun "İngiltərənin qanun və adətləri" və "Braktonun qeyd dəftərçəsi" əsərlərində verilmişdir. XV əsrdə İngiltərənin hüquqşünas mütəfəkkirləri hüququn daha mühüm və mürəkkəb məsələlərinə həsr olunmuş yeni hüquqi əsərlər yazmışdılar. Belə ki, Littltonun "Torpaq sahibliyi haqqında", həmçinin Forteskin "Tərifləyiq ingilis qanunları" haqqında traktatlarında bu məsələlərə xüsusi diqqət verilmişdir. Statut hüququnun rolunun artması, ingilis

hüquqşünaslarının tədqiqat mövzusunə çevrilmişdir. XVII əsrin əvvəllərində 4 kitabdan ibarət olan "İngiltərə hüquq institusiyaları" əsəri, məşhur hüquqşünas, ümumi iddia məhkəməsinin sədri olmuş E.-Kokun yaradıcılıq məhsulu olmuşdur. Birinci kitab Littltonun traktatının şərhinə, ikinci kitab daha əhəmiyyətli statutların şərhinə, üçüncü kitab cinayət hüquq normalarının şərhinə, dördüncü kitab isə, məhkəmə quruluşu və məhkəmə icraatının şərhinə həsr edilmişdir. Artıq, məhkəmə hakimlərinin görkəmli ingilis hüquqşünaslarının traktatlarına müraciət etmələri adi hala çevrilmiş və bu əsərlər ingilis hüququnun özünəməxsus mənbəyi kimi daha da möhkəmlənmişdir. İngiltərədə məhkəmə materiallarının fərdi qaydada sistemləşdirilərək dərc edilməsi, məhkəmə presedentlərinin nəzəri əsaslarını formalaşdırmışdı. Bu nəzəriyyələrin rəhbər prinsipini, kral məhkəmələrinə aid müəyyən hüquqi məsələlərin həllində əvvəlki qaydalardan, analogi kimi istifadənin nəzərdə tutulması olmuşdur.

Normandiya işğalı, təbii olaraq İngiltərəni, kontinent Avropasının intellektual həyatı ilə yaxınlaşdırmışdı. Belə ki, Roma və kanon hüququ kursları Oksford universitetində oxunur, monastırlarda xüsusi kanon hüququ məktəbləri açılırdı. İngiltərənin ilk məhkəmə hakimləri, Roma hüququ mədəniyyətini mənimsəmiş din xadimlərindən və məmurlardan təyin edilirdilər. XIII əsrin sonlarından kral I Eduardın hakimiyyəti dövründən hakimlər artıq peşəkarlardan seçilirdi. Kral hakimiyyəti, ümumi hüquq normaları ilə işləyə bilən gələcək hakimlərin və hüquq müdafiəçilərinin hazırlanması üçün təlim kursları yaratmışdır. Məhz hüquqşünasların, baristerlərin və solisitorların da daxil olduqları qapalı korporasiyada ingilissakson ümumi hüquq biliciləri yetişmişdir. İngiltərədə "kral sülhünün və əmin-amanlığının" mühafizəsində, hüquqi bazanın təminatçısı funksiyasını öz üzərinə götürən hüquq korporasiya, ilk növbədə peşəkar fəaliyyətlərinin qorunması qayğısına qalmış, eyni zamanda ümumi hüququn roma hüququndan müqayisə olunmaz dərəcədə üstün olmasını sübut etməyə çalışmışdır.

İngiltərədə orta əsr hüquq mənbələrinə iyerarxiyasında ticarət və kanon hüquq normaları da xüsusi yer tuturdu. Dövlətlərarası və beynəlxalq münasibətlər zəminində formalaşan ticarət hüququ, ümumi hüququn mühafizəkar formalizminin aradan qaldırılmasına və bazar münasibətlərinin inkişaf etdirilməsinə yönəlmişdir. İngiltərə ticarət məhkəməsinin fəaliyyəti nəticəsində, çoxsaylı ticarət hüququ adətləri yaranmışdır. Ticarət hüququ normalarının bir qisminin hüquqi qüvvəsi kral tərəfindən təsdiq edilərək möhkəmləndirilmişdir. XIII əsrdən başlayaraq, İngiltərənin beynəlxalq dəniz limanları mühüm ticarət mərkəzlərinə və burada fəaliyyət göstərən topdantsatış yarmarkalarına malik idi. Bu liman şəhərlərində xüsusi ticarət məhkəmələri şəbəkəsi (court of the staple) fəaliyyət göstərmişdir. XIV əsrdə artıq, İngiltərənin 614 şəhərində belə xüsusi ticarət məhkəmələri mövcud olmuşdur. Kral beynəlxalq ticarətin təhlükəsizliyinin təminatçısı olaraq, xəzinəyə külli miqdarda gəlir gətirən ticarətin inkişafına, o cümlədən ticarət hüququ məhkəmələrinin, tacirlərinin peşə fəaliyyətlərinin, və hüquqlarının müdafiəsinə çalışmışdır. Hələ 1215-ci il "Böyük Azadlıqlar Xartiyasının" 41-ci maddəsində ticarət hüququ sahəsində məhkəmələrin rolunun artırılması və tacirlərə güzəştlər edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. 1353-cü ildə verilmiş statutta, İngiltərə şəhərlərinin merlərinin sədrliyi ilə, yerli və dənizlərin o tayından gələn tacirlərin də daxil olduqları topdantsatış ticarətin təşkili qaydaları, o cümlədən şəhər ticarət məhkəmələrinin fəaliyyətlərinin tənzimlənməsinə dair hüquqi normalar müəyyən edilmişdir. Statuta görə, ticarət məhkəmələrindən apellyasiya qaydasında həm kral məhkəmələrinə, həm də lord-kansler məhkəməsinə şikayət etmək hüququ nəzərdə tutulurdu. 1353-cü il statutu ticarət hüququ məhkəmələrinə ümumi hüquqa deyil, birbaşa ticarət hüququ normalarına istinad etməyi təsbit etmişdir. Bu məhkəmələrdə ticarət hüququnun bir sıra, veksellərin köçürülməsi (qiymətli kağızlar), sığorta polisi, girovluqda olan yüklərin ssudası və s. mühüm institutları şəəkkül taparaq inkişaf etmişdir.

1471-ci ildə yarmarkalarla əlaqəsi olan şəxslərin, "toza bulaşmış ayaq" hüququ olması qaydasını müəyyən edən İngiltərə parlamenti, xüsusi qərar qəbul edərək onların ticarət məhkəmələrinə müraciət etmələrini sadələşdirməyə çalışmışdır. Brakton "toza bulaşmış ayaq" (sanki dəniz qabarması və çəkilməsi kimi) hüququnu şərh edərək göstərirdi ki, bu institut, yarmarka məhkəmələrinin yurisdiksiyasına aid edilən işlərin sadələşdirilmiş məhkəmə prosedurlarla və şikayətlərin qısa müddətdə təmin edilməsini nəzərdə tutan qaydaları təsbit etmişdir.

İngiltərədə orta əsrlərdə, dünyəvi və dini hakimiyyətlər öz yurisdiksiyalarını artırmaq uğrunda aramsız mübarizəsi nəticəsində, kilsə məhkəmələrinin fəaliyyəti və buna müvafiq olaraq kanon hüququ normalarının əhəmiyyəti bəzi hallarda artmış, bəzən isə, azalmışdır. Kilsənin yurisdiksiyası nəinki kilsə mülkiyyəti, ailə-nikah və vərəsəliklə bağlı məsələlər üzrə, o cümlədən bidətçilik, allahsızlıq və s. bu kimi cinayət hüququ sahələr üzrə hüquqi qüvvəyə malik olmuşdur. Dini-kilsə normaları, sırf dünyəvi hüququn səlahiyyətlərinə aid edilən mübahisələrə, xüsusilə də öhdəlik hüququnun tənzipetmə obyektinə daxil olan "vədin (öhdəliyin) yerinə yetirilməməsinə" aid iddialara müdaxilə etmişdir. XVI əsrdə, VIII Henrixin hakimiyyəti (1509-1547-ci illər) dövründə, anqlıkan kilsəsinin rəsmi təşəkkülündən sonra, kilsənin yuxarıda göstərilən məsələlər üzrə səlahiyyətləri tanınmışdır. Parlamentin, həmin əsrdə təsdiq etdiyi aktda, bir daha qeyd edilirdi ki, rəsmi olaraq ləğv edilməmiş kanon normaları bütün ölkədə hüquqi qüvvəyə malikdirlər. Yalnız "Letters of business" adlanan və VIII Henrix tərəfindən qüvvəyə mindirilmiş Kenterber və York məclisinin qərarlarında deyilirdi ki, kanon normaları kral qanunlarına və taxt-tacın səlahiyyətlərinə aid məsələlərə zidd olmadıqda və onu pozmadıqda səlahiyyətli dirlər. Bununla belə, qanun və vəsiyyət üzrə vərəsəlik kilsə normalarının təfsir olunması hüququ, ümumi məhkəmələrin səlahiyyətinə verilmişdir.

4. İngiltərədə “hüquq sahələri”nin inkişafı

İngiltərədə hüquq sahələrinin təşəkkülü və inkişafı, ümumilikdə mövcud feodalizm quruluşunun xarakteri xüsusiyyətləri ilə şərtlənirdi. Feodalizm quruluşunun əsas institutlarından olan torpaq mülkiyyəti və ona sahiblik bir çox cəhətlərinə görə, dövlətin bütün hüquq sisteminin xarakterini müəyyən etmişdir. İngiltərə feodal dövlətində torpaq üzərində mülkiyyət hüququ müqavilə, vərəsəlik, bağışlama və müddət sahibliyi ilə əldə edilirdi. İngiltərə kralı isə bütün torpaqlar üzərində baş mülkiyyətçi hüququna malik olmuşdur. İngilis hüququnda substitusiya qaydasına görə, yeni sahib öz sələfinin vəzifələrini öhdəsinə götürürdü. Senyorun razılığı ilə torpağın bir hissəsinin sahiblik qaydasında öz vassalına verilməsini nəzərdə tutan subinfeodasiya isə, 1290-cı il Vestminster statutu ilə ləğv edilmişdir. Substitusiya qaydasını qüvvədə saxlayan Vestminster statutu, ikinci maddədə hər bir yeni alıcını "baş lordun vassalı" kimi təsbit etmişdir. İngiltərə feodal dövlətində, sərəncam vermə səlahiyyətlərindən asılı olaraq, torpaq mülkiyyəti üzərində hüquqi recim üç növ azad torpaq sahibliyini fərqləndirirdi. Birincisi, mülkiyyət sahibinin vərəsələrinə keçən bağışlanmış torpaqlar. 1290-cı il statutuna müvafiq olaraq, vərəsəsiz torpaqlar senyora qaytarılırdı. İkincisi, yalnız qanun üzrə vərəsələrə ötürülən toxunulmaz torpaqlarımız. Toxunulmaz torpaqlar, ənənə xətt üzrə övladlara, adətən mayorat qismində böyük oğula ötürülürdü. XIII əsrdə təsdiq edilmiş Vestminster statutları mayoratı rəsmiləşdirdi. Üçüncü, xidmət əvəzinə verilən şərti ömürlük torpaq sahibliyi. Xidmət edən vassal vəfat etdikdə, bu torpaqlar senyora qaytarılırdı.

İngiltərə hüququ, daşınar və daşınmaz əmlakları fərqləndirirdi. Bununla yanaşı, əmlakın real mülkiyyətə (real property) və fərdi mülkiyyətə (personal property) ayrılmasının ənənəvi formaları da mövcud olmuşdur. Real və fərdi mülkiyyət bölgüsü institutu, onların tarixən formalaşmış müxtəlif iddialarla müdafiə olunması ilə əlaqədardır. Belə ki, nəsli (qəbilə-tayfa əcdadlarından qalma mülkiyyət) daşınmaz mülkiyyət (roma kvrit mülkiyyəti kimi), real iddialarla mü-

dafiə olunurdu. Yalnız bu mülkiyyət forması, kraldan və ya lorddan asılı olmayan azad sahiblik hüququna malik idi. Bütün feodalları, titulları bu qrupa aid edilirdi. Digər bütün əmlaklar, fərdi iddialarla təmin edilirdilər.

İngiltərə kralı normandiya işğalına qədər, torpaqları iqtisadi tərəfindən çox, hərbi-siyasi cəhətinə görə, hərbi və digər qulluq xidmətləri əvəzinə feodal len formasında paylamaqda maraqlı olmuşdur. Bu mərhələdə torpaqların paylanılmasının bökənd, folkənd (camaat torpaqları) və allod formaları geniş yayılmışdır. Normandiya istilasından sonrakı İngiltərədə, artıq torpaq mülkiyyət üzərində qeyri-məhdud anlayışı sıradan çıxmışdır. Torpaq hüququ iki əsas anlayışla-sahiblik (tenancy) hüququnun əldə edilməsi və sahiblik hüququnun yerinə yetirilməsi səlahiyyətləri ilə, o cümlədən də hüquqi maraqların təmin edilməsi ilə (müddət sahibliyi, özgəninkiləşdirmək və s.) müəyyən edilirdi. Sahiblik (tenancy) öz növbəsində azad və azad olmayan (asılı) sahibliyə ayrılırdı. Azad sahiblik (freehold) cəngavər xidməti müqabilində və ya şəxsi xidmət əvəzinə, kəndli tərəfindən lorda (senyora), müəyyən razılaşdırılmış pul məbləğini (fiksiya edilmiş qiymət) ödəməklə, torpaqları öz yurisdiksiyasına daxil etmək hüququ əldə etmiş sahiblik olmuşdur. İngiltərə hüququnda azad olmayan sahiblik isə, kəndlinin lorda xeyrinə, şəxsi və torpaq mükəlləfiyyətlərini yerinə yetirməsi ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, azad olmayan sahiblik, irsən (varisə) ötürülən, özündə feodal tərəfindən irəli sürülən icarə şərtlərini təsbit edən və bu şərtləri manor (feodal malikanəsi) məhkəmə protokollarında rəsmiləşdirərək surətini (copyhold) kəndliyə təqdim etmək qaydası ilə müəyyən edilmişdir. İlk dövrlərdə azad olmayan sahibliklə bağlı iddiaları kral məhkəmələrində müdafiə etmək mümkün olmurdu. XV əsrdə copyholderin iddialarına kansler məhkəmələrində baxılmağa başlandı. XVI əsrdə isə, lord-kansler məhkəməsinin təzyiqi ilə azad olmayan sahibliklə bağlı iddialara ümumi məhkəmələrdə qəbul etməyə məcbur oldular. Buna səbəb isə, "freeholderin maraqlarının" yaranması ilə bağlı olmuşdu.

XIII əsrdən başlayaraq feodal torpaq mülkiyyəti, bilavasitə icma torpaqlarının çəpərlənməsi və kəndlilərin bu mülkiyyətdən məhrum edilməsi hesabına genişlənməyə başlamışdı. 1236-cı il Merton statutu kəndlilərin etiraz etmələrinə baxmayaraq icma torpaqlarının çəpərlənməsində ilk hüquqi akt olmuşdu. 1285-ci il ikinci Vestminster statutu nəinki bu qaydaları möhkəmləndirmişdi, eyni zamanda onun hüquqi qüvvəsini genişləndirərək, lord tərəfindən hasarlanmış çəpərləri sökənlərə qarşı cinayət təqibini nəzərdə tuturdu. Vestminster statutuna görə, kəndlilər sökülmüş çəpərləri bərpa etməklə yanaşı, feodala dəymiş ziyanı da ödəməli idilər.

Müasir hüquq sistemlərində formalaşan müxtəlif əmlak hüququ institutları sırasında, "trust" adlanan mülkiyyətin etibar edilməsi, "xalis" ingilissakson hüquq institutu kimi formalaşmışdır. Bu barədə fəxr edən ingilis hüquqşünası F.Maytlend yazırdı ki, trust institutu ingilislərin yurispurdensiya sahəsində müəyyən böyük və uğurlu nailiyyətlərindən ən mühümüdür. Bu institutun mahiyyəti ondan ibarət olmuşdur ki, trustı təsis edən mülkiyyətçi (settler of trust), etibar etdiyi digər şəxsə (trustee) öz əmlakının idarə olunmasını həvalə edirdi. Daşınmaz əmlaka sahibliyi müəyyən şərtlərlə öz üzərinə götürən şəxs (trustee), həmin mülkiyyətdən trust təsis edənin mənafeyinə uyğun və insafla istifadə etməsinə təminat verirdi. Torpaqların istifadə (use) üçün verilməsi institutu, hələ XII əsrdə, xaç yürüyüşləri zamanı geniş yayılmışdır. Belə ki, yürüyüşə çıxan torpaq və digər daşınmaz mülkiyyət sahibi olan cəngavərlər və feodallar, öz oğlanlarının yeniyetməlik yaşına (hüquqi fəaliyyət qabiliyyəti yaranana qədər) və ya özlərinin qayıdışlarına qədər, onlara məxsus əmlakları yaxın qohumlarına və ya dostlarına etibar edirdilər. Müflisləşmiş kilsə monarxları tərəfindən də, torpaqların mülki şəxslərə etibar etmələri geniş inkişaf etmişdir. Artıq, XIV əsrdə mülkiyyətin etibar edilməsi institutu, bu sahədə ümumi hüquq məhkəmələrində baş verən çoxsaylı hüquq pozuntularının qarşısını almaq məqsədilə, kansler məhkəmələrində müdafiə olunmağa başlanılmışdı. Belə ki, legal owners-

hip adlanan və ümumi hüquq tərəfindən müdafiə olunan mülkiyyətin etibar edilməsi qaydalarından fərqli olaraq, bu dövrədən başlayaraq kansler məhkəmələrində müdafiə olunan equitable ownership müdafiə qaydaları tətbiq edilirdi.

Mülkiyyətin etibar edilməsi institutunu möhkəmləndirən ilk qanunun verilməsi tarixi, 1375-ci ilə aid edilir. Artıq, XV əsrdə əhəmiyyətli sayda daşınmaz mülkiyyət, etibar edilmiş (trust) sahibliyinə keçmişdir. Anqlıkan kilsəsində islahatlar aparan kral VIII Henrix, iri torpaq sahibi olan kilsə və monastırlara məxsus torpaqları müsadirə etmək istədiyi zaman məlum olmuşdur ki, onlara aid torpaqlar kilsə və monastıra etibar edilmiş mülkiyyət hüququndadır və formal olaraq onlar öz torpaqlarının mülkiyyətçiləri hesab edilmirlər. Kilsədən torpaqları almaq istəyən İngiltərə parlamenti 1535-ci ildə belə bir statut (statute of uses) qəbul edir ki, bir şəxs digər şəxsin əmlakını, onun maraqları naminə (birincinin) istifadə etmək istəyirsə, bu mülkiyyətin faktiki sahibi o şəxs hesab edilir ki, onun maraqları naminə həmin torpaqlardan istifadə edilmişdir. Bu statut bir müddət mülkiyyətin etibar edilməsi institutun inkişaf etməsinin qarşısını alsa da, onu tamamilə ləğv edə bilmədi. Kansler məhkəməsi mürəkkəb dolaylı hüquqi konstruksiyadan istifadə etməklə, statutun hüquq qüvvəsindən müvəffəqiyyətlə yayına bilmişdir. Trast adlanan "ikinci istifadə" hüququ, sözün həqiqi mənasında kansler məhkəməsi tərəfindən müdafiə edilərək, etibar edilmiş mülkiyyət institutu kimi öz statusunu qoruyub saxlaya bilmişdir.

İngiltərə hüququnda, ingilissakson mərhələsindən başlayaraq, senyor-vassal münasibətləri zəminində iki tərəfin formal razılığını tələb edən müqavilə hüququ inkişaf etməyə başlamışdır. İne pravdasında müqavilə obyektı olan əşyanın keyfiyyətlərinə görə satıcının məsuliyyətini müəyyən edən normalara, həmçinin mübahisə edən iddiaçı və cavabdehin and içmələrinə rast gəlinirdi. Lakin bu normalar müqavilə münasibətlərindən daha çox inzibati hüquq sahəsinə aid edilirdi. İngiltərə hüququ iki və daha çox tərəflər arasında hüquq və vəzifələr müəyyən edən müqavilə (saziş) öhdəlik münasibətlərini,

"argeement" adlanan dostluq və s. münasibətlərdən yaranan sadə razılıqla fərqləndirirdi. Beləliklə, ingilis hüququnda istənilən müqavilə (contract) razılıq sazişdir, lakin hər razılıq (agreement) müqavilə deyildi. Bazar münasibətlərinin inkişafından sonra ingilis hüququnda müqavilələrin sadə formalar yaranmağa başlamışdı. Bu münasibətlər zəminində müqavilələrdən və deliktlərdən yaranan öhdəliklər inkişaf etməyə başlamışdı. İngiltərə ümumi hüququnda uzun təkamül yolu keçən bu normalar, bu və ya digər formada pozulmuş hüquqların məhkəmə qaydasında təmin edilməsini müəyyən etmişdi.

Ümumi hüquq məhkəmələrində müdafiə olunan ilk iddia növlərindən biri borc müqaviləsinin (action of debt) təmin edilməsi ilə bağlı olmuşdur. Bu iddia növünə Qlenvillein hüquqi traktatında rast gəlinmişdir. Deliktlərlə bir sırada göstərilən action of debt, "ədalətsiz saxlanılmaya" dair iddialara aid edilirdi. Borc (action of debt) barədə iddianın əsasında müqavilədən yaranan öhdəlik deyil, faktiki olaraq gəlirin əldə edilməsi olduğuna görə, məhdud hallarda tətbiq edilirdi. Erkən iddia növlərindən biri, "hesabat haqqında" (tapşırıq barədə məruzə) iddia olmuşdur. "Hesabat haqqında" (action of account) iddianın əsasında bir tərəfin, digər tərəfin xeyrinə müəyyən hərəkətlər (deed) etməsini nəzərdə tuturdu. Bu iddia, ilk dövrlərdə lordla onun manorunu (feodal malikanəsini) idarədən şəxs arasında, mülkiyyətçiyə istifadə edilmiş pul vəsaitləri barədə hesabat verilməsi qaydaları əsasında yaranmışdır. Sonralar action of account ticarət praktikasında, yoldaşlıq fəaliyyəti əsasında tətbiq edilmişdir. "Hesabat haqqında" iddia, I Eduardın 1267-ci il və 1285-ci il statutları ilə hüquqi qüvvəsi möhkəmləndirilmişdir. XIII əsrdə ümumi hüquq məhkəmələrində daha bir iddia növü olan "razılıq (konsenssus) haqqında" iddia tanınmışdır. "Razılıq haqqında" iddianın əsasında, əldə edilmiş konsenssus əsasında bağlanmış və tərəflər arasında möhürlənərək (deed under seal) təsdiq edilmiş müqaviləni yerinə yetirməkdən imtina edən borcludan, öhdəliklərini icra etmək tələbi dayanırdı. Bu razılıq müqaviləsi, həmçinin tərəflərin möhürlərinin təsdiqi

və ya bu formada hər hansı qüsurlar baş verdikdə hüquqi iddia qüvvəsinə malik olurdu. Göründüyü kimi, burada müəyyənədicə an, öhdəliyin icra edilməməsi ilə bağlı tərəflərdən hər hansı birinin ədalətsizliyi deyil, müəyyən hərəkətləri (deed) hüquqi nəticələrə səbəb olması faktı da önə çəkilmişdir. Beləliklə, ingilissakson hüququnda, kontragentlər (müqavilə bağlayan tərəflər) üçün müqavilə hüququnun təməl prinsiplərindən olan, müqavilələrin qanun qüvvəsinə bərabər olan "müqəddəsliyinə" doğru daha bir addım atılmışdır. Bazar münasibətlərinin, artan dövrünün tənzimlənməsinə yönələn müqavilə hüququ, kral qanunvericiliyinə də öz təsirini göstərmişdir. Kral qanunvericiliyi mühüm hüquqi məsələlərin həllində, uzun müddət, ümumi hüquq məhkəmələrini əhəmiyyətli dərəcədə qabaqlayan ticarət məhkəmələrinin praktikasından geniş istifadə etmişdir.

İngiltərə feodal nikah-ailə hüququ, əhəmiyyətli dərəcədə feodal torpaq sahiblərinin maraqlarını qorumağa və müdafiəsini təmin etməyə yönəlmişdir. Nikah-ailə hüququ kanon hüququnun güclü təsirinə məruz qalmışdır. Kanon hüququnun mühüm normalarından olan kilsədə kəbin kəsilməsi, iktarvadlılığın qadağan edilməsi və s. qaydalar bilavasitə dünyəvi qanunlarda da təsbit edilmişdir. Belə ki, 1606-cı il statutuna görə, iktarvadlılıq feloniya (ağır cinayətlər) cinayətləri qrupuna aid edilirdi.

Orta əsr İngiltərə ailəsi patriarxal xarakter daşıyırdı. Ərdə olan qadının statusu həddən artıq məhdud idi. Qadının daşınar əmlakı, ərin mülkiyyətinə keçirdi. Daşınmaz əmlak üzərində isə ərin idarəçiliyi tətbiq edilirdi. Ailəli qadın, ərin icazəsi olmadan müstəqil müqavilə bağlaya və hüquqlarını məhkəmədə müdafiə edə bilməzdi. Ərdə olan qadın, adət hüquq normalarının qüvvədə olduğu kəndli, sənətkar və tacir ailələrində daha üstün fəaliyyət qabiliyyətinə malik olmuşdur. Belə ki, onlar öz əmlaklarını idarə etmək, müqavilə bağlamaq, ticarətlə məşğul olmaq hüququna malik idilər. Erkən ingilissakson hüququnda nikahın xitam üsullarından olan boşanma hüquqi qüvvəyə malik olmuşdur. Boşanma və ya ərin vəfat etməsi nəticəsində, hər evini

tərk edən qadın, ailə əmlakından öz payını (daşınar əmlak, mal-qara, pul) apara bilirdi. Kanon hüququ boşanmanı qadağan etsə də, müstəsna hallarda ər-arvadın bir evdə ayrı-ayrı yaşamalarını mümkün hesab edən "masa və kürsüdən uzaqlaşma" qaydasını da müəyyən etmişdir.

Müstəsna hallarda parlamentin təqdimatı əsasında Roma papasından icazə almaqla boşanma mümkün idi. Məlumdur ki, kral VIII Henrixin boşanma müraciətindən imtina etməsi, İngiltərə krallığının Roma kuriyası ilə əlaqələrinin kəsilməsinə və anqlikan kilsəsi üzərində kral hakimiyyətinin üstünlüyünün müəyyən edilməsi səbəb olmuşdur.

Kəbinsiz doğulan uşaqlar nəinki katolik kilsəsi (günah nəticəsində doğulduğu üçün), eyni zamanda baronlar tərəfindən də tanınmırdı. Kilsənin kəbinsiz doğulan uşaqları, sonra da nikah bağlamaqla qanuniləşdirilən tanınmaları cəhdı, feodal torpaq sahiblərinin ciddi müqaviməti səbəbindən uğursuzluqla nəticələnmişdir. Çünki belə uşaqların tanınması, potensial varislərin dairəsini genişləndirirdi. 1235-ci il Merton statutu kəbinsiz doğulan uşaqların qanuniləşdirilməsini birbaşa qadağan edirdi.

İngiltərə feodal hüququnda vərəsəliyin hər hansı bir vahid sistemi mövcud olmamışdır. Real mülkiyyəti üzrə vərəsəlik münasibətləri, fərdi (şəxsi) mülkiyyət hüquqlarına nisbət zəif inkişaf etmişdir. Ümumi hüquq vəsiyyət üzrə sərəncam hüququ barədə hər hansı bir müddəalar işləyib hazırlamamışdır. Vəsiyyət üzrə sərəncam hüququ, mülkiyyətin etibar edilməsi institutu ilə birlikdə, zaman keçdikcə yeniyetmə yaşına çatmayanların həm qanun və həm də vərəsəlik üzrə əldə etməli olduqları bütün hüquqlarını müəyyən etmişdir. Belə ki, istənilən halda onları (yeniyetmə yaşına çatmayanların mülkiyyətini) idarə etmək üçün, etibar edilmiş mülkiyyətçi təyin edilirdi. 1540-cı ildə ilk dəfə olaraq, vəsiyyət əsasında "özəli" (qoruy) mülkiyyət adlanan daşınmaz mülkiyyət üzərində maneəsiz sərəncam hüququ müəyyən edilirdi. Lakin varislərin üzərinə, miras əldə etməmiş uşaqları maddi cəhətdən təmin etmək öhdəliyi qoyulurdu. Həmçinin ümumi hüquq məhkəmələrində vərəsəlik münasibətlərini reallaşdı-

raraq əsaslandıracaq hüquq təminat bazası olmadığından, bu mübahisələrin realizasiyası kansler məhkəmələrinə həvalə edilirdi. Vəsiyyətnamə sərəncamı tərtib edilməmiş, daşınar mülkiyyətlərə dair iddialar, ər-arvad münasibətlərində olanlar tərəfindən mümkün idi. İngiltərə hüququnda bu institut "lütfkarlıq" (curtesy) adını almışdır.

İngiltərə orta əsr cinayət hüquq normalarının əhəmiyyətli hissəsi məhkəmə praktikasında yaranmışdır. Cinayət hüququnun mənbələri sırasında cinayət statutları bütövlükdə və ya qismən dəyişilmiş formada ümumi hüququn müvafiq normalarını təkrar edirdi. Cinayət hüquq sahəsində mövcud olan digər mürəkkəb vəziyyət onunla şərtləşirdi ki, cinayət və mülki hüquq pozuntusu öz təbiətinə görə hüquqa zidd hərəkətlərin nəticəsi kimi deyil, prosesdə araşdırılma xarakterinə görə fərqləndirilirdi. Belə ki, eyni hüquqa zidd hərəkət həm mülki və ya həm də cinayət əməli kimi dəyərləndirilərək müvafiq iddia ərizəsi ilə mülki və ya cinayət prosessual hüququn araşdırma obyektinə ola bilərdi.

İngiltərə cinayət kompleksi maddələrində, "ümumi hissəyə" aid hər hansı normaya rast gəlinməmişdir. XII əsrə qədər İngiltərə cinayət hüququnda, obyektiv məsuliyyət daşıma qaydası üstünlük təşkil etmişdir. Əsas cinayət əməlləri sırasında qətl, quldurluğu, uşaqların oğurlanması, qadınlara qarşı zorakılıq, sındıraraq daxil olmaqla gecə oğurluğu kimi hərəkətlər üstünlük təşkil etmişdir. Göstərilən əməllər qəsd törədilən (maluce) cinayətlərə aid edilirdi. İngiltərə cinayət hüququnda hərkətsizliklə bağlı cinayət normaları müəyyən edilməmişdir.

XII əsrin əvvəllərindən başlayaraq İngiltərə cinayət hüququnda, roma və kanon hüququnun təsiri altında təqsirin mövcud olması faktı (obyektiv məsuliyyət daşımadan fərqli olaraq), məsuliyyətin müəyyən edilməsinin əsası kimi öz təsbitini tapmışdır. Müqəddəs Avqustin təliminin birinci prinsipində müəyyən edilmiş: "əmələ görə təqsir müəyyən edilmir, əgər iradə günahkar deyildirsə" tezi, 1118-ci ildə I Henrixin qanununda öz təsbitini tapmışdır. XIII əsrdə təqsirin formaları barədə anlayışlara, ingilis hüquqşünaslarının doktrinaları böyük təsir etmişdir. Belə ki, Brekton qəsdən və qəsdən olmayan cina-

yətlərin anlayışlarını fərqləndirərək, öz traktatında göstərdi ki, "qadağan edilmiş (dində haram) işlə məşğul olan şəxs (qatil), hətta onun təqsiri yoxdursa belə, qətl törədirsə, o, məsuliyyət daşıyırdı". Dini-mənəvi baxışlardan çıxış edən Brekton, məsuliyyət daşımını: "kim ki qanunsuz işlə məşğul olursa, cinayət əməlindən törəyən bütün məsuliyyəti daşıyır" kimi qaydaları müəyyən etmişdir. XIII əsrdə, təsadüf nəticəsində digər şəxsi öldürən qatil, kralın mərhəməti qarşılığında bağışlanmasına ümid edə bilərdi. Bütün hallarda qətlə istifadə edilən alət müsadirə edilirdi. Əfv edilmiş şəxs isə "günahların yuyulması üçün Allaha dua etməklə qan ləkəsini üzərindən götürməli idi". Erkən dövrlərdə mövcud olmuş qan intiqamı əvəzinə, qan ləkəsini pul ilə yumaq mümkün idi. Qan pulu isə, xeyriyyəçilik məqsədilə "öldürülən şəxsin narahat ruhunun xilasına, rahatlığına xərclənirdi".

Sadə təsadüf və qəsdən olmadan törədilən cinayətlərin fərqləndirilməsi barədə anlayışlara, "Kokun qeyri-adi doktrinası" adlanan təlimində aydınlıq gətirilməsinə cəhd edilmişdir. Konkret misallarla bu anlayışları izah etmək istəyən Kok göstərdi ki, çöl quşlarını ovlamaq üçün atəş açan şəxs, müəyyən məsafədə ondan aralıda dayanmış adamı heç bir qərəzçilik olmadan, yalnız və yalnız təsadüf nəticəsində öldürədisə, bu sadə təsadüfdür, çünki yalnız çöl quşunun vurulması qanunidir və məqsəddə, adamı vurmaq yox, ov etmək olmuşdur. Əgər şəxs, başqa adama məxsus ev quşunu bilərəkdən atəş açmaqla və ya əllə (ağac selbəsi atmaqla və s.) öldürmək istəyən zaman, ev quşunu deyil, adam öldürədisə, onun hərəkəti ağır (murder) cinayət əməli kimi dəyərləndirilir, çünki onun bu hərəkəti əzəldən qanunsuzdur.

Artıq, XIV əsrin əvvəllərində, İngiltərə cinayət hüququ "ağıldan-kəm və ya tamam ağılsızların öz hərəkətlərinə cavabdehlik daşımaları" prinsipindən çıxış edərək, onların törətdikləri cinayətlərə görə, hər hansı bir məsuliyyət müəyyən etmirdi. Həmçinin cinayət hadisəsi zamanı özünümüdafiə etmək məqsədilə qorunmağa çalışan şəxsin, bu və ya digər fəsadlara səbəb olan müdafiə əməlinin nəticəsinə görə də, cavabdehlik müəyyən edilməmişdir. Məhkəmə

praktikasında işlənilib hazırlanmış cinayətdə iştirakçılıq barədə prezidentin müəyyən etdiyi, "kim başqası vasitəsilə nəşə edirsə, deməli, özü də cinayət edir" prinsipi əsas götürülürdü. Cəzanın ağırlıq dərəcəsi isə, iştirakçının cinayətə əvvəlcədən və ya sonra qoşulmasından asılı olmuşdur. Cinayət baş verənə qədər təhrikçilik formasında iştirakçılıq, "baş icraçının" məsuliyyətinə ekvivalent hesab edilirdi. Cinayət hadisəsindən sonrakı iştirakçılıq isə, daha yüngül cəzanın verilməsini nəzərdə tuturdu. Beləliklə, cinayətdə iştirakçılıq anlayışı, öz növbəsində "cinayətlərin müxtəlif dərəcələri haqqında" təlimin yaranması ilə nəticələnmişdir. Belə ki, bilavasitə cinayətdə iştirak edən şəxs "cinayətdə birinci dərəcəli iştirakçı", cinayətdə bilavasitə iştirak etməyən, lakin hadisə yerində olan şəxs "cinayətdə ikinci dərəcəli iştirakçı", cinayətdə bilavasitə iştirak etməyən, lakin cinayətin baş verən qədər öz məsləhətləri ilə cinayətkara kömək edən və cinayətin törədilməsinin qarşısını almaq üçün heç bir konkret tədbir görməyən şəxs isə "cinayətdə əlavə iştirakçı" hesab edilirdi.

Orta əsr cinayət hüququnda ənənəvi olaraq cinayətlərin xəyanət (treason), feloniya (felony) və misdiminor (misdemeanour) adlanan üç qrupu formalaşmışdır. Cinayətlərin digər klassifikasiyası isə sırf prosessual xarakter daşmışdır. Belə ki, bu tip cinayətlər ittiham aktına (pieces of the Crown və ya indictable offences) əsasən təqib edilir və andlılar məhkəməsi tərəfindən baxılırdı. Həmçinin daha az əhəmiyyətli hüquqpozmalar (petty offences) ümumiləşdirilmiş qaydada (summary conviction) araşdırılırdı. XIII əsrdə ilk olaraq, cinayət hüququ anlayışı kimi feloniya yaranır. Feloniya cinayətləri, əmlakı müsadirə etməklə ölüm cəzasını nəzərdə tuturdu. Feloniya (fee feodal sahibliyi və lon qiymət) feodal sahibliyi və onun dəyərləndirilməsi sözündən yaranmışdır. XIX əsrdə feloniya cinayətlərinə görə əmlakın müsadirəsi qaydası ləğv edilmişdir. Feloniya cinayətlərinə amansızlıqla törədilən qətlər (murder), sadə qətlər (manslaughter), gecə özgəsinin yaşayış yerinə zor tətbiq edərək daxil olmaqla törədilən feloniya (burglary), əmlakın oğurlanması (larceny) və s.

daxil idi. XIV əsrdə ən ağır cinayət sayılan trizn (xəyanət), digər cinayətlərdən xüsusilə fərqləndirilirdi. Xəyanət cinayətləri həm ümumi hüquq normalarının pozulmasını, həm də təbəələrin krala sədəqət borcundan imtina etməsini təsbit etmişdir. Böyük xəyanətlər (high treason) birbaşa krala xəyanətilə bağlı cinayət normalarını tənzimləyirdi. Kiçik xəyanətlər (petty treason) isə, öz ağasına xəyanət edən şəxslərin məsuliyyətini müəyyən etmişdir. Belə ki, mənəbcə özündən yuxarı təbəqənin nümayəndəsinin, o cümlədən vassalın senyoru öldürməsi, arvadın əri öldürməsi və ya ruhanilər tərəfindən yepiskopun öldürməsi kiçik xəyanətlərə aid edilirdi.

Güclü kral hakimiyyəti, "böyük xəyanətlər" ittihamından dünyəvi hakimiyyət rəqibləri olan baronlara, həmçinin itaətsizlik göstərən dini qurumların nümayəndələrinə qarşı mübarizədə geniş istifadə etmişdir. Dini hakimiyyət nümayəndələrinin "böyük xəyanətlər"də ittiham edilməsi, onlar üçün çox ağır nəticələrə səbəb ola bilərdi. Belə ki, kilsə nümayəndəsinin dinin rütbə imtiyazından məhrum edilməsi, onların işlərinin kilsə məhkəmələrində araşdırılması hüququnu da istisna edirdi. Kilsə məhkəmələri isə, ölüm cəzasının ("kilsə qan tökə bilməz") tətbiqini qadağan etmişdir. Ümumiyyətlə, kral "böyük xəyanətlərə" görə məhkum edilmiş şəxslərin mülkiyyətindən maddi maraqlarını təmin etmək məqsədinə çalışmışdır. Belə ki, öz torpaqlarına sahiblik hüququndan məhrum edilmiş feodala məxsus mülkiyyət, edamdan sonra onun varislərinə deyil, kral mülkiyyətinə daxil olurdu.

Bu aspektdə kral məhkəmələrində "xəyanət" anlayışı hərtərəfli genişlənməkdə davam etmiş və ilk münasib şərait yarandığı halda "rəqiblər sıradan çıxarılmışdılar". Orta əsr İngiltərə parlamenti də bu məsələlərdən kənarda qalmamağa çalışmışdır. Belə ki, parlament dəyişən siyasi konyunkturda müvafiq olaraq, "böyük xəyanətlərlə" heç bir əlaqəsi olmayan hərəkətlərə dair statutlar qəbul etmişdir. Məsələn, parlament "məzəmmət" (töhmət, danlaq) etməyin qanunsuz olması barədə qərar qəbul etmişdir. Və yaxud əksinə, VIII Henrixin çoxsaylı nikahlarının legitimliyin etiraf edilməsi "xəyanətlərə"

dair müvafiq normaların pozulması idi. "Xəyanət" normalarından sui-istifadənin qarşısının alınması üçün ilk cəhd 1351-ci ildə III Eduard tərəfindən qəbul edilmiş statutta təsbit edilmişdir. Statutun məzmunu, "xəyanət" normalarının dəyişdirilərək təfsir edilməsinin məhdud dairəsinin müəyyən edilməsilə əlaqədar olmuşdur. Kokun qeyd etdiyi kimi, 1351-ci il statutu "ümumi hüququn əsas müddəalarını nəinki dəyişmiş, əksinə, ona bir az da hüquqi qüvvə vermişdir".

"Böyük xəyanətlər" anlayışına aşağıdakı cinayət hərəkətləri (və ya hərəkətsizlik) daxil edilmişdir: kralın, kraliçanın və ya kralın böyük oğlunun və varisinin qəsdən öldürülməsi; kraliçanın, kralın ərə getməyən böyük qızının və ya böyük gəlinin və varisinin arvadının, hətta onların razılığı olduğu (o cümlədən kralın digər arvadlarının, məs: VIII Henrixin ikinci arvadı Anna Boleyn özünün də razılığı olduğu üçün belə ittiham əsasında edam edilmişdir) halda belə zorlanması; krala qarşı müharibə etmək; kralın düşmənləri tərəfinə keçməklə onlara kömək etmək; kansleri, baş xəzinədarı və ya kral hakimlərini qətlə yetirmək. "Böyük xəyanətlər" siyahısı ümumi hüququn tənziyyətə obyektinə daxil olan üsyana çağırış (sediton), ixtişaş törətmək məqsədilə toplaşmaq (riot), iki və daha çox şəxslərlə əlbir olaraq cinayət sövdələşməsinə (conspiracy) daxil olmaq kimi cinayət hüququ normaları ilə "zənginləşdirilmişdir". "Conspiracy" anlayışının qeyri-müəyyənliyi, hakim recim tərəfindən, həmçinin ayrı-ayrı xüsusi deliktlərin (tort) və ya müəyyən şəraitdə "cəmiyyət üçün zərərli hesab edilən" müqavilələrin yerinə yetirilməməsinə görə cinayət təqibi kimi geniş istifadə olunması ilə nəticələnmişdir.

İngiltərə hüququnda misdiminor, hüquqpozmalardan yaranaraq ilk dövrlərdə yalnız dəymiş ziyanı mülki qaydada ödəməklə təcridən inkişaf etmişdir. Bir müddət keçdikdən sonra, misdiminor qrupuna çox ağır cinayətlərdən hesab edilən fırıldaqçılıq, saxta pul zərbi, digər saxtakarlıq cinayətləri əlavə edilmiş və beləliklə, feloniya və misdiminor arasında ciddi fərqlər silinmişdir. Cinayət baş verməsinə sonra iddia formasının seçilməsi də bu prosesləri sürətləndirmiş-

dir. Xəsarət yetirməklə törədilən cinayət feloniya iddiası ilə təmin edilərdisə, cinayətkar öz həyatı ilə cavab verməli olurdu. Əgər zərərçəkən "hüquqların pozulması haqqında", yəni misdiminor cinayətlərinə aid edilən iddia təqdim edərdisə, həbsxana və ya cərimə ödəməklə məsuliyyətə cəlb edilirdi.

Əmlak əleyhinə cinayətlərdən olan yanğın və zor tətbiq etməklə özgə evinə soxulmaq (evimi üstünə gəlmək), tez bir zaman içində ağır cinayətlər qrupuna daxil edilmişdir. Bu cinayətlərin feloniyaya aid edilməsi ingilislərin, onları təhlükələrdən qoruyan qəslərə ("mənim evim, mənim qalamdır") olan sakral (dini pital, pərəstiş) münasibət kimi, öz evlərinin də çox ciddi mühafizə edilməsinə gətirib çıxarmışdır. Bununla əlaqədar olaraq, hətta hər hansı köhnə evin yandırılması belə, cinayətkarın özünün tonqala atılması ilə nəticələnirdi.

Hüquqsüna Brekton, cinayət hüququnda qaçırmayı (larceny) sadə oğurluqdan fərqləndirərsə, ona daha geniş anlayış vermişdir. Belə ki, larceny "mülkiyyətçinin iradəsinin əksinə olaraq, özgə əşyasını qəsdən ələ keçirərək onu öz sahibliyinə daxil etmək istəyini" ehtiva etmişdir. I Eduardın dövründə bütün oğurluqlar feloniya cinayətləri hesab edilərək ölümə cəzalandırılırdı. Lakin XIV əsrdə, III Eduardın hakimiyyəti dövründə xırda oğurluqların feloniyaya aid edilməsi etirazlara səbəb olmuş və 12 pens məbləğdən aşağı olan oğurluqlar feloniya deyil, misdiminor qrupuna daxil edilmişdir.

İngiltərə cinayət hüququnda qeyri-adi (anomal), avara (sərgərdan) həyat keçirənlərə və dilənçilərə qarşı tətbiq edilən cəzalar diqqəti cəlb edir. VII Henrixdən (1457-1509-cu illər) başlamış I Elizavetaya (1533-1603-cü illər) qədər qanlı qanunvericilik adı altında hər yerdə avara həyat təzi keçirənlərin qarşısı cidd-cəhdlə alınırdı. Sərgərdan həyat təzi keçirənlərə ölüm cəzası, həbsxanaya salma, köləliyə çevirmə, çubuqla döymə, damğalama tətbiq edilirdi. Bir ay işsiz qalanlar, öz ağasını tərk edən qulluqçular, mərhəmət diləyənlər (əlillər və oxuduqları universitetlərinin kanslərindən xüsusi icazə alan tələbələr istisna olmaqla) istisna təşkil edirdilər.

İngiltərə feodal hüququnun müxtəlif mərhələlərində cəzaların məqsədi dəyişmiş, zərərçəkənin və onun qohumlarının iddialarının təmin edilməsindən tutmuş, təkrar (residiv) cinayət törətməyin qarşısını almaq məqsədilə qorxuducu (canlı insanın bədəninin daxili orqanlarını çıxarmaq, rüsvayçılıq dirəyinə bağlamaq, qamçı ilə öləncədən döymək və s.) cəzalar verilmişdir. XVII əsrdə cinayətlərə görə 50 tərkibdə ölüm cəzası tətbiq edilirdi. Ağır cəzalar sahəsində islahatların keçirilməməsinə səbəb, cinayət hadisəsinə dini-mənəvi yanaşma və hakimlərin qayda-qanunları qorumaq məqsədilə peşəkar-etik mövqeləri ilə əlaqədar olmuşdur. Cəzaların həddən artıq amansız-qəddar olması, bir çox hallarda andlılara təqsirləndirilənin bəraət almasına və ya daha az cəza verilməsinə (məs. qaçırma cinayətinə görə) "kömək" etməyə məcbur etmişdir. Təqsirləndirilən şəxsi ağır cəzalardan "ruhani rütbəsi imtiyazı" xilas etmişdir. Belə ki, əslində dini rütbəyə malik olmasalar da, oxumağı bilənlərin (kişilərin isə hamısı demək olar ki, oxuya bilirdilər) hamısına bu imtiyaz yardım etmişdir. Lakin 1487-ci ildə verilmiş statuta görə, mülki şəxslər "ruhani rütbəsi imtiyazından" yalnız bir dəfə istifadə etmək hüququna malik idilər. Hətta bu imtiyazdan sui-istifadə etməmək üçün həmin şəxslərin barmağına damğa da vurulurdu. VIII Henrixin dövründə verilmiş statutla isə, "əvvəlcədən düşünülmüş, çirkin və qəddarlıq məqsədilə" qətl törədən şəxslər isə, "ruhani rütbəsi imtiyazından" istifadə etmək hüququndan məhrum edilirdilər.

İngiltərə məhkəmə prosesi formalaşdığı vaxtlardan xüsusi ittiham xarakteri daşımışdır. Belə ki, işin başa çatdırılması tərəflərin fəal hərəkətlərindən asılı idi. XII əsrdə "ilahi məhkəmə" sınağına aid edilən or daliya yaradılmışdır. Qüvvədə olan mühüm sübut növünə aid edilən andıçmənin pozulması ölümə nəticələnirdi. Sonrakı dövrlərdə çəkişmə-ittiham prosesi, ümumi hüquq məhkəmələrində həm cinayət, həm də mülki işlərdə hökmranlıq etmişdir. Məhkəmə prosesinin xarakterik cəhəti kimi kansler və kilsə məhkəmələrində hakimlərin bilavasitə təhqiqat işlərində iştirakı ilə bağlı olmuşdur. Müəyyən vəziyyətlərdə ümumi hüquq məhkəmələrində işgəncədən istifadə edilirdi. Əgər itti-

ham edilən özünü təqsirkar hesab edərdisə, dərhal cəza tətbiq edilirdi. Yox, əgər o susardısa, onda onun susmağının səbəbinin "bilərəkdən" olması və ya "Allah tərəfindən" edildiyini aydınlaşdırmaq lazım gəlirdi. Ümumi hüquq, misdiminor və trizin cinayətlərində prezumpsiyadan çıxış edərək susmağı təqsirin etiraf edilməsi kimi qəbul etmişdir. Feloniya cinayətlərində isə, susmaq işgəncələr verilməsi nəticələnirdi. Belə ki, təqsirləndirilən şəxsin üzərinə dəmir lövhələr yığaraq ac saxlayırdılar. Bir çoxları əmlaklarının müsadirəsinin qarşısını almaq məqsədilə məhkum olunmaqdan, işgəncə altında ölməyə üstünlük verirdilər. İngiltərə prosesual hüququnda xüsusi ibtidai istintaq mövcud olmamışdır. Kilsə məhkəmələri isə 1857-ci ilə qədər, ailə hüququna dair məhkəmə araşdırılmalarında, sübutların və faktların toplanmasında xüsusi təhqiqatçıların xidmətlərindən istifadə etmişdilər. Onların yekun rəyləri isə, məhkəmə qərarı üçün əsas olmuşdur.

Ümumi hüquq məhkəmələrində sübutları tərəflərin özləri toplayırdılar. XV əsrdə ittiham materiallarının həqiqiliyini yoxlamaq üçün xüsusi ittihamedici andlılar institutu yaradılmışdır. Əgər bu institut ittiham sübutlarını kifayət hesab edirdisə, onda ittiham sənədləri tərtib edilərək, iş "kiçik münsiflər" məhkəməsinə verilir və müdafiə tərəfinin dəlilləri eşidilmirdi. Ədalət məhkəmələri də belə qaydalardan istifadə edirdilər. Maraqlıdır ki, İngiltərə məhkəmələri yalan ifadələrin verilməsini, heç də bütün hallarda cinayət hesab etmirdi. Hətta kilsə məhkəmələrinin səlahiyyətlərinə aid edilən etibarın itirilməsi kimi çox mühüm məsələlər üzrə yalan şahidliyin edilməsi, sanki məhkəmənin "nəzər-nöqtəsindən yayınması" halı kimi məqbul hesab edilirdi. Lakin 1540-cı il qanunu şahidlərin pulla ələ alınmasını və 1562-ci il qanunu isə, yalan şahidliyin mülki qaydada cərimə edilməsini rəsmiləşdirmişdir. İngiltərə "Ulduzlar palatası" ("Ali komissiya" kimi, konstitusiyadan kənar məhkəmə orqanı) isə yalan şahidliyi "məhkəmə prosesindəki yalan ifadə verilməsini" kimi qəbul olunması barədə qərar vermişdir. Tərəflər bütün sübutları təqdim etdikdən sonra, hakimlər mövcud vəziyyətə dair ümumiləşdirmə apararaq andlılara

öz məsləhətlərini və işin hüquqi məsələlərinə aid göstərişlərini verirdilər. Prosesin sonunda andlılar məhkəməsi təqsirləndirilən şəxsin günahkar olub-olmaması barədə verdikt çıxarırdılar. "Ulduzlar Palatasın"dan başqa, digər məhkəmələr açıq keçirilirdi.

İngiltərə məhkəmə prosesinin ittiham xarakterli olması, xüsusi vəzifəli şəxslərə həvalə edilən dövlət ittihamçısı institutunun inkişafının qarşısını almışdır. XIII əsrdə iki kateqoriyaya ayrılan peşəkar hüquq müdafiəçiləri: baristlər və solistorlar və ya attorneylər formalaşmışdır. Baristlər məhkəmədə çıxış edir, prosesə qatılır, müştəriləri müdafiə edirdilər. Solistorlar isə məhkəmə prosesinə təqdim edilən hazırlıq işlərində yaxından iştirak edirdilər. Əvvəllər baristlər yalnız məhkəmə sədrinin razılığı ilə çıxış edə bilirdilər. XV əsrdən isə, ümumi hüquq məhkəmələri əvvəlcədən məhkəmə prosesində tərəflərin nümayəndələrini reyestrə daxil edərək, onları tərəflərin nümayəndəsi kimi qəbul etmiş və bu nümayəndələrə vəzifəli (səlahiyyətli) şəxs statusu vermişdilər.

İngiltərə məhkəmələrində prokuror orqanları nümayəndələri iştirak etmirlər. Çünki icraedici hakimiyyət orqanı nümayəndəsinin, müstəqil və ləyaqətli məhkəmə hakimiyyəti orqanında iştirakı, onun nüfuzuna kölgə salmaq kimi qəbul edilirdi. Digər tərəfdən mövcud ənənələrə görə, cinayət işlərində prokurorun statusu, iddiaçının və təqsirləndirilən şəxsin bərabərlik hüququnun pozulması hesab edilirdi. Hətta ingilis ənənələrinə görə, məhkəmələrin muxtar (müstəqil) hakimiyyətini təmin etmək üçün, məhkəmə orqanlarında işləyəcək kadrların hazırlanması və seçilməsi universitetlər və ya hər hansı bir digər tədris müəssisələrinə deyil, məhkəmə hakimiyyətinin nəzarəti altında olan orqanlara etibar edilirdi.

VII MÖVZU: İNGİLTƏRƏ ÜMUMİ HÜQUQU MÜASİR DÖVRDƏ

1. Müasir dövrdə İngiltərə milli hüquq sisteminin təkamülü

İngiltərə hüququnun 1832-ci ildən başlayaraq bu günə qədər davam edən dördüncü mərhələsi həm dövlət mexanizminin, həm də hüquq sisteminin transformasiyası ilə əvvəlki mərhələlərdən fərqlənir. Bu mərhələnin əvvəllərində kifayət qədər radikal hüquq və məhkəmə islahatları keçirilmişdir. Bu islahatlar nəticəsində İngiltərə hüquq sisteminin prosessual və maddi hüquq sahələri böyük dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Qanunvericiliyin arxaik və çoxdan hüquqi qüvvəsini itirmiş normaları ləğv edilmişdir. İngilissakson hüququnun bir sıra sahələri üzrə kütləvi sistemləşdirilməsi baş vermişdir. İslahatı nəticəsində İngiltərədə bütün məhkəmə instansiyalar öz səlahiyyətləri hədlərində bərabər hüquqlara malik olmuşdular. Digər tərəfdən, əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq onlar həm ümumi hüququ, həm də ədalət hüququ normalarından istifadə edə bilərdilər. Lakin aparılan məhkəmə və hüquqi islahatlar İngiltərə hüququnu ənənəvi xarakterik cəhətlərdən məhrum etməmişdir. Məhz bu dövrdə kontinent dövlətlərində keçirilən məcəllələşdirmə və digər hüquqi islahatlarla müqayisədə, İngiltərə hüququ əvvəllər olduğu kimi öz mühafizəkarlığını qoruyub saxlamışdır. Bununla belə, qanunverici özü yeni hüquq normaları yaratmasa da, məhkəmələrə müvafiq istiqamət verməklə, onlar üçün yeni imkanlar yaratmağa çalışmışdır. İngiltərə hüququ əvvəllər olduğu kimi, məhkəmə praktikasının köməyi ilə inkişaf etmişdir. İngilissakson hüquq sisteminin hüquqi konstruksiyası, məhkəmənin qərarı əvvəlki məhkəmə qərarlarına (*stare decisis*) əsaslanmalıdır prinsipini hüquqi qüvvədə saxlamışdır. Formal hüquqi baxımdan kontinent hüquq

sistemində məhkəmə qərarı yazılı hüquqa, qanuna əsaslanırdı. Bununla belə, hazırkı mərhələdə parlamentin və dövlət-inzibati hakimiyyətin rolunun güclənməsi, həmçinin qanunverici və inzibati aktların əhəmiyyətinin artmasının nəticəsi olaraq, ingilis hüquq sisteminin inkişaf edərək kontinent hüquq sisteminə yaxınlaşması istiqaməti müşahidə edilir. Hazırda, xüsusilə də 1972-ci ildə İngiltərənin Avropa İttifaqına daxil olmasından sonra, bu proses daha da güclənmişdir.

İngilissakson hüququnun üçüncü mərhələsinin böyük hissəsi, XVII əsr ingilis burjua inqilabı və ondan sonrakı dövrü əhatə etmişdir. Əslində yeni burjua hüquq qaydalarının təsbiti bu mərhələdə yekunlaşmalı idi. Lakin mühafizəkar İngiltərə cəmiyyətində burjua qaydaları təkamül yolu ilə inkişaf edərək, yalnız XIX əsrdən, konkret olaraq isə 1832-ci ildən başlayaraq radikal burjuaziya islahatları keçirməyə başlamışdır. İnqilabdan sonrakı mərhələdə, kapitalist münasibətlərinin sürətlə artan tələbləri çərçivəsində, ümumi hüquq hakimləri dərk edirdilər ki, artıq köhnə hüquq normaları öz dövrünü başa vurmuşdur. Yeni münasibətlərə cavab verməyən normalardan imtina etməyin zamanı gəlmiş və yeni tələblərə uyğun gələn hüquq sisteminin formalaşdırılması isə, ingilissakson hüquq sisteminin aktual zərurətinə çevrilmişdir. Mühafizəkar və pragmatik ingilis hüququnun Rubikonu keçməsi isə çox uzun, 1649-cu ildən başlayaraq 1832-ci ilə qədərki dövrü əhatə edən uzun müddətdə başa çatmışdır. Lakin ümumi hüquq öz təkamülündə sabitlik və çeviklik kimi keyfiyyətlərini qoruyub saxlamışdır. Bu mühüm keyfiyyətlər isə, yeni şəraitdə ümumi hüququnun kazuallığının aradan qaldırmasına yardımçı olmuş və onun rasionallığını təmin etmişdir. Digər tərəfdən, ingilis ümumi hüququnun tam "reanimasiyası" baş verməmişdir. Lakin qanunvericiliyin hüquq mənbəyi kimi önə keçməsi prosesi artıq öz işini görmüşdür. Belə ki, hakimlərin işlərində sərt presedent hüququndan uzaqlaşma meyli müşahidə olunurdu.

İngiltərə inqilabından sonra da, ingilissakson hüququn özünəməxsusluğu qalmaqda davam etmişdir. Bəlkə də ingilis inqilabının xarak-

terindən irəli gələn bu cəhət, inqilabın "təkamül yolu ilə", əsas siyasi qüvvələr olan zadəganlarla burjuaziya arasındakı kompromisin əldə edilməsi ilə bağlı olmuşdur. İnqilabaqədərki və inqilabdan sonrakı hüququn varisliyi ingilis hüququnun səciyyəvi cəhəti idi. Digər tərəfdən, "özün xilas" məqsədilə ümumi hüquq, ədalət hüququ və qismən də statut hüququ inkişaf etməkdə olan kapitalist münasibətlərinə uyğunlaşmağa çalışmışdır. Kapitalist münasibətləri isə hüququn mahiyyətinə öz təsirini göstərə bildi və hüququn feodal mahiyyətini, burjua mahiyyəti əvəzlədi. Feodal hüququnun əvvəlki normaları, yeni formada öz təsdiqini tapmışdır. Beləliklə, inqilab dövründə orta əsrlərdən qalma ingilis hüququnda köklü yeniləşmə baş verməsə də, inqilabın yaratdığı yeni şərait və imkanlar ənənəvi hüquq mənbələrinin təzələnməsi və inkişafı üçün geniş meydan yaratdı.

İngilis hüququnun yeniləşməsi və təkamülü, hüququn özündə olan ziddiyyətlərlə müşayiət olunurdu. Birinci ziddiyyət hüququn ayrı-ayrı qolları olan ümumi hüquqla ədalət hüququnun, ikincisi isə presedent hüququnun özünün daxilində olan *stare decisis* (əvvəlki qaydaya riayət et) və hakimlərin qanunyaratmadakı (*cudge-made law*) mövcud ziddiyyətləri olmuşdur. Ümumi hüququn nüfuzunun artması, həm inqilabdan əvvəl, həm də sonra, bir-birilə rəqabət aparan hər iki kral məhkəmələri arasında qarşıdurmaya təkan verirdi. Digər maraq doğuran cəhət isə ümumi hüququn kral məhkəmələri tərəfindən yaradılmasına baxmayaraq, XVII əsrdə ümumi hüququn təkmilləşdirərək tətbiq etdiyi *stare decisis* prinsipi, gözlənilmədən kral mülkiyyətinin sonrakı möhkəmlənməsi yolunda əsas maneələrdən birinə çevrilmişdir. İngiltərə krallarını, xüsusilə də I Yakovu qıcıqlandıran əsas fakt isə bundan ibarət olmuşdur ki, ayrı-ayrı bu və digər mübahisələrə görə çıxarılan məhkəmə qərarları, yalnız və yalnız onun siyasətini təmin etməyə yönəlməli idi. Öz növbəsində isə, ümumi hüquq məhkəmə hakimləri artıq özlərini "kral qulluqçuları" deyil, "hüquq qulluqçuları" adlandırırdılar. İngiltərənin məşhur hüquqşünası E.Kokun sözlərinə görə, hüquq "əmlərdən, ərizələrdən

və presedentlərdən ibarət olduğu üçün, nə parlament, nə də, taxt-tac onu dəyişdirə bilməzdi".

XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq ölkədə parlament sisteminin qəti olaraq təsdiqini tapması, presedent hüquq sisteminin də sadələşdirilməsi və möhkəmləndirilməsində mühüm mərhələ olmuşdur. 1854-cü ildə ümumi hüquq proseduru üzrə Akt qəbul edilmişdir. Akta görə, kral məhkəmələrinin orta əsrlərdən istifadə etdikləri həddən artıq kazuistik "əmrələr" (writs) sistemi əvəzinə, vahid iddia sistemi tətbiq edilirdi. 1854-cü il aktı qanunvericilik qaydasında hər iki sistem üçün presedentlərin hüquqi qüvvəsinin qarşılıqlı bağlılığı hüququnu tanıyırdı. 1858-ci il aktı isə, ümumi hüquq məhkəmələrinə, ədalət məhkəmələri sistemində işlənilib hazırlanmış qaydalar əsasında məhkəmə prosesində tərəflərin müdafiəsini təmin etməyə, kansler məhkəməsi isə əksinə, əvvəllər yalnız ümumi hüquq məhkəmələrinin səlahiyyətlərinə aid edilən işlər üzrə məsələni araşdırmaq və mübahisəni həll etmək səlahiyyəti verirdi. Və nəhayət, 1873-1875-ci illər məhkəmə islahatı kral ümumi və lord-kansler məhkəmələr sistemini vahid Yüksək (Ali) məhkəmədə birləşdirərək, həm ümumi hüquq normalarının, həm də ədalət hüquq normalarının bərabər tətbiq etmək imkanını müəyyən etmişdir. Beləliklə, İngiltərə hüquq tarixində böyük əhəmiyyət kəsb edən qərar verildi və ölkə parlamentin qəbul etdiyi qanunla ümumi hüququn və ədalət hüququnun vahid presedent (hakim) hüququnda birləşdirilməsi prosesi rəsmi olaraq başa çatdırılmışdır. Lakin praktikada hüquq normalarının klassik unifikasiyası baş vermədi və verə bilməzdi də. Çünki hər iki hüquq sistemi əldə etdikləri çox əsrlik təcrübələrini belə "asanlıqla" əldən vermələri az inandırıcı idi.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, İngiltərədə 1873-1875-ci illər məhkəmə islahatında başlayaraq bu günə qədərki dövrdə, ümumi hüququ və ədalət hüququ vahid məhkəmə hakimlərinin presedent hüququ kimi mövcud olsa da, bu iki hüquq sisteminin tam birləşdirilməsi baş verməmişdir. Hər iki hüquq sisteminin birləşməsi daha çox özünü məhkəmə təşkilatı və prosesual normaların tətbiqində göstərirdi.

Maddi hüquq normalarına (mülkiyyətin etibar edilməsi və s.) gəldikdə isə, bu özünü daha qabarıq göstərmiş və hüquqşünaslar və hakimlərin özlərinin praktikasındakı müəyyən edilən normaların tətbiqinə üstünlük vermələri ilə səciyyəvi idi. XIX əsrin ikinci yarısında ali məhkəmə orqanlarının formalaşması prosesi başa çatdı və İngiltərə hüquq sisteminin özünün əsas doktrinası: məhkəmə presedenti doktrinası və "hüququn üstünlüyü" doktrinası təşəkkül tapdı. Məhkəmə presedenti doktrinasına görə, lordlar palatası məhkəməsinin, apellyasiya məhkəməsinin və ali məhkəmənin presedentləri, həmin məhkəmələrin özləri və aşağı instansiya məhkəmələri üçün əməl etmələri məcburi qüvvəyə malik olan presedentlərdir. İngiltərə məhkəmə praktikasındakı belə bir qayda mövcud olmuşdur ki, *stare decisis* (presedentin məcburi tətbiqi) prinsipi tətbiq edilərkən presedentin məcburi qüvvəsi, yalnız iş üzrə qərarı bilavasitə əsaslandıran (*ratio decidendi*) hakimin rəy hissəsinə şamil olunur. Digər məsələlər (*obiter dicta*) üzrə isə, presedentlərin məcburi qüvvəsi yoxdur və hakimlər müstəqil hüquqi düşüncəyə əsaslanmağa bilərdilər. Əgər presedent hüquq ilə, ədalət hüququ normaları arasında fikir ayrılığı yaranardısı, onda ədalət hüququna üstünlük verilməli idi.

İngiltərə hüquqşünaslığında "hüququn üstünlüyü" doktrinası hələ, E.Kok tərəfindən irəli sürülmüşdür. Bu fikrə görə, istənilən qanunun özündən yuxarıda, ilk növbədə məhkəmə praktikasındakı "müəyyən edilən" (kəşf edilən, öyrənilən), "hüquq ideyası" dayanmalı idi. Hüququn "üstünlüyü" və ya "hökmranlığı" (*rule of law*) doktrinası, geniş mənada ingilis hüquqi dövlət konsepsiyasının ekvivalentinə çevrilmişdir. Avropa kontinent hüququ dövlətlərindən fərqli olaraq, ümumi hüquq sistemi dövlətlərində, o cümlədən İngiltərədə hakim-praktiklər tərəfindən yaradılan hüquq normalarına nisbətən, hüquq mənbəyi kimi elmi doktrinalara daha az əhəmiyyət verilmişdir. Lakin bu dəyərləndirmə fatal xarakter daşımamışdır. Belə ki, ingilissakson hüququnun nə erkən dövrlərində, ələlxüsus da müasir dövrdə ən müxtəlif formalarda ifadə edilən hüquqi doktrinalar, o cümlədən hüquqşünas-

alimlərin elmi əsərləri hüquq mənbəyi kimi avtoritetini (nüfuzunu) qoruyub saxlamışdır. Orta əsrlər mərhələsində o dövrün məşhur nəzəriyyəçiləri və praktikləri olan hüquqşünaslar – Kok, Brekton, Qlenvill və başqalarının əsərləri geniş şöhrət qazanaraq nüfuzlu elmi doktrinal mənbələr kimi qəbul edilmişdilər. Görkəmli ingilis hüquqşünaslarının nüfuzlu müəllif kitabları (books of Authority) uzun əsrlər boyu məhkəmə praktikasında geniş istifadə edilmişdir. Hüquqşünas-alimlərin kitablarında irəli sürülən ideyalar, baxışlar, hüquqi konstruksiyaların nüfuzu, yalnız Fransada qanunların hansı nüfuza malik olmaları ilə müqayisə oluna bilərdi. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, məhkəmə prosesində hakimlərin söylədikləri fikirlər (obiter dictum) və ya hüquqi düşüncə, ingilissakson sistemində hüquq mənbəyi kimi böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, uzun əsrlər boyu hakim praktikasında (deməli, hüquqi düşüncədə) formalaşan ümumi hüquq, çox haqlı olaraq "hüquqi ağıl" adlandırılır. Söhbət məhkəmə hakiminin öz istədiyi kimi qərar qəbul etməsindən deyil, hüququn əsasını təşkil edəcək və ictimai münasibətlərin tənzimlənməsində hüquqi prinsiplərin, hüquqi ənənələrin, ümumi və yerli hüquqi adətlərin cəmiyyətin maraqlarını təmin edəcək "düşünülmüş" (ədalətli hüquqi düşüncəyə əsaslanan) ədalətli məhkəmə qərarlarının verilməsindən gedir.

Məlumdur ki, ingilis məhkəmə hüququnun inkişafı, ciddi şəkildə yuxarı məhkəmələrə presedentlə bağlı olan və İngiltərə məhkəmə sisteminə başçılıq edən lordlar palatasının mövqeyindən asılı idi. Müasir dövrdə İngiltərə presedent hüququ tarixində, lordlar palatasının öz qərarlarına əməl etmələri məsələsində mövcud öhdəliklərini necə yerinə yetirəcəkləri, xüsusi kəskinliklə dayanır. İslahatdan keçən bir neçə onilliklər ərzində lordlar palatası əvvəllər tətbiq edilmiş presedentlərin (1898-ci il məşhur "tramvay işi" üzrə) dəyişdirilməsindən qəti imtina edirdi. Belə ki, palata belə bir arqumentlə çıxış edirdi ki, o xüsusi qərarına əməl etməyə borcludur və yalnız qanunverici orqan presedenti ləğv edə bilər. XX əsrdə lordlar palatasının belə mövqe tutması, məhkəmə qanun yaradıcılığının (presedent) mə-

hudlaşdırılmasına və qanunların təfsir edilməsinin qarşısının alınmasına gətirib çıxarmışdır. Bu isə praktiki olaraq İngiltərədə XIX əsrin sonlarından başlayaraq, hüququn sonrakı inkişafının təmin edilməsi, məhkəmə normayaradıcılığı ilə deyil, yeni yazılı qanunların qəbul edilməsi vasitəsilə həyata keçməsinə səbəb olmuşdur.

İngiltərə hüquq tarixinin müasir mərhələsində aydın görünür ki, müasir qloballaşan dünyada, mahiyyət etibarilə qanunvericiliklə daha effektiv və dinamik tənzimlənən ictimai həyatın ən müxtəlif sahələrinin, yalnız presedentlərdən istifadə etməklə çevik və radikal inkişafını təmin etmək mümkünsüzdür. XX əsrin 60-cı illərində İngiltərə hüquq milli hüquq sistemində presedent prinsiplərinin yeni zəiflədilməsi prosesi müşayiət olunurdu. 1966-cı ildə lordlar palatası presedentlərin sərt prinsipindən geri çəkilmələri, xüsusilə də öz qərarlarına yenidən baxılması hallarında ondan imtina etmələri barədə xüsusi bəyanat vermişdir. Lakin lordlar palatası özlərinin yeni hüquqlarından çox ehtiyatla, özü də əsasən mülki işlərdə istifadə etmələri barədə qərara gəlmişdilər. Bununla belə, presedentlərin sərt mövqelərinin zəiflədilməsi Avropanın iki böyük hüquq sisteminin konvergensiyası (yaxınlaşması, qarışması) prosesinə daha geniş imkanlar yaratmışdır. 1972-ci ildən Avropa İttifaqının üzvü olan ingilissakson hüquq sistemli İngiltərə, eyni tipli iqtisadiyyata, siyasi, ideoloji və digər oxşar cəhətlərə malik roman-german hüquq sistemi ölkələri ilə sıx qarşılıqlı əlaqələri, onların hüquq sistemlərinin evolyusiyasını (təkamülünü) zəruri etmişdir. Belə ki, Avropa İttifaqının üzvü olan Britaniya parlamentinin 1998-ci ildə qəbul etdiyi insan hüquqları haqqında qanun (British Human Rights Act) və s. bu kimi aktlar milli hüquq sisteminin konvergensiyasını zəruri edirdi. Müasir dövrdə iki hüquq sistemi qarşısında dayanan dilemma, bu sistemlərin divergensiyasını (ayrı-ayrı mövcud olmalarını) deyil, daha güclü (more powerful) konvegesiyasını aktual etmişdir. Roman-german və ingilissakson hüquq sistemlərinin konvergensiyası "təbii xarakter" (natural convergence) daşıyır və bir sıra obyektiv proseslərlə şərtlə-

şir. Belə ki, roman-german və ingilissakson hüquq sistemi ölkələrinin böyük əksəriyyəti "qərb burjua demokratik" mənşəlidirlər; əhəmiyyətli dərəcədə onların ümumi və hüququ mədəniyyətləri eynidir; müasir dövrdə bu ölkələrin hüquq sistemlərinin inkişafına çoxsaylı qeyri-dövlət təşkilatları institutlarına güclü təsir göstərir və s. amillər bu prosesə təkan verir. Avropa İttifaqı institutları aktlarının köməyi ilə tənzimlənən hüquqi münasibətlər prosesində, ingilis hüququnun getdikcə daha çox "avropalaşması" baş verir və ümumavropa (kontinental) institutlarının və normalarının adaptasiyası olunaraq ingilissakson hüququna daxil olur. Artıq, zaman keçdikcə həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan "ingilis hüququ tədricən daha az ingilis hüququ olur". Beləliklə, yazılı konstitusiyanın olmadığı İngiltərədə, ümumavropa hüquq prinsiplərinin təsiri altında vəziyyət xeyli dərəcədə dəyişmişdir. Konstitusionalistika sahəsində əhəmiyyətli dəyişiklik, 1998-ci ildə qəbul edilmiş "parlamentin suveren" hüquqlarını məhdudlaşdıraraq, məhkəmə hakimiyyətinin səlahiyyətlərini genişləndirən insan hüquqlarına dair Aktda təsbit edilmişdir. Müasir dövrdə qloballaşma prosesi, daha dəqiq qlobal iqtisadiyyat, qlobal yenedən təşkil olunma, avropalaşma ingilissakson hüquq sisteminə malik ölkələrin və İngiltərə hüququnun, o cümlədən bütün Avropa İttifaqına daxil olan dövlətlərin hüquq sistemlərinin unifikasiyasını, harmonizasiyasını və integrasiyasını zəruri etmişdir.

Müasir dövrdə İngiltərədə məhkəmə presedentlərindən istifadənin dairəsi ciddi şəkildə azalmış və hakimlər əsasən qanunvericiliyə istinad edərək qərar çıxarmağa üstünlük verirlər. Lakin bu, heç də o demək deyildir ki, hakimlər bir çox sahələr üzrə (delikt hüququ), XVI-XVII əsrlərə aid presedentlərdən istifadə etmirlər. Müasir dövrdə praktikada orta əsrlərə aid presedentlərdən istifadəyə dair nümunələr mövcuddur. Belə ki, bütövlükdə, İngiltərə hüquq sisteminə təkrarolunmaz özünəməxsusluq verən məhkəmə presedentlərinin sayı kifayət qədər yüksək olmaqla, hazırda onların sayı 800 min civarındadır.

Presedentlərin sərt prinsiplərindən istifadənin (daha dəqiq isə, "şübhəli" presedentlər əvəzinə qanunvericilikdən istifadənin tətbiqinin tövsiyə edilməsi) məhdudlaşdırılması, məhkəmə hesabatlarının dərc edilməsinin tənzimləməsinə diqqəti daha da artırmışdır. XIX əsrin 70-ci illərində məhkəmə hesabatları üzrə İnkorporasiya Şurası, qeyri-rəsmi əhəmiyyət daşıyan illik məhkəmə hesabatlarını (The Law Reports) dərc etməyə başlamışdır. Digər məhkəmə hesabatları və qərarların nəşr edilərək yayılması prosesi də baş vermişdir. Lakin məhkəmə hesabatlarında, lordlar palatası və Gizli Şura məhkəmə komitəsi qərarlarının cəmi 70 faizi dərc edilirdi. Məhkəmə qərarlarının tam rəsmi məcmusu və ya onların kompüterdə hazırlanmış variantlarının olmaması səbəbindən, hakimlərin və ya praktikadan istifadə edən hüquqşünasların, dərc edilməmiş yuxarı instansiya məhkəmələrinin qərarlarından dolayı yolla istifadə etmələri istisna edilmirdi.

Tarixən ingilissakson hüquq sistemində qanunların qəti "vətəndaşlıq statusu" almamasının mühüm səbəblərindən bir, hüquq mənbəyi kimi, kifayət qədər yüksək səviyyədə işlənib hazırlanmış məhkəmə hakimləri hüququ (presedentlər) idi. Bu cəhət qanunların az əhəmiyyətli olmalarını, sanki təmin etmişdir. İngiltərə hüququnda hakimlərlə qanun arasında həmişə, yüksək məhkəmə instansiyası tərəfindən yaradılmış presedentlər səddi dayanmışdır. XVIII əsrdə mövqelərini möhkəmləndirən parlament və orada üstünlük təşkil edən lendlordlar və maliyyə aristokratiyası, qanunvericilik fəaliyyətin az diqqət yetirirdilər. Parlamenti bu dövrdə, qanunvericilik sahəsində öz hüquqlarını realizasiya etməkdən çox, icraedici hakimiyyət üzərində nəzarəti təmin etmək maraqlandırır. Parlament daha çox normativ deyil, bill adlanan yurisdiksiya xarakterli (ayrı-ayrı lendlordların torpaq hüquqlarını təsdiq edən, icma torpaqlarının çəpərlənməsi ilə bağlı və s.) fərdi qərarları təsdiq edirdi.

XIX əsrin əvvəllərində ingilis statut hüququnun xarakterik cəhəti ondan ibarət olmuşdur ki, yeni ictimai tələblərin təsiri ilə qəbul edilmiş aktlarla yanaşı, parlamentin hələ orta əsrlərdə qəbul etdiyi çox-

sayılı qanunları da, öz hüquqi qüvvəsi saxlamaqda davam etməsi olmuşdur. Bu cəhət ingilis qanunvericiliyində son dərəcədə dolaşılıqlı yaratmaqla, məhkəmələr tərəfindən onun tətbiqini çətinləşdirirdi. Lakin 1832-ci il seçki islahatından sonra parlamentin qanunvericilik fəaliyyətindəki kəskin surətdə fəallaşma vəziyyətin dəyişməsinə səbəb olur. Kapitalist münasibətlərinin inkişafı gedisində, qanunvericilik yeni siyasi və sosial-iqtisadi münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsində tədricən, mühüm və dinamik vasitəyə çevrilir. Parlament, mövcud hüquq sistemini açıq-aydın köhnə, arxaik və daha çox bir-birinə zidd olan orta əsr statutlarından təmizlənməsində əsas alət olmuşdur. Ən mühüm cəhət isə ondan ibarət olmuşdur ki, qanunvericilik ümumi hüquq və ədalət hüququ ilə müqayisədə özünü effektiv və hüququn daha çevik modernləşməsi vasitəsi kimi göstərmişdir.

İngilis-sakson hüquq konsepsiyası, roman-german hüququndan fərqli olaraq, hüquq normalarının imperativ və dispozitiv bölgüsünü qəbul etməmişdir. "Dispozitiv norma"ya doktrina və ya qanunvericilik nöqteyi-nəzərindən tipik işlərin araşdırılması zamanı müraciət oluna bilərdi. İngilis məhkəmə hakimləri tipik işlərə baxmırdılar. Onun funksiyası presedenti nəzərə almaqla, konkret iş üzrə qərar verməkdən ibarət idi. İngilis qanunvericisinin dispozitiv norma yaratmaq qabiliyyəti heç də istisna deyildir. Lakin "dispozitiv norma" kateqoriyasının ingilis hüququnda özünə yer tapa biləcəyi isə istisnadır. Çünki ənənəyə uyğun olaraq, qanunların ikincidərəcəli rola malik olduqları ingilis məhkəmələrində "dispozitiv norma" özünü təsdiq etməsi çox çətindir.

XIX əsrin 20-ci illərində parlament, köhnə qanunlara yenidən baxmaq və onları nizama salmaq məqsədilə parlamentin bu və ya digər məsələlər üzrə qəbul etdiyi əvvəlki statutların mətnində dəyişiklik etmədən, konsolidasiya edilmiş aktlar hazırlamağa başlamışdır. Belə ki, 1823-1827-ci illərdə parlament vasitəsilə cinayət qanunvericiliyi sahəsində qismən islahat aparan hökumət, 300 kauzal (dolaşılıq) statutu özündə birləşdirən 4 konsolidasiya edilmiş aktlar qəbul etməyə nail olmuşdur. 1861-ci ildə cinayət hüququ sahəsində daha 7

konsolidasiya edilmiş aktlar qəbul edilmişdir. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində konsolidasiya qanunvericiliyi daha sürətlə inkişaf edir. 1870-ci ildən 1934-cü ilə qədər 109 konsolidasiya edilmiş aktlar qəbul edilir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu aktların bəziləri əvvəlki kimi bu və ya digər dərəcədə köhnə hüquqi terminləri və geri qalmış hüquqi düşüncəni, bir çoxu isə, həddən artıq mürəkkəb və çox geniş tutumlu maddələri təsbit etmişdir. Belə ki, 1894-cü ildə hazırlanmış 748 maddədən ibarət dəniz ticarəti haqqında aktda, fəvqəladə dərəcədə xırda təfsilatlarla yol verilmişdir.

XIX-XX əsrlərdə ingilis hüququ konsolidasiya aktlarının tərtibinə üstünlük verərək, məcəlləşdirmə prosesini sanki unutmuşdur. XIX əsrin birinci yarısında bu vəziyyətə diqqət yetirən görkəmli hüquqşünas mütəfəkkir İ. Bentam, öz traktatlarında, kontinent hüququ ilə müqayisədə (Napoleon Məcəlləsi, Almaniya Mülki Məcəlləsi və s.) ingilis hüququnu dünyada "tanınmamasına" görə tənqid etmişdir. Bu səbəbdən ayrı-ayrı hüquqşünaslar ümumi hüququ məcəllələşdirməyə uğursuz cəhdlər edirlər. 1866-cı ildə məşhur hüquqşünas Stifenin təşəbbüsü ilə İngiltərə hüququnun kodifikasiya edilməsi üçün parlament komissiyası yaradılır. Stifen özü cinayət hüququ məcəlləsinin layihəsini hazırlayır. Lakin komissiyanın fəaliyyəti, onlar üçün daha sadə və əlverişli olduğuna görə, hüququn ilkin vəziyyətdə qalmasını istəyən vəkillərin və hakimlərin ciddi müqaviməti ilə rastlaşır. Beləliklə, İngiltərə cəmiyyətinin ictimai rəyi kodifikasiya ideyasına hazır olmadığı üzə çıxmış oldu.

Əvəzində, XIX əsrin sonlarında ingilis hüququnda, kodifikasiya elementlərini özündə birləşdirən konsolidasiya edilmiş statutların "surroqat" (yalançı, saxta, yamsılayıcı) məcəllələri yaranmağa başlayır. Köçürmə veksellər haqqında 1882-ci il Aktı, yoldaşlıq (partnyorluq) haqqında 1890-cı il Aktı, əmtəə satışı haqqında 1893-cü il Aktı və s. "surroqat" məcəllələrə aid edilir. Bu statutlar konsolidasiya ilə məhdudlaşmayaraq, əvvəllər qüvvədə olan aktları, o cümlədən ümumi hüquq prinsiplərini yenidən nəzərdən keçirmişdir. Lakin məcəl-

lələrdən fərqli olaraq, bu aktlar özlərində hüququn bu və ya digər sahələri üzrə yeni prinsipial tənzimlənməni nəzərdə tutmayaraq, yalnız özündə hüququn məhdud və xüsusi sahələri üzrə normaları (yalnışahidliyə görə 1911-ci il Aktı, saxta sənədlər hazırlamaq haqqında 1913-cü il Aktı və s.) təsbit edirdi.

XIX əsrdə qanunvericilik sahəsində fəaliyyətin aktivləşməsinin nəticəsi olaraq, İngiltərə statutların rəsmi külliyyatlarının nəşr olunmasına başlanılır. Belə ki, 1810-1822-ci illər ərzində, XIII əsrdən başlayaraq 1711-ci ilə qədərki dövrü əhatə edən, 9 cildəndən ibarət parlament statutları (Statutes of the Realm) dərc edilir. Lakin bu nəşrlər statut hüququnun həddən artıq boşluqlarla müşayiət olunan kolliziyal normalarına aydınlıq gətirməmişdir. Digər tərəfdən bu normaların bir çox köhnəldiyindən və praktikada tətbiq edilmədiyindən aktuallığını itirmişdilər. 1870-1878-ci illərdə "Yenidən baxılmış statutlar" (Revised Statutes) adlanan təzə rəsmi nəşr həyata keçirilir. Bu dövrdən başlayaraq, parlamentin qəbul etdiyi ümumi və xüsusi aktlarının dərc edilməsinin yeni praktikası tətbiq edilir.

XX əsrdə İngiltərədə, qanunvericilik hüququnun əsas və ən məhsuldar mənbəyinə çevrilir. Qanunvericilik nəinki tarixən formalaşmış spesifik xüsusiyyətlərinə, həmçinin də əvvəllər qanunvericilik tənzimlənməsinin predmeti olmayan məsələlərə (insan orqanlarının transplantasiyası, kompüter məlumatlarından istifadə edilməsi və s.) dair yeni qəbul edilmiş çoxsaylı ümumi hüquq aktlara görə, daha da mürəkkəb forma almışdır.

XX əsrdə statut hüququnun mürəkkəbləşməsi, müqayisədə "gənc" hüquq mənbələrindən olan delegiya qanunvericiliyi aktlarının yaranmasına səbəb olmuşdur. Yeni hüquq mənbələrindən olan delegiya qanunvericiliyinə, öz səlahiyyətləri hədlərinə aid edilən və xüsusi parlament qanunları ilə təsbit olunmuş icraedici hakimiyyətin delegiya aktları daxil idi. Delegiya aktları müxtəlif formalarda, daha çox isə "əmrələr" (order) formasında qəbul edilirdi. Bu əmrələr sırasında ən ali hüquqi qüvvəli aktlar, kral taxt-tacı və Gizli Şura

adından delegiya səlahiyyətləri həddində hökumət tərəfindən qəbul edilmiş "Şura əmləri" hesab edilirdi. Geniş yayılmış delegiya qanunvericiliyi formalarından biri də, nazirlərin verdikləri əmlər olmuşdur. Öz sayına və əhəmiyyətinə görə, statut hüququndan üstün olan delegiya qanunvericiliyi aktları, ictimai həyatın müxtəlif sahələrini (təhsil, səhiyyə və s.) əhatə etmişdir.

XX əsrdə İngiltərə hüquq mənbələri sırasının genişlənməsi və qanunvericilik aktları sayının sürətlə artması, onların sistemləşdirilməsi məsələsini xüsusi kəskinliklə zəruri etmişdir. Qüvvədə olan çoxsaylı qanunların təftiş edilərək nizamlanmasının ən optimal forması onların konsolidasiya (birləşdirilməsi) edilməsi idi. Konsolidasiya formasının əlverişliyi onunla müəyyən olunurdu ki, bu aktlar sadələşdirilmiş qanunvericilik qaydası vasitəsilə parlament prosedurundan keçirdi. Konsolidasiya aktlarının müxtəlif növləri mövcuddur. Bunlardan ən geniş istifadə olunanı isə, əvvəllər verilmiş hər hansı bir məsələ üzrə ayrı-ayrı dəyişiklik və təkmilləşdirmənin aparılmasını istisna etməyən və qanunvericilik müddələrinin, sadəcə olaraq, sistemləşdirilərək birləşdirilməsini nəzərdə tutan növ olmuşdur.

Konsolidasiya edilmiş qanunvericiliyin özünün hüquqi prosedur qaydalarını müəyyən edən parlament aktı 1949-cu ildə qəbul edilmişdir. Bu sahədə parlament təcrübəsini ümumiləşdirən qanun, konsolidasiya qanunvericiliyinin dəyişməzliyi prinsipini müəyyən etmişdir. Qanunvericiliyin konsolidasiyasında qüvvədə olan qanunlarda "dəyişiklik etmək və qismən təkmilləşdirmə aparmaq" qanunvericilik qaydasında bir daha təsbit olunmuşdur. Əslində isə formal cəhətdən belə dəyişikliklər qanunvericilik normalarında mövcud olan ikimənalı və şübhə doğuran və ya arxaik müddəaları aradan qaldırmaqla yanaşı, XX əsrin ikinci yarısında ingilis qanunvericiliyinin konsolidasiya edilməsi prosesində, ümumilikdə isə hüquq sistemində dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır. 1949-cu il qanunda xüsusi olaraq qeyd olunurdu ki, konsolidasiya edilmiş aktlar parlament tərəfindən təsdiq edildikdən sonra qanun qüvvəsinə malikdirlər. Son onilliklər-

də konsolidasiya edilmiş aktlar hazırlanarkən qanunvericiliklərə əhəmiyyətli dərəcədə yeniliklər tətbiq edilmişdir. Belə ki, 1867-ci il cinayət hüququ haqqında akt, 1868-ci il və 1878-ci il oğurluq haqqında akt, 1881-ci il saxtakarlıq və saxta pulkəsmə haqqında akt xeyli dərəcədə dəyişikliklərə məruz qalmışdır.

İngiltərədə qəbul edilmiş 1965-ci il xüsusi parlament Aktının məqsədi, yaradılmış hüquqi komissiyanın (Şotlandiya üçün ayrı komissiya yaradılmışdır) köməylə konsolidasiya qanunvericiliyinin miqyası genişləndirmək və islahatlar aparmaqla qanunvericiliyin tam məcəllələşdirilməsinə nail olmaqdan ibarət olmuşdur. Müqavilə hüququ, ailə hüququ, daşınmaz əmlakın icarəsinin hüquqi tənzimlənməsi və s. sahələr üzrə məcəllələşdirilmiş aktlar hazırlanır. Lakin hazırda İngiltərədə, məcəllələşdirilmiş qanunvericiliyin başa çatdırılması prosesi çox uzaqdadır. Bu proses ingilis hüquq ənənələri və hüquqi texnikası nəzərə alınmaqla, özünəməxsus təkamül yolu ilə davam edir. Belə ki, hüquqi islahat komissiyaları, kontinent hüquq sisteminə olduğu kimi "eyni qanun, eyni hüquq münasibətləri sahəsini tənzimləyir" prinsipilə çıxış etmir. Müxtəlif hüquqi münasibətlərin bir qanunda tənzimlənməsi böyük çətinliklərlə rastlaşır. Digər tərəfdən, kodifikasiya prinsiplərindən çıxış edən komissiya qarşısında dayanan və bu günə qədər həlli olmayan ən böyük çətinlik, presedent hüququn saxlanılmasıdır. Beləliklə, konsolidasiya (hüququn kodifikasiyası) prosesinin ümumi çətinliyi, nəinki statut hüququnun və ona edilən dəyişikliklərin nəzərə alınmasında, həmçinin delegiya qanunvericiliyinin və ayrı-ayrı presedentlərin nəzərə alınmasının zəruriliyindədir.

2. Müasir dövrdə İngiltərədə “hüquq sahələri”nin inkişafı

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, İngiltərə burjua inqilabı demək olar ki, presedent hüququna toxunmamış və yeni hüquq sistemi yaratmağa cəhd etməmişdir. İnqilab dövründə qəbul edilmiş qanunlar

əsasən feodal torpaq sahibliyinin burjua kapitalist mülkiyyətinə çevrilməsini, kilsə torpaq mülkiyyətinin sekulyarizasiyasını (müsadirəsini), kral mülkiyyətinin milliləşdirilməsini, kral tərəfdarlarının mülkiyyətinin zəbt edilməsini həyata keçirmişdir. Lakin Styuartların bərpası, inqilab dövründə qəbul edilmiş bir sıra qanunların ləğv edilməsi ilə nəticələnmişdir.

İngiltərədə hüququn sahələrə bölgüsü mövcud olmamışdır. Hüquq sisteminin bir hissəsi olan mülki hüquq müxtəlif əmlak və şəxsi münasibətləri tənzimləmişdir. Şərti olaraq "mülki hüquq" adlanan bir sıra institutlar XIX əsrin sonu və ya XX əsrdə qəbul olunmuş ayrı-ayrı aktlarla nizamlanırdı. Hələ feodalizm quruluşundan mövcud olan və mülkiyyətin etibar edilməsini nəzərdə tutan trust institutunun "burjuaziya"laşması prosesi, müasir dövrdə varislik prinsipini yeni təkmilləşmələrlə qoruyub saxlamışdır. Etibar edilmiş mülkiyyəti təsis (təsisçi-settlor) edən şəxs (settlor of the trust), qərara gəlir ki, trasta verilən əmlak bir və ya bir neçə şəxslər tərəfindən (trustees), digər bir və ya bir neçə şəxslərin (benefisiantların, cesturis que trust) xeyrinə idarə ediləcək və əmlaka sərəncam hüququ veriləcəkdir. Lakin etibar edilmiş mülkiyyətçilər (trustees) həmin əmlakdan sərbəst deyil, təsisçinin müəyyən etdiyi məqsədlərə müvafiq istifadə etməli idi. Əmlakdan əldə olunan gəlirin hansı məqsədlərə yönəldilməsi isə, təsisçinin iradəsindən asılı idi. Trust institutu ən müxtəlif məqsədlər üçün, o cümlədən fəaliyyət qabiliyyəti olmayanların əmlak mənafeələrinin qorunması, xeyriyyə fondlarının yaradılması ilə bağlı münasibətləri rəsmiləşdirmək və s. hallarda istifadə etmək nəzərdə tutulurdu.

İngiltərə ümumi hüququndan məlumdur ki, əmlakın həqiqi mülkiyyətçisi, müəyyən məqsədlər üçün əmlakın idarə olunmasını digər şəxsə həvalə edə bilərdi. Ümumi hüquq etibar edilmiş mülkiyyət institutunu tanıyır, lakin təsisçinin (settlor) hüquqlarını (mənafeələrini) rədd edirdi. Settlor öz əmlakını könüllü olaraq başqasının xeyrinə özgəninkiləşdirir və əmlakın idarə olunması müddətində faktiki olaraq ona sərəncam vermirdi. Yaranmış şəraitdə ədalət məhkəməsi tə-

sisçinin köməyinə gəlir. Ədalət məhkəməsində yaxşı dərk edirdilər ki, həqiqi mülkiyyətçiə sərfəli olduğundan, o öz əmlakını başqa şəxslərin vasitəsilə idarə etməyə vermişdir. Ona görə də, həqiqi mülkiyyətçiə maneçilik etmək düzgün olmazdı və trust settlorun müəyyən etdiyi məqsədlərə uyğun istifadə edilməlidir. Artıq ədalət məhkəmələri təsisçinin hüquqlarının müdafiəsini öz üzərinə götür-məklə vəziyyəti düzgün qiymətləndirə bilmişdir.

Müasir İngiltərə hüququnda yarımfeodal etibar edilmiş mülkiyyət institutu əsasında müasir və təkmilləşmiş trust institutu yarandı. Beləliklə, etibar edilmiş mülkiyyət institutu, mülkiyyətçi və idarə edən şəxs anlayışları üst-üstə düşməyən kapitalist birliklərinin və əsasən də səhmdar şirkətlərin mövcudluğu üçün geniş hüquqi zəmin yaratmışdır. Məhz lord-kansler məhkəməsinin səyi nəticəsində etibar edilmiş mülkiyyət hüququ konstruksiyasını, ümumi hüquqdakı mülkiyyət hüququ konstruksiyasına yaxınlaşdırmaq və nəticədə kombriv hüquqi texnika tətbiq etmək müvəffəq olmuşdur. Kansler məhkəməsi ümumi hüququn təzyiq vasitəsi kimi istifadə etdiyi rəsmiyyətlərdən yan keçməyi bacardı və mülkiyyətçinin öz əmlakına sərəncam verməsində onun imkanlarını və səlahiyyətlərini genişləndirməyi bacara bilmişdir.

İngiltərə hüquq sistemində, digər hüquq sahələri ilə müqayisədə çoxtərəfli əmlak və şəxsi münasibətləri tənzimləyən mülki hüquq, sərt, gözlənilməz yolla deyil, təkamül yolu ilə və buna müvafiq olaraq effektiv inkişaf etmişdir. Avropa dövlətlərindən ilk olaraq kapitalist inkişaf yoluna daxil olmuş İngiltərə, mülkiyyət münasibətləri, müqavilələr və əmlak dövryyəsinin digər hüquqi cəhətlərinin tənzimlənməsinə daha məharətlə yanaşaraq, mülki hüquq sahəsindəki mövcud feodal qanunvericiliyini yeni qaydalara uyğunlaşdırmağa çalışmışdır. Lakin XVII-XVIII əsrlər öz xüsusi hüquq proqramına malik olmayan ingilis sahibkarlar dairəsi, ümumi hüquq və ədalət hüququnun ənənəvi qarşılıqlı kompromis güzəştlər konstruksiyası ilə kifayətlənmişdilər. İngiltərədə, hətta XIX əsrdə ümumilikdə mülki hüququn məzmunu modernləşdirilsə də, onun orta əsrlərdən qalma

mühüm spesifik institutlarından olan əmlakın real (real property) və şəxsi (personal property) mülkiyyətə bölünməsi mövcud olmaqda davam edirdi. Bu bölgünün yaranması, tarixən İngiltərədə formalaşmış əmlak mənafeələrinin təmin edilməsinin müdafiə formaları olan real və şəxsi iddialarla bağlı olmuşdur.

Torpaq mülkiyyəti sahibləri olan lendlordlar real iddialarla torpaqlarının, daşınmaz nəqli əmlaklarının və titullarının müdafiəsinin və s. bu kimi xüsusi əmlak hüquqlarının qorunmasında maraqlı idilər. XIX əsrdə real mülkiyyətə sərəncam vermə, əvvəlki dövrlərə müqayisədə nisbətən zəifləsə də, müəyyən formallıqlarla və məhdudiyyətlərlə qalmaqda davam etmişdir. Belə ki, orta əsrlərdən qalma nəqli əmlakın bölünməsinə mane olan mayorat qaydaları, qadınların varislikdən məhrum edilməsi və s. prinsiplər öz hüquqi qüvvəsini saxlamaqda idi.

Şəxsi iddialar üzrə müdafiə hüququna isə, sırf əşya hüquqlarının qorunması ilə yanaşı, məhkəmələr tərəfindən sahibkarlar üçün daha əlverişli və çevik müdafiə hüququ ilə təmin edilən, qeyri-əmlak hüquqlarına aid edilən müəlliflik hüququ, patent hüququ və s. bu kimi subsidiar növlər də daxil idi. 1832-ci və 1845-ci illərdə qanunvericiliyə daxil edilmiş yeni müddəalar, daşınmaz mülkiyyətin özgəninkiləşdirilməsinin sadələşdirilməsi, "real" və "şəxsi" (fərdi) iddialar arasında fərqlərin tədricən zəiflədilərək aradan qaldırılmasına gətirib çıxarmışdır. 1875-ci və 1883-cü illərdə qanunvericilikdə edilmiş yeniliklərdə isə, torpaq icarədarlarının və kopeholderlərin hüquqi vəziyyətlərinin dəyişdirilməsi istiqamətində mühüm dəyişiklikləri nəzərdə tutmuşdur. 1882-ci il qanunu, torpağı ömürlük icarəyə götürən şəxslərə, ondan istifadə olunmasında sərbəst sərəncam hüququ verirdi.

Mülkiyyət hüquqlarına dair orta əsrlərdən qalma çoxsaylı termin və konstruksiyalardan tamamilə azad olunmada, əmlakın idarə olunması və onun üzərində sərəncam verilməsilə bağlı bir sıra əlavə cəhətləri özündə təsbit edən, 1925-ci ildə qəbul edilmiş mülkiyyət haqqında qanunun çox böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Bu yeni qanunla arxaik

spesifik cəhətlərini itirən torpaq mülkiyyətinə dair əvvəlki qanunlar, daşınmaz mülkiyyəti ümumi hüquq (common law) reciminə yaxınlaşdırmışdır. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində mülkiyyətin etibar edilməsi institutu olan trast, tətbiq olunma dairəsini genişləndirərək yeni investisiya bankları və digər kapitalist birlik formalarının yaradılmasında fəvqəladə dərəcədə əlverişli hüquqi bazaya çevrilmişdir. Uzun müddət orta əsrlərdən qalma atribut formalarını saxlayan mülkiyyət hüququ, tədricən təkmilləşib yeniləşməklə, müəyyən müsbət nəticələr doğurmuşdur. Belə ki, əvvəla, mülkiyyət hüququnun ənənəvi ingilis konstruksiyası, əmlak münasibətlərinin özünün unikal sabitliyini təmin etmişdir. İkincisi, ingilis mülkiyyət hüququnun inkişafının təkamül yolu, bu ölkədə həddən artıq burjuaziya individualizmindən (fərdiləşmədən) yayınmağa və mülkiyyət hüququnun sosial institut kimi formalaşaraq, mülkiyyətçinin özünün səlahiyyətlərini korrektə edən baxışların təsdiq edilməsinə gətirib çıxarmışdır. XX əsrdə ingilis qanunvericiliyinin urbanizasiyası şəraitində daha çox mülkiyyətçi hüquqları ilə, icarəçinin istehsalat binalarına, evlərə və mənzillərə nisbəti məsələsi qarşılaşırdı. Evlərin sahibi olan friholderlər, onlara məxsus tikililərlə yanaşı, binanın ucaldığı torpaqlarından mülkiyyətçisi kimi çıxış edirdilər. Eyni zamanda, bu torpaqlar üzərində faktiki sərəncam hüququ, bilavasitə tikilinin özünün hüququ recimi ilə bağlı olmuşdur.

XX əsrin son onilliklərində friholderlər və ev və ya mənzil (lizholder) icarə edənlər arasında hüquqi münasibətlər xüsusi əhəmiyyət daşımağa başlamışdır. Lizholderlər torpaq üzərində mülkiyyət hüquqlarına malik olmasalar da, onların yaşadıkları mənzillərə və ya evlərə olan hüquq münasibətləri, əşya hüquqlarına yaxın olmuşdur. Bu onunla müəyyən edilirdi ki, icarə (arenda) münasibətləri getdikcə daha çox davamlı və sabit olaraq qalırdı. 1967-ci ildə qəbul edilmiş lizholder sahəsində islahatlar dair qanunla, onların hüquqları əhəmiyyətli dərəcədə genişlənmişdir. Belə ki, bu qanun lizholderlərə, uzun müddət icarə münasibətlərində olaraq yaşadıkları evləri və mənzilləri frihold hüququnda almaq və ya buna alternativ olaraq ica-

rə (arenda) müddətini 50 ilədək uzatmaq hüququ əldə etmişdilər.

İnqilab dövründə əvvəl mövcud olmuş müqavilə və mülki hüquq pozuntularına (delikt) dair ingilis hüququ normalarının ənənəvi kauzistik manerası müasir hüquqda da qalmaqda davam etmişdir. Belə ki, müasir müqavilə hüququ konsepsiyası orta əsrlərdən qalma iddiaların, o cümlədən də yerinə yetirməməyə görə iddia və ya borclunun öz üzərinə götürdüyü öhdəliyi ("öz üzərinə götürmə" dair iddia-assumpsit) icra etməməyə görə iddiaların məhkəmə adaptasiyası ilə təkmilləşməsi artmışdır. Aqrar və sənaye inqilabının nəticəsi olaraq, müqavilə hüququ bir sıra sahələrdə, o cümlədən muzzdlu fəhlə qüvvəsində istifadə, əmtəələrin mübadiləsi, xidmət göstərmə və s. sahələrdə hüququn əsas formasına çevrilmişdir. Öz növbəsində ənənəvi İngiltərə hüquq doktrinasına və buna müvafiq olaraq məhkəmə praktikasına, ümumqəbul edilmiş müqavilə prinsipləri (tərəflərin bərabərli, "azad iradə və seçim etmək" hüququ, öhdəliyin yerinə yetirilməsi və s.) daxil edilir. XIX əsrdə öhdəliyinin yerinə yetirilməməsinə görə borclunun şəxsi məsuliyyətini müəyyən edən həbsxana cəzasının verilməsi qaydası ləğv edilmişdir. Ümumi yük və sərnişin daşımalar haqqında müqavilələr, sığorta müqavilələri və s. yeni müqavilə növləri mövcud qanunvericiliklə tənzimlənərək öz inkişafını tapmışdır.

İngiltərə hüququnda delikt (law of torts) normaları uzun müddət öz mürəkkəbliyi və arxaikliyi ilə xüsusi olaraq seçilmişdir. XVIII-XIX əsrlərdə, hələ orta əsrlərdə geniş istifadə edilmiş özgə torpaq sahibliyinə soxulmaq (trespass), torpaq sahibliyindən məhrum etmək (dispossession), ziyan vermək niyyətli hərəkətlər etmək (nuisance) və s. iddia növləri, həmçinin xüsusi iddialardan hesab edilən "şəxsi" mülkiyyət əleyhinə olan hüquqpozmalar – əmlakın qanunsuz mənimsənilməsi, əşyaların qanunsuz saxlanılması qalmaqda davam etmişdir.

İngiltərə hüququnda özünəməxsus spesifik cəhətləri əhatə edən şəxsin hüquqlarının pozulması kimi təfsir edilən andiçmənin pozulması, başqa şəxsin (conspiracy) mülkiyyətinə zərər vurmaq məqsədilə sövdələşmə və s. deliktlərdə mövcud olmuşdur. Kapitalist cə-

miyyətinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq, delikt münasibətlərinin (məs. səhlənkarlıq) bəzi cəhətləri təfəsilatı ilə işlənib hazırlanmışdır. Lakin ümumilikdə delikt hüququnun daha çox anlayışları və prinsipləri hələ də formalaşdırılmamış qalmışdır. Bəzi deliktlər əvvəlki kimi, "ciddi məsuliyyət" prinsipi əsasında qurulmuşdur. Belə ki, dəymiş zərər faktı kifayət etdiyindən, hüquqpozanın subyektiv təqsiri müəyyən edilmirdi (araşdırılmırdı).

Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis hüququnda mülki hüququn digər institutları ilə müqayisədə, delikt hüququ sahəsində presedent hüququ öz qüvvəsini saxlamış və saxlamaqda davam etmişdir. Eyni zamanda, delikt hüquq normalarının arxaizmi onun yeni, müasir dövrün hüquqpozma (məs. sanksiyalaşdırılmamış kompüter baza məlumatlarından istifadə etmək və ya bu məlumatları qanunsuz elan etmək və s.) normaları ilə zənginləşməsinə də mane olmur.

Müasir dövrdə İngiltərə ailə-nikah münasibətləri sahəsində tədricən liberallaşma meyilləri güclənmişdir. Belə ki, 1836-cı ildə, kilsə nikah forması ilə yanaşı, mülki nikah müqaviləsi bağlamağa da icazə verilirdi. İngiltərə qanunları 1857-ci ildən isə boşanmanı rəsmiləşdirdi. 1882-ci ildə ərddə olan qadın, əmlak dövrüyyəsində olan öz mülkiyyəti üzərində sərəncam vermək hüququna malik olmuşdur. Lakin arxaik normaların təsiri ilə qadın yenə də ərindən asılı vəziyyətdə qalmaqda davam edirdi. Hətta qadın tərəfindən ər in yanında törədilmiş deliktə görə yenə də ər məsuliyyət daşıyırdı. Yeni münasibətlər şəraitində ərddə olan qadının əmlak və ailə hüquqları genişlənməkdə davam etmişdir. Belə ki, ər in xəyanətinə görə, arvadın boşanma hüququ tanınırdı. Nikahdan kənar doğulan uşaqlar olduğu halda kəbin kəsilməsi ilə nikahın qanuniləşdirilməsi tanınırdı.

XX əsrin ortalarında qəbul edilmiş bir sıra konsolidasiya edilmiş aktlarda və məcəllələşdirilmiş qanunlarda, ailə-nikah münasibətləri sahəsində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, 1967-ci ildə ailə yaşayış haqqında qanun, 1969-cu ildə nikahın xitam edilməsi sahəsində islahatlara dair qanun, 1979-cu ildə ailə-nikah işləri üzrə

konsolidasiya qanunu, 1984-cü ildə ailə-nikah işləri üzrə məhkəmə icraatı haqqında konsolidasiya edilmiş qanun və s. bu sahədə aparılan islahatların təmin edilməsini nəzərdə tutmuşdur. Bu yeni qanunlar ailə-nikah münasibətləri sahəsində əvvəllər qüvvədə olmuş bir sıra aktların və presedentlərin ənənəvi və özünəməxsus cəhətlərinin qüvvədə saxlanılmasını istisna etmirdi. Belə ki, dövlət orqanları tərəfindən qeydə alınan nikahlarla yanaşı, 1949-cu ildə qəbul edilmiş müvafiq qanunla arzu edənlər yalnız kilsədə öz nikahlarını rəsmiləşdirə bilirdilər. Kəbin kəsilməmişdən əvvəl adaxlıların nişanlanması mərasimi olurdu. 1970-ci ilə qədər rəsmi nişanlanma olmadan nikaha daxil olmaq müqavilənin pozulması kimi dəyərləndirilirdi. Lakin hazırda nişanlanma (pomolvka) hüququ qüvvəyə malik deyildir və hakimlər tərəfindən nəzərə alınmır. Müasir qanunvericilikdə nikaha daxil olan tərəflərdən 5 şərtə əməl edilməsi tələb edilir ki, bu qaydaların pozulması nikahı qanunsuz elan edilməsinə səbəb ola bilər. Belə ki, nikah daxil olan tərəflərdən könüllük, digər nikah münasibətləri əlaqələrində olmamaları, 16 yaşına çatmaları, eyni cinsdən olmamaları (hazırda bu qadağa aradan qaldırılıb), yaxın qohum olmamaları tələb edilirdi. Digər tərəfdən, 16-18 yaşlar arasında nikaha daxil olanlardan valideynlərin və ya başqa şəxslərin (qəyyumların və s.) razılığı tələb olunurdu.

XX əsr İngiltərə ailə-nikah qanunvericiliyi daha çox ər-arvad hüquqlarının bərabərləşdirilməsinə xüsusi diqqət vermişdir. Ərə getmiş qadın yeni ad (adının dəyişdirilməsi), yeni vətəndaşlığı qəbul edə bilər, yaşayış yerini müstəqil şəkildə seçə bilər, müstəqil bank hesabı açdıra bilərdi. İngilis hüququnda nikah ən müxtəlif formada olan sazişlərin bağlanmasını nəzərdə tutsa da, məhkəmələr müqavilə münasibətlərinin realizasiyasında iştirak etmirdilər. Məhkəmələr yalnız ona müraciət edildiyi halda əmlakdan istifadə və ya əmlakın bölünməsi halları üzrə hüquqi hərəkətlər yerinə yetirə bilirdilər. İngilis hüququnda ailənin faktiki olaraq bölünməsinə rəsmiləşdirən "separation" hüququ institutu qalmaqda davam etmişdir. Belə ki, ər boşanma olmadan ailəni birtərəfli olaraq tərk edərdisə, ərin hesabına arvad

üçün əlavə yaşayış və maliyyə vəsaitinin ayrılması nəzərdə tutulurdu. Hazırda nikahın əsas və yeganə normal xitam üsulu boşanma hüququ təsbit edilir. Boşanma prosedurları və mövcud formalizm qaydaları sadələşdirilmişdir. Belə ki, əvvəllər kilsədə kəsilən kəbinlərin xitam edilməsi üçün parlamentin xüsusi aktının qəbul edilməsi qaydalarını müəyyən edən prosedurlar ləğv edilmişdir. 1937-ci ildə qəbul edilmiş parlament aktında, ər-arvad münasibətlərində xəyanətə görə, praktik olaraq ər və arvadın boşanma hüquqları bərabərləşdirilirdi. 1969-cu ildə nikahın xitam edilməsi sahəsində islahatlar keçirilməsi haqqında parlament aktı qəbul edilmişdir. İslahat qanunlarına görə, bir-birlərinə xəyanət etmələri boşanmanın səbəbi kimi göstərilədisə, zina etmiş tərəflər (adyulterlər) nəinki sübutlar təqdim etməli, eyni zamanda boşanmaya nail olmaq istəyən tərəf, məhkəməni bu münasibətlərin onun həyatı üçün dözülməz həddə olduğunu inandırmağı idilər.

Son illərin qanunvericiliyində, ər-arvadın əmlak münasibətlərinə daha çox hüquqların bərabərləşdirilməsi tendensiyası baş verir. Ailə münasibətlərində tərəflər maddi cəhətdən nəinki qarşılıqlı yardım göstərilməsi, eyni zamanda ümumi əmlakdan istifadədə hər kəsin müəyyən edilmiş pay ayrılması qaydasını da nəzərdə tuturdu. Həmçinin ingilis ailə hüququnda ənənəvi ər, arvadın borclarına görə məsuliyyət daşması qaydası da öz hüquqi qüvvəsini saxlamaqda davam etdirirdi. Ailə əmlakının ayrı-ayrı bölünməsi recimi qalmaqda davam etmiş, lakin ehtiyacı olan tərəfə aliment ödənilməsi qaydası istisna idi. Uzun müddət əlverişsiz vəziyyətdə olan nikahdankənar uşaqların hüquqi statusunda yaxşılığa doğru xeyli dəyişiklik baş vermişdir. Nikahdankənar doğulan uşağın atası, övladının saxlanılmasına aliment ödəməyi icbarı idi. Əgər o bunu könüllü deyil, məcburi və ya az məbləğdə ödəyərdisə, ona qarşı atalığın tanınması haqqında formal proses qaldırıla bilərdi.

İngiltərə ailə hüququnda uşaqların 18 yaşına çatana qədər hüquqi məsuliyyətini müəyyən edən qaydalar saxlanılmışdır. Təhsil haqqında 1944-cü il aktında uşaqların təhsil almasına məsuliyyət valideyn-

lərin və buna müvafiq olaraq yerli hakimiyyət və məktəbin inzibati rəhbərliyinin üzərinə qoyulmuşdur. Bu qanun uşaqların 5 yaşından 16 yaşına qədər icbari təhsil almalarını müəyyən edirdi. Uşaqlar və yeniyetmələr haqqında 1933-cü il qanunu, uşaqların 16 yaşına qədər valideynləri tərəfindən incidilməsi, onlarla kobud rəftar edilməsi və ya evdən qovulması hallarından müdafiə olunmalarını nəzərdə tuturdu. Bilərəkdən uşaqlara qarşı qəddarlıq edilməsi, onların döyülməsi və s. hallar cinayət məsuliyyəti yaradırdı.

Müasir dövrdə ticarət şirkətləri haqqında qanunvericilikdə, onların hüquqi statusunda əhəmiyyətli dərəcədə irəliləyiş, inkişaf baş vermişdir. Bu dövrə qədər qurulmuş ticarət ortaqlığı (şirkətlər) bir çox hallarda şəxsi əlaqələr əsasında fəaliyyət göstərərək, qiymətli kağızlara görə məhdud məsuliyyət daşımaqla, kapitalın akkumulyasiyasına, öz mənafeələrinin təmin olunmasına yönələn fəaliyyəti əlaqələndirməyə çalışmışdılar. Lakin XVIII əsrin əvvəllərində London bircasında baş vermiş qalmaqallı möhtəkirliyə (spekulyasiya) görə, İngiltərə parlamenti şirkətlər haqqında "Sabun köpükləri" adlanan xüsusi akt qəbul etməyə məcbur olmuşdur. Akta görə, xüsusi dövlət icazəsi olmadan səhmdar cəmiyyətlərin yaradılması qadağan edilirdi. Bu akta müvafiq olaraq ümumi hüquq tərəfindən XIX əsrin əvvəllərinə qədər İngiltərənin sahibkarlıq aləmində, payçıların iştirakı yaradılan, lakin iştirakçıların məhdud məsuliyyətini müəyyən edən ticarət ortaqlığı (şirkətlər) olan səhmdar cəmiyyətlərin mövcudluğu qəbul edilmişdir. 1825-ci ildə "Sabun köpükləri" adlanan akt ləğv edilsə də, icazə əsasında payçıların səhmdar şirkət yaratmaları əvvəllər olduğu kimi qalmaqda davam etmişdir. Lakin inkişaf etməkdə olan kapitalizm səhmdar cəmiyyətlərin daha əlverişli şərtlərlə yaradılması və fəaliyyət göstərməsi məsələsində operativ və çevik qanunvericilik bazasına malik olmaq üçün, ardıcıl qanunların qəbul edilməsinə nail olmuşdur. Belə ki, 1844-1867-ci illər qanunvericiliyi əsasında yaradılmış səhmdar cəmiyyəti təşkilatçıları, kapitalın bir qismi sahibkar təbəqəsinin əlində cəmləşməsinə, qiymətli kağızların kursunun qalxmasına

və enməsinə və beləliklə, aksiya sahibləri olan payçıların müflisləşməsi nail olmaq üçün mühüm vasitəyə malik olmuşdular.

İngiltərə hüququ XIX əsrin ortalarına qədər prinsip etibarilə xüsusi olaraq "hüquqi şəxs" anlayışını tanımamışdır. Yalnız 1844-1867-ci illərdə qəbul edilmiş qanunlarla ticarət ortağı olan şirkətləri qiymətli kağızlar buraxan və əmlak dövriyyəsində iştirak edən təsisçilər və səhmdarlarla yanaşı müstəqil (hüquqi) şəxslər kimi tanıdı. Ticarət dövriyyəsində şirkət rəhbəri digər bütün fərdi iştirakçıların adından deyil, yalnız şirkətin adından çıxış edirdi. Yeni şirkət təsis etmək üçün qanuna görə, minimum 7 təsisçi (payçı) iştirak etməli, həmçinin adlı aksiya buraxılmalı, nizamnamə işləyib hazırlanmalı və hökumətin qabaqcadan ilkin razılığı əldə edilməli idi. Eyni zamanda, şirkətlərin registrasiyası (qeydə alınması) sadələşdirilərək əsas təsis sənədlərinin təqdim edilməsilə kifayətlənirdi.

1908-ci ildə şirkətlər haqqında əvvəlki qanunvericilikləri birləşdirən yeni konsolidasiya edilmiş akt qəbul edilmişdir. Bu aktla şirkətlərin ümumi və xüsusi bölgüsü müəyyən edilirdi. 1908-ci il qanunu ilə, ümumi şirkətlər nizamnamə kapitallarını və iştirakçıların sayını artırmaq üçün "əhaliyə" müraciət edərək, onlara şirkətdən pay almaq və beləliklə, onun fəaliyyətində iştirak etmək və gəlir əldə etməyə (dividend) çağırmaq hüququna malik olmuşdur. Ümumi şirkətlərin göstərilən qaydada formalaşması, kapitalın demokratikləşməsi konsepsiyası üçün baza və sırf fərdi mülkiyyət hüququ institutu kimi yaranmış şirkətlərin isə sosial (kütləvi) instituta transformasiya olunmasına xidmət edirdi. XX əsrdə İngiltərədə milliləşmə prosesi zamanı, dövlət müəssisələrinin təşkil edilməsində ümumi şirkətlər formasından nümunə kimi istifadə edilmişdir. Maksimum 50 nəfər iştirakçı olan xüsusi şirkətlər, bütün kapitalı əhatə etməli və kənar şəxslərə aksiyaları (payları) və digər qiymətli kağızları sata bilməzdilər. Lakin ümumi şirkətlərdən fərqli olaraq, İngiltərə sahibkarları üçün əlverişli olan cəhət kimi, xüsusi şirkətlərin öz balanslarını göstərməyə borclu olmamalarını qeyd etmək lazımdır.

İngiltərə "şirkət hüququ"nın işlənilib hazırlanmasında məhkəmə hüququnun mühüm rolu olmuşdur. Belə ki, məhkəmə 1897-ci ildə Salomon v. Salomon Co. Ltd. işi üzrə bir nəfərdən ibarət olan şirkətin hüquqi şəxs statusu alması barədə mühüm presedent müəyyən etmişdir. Beləliklə, ilk dəfə olaraq ingilis hüququnda bir nəfərin hüquq şəxs kimi tanınması barədə özündə hüquqi konstruksiyanı müəyyən edən qanunvericiliyin işlənilib hazırlanması üçün presedent yaranır.

İngiltərədə 1985-ci ildə, şirkətlər haqqında mövcud qanunvericiliyi əhatə edən 27 bölmədən, 747 maddədən və 25 qanuna əlavədən ibarət olan konsolidasiya edilmiş akt qəbul edilir. Konsolidasiya edilmiş akt, şirkətlər haqqında qanunvericiliyi məcəllələşdirmək və ya yenidən qurmaq barədə hər hansı radikal dəyişiklik etməsə də, onların fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsini yaxşılaşdırmaq üçün mövcud qanunvericiliyi qaydaya salmağa çalışmışdır. Lakin yendən işlənilməsinə baxmayaraq, şirkətlər haqqında qanunvericilik kifayət qədər mürəkkəb və dolaşlıq olaraq qalmışdır.

İngiltərədə korporativ kapitalizmin əsasını qoyan şirkətlər haqqında qanunvericilik, şirkətin fəaliyyətinə qiymətli kağızların sahibi olan milyonlarla ingilis vətəndaşlarının cəlb edilməsinə əlverişli şərait yaratmışdır. Lakin bu qanunvericilik müxtəlif növ inhisarçılıq praktikasını doğuraraq, bu praktikanın yayılmasına şərait yaratmışdır. İkinci Dünya müharibəsinə qədər İngiltərə parlamenti inhisarçılıq problemlərinə və məhdudlaşdırıcı bazar praktikasına əhəmiyyət verməmişdir. Müharibədən sonrakı dövrdə hakimiyyətdə olan leyborist (fəhlə) hökuməti, iqtisadiyyatda xüsusi müşahidələr aparmaqla sürətlə artan inhisarçı birliklərin, ö cümlədən müxtəlif növ karterlərin hökmranlığı, ingilis sənayesinin bərpası və yenilənməsinin qarşısını almaqla, əhalinin tam məşğulluğuna, bütövlükdə iqtisadiyyatın özü üçün böyük təhlükə idi. Antiinhisar siyasəti aparan leyborist hökuməti, 1948-ci ildə inhisar haqqında qanunda, inhisar məhdudlaşdırıcı bazar təcürbəsi üzrə müvafiq komissiyanın təşkil edilməsi nəzərdə tuturdu. İnhisarçı şəraiti araşdıran komissiya baş vermiş neqativ halları

müşahidə edərək hökumətə tövsiyə məruzələri hazırlayırdı. Birləşmiş krallığın özündə və ya onun mühüm hissələrində (ərazilərində) bütün növ məhsulların üçdə biri yalnız bir şəxs tərəfindən və ya bir şəxsə tədarük olunursa, bu artıq inhisarçılıq hesab edilirdi. Azad bazar münasibətlərini saxlamaq məqsədilə müxalifətdə olan mühafizəkarlar partiyası, 1953-cü ildə "İnhisarlar və məhdudlaşdırıcı təcrübə üzrə komissiya haqqında" qanun qəbul edilməsinə nail oldular.

1956-cı ildə "Məhdudlaşdırıcı ticarət təcrübəsi haqqında" qanun qəbul edildi. Bu qanuna görə, yaradılmış xüsusi dövlət orqanı olan Registr (qeydə alan əlaqələndirici) "inhisarçı vəziyyətə" və "antirəqabət təcrübəsinə" nəzarət etməli idi. Eyni zamanda məhdudlaşdırıcı təcrübə üzrə xüsusi məhkəmə də yaradılırdı. Registr istehsala, məhsulun tədarükünə, qiymətlərə, və s. aid müqavilələri və məhdudlaşdırıcı təcrübənin bütün növlərini (yalnız rəqabət üçün mənfi nəticələr yaratdıqda) aşkar etməli idi. Araşdırmanın nəticələri rəsmiləşdirilərək məhdudlaşdırıcı təcrübə üzrə məhkəməyə təqdim edilirdi.

XX əsrin 70-80-ci illərində antiinhisar sahəsində təkmilləşdirilmələr aparılaraq qanunvericilik konsolidasiya edilmişdir. Məhdudlaşdırıcı təcrübənin registri, vicdanlı ticarət üzrə Baş direktorla əvəz edildi. İnhisarlar üzrə komissiya, inhisar və şirkətlərin birləşməsi üzrə komissiyaya çevrildi. Ticarət və maliyyə münasibətlərinin tənzimlənməsində 1974-cü il İstehlakçı Kredit Haqqında Qanun, 1973-cü ildə Ədalətli Ticarət Haqqında Qanun, 1976-cı ildə Məhdudlaşdırıcı Ticarət Təcrübəsi Haqqında Qanun, 1980-ci ildə Rəqabət Haqqında Qanun və s. aktların qəbul edilməsinin böyük əhəmiyyəti olmuşdur.

Yeni hüquq sahələrindən olan əmək və sosial təminat qanunvericiliyinin inkişafı, Tyudorların bilavasitə fəhlə qanunvericiliyi siyasətinin davamı olmuşdur. Bu qanunvericiliklər kapitalizmin təşəkkül tapmasının ağır şərtlərini təsbit etməklə, kənd əhalisinin kütləvi şəkildə, o cümlədən cinayət cəzası tətbiqinin köməyiylə əmək intizamına vərdis etməyə yönəldilmişdir. Əmək şərtlərinin dövlət tərəfindən məcburi yolla tənzimlənməsi qaydası bütün XVIII əsr ərzində davam etmişdir.

İngiltərədə sənaye inqilabından sonra iqtisadi vəziyyətləri möhkəmlənən sahibkarlar üçün əmək münasibətlərinin dövlət tənzimlənməsi nəinki öz əhəmiyyətini itirmiş, eyni zamanda onlara əlavə yük olmuşdur. Ona görə də, XIX əsrin əvvəllərində əmək məvaciblərinin ödənilməsi barədə köhnə qanunlar ləğv edilir və "müqavilə azadlığı" prinsipindən çıxış edən sahibkarlar, bəzən hətta ağılasığmaz əmək şərtlərini öz istədikləri kimi irəli sürürdülər. Parlament, 1834-cü ildə, hələ I Yelizavetanın dövründə qəbul edilmiş yoxsullara pul və azuqə şəklində müavinət verilməsi qaydasını nəzərdə tutan köhnə qanunları ləğv etmişdir. 1834-cü il qanunu mahiyyət etibarilə katorqa şəraitinə yaxın olan və iş evləri adlanan müəssisələrə cəlb edilən işsizlərə və yoxsullara yalnız bu formada "kömək" etmək nəzərdə tutulurdu.

İngiltərədə rəsmi olaraq iqtisadiyyatın liberallaşmasının elan edilməsi, heç də sahibkarlarla fəhlələrin hüquqi baxımdan bərabər vəziyyətdə olmaları demək deyildir. Hətta XIX əsrin ortalarına qədər fəhlələrlə əmək kontraktını pozmuş sahibkarlar, yalnız ümumi hüquq normalarının köməyiylə, mülki iddia qaydasında təqib olunurdular. Yox əgər kontrakt fəhlələr tərəfindən pozulardisa, onda onlar cinayət məsuliyyəti daşıyırdılar. Lakin 1824-cü ildə qəbul qanun, İngiltərədə peşəkar fəhlə ittifaqlarının yaradılması və tred-yunion hərəkatının gələcək inkişafına təkan vermişdir. Fəhlə ittifaqları haqqında qəbul edilmiş 1871-ci il qanunu, prinsip etibarilə tred-yunionların məqsədlərinin etiraf edilməsi və fəhlələrin həmkarlar ittifaqlarındakı fəaliyyətlərinin təqibinin qadağan edilməsi idi. 1875-ci ildə parlament həmkarlar ittifaqı hərəkatının leqallaşdırılmasında bir qədər irəliyə gedən növbəti qanun qəbul etmişdir. Belə ki, sahibkarlar və fəhlələr haqqında qəbul edilmiş aktda, fəhlələr tərəfindən birtərəfli qaydada əmək müqaviləsinin pozulmasına görə cinayət təqibi ləğv edilirdi. Digər tərəfdən dəymiş ziyanın ödənilməsi barədə mülki iddia qaldırmaq hüququ verən normalar isə, 1906-cı il yeni qanunla qadağan edilirdi. 1927-ci ildə qəbul edilmiş növbəti qanun ümumi və siyasi tətiləri, həmrəylik tətilərini və kütləvi piket keçirməni

(ştreymbrexerliyi) qadağan etsə də, 1946-cı ildə hakimiyyətə gələn və əməklə kapitalın mənafeələrini bərabərləşdirməyə (barışdırmağa) çalışan leyboristlər hökuməti bu qanunun ləğvinə nail olmuşdur. 1971-ci ildə sənaye münasibətləri haqqında qanunda, həmkarlar ittifaqlarının məcburi qeydiyyatı, onların dövlət idarələri qarşısında hesab vermələrini nəzərdə tuturdu. Lakin yeni mühafizəkarlar hökuməti həmkarlar ittifaqının məcburi qeydiyyatı qaydasını ləğv etdi.

İngiltərə hüququnda əmək münasibətlərinin nizamlanmasında qanunvericiliklə yanaşı, presedent hüququ da mühüm rol oynayır. Əmək hüquq sahəsində presedentlər məhkəmə icraatında formalaşırdı. Əmək münasibətlərinin önəmli məsələlərinin (iş şəraiti, əməkhaqqı və s.) tənzimlənməsində kollektiv müqavilələr mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əməkhaqqının məbləği, istirahət müddəti, iş yerlərində alınan travmalar və s. bu kimi məsələlər kollektiv müqavilələrlə nizamlanırdı. Kollektiv müqavilələrdən irəli gələn mübahisələrə baxmaq üçün xüsusi tribunallar yaradılmışdır. Bununla bağlı məhkəmə təcrübəsi (codex of practice) əvəzsiz rola malikdir. Digər tərəfdən, bu sahədə dövlət orqanları təcrübəli məcəllələr tərtib edirdilər. Doğrudur, bu məcəllələr hüquqi sənəd olmasa da, hüquq normaları tətbiq olunarkən məhkəmələr və digər dövlət orqanları tərəfindən nəzərə alınır.

İngiltərədə fəhlə hərəkətinin mütəşəkkilliyinin artması, onun dövlətin mövqeyinə təcridcən təsirinin güclənməsi, sosial qanunvericilik sahəsində əmək münasibətlərinin nizamlanmasına yeni nailiyyətlərin əldə edilməsilə nəticələnmişdi. Dövlətin əmək münasibətlərinə qarışmadığı bəyan edilsə də, parlament vaxtaşırı güzəştlərə getməyə məcbur idi. İngiltərədə fabrik qanunvericiliyi ilk növbədə qadın və uşaq əməyini nizamlamağa yönəlişdir. Hələ 1802-ci ildə uşaq əməyinin rəqlamentləşdirilməsinə cəhd edilmişdir. 1803-cü ildə qəbul edilmiş qanunda toxuculuq sənayesində çalışan uşaqlara gecə növbəsində işləmək qadağan edilmişdir. 9 yaşdan 13 yaşa qədər uşaqlar üçün iş gününün müddəti 8 saat, 18 yaşına qədər olanlar üçün isə 12 saat müəyyən edilirdi. Qanunun tələblərinə nəzarət etmək üçün fabrik müfəttişliyi

sistemi yaradılmışdı. 1842-ci ildə qadınların və 10 yaşına qədər olan uşaqların yeraltı işlərdə çalışması qadağan edilmişdi. İngiltərədə iş gününün qısaldılması barədə aparılan mübarizə, 1866-cı ildə Baltimorda toplanan Ümumi fəhlə konqresində 8 saatlıq iş günü elan edilməsi tələbi irəli sürülmüşdür. Lakin bu tələblər yalnız XX əsrin əvvəllərində həyata keçmişdir. 1880-ci ildə istehsalat travmalarına görə, müəssisə rəhbərinin maddi məsuliyyət daşması müəyyən edilmişdir. Əmək qanunvericiliyinin inkişafında 1911-ci ildə qəbul edilmiş qanunda xəstəliyə, əlilliyə, doğuşa görə sosial sığorta ilə yanaşı, işsizliyə görə də müavinət verilməsi nəzərdə tutulurdu. Sosial sığorta qanunvericiliyi, yalnız ikinci dünya müharibəsindən sonra sistemli xarakter almışdır. XX əsrin 70-80-ci illərində bu sahədə qanunvericiliyin konsolidasiyası təsbit olunmuşdur. Həmkarlar ittifaqı və əmək münasibətləri sahəsində daha bir konsolidasiya edilmiş akt 1992-ci ildə qəbul edilmişdir. Bu qanunvericiliklərdə konkret əmək şəraiti, məvaciblər, müəssisələrdəki həmkarlar ittifaqlarının statusu barədə tred-yunionlar və sahibkarlar arasında kollektiv müqavilənin yeni qaydaları fiksiya edilmişdir.

İngiltərə burjuaziya inqilabının xarakterindən irəli gələn səbəblərə görə, cinayət hüququ sahəsində də hər hansı radikal dəyişikliklər baş verməmişdir. 1832-ci il islahatlarına qədər, inqilabdan əvvəlki dövrdən qalma mövcud cinayət-hüquq normaları iri torpaq aristokratiyası və burjuaziyanın yuxarı təbəqəsini tamamilə qane edirdi. İngiltərə baş verən cinayət əməllərinin böyük hissəsi ümumi hüquq və statut hüququ ilə tənzimlənirdi. Hətta bəzi arxaik statutlar, o cümlədən 1351-ci ildə qəbul edilmiş cinayətlərin üçdərəcəli quruluşunu əhatə edən trizn (xəyanət), feloniya (ağır cinayətlər) və misdiminor (xırda cinayətlər, xətalər) müasir dövrdə də qalmaqda davam etmişdir. Digər tərəfdən, kapitalist ictimai münasibətlərin inkişafı zəmində, ənənəvi cinayət növləri ilə yanaşı, yeni cinayət növlərinin və buna müvafiq olaraq cəzaların artması da müşahidə edilirdi. Əgər inqilabın sonunda (1660-cı il) İngiltərədə 50 növ cinayətə görə ölüm cəzası verilsə, XIX əsrin əvvəllərində onların sayı 150-yə çatmışdır.

XVIII əsrdə İngiltərə cinayət hüququnun inkişafında xarakterik cəhəti, ciddi-cəhdlə xüsusi mülkiyyətə "ehtiram edilməsi"nin önə çəkilməsi olmuşdur. Bu dövrdə nəinki ağır cinayətlərə, o cümlədən bağ ağaclarının kəsilməsi, biçəneklərin yandırılması, kilsədə cibgirlik etməyə görə də ölüm cəzası verilirdi.

XIX əsrin əvvəllərində İngiltərədə kapitalizmin qəti olaraq möhkəmlənməsindən sonra, cinayət hüquq normaları daha çox tənqidə məruz qalmağa başlamışdır. Artıq hakim dairələrdə başa düşürdülər ki, cinayət qanunvericiliyi sahəsində müstəsna dərəcədə ağır cəzaları nəzərdə tutan siyasətin arzu olunan nəticələr verməsi tamamilə absurd yanaşmadır. Hətta iş o yerə çatmışdır ki, ağır cəzalar veriləcəyini qabaqcadan bilən andlılar, bəraət aktları verməyə çalışırdılar. İngiltərə parlamenti XIX əsrin əvvəllərində cəzaları yüngülləşdirən ardıcıl qanunlar qəbul etməklə mövcud qayda-qanunu saxlamağa cəhd etmişdir. 1816-cı ildə qadınların rüsvayçılıq dirəyinə bağlanması, 1817-ci ildə isə qamçı ilə döyülməsi cəzaları ləğv edilir. 1826-1861-ci illərdə qanunvericiliyə edilən dəyişikliklər nəticəsində, ölümlə cəzalandırılan cinayətlərin sayı 200-dən 4-ə qədər azaldılmışdır. Hətta 1848-ci ildə qəbul edilmiş aktda göstərilirdi ki, "krallığın özündə belə, krala qarşı müharibə aparılmasına" görə ölüm cəzası deyil, ömürlük həbsxana cəzası vermək nəzərdə tutulurdu.

1870-ci il qanunu ilə feloniya cinayətlərinə görə, əmlakın müsadirəsi cəzası ləğv edilmişdir. Bununla da, orta əsrlərdən qalma cinayətlərin feloniya və misdiminor bölgüsü arasında fərqlər aradan qaldırılmış oldu.

XIX əsrdə cinayət işlərinə baxılması proseduru demokratikləşməyə doğru xeyli irəliləyiş əldə etmişdir. 1836-cı ildə qəbul edilmiş akt, həbsxanaya salınmış təqsirləndirilənlərin vəkillə təmin olunmaq və iş üzrə materiallarla tanış olmaq hüququ verilmişdi. Təbii olaraq bu qanunun məqsədi təqsirləndirilənin məhkəmə prosesində daha yaxşı müdafiə olunmasını təmin etmək idi. 1898-ci il

qanunu təqsirləndirilən şəxsə arzuladığı halda məhkəmədə şahidlik etmək hüququ verirdi. Bunula da ənənəvi olaraq ümumi hüquq doktrinasında formalaşmış təqsirləndirilənə "yalançı" kimi baxılması prinsipindən imtina edilirdi. Eyni zamanda, İngiltərə məhkəmə proseduru, andlıların iştirakı olmadan, peşəkar hakimlərin ümumiləşdirilmiş qaydada hökm vermələrini nəzərdə tutan, baxılan işlərin dairəsi genişləndirilmişdir.

XX əsrdə cinayət hüququnun sahəsində konsolidasiya edilmiş aktlar və ya sadəcə, aktlar verməklə, özündə məcəllələşdirmə və yeni hüquqi qaydaları nəzərdə tutan sadələşdirilməsi və modernləşdirilməsi prosesi davam etmişdir. Cinayət hüququ sahəsində dövlət siyasətinin dəyişməsi, cinayət hüququnda yeni islahatlar aparılmasını zəruri etmişdir. İngiltərə cinayət hüququnda əhəmiyyətli yenidənqurma, XX əsrin ikinci yarısında, xüsusilə də 1965-ci ildə yaradılmış və ingilis hüququnun məcəllələşdirilməsini qarşıya məqsəd qoymuş Hüquq Komissiyasının yaradılmasından sonra baş vermişdir. Komissiya cinayət hüquq sahəsində məcəllələşdirmə işlərinə xüsusi diqqət ayırmışdı. Hətta 1985-ci ildə cinayət hüququ məcəlləsinin layihəsi hazırlanaraq, geniş ictimaiyyətin tanış olması üçün dərc edilmişdir. Lakin bu məcəllənin qəbul edilməsi dayanırılsa da, son nəticə olaraq, Hüquq Komissiyası və parlament İngiltərə cinayət hüququnun sistemləşdirilməsində çox böyük işlər görmüşdülər.

XX əsrin 60-80-ci illərində cinayət hüququnun ümumi hissəsi məsələlərinə dair bir sıra aktlar qəbul edilmişdir. 1967-ci ildə qəbul edilmiş cinayət hüququ qanunda, cinayətlərin feloniya və misdiminor ənənəvi anaxronizm (köhnəlmiş, yeni tələblərə uyğun gəlməyən) bölgüsü ləğv edilmişdir. Bundan əvvəl, 1945-ci ildə isə, cinayət hüququnun orta əsrlərdən qalma trizn kateqoriyası ləğv olunmuşdur. Qanunvericilik qaydasında cinayət əməllərinin yeni klassifikasiyası müəyyən edilmişdir. Bu ilk növbədə 5 ildən yuxarı müddətdə azadlıqdan məhrum edilmə cinayətlərinə şamil idi. Bu

qrup cinayətlərə görə, şübhəli şəxslərin sadələşdirilmiş həbs proseduru təsbit edilirdi. Digər daha az ictimai təhlükəli əməllər üçün, göstərilən həbs proseduru nəzərdə tutulmurdu.

Cinayət hüquq sahəsində islahatların mühüm istiqamətlərindən biri cəzaların humanistləşdirilməsi və optimistləşdirilməsidir. Bu öz ifadəsini ilk növbədə faktiki olaraq ölüm cəzasının ləğv edilməsində göstərmişdir. Belə ki, 1969-cu ildə qəbul edilmiş qanunla, hətta ağır cinayətlərə görə ölüm cəzasının verilməsi aradan qaldırılmışdır. Doğrudur ki, bəzi statutlar dövlətə xəyanət, piratlıq (dəniz quldurluğu) və kral tərsanələrinin (doklarının) yandırılmasına görə ölüm cəzası saxlanılmışdır. Statutlarda göstərilən cinayətlərə görə isə, indiyə qədər heç kimə ölüm cəzası təyin edilməmişdir.

1948-ci ildə katorqa işlərinə göndərmək cəzası ləğv edildi və ən ağır cəza növü kimi müxtəlif recimli azadlıqdan məhrum edilmə tətbiq olundu. İngiltərədə hazırda mövcud pentensiyar siyasət cinayətkarların readaptasiyasına yönəlmişdir. Bu məqsədlə ölkədə xüsusi uşaq islah müəssisələri və hətta "açıq həbsxanalar" yaradılmışdır. İngiltərədə geniş istifadə edilən və məhkumların sosial adaptasiyası üçün nəzərdə tutulan şərti cəza növü olan probasiya ("sınaq"), xüsusi sosial xidmət işçiləri tərəfindən nəzarət olunurdu. Probasiya cəza növü məhkəmə tərəfindən müəyyən olunmuş bir sıra tələblərə əməl etmək, o cümlədən münasib olmayan yerlərə getməmək, müəyyən şəxslərlə görüşməmək, axşamlar evdə olmaq, müntəzəm surətdə kilsəyə getmək və s. şərtlərlə məhkum olunmuş şəxsin azadlıqda olmasını nəzərdə tuturdu. XX əsrin əvvəllərində preventiv (qarşısını alan, qabaqlayıcı) cəza növü yaranmışdı. Preventiv cəza, əlavə cəza olmaqla residivistlərə, yəni ən azı üç dəfə məhkum edilmiş və cinayətkar həyat tərzini sürən şəxslərə, cəzalarını çəkdikdən sonra 5 ildən 10 ilə qədər müddətdə həbsxanada saxlamaq barədə verilirdi.

İngiltərə Ali Məhkəməsi iki instansiyadan – Yüksək Ədalət Məhkəməsindən (birinci instansiya) və Apellyasiya Məhkəməsin-

də (ikinci instansiya) ibarətdir. Adətən işlər ilk olaraq Yüksək Məhkəməyə verilir. Bu instansiyanın qərarlarından Apellyasiya Məhkəməsinə şikayət edilə bilər. İngiltərədə digər aşağı məhkəmələrdən birbaşa Apellyasiya Məhkəməsinə şikayət verilə bilər. 1907-ci ildə cinayət işləri üzrə Apellyasiya Məhkəməsi yaradılmışdır.

XX əsrin ikinci yarısında məhkəmə işlərinin sayının artması və məhkəmə prosesinin zəif sürəti, bütün məhkəmə sisteminin və cinayət prosesinin islahatlara ehtiyacı olduğunu zəruri etmişdir. Məhkəmə sisteminin modernləşdirilməsində 1971-ci il qanunu mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. İslahat nəticəsində bir sıra məhkəmə instansiyaları (assiz məhkəmələri və s.) ləğv edilmiş, müvafiq dairələrin məhkəmə fəaliyyətləri unifikasiya edilmiş və ölkənin ali məhkəmə sisteminə daxil olan yeni kral taxt-tac məhkəməsi orqanı yaradılmışdır. Məhkəmələr və hüquqi xidmət haqqında 1990-cı il qanunu, məhkəmə prosesinin demokratikləşdirilməsində növbəti mərhələ kimi, əvvəllər ingilis məhkəmə hüququna məlum olmayan müdafiə təsisatlarından olan vəkillik kateqoriyasını təsis edərək, orta əsrlərdən qalma korporativ məhkəmə müdafiə institutu olan barristlərin və solisiterlərin inhisarına son qoymuşdur. Daha bir yenilik isə 1985-ci ildə, polisin və ya zərərçəkənin tələbi ilə iştirak edən ittihamçılarla yanaşı, mühüm cinayət işləri prosesində ona bərabər tutulan dövlət ittihamçıları sistemi də yaradıldı. Cinayət prosesində ənənəvi çəkişmə prinsipi saxlanılmaqla polisin rolu xeyli artmışdır. Lakin 1994-cü ildə qəbul edilmiş cinayət işləri üzrə polis və sübutlar haqqında qanunda, onların fəaliyyəti nizamlanaraq həbs, axtarış və digər tədbirlər zamanı ciddi qanun çərçivəsi müəyyən edilmişdir.

İngiltərə məhkəmə sistemində andlı iclasçıların xüsusi yeri vardır. Hətta liberal hüquqşünaslıqda hesab edilir ki, hökumət onun mənafeyinə aid olan işlərdə özü-özünə hakimlik edə bilməzdi. Ona görə də ictimai rəyin daşıyıcıları olan andlıların qorunub saxlanıl-

ması müstəqil məhkəmə institutlarından (qollarından) biri olmaqla böyük nailiyyət hesab edilməlidir. 1898-ci ildə qəbul edilmiş qanun müqəssirə məhkəməyə istədiyi vaxt ifadə vermək hüququnu təsbit etmişdir. Digər tərəfdən isə peşəkar hakimlərin andlıların iştirakı olmadan çıxara biləcəkləri işlərin dairəsini müəyyən etmişdir. 1905-ci ildə andlı məhkəmələrin fəaliyyətini məhdudlaşdıran qanun qəbul edildi və peşəkar hakimlərin fəaliyyət dairəsi genişləndirildi. İngilis qanunları şəxsin ittiham olunan əməldə təqsirinin bəli və ya xeyr sualının cavabına dair yekdil qərarlar verilmədikdə, işin andlılar məhkəmə kollegiyasına göndərilməsi qaydası mövcuddur. 1971-ci il məhkəmə islahatı, andlıların seçilməsinin mərkəzləşdirməsini qarşıya məqsəd qoymuşdur. Məlumdur ki, tarixən andlıları şeriflər seçmişdilər. Lakin islahata görə, indi onları lord-kanslerin təyin etdiyi məmurlar seçməli idilər. 1972-ci ildə isə, andlı iclasçılara tətbiq edilən əmlak senzi ləğv edilir və yaş senzi aşağı salınmışdır. 1974-cü il qanunu isə andlı məhkəmələrə əlaqədar dəyişiklikləri konsolidasiya etmişdir.

VIII MÖVZU: AMERİKA BİRLƏŞMİŞ ŞTATLAR HÜQUQU

1. Amerika Birləşmiş Ştatların hüquq sisteminin təşəkkülü

İngilissakson ümumi hüququnun Amerika qitəsində formalaşması və inkişafı tarixi, ilk Britaniya koloniyalarının bu ərazilərdə məskunlaşması dövründən başlamışdır. XVII əsrin əvvəllərində Şimali Amerikanın Atlantik okeanı sahillərinə ilk ingilis koloniyalarının əsası qoyulmuşdur. Köhnə kontinentdən "Yeni qitə"yə köçüb yaşamaq istəyənlər, İngiltərə ticarət şirkətlərinə (Ost-hind və b.) 3-4 il ərzində öz yol xərclərini ödəmək öhdəliyi götürmüşdülər. İlk koloniya 1607-ci ildə Virciniyada yaradılmışdır. Sırf kommersiya məqsədilə təşkil edilmiş ilk koloniyaların hüquqi statusu, Britaniya taxt-tacı ilə bu və ya digər şirkətin səhmdarları (aksiyaçıları) arasında bağlanmış müqavilə əsasında müəyyən edilirdi. Bir qədər sonra siyasi və dini baxışlarına görə dissidentlərin Amerikaya kütləvi köçü başlayır.

Vaxtilə Britaniya kralının imzaladığı mükafatlar, koloniyalara daxili işlərində muxtariyyət versə də, onlar kralın təbəələri və deməli, İngiltərənin tam hüquqlu vətəndaşları hesab edilmələri xüsusi qeyd edilirdi. Kral xartiyaları, metropoliyanın özündə mövcud olan hüquq və azadlıqları koloniyalarda da qorunmasına təminat verirdi. Bu azadlıqlara qanun qarşısında hamının bərabərliyi, andlılar məhkəmə-sində işlərin ədalətli araşdırılması, cinayət prosesində çəkişmə prinsipinin qorunması, yaşayış yerinin sərbəst şəkildə dəyişdirilməsi, vicdan azadlığı, qəddar və barbar cəzaların verilməməsinə təminat və s. daxil idi. XVII əsrin sonlarında Böyük Britaniya koloniya idarəçilik sistemi öz əsas xarakterik cəhətlərini formalaşdırmışdır. 1722-ci ildə artıq 13 koloniyanın təşəkkülü başa çatmışdır. Bu kolo-

niyələr hüquqi vəziyyətlərinə görə, üç qrupa bölünürdü. Birinci qrupa aid edilən Rod-Aylend və Konnektikuta dair verilmiş metropoliya xartiyalarında, özünüidarəçilik statusu təsbit edilmiş və ştatlar faktiki respublika quruluşuna malik olmuşdular. Belə ki, bu koloniyalarda bütün idarəçilik orqanları seçki əsasında müəyyən edilmişdir. İkinci qrupa daxil olan Penselvaniya (keçmiş İsveç koloniyası – 1681-ci il), Delaver və Merilend (keçmiş holland koloniyası – 1632-ci il) xüsusi sahibkarlara məxsus olmuşdur. Üçüncü qrupa aid edilən digər 7 koloniya Massçusets, Nyu-Hempşir, Nyu-York, Nyu-Cersi, Verciniya, Şimali və Cənubi Karolina və Corciya Britaniya taxt-tacının sahibliyində olmuşdur. Bu koloniyalarda quberniya idarəçiliyi və ikipalatalı qanunverici konventlər fəaliyyət göstərmişdir. Gizli Şuranın təqdimatı ilə İngiltərə kralı tərəfindən təyin edilən qubernator mütləq veto hüququndan istifadə etməklə, qanunverici orqanın istənilən qərarını ləğv edə bilərdi. Britaniya koloniyalarında siyasi-hüquqi təsisatlar və ideoloji baxışlar İngiltərənin təsiri altında inkişaf edirdi. Koloniyalarda ingilis ümumi hüququnun tətbiq edilməsinin ilk nümunəsi, 1608-ci il Kalvin işi üzrə Londonda keçirilən məhkəmə presedenti olmuşdur. Kalvin işi üzrə presedentdə müəyyən edilirdi ki, sivilizasiyalı millətlərin təsirinə məruz qalmamış ərazilərdə ingilis təbəələri ümumi hüquq (common law) normalarını müstəmləkə şəraitinə uyğun olan dərəcədə qəbul edirlər. Təbii olaraq ingilis presedentlərinin tətbiqi, eyni zamanda İngiltərə qanunvericiliyinin koloniyalarda hüquqi qüvvəyə malik olması demək idi.

ABŞ hüququnun təşəkkülü və inkişafı, İngiltərə ümumi hüququnda olduğu kimi məhkəmə presedenti ilə sıx bağlı olmuşdur. Lakin Amerika koloniyalarının həyat şəraiti ingilis ümumi hüquq normalarını tamamilə əhatə etməsi mümkün deyildir. Ümumi hüquq tərəfindən həll edilməsi mümkün olmayan bir çox məsələlər vəziyyəti daha mürəkkəb edirdi. XVII əsrdə qüvvədə olan çox sadə, hakimlərin səlahiyyətin buraxılmış hüquqla yanaşı, bəzi koloniyalarda dini-hüquq normalarından (Bibliyadan) istifadə olunurdu. Bəzi koloni-

yaların legislaturaları, məhkəmə hakimlərinin öhdəsinə buraxılmış hüquq normalarının məcəllələşdirilməsinə cəhd etmişdilər. Belə ki, 1648-ci ildə Massaçusetdə (Massaçusetin hüquq və azadlıqları), 1682-ci ildə Pensilvaniyada qəbul edilmiş məcəllələrin, müasir hüquq texnikası ilə heç bir ümumi əlaqəsi yoxdur. Digər tərəfdən yazılı hüquqa neqativ münasibəti olan ingilis hüquqşünaslarının, bu sahədə amerikalılarla fikir ayrılığı ilk andan özünü büruzə vermişdir. XVIII əsrdə həm iqtisadi, həm də hüquqi sahədə vəziyyət xeyli yaxşılaşır. Artıq koloniyalarda daha inkişaf etmiş hüquqa ehtiyac yaranmışdır. İngiltərə ümumi hüququna münasibət, kral mütləqiyyətiindən müdafiə olunmaq və fransız koloniyaları olan Luiziana və Kanadadan gələ biləcək "kontinent hüququ" təhlükəsindən qorunmaq istəyi vəziyyəti tamamilə dəyişirdi. Lakin yenə də, ümumi hüququn bütün Amerikada tətbiqi miqyası şübhə doğururdu. Zaman keçdikcə ümumi hüququn xeyrinə olan proseslər baş verir. Bir sıra ingilis qanunları, o cümlədən 1677-ci ildə fırılacaqılıq haqqında qanun Amerika hakimlər tərəfindən yüksək rəğbətlə qarşılanaraq tətbiq edilir. 1771-1772-ci illərdə görkəmli ingilis hüquqşünası Blekstonun "İngilis hüququnun komentariyası" nəşri ilə əlaqədar olaraq ingilis hüququnun resepsiyası (mənimsənilməsi) daha da sürətlənir.

1776-cı ildə ABŞ-ın müstəqilliyinin elan edilməsi hüquq sisteminin inkişafı üçün tamamilə yeni şərait və imkanlar yaratmışdır. Siyasi müstəqillikdən sonra milli hüquq sahəsində müstəqillik ideyası coşqu səviyyəsində idi. Respublikaçılıq idealları və milli hüquq ideyası məcəllələşdirməyə münasibəti şərtləşdirən əsas amillərdən olmuşdur. 1787-ci il sentyabrın 17-də ABŞ konstitusiyasının, dünyada ilk yazılı konstitusiyanın elan edilməsi Amerika hüquq sisteminin inkişafında yeni imkanlar açmışdır. Əslində, ABŞ-da 1781-ci ildə "Konfederasiya maddələri" adlanan ilk konstitusiyanın qəbul edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Lakin "Konfederasiya maddələri"nin müddəaları, federasiya dövləti deyil, dövlətlərarası İttifaqın yaradılmasını təsbit etmişdir. Məhz "Konfederasiya maddələri" əsasında qurulacaq

dövləti, obrazlı şəkildə "qumdan düzəldilmiş kəndirə bənzədən" C.Vaşinqton, tez bir zamanda bu konfederasiyanın dağılacağını söyləmişdir. ABŞ-ın 1787-ci il konstitusiyası isə, "Konfederasiya maddələrin"də nəzərdə tutulan ştatların siyasi, iqtisadi və hüquqi muxtariyyətlərini ləğv etmədi, lakin bunun əvəzinə güclü mərkəzi dövlət hakimiyyəti yaradılmasını təsbit etdi. ABŞ konstitusiyası dünya praktikasında ilk dəfə olaraq, hakimiyyətin bölünməsi prinsipinin C.Lokk və Ş.L.Monteskye tərifindən irəli sürülmüş qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyətinə bölünməsinə təmin etdi. 1787-ci il konstitusiyası nəinki ölkənin dövlət və ictimai-siyasi quruluşunu möhkəmləndirdi, eyni zamanda onun inkişafı üçün zəmin yaratdı. ABŞ konstitusiyası hüquqi sənəddən çox, siyasi, sosial və ideoloji sənəd idi. Bu konstitusiyada dövlət orqanlarının sistemi, siyasi institutlar, insan hüquq və azadlıqlarının konstitusion məcmusu, hakimiyyətin bölünməsi prinsipi və digər dövlət-hüquqi prinsiplər təsbit olunmuşdur. Məhz ABŞ konstitusiyası federasiyanın və sonrakı bütün 50 ştatın hüquq sistemlərinin, o cümlədən dövlət və ictimai-siyasi institutların qurulmasında və fəaliyyətində əsas hüquqi fundamenti müəyyən etmişdir. 1789-cu ildə ABŞ konstitusiyasına edilmiş ilk 10 dəyişiklik isə, federal orqanların ştatlarla və vətəndaşlarla qarşılıqlı əlaqələrin səlahiyyət hədlərini dəqiqləşdirmiş çox mühüm əhəmiyyətli, bəlkə federativ dövlətin qorunub saxlanılmasında əsas həlledici vasitə olmuşdur.

Nyu-York ştatının 1846-cı il konstitusiyası, bütün ştatları əhatə edəcək sistemləşdirilmiş məcəlləşdirmənin aparılmasını nəzərdə tuturdu. Bir çox ştatlar öz müstəqilliklərini elan etdikdən sonra, 1776-cı ildən sonrakı ingilis məhkəmə praktikasına istinad olunmasını qadağan etmişdilər. Digər tərəfdən, Amerika Birləşmiş Ştatlarına daxil olmuş yeni ştatlarda, ingilis ümumi hüququ ilə heç bir əlaqəsi olmayan fransız və ya ispan hüquq normalarından istifadə olunurdu. Yeni immiqrantlar kütləsi, xüsusilə də irləndiyalılar, ingilis hüququndan istifadə olunmasını qətiyyənlə sevmirdilər. Artıq, XIX əsrin ortalarında Amerika hüququnun məcəlləşdirilməsinin

güclü tərəfdarları yaranmışdır. Bununla belə, ingilis hüquq tarixi üzrə mütəxəssis Henri Men, artıq 1856-cı ildə roman-german hüquq sisteminin ABŞ-da müvəffəqiyyət qazana biləcəyi haqqında fikirləri sonralar özünü tamamilə doğrultmuşdu.

Beləliklə, ABŞ-da ümumi hüquq tərəfdarları ilə kodifikasiya tərəfdarları nümayəndələri arasında mübarizə, XIX əsrin ortalarında daha geniş vüsət almışdır. "Məhkəmə hakimlərinin hüququ" adlandırılan ümumi hüquq (cudge-made law) müasir ABŞ hüququnda mühüm mövqeyini qoruyub saxlamışdır. Belə ki, ümumi hüquqi təkamül prosesi yeni şəraitə uyğun inkişaf edərək, ABŞ-ın ümumi hüquq sisteminə qalmasını təmin etmişdir. Bunun əsas səbəblərindən biri ingilis dili və əhalinin əsasən ingilis mənşəli olması idi. Digər tərəfdən, ABŞ hüquqşünasları, ümumi hüquq presedentlərinin hazır məcmusundan deyil, daha çox ictimai münasibətlərdə hakimlərin tətbiq etdikləri yüksək hüquqyaradıcılığı fəaliyyətlərindəki özünəməxsus tənzimlənmə metodologiyasından istifadə etməyə üstünlük vermələri olmuşdur. Bu sahədə bir sıra Amerika hakimlər məktəbinin və hüquqşünaslarının elmi əsərləri, ingilis hüquq biliciləri və tərəfdarlarının, o cümlədən Storinin fəaliyyəti və Kentin hazırladığı hüququn komentariyası (1826-1830-cu illər) böyük rolu olmuşdur. 1840-cı ildə ispan dilli Texas ştatı və 1850-ci ildə fransız dilli Kaliforniya ştatı, prinsip etibarilə ingilis ümumi hüququna adaptasiya edilmiş, yalnız ailə-nikah hüququ və torpaq recimində əvvəlki hüquqi qaydaları saxlanılmışdır. Əvvəllər fransız koloniyası olmuş ABŞ-ın Luiziana ştatında xüsusi hüquq sahəsində roman-german hüququ dominantlıq etdiyi halda, hüququn ümumi sahələrində ingilis ümumi hüququ və Amerika statut hüququ ənənələri təsbit edilmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Kanadanın fransız dilli Kvebek ştatında da, tarixən formalaşmış roman-german kontinent hüquq ənənələri mövcuddur. Müasir dövrdə federal qanunvericilik səviyyəsində ölüm hökmü ləğv etsə də, (artıq, ABŞ-ın daha bir ştatı – Konnektikut 2012-ci ildə ölüm cəzasını ləğv etmişdir) hələ də, bir çox ştatlarda qalmaqda davam edir.

Ümumi hüquq, ABŞ hüquq sistemində xüsusi oricinal yer tutur. ABŞ ümumi hüququnun bu spesifik cəhət onu, roman-german hüquq sisteminə yaxınlaşdırır. Məlumdur ki, ümumi hüququn ABŞ-da qəbul edilməsi çox çətin yol keçmişdir. Ümumi hüququn bir sıra normalarının Amerika şəraitində tətbiqi mümkün olmamışdır. Parlamenti tərəfindən qüvvəyə mindirilmiş normaların isə, yalnız İngiltərə ərazisində qüvvədə olmasını və onun ölkədən kənarda tətbiqi üçün parlamentin xüsusi razılığının tələb edilməsi qaydasının müəyyən edilməsini nəzərdən qaçıрмаq olmaz. İngilis hüququnda 1776-cı ildən sonrakı yeniliklərin və dəyişikliklərin ABŞ hüququnda istifadəsi məsələsinə gəldikdə isə, bu gündəlikdəki aktuallığını itirmişdir. Çünki ABŞ-ın suverenlik əldə etməsindən sonra, bu hüququn yeni Amerika ənənələrinə əsaslanaraq təkamülü və inkişafı zərurəti ön planda idi. Prinsip etibarilə suverenlikdən sonra həm ingilis hüququ, həm də Amerika hüququ müstəqil inkişaf edirdi. ABŞ hüquq sisteminin inkişafını stimullaşdıran amillər sırasında 13 koloniya daxilində müstəqilliyini elan etmiş Federasiya üzvlərinin və əhalinin sayının artması, Amerika həyat tərz, düşüncə qabiliyyəti, iqtisadi şərait, tez bir zamanda güclü industrializasiya (sənayeləşməyə) malik olması və s. suverenlikdən əvvəlki dövrlə müqayisədə tamamilə yeni siyasi və hüquqi problemləri doğururdu. Bu dəyişikliklər və inkişaf zəminində, artıq ABŞ hüququ ingilis hüququ ola bilməzdi. Lakin hüququn ingilissakson modeli uzun müddət Amerika hüquqşünasları üçün mayak olmuşdur. ABŞ-ın iqtisadi və mədəni cəhətdən inkişaf edərək Avropaya yaxınlaşması, universitet və məhkəmə hakimlərinin irəli sürdükləri doktrinalar, Amerika hüququnu ingilis hüququ ilə "razılaşdırılaraq" inkişaf etdirilməsini zəruri edirdi. Məhz bu cəhət koloniya müstəmləkə dövrü ilə müqayisədə Amerika hüququnu, ingilis hüququna daha da yaxınlaşdırdı. İngiltərə hüququnda olduğu kimi, ABŞ hüququnda da struktur islahatları əsasən köhnə iddialardan imtina edilməsi və prosessual hüquqla müqayisədə daha çox maddi hüquqa diqqət yetirilməsi ilə səciyyələnirdi. ABŞ-ın bir sıra ştatlarında ümumi hüquqla,

ədalət hüququnun nisbəti məsələsinə yenidən baxılmış və hüquqdakı dualizm ləğv edilmişdir. ABŞ-da hüququn rəşional mənəbələr hesabına inkişaf etdirilməsinin nəticəsi olaraq, hüquq arxaik qərar və normalardan təmizlənmiş, hüquq normalarının konsolidasiya edilərək sistemləşdirilməsi isə üstünlük təşkil etməyə başlamışdır. XIX əsrdə başlamış bu proses XX əsrdə də davam etdirilmişdir. ABŞ-da ümum-federal miqyasda əvvəllər mövcud olmayan "inzibati hakimiyyət", deməli, eyni zamanda inzibati hüquq, ənənəvi qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyəti ilə yanaşı inkişaf etməyə başlamışdır.

Məlumdur ki, ABŞ hüququnun özünəməxsus oricinallığı bir kökdən olan iki hüquq sisteminin tam üst-üstə düşməsinə heç vaxt imkan vermir. ABŞ məhkəmələri, qanunların konstitusiyaya uyğunluğu məsələsinə nəzarət etmək hüququna malik olduğu halda, İngiltərə belə bir qayda yoxdur. Amerika inzibati hüququ federal və ştatlar səviyyəsində müxtəlif komissiyalar təşkil edərək, onların fəaliyyət göstərmələrinə şərait yaratdığı halda, İngiltərədə analoji komissiyalar mövcud olmamışdır. İngiltərə, hüquq ənənələri ölkəsidir. ABŞ isə, onu koloniya müstəmləkəsində xilas etmiş öz keçmiş məğrur nəsiləri ilə fəxr edən, həddən artıq qədim ənənələri rədd edən və müxtəlif irqlərdən olan immiqrantların yeni ölkələrində xoşbəxt yaşamalarını təmin edən ölkədir. İngiltərənin siyasi recimi parlament tipli monarxiyadır. Respublika quruluşuna malik ABŞ-da prezidentli respublika recimi mövcuddur. İngiltərə məhkəmələrin təşkili məsələlərində həmişə mərkəzləşdirilmiş quruluşa üstünlük vermələri ilə diqqəti cəlb etmişdir. ABŞ bu məsələdə federativ dövlət olaraq, ümummilli maraqlar və ştatların partikulyar maraqlarını nəzərə almışdır. Lakin bu fərqli cəhətlər heç də, iki hüquq sisteminin diversifikasiya (inkişafda əlamətlərin fərqlənməsi) edilməsinin ön plana keçməsi demək deyildir. Belə ki, amerikalı hüquqşünas üçün, ingilis hüququnu başa düşmək çətin olmadığı kimi, ingilis hüquqşünası üçün də müəyyən hazırlıqdan sonra, Amerika hüququndan asanlıqla "baş çıxara" bilməsi müşkül məsələ deyildir.

ABŞ-ın hüququ, ümumilikdə ingilis ümumi hüququnun malik olduğu analoji struktura malikdir. Lakin bu ümumi kontekstdə belə görünür. Çünki İngiltərədən fərqli olaraq, ABŞ federal quruluşa malikdir və federal hakimiyyətlə, ştatların hakimiyyətlərinin səlahiyyət hədləri nisbəti məsələsi spesifik cəhətlər müəyyən edir. Konstitusiyaya ştatlara birbaşa qanunvericilik fəaliyyəti ilə məşğul olmağa səlahiyyət verir. Lakin ştatlara federal hüquq normalarına zidd olan qanunlar qəbul etməyi qadağan edir. Bununla belə, konstitusiyaya ştatların legislaturalarına federal qanunlara əlavələr etmək və oradakı boşluqları doldurmaq hüququ verir. ABŞ konstitusiyasına edilmiş 10-cu düzəliş bu məsələyə aydınlıq gətirərək, göstərdi ki, konstitusiyaya ilə Birləşmiş Ştatlara (federal hökumətə) verilməyən və ayrı-ayrı ştatlara qadağan olunmayan səlahiyyətlər müvafiq olaraq ştatların və ya xalqlarıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-da federal vergi hüququ ilə yanaşı, hər bir ştatın fiskal hüququ mövcuddur.

ABŞ ənənələrinə görə, konqresi onun səlahiyyətlərinə aid olan bir sıra məsələlərə dair qanunlar verməkdən çəkinir. ABŞ konstitusiyasının müəyyən etdiyi prinsipdə göstərilir ki, federal qanunlar yalnız müəyyən məsələlər üzrə qəbul edilir. Ümumi hüquq ölkələri, o cümlədən ABŞ-da məcəllələşdirmə məsələlərinə ehtiyatlı yanaşır. ABŞ konqresi səlahiyyətlərindən istifadə edərək xarici ticarət və ya ştatlar arasında ticarət əlaqələri tənzimləyə bilər. Lakin ABŞ-da qiymətli kağızlar, alqı-satqı və ticarət ortaqlığı haqqında federal qanunlar yoxdur. Hər üç qanun, ştatların qəbul etdikləri qanunların köməyiylə mövcud boşluqları aradan qaldırır. Qanun normaları arasındakı konfliktlərin (kolliziya-lar) həlli ümumi hüququn səlahiyyətlərinə həvalə edilmişdir.

ABŞ-da milli ümumi hüququn (common law) bütün ştatlar üçün bərabər əsaslarla mövcudluğu və ya hər ştatın özündə ümumi hüququn mövcud olması nisbəti məsələsi də maraq kəsb edir. Konqresin qanunvericilik səlahiyyətlərinə "həvəs göstərməməsi", ştatların yararlanmış şəraitdən istifadə edərək müvafiq qanunlar vermələri ilə nəticələnirdi. Belə vəziyyətdə ştatların qanunverici orqanlarına və

məhkəmə hakimlərinə hüquq norması yaratmaq səlahiyyətlərinin verilməsi məsələsi aktuallıq kəsb edir. Ölkənin federal məhkəmə sistemində instansiya pillələri mövcud olduğu kimi, ştatların yurisdiksiyası da iyerarxiya sisteminə bölünür. Hər iki hüquq sisteminin səlahiyyətləri, konqresin və ştatların legislaturası ilə məhdudlaşdırılır. Müasir dövrdə də, ştatlar mühüm siyasi-hüquqi mövqelərini qoruyub saxlasalar da, hər bir amerikalı özünü Kliforniyanın və ya Arizonanın vətəndaş deyil, daha çox mütləq ABŞ vətəndaşı hesab edir. Məhz bu şəraitdə hakimlər və hüquqşünaslar ümumi hüququn 50 ştatda fərqləndirilməsinə deyil, ümumi tətbiqinə üstünlük vermələrinə razılaşmaları, heç də böyük mübahisə doğurmur.

ABŞ-ın müstəqilliyinin elan edilməsi ərafəsində və suverenlikdən sonrakı dövrdə, güclü antiingilis əhval-ruhiyyənin olmasına baxmayaraq, presedentlər ştatların hüquq sistemlərində öz hüquqi qüvvəsini qoruyub saxlaya bilmişdir. Praktikada qanunvericiliklə yanaşı, məhkəmə presedentləri də ABŞ hüququnda mühüm yer tutur. Məhz ABŞ-da formalaşmış yüksək peşəkar hüquqşünaslardan ibarət kasta, hüquq sisteminin texniki inkişafının təmin edilməsində əvəzsiz xidmətlər göstərmişdilər. Məhkəmə praktikasına əsaslanan ingilis hüququnun resepsiya və tətbiqi hər bir ştat tərəfindən rəsmi olaraq qəbul edilmişdir.

ABŞ-ın məhkəmə sistemində federal və ştatların məhkəmələri daxildir. Federativ quruluşa malik dövlətlərdən fərqli olaraq, ABŞ məhkəmə iyerarxiyasında yüksək pilləsi olan federal məhkəmələrə birinci instansiya kimi müraciət edilməsi praktikası geniş yayılmışdır. Federal məhkəmələr iki qrupa ayrılır. Birinci qrupa federal dairə məhkəmələri daxildir. Dairə məhkəmələrinin qərarlarından apellyasiya məhkəmələrinə, onların qərarlarından isə ABŞ Ali məhkəməsinə şikayət etmək olar. ABŞ-da hər birində 500 hakimnin çalışdığı 100-ə qədər federal dairə məhkəmələri vardır. Məhkəmələr adətən bir hakimdən, bəzən isə 3 nəfərdən ibarət hakimlər kollegiyasından təşkil olunur. Əhalinin sıx olduğu ərazilərdə dairə məhkəmələrinə, hakimləri əvəz edə biləcək "ABŞ magistrləri" kömək edirlər. Hər bir dairə məhkəmə-

sində, universitetləri yenidən qurtarmış gənc hüquqşünas məzunlardan təyin edilən klerk, işlərin hazırlanmasında yaxından iştirak edir. Dairə məhkəmələri hər ildə ən azı bir dəfə öz dairə rayonunda səyyar məhkəmə prosesi keçirməli idi. ABŞ-da hər birində təxminən 200-ə yaxın hakimlə çalışdığı 13 apellyasiya məhkəmələri mövcuddur. Apellyasiya məhkəmələri xidmət etdikləri ərazilərin baş şəhərlərində, 3 nəfər hakimlər kollegiyasından ibarət olan tərkibdə işləri araşdırırlar.

ABŞ Ali Məhkəməsi sədrdən (Chief Justice) və 8 nəfərdən ibarət məhkəmə hakimindən (Associate Justices) təşkil olunub. 1791-ci ildə yaradılmış ABŞ Ali Məhkəməsinin hüquqyaratma fəaliyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Ali Məhkəmənin təfsirləri və formalaşdırdığı presedentlər bütün məhkəmə sistemi, o cümlədən federal və ştatların məhkəmələri üçün məcburi hüquqi qüvvəyə malikdir. Ali Məhkəmə zərurət yarandıqda işin halları üzrə vaxtaşırı dəyişiklik etmək şərti ilə ingilis presedent hüququnu tətbiq edəcəyini elan edir. ABŞ Ali məhkəməsinin səlahiyyətlərinə konstitusiyanın məzmunu və mətnin təfsir olunması, həmçinin müxtəlif ştatların məhkəmə instansiyalarında yerli konstitusiyaların təfsir edilməsinin və ümumilikdə qəbul edilmiş qanunların konstitusiyaya müvafiq olub-olmamasını müəyyən etmək daxildir. ABŞ Ali Məhkəməsinin konstitusiyanın təfsiri etməsi və federal qanunlara, o cümlədən ştatlar səviyyəsində qəbul edilmiş qanunlara konstitusiyaya nəzarəti, onun fəaliyyətinin əsas istiqamətini təşkil edir. Konstitusiyanın şərh etmə aktları, hüquqyaratma və hüquqtətbiq prosesində, mühüm nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malikdir. ABŞ hüquq sisteminin özünəməxsus xüsusiyyəti, onun federativ xarakterli olmasıdır. Bu cəhət dövlətin federativ quruluşu ilə əlaqədar idi. Məhz ABŞ-da mərkəzi federativ sistemlə birlikdə faktiki olaraq bir-birindən fərqlənən, bütün ölkəni əhatə edən 51 hüquq sistemi mövcuddur. Hər ştatın öz hüquq sistemi fəaliyyət göstərir. Ştatların çoxunda ikipilləli məhkəmə sistemi fəaliyyətdədir. Digər ştatlarda isə üçpilləli məhkəmə mövcuddur. ABŞ-ın 39 ştatında məhkəmələr Ali məhkəmə, qalanlarında başqa adla adlandırılır. Mülki hüquq sahəsi və cinayət hüquq

sahəsi üzrə xüsusi məhkəmələr yaradılmışdır. Cəmi 10 ştatda ədalət məhkəmələri fəaliyyət göstərir. Ümumi hüquq üzrə fəaliyyət göstərən məhkəmələr sırasında vərəsəlik işləri üzrə, dəymiş zərərin (de-lik) ödənilməsi üzrə, azyaşlılar və yeniyetmələrin işi üzrə, ailə məsələləri üzrə, xırda mülki və cinayət işləri (ədalət məhkəmələri, kənd polisi məhkəmələri) üzrə məhkəmələri göstərmək olar.

Müasir dövrdə ABŞ-da andlı məhkəmə institutu, İngiltərə ilə müqayisədə öz əhəmiyyətini daha çox qoruyub saxlaya bilmişdir. Bu ilk növbədə onunla izah edilirdi ki, konstitusiyaya edilmiş VII düzəlişdə, vətəndaşlara 20 dollardan artıq olan iddialar üzrə mübahisələrin ədalət məhkəməsində baxılmasını tələb etmək hüququnun əldə etmələrinə malik olması idi. Ştatların hüquq sistemlərinin əksəriyyətinə də andlıların iştirakı ilə keçirilən məhkəmə prosesinə üstünlük verilir. ABŞ-da hər il 100 minlərlə iş andlıların iştirakı ilə araşdırılır.

Konstitusiyasının qəbul edilməsindən sonra, ABŞ hüquq sisteminin inkişafı, federal hüququn ayrı-ayrı ştatların hüquqlarında üstünlüyünü təmin etmişdir. Federal hüququn üstünlük əldə etməsinə Ali Məhkəmənin qəbul etdiyi qərar "kömək" etmişdir. Belə ki, qərarda göstərilirdi ki, ştatların məhkəmələri işlərə baxarkən ölkə konstitusiyaya və ştatların qanun normaları ilə kifayətlənməməli, eyni zamanda "ölkənin ali hüququ"dan (VI maddə), yəni federal hüququndan istifadə etməlidirlər. Bu məsələ üzrə məhkəmə praktikası uzun müddət ziddiyyətli olaraq qalmışdır. Lakin ABŞ-ın Ali Məhkəməsi istisna olunmaqla, federal məhkəmələr öz fəaliyyətlərində ayrı-ayrı ştatların məhkəmələrinin müəyyən etdikləri prosedur qaydaları rəhbər tutaraq tətbiq edirdilər. Federal ümumi hüququn formalaşmasında ABŞ Ali Məhkəməsinin 1938-ci ildə qəbul etdiyi qərarın prinsipial əhəmiyyət daşımış və ştatların ümumi hüququ ilə federal hüquq arasında münasibətlərin tənzimlənməsinin əsaslarını müəyyən edən presedent yaratmışdır. Belə ki, Ali məhkəmənin qərarında ("Erie" Railroad dəmiryol şirkətinə qarşı, Penselvaniya ştatının vətəndaşı v. Tompkins qaldırdığı iddia üzrə presedent) göstərilirdi ki, federal

məhkəmələr "ümumi ticarət hüququ sahəsində müstəqil milli doktrinalar yarada bilməz" və kolliziyalar yarandıqda isə, ştatların ümumi hüquqlarından istifadə etməlidirlər.

İngilissakson hüquq sisteminə daxil olan ölkələrdə hüquq peşəsi (legal profession) anlayışı vəkilləri, idarə və müəssisələrin hüquqsünas məsləhətçiləri, hüquq professorlarını və hakimləri əhatə edir. Vəkil və hakimlər ABŞ Ali məhkəməsinin nəzarəti altında, müvafiq ştatlarda praktiki olaraq fəaliyyətlərini həyata keçirirlər. Hüquq professorları və hüquqsünas məsləhətçilər bu nəzarətdən kənardadırlar. Hər bir ştatda hüquqsünasın keyfiyyətli fəaliyyəti üçün müəyyən edilən tələblər müxtəlifdir. Hər hansı bir ştatda hüquqsünas (lawyer) kimi tanınan şəxs, yalnız həmin ştatın həm federal məhkəməsində, həm də ştat məhkəməsində fəaliyyət göstərə bilər. Bu və ya digər ştatda fəaliyyət göstərmək səlahiyyətinə malik olan hüquqsünas, müəyyən edilmiş məbləği ödəməklə vəkillər siyahısına daxil olur və ABŞ Ali məhkəməsində çıxış etmək hüququ əldə edir. Bəzi ştatlarda vəkil işləmək istəyənlər üçün universitet diplomuna malik olmaq kifayət deyil və müvafiq məhkəmələrin təşkil etdiyi komissiya qarsısında imtahan vermək lazım gəlir.

ABŞ-ın hüquq məktəbləri, öz dinləyicilərinin ümumdünya görüşü mədəniyyəti ilə az maraqlanır və yalnız sırf hüquq peşəsini praktikada tətbiq etmək istəyənləri öz sıralarına qəbul edir. Belə hesab edilir ki, tələblər bu mədəniyyət (prelegal education) haqqında bilikləri orta məktəbi bitirdikdən sonra, hüquq məktəblərinə daxil olana qədər təhsil aldıkları universitet kolleclərində əldə edirlər. Amerika tələbələri hüquqi biliklərə yiyələnərkən, hüququn konkret sahəsi üzrə hazırlığa üstünlük verir və bu sahə üzrə peşəkar fəaliyyət qurmağa çalışır. Case-method adlanan təhsil öyrətmə metodu, bu sahədə yaxşı nəticələrin əldə edilməsinə gətirib çıxarmışdır. ABŞ federal məhkəmə hakimləri ömürlük təyin edirlər. Təyinat senatın razılığı ilə prezident tərəfindən aparılır. ABŞ Ali məhkəməsinin üzvləri sırasında aparıcı universitet professorlarına rast gəlinir ki, bu da İngiltərə ilə müqayisə

sədə Amerikada doktrina və məhkəməyə baxışda tamamilə başqa nisbətəin olduğu deməkdir. 1828-ci ildə Ceksonun prezident seçilməsindən sonra demokratiyanın təkmilləşdirilməsi məqsədilə 40 ştatda məhkəmə hakimlərin seçilməsi prinsipindən istifadə edilmişdir. Bir müddət ştatların hakimlərinin səviyyəsi tənqid edilsə də, zaman keçdikcə görülən tədbirlər nəticəsində onların peşəkarlığı artırılmışdır. Belə ki, hakimliyə namizədlərin Vəkillər Assosiasiyası tərəfindən irəli sürülməsini və seçki müddətinin uzadılmasını qeyd etmək olar.

Məlumdur ki, İngiltərə milli hüquq sistemində presedent hüququ qaydalarına görə, konkret şərtlərlə və analoji vəziyyətlərdə, digər hakimlər tərəfindən çıxarılmış əvvəlki hüquq normalarına riayət edilməsi prinsipinin müəyyən edilməsi, hakimlərin üzərinə isə bu qaydalara əməl etmək öhdəliyi yaradırdı. İngilissakson hüquq ailəsinə daxil olan ABŞ-da da, presedentlərin star decisis (əvvəlki qaydaya riayət et) qaydaları mövcuddur. Lakin ingilis hüququndan fərqli olaraq star decises tamamilə başqa şərtlərlə fəaliyyət göstərir. Xüsusilə də ABŞ-ın federativ dövlət quruluşu star decisis-in İngiltərədə olduğu kimi tətbiq edilməsini çətinləşdirir. ABŞ-da presedentlərin sət qaydaları, hüquq münasibətlərindəki sabitliyin təmin edilməsində müxtəlif ştatlar arasında aradan qaldırılması mümkün olmayan çətinliklər yaradır. Bəzən vəziyyətdən çıxmaq üçün, sət, bəzən də çevik presedentlərə istinad etmək praktikasından istifadə edilir. Beləliklə, ABŞ Ali Məhkəməsi və ştatların məhkəmələri verdikləri qərarlara (presedentlərə), analoji işlərdə əməl etmələri öhdəliyi heç də vacib hesab edilmir və hər ştat öz praktikalarını dəyişə bilərlər. Digər tərəfdən ştatlar suverendirlər və bir ştatda tətbiq edilən presedent, başqa ştatda istifadə etməsi tövsiyə edilsə belə, yenə də ondan istifadə ştatın səlahiyyətlərinə aiddir.

ABŞ-da Ali Məhkəməsinin fəaliyyətində presedent praktikasının dəyişdirilməsi mümkün hesab edilir. Ali Məhkəmənin presedentlərə "çevik" münasibəti öz təsdiqini ABŞ konstitusiyasının şərh olunmasında göstərir. ABŞ ştatlarında məhkəmə praktikasının dəyişdirilməsi isə, başqa səbəblərlə izah edilir. Bu adətən hüquqşünasların təzyi-

qi və təsirlə, digər ştatlarda da presedent ola biləcək normaların müəyyən edilməsi və beləliklə də, ABŞ ümumi hüququnun birliyinin bərpası naminə baş verir. ABŞ Ali Məhkəməsi, məhkəmə praktikasının dəyişdirilməsi üçün bütün mümkün olanları əsaslı şəkildə realizasiya etmişdir. Məhz Ali Məhkəmə ABŞ konstitusiyasının şərh olunmasını, müasir dövrün ideoloji və iqtisadi gerçəkliklərinə uyğunlaşdırma bilmişdir. Bütün bunlar Amerika siyasi institutlarının sabitliyini müəyyən etmiş və dəyişdirilməsi çox çətin və demək olar ki, mümkün olmayan ABŞ konstitusiyası əsasında yaşamağı təmin etmişdir.

ABŞ-da ümumi hüququnun mövcudluğu, məcəllələşdirmə işlərinin aparılmasını çətinləşdirən əsas amillərdən olmuşdur. XX əsrdə ümumi hüququn sistemləşdirilməsinə cəhdlər edilir. Bu sahədə 1923-cü ildə yaradılmış qeyri-dövlət təşkilatı olan Amerika Hüquq İnstitutunun böyük rolu olmuşdur. ABŞ ümumi hüququnun sistemləşdirilməsini nəzərdə tutan Restatement of the Law (Hüququn yeniləşdirilmiş şərh), presedent hüququnun kompilyasiyasını həyata keçirərək, ilkin olaraq onun 19 cildini nəşr etdirmişdir. Ştatların hüquq sistemlərinin yaxınlaşmasına kömək etməli olan çoxcildlikdə müqavilə hüququ, mülkiyyət hüququ, vəkalətli mülkiyyət, nümayəndəlik, sığorta və s. sahələr üzrə ümumi hüquq normaları qanunvericilik maddələrinə uyğunlaşdırılmış formada təsbit edilirdi. 1932-1957-ci illərdə tərtib edilmiş birinci nəşrə, iki seriyada əlavə edilmişdir. Bunlardan Restatement in the Courts ayrı-ayrı ştatların məhkəmə qərarlarını özündə birləşdirmişdir. State Annotations seriyasında isə, Restatementin müxtəlif ştatlarda tətbiq olunma vəziyyəti göstərilirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Supplements (Əlavələr) adı altında Restatementin ayrı-ayrı cildlərinə düzəlişlər və izahlar edilmişdir. 1952-ci ildə Restatement Second adı ilə Hüququn ikinci yeniləşdirilmiş şərhinin nəşrinə başlanılmışdır. Burada trast institutu, deliktlər və müqavilələr, ABŞ-ın beynəlxalq münasibətlərinə dair bir neçə cildlik nəşr edilmişdir. Restatement of the Law tərtib olunma formasına görə məcəllələrə çox yaxın idi. Hüquqi təbiətinə görə, Yustinan Diqestlərinə bənzəyən

Restatementin, nüfuzunun və faydasının yüksək olmasına baxmayaraq, ABŞ-da rəsmi məcəllə kimi qəbul edilməmişdir.

1787-ci ildə qəbul edilmiş ABŞ konstitusiyası nəinki siyasi xaritiya, eyni zamanda ölkənin hüquqi əsaslarını müəyyən edən aktdır. Təbii hüquq və ictimai müqavilə ideyasından bəhrələnən konstitusiyaya, əsas qanun kimi federal orqanların səlahiyyətləri və onların ştatlarla və ayrı-ayrı vətəndaşlarla qarşılıqlı münasibətlərinin hədlərini təntənəli şəkildə elan etmişdir. ABŞ hüququnda, İngiltərə hüququna məlum olmayan, qanunların konstitusiyaya uyğun olub-olmaması üzrə məhkəmə nəzarəti prinsipi mövcud olmuşdur. Əslində etiraf etmək lazımdır ki, ABŞ konstitusiyasında heç bir maddə məhkəmələrə belə bir səlahiyyət verməmişdir. Lakin 1789-cu ildə qəbul edilmiş Məhkəmə quruluşu haqqında aktda, çox aydın şəkildə Ali məhkəməyə analogi vəziyyətlər üzrə göstərişlər vermək səlahiyyəti müəyyən etmişdir. Məhz 1803-cü ildə ABŞ Ali Məhkəməsi Merbarinin, Medisona qarşı qaldırdığı iddia üzrə, qanunların konstitusiyaya, o cümlədən federal qanunların konstitusiyaya uyğunluğu məsələsinə məhkəmə nəzarətinin tətbiqi prinsipini müəyyən etmişdir.

ABŞ Ali Məhkəməsi və onun nəzarəti altında federal və ştatların məhkəmələri, nəinki qəbul edilmiş qanunların, eyni zamanda ümumi hüququn (common law) tətbiq olunmasının konstitusiyaya uyğun olub-olmamasına nəzarət edir. ABŞ-da istənilən məhkəmə qərarı konstitusiya normalarına zidd olması səbəbindən ləğv edilə (annulirivat) bilər. Konstitusiya nəzarəti prinsipi bir vasitə olaraq, bütün məhkəmə instansiyalarını, o cümlədən də qanunvericini qanunçuluğa, əsas hüquq və azadlıqlara hörmət etməsinə məcbur etmək və ABŞ hüququnun vahidliyinin qorunub saxlanılmasına hesablanmışdır. ABŞ Ali Məhkəməsinin qərarları və izahları, qanunvericilikdə olan boşluqların doldurmaq və hüquq sisteminin çevikliyini təmin etməkdə xüsusi rola malikdir. İngiltərə ümumi hüququndan resepsiya edilmiş məhkəmə hakimlərin (cudge-made law) fəal hüquqyaratma prosesində iştirakı, ABŞ hüququnda da uğurlu ənənəyə çevrilə bilmişdir.

XX əsrdə statut hüququnun rolunun artması isə, bir tərəfdən yüksək hüquqi qüvvəyə malik ABŞ yazılı konstitusiyası ilə bağlı idisə, digər tərəfdən Amerika cəmiyyətinin, xüsusilə də sahibkar dairələrin vahid hüquq normalarının yaradılmasına olan tələbatı ilə əlaqədar olmuşdur. 1889-cu ildə yaradılmış xüsusi komitə, əsasən ticarət sahəsi üzrə unifikasiya edilmiş qanunlar işləyib hazırlayaraq, onları ştatların legislaturalarına təqdim etmişdir. 1892-ci ildə ştatların səlahiyyətli nümayəndələri tərəfindən çağırılmış milli konfrans, əsasən ticarət hüququ üzrə 200 yaxın qanun layihəsini unifikasiya etməyi tövsiyə etmişdir. Ticarət hüququnun unifikasiyası sahəsində edilən səylər öz nəticəsini vermiş və 1952-ci ildə Vahid Ticarət Məcəlləsi qəbul edilmişdir. Vahid Ticarət Məcəlləsi (VTM), 1978-ci ildə Luiziana ştatından (1974-cü ildə bu ştatda onun bəzi bölmələri qəbul edilmişdir) başqa bütün ştatlar tərəfindən ratifikasiya edilmişdir. XX əsrdə federal hüquqda məcəllələşdirmə işi davam etdirilmiş və 1909-cu ildə əsasən ABŞ konstitusiyası normalarının pozulmasına aid edilən dövlətə xəyanət, saxta valyuta, piratçılıq və digər bu kimi sahələrə aid Cinayət Məcəlləsi qəbul edilmişdir.

2. Müasir dövrdə ABŞ-da hüquq sahələrinin inkişafı

ABŞ-da hüquq sahələri, müstəqillikdən öncə və sonra formallaşmış ənənələri qoruyub saxlamaqla, özünəməxsus yolla inkişaf edir. ABŞ hüququnun spesifik cəhəti, hüquq sahələrinin təşəkkülü və inkişafına öz təsirini göstərmişdir. Məlumdur ki, ABŞ-da ümumi hüquq, uzun müddət (1938-ci ilə qədər) ümumdövlət hüququ olmamış və hər ştat ümumi hüququ differensasiya edərək, öz məhkəmə praktikasında konkretləşdirmişdir. Federal qanunvericilik, ümumi hüququ inkorporasiya etməmiş, bəzi ştatların konstitusiyaları isə ümumi hüququ bu və ya digər konkret işlər üzrə öz qanunvericiliklərində hər hansı boşluq olduqda məhkəmələr tərəfindən tətbiq olunmalarını tövsiyə etmişdilər. ABŞ-da ümumi hüququn qüvvədə olması mə-

çəllələşdirmə işinin aparılmasını həmişə çətinləşdirmişdir. XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq, qanunvericilik əsas hüquq mənbələrinə birinə çevrilmişdir. Federal qanunvericilik aktlarının və delegiya qanunvericiliyinin sürətlə artması, federal qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi və təftiş edilməsi işini daha da aktual etmişdir.

ABŞ-ın federal quruluşu və konstitusiyanın bəxş etdiyi səlahiyyətlər, mülki-hüquqi münasibətlərin tənzimlənməsində ştatların üstün qanunvericiliyini təmin etmişdir. ABŞ-da ayrı-ayrı ştatlar mülki məcəllələr qəbul edərək, öz ərazilərində mülki-hüquqi münasibətləri tənzimlənməyə cəhd etmişdilər. Belə ki, 1870-ci ildə Luiziana ştatında iqtisadi münasibətlərin məhdud dairəsini tənzimləyən Mülki Məcəllə hazırlanmışdır. 1872-ci ildə məşhur amerikalı hüquqşünas D.Fildin söyləri nəticəsində Kaliforniyanın Mülki Məcəlləsi qəbul edilmişdir. XX əsrdə federal qanunvericilik səviyyəsinə iqtisadiyyatın tənzimlənməsinə dair hər hansı mülki-hüquqi qanunvericiliyin olmaması, diqqəti cəlb edirdi. 1929-cu ildə baş vermiş dünya iqtisadi böhranından sonra, hakimiyyətə gəlmiş ABŞ prezidenti F.Ruzveltin iqtisadi sahədə elan etdiyi "yeni xətt" kursu, konqresə və ştatların legislaturalarına intensiv qanunvericilik fəaliyyəti ilə məşğul olmağa və sayı minlərlə hesablanan aktlar qəbul etməyə sövq etmişdir.

ABŞ dövləti yarandığı vaxtlardan fərdi mülkiyyətçilərin və sahibkarlar korporasiyalarının mülkiyyətinin qorumasında, ştatların qanunvericiliklərindən və ümumi hüquq üzrə iddialardan istifadə edilmişdir. Sənayenin sürətli inkişafı və iqtisadiyyatda liberalizm siyasətinin təsdiqindən sonra, mülkiyyət hüquqlarının konstitusiya normaları ilə müdafiəsi zərurəti yaratmışdır. Fransa konstitusiyasından fərqli olaraq, ABŞ-ın 1787-ci il konstitusiyasının mətnində, mülkiyyətin müdafiəsi üçün hər hansı xüsusi mexanizmlər nəzərdə tutulmamışdır. Lakin ABŞ Ali Məhkəməsi konstitusiyaya edilmiş V və XIV düzəlişlərdən sonra fərdi və korporativ mülkiyyətin qorunmasına konstitusiya təminatı verilmişdir. Düzəlişlərin məzmununa görə, heç kəs "lazımi hüquqi prosedur olmadan" (due process of law) hə-

yatdan, azadlıqdan və ya mülkiyyətdən məhrum edilə bilməz. XX əsrdə sahibkar korporasiyalar haqqında verilmiş qanunvericilik aktları, onların inkişafı üçün geniş imkanlar yaratmışdır. Belə ki, ilkin kapitalın toplanması barədə heç bir məhdudiyyət müəyyən edilmirdi və qanun korporasiyanın, hətta bir nəfər şəxs tərəfindən yaradılmasını məqbul hesab edirdi. Korporasiyalar haqqında qanunvericilik menecerlər institutunun səlahiyyətlərinə sahibkarlar korporasiyalarının əməliyyat idarəçiliyi, korporasiyaların sonrakı inkişafının planlaşdırılması və s. habelə görkəmli mütəxəssislərin cəlb edilməsini nəzərdə tutur. ABŞ-da trest adlanan vəkalətli mülkiyyət institutu geniş yayılmışdır. Vəkalətli instituta (trestə) daxil olan şirkətlər öz səhmlərini, əmlakını və s. səsvermə hüququ ilə birlikdə xüsusi ali idarəetmə orqanı statusunu qazanmış etibar edilən şəxslərin daxil olduğu xüsusi müvəkkillər korpusuna verirdilər. Aksionerlər köhnə səhmlərin əvəzinə sertifikatlar əldə edir və bunla da, trestə daxil olan bütün şirkətlər üzərində səmərəli nəzarəti təmin edirlər.

XIX-XX əsrlərdə ABŞ-da mülki hüquq institutlarından müqavilə hüququ daha çox inkişaf edən sahələrdən biri olmuşdur. Məhz mülkiyyət hüququ deyil, müqavilə institutu azad bazar münasibətləri və rəqabət şəraitində, bütün Amerika cəmiyyətinin hüquq sisteminin aparıcı elementinə çevrilmişdir. Vətəndaş müharibəsindən sonrakı dövrdə, ABŞ-da sənayenin sürətli inkişafı və dinamik bazar münasibətlərinin formalaşması, müqavilə hüququ münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi zərurətini yaratmışdır. Müqavilə hüququnun təkmilləşdirilməsində iqtisadi sahədə liberal siyasətin yürüdülməsi və demək olar ki, qeyri-məhdud müxtəlif növ müqavilələrin bağlanması olmuşdur. Müqavilə hüququ fərdi və korporativ sahibkarlığın maraqları üçün geniş yol açmışdır.

XIX əsrin sonlarında, ABŞ müqavilə hüquq üçün xarakterik olan, qarşılıqlı tələblərin yerinə yetirilməsi və nəticədə gözlənilən zəruri hərəkətlərin başa çatdırılmasını nəzərdə tutan hüquqi konstruksiyanın formalaşması tam başa çatmışdır. Məhz geniş azad bazar münasibətlərinin formalaşması tam başa çatmışdır.

sibətləri şəraitində müqavilələrin hüquqi ifadəsi anlayışı, müqavilə hüququ sahəsində mövcud hüquqi qaydalara əsaslanmışdır. ABŞ-da müqavilə hüququnun təşəkkülü və inkişafında məhkəmələrin, xüsusilə də Ali Məhkəmənin doktrinalarının böyük əhəmiyyəti olmuşdur. XIX əsrin ikinci yarısında azad müqavilə münasibətlərinin qorunması, ABŞ Ali Məhkəməsi doktrinasında, konstitusiya səviyyəsinə qədər qaldırılmışdır. Belə ki, Ali Məhkəmənin araşdırdığı işlərin birində presedent yaradaraq birbaşa göstərirdi ki, konstitusiyaya edilmiş XIV düzəliş vətəndaşlara azad müqavilə bağlamaq hüququ verir. Qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin sonlarına qədər, müqavilə münasibətlərində presedent hüququ üstünlük təşkil edirdisə, artıq XX əsrdən ön plana ştatların qanunvericiliyi keçmişdir. Bu dövrdən başlayaraq yazılı müqavilələrə üstünlük verilir və bütün ştatlar 500 dollardan yuxarı məbləğdə olan müqavilələrin yazılı bağlanması haqqında statut qəbul etmişdilər.

XX əsrdə müxtəlif elmi-texniki, iqtisadi, beynəlxalq-hüquqi və başqa faktorlar səbəbindən, müqavilə hüququ institutu əhəmiyyətli dəyişikliyə məruz qalmışdır. Xüsusilə də dövlətin bazar münasibətlərinə müdaxiləsinin artmasından sonra, müqavilə münasibətləri mürəkkəbləşmişdir. XX əsrdə yeni müqavilə növləri yaranaraq möhkəmlənirdi. Bu müqavilələrə əmtəələrin icarəsi və satışını nəzərdə tutan lizinq müqaviləsini, kommersiya dəyərinə malik müxtəlif növ elmi-texniki məlumatların çatdırılması haqqındakı müqavilələri və s. aid edilir. Tərəflərin bərabərliyinin nisbi xarakter daşdığı, hərbi sahə üzrə verilmiş sifarişlər əsasında bağlanan müqavilələr geniş yayılmışdı. İmperativ xarakterli bu müqavilələrdə hökumət tərəf kimi çıxış edirdi.

ABŞ-da müqavilə hüququ münasibətlərində antitrest qanunvericiliyi xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Xüsusilə də 1890-cı il Şerman, 1914-cü il Kleyton qanunları və həmin il qəbul edilmiş Federal ticarət komissiyası haqqındakı qanunu qeyd etmək lazımdır. Antitrest qanunvericiliyi azad bazar rəqabəti qaydalarını məhv edən və ya əhəmiyyətli dərəcədə pozan bəzi qanunları məhdudlaşdırır və ya tamamilə qadağan edirdi. Antitrest qanunvericiliyinin tətbiqindən son-

ra, rəqabət mübarizəsində "keyfiyyətə" nail olması və "viddansız" metodların qarşısının alınması xüsusi önəm kəsb edirdi. Federal ticarət komissiyası haqqında 1914-cü il qanununda, komissiyaya digər səlahiyyətlərlə yanaşı, istehlakçıların hüquqlarının qorunması həvalə edilmişdir. Komissiya rəqabət mübarizəsi prinsiplərinə zidd olan yalançı reklamların, saxta malların, zəruri əmtəə nişanları olmayan malların və s. tapılaraq üzə çıxarılması üçün təhqiqat aparır və son nəticədə istehsalçıların hüquqlarının qorunmasını təmin edirdi.

ABŞ milli hüquq sistemində yeni sahələrindən olan ekologiya hüququ, sürətlə artan sahibkarlıq fəaliyyəti nəticəsində istehsalat sahələrinin təbiətə müdaxiləsinin tənzimlənməsi zərurəti və ümumilikdə ətraf mühitin qorunması ilə sıx bağlı yaranaraq inkişaf etmişdir. Təbii ehtiyatların qorunması haqqında ilk qanunvericilik aktları XIX əsrin sonlarına aid edilir. XX əsrin 40-50-ci illərində atom enerjisi sahəsində təhlükəsizliyin qorunmasına dair xüsusi qanun qəbul edilmişdir. 1982-ci ildə nüvə istehsalı tullantılarının ləğv edilməsinə dair yeni geniş, hərtərəfli qanun qüvvəyə minmişdir. Ümumilikdə XX əsrin 70-ci illərində konqres tərəfindən istehsalat fəaliyyəti nəticəsində neqativ ekoloji təsirlərin zəiflədilməsi məqsədilə bir sıra ardıcıl qanunlar qəbul edilmişdir.

ABŞ milli hüquq sistemində mülki-hüquq institutları arasında nikah-ailə hüququ özünəməxsus yer tutur. Tarixən bu münasibətlər ştatların səlahiyyətlərinə aid edilmiş və federal hökumət ailə-nikah hüququna müdaxilə etməmişdir. ABŞ ailə hüququnun mənbələrinə ştatların qanunvericiliyi daxil idi. Bəzi ştatların ailə hüquq münasibətlərində ümumi hüquq presedentləri əhəmiyyətini qoruyub saxlaya bilmişdir. Hətta hakimlər ailə mübahisələrinin həllində nəinki ABŞ presedent hüququna, həmçinin ingilis hakimlərinin presedentlərinə istinad edirdilər. Belə ki, 1820-ci ildə Amerika məhkəməsi belə bir məsələ ilə qarşılaşmışdır ki, ərin vəfatından sonra onun arvadı girov qoyulmuş əşyaya görə borc almaq hüququna malikdir və ya bu hüquq istisna edilir. Mübahisə kifayət qədər köhnə, 1712-ci il ingilis

presedenti ("Christis Hospital v. Budgin") əsasında həll edilmişdir. Məhz bu presedentə istinad edən Amerika məhkəməsi arvadın belə bir hüququnun olduğunu təsdiq etmişdir. Bununla belə, ştatlarla bir-birindən fərqlənən və daha çox mübahisələrə səbəb olan ailə-nikah hüquq münasibətləri, vahid ABŞ ailə-nikah hüququnun qəbul edilməsi zərurətini yaratmışdır.

1970-ci ildə Müvəkkillərin Milli Konfransı "Nikah və boşanma haqqında" vahid qanun qəbul etmiş və ABŞ-ın 11 ştatında qüvvəyə minmişdir. Mövcud ənənələrdən və ştatların qanunvericilik orqanları tərəfindən vahid yanaşmanın olmaması səbəbilə, digər ştatlar vahid qanununu ratifikasiya etməmişdilər. Belə ki, ayrı-ayrı ştatların konventləri həm mülki, həm də dini-kilsə mərasim prosedurları əsasında kəbin kəsilməsini tanıyırdılar. Lakin bir çox ştatlarda kilsə nikahlarının hüquqi qüvvəsinin tanınması üçün ilkin olaraq, onlara bələdiyyə (munisipal) orqanları tərəfindən lisenziya verilməsi tələb olunurdu. Bəzi ştatlarda nikahların tanınması üçün hüquqi faktın, xüsusilə də uşaqların olması kifayət edirdi. XIX əsrdən başlayaraq prinsipcə qadınların əmlak hüquqlarının genişləndirilməsi tendensiyası baş vermiş və əmlakın ümumi hüquqi recimi ilə yanaşı, bölünmüş mülkiyyət recimində öz təsbitini tapmışdır. Prinsip etibarilə ştatların qanunvericilikləri nikahdankənar doğulmuş uşaqların atalıqlarının təyin olunaraq tanınmasını qəbul edirdi. ABŞ-da boşanma, nikahın qeydiyyatı alınmasından fərqli olaraq daha çətin prosedurlar və səbəblərlə əlaqədar idi. Bir qisim ştatlarda ər-arvaddan birinin kobud rəftar və ya xəyanət etməsinin sübut edilməsi və s. boşanmanın səbəblərinin məhkəmə qaydasında çətin prosedurlarını müəyyən edirdi. Ştatların qanunvericiliyi ailə institutunun dağılmasının qarşısını almaqdan ötrü ər-arvadın 6 ay müddətində ayrı yaşamalarını tələb edirdi. Bununla belə, bəzi ştatların qanunvericiliyi boşanma üçün ciddi səbəblər göstərmədən, onu rəsmiləşdirirdilər. ABŞ-ın Nevada ştatında qısa müddətdə boşanma hüquqi prosedurlarını icra etməkdə xüsusilə fərqlənir.

ABŞ-da əmək hüququnun təşəkkül tapması uzun və çətin yol keçmişdir. Federal dövlətin yarandığı dövrlərdə əmək hüququnun

mənbələrini federal qanunvericilik və qismən də ştatların qanunları təşkil etmişdir. Təbii ki, bu mərhələdə əmək münasibətlərində irqi ayrı-seçkilik geniş yayılmışdır. Yalnız XIX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq əmək qanunvericiliyi intensiv inkişaf etmiş və sahibkarlarla fəhlə həmkarlar ittifaqları arasında hüquqi münasibətlərin tənzimlənməsinə diqqət artırılmışdır. Xüsusilə 1888-ci ildə qəbul edilmiş "Dəmiryollarında əmək münasibətləri zamanı könüllü arbitrac haqqında" qanun əmək münaqişələrini "vasitəçilik və barışıq" yolu ilə həllini tövsiyə edirdi. Bununla belə, Amerika sahibkarları fəhlə hərəkətinə qarşı mübarizədə təzyiq vasitəsi kimi "müqavilə azadlığı" metodundan geniş istifadə edirdilər. Belə ki, "sarı itlər" adı almış müqavilədə göstərilirdi ki, fəhlələr işə daxil olarkən həmkarlar ittifaqına üzvlükdən və tətillərdə iştirakdan imtina etməli idilər. Lakin sonralar bu müqavilə təcrübəsi konqres tərəfindən ləğv edildi. XX əsrin 30-cu illərində fəhlələrin həmkarlar ittifaqlarında birləşmək, kollektiv müqavilə bağlamaq, tətıl etmək və s. təminatlar sahəsində xeyli mütərəqqi irəliləyiş əldə edilmişdir. 1932-ci il Norris-La Qardiya, 1935-ci il Vaqner qanunları, 1938-ci il "Ədalətli əmək şəraiti haqqında", 1963-cü il "Kişi və qadınların əməyinin bərabər ödənilməsi haqqında", 1964-cü il "Mülki hüquqlar haqqında", 1967-ci il "Yaşa görə əmək münasibətlərində ayrı-seçkilik haqqında", 1990-cı il "Əlillərin hüquqları haqqında" qanunları əmək münasibətləri sahəsində işçilərin mənafelərinin təmin edilməsi və sosial rifahın yaxşılaşdırılmasına yönəlmişdir. Bununla belə, həm federativ, həm də, ştatların əmək qanunvericiliyi əmək şərtlərinin ümumi istiqamətlərini müəyyən edir. Əslində isə, əmək şəraiti və əmək normaları müəssisə rəhbəri ilə həmkarlar ittifaqları arasında bağlanan kollektiv müqavilələrlə tənzimlənir. Göründüyü kimi, kollektiv müqavilələr əmək hüququnda mühüm yer tutaraq böyük əhəmiyyət kəsb edir. İkinci Dünya müharibəsindən sonra qəbul edilmiş 1947-ci il Taft-Hartli qanunu və 1959-cu il Lendram-Qriffin qanunu fəhlə mənafeləri əleyhinə olan qanunlar kimi tanınır. 1935-ci ildə qəbul edilmiş

"Sosial təminat haqqında" federal qanun sosial sığorta, qocalıq və ailə başçısının itirməyə görə pensiya, işsizliyə görə müavinət ödənilməsi, müalicəyə ehtiyacı olan aztəminatlı ailələrə, abrogenlərə yardım edilməsi və s. məsələləri hüquqi cəhətdən tənzim edirdi.

ABŞ-da Əmək Münasibətləri üzrə Milli İdarə, Əmək Haqqı və İş Vaxtı üzrə İdarə, Vasiyyətlik məsələləri üzrə Milli İdarə və s. xüsusi inzibati orqanlar kimi əmək haqqında qəbul edilmiş qanunların realizəsinin təmin olunmasında yaxından iştirak edir.

ABŞ-ın cinayət hüququ uzun müddət İngiltərə ümumi hüququnun təsiri altında inkişaf etmişdir. Məhz ingilis hüququ ABŞ-a bir sıra hüquqi anlayışlar və konstruksiyalar gətirmiş və həmçinin cinayət tərkibinin spesifik sırf ingilis, o cümlədən cinayətlərin feloniya və misdiminor klassifikasiyasını müəyyən etmişdir. Zaman keçdikcə ingilis məhkəmə hakimlərinin presedentləri, üzvü surətdə formalaşan Amerika ümumi hüququna daxil olmuşdur.

XIX əsrdə ştatların cinayət qanunvericiliyinin qaydaya salınması işlərinə başlanılmasından sonra, ayrı-ayrı ştatların legislaturalarının statutları daha böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. Artıq, XIX əsrin 40-cı illərində ştatların əksəriyyətində cinayət hüququ məcəllələri hazırlanır. Lakin bu məcəllələr ümumi hüququn ənənəvi doktrina və konstruksiyasına əsaslanırdı. XIX əsrin 70-ci illərində federal cinayət qanunvericiliyinin məcəllələşdirilməsinə cəhdlər edilir.

Ştatların cinayət qanunvericiliyindəki ziddiyyətlərdən və boşluqlardan asanlıqla istifadə edən cinayətkar aləmi zərərsizləşdirmək üçün, XX əsrin ortalarından başlayaraq federal cinayət məcəlləsini modernləşdirməklə yanaşı, paralel olaraq ştatların cinayət məcəllələrinin də unifikasiyasına başlanılır. Hələ, 1909-cu ildə federal qanunvericiliyin bütövlükdə sistemləşdirilməsi baş verir. Axıncı məcəllələşdirmə 1948-ci ildə həyata keçirilir və məcəllələşdirilmiş cinayət hüququ normaları ABŞ-ın Qanunlar Külliyyatının 18-ci fəslinə daxil edilir. ABŞ Hüquq İnstitutunun cinayət hüququ sahəsində apardığı modernləşmə 1962-ci ildə Nümunəvi Cinayət Məcəlləsinin hazırlanması ilə nəticə-

lənmişdir. Doğrudur, ki, bu məcəllə rəsmi xarakter daşımır və daha çox rəsonal və texniki-hüquq baxımdan təkmilləşmiş sənəd olmaqla, ştatların cinayət məcəllələrinə təsir edərək, onları keyfiyyətə yaxınlaşdırırdı. Nəticə 40-dan artıq ştatda yüksək səviyyədə və ümumilikdə daha liberal baxışları təsbit edən yeni cinayət məcəlləsi qəbul edilir.

Ştatlarda ingilis hüququndan resepsiya edilmiş cinayətkar hərəkətlərin feloniya və misdiminor kateqoriyalarına bölgüsü nəinki maddi, eyni zamanda prosessual hüquq üçün əhəmiyyət kəsb edir. Çünki feloniya cinayətləri vəkilin iştirakını tələb edir və həbs üçün daha az rəsmiyyət tələb olunur. Misdiminor isə bəzi ştatlarda məhkəmə baxışında müdafiəçinin, bəzən isə təqsirləndirilənin iştirakını tələb etmir. Həmçinin, feloniya əməlinə görə məhkum edilənlər daha ciddi recimli həbs yerlərində saxlanılır və qanun onları ictimai vəzifə tutmaq hüququndan da məhrum edirdi.

ABŞ-ın milli hüquq sistemində cəzaların ölüm, azadlıqdan məhrum etmə, probasiya və cərimə növləri vardır. Əlavə cəza kimi əmlakın müsadirəsi, dəymiş zərərin ödənilməsi, ictimai yerlərdə əmək xidmətində olmaq və s. müəyyən edilmişdir. ABŞ hüququnda XIX əsrlə müqayisədə, artıq XX əsrdə cəzalar sistemində liberallaşma baş verirdi. Xüsusilə həm federal, həm də ştatların qanunvericiliklərində ölüm cəzasının məhdudlaşdırılması və ya federal səviyyədə 1967-ci ildən maratorium (məhlət) qoyulması prosesi və nəhayət, XX əsrin ikinci yarısında bəzi ştatlarda bu cəza növünün ləğv edilməsi ilə nəticələndi. 1972-ci ildə ABŞ-ın Ali Məhkəməsi Furmenin işi üzrə qərarında ən yüksək cəzanı, konstitusiyanın VIII düzəlişinə zidd olan "özbaşına", "qəddar və fəvqəladə" cəza tədbiri əsasında çıxarılmış hökmlər kimi dəyərləndirərək öz mövqeyini formalaşdırmışdır. Ali Məhkəmənin Qreqqin işi üzrə qərarında (1976-cı il) ölüm cəza növünün konstitusiyaya zidd olmadığı bir daha göstərilərsə də, onun tətbiqinin bir sıra şərtlərini müəyyən edərək, yalnız ağırlaşdırıcı hallarda tətbiqini zəruri hesab etdi. Bundan başqa, ştatların qanunlarına və andlılar məhkəməsinə ölüm cəzası ilə ömürlük həbs arasında alternativ se-

çim etmək imkanı verilirdi. Ali Məhkəmənin 1988-ci il qərarında cinayətin törədildiyi məqama qədər 16 yaşı tamam olmamış şəxslərə ölüm cəzası tətbiq edilmirdi. ABŞ-da ölüm cəzaları elektrik stulu, qaz kamerası, boğazdan asma və ya güllələnmə formasında icra edilir. Bir qisim ştatlarda zəhərləyici iynə vurmaqla hökm yerinə yetirilirdi. Hüquqi cəhətdən heç kimə cəza verilməməsini nəzərdə tutan eftanasiya "ölüm cəzası" ("asan ölüm") ilk dəfə olaraq XVI əsrdə Frensis Bekon tərəfindən işlədilmişdir. ABŞ-da könüllü eftanasiya əvvəlcədən razılıq əsasında, xəstənin xahişi ilə icra olunurdu. Məcburi eftanasiya işə, əsasən xüsusi müalicə aparatlarına qoşulan, huşsuz, koma vəziyyətində olan çarəsiz xəstələrə tətbiq edilir.

1988-ci ildə Konqresin qəbul etdiyi qərarla narkotik ticarəti ilə məşğul olanlar tərəfindən federal qulluqçunun öldürülməsinə görə ən yüksək cəza növü müəyyən edilmişdir. ABŞ-da ağır cinayət əməllərinə görə ömürlük cəza növü də tətbiq edilir. Cinayət hüququnun humanistləşdirilməsi nəticəsi olaraq, azadlıqdan məhrumetmənin alternativisi olan probasiya cəzalarından geniş istifadə olunur. Probasiya cəzası alan şəxs müəyyən müddətdə xüsusi xidmət məmurunun nəzarəti və müşahidəsi altında olur. ABŞ-da yeni cinayət növlərinə aid edilən mü-təşəkkil cinayətkarlıq, narkotik ticarəti, kompüter cinayətləri və ya kibber cinayətkarlıq və s. cinayət hüququ sahəsində aparılan siyasətin diqqət mərkəzindədir. 1986-cı ildə qəbul edilmiş qanunda kompüter baza məlumatlarından və digər elektron vasitələrdən qanunsuz istifadəyə görə cinayət məsuliyyətinin gücləndirilməsi nəzərdə tutulurdu.

ABŞ milli hüquq sistemi qanunvericiliyindəki dualizm (federasiya və ştatların) cinayət-prosessual hüquqda öz təsbitini tapmışdır. Digər tərəfdən, İngiltərə ümumi hüququ ənənələri, bir çox institutları və kateqoriyaları ABŞ cinayət-prosessual hüququna mühüm təsir göstərmişdir. Lakin ümumi hüquq normalarının arxaikliyi və statut hüququnun önə çıxması, ABŞ federal və ştatların qanunvericilikləri yeni münasibətlərlə uyğunlaşan prosessual normalar müəyyən edilməsini zəruri etmişdir. Bu normativ hüquqi aktlar sırasında ABŞ

konstitusiyası mühüm yer tutur. Cinayət prosesində qanunçuluğun təmin edilməsi üçün müvafiq orqanların qanunsuz hərəkətlərinin (axtarışların, izlənmənin, həbslərin və s.) qadağan olunmasını nəzərdə tutan konstitusiyaya edilmiş IV, V, VI, VII düzəlişlər, cinayət cəzasının ancaq "dürüst hüquqi qayda" əsasında tətbiqi, həmçinin "eyni cinayətə görə həyatı və ya bədən toxunulmazlığı ilə iki dəfə cavab verməyi", özünə qarşı ifadə verməyin qadağan olunması, müdafiə üçün vəkilin köməyindən istifadə və təqsirsizlik prezumpsiyası hüququ haqqında müddəaları xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Tarixən ştatlarda və federasiyada cinayət prosesi bir neçə mərhələyə bölünür. İlkin mərhələdə ştatlarda ibtidai təhqiqat aparan polislər və attorney xidməti mühüm rol oynayırlar. Casusluq, terrorizm, adam oğurluğu, bankların qarət edilməsi, mütəşəkkil cinayətkarlıq və s. cinayətlərin açılmasında ABŞ-ın Baş Attorneylarına (Baş Təhqiqatçı) tabe olan Federal təhqiqat bürosunun da xüsusi xidmətləri vardır. Polislərin işlərinin əlaqələndirilməsinə nəzarəti attorney həyata keçirir. İbtidai istintaqın aparılmasında polislərin və attorneynin geniş səlahiyyətləri müəyyən edilmişdir. Cinayət prosesinin ikinci mərhələsi, təqsirləndirilən şəxsə dair təhqiqatın çıxardığı qərarların məhkəməyə verilməsi ilə yekunlaşırdı. Cinayət prosesində Böyük Münsiflər və andlılar böyük rol oynayırdılar. Böyük Münsiflər daimi fəaliyyət göstərirdi və şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi və işin məhkəməyə verilməsi də onun qərarından asılı idi. Böyük Münsiflər qərar çıxarmaqdan imtina etdiyi hallarda, müqəssir barəsindəki işə xitam verirdi. Üçüncü mərhələdə isə məhkəmə araşdırılmaları aparılırdı. Cinayət mühakimə icraatı qanunlarına görə müqəssir 12 nəfərlik andlılar məhkəməsinə tələb etmək hüququna malik idi. Verdiktin qəbulu üçün münsiflərin fikir birliyi olmalı idi. Yekun fikir olmadıqda hakim məhkəməni etibarsız hesab edirdi. Ştatlarda əksər qismində hökmün çıxarılması hakimlərin müstəsna səlahiyyətlərinə daxil idi.

MÜSƏLMAN HÜQUQ SİSTEMİ

XII MÖVZU: MÜSƏLMAN HÜQUQ AİLƏSİNİN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFI

1. Müsəlman hüququnun yaranması və mənbələri

Müstəqil hüquq sistemi kimi müsəlman hüququnun (fiqh) öyrənilməsi, nəinki tarixi, eyni zamanda ümumnəzəri əhəmiyyət daşıyır. Müsəlman hüququnun digər hüquq sistemləri ilə müqayisəli analizi göstərir ki, onun ümumi hüquq nəzəriyyəsinə aid edilən anlayışları spesifik xüsusiyyətlərinə görə fərqlidir və özünəməxsus cəhətlərə malikdir. Müsəlman hüququ üçün xarakterik cəhətlərdən biri, onun normalarının böyük hissəsinin yaradılmasında dövlətin bilavasitə iştirak etməməsidir. Müsəlman hüququ dolayı yolla müsəlman-hüquq məktəblərinin hüquqyaratma fəaliyyətlərinin nəticələrini sanksiyalaşdırmaqla, öz normalarını zənginləşdirmişdir. Məhz inamla qeyd etmək olar ki, müsəlman hüququ (fiqh) şəriətin tərkib hissəsi olmaqla, ümumilikdə bilavasitə fəqihlər tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Şəriətdə dini, etik və hüquq normaları məzmunlarına görə fərqli ol-salar da, bir-birindən ayrılmayan vahid kompleks təşkil edirlər. Müsəlman hüququnun nüfuzu, islam dininə və ədalətinə arxalanmışdır. Müsəlman hüququ sahələr və institutlar üzrə ayrıca məcəllələşdirilməmişdir. Müsəlman hüququnda ibadət, mülki, cinayət, ailə, vərəsəlik və s. sahələr müasir hüquqda olduğu kimi təsbit edilməsə də, həmin sahələrin ardıcılıqla bir-birini izləməsi, fiqhın kifayət qədər sistemləşdirilmiş normalara malik olduğunu təsdiq edir.

Həzrəti Məhəmməd peyğəmbər müsəlman ərəb icmasının başçısı və islamın yayıcısı kimi bu yolda miladi tarixlə 610-cu ildən 632-ci ilə qədər fəaliyyət göstərmişdir. Peyğəmbər sağlığında müsəlman icmasını idarə etmişdir. Lakin Məhəmməd peyğəmbər vəfat etdikdən sonra məlum oldu ki, Qurandakı hökmlər (əmrilər) bütün dövlət

məsələləri ilə ictimai münasibətləri həll etmək üçün kifayət etmir. Çünki elə ictimai münasibətlər meydana çıxmışdır ki, həmin münasibətlər nə Quranda göstərilən normalarla, nə də peyğəmbərin hədisləri, göstəriş və məsləhətləri ilə həll etmək mümkün olmamışdı.

Peyğəmbərin vəfatından çox keçmədən islamın iki qolu – sünnilik və şiəlik yaranmış və sonradan həmin qolların özündə də müxtəlif məzhəblər yaranmışdır. Dörd Rəşidi xəlifələrin Əbubəkir (632-634), Ömər (634-644), Osman (644-656) və Əli (656-661), dövründən sonra hakimiyyət uğrunda mübarizə islamın qolları arasında fikir ayrılığını daha da dərinləşdirmişdi. Rəşidi xəlifələrdən sonra teokratik hakimiyyətin idarə olunmasının hansı qaydalar üzrə müəyyən edilməsi böyük mübahisələr doğurmuşdur.

Sünni konsepsiyasına görə xilafətdə ali suverenliyə yalnız Allahın iradəsi qadirdir. Ona görə də ali dini-dünyəvi hakimiyyət varislik və ya sələfin təyin olunması ilə deyil, müsəlman icmasının (ümmətinin) müəyyən etdiyi tapşırıqlar əsasında, icma ilə xilafət arasında bağlanan müqaviləyə uyğun qurulmalıdır. Yerdə ali hakimiyyəti Allahın adından Məhəmməd peyğəmbərin ümməti (icması) həyata keçirir. Beləliklə, icma suverenliyi təmsil etməklə Allahın iradəsini yerinə yetirir.

Şiə siyasi konsepsiyasına görə, Xilafətin başçısı olan imamın seçilməsinə ehtiyac yoxdur. Çünki imam Allahın seçdiyi peyğəmbərin yerdə birbaşa nümayəndəsidir. Peyğəmbər isə öz sələfini özü müəyyən etməlidir. Ümumilikdə isə hər iki konsepsiyaya görə, dövlət başçısı xəlifə, şəriət və müsəlman hüququ tərəfindən qəbul edilmiş normalara, prinsiplərə və məqsədlərə ciddi əməl etməklə icmanın mənafeyini təmin etməlidir.

İslam dünyanın bir çox yerlərinə yayıldıqdan sonra, müxtəlif yeni ictimai münasibətlərin həlli zərurətinin meydana çıxması, hər bir qolun, yəni sünnilik və şiəliyin ayrı-ayrı məzhəblərə bölünməsinə, məzhəb ardıcıllarının da hüquq məsələlərinin həllində ciddi fikir ayrılıqları yaratmalarına gətirmişdir. Müxtəlif dövrlərdə həmin məzhəblərin ardıcılları və məzhəblərin özləri müxtəlif olmuş, bəzi məzhəblər ya-

randığı vaxtdan öz mövcudiyyətini mühafizə etsə də, başqa məzhəblər zamanın sınaqlarına davam gətirə bilməmiş, müəyyən vaxtdan sonra öz ardıcıllarını itirərək mövcudiyyətinə son qoyulmuş və ya ardıcılları tamamilə az olduğundan fəaliyyətləri çox məhdudlaşmışdı.

İslamın sünni (sünnə – ərəbcə yol deməkdir) qolu, dörd əsas dini-hüquqi məzhəbi üzərində formalaşmışdır ki, həmin məzhəblər də öz yaradıcılarının adı ilə hənəfilik, malikilik, şafilik və hənəbəlilik məzhəbləridir. Ümumiyyətlə, islamın məzhəblərinin ayrılması müəyyən fikir ayrılığı yaratmışdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif ictimai münasibətlərin, hüquqi məsələlərin həllində müsəlman hüquq məktəblərinin rolu danılmazdır.

Hənəfi sünni məzhəbinin təsisçisi Əbu Hənifə (699-767-ci illər) dini hüquq üsulu kimi Quranda və sünnədə dəqiq cavabı olmayan hüquq məsələlərini şəriət çərçivəsində bu mənbələrdəki digər məsələlərin həll edilməsi barəsindəki kəlamlarla qiyas (bənzətmə) yolu ilə müqayisə edib araşdırmışdır. Əbu Hənifə bununla yanaşı olaraq rəy (şəxsi fikir) və istehsanı (dini başçının fikrini) da əsas götürürdü.

Maliki məzhəbinin banisi Malik ibn-Ənas olmuşdur. (715-795-ci illər). Malikilər hədislərin dəyişdirilməsini qeyri-mümkün hesab edir, onlara ciddi əməl olunmasını tələb edirlər. Onlar Quranın mücərrəd surətdə təfsir olunmasını pisləyir, hənəfilərə nisbətən hüquqi qiyas (bənzətmə) üsulunu məhdudlaşdırmağı üstün tuturdular.

Şafii məzhəbinin banisi Əbu Abdullah əş-Şafii olmuşdur. (767-820-ci illər). Şafilərin hüquq sistemi hənəfilərlə malikilərin dini-hüquq təlimləri arasında bir növ orta mövqe tutur. Əslində malikilərin təliminə daha yaxındır. Sünni məzhəbləri arasında şiiyə yaxın olanı da məzhəf şafilikdir. Şafii məzhəbi bənzətmə əsasında mühakimə yürütməyin, yəni qiyasın və fikir müstəqilliyinin (şəxsi rəyini) tətbiqini məhdudlaşdırır.

Hənəbəli məzhəbinin banisi Əhməd ibn-Hənəbəl olmuşdur (780-855-ci illər). Hənəbəli məzhəbi XIV əsrədək müsəlman aləminin ictimai həyatında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Hənəbəlilər ifrat mühafizəkardılar, Quranı və hədisləri hər cür yozmaq cəhdlərinin əleyhinə

çıxırlar. Şəriətin dini mərasim və hüquq normalarına ciddi surətdə riayət olunmasını tələb edirlər.

Müsəlmanlar bu dörd dini-hüquq məktəbin banilərindən hər birini müctəhidi mütləq, yəni bənzətmə (qiyas) əsasında mühakimə yeritmək prinsipini və işlətdiyi başqa metodları Quran tətbiq edərək, öz şəxsi rəyini (ictihad) ifadə etməyə mütləq iqtidarı olan alim adlandırırlar. Bu banilər fiqhın (müsəlman hüquq sistemini) əsas prinsiplərini müəyyən etmişdilər. Bu prinsiplərdən çıxan nəticələri (füru) sonralar şərh edənlər isə, mütləq müctəhid olmayıb, dini məktəblərdən birinin müctəhidi sayılırlar.

İslamın ikinci böyük qolu şiəlikdir. Şiəlik sözü ərəbcə fırqə, qrup deməkdir. Şiəlik Məhəmməd peyğəmbərin əmisi oğlu və qızının əri Əli ibn Əbu Talibin xəlifəliyə gəlməsi uğrunda gedən mübarizə nəticəsində meydana gəlmişdir. Şiəlikdə qiyas (bənzətmə) müsəlman hüququnun mənbəyi kimi qəbul edilməmişdir. Şiəliyin ən çox yayılmış məzhəbi imamilikdir. İmamilər peyğəmbər nəslindən olan 12 imama inanıb onun ardınca getməyi, qarşıya çıxan məsələləri həll edəcək normalar Quranda və ya icmada olmadığı halda müctəhidin rəyinə əsaslanmağın zəruriliyini qəbul edirdilər. İmamın (ərəbcə – qabaqda gedən deməkdir) pəklığını etiqad edir, beytülmalə verilən əmlakın, vəqf mülkiyyətinin bir qismini peyğəmbər nəslindən olan seydilərə verilməsini məqbul sayırlar. Şiəliyin ən mürəkkəb qolu olan ismailik müxtəlif təlimləri özündə birləşdirdiyi üçün ayrı-ayrı yerlərdə batinlik, məzdekilik, qərəmətlik, təlimlik, mülhədilik və başqa adlar altında özünü göstərmişdir. Şiəliyin Zeydilik məzhəbi imamətin Əli və onun oğulları Həsən və Hüseyin üzərində qurulmasında görürdülər. İmam həddi-bülüğa çatmış, ağıllı, mömin, kəlamlı, yəni Üsul əd-Dini yaxşı bilən salih və etibarlı şəxs olmalıdır. Müsəlman hüququ ümumi şəkildə şəriət (ərəbcə – su içiləcək yerə gedən yola deyilir) adlanan elmlər sistemində toplanır.

Şəriət elmləri öyrənmə predmetinə görə 6 sahəyə ayrılır: 1) Elm-ət-təfsir Quran (Quranın izah edilməsi barədə elm); 2) Elm-ül-hədis

(Məhəmməd peyğəmbərin şəriət məsələlərinə dair söylədiyi fikir və göstərişlərini öyrənən elm); 3) Elm-ül-fiqh (müsəlman hüquq elminin öyrənilməsi); 4) Elm-üsul əl-fiqh (fiqhın mənbələrini öyrənən elm); 5) Elm-ül-kəlam və ya üsul-əd-din (islamın nəzəri əsaslarını öyrənən elm); 6) Elm-ül-fəraiz (vəfat edənin mirasının varisləri arasında bölüşdürülməsi qaydalarından bəhs edən elm).

Bəzən şəriət və müsəlman hüququ eyniləşdirilir. Lakin şəriəti müsəlman hüququ (fiqh) ilə eyniləşdirmək qətiyyəni doğru deyildir. Belə ki, şəriətdə istər dünyəvi, istərsə də dini problemlər islam nöqtəyi-nəzərindən şərh edilir. Burada təsərrüfat həyatının, əxlaq və etikə normalarının, müsəlman mərasimləri və bayramlarının tənzipinə dair qanunlar, dindarların davranışı və bütün müsəlman icmasının həyat tərzini müəyyən edən başqa müddəalar vahid sistem halında birləşmişdir. Şəriət sözü ilə hökm sözü bir növ eyniyyət təşkil edir, düzgün çıxarılmış hökmə "şəridir" deyirlər. Şəriət onun ehkamlarına uyğun olmayan halların hamısının ziddinədir, hətta hər hansı bir hal həqiqətə uyğun olsa belə, şəriət ehkamına müvafiq deyilsə, şəriət onun ziddinədir və onu təqib edir. Şəriətin hüquqdan (fiqhdən) fərqi ondadır ki, o, mükəlləfin (yəni fəaliyyət qabiliyyəti olan şəxs) törətdiyi əməlləri mühakimə etməklə yanaşı, ona batini fikirləri üçün o biri dünyada da cəza veriləcəyini müəyyən edir. Bu mühakiməni axirət günündə İlahi həyata keçirəcəkdir. Şəriət ehkamı Allahın hökmünə bərabər tutulduğundan bizim bu gün anladığımız mənada izah edilməsinə yol verilmir, çünki insanın öz əqli və məntiqi izah qabiliyyəti cəhətdən məhdud olması dinlə təsbit olunmuşdur.

Şəriət elmlərinə daxil olan "Üsul-əd din" və ya "elm-ül- kəlam" Allahın məziyyətlərini, keyfiyyətlərini bütün aydınlığı ilə dərk etməkdə bütün şəkklə və şübhələri aradan qaldırmaq, yox etmək üçün yaranmış şəriət elmlərindən biridir. Şəriət hökmləri iki böyük qrupa bölünür: ruhani-mərasim hökmləri və mülki siyasi hökmlər. Sünnilərdə şəriət hökmlərinə aid edilirdi: ibadət (Allah qarşısında qulluq); müamiliət (mülki hüquq məsələləri); üqubat (yəni cəzalar). Şiələrdə

isə şəriət hökmlərinə daxil edilirdi: ibadət (yəni 2 tərəfli hüquqi münasibətlər); itaət (təktərəfli hüquqi münasibətlər); ehkam (digər hüquqi hökmlər). Şəriətə görə mükəlləf yetkinlik yaşına çatmalı, anlaqlı olmalıdır. Ümumilikdə şəriətdə, nəzəri cəhətdən belə hesab edilir ki, insanın heç bir hərəkəti normativ baxımdan tənzimlənməmiş və ya şəriət vasitəsilə qiymətləndirilməmiş qalmır.

Fiqh (ərəbcə – dəqiq anlayış, bilik mənasını verir) şəriətin tərkib hissəsidir. Fiqh müfəssəl mənbələri tədqiq etməklə şəriət ehkamlarının əməli köklərindən bəhs edən elm olub qanunvericilik işlərində fərziyyə və layihələr tərtib edərkən müvəffəqiyyət qazanmağa xidmət edir. Fiqh şəriətin mənbələrini tədqiq etməklə onun əməli işləri üzrə ehkamlarından bəhs edir, şəriətdən istifadə etməklə nəticə əldə etmək və hökm çıxarmağa xidmət edir. Fiqh eyni zamanda, şəriətin elmi ehkamının müfəssəl sübutlarından bəhs edən elmdir. Buna görədir ki, ilk vaxtlar fiqh sözü elm sözünə, fəqih sözü isə alim sözünə bərabər tutulmuş, sonradan alim (ülamə) sözü ancaq Quran təfsirçilərinə, fəqih sözü isə dini hüquq bilicilərinə aid edilmişdir.

Müsəlman hüququ öz öyrənmə predmetinə görə iki qrupa bölünür: üsul əl-fiqh və furu əl-fiqh. Birinci qrup fiqhın mənbənin ümumi nəzəri əsaslarını, ikinci qrup isə ayrı-ayrı hüquq institutlarının öyrənilməsinə tədqiqat obyektinə daxil edir. Şəriət və müsəlman hüququnun dörd əsas mənbələri aşağıdakılardır: 1) Quran (İlahi kitab); 2) Sünnə (Məhəmmədin kəlamları və hərəkətləri); 3) Qiyas (bənzətmə); 4) İcma (görməli hüquqşünasların və ilahiyyatçıların müştərək rəyi). Müsəlman hüququnun digər mənbələrinə daxildir: Fitva (ali ruhani şəxslərin yuridik qərarları); Adətlər (ürf – ərəblərin və islama etiqad bəsləyən başqa xalqların adət və ənənələri); Qanun (əmr edilən doğru yol). Göstərilən hüquq mənbələri fiqhın tərkibində iki qrupa ayrılır. Birinci qrup normalara Quranın hüquqi göstərişləri və sünnə, ikinci qrupa isə "rasional" mənbələr daxildir. İkinci qrup ən nüfuzlu hüquqşünaslar olan müctəhid və fəqihlərin nəzəriyyələri əsasında formalaşmış müsəlman hüququ doktrinasıdır.

İslam ənənələrinə görə şəriətin əsas mənbələri Quran və sünnədir. Bütün digər mənbələr bunlara zidd olmamalıdır. Şəriətin kanon (xristian-kilsə) hüququndan və digər qanunvericilik sistemlərindən fərqləndirən prinsipial cəhəti ondan ibarətdir ki, digər hüquq sistemləri uzun əsrlər boyu qüvvədə olsa da, onlarla yanaşı mövcud olmuş dünyəvi hüquq normalarını, heç vaxt bütünlüklə əvəz etməmişlər. Halbuki müsəlman dünyası, o cümlədən Azərbaycan islam dini yaranandan XIX əsrin axırlarınadək şəriət normalarına əsaslanan müsəlman hüququndan (fiqhdən) başqa heç bir digər qanunvericilik sistemi tanımamışdır.

Bütün islam dininin və hüququnun nəzəri əsası və mənbəyi "Quran"dır. Quran ərəbcə "qərəə" sözündən – "oxumaq" və ya bir çox hallarda "ucadan ibarə ilə oxumaq" mənasına gələn söz kökündən əmələ gəlmişdir. Quran 114 fəslə və ya, ərəbcə surəyə bölünür. Quranın ayələrinin sayı 6211-ə bərabərdir. Quranda surələrin əksəriyyəti insanları Allahın varlığına və təkliyinə inandırmağa xidmət edir. Məhəmmədin peyğəmbərin şəxsi ailə məsələləri, özünün rəhbərlik etdiyi islam cəmiyyətinin və bütün müsəlmanlar arasında meydana çıxan mübahisəli ictimai münasibətləri həll etmək üçün yaradılmış normalar Quranda toplanmışdır. Quran təfsirçilər tərəfindən sözbə-söz şərh edilmiş. Rəşidi xəlifələr Əbu Bəkr və Ömər in təkidi ilə Məhəmməd peyğəmbərin mirzəsi olmuş Zeyd ibn Sabit Quranı yazıya köçürmüşdür. Xəlifə Osmanın hakimiyyəti illərində Zeyd ibn Sabinin hazırladığı yazılı mətin, təxminən 650-ci ildə Quranın ilk rəsmi tanınmasında əvəzsiz mənbə olmuşdur. Quranın əsasən 2, 4 və 5-ci surələrində mülki, cinayət hüququ normaları geniş verilmiş, digər surələrdə isə hüquqa dair normalar çox azdır.

Müsəlman hüququnun ikinci mühüm mənbəyi olan sünnə, Quranda təsadüf edilən "əcdadın sünnəsi" və "Allahın sünnəsi" ifadələri, dinsiz olduqları üçün cəzalandırılmış xalqlara qarşı Allahın rəftarı mənasındadır. Lakin Qurandan kənarda "sünnə" (ərəbcə "nümü-nə" və ya "ənənə" mənasını verir) sözü Məhəmmədin hərəkət və

əməlləri, həmçinin onun dedikləri mənasında işlədilir. Sünnələri Məhəmmədin əshabələri yayırdılar, çünki müvafiq bir təsadüf düşəndə onlar Məhəmmədin necə hərəkət etdiyini, nələr dediyini və hətta bir şey deməyib susduğunu xatırlayıb deyirdilər və bunların hamısı müəyyən şəraitdə bir nümunə vəzifəsini görə bilirdi.

Sünnələr üç qrupa bölünür: qövlü sünnə, feli sünnə, təkrarı və ya sükutü sünnə. Qövlü sünnə peyğəmbərin dediyi sözləri, feli sünnə peyğəmbərin əməli və hərəkətlərini, təkrarı və ya sükutü sünnə isə hər hansı bir hərəkətə qarşı susmaqla cavablandırmağı müəyyən edirdi. Sünnələr hədislərin əsasında hazırlanmışdır. Ona görə də hədislər fiqh-in mənbəyinə daxil edirlər. Hədislər mötəbərliyinə görə iki hissəyə ayrılır. Biricilərə, hədisin bilavasitə peyğəmbərin öz hərəkətində və ya dilindən (məruf) eşdilənlər, ikincilərə isə əsabəllərin sözü (mövquf) və mətnlərdən götürülənlər aid edilirdi. Müxtəlif dövrlərdə ictimai münasibətlərin mənafeələrinə cavab verən hədislər uydurulsa da onlar qəbul edilməyərək rədd edilmişdir. Mühəddis adlanan fəqihlər islam aləminə yayılmış həqiqi hədisləri toplamışdılar. Beləliklə, sünnə "Allahın kəlamını" tamamlamaq vəzifəsini çox tez görməli oldu və istər ona uyğun olsun, istər onu təfsir etsin, istərsə də yeni hökmlər tətbiq etsin – bu fərqlərdən asılı olmadan həmin vəzifəsini gördü. Sünnələr bütün məzhəblər tərəfindən şərtsiz qəbul edimiş, mübahisə doğurmamışdır.

Fiqhdə qiyas (bənzətmə, ərəbcə "ölçü" deməkdir) üsulundan da istifadə olunurdu. Şafilər rəy və qiyasın hər ikisinə müəyyən miqdarda əhəmiyyət verirdilər. Lakin əsas olaraq Quran və Sünnə mənbə hesab edilirdi. İcma isə yalnız o zaman mənbə olur ki, onun tətbiqi narazılığa, ixtilafa səbəb olmasın. İxtilaf olarsa Qurana yaxın olan hal qəbul edilir, yəni Qiyasa müraciət edilir.

Hüquq mənbəyi kimi icma (ərəbcə əcməə sözündəndir) fəqihlərin ümumi razılığa gələrək qəbul etdiyi qərar, normalardır. İcma hələ məzhəblər yaranmamışdan müsəlman üləma və fəqəhasının gəldiyi rəyə görə təsbit edilmiş qaydaların toplusudur. İlk dövrlərdə yalnız Mədinə şəhəri alimlərinin ümumi rəyi ilə müəyyən olu-

nan normalar mənbə hesab edilsə də, sonralar digər müsəlman ölkəsi və şəhərləri alimlərinin ümumi razılığı da "icma" hesab edilmişdir. İcma qanunları furu əl-fiqhə (konkret hüquq institutlarında) dair yazılmış əsərlərdə toplanırdı.

Fitva vermək islam dinində ən çətin peşə hesab olunmuşdur. Fitva verməyə ixtiyarı olan fəqihlərə imam, müfti, qazı adı verilirdi. Müfti, qazı olan hər bir kəs ilk növbədə müftilikdən imtina etməli, fitva verməyi boynuna götürməməlidir, çünki kifayət qədər biliyi olmayan şəxs fitva verə bilməz. Fitva verən bütün xalqı bərabər tutmalı, hökmdar tələb etsə belə fitvanı dəyişdirməməlidir. Müfti yalnız qanun naminə fitva verməli, səhv tapmaq, lağlaçılıq etmək niyyəti ilə sual verənlərə cavab verməməli, daha az biliyə malik olan üləmaları sıxışdırmamalı onları imtahana çəkməməlidir, çünki bu cür əməllər haram sayılır. Müfti fitva verəndə iki mənalı sözlər işlətməməli, qarşısında deyilən sözləri dəqiq araşdırdıqdan sonra fitva verməlidir.

Müsəlman hüququnun mənbələrindən biri olan ilahi qanun (hüquq), sonralar fəqihlər tərəfindən inkişaf etdirilib tamamlanmışdır. Bu qanun insanın göstərdiyi fəaliyyətin xarici təzahürlərinə aiddir. İnsanların hərəkət və əməlləri həm dini, həm də mülki sahədə beş kateqoriyaya (ehkama) bölünmüşdür: vəzifə (namaz, həcc), məsləhət görülən (məndub) hərəkətlər, icazə verilən (mübah) hərəkətlər, namünasib (məkruh) olsa da, cəza verilməyən hərəkətlər, qadağan (haram) hərəkətlərə görə cəza verilir. Mülki sahədə isə insanın hərəkət və əməllərinə daxildir: düzgün (səhih) hərəkətlər, düzgün olmayan (batil) çürük hərəkətlər, icazə verilən (caiz) hərəkətlər, təsirli (yəni nüfuz edən) hərəkətlər, rəbitəli (lazım) hərəkətlər. Hazırda yalnız fiqh normaları qanun hökmündədir.

Adətlər (ürf) islamın ilk dövrlərində islam ehkamına zidd olmadığıca istifadə edilmiş və hüquq mənbəyi kimi qəbul edilmişdir. Xüsusən Mədinə şəhərinin adət hüququndan ilk dövrlərdə geniş istifadə edilmişdir. Lakin sonralar adətlərin islama müvafiq gələnləri sünnələrlə, hədislərlə uyğunlaşdırılmış və beləliklə, hüquq mənbəyi olmuşdur.

2. Müsəlman mülki və öhdəlik hüququ

Fiqhdə əmlak (əşya) hüquq münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarına geniş yer ayrılmışdır. Burada əmlak və qeyri-əmlak, əşya (ərəbcə, ivad), öhdəlik, ailə-nikah, vərəsəlik hüquq münasibətlərini tənzimləyən münasibətlər normalaşdırılmışdır. Müsəlman hüququnun xarakterik cəhətinə onun hüququn ümumi (dövlətin mənafeyi bağlı) və xüsusi (ayrı-ayrı şəxslərin mənafeyi ilə bağlı) hissələrə ayrılması deyil, məhz dövlətin özünün xüsusi fərdi subyekt kimi qəbul edilməsindən ibarət olunmasıdır. İslam cəmiyyəti Allahın hökmü, buyruğu əsasında idarə olunduğu üçün, hüquqi tənzimətmə islam dövlətinə yox, şəriətə (doğru yola) əsaslanan müsəlman hüququna məxsusdur. Burada islam dövləti hüququn xüsusi subyekt deyil, ən yaxşı halda icraçısı ola bilərdi. Ona görə də dövlət artıq mülki hüquq subyekt kimi deyil, özü fiqhin, sadəcə, bir mükəlləfi, müsəlman şəxs qismində çıxış edir. Müsəlman hüququnda mülki hüququn obyektlərinə əmlakla bağlı münasibətlər daxildir. Şəxsi qeyri-əmlak (şərəf və ləyaqətin müdafiəsi) xarakterli münasibətlər isə cinayət hüququnun tənzimətmə predmetinə daxil olmaqla, üqubatda (cəzalar) nəzərdə tutulan müvafiq qaydada sanksiyalaşdırılırdı.

Müsəlman hüququna görə mülkiyyət hüququ toxunulmaz, həmişə mövcud olan qeyri-məhdud hüquqdur. Haram hesab edilməyən və istehlak dəyərinə malik olan bütün maddi əmlak növləri mülkiyyət hüququnun obyektinə ola bilirdi. Mülkiyyətçini (maliki) öz əmlakına sərəncam hüququnda məhrum etmək hər bir kəsə qadağan edilirdi. Yalnız fəaliyyəti digər fərdlərə zərər vura biləcək mülkiyyət hüququ məhdudlaşdırıla bilirdi. Mülkiyyətə sahiblik hüququ iki elementdən, əşyaya faktiki sahiblik və sahiblik niyyətinin, sahiblik iradəsinin olmasından ibarətdir.

Fiqhdə əmlaka iddia müddətlərinin müxtəlif çağları müəyyən edilmişdir. İslamın yeni yarandığı vaxtlarda hənəfilər xüsusi əmlak üçün 15 il, dövlət əmlakı üçün isə 10 il iddia müddətləri təyin etmişdilər. Bu müddət ərzində əmlaka faktiki vicdanlı sahiblik etmiş şəxs onun qanuni mülkiyyətçisinə çevrilirdilər. Maliki təlimində isə daşınmaz əmla-

ka 10 il, daşınar əmlaka isə 3 il sahiblik mülkiyyət hüququnun tanınması qənaətbəxş, kifayət hesab edirdi. Mülkiyyətin əldə edilməsinin müxtəlif üsulları mövcud olmuşdur. Bu üsullara həm ilkin əldə etmə, həm də törəmə üsulla əldə etmə daxildir. Mülki-hüquqi əqdlər, qanun üzrə vərəsəlik, vəqf əmlakından ayrılma, diyədən daxil olan əmlak və ya vəsait, qəsbkarlıqla (anfal) əldə etmə, qənimət (qənaim) kimi əldə etmə, islamın düşmənlərindən sülhlə əmlakı (fey) əldə etmə, sahibi çıxmayan tapıntı (mükata) və s. ilkin əldə etməyə aid edilirdi. Əşyaların verilməsi onun bağışlama və ya sadəcə, zəkat, sədəqə, verilməsindən asılı olmayaraq törəmə mülkiyyət əldə etməyə daxil edilir.

Fiqhdə mülkiyyət hüququna xitam verilməsinin faktiki və qanuni əsasları müəyyən edilmişdir. Mülkiyyətin faktiki itirilməsi müqavilələrin və əqdlərin bağlanması, əmlakın sahibsiz qoyulması, əşyanın itməsi, mülkiyyətçinin öz hüququndan imtina etməsi aid edilir. Mülkiyyət hüququ qanuni əsaslarla itirilməsinə isə islam dinindən dönmə, iradəsindən asılı olmayaraq mülkiyyətçi hüququndan məhrum (məs. əşya müsadirə edildikdə) edilmə daxildir. Müsəlman hüququna insanların iradəsindən asılı olan şərtlərlə yaranan və əşyanın bəhərləri də daxil olmaqla ondan ömürlük istifadə edilməsi hüququ – mülk əl-mənfəə (Roma hüq. uzufrukt) institutu məlum olmuşdur. Mülk əl-mənfəənin iki növü: intifa və ya irtifaq, (yəni ayrılmaz və daimi hüquq) və mənfəə, (yəni ayrılan və müddətsiz) daxil idi. Birinci halda əşyadan ömürlük və irsi istifadə hüququ, ikinci halda isə əşyanı verən şəxs, uzufrukta əşyadan ömrünün sonuna qədər onda istifadə etmək şərtilə əşyanı qanuni vərəsələrinin tələbi ilə geri qaytarmağı nəzərdə tuturdu.

Müsəlman hüququ insanların hüquq və fəaliyyət qabiliyyətindəki fərqləri yaş senzi və bilavasitə əqli düşüncələrini nəzərə alaraq qəyyum təyin olunması ilə müəyyən edirdi. Anadan olan hər bir müsəlman hüquq qabiliyyətli, yetkinlik yaşına çatdıqda isə fəaliyyət qabiliyyətli hesab edilirdi. Bu hədlər müvafiq olaraq kişilər üçün 15 yaş, qadınlar üçün isə 9 yaş müəyyən edilmişdir. Müsəlmanların, zimmilərin və qulların hüquq və fəaliyyət qabiliyyətlərində fərqləri

müəyyən edən fiqh, zimmilərin hüquq və fəaliyyət qabiliyyətlərini məhdudlaşdırır, qulları isə hüququn subyekti kimi tanımır.

Müsəlman hüququ torpaq üzərində mülkiyyət formalarına və ya onun əldə edilmə üsullarına dair geniş olmayan müddəalar həsr etmişdir. Hüquq yalnız sahibsiz və istifadəsiz torpaqları əldə etməyin xüsusiyyətlərini və qaydalarını normalaşdırır. Torpaq üzərində mülkiyyətin əldə edilməsi formaları müsəlman hüququnun obyektinə o zaman çevrilir ki, o, qanunla nəzərdə tutulan hər hansı bir ictimai münasibətin yaranması, dəyişməsi və ya xitam edilməsinə səbəb olsun və bundan sonra mülki hüququn obyektinə olsun. Müsəlman hüquqşünasları torpaq üzərində mülkiyyəti özlərindən əvvəl mövcud olmuş şəkildə qəbul edir və dəyişildiyi zaman hüququn tənzim obyektinə çevirirdilər. Başqa halda isə mülkiyyət müsəlman hüququnun tənzim obyektinə deyildir. Yeni torpaqlar işğal edildiyi zaman isə belə torpağın mülkiyyətçisi aradan çıxmış olarsa, həmin torpağa yeni sahibliyin yaranmasının müəyyən edilməsi hüququ aktuallaşdırırdı.

Müsəlman hüququnda, hüququn sahələrə bölünməsi olmadığından öhdəlik hüququ da özünün institutları ilə fiqhə (müsəlman hüquq sistemində) daxil edilmiş və ayrıca hüquqi tənzimləmə obyektinə kimi normalaşdırılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, dini öhdəlikləri və şəriət əxlaq normalarını yerinə yetirməməyə görə hər bir müsəlman kəffərə verməlidir. Kəffərə kimi özünə fiziki cəza verməkdə məqbul hesab edilirdi.

Müsəlman hüququ müqavilələrdən və deliktlərdən (mülki hüquq pozuntularından) törəyən öhdəliklərlə yanaşı, mükəlləfin Allah qarşısında (etiqlə, imanla bağlı) olan öhdəliklərini tənzim edən normalar müəyyən etmiş və onları insanların digər öhdəliklərinə münasibətdə əsas hesab etmişdir. Etiqlə bağlı öhdəliklər aşağıdakı beş institutda cəmləşir: 1) Təharət (təmizlik), 2) Namaz qılma, 3) Oruc tutma, 4) Zəkat vermə, 5) Həccə getmə. Bu öhdəliklərin üçü qəti-məcburi, ikisi isə şərti-məcburi xarakter daşıyır. Belə ki, təharət (təmizlik), namaz qılmaq və oruc tutmaq hər bir müsəlmanın (mükəlləfin) öz iradəsindən asılı olduğu üçün qəti-məcburi, zəkat vermə və həcc ziyarəti müsəl-

manın maddi durumu ilə bağlı olduğuna görə isə şərti-məcburidir. Digər tərəfdən, müsəlmanlar üçün müəyyən edilən bu beş əsas öhdəliyi dini ehkam kimi bir kənara qoyub, ona müasir elmi cəhətdən baxsaq görürük ki, mükəlləfin (hüquqi qabiliyyəti olan hər bir müsəlmanın) üzərinə qoyulan bu hökmlərin əbədi olaraq faydalı olması inkaredilməzdir. Belə ki, hər bir insan təmizliyə riayət etməli, pak olmalı, gigenik qaydalara fasiləsiz əməl etməlidir. Təmiz su isə həyatın və təharətin mənbəyidir. Peyğəmbər "təmizlik imandır" deyirdi. Namaz qılmaq nəinki dini ibadətdir, eyni zamanda insanın fiziki sağlamlığıdır. Və yaxud oruc tutmaq insanın tibbi sağlamlığına xidmət edir, insanın nəfsinin qarşısını alır (hədislərdə deyildiyi kimi, Allah mənim nəfsimdən kəsib ağlıma versin). Zəkat vermə isə imkanı olan hər bir müsəlman üçün kasıb insanlara kömək etmək öhdəliyini müəyyən edir.

Fiqhdə əqdlər (ika) təktərəfli sazişlərdir. Yəni bir tərəf üçün hüquq və vəzifələr, digər tərəf üçün isə yalnız vəzifələr müəyyən edirdi.

Müsəlman öhdəlik hüququnda alqı-satqı müqaviləsi ticarət sövdələşmələrinin əsas obyektı olmuşdur. Müqavilələr verbal və literal müəyyən edilmişdir. Ümumiyyətlə, fiqhdə ticarət münasibətlər daha çox geniş ictimai hadisə kimi təqdim olunur. Bu da onunla izah edilir ki, Məhəmməd peyğəmbərin hələ cavan yaşlarından ticarət etməsi, Quranın özündə belə ticarətdən gələn gəlirdən, onun bölgüsündən dəfələrlə söhbət açılması bu sahəyə nə qədər ciddi fikir verilməsini sübut edir.

Ticarətdə satılan əmlak hər şey ola bilər, quldan başlamış ən kiçik əşyalara qədər hər şey alqı-satqı müqaviləsinin obyektidir. Lakin şəriət ticarət sövdələşmələrini 6 halda qadağan (haram) hesab edir. Bunlar aşağıdakılardır: 1) "haram" malların (şəriət buraya donuz ətinə, alkoqollu içkiləri və başqa məhsulları aid edir) alqı-satqısı; 2) qəsb edilmiş malların alqı-satqısı; 3) satıcının özünə məxsus olmayan əmlakın alqı-satqısı; 4) qadağan edilmiş ehtiraslı oyunlarla (məsələn, qumarla) bağlı ticarət mübadilələri; 5) sələmçiliklə (riba ilə) əlaqəsi olan ticarət sövdələşmələri; 6) bir-birindən ayrılması mümkün olmayan "qarışıq malların" (məsələn, başqa piylərlə qarışdırılmış yağlar) satılması.

Çirkli əşyaları satmaq da qadağandır. Məsələn, əgər yağ palçığa bulaşmışdırsa və onu təmizləmək mümkün deyildirsə, həmin yağın yemək üçün satılmasını şəriət qadağan (haram sayır) edir. Lakin bu yağ yana-caq kimi satıla bilər. Malın "qarışığı" olduğunu satıcı bütün hallarda alıcıya bildirməlidir. Əgər müştərisi çox olan dərmanlar və ya ətriyyat məmulatları qeyri-müsəlman ölkələrindən gətirilmişdirsə və onların hazırlanması zamanı şəriət nöqtəyi-nəzərindən "murdar" əşyalardan istifadə edilib-edilmədiyi məlum deyildirsə, belə məmulatların alqı-satqısı mümkündür. Lakin "kafirilər" ölkəsində və ya hər hansı bir "kafirilər"dən" satın alınmış heyvan yağı və piyi ilə ticarət etmək qadağandır (haramdır). Belə yağın və piyin alqı-satqısına yalnız o halda yol verilir ki, qeyri-müsəlman ölkələrindən və ya "kafirilər"dən" alınmış yağ və piy şəriət qaydaları ilə kəsilmiş heyvanın yağı, piyi olsun. Əgər tülkü şəriət qaydaları ilə öldürülmüşdürsə, yaxud özü ölmüşdürsə, onun dərisini alıb-satmaq qadağandır. Alkoqollu içkilərin alqı-satqısı da qadağandır. Qəsbkarlıq yolu ilə ələ keçirilmiş əşyaların da satılması haramdır. Məsələn, başqasından zorla alınmış əşyanı satan adam satış pulunu əşyanın əsl sahibinə qaytarmalıdır. Çalgı alətlərinin (hətta uşaqlar üçün nəzərdə tutulan alətlərinin) alqı-satqısı qadağandır.

Şəriət mal ətindən istifadədə cütdırnaqlı otyeyən heyvanların ətini halal (oteyənin əti yeyilər, otyeyənin əti yeyilməz, cütdırnaqlının əti yeyilər, təkdırnaqlının əti yeyilməz) hesab etmişdir.

Qadağan edilmiş ticarət sövdələşmələri "batil" (etibarsız sayılır) adlandırılır. Heykəllərin və abidələrin alqı-satqısı da batildir. Üzərində canlı varlıqların təsvirləri olan məmulatların (məsələn, sabunun) alqı-satqısına icazə verilir və belə hesab olunur ki, həmin məmulatlar işlədilərək bu təsvirlər silinib yox olacaqdır. Qumarda udulmuş və ya başqasından oğurlanmış əşyanın alqı-satqısı qadağandır, əgər belə əşyanı alan olmuşdursa, o, həmin əşyanı əsl sahibinə qaytarmalıdır. Sələm faizi (riba) almaq, eləcə də qəlp qızıl satmaq ciddi surətdə qadağan edilir. Bundan bəhs edən hədisdə deyilir ki, sələmçiliklə məşğul olmaq və faiz almaq zinakarlıqdan yetmiş qat artıq günahdır.

Şəriət əmtəə mübadiləsinə bu şərtlə yol verir ki, bu zaman sələmçilik mövcud olmasın. İslam dininin müdafiəsi altında olmayan kafirdən borc faizi almaq olar. Səciyyəvi haldır ki, şəriət valideynlərlə övladlar arasında borc faizi almağa yol verir. Bu hüquqi hiylə əslində tətbiq edilmir, bundan adətən valideynlər öz övladlarını ticarət işlərinə cəlb etmək məqsədilə istifadə edirlər. Nəticə etibarilə uşaqlardan alınan borc faizi ailənin daxilində bir cibdən başqa cibə keçir. Fiqhə görə ticarət müqaviləsi əsasən real müqavilədir və razılaşdırılmış mal alqı-satqısı yerində həyata keçirilməlidir. Bəzən konsensual müqavilə də bağlanılmasına icazə verilirdi. Müqavilələr əsasən şifahi və şahidlərin iştirakı ilə bağlanılırdı. Satıcı malın dəyəri ilə razılaşdığını formal hərəkətlə "razıyam", "halallaşdıq" və s. sözlərlə, alıcı isə "qəbul etdim", "mən bu malı aldım" sözlərini deməklə və yaxud da, susmaqla malın bəyəndiyini bildirməlidir. Satıcı malın qüsurlarını bildirməli idi. Əks halda alıcı aldadıldığına görə malı geri qaytara bilərdi. Malın geri qaytarılması vaxtını tərəflərin müəyyən etməsindən asılı olaraq mal dərhal və yaxud sonra qaytarıla bilər. Alıcı qüsuru olan malı geri qaytarmaqdan başqa dəymiş, zərərin ödənilməsini, malın eyni növ dəyərə malik başqası ilə dəyişdirilməsini, qüsurların aradan qaldırılmasını və yaxud da dəyərin müvafiq miqdarda aşağı salınıb artıq verilmiş hissəsinin geri qaytarılmasını tələb edə bilərdi. Satıcı bu şərtlərdən birini qəbul etməyə borcludur. Şəriqli əmlakın satılması və alınması üçün şəriklərin hamısı ya bilavasitə özü və yaxud da nümayəndələri vasitəsilə iştirak etməli, müqavilə şərtləri ilə tanış olub rəyini bildirməlidir. Şəriqli mal yalnız bütün şəriklərin razılığı olduqda satıla bilər.

Alqı-satqı müqaviləsinin obyektı eveksiyadan (yəni üçüncü şəxs tərəfindən müqavilənin obyektinə qarşı iddia tələbi irəli sürülməməlidir) qorunmalıdır. Fiqhdə tərəflərə alqı-satqı müqaviləsini pozmağa, ondan imtina etməyə bir sıra şərtlər əsasında hüquqlar da müəyyən edilmişdir: ticarət sövdələşməsi bağlayan tərəflərin müvafiq yeri tərk etməmiş əqdi pozmaq hüququ (xiyar ül-məclis); müqavilədə

kələk (qəbn) aşkar edildikdə; müqaviləyə tərəflərdən hər hansı birinin sazişi pozmaq barədə şərt daxil etdikdə; müqavilədə saxtakarlıq edilərək malın satış dəyərindən artıq qiymətə satılması müəyyən edildikdə (xiyar ül-tədlis); əmtənin keyfiyyətsizliyi müəyyən edildikdə və ya qüsurları aşkar olunduqda (xiyar ül-eyb) və bu kimi digər hallar baş verdikdə sazişlər pozula bilər.

Fiqhdə icarə müqaviləsi mühüm yer tutur. İcarə müqaviləsində obyekt mülkiyyətçinin idarəçiliyində olduğundan icarəçi, sahibkar kimi çıxış edə və ya özünü göstərə bilməz. İcarə müqaviləsinin xarakterik cəhəti kimi daim işləməklə və işlətməklə bağlıdır. İcarə götürülən obyekt ya işlədilir, ya da üzərində iş görülür. İcarəyə götürülmüş şəxs ya özü, ya da onun sərəncamında olan başqa şəxslər icarə obyektini işlədir, yaxud da üzərində işləyir. Məsələn, qoşqu heyvanını, atı, dəvəni, torpaq sahəsini və s. ancaq icarəyə götürmək olar.

Kirayə müqaviləsi konsensual müqavilədir. Malın və pulun təqdim edilməsi tərəflərin razılaşdığı vaxtda və şərtlərlə həyata keçirilir. Müqavilə bağlayan tərəflər bir-birinə kələk gəlməməli, özlərinə məxsus olmayan və yaxud da müqavilə bağlanan zaman öz idarəçiliyində, sərəncamında olmayan mal və yaxud pulun verilməsi barədə müqavilə bağlanmamalıdır. Kirayə verilən malın bütün zəruri göstəriciləri belli olmalıdır. Kirayə verən şəxs müqavilə obyektinin zahirən görünməyən, gizli keyfiyyətlərini, xasiyyətlərini, lazım gələrsə, istifadə edilmə xüsusiyyətlərini qarşı tərəfə bildirməlidir. Əks təqdirdə, gələcəkdə baş verə bilən bədbəxt hadisələr, dəymiş ziyanlar üçün məsuliyyət daşıyır. Kirayə müqaviləsi müəyyən edilmiş əvəz (haqq) əsasında hər hansı əşyadan razılaşdırılmış müddətə istifadə hüququnun digər şəxsə (müstəciyə) verilməsini ehtiva edir. Müqavilə bağlandıqdan sonra kirayə verən şəxs malı eyni növ və ya keyfiyyətdə olan başqa mal ilə dəyişdirməyə haqlı deyildir. Kirayə götürülmüş əmlakın kirayəyə götürən tərəfindən kirayə verilməsinə yol verilmir. Müstəsna hallarda malın sahibinin razılığı ilə kirayə verilə bilər, bu da yeni kirayə müqaviləsi bağlanması deməkdir. Xüsusi qulluğa ehtiyacı olan malın, heyva-

nın, quşun kirayə verilməsinə yol verilmir. Haram hesab olunan şeylər, istifadə edilməsi faydasız mal və ya vəsait kirayə müqaviləsinin obyektinə ola bilməz. Müqavilə bağlanması formal sözlərin, "kirayə üçün filan malı verdim, keyfiyyətləri də filandır" deməsi, kirayəyə götürənin isə malı qəbul etməsi, müqavilə ilə nəzərdə tutulan məbləği ödəyəcəyini iqrar etməsindədir. Kirayə müqaviləsi aşağıdakı hallarda xitam edilir: tərəflərin razılığı ilə; kirayəyə götürülmüş əmlakın təyinatı üzrə istifadə olunmursa; malın və ya əşyanın vəziyyəti qəsdən və yaxud ehtiyatsızlıq üzündən pislənib, xarab edilərsə; kirayə haqqı vaxtlı-vaxtında ödənilmirsə; müqavilə ilə mal və ya əşyanın təmiri kirayə götürənin üzərinə qoyulduğu halda zəruri təmir işləri aparılmırsa; kirayə verən malın və ya əşyanın təmirini aparmır, işlək hala gətirmirsə; mal və yaxud əşya kirayə götürəndən asılı olmayan səbəbdən sıradan çıxarsa, yararsız hala düşərsə. Müqavilə vaxtından əvvəl xitama verildiyi halda tərəflər dəymiş zərəri və yaxud ödənməmiş kirayə haqqının artıq hissəsini qarşı tərəfə qaytarmalıdır.

İcarə müqaviləsi öz əlamətlərinə görə kirayə müqaviləsinə oxşardır. Müəyyən əsas fərq isə onunla bağlıdır ki, icarə götürən, icarənin obyektinə münasibətdə sahibkar kimi çıxış etmək və ya özünü mülkiyyətçi qismində göstərmək hüququndan sanki məhrumdur. Kirayə müqaviləsində isə əksinə, kirayəçi kirayə götürdüyü əşyanın sanki mülkiyyətçisinə çevrilir. İcarə müqaviləsinin obyektinə istənilən daşınan və daşınmaz əmlak ola bilər. Torpaq icarəsi (müzəraə) və meyvə bağlarının icarəsi (məsaqat) daha çox icarə müqaviləsinin obyektinə daxil edilirdi.

Borc (qərd) vermə müsəlmanın ən yaxşı əməllərindən sayılır. Borc vermək nəcib iş sayılır və həm şəriət, həm də fiqhə təqdir edilir. Bu barədə Quranda və hədislərdə çoxlu göstəriş vardır. Hədislərin birində deyilir: "Kim öz müsəlman qardaşına borc versə, öz sərvətini daha da artıraraq, mələklərin mərhəmətini qazanacaqdır. Borc müqaviləsi yazılı və şifahi ola bilər, müddəti tərəflərin razılığı ilə müqavilə bağlanan zaman şərtləndirilir. Borc alan borcunu harada xərcləyəcəyi-

ni müqavilədə göstərməli deyildir, lakin başqasına olan borcu ödəmək üçün borc almağa yol verilir. Şəriətin borc verilməsini təqdir etməsinin sosial və psixoloji məqsədi vardır. Burada sinfi barışıq ruhunda varlıqlarla yoxsullar arasında "mehriban" münasibətlər yaratmağa cəhd göstərilir. Borcun qaytarılma vaxtı və borc verilən pulun miqdarı dəqiq göstərilməlidir. Məsələn, pulun qaytarılması üçün vaxt qoyulmuşdursa, borc alan onu vaxtında qaytarmalıdır, lakin borc verən vaxt tamam olmamış borcun qaytarılmasını tələb etməməlidir. Heç bir səbəb olmadan borcun qaytarılmasını (tələb etməlidir) ləngitmək şəriətə görə "günahdır", lakin əgər borclunun yaşadığı evdən və zəruri ev əşyalarından savayı heç nəyi yoxdursa, borc verən məbləği tələb etməli və onun qaytarılmasını səbirlə gözləməlidir. Əgər borc alan borcunu qaytarmaq iqtidarında deyildisə, lakin işləmək imkanı vardırsa, borcunu əməyi ilə ödəməlidir. Şəriətin bu qanunu orta əsrlərdə olduğu kimi indi də varlıqlara borcluların əməyindən istifadə etmək imkanı verir. Əgər borclu ona borc vermiş adamı itirmişdirsə şəriət borcun mənim-sənilməsinə icazə verir, lakin göstərir ki, həmin məbləğ yoxsullara paylanmalıdır. Əgər şəxs müəyyən borc məbləğini qızıl və ya gümüşlə borc almışdırsa, bundan sonra onların qiyməti qalxmış və ya düşmüşdürsə, qaytarılmalı olan məbləğ tərəflər arasında razılaşdırılır.

Verilmiş borcun məbləği üçün müamilə (faiz) alınmasının qəti surətdə qadağan olunması da feodal-patriarxal xarakterli bəsit iqtisadi əlaqələrin şəriətdə inikası ilə izah olunmalıdır. Əgər borc verən onu artıqlaması ilə geri alacağı (məsələn, 10 ədəd qoyun əvəzinə 11 ədəd qoyun, 1 pud buğda əvəzinə 1 pud 2 kiloqram buğda), barədə şərt qoyularsa bu müamilə (faiz, riba) hesab olunur və qadağan edilməlidir, çünki haramdır. Şəriət qanunlarına görə müamilə almaq qəti qadağandır, lakin borc alanın borc verənə hər hansı formada hörmət edə biləcəyi istisna edilmir. Məsələn, sələmçi və ya borc verən, borc alanın evinə qonaq çağırılı bilər. Şəriət belə hərəkətləri təqdir edir (müstəhib). Lakin şəriət normaları icazə verilən (halalın) müamilə ilə qarışdırılmasını qadağan edir. Əgər borc verən borcun əvə-

zində aldığı mükafatı öz ehtiyaclarına sərf edirsə, bu, faiz əlavəsi kimi qiymətləndirilir və qadağan edilir (haram sayılır). Məsələn, şəriət mükafat kimi verilən pul ilə paltar almağı və xüsusən də həmin paltar da namaz qılmağı qadağan edir.

Fiqhdə müqavilə öhdəliklərinin təmin edilməsində girov, zəminlik, vəkalətdən vasitə kimi istifadə olunur. Quranda verilmiş borcun müqabilində girov tələb etməyə və saxlamağa icazə verilir. Tərəflər borca dair müqavilələrdən əlavə girova dair müqavilələr də bağlamalıdırlar. Girov qoyulan əmlak borcu təmin edəcək həddə olmalıdır, buna görə hər bir halda borc verən girovu bəyənməli, şərtləri qəbul etməlidir. Borcu təmin edə bilməyəcək, dəyəri borcdan çox aşığı olan hər hansı şeyin girov qoyulmasından söhbət gedə bilməz.

Haram hesab olunan mallar istisna olmaqla bütün mübadilə dəyəri olan şeylər girov (rəhn) qoyula bilər. Girov qoyulan şeydən istifadə edilməsi, xarab edilməsi girovun şərtlərinin pozulması deməkdir ki, buna görə girov qoyan müvafiq miqdarda ödəniş tələb edə bilər. Girov qoyulmuş əşya girov saxlayanın təqsiri üzündən məhv olarsa borc həmin əşyanın dəyərindən çıxıla, qalan hissə isə qaytarıla bilər, əks halda, yəni girov qoyulmuş əşya girov saxlayanın təqsiri olmadan məhv olarsa, borclu kreditora olan borcunu qaytarmalıdır.

Girov qoyulan şeyin keyfiyyəti və əlamətləri, cinsi şahidlərin iştirakı ilə qeyd edilməlidir ki, sonradan borc ödənilmədikdə girov qoyulan şey satılarsa, dəyişdirilməsi mümkün olmasın, həqiqi dəyəri bilin-sin. Əgər qul girov qoyulmuşdursa borc qaytarılmadığı halda girov saxlayan borcun əvəzinə qulu oğulluğa götürə və yaxud azad edə bilər, kəniz ilə evlənə və ya şəriət qaydalarına əməl etməklə başqasına ərə verə bilər. Girov qoyan və ya girov götürən ölərsə onun hüququ və vəzifələri müvafiq həcmdə hüquqi varislərinə keçir, varislər öhdəçilikləri icra etmək istəməsələr bunu qarşı tərəf bildirməlidir. Girov qoyulmuş əmlakın təsadüfi tələf olması riski malın sahibi üzərindədir, mübahisə doğurduğu halda tərəflərdən hər hansı birinin iddiası ilə qazi məsələni həll edir. Girov saxlayan həm də varis olarsa girov

qoyulmuş əmlakın borca müvafiq hissəsi varisə verilir, qalan hissəsi isə ümumi vərəsəlik qaydalarına uyğun şəkildə həll edilir.

Müsəlman hüququnda öhdəliklərin icrasını təmin etməyin üsullarından biri də zəminlik hesab olunur. Zəmanət müqaviləsinə görə bir şəxs (zəmin) kreditör qarşısında başqa bir şəxsin (borc alanın) borcunu ödəməyəcəyi təqdirdə onun əvəzinə maddi məsuliyyət daşıyacağını öhdəsinə götürməsidir. Əgər zəmin olmaq istəyən varsa, o, borc verənə bildirir ki, borc alanın əvəzinə borcu qaytarmaq məsuliyyətini öz üzərinə götürməyə hazırdır. Borcverən razıdırsa, borclunun razılığı tələb edilmir. Müsəlman Şərqinin hüquq təcrübəsində olan belə qaydalar qərb hüquqşünaslığı sistemində yoxdur. Səciyyəvi haldır ki, zəmin olmaq və borclunu verəcəyi borclardan xilas etmək niyyətinə düşmüş şəxs şəriətdən asılı olaraq bu barədə borclunu xəbərdar edə bilər, yaxud etməyə də bilər. Bir qayda olaraq, borclu onu bu borclardan kimin xilas etdiyini bilir, lakin ola bilsin ki, ömrünün axırınadək həmin şəxsi tanımasın.

Əgər zəmin olan adam borc verənə, sadəcə olaraq, bildirərsə ki, borclu qaytarmazsa, onun əvəzinə borcu ödəyəcəkdir, bu zəminlik etibarsız sayılır. Şəxs zəminliyi yalnız o şərtlə öz üzərinə götürə bilər ki, borc verən, borclu, borcun növü və məbləği dəqiq və konkret müəyyən edilmiş olsun. Əgər borc verən alacağı borcu zəminə bağışlayırsa, borcludan verəcəyi məbləği tələb etməyə ixtiyarı yoxdur. Əgər şəxs borclunun icazəsi olmadan onun borclarını ödəyirsə, belə şəxsin borcludan heç nə tələb etmək ixtiyarı yoxdur.

Şəriətdə işlədilən "kəfəlet" termini o deməkdir ki, zəmin borc verənin borcunu onun tələbi ilə istənilən vaxt qaytaracağına təminat verir. Zəminlik haqqında öhdəlik edən şəxs "kəfil" adlanır. Beş halda kəfəlet ləğv edilmiş hesab olunur: 1) zəmin duran şəxs əmanəti iddiaçıya qaytardıqda; 2) borc vermiş iddiaçının borcu ödənildikdə; 3) borc vermiş iddiaçı öz tələbindən imtina etdikdə; 4) borclu vəfat etdikdə; 5) iddiaçı zəmin duran şəxsi zəminlikdən könüllü surətdə azad etdikdə.

Şəriət borclunu borc verəndən zorakılıqla gizlətməyi qadağan edir. Əgər belə bir hal baş verərsə bu işi görəndə şəxs borclunu borc

verənin ixtiyarına verməlidir.

Saxlanc (amanə və ya vədiə) üçün əşya verən, əşyanı saxlamağa götürən həddi-bülüğa çatmış və anlaqlı olmalıdır. Əgər şəxs əşyanı qoruyub saxlayacağına əmin deyildirsə, əşyanı qəbul etməlidir. Əşyanı saxlanca vermiş şəxs onu istədiyi vaxt geri götürə bilər.

Şəriət qaydalarında əşyaların saxlanc üçün verilməsi əşyadan istifadə olunmasının "ariyə" adlanan xüsusi formasıdır. Bu, əşyanın istifadə verilməsi və əvəzində heç nə tələb edilməməsi deməkdir. Əgər əşyanın sahibi vəfat edərsə, əşyanı müvəqqəti istifadəyə götürmüş şəxs onu mərhumun varislərinə qaytarır. İstifadə edilməsi şəriət tərəfindən qadağan edilmiş əşyaların (məsələn, qızıl və gümüş əşyaları) ariyə verilməsinə icazə verilmir. Ev heyvanlarının südündən və yunundan istifadə üçün onların ariyə verilməsi mümkündür. Əşyanın müvəqqəti istifadəyə götürən şəxsin onu sahibinin icazəsi olmadan başqasına icarəyə və ya onun istifadəsinə vermək ixtiyarı yoxdur. Əgər şəxs ona verilmiş əşyanın oğurluq olduğunu bilərsə, o, əşyadan istifadə etməli, onu aldığı şəxsə deyil, əsl sahibinə qaytarmalıdır.

Fiqhdə caiz müqavilələr qrupuna daxil edilən tapşırıqla bağlı əqd-lər, etibar edilən şəxsə hər hansı hərəkətləri əvəzsiz icra etməyi tapşırırdı. Tapşırıq müqaviləsi dostluqdan, etibardan irəli gəlirdi. Müqavilənin icrasına görə haqq (ücrə) müəyyən edildikdə, müqavilənin xarakteri dəyişərək kirayə müqaviləsinə çevrilirdi. Tapşırıq müqaviləsinə qəbul edən şəxsə vəzifələri izah edilməli, onun hər hansı bir zərə-rə düşməsinin qarşısı alınmalıdır. Tapşırıq alan tapşırığın icrası ilə bağlı, qarşı tərəfi məlumatlandırmalı, onu icra edə bilmədikdə isə səbəb-lərini izah etməlidir. Tapşırıq verəni məlumatlandırmaqla tapşırıq alan istənilən vaxt müqaviləni poza bilər. Müqavilənin əvəzsiz olması şərti-məcburidir. Yəni müqavilə icra edildikdən sonra göstərilmiş xid-mət müqabilində hər hansı "hədiyyə" verilməsi məqbul hesab edilirdi.

Şəriət çərçivəsinə feodal hüququnun rəsmiləşdirilməsi həm də hüququn təsisatlar, o cümlədən vəkillik təsisatı yaradılmasını nəzər-də tuturdu. Xüsusi mülkiyyətin inkişafı, iqtisadi əlaqələrin və ticarət əlaqələrinin genişlənməsi, onların müdafiəsi sisteminin mürəkkəb-

ləşdirilmiş və bu, peşəkar hüquqşünaslar təbəqəsinin təşəkkül tapmasına gətirib çıxarmışdır.

Görülməsi başqasına həvalə edilən iş "vəkalət", bu işin icraçısı, etibar edildiyi şəxs isə "vəkil" adlandırılırdı. Şəxs öz evinin satılmasını, nikah müqaviləsi bağlanmasını və başqa işləri özgələrinə tapşıra bilərdi. Vəkil başqa şəhərdə yaşadığı hallarda, ona etibarnamə göndərilirdi. İslam qanunlarına görə, ihram (Məkkədə həccə getmək üçün geyilən xüsusi paltar) geyinən adam etibarlı şəxs və vəkil ola bilməzdi. Etibarnamə sahibinin icazəsi olmadan vəkilin işi başqa vəkilə həvalə etməyə ixtiyarı yox idi. Əgər iş bir neçə icraçıya tapşırılmışdırsa, onlardan biri öldükdə və işdən imtina etdikdə, başlanmış işin icraatı dayandırılmazdı. Əgər vəkil və ya müdafiəçi ölərsə, yaxud ruhi xəstəliyə tutularsa, sövdələşmə öz hüquqi qüvvəsini itirir. Xüsusi mülkiyyəti vəkillərin qəsdlərindən qoruyan şəriət onların hüquq və vəzifələrini səylə dəqiqləşdirir, həm də adətən vəkil kateqoriyasına etibarnamə almış şəxslər və vasitəçilər aid edilir. Onların da hüquqları ciddi surətdə rəqləntiləşdirilir. Məsələn, şəxs satılacaq paltar kiməsə vermişdirsə, vasitəçi isə onu satmaq əvəzinə özü geyib köhnəlmişdirsə, onda o təzə paltar almalı, yaxud həmin paltarın dəyərini onun sahibinə ödəməlidir. Vəkilin xidmətlərindən nikah, talaq, ticarət, razılaşma, girov qoyma ilə əlaqədar əqdlərin bağlanması, borc alınması və borcun qaytarılmasında, həccə getmədə, zəkatın verilməsində istifadə olunur. Vəkalət müqaviləsi də konsensual müqavilədir, müddəti tərəflərin razılığına əsasən vaxt, zaman ölçüləri ilə, yaxud da baş verməli olan hal, hadisə ilə müəyyənləşdirilir. Məsələn, nikah müqaviləsi bağlanarkən evlənənlər üçün vəkil təyin edilmiş şəxsin vəkaləti ilə, ticarət müqaviləsi bağlanmasına vəkil edilmiş şəxsin vəkaləti müqavilənin bağlanması, alış-verişin baş verməsi və ya konkret bir tarixin keçməsi ilə sona yetmiş olur. Nümayəndəlik fəaliyyəti əvəzi ödənilən fəaliyyətdir.

Müsəlman hüququnda qəyyumluq, fəaliyyət qabiliyyəti olmayan və ya məhdudlaşdırılmış şəxslər – ruhi xəstə, fasiq (əyyaşlıqla, içki-

yə qurşanmaqla məşğul olan adam) əxlaqsızlıq edənlər, borc alıb, borcu ödəməyənlər üzərində təyin edilir. Qəyyum azyaşlılar üzərinə təyin edilibsə, azyaşlı həddi-bülüğa çatdıqdan sonra üzərində qəyyumluq götürülür və sərbəst buraxılaraq azad fəaliyyət qabiliyyətinə malik olur. Buna görə də azyaşlının həddi-bülüğa çatması anının müəyyən edilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Müsəlman hüququnda qızların mükəlləf olma yaşı 9, oğlanlar üçün isə 15 yaş hesab edilmişdir. Lakin tam mülki-hüquqi subyekti kimi fəaliyyət qabiliyyətinə çatma yaşı 25 yaş müəyyən edilmişdir. İflasa uğramış şəxslər üzərində təyin edilən qəyyum, bir növ təminat rolu oynayır. O özünün və himayəçisi olduğu müflisin hüquqlarını qorumaq üçün bütün qanuni hərəkətləri edə bilər. Əşya satılarkən, borclar ödənilərkən, məhkəmə araşdırmaları aparılarkən bu hüquqları tam qorumaq səlahiyyətinə malik olurdu. Lakin bu proseslərdə müflisin iştirakının təmin edilməsi daha düzgün hesab olunurdu. Qəyyum müsəlman azad, müdrik, həddi-bülüğa çatmış, etibarlı, təmiz əxlaqa malik şəxs olmalıdır. Yaxın qohumların qəyyum olması daha məqsədəuyğun hesab olunur, lakin qəyyumluq altında olan şəxs ilə borc, girov və sair mülki münasibətdə olanların qəyyum təyin edilməsi yaxşı hal hesab edilmir.

Müsəlman hüququnda deliktlərdən (mülki hüquq pozuntulardan) yaranan öhdəliklərlə bağlı hüquqi münasibətlərdə tənzimlənirdi. Delikt törədən şəxsin üzərinə zərər çəkənə əvəz və ya dəymiş zərəri ödəmək öhdəliyi düşürdü. Mülki hüquq deliktlərinin xarakterinə görə, vurulmuş zərər, zərər yetirənin kriminal təqsiri kimi deyil, yalnız dəymiş ziyanın bərpa edilməsi kimi müəyyən edilirdi.

3. Müsəlman ailə hüququ

Nikah (əqd) məfhumunu şəriət aşağıdakı qaydada izah edir: "Nikah elə bir müqavilədir ki, qadın nikahla bağlandığı kişi üçün daha naməhrəm, "haram" sayılır". Lakin kişinin və qadının razılığı nikah bağlamaq üçün kifayət deyildir. İstər daimi, istərsə də müvəqqəti ni-

kah üçün kəbin düsturu oxunmalı və nikah müqaviləsi bağlanmalıdır. Kəbin düsturunu bəylə gəlin, yaxud onların vəkil etdikləri şəxslər ifadə edirlər. Vəkil həm kişi, həm də qadın cinsindən olan şəxslər ola bilər. Nikah müqaviləsi bağlanmazdan əvvəl nişanlıların bir-birini hətta xəlvəti görməsi də qadağandır. Kəbin düsturunu bir qayda olaraq, ərəb dilində əvvəlcə gəlin, sonra isə kişi ifadə edir. Gəlin deyir: "Zəvvəttükə nəfsi aliyə-siddəq əl-məlum" ("Müəyyən məhr (nikahlıq) əsasında özümü sənə arvad sayıram"). Bəy cavab verir: "Qəbültü ət-təzvic" ("Kəbin kəsməni qəbul etdim"). Vəkil edilmiş şəxslər də düsturu ifadə edirlər. Düsturu əvvəlcə gəlin, sonra isə bəyin vəkili ifadə edir. Şiə müsəlmanlarında siğə (müvəqqəti nikah) də eyni qaydada icra olunur, lakin nikah müqaviləsinin müddəti göstərilirdi.

Nikah müqaviləsi bağlamaq üçün şəriət aşağıdakı 4 şərtə riayət olunmasını tələb edir: kəbin düsturu ərəb dilində tələffüz edilməlidir. Onun başqa dillərdə oxunmasına ancaq müstəsna hallarda (nə bəylə gəlin, nə də onların vəkilləri ərəb dilini bilmədikdə) icazə verilir; düsturu ifadə edənlər (bəylə gəlin və onların vəkil etdikləri şəxslər) yetkinlik yaşına çatmış və anlaşıqlı olmalıdır; düstur tələffüz edilərkən bəyin və gəlinin adları çəkilməlidir. Məsələn, əgər kəbin düsturunu qızın əvəzinə onun atası ifadə edərsə və o, bəyə bu sözlərlə müraciət edərsə: "Qızlarımdan birini sənin arvadın hesab edirəm" bu halda kəbin müqaviləsi etibarsız sayılır, çünki kişinin hansı qızını ərə verdiyi aydın olmur; bəylə gəlin nikaha məcburiyyətlə deyil, könüllü razı olmalıdır. Qızın oğlanı zahirən bəyənmədiyi, lakin nikaha razılığı aşkar edildiyi halda müqavilə etibarlı sayılır.

Şəriətdə qızın atasından və ya ata tərəfindən babasından asılı vəziyyətə salan xüsusi bir qayda vardır. Yetkinlik yaşına çatmış bakirə qız kəbin kəsdirmək üçün atasından və ya ata babasından icazə almalıdır. Ananın və qardaşın icazəsinə ehtiyac yoxdur. Əgər qızın atası və babası yoxdursa və bakirə deyildirsə, o bu adamların razılığı olmadan kəbin kəsdirə bilər. Şəriət subaylığı və rahibliyi elə böyük qəbahət sayır ki, hətta ruhi xəstələrin evlənməsinə də icazə verir. Bunun üçün

şəriət normalarında maddi məsrəflər də nəzərdə tutulur. Qadının da boşanma haqqında məsələ qaldırmaq hüququ vardır. Əgər o, ərə getdikdən sonra ərinin ya anlaşıq olduğunu, ya kişilikdən məhrum olduğunu (xədim) bilərsə, boşanma məsələsini qaldıra bilər. Qeyd edilən fiziki və əqli nöqsanlara və qüsurlara malik kişi, yaxud qadın tələşi rəsmiləşdirmədən ayrılırlar. Etika normalarını və psixoloji amilləri nəzərə alan şəriət tələb edir ki, fiziki və əqli nöqsan üzündən boşanmalar elan edilməsin. Əgər qadın ərini cinsi təqətsizliyinə görə nikahın pozulmasına tələb edərsə, ər başlıqın yarısını verməlidir. Əgər ər qadınla nikah əlaqəsində olmamışdırsa, boşanmada arvad heç nə düşmür. Əksinə, nikah əlaqəsində olmuşdursa, boşanan qadın başlığın hamısını alır. Əgər qadın ərini tələblərini yerinə yetirərsə, ancaq ər xərclik vermərsə, qadın imkan daxilində ərini icazəsi olmadan onun əmlakından götürüb xərcləyə bilər. Əgər bu mümkün deyildirsə və arvad öz xərcini özü qazanmağa məcbur olarsa, o, ərini itaət etməyə bilər. Sosial-iqtisadi ehtiyaclar, şəriətin ailə-nikah münasibətlərinə aid hüquq normalarında da özünü göstərirdi. Ər hər dörd gecədən birini daimi qanuni nikahda olduğu qadının yanında keçirməlidir. Ərin öz qanuni arvadına 4 aydan artıq baş çəkməməyə ixtiyarı yoxdur. Kəbin zamanı başlığın (məhrin) məbləğinin müəyyən edilməməsi nikahın hüquqi qüvvəsini itirmir. Belə halda ər arvadına boşanmazdan əvvəl ona ümumi qayda ilə qəbul edilmiş məbləğdə mehr verməlidir.

Sığə (müvəqqəti nikah) şəriətin ailə-nikah müqavilələrinin biri olmuşdur. Bu nikahda tərəflər bir-birindən əmlak asılılığında olmur, başlıq verilməsi, dini tələblər üzrə qadını saxlamaq, onun üçün lazımı şərait yaratmaq, nikahda olan arvadlar kimi günlərini növbə ilə ayırmaq tələb olunmur. Bu nikahda qadın sərbəst olur, kişinin ondan evdə oturmaq, hansısa bir işi görməyi tələb etmək ixtiyarı yoxdur. Bu nikah forması erkən islamıyyətdə mövcud olmuş, sonra ortodoksal sünnizmə tərəfindən sıxışdırılmışdır. Şiələr arasında sonralar qalmaqda davam edirdi. Sığə olunan qadınlar daimi nikahda olan qadınlardan daha geniş hüquq və azadlıqlara malik olurlar. Bununla yanaşı, sığədə olan qa-

dın daimi nikahda olduğu kimi, qadının ərindən tələb etdiklərini tələb etmək hüququna malik deyildir. Siğə olunan qadının formal surətdə ərinin icazəsi olmadan evdən kənara çıxmaq hüququ vardır, lakin bu, ər in mənafeyinə xələl gətirərsə, qadın həmin hüquqdan məhrum edilir. Şiələrə istifadə edilən siğə nikah formasında boşamaya ehtiyac yoxdur. Siğənin müddəti bitdikdən sonra müvəqqəti nikah öz-özünə pozulmuş hesab olunur. Lakin kişinin siğə etdiyi arvadı nikah müddəti qurtaranadək boşamağa ixtiyarı vardır. Siğə nikahda ər 4 aydan artıq arvaddan ayrı qaldıqda, müqavilə hüququ qüvvəsini itirir. Şəriətin əxlaq normaları yad kişi və qadınların bir-birinə baxmalarını qadağan edirdi. Yad kişilərə naməhrəm qadının nəinki üzünü və ya əllərini, hətta saçlarını belə görmək qadağandır. Yad kişinin və qadının, hətta ibadət üçün olsa belə, adamsız yerdə ikilikdə olması qadağandır. Nikahsızlığa və rəhbərliyə qarşı ciddi mübarizə aparan şəriət nikah pozulması və ailənin dağılması üçün çox asan şərait yaradır. Kişi heç bir izahat vermədən aşağıdakı sözləri arvadına üç dəfə: "Sən mənim arvadım deyilsən" və ya "Allaha and olsun ki, sənin kürəyin mənim üçün anamın kürəyi kimidir" və s. deməklə arvadını boşamış olur və arvadın talaqı (azaddır) verilirdi. Xristian rəhbərlərdən fərqli olaraq müsəlman mistikləri – sufilər və dərvişlər üçün mütləq nikahsızlıq anlayışı yoxdur. Lakin dərvişlərin bir çoxu subay ömür sürmüşdülər. Boşanma məsələsində kişi qadından daha çox hərəkət sərbəstliyinə malikdir, hərçənd ki, eyni hüquqlar qadına da verilmişdir. Arvadından ayrılmaq istəyən kişinin qarşısında şəriətin qoyduğu yeganə şərtlər bunlardır: kişi anlaqlı olmalıdır və arvadını boşamaq üçün heç kəs tərəfindən məcbur edilməməlidir. Nikahın pozulması da onun bağlanması kimi ərəb dilində düstur ifadə edilməsi vasitəsilə həyata keçirilir. Fərq ondadır ki, boşanmada düsturu birinci kişi ifadə edir. Düstur belədir: "Zövcəti Fatimatü taliqa" ("Arvadım Fatimə azaddır"). Şəriətə görə, kişinin boşanma haqqında arzusu heç bir qanunla məhdudlaşdırılmadığı üçün, arvadın bu təklifi qəbul etməkdən savayı çarəsi qalmırdı. Lakin əgər kişi arvadını xəyanətdə təqsirləndirdiyinə görə onu boşadığını bildirirsə, qadının bir qayda olaraq, buna etiraz etmək hüququ vardır. Belə

halda ərđən arvadın müqəssir olduğunu təsdiq edən şahidlərin ifadəsi tələb olunur. Ər arvadın təqsirini sübut edə bilmədikdə, o müsəlman qadınına böhtan atdığına görə cəzalandırılırdı. Boşanmış arvad da əri ölmüş arvad kimi dərhal ərə gedə bilməz. Bunun üçün şəriət aşağıdakı qaydanı müəyyən etmişdir: boşandıqdan dərhal sonra qadın üç ay-başı – təmizlənmə dövrünü gözləməlidir. Əri ölmüş qadının iddə müddəti "4 ay 10 gündür", əgər bu müddətdə qadının hamilə olmaması aşkara çıxarsa, o, istədiyi şəxsə ərə gedə bilər; həmin müddətdə hamilə olması müəyyən edilmiş olarsa, hamilə həmin müddətdə ərə getməməlidir, doğduqdan sonra ərə gedə bilər. Şəriətə görə boşanmanın dörd əsas növündən istifadə edilir: bəin boşanma (qəti boşanma); racə boşanma (ərin arvadının yanına qayıtması qaydası); xəal boşanma (arvad tərəfindən ərin pulla ələ alınması yolu ilə); mübarəə boşanma (əlçəkmə vasitəsilə boşanma).

Bəin boşanma zamanı ər əvvəlki arvadını ancaq yeni nikah müqaviləsi bağlamaq yolu ilə geri qaytara bilər. Belə boşanma qəti boşanma hesab olunur. Bəin boşanma boşanmanın ən təhqiramiz növü olmaqla üç dəfə təkrar olunan talaqdır. Kişi "sən mənim arvadım deyilsən" sözlərini üç dəfə təkrar edən kimi ər ilə arvad bir-biri üçün "naməhrəm" olurlar. Əgər arvad əvvəlki ailəsini bərpa etmək arzusunda olarsa, o, başqasına ərə getməli, ondan boşanmalı və yalnız bundan sonra əvvəlki ərinin yanına qayıtmalıdır. Həm də bu halda islam dini "saxta nikahı" qəbul etmirdi. Bir qayda olaraq, ər özü, öz arvadı üçün "yalançı ər" tapmalı idi. Orta əsrlərin qadın hüquqsuzluğu dövründə, "yalançı ər" tapmaq və beləliklə də xəyali olaraq ər öz arvadının başqa "kişi ilə nikah bağlamağa" razılıq vermək iradəsinin öz-özlüyündə qəbul edilməsi, etik-psixoloji amillərlə bağlı olduğu üçün, bu qaydanın sərt formada müəyyən edilməsi, kişinin istənilən vaxt talaq elan etməsinin qarşısının alınmasına yönəlmiş hüquqi akt idi. Racə sözün əsl mənasında boşanma deyildir. Bu sözün mənası "qayıtmaq" deməkdir. Bu boşanmanın mənası ondan ibarətdir ki, ər arvadını boşandıqdan sonra təqsirini etiraf edir və arvadının yanına qayıtmaq, yaxud onu öz yanına gətirmək istədiyini bildirir. Belə boşanma zamanı ər ar-

vadı ilə barışmaq və ailəyə qayıtmaq hüququnu itirmir. Rəcə boşanma zamanı, bir qayda olaraq, arvad ərinin evini tərk etmir. Xəal ilə boşanma növüdür ki, bu zaman arvad ərini varidatla ələ almağa çalışır, özünə verilmiş azadlığın müqabilində ərini maddi cəhətdən mükafatlandırmaq istəyir. Xüsusilə də arvad boşanmaq istəmir və birinci olaraq ərinə maddi mükafat təklif edir. Müsəlman boşanmasının bu növü şəriət normalarında cinslərin bərabərsizliyini aşkar surətdə əks etdirir. Belə ki, şəriətə görə, ər boşanmanın səbəbini izah etmədən belə, qanuni arvadından ayrıla bilər, arvad isə boşanmaq istədiyini bildirərkən, bunun üçün tutarlı səbəblər göstərməlidir. Əgər ər arvadını boşamaq istəmirsə, arvad isə boşanmaq istəyirsə, ancaq şəriət nöqteyi-nəzərindən boşanmaq üçün heç bir əsası və səbəbləri yoxdursa, məsələ xəal qaydasında həll edilir. Mübarəət boşanma və ya əlçəkmə yolu ilə boşanma müəyyən dərəcədə xəal boşanmasına bənzəyir. Lakin bunların arasında fərq də vardır. Hər iki halda ərindən boşanan arvad ərini razılığının müqabilində ona mükafat (maddi) verir. Fərq isə ondan ibarətdir ki, xəal boşanma zamanı təşəbbüsünü qadın irəli sürür, ər isə buna razı olmur və yalnız arvadından maddi mükafat almaq şərti ilə razılıq verir. Mübarəət boşanma zamanı ilə ər ilə arvad hər ikisi buna razı olur, lakin ər birinci olaraq qarşıya şərt qoyur və maddi mükafat tələb edir. Halbuki xəal boşanma zamanı bu mükafatı arvad özü təklif edir. Mübarəət boşanmaya əl atan ərini, arvaddan onun cehizini qoparıb almağa çalışan alçaq, vicdansız bir adam olduğunu göstərir. Boşanmanın bu forması müsəlman nikahının və boşanmasının sosial və sinfi xarakterini açıq göstərir. Bir çox hallarda ər arvadının var-dövlətinin bir hissəsini mənimsəmək şərti ilə öz arvadını boşayırdı. Mübarəət boşanma zamanı ərini arvaddan onun mehrinin (kəbin kəsilərkən ər tərəfindən arvadı üçün təyin edilən pul, nikahlıq) dəyərindən artıq tələb etmək ixtiyarı yoxdur.

Fiqhdə zihar qaydasında boşanmanın əsas səbəbkarı qismində, ailə quranların nikahdan qabaq bir-birlərini görməmələri çıxış edir. Belə ki, qadının kişinin özünə, anasına, bacısına və nənəsinə oxşaması əsas götürülür.

Müsəlman hüququ qadının da boşanmaq hüququnu tanıyırdı. Qadının boşanma barədə iddia qaldırmasına əsas səbəb kimi ərinin islam dinindən dönməsi, ağır cinayət xarakterli əməllər törətməsi, pisi xəstə olması, kişlikdən (xədim) məhrum olması göstərilir.

Şəriətdə boşanma qaydaları ən xırda təfərrüatına qədər nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, şəriət normaları ilə müəyyən edilir ki, ruhi xəstənin arvadını, ərini atası və ya ata babası boşatdıra bilər. Əgər kişi bir qadını aldadıb boşatdırmış və sonra özü onunla evlənmişdirsə, şəriət normaları baxımından belə boşanma düzgün hesab olunur, lakin islamın etik normalarına görə bu çox ağır günah sayılır.

Əxlaqa zidd olan hərəkətlərin hamısını qanunvericilikdə nəzərdə tutmaq mümkün olmadığına görə, şəriətdə bir çox hallarda əxlaq prinsiplərini pozanları, sadəcə olaraq, lənətləyir və bununla da kifayətlənir.

Fiqhdə uşaqların, süd əmizdirmə və süd əmizdirən ana və dayələrin hüquq və vəzifələrinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Uşaq anası xəstə olduqda, hamilə olduqda və yaxud ananın uşağı əmizdirməsi üçün başqa səbəblərdən imkanı olmadıqda əmizdirilməyə verilməlidir. Həmçinin ananın südünün uşağa düşməməsi, ona zərər verməsi aşkar olduqda da o, anasının südü ilə əmizdirilməyib, başqa qadına verilməlidir. Uşağı əmizdirənin onun süd anası hesab edilməsi və bundan yaranan hüquqi nəticələri şəriət üzrə tənzim edilirdi. Quranda uşaqların əmizdirilmə müddətə "tam iki il" müəyyən edilmişdir, lakin bu aşağı həddə kimi götürülür. Uşaq süddən imtina edəndə qədər əmizdirilməlidir. Əgər birinin uşağı beş nəfər olarsa və yaxud beş uşağı oğulluğa götürərsə, onların hər biri üçün ayrıca dayə tutub əmizdirə bilər. Bu halda hər bir uşağı əmizdirən dayə o biri uşaqların da süd anası hesab olunur, çünki həmin uşaqlar qardaş hesab olunduqları kimi, qardaşlarının süd anası onların da süd anası hesab olunur və müəyyən edilmiş bütün qadağalar qardaşların və süd əmizdirənlərin hamısına şamildir. Eyni qaydada süd əmizdirənlərin başqa kişilərdən olmuş doğma övladlarının əmizdirilənlərlə olan münasi-

bətləri tənzim olunur. Bütün bu cür qardaş və bacılar bir-birinin süd qardaş və bacısı hesab olunur. Uşağı əmizdirən qadın, dayə təmiz əxlaqlı, müsəlman, islam ehkamlarını yaxşı bilən, ağıllı, səliqəli, müəyyən bilik sahibi və peşəkar şəxs olmalı, Quranın avazla oxunuşunu, musiqini bilməsi daha arzu ediləndir. Dayəyə veriləcək haqq yerli adətlərlə müəyyən edilmiş həddə olmalıdır.

4. Müsəlman vərəsəlik hüququ

Fiqhdə vərəsəliyin iki növü – qanun (fəraiz) və vəsiyyət üzrə vərəsəlik nəzərdə tutulurdu. Qanun üzrə vərəsəliyin özünə məxsus qaydası var idi. İlk növbədə öləninin əmlakından onun dəfnilə bağlı xərclər üçün vəsait ayrılır. Sonra onun sağlığında olan borcları qaytarılır. Bütün ödənişlərdən sonra qalmış əmlak vərəsəliyə verilir. Vərəsəlik hüququnun xüsusiyyəti isə ondan ibarətdir ki, vərəsələrə miras qoyan şəxsin vəzifələri deyil, əmlak hüquqları keçirdi. Əgər şəxs vəfat edərkən etdiyi vəsiyyətdə əmlakın üçdə birindən artığı göstərmişdirsə vəsiyyət üzrə varis onu almaqdan imtina etməli, fəraiz üzrə varis qanunla ona sahib olmalıdır. Fəraiz üzrə varis üçdə birdən artığa edilmiş vəsiyyəti nəzərə alıb, həmin hissədən imtina edirsə, vəsiyyətlə varis olan həmin hissəyə sahib olmağa haqlıdır, amma nəzərə alınmalıdır ki, bu halda vəsiyyətnamə hüquqi rol oynamır, əksinə, fəraiz üzrə varis sanki həmin əmlakı bağışlamış olur. Müsəlman hüququna görə vəsiyyət edən şəxs vəsiyyətnamədə nəzərdə tutulan şəxsin vəsiyyəti qəbul etməsi barədə fikrini qabaqcadan bilməli, onun şərtlərini eşitməlidir, çünki vəsiyyəti qəbul edən şəxs həmin andan öz üzərinə bir sıra öhdəlikləri götürmüş olur, bununla da həmin öhdəliklərin icrası üçün nəzərdə tutulan maddi, fiziki və mənəvi zərərlərə razılaşmış olur. Həmin öhdəliklərə ölmüş şəxsin dəfnini təşkil etmək, qəbirüstü əşyaları hazırlamaq, mərhumun uşaqlarının zəruri tələbatının ödənilməsi, qulları ilə bağlı işlə-

rin görülməsi, borclarının ödənilməsini təşkil etmək və s. daxildir. Vəsiyyətnamədə həmçinin məhrumun uşaqlarına baxılması, oğlunun evləndirilməsi, başqa nəfqə (xərclik) verilməsi üçün müəyyən tədbirlər həyata keçirilməsi, boşanmış arvadın əmlakının ayrılıb verilməsi kimi məsələlərin həlli də göstərilə bilər. Vəsiyyət olunmuş şəxs vəsiyyətnamədə göstərilən bütün hallarla tanış olmalı, vəsiyyəti qəbul etməsini bildirməlidir. Belə hallarda ola bilər ki, vəsiyyətnamədə göstərilən işlərin görülməsi üçün xərclər alınacaq irdən qat-qat artıq olsun, buna görə də vəsiyyət qəbul olunmaya da bilər. Həmçinin ola bilər ki, vəsiyyət olunmuş şəxsin fiziki və maddi imkanları mərhum qarşısında öhdəlikləri yerinə yetirməyə kifayət etməsin. Daha bir sıra problemlər ortaya çıxa bilər ki, vəsiyyət olunmuş şəxs vəsiyyəti qəbul etməz, buna görə də tərəflərin qabaqcadan razılaşması vacibdir. Yalnız tərəflərin razılığından sonra qarşılıqlı öhdəlikləri əhatə edən vəsiyyətnamə qanuni hesab olunur. Tərəflərin öhdələrinə düşən vəzifələrin icrasını təmin etmək üçün şahidlərin də iştirakı müqavilənin bağlanması vacibdir. Vəfat etmiş şəxsin əmlakı bölünərkən onun arvadlarının yaşayış yeri məsələsi də həll olunmalıdır. Mümkündür ki, fəraiz və vəsiyyət üzrə pay bölgüsü aparıldıqdan sonra mərhumun yaşayış evi başqa varislərin mülkiyyətinə keçsin, arvadına ev çatmasın, belə hallarda arvada, özünə yaşayış yeri tapmaq imkanı verilməlidir. Bir il müddətinə mərhumun arvadının uşağı olub-olmamasından asılı olmayaraq yaşayış evindən çıxarmaq olmaz. Mərhumun borcları ödəndikdən dəfn və yas başa çatdırıldıqdan sonra fəraiz və vəsiyyət üzrə pay bölgüləri həyata keçirilir. Bütün varislər paylarını götürdükdən sonra kimsə, o cümlədən varislərin heç biri mərhumun əmlak və ya qeyri-əmlak xarakterli öhdəlikləri üçün məsuliyyət daşımır, yenidən meydana çıxmış hallar üzrə yaranan borcların da riski varislərin üzərinə düşmürdü. Əksinə, vərəsəlik üzrə pay bölgülərindən sonra varisdən hər hansı biri və ya kənar şəxs mərhumun əmlak öhdəliklərinə cavab verməyi boynuna götürürsə, həmin vəzifəni öz hesabına yerinə yetirməlidir.

Payların düzgün bölünməsinə təmin etmək hər bir müsəlmanın, pay sahiblərinin və onların yaxın adamlarının borcudur. Əgər payların bölüşdürülməsində müəyyən çətinliklər yaranarsa, fəraiz qaydalarını yaxşı bilən bir şəxslərə – qaziya və ya müctəhidə müraciət olunmalıdır. Müsəlman vərəsəlik hüququnda fəraizlə varis olmanın dörd əsas şərti vardır, həmin şərtlərin üçü xüsusi, biri isə ümumi şərt hesab olunur. Birinci şərt qohumluq əlaqələrinin mövcud olmasıdır. Bu şərtə görə varis mərhumun ata və ya ana tərəfdən qohumu olmalıdır, yəni atası, anası, bacısı, qardaş, övladı və s. Qohumların sayı və dərəcəsi Quranda çox az müəyyən edilmişdir, lakin sonradan daha uzaq qohumlar, əmioğlu, dayıoğlu, xala, bibi, dayı, əmi və sair də varis ola biləcək qohumlar sırasına daxil edilmiş, ata və ana qohumluq xətləri ayrılaraq hüquqları, pay normaları, varislik ardıcılığı müəyyənləşdirilmişdir.

İkinci şərt mərhumla nikah münasibətində olmaqdır. Yalnız müsəlman hüquq normaları ilə müəyyən edilmiş qaydada bağlanmış nikah müqaviləsi varis olmanın əsasıdır. Müsəlman ailə hüququ ilə kişinin dörd arvadı ola bildiyi kimi, dördü də varisi ola bilər, qadınların isə yalnız birəri ola bildiyindən bir də varisi olmalıdır. Hər bir halda nikah münasibətində olan şəxs ölənin varisidir, o cümlədən kənz öz ağası ilə nikah münasibətinə girmişsə, varislik hüquqlarını daşıyır. Üçüncü şərt ölmüş şəxslə dostluq və yaxınlıq münasibətində olmasıdır. Müsəlmanın ən savablı əməllərindən biri də qul azad etməkdir. Azad edilmiş qul özünün keçmiş ağasının yaxın adamı, dostu hesab olunur, buna görə də qohumluq və nikah əsasları üzrə varislərdən sonra azad edilmiş qullar öz ağasının varisi olur. Azad edilmiş qullara, kənzlərə xüsusi status verilərək mütəq və mütəqə adlandırılır. Sonralar, qul və kənzlər mövcud olmadıqları zaman onların yerini mərhumun dostları tutmuşdur. Həmin əsasla görə mərhumun dostları da varis ola bilər. Fiqh normalarına əsasən xəstə, ağlıkəm, azyaşlı qulları azadlığa buraxmaq qadağandır, amma varisliyi təmin etmək üçün həmin qulları da azad edib əmlak vermək olar. Dördüncü şərt ümumi xarakter daşıyır və ümumi şərt hesab olunur. Ümumi şərtin mahiyyəti bundan ibarətdir ki, əgər mərhumun yuxa-

rıda qeyd olunan əsaslar üzrə varisi yoxdursa, yəni nə qohumluq, nə nikah münasibətləri üzrə varisi yoxdur və azad edilmiş qul da mövcud deyilsə, miras əmlakı beytül-mala verilib yoxsullara, dilənçilərə, şikəstlərə və sair ehtiyacı olub islamın zəkat verilməsini caiz gördüyü şəxslərə sərf olunmalıdır. Göründüyü kimi axırıncı şərt varislikdən çox varisin olmamasına görə malın ümumi cəmiyyət mənafeyinə sərf olunmasını nəzərdə tutur.

5. Müsəlman cinayət hüququ və cəza sistemi

Müsəlman cinayət hüququ (təqibat) müasir hüquqi baxımdan cinayətin zərər vurduğu obyektlərə görə xarakterizə edilərsə, əsasən iki böyük sahəni əhatə etmiş olardı: Birincisi, bütün islam cəmiyyətinin mənafeyini təmsil edən, buna görə də cinayətkar əməlin bütün müsəlmanların mənafeyinə zərbə vurulmasını qəbul edən obyektlər, məsələn, mürtədlik, şərab içmə, zinakarlıq və s. İkincisi, konkret şəxslərin mənafeyinə zərbə vuran cinayət əməlləri, məsələn, adam öldürmə, təhqir, oğurluq və s. Bu iki obyekt arasındakı fərqlər də mütləq deyil, şərtidir və əslində şəxslərə qarşı cinayət edilməsi özlüyündə bütün cəmiyyətə zərər vurduğu kimi, cəmiyyətə vurulmuş zərbə də dolayısı ilə şəxslərin mənafeyini tapdalayır, maddi və ya mənəvi cəhətdən onların vəziyyətlərini pisləşdirirdi. Cinayətkar əməlin qəsd etdiyi obyektin əhəmiyyətliliyi cəzanın ağırlığına təsir etsə də, əsas hədd deyildir. Hər iki obyektin cəmiyyət üçün əhəmiyyətli olmasının nəticəsidir ki, cəza müəyyən edilməsi və yaxud baş vermiş nəticələrin aradan qaldırılması üçün tədbirlər müəyyən edilərkən fərq qoyulmur və yaxud hansınısa üstünlüyündən danışılmaz. Cinayət əməlinin yönəldiyi obyekt və predmetlərin fərqləndirilməsi də o dövrün hüquqşünaslarının (fəqihlərin) müzakirə mövzusu olmamışdır. Əsas götürülən yalnız budur ki, cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş konkret əməl həyata keçirilmiş və nəzərdə tutulmuş zərəri vurulmuşdur. Beləliklə, şəriətin müəyyən etdiyi cinayət əməlləri və

digər təqibatlara görə bütün cəzalar (üqubat) aşağıdakı 4 əsas qrupa daxil edilir: 1) qisas; 2) diyə; 3) hədd; 4) təzir (fiziki cəza).

Fiqh ümumilikdə, cinayəti ictimai təhlükəli əməl kimi, qiymətləndirərək cəza təyin edərkən obyektin islam cəmiyyəti üçün əhəmiyyətinə və roluna xüsusi diqqət verirdi. Şəriət haram sayılan, pislənən, təqdir edilməyən başqa əməllər kimi cinayət əməllərini də Allahın qoyduğu hüduqların pozulması kimi qiymətləndirirdi. Quranda isə göstərilmişdir ki, "ilahi nizam" vardır və onu pozmaq olmaz. Belə deməklə sosial-hüquqi və ailə-məişət münasibətlərinin pozulmasının ən müxtəlif formaları üzərində qadağalar nəzərdə tutulur ki, bu münasibətlərin xeyli hissəsi də islamaqədərki norma və göstərişlə bağlıdır. Müsəlman hüququ bütünlüklə özündən əvvəlki tarixi dövrdə hökm sürmüş və sonradan Məhəmməd peyğəmbərin "ilahi nizamına" uyğunlaşdırılmış qanunlarla tənzimlənmişdir. Fiqhdə Allaha qarşı yönəlmiş cinayət əməllərinin məzmunu Quranla və hədislərlə müəyyən edilmişdir. Bu cinayət əməllərinin törədilməsinə görə nəzərdə tutulan cəzalar hədd adlanır. Allaha qarşı yönəlmiş cinayətlər Quranda yazıldığına görə onların təfsir edilməsi qadağandır və sabit olaraq qalır. Müsəlman qazıların müstəqil surətdə cəza müəyyən etmək hüququnu tanıyan fiqh xırda oğurluq, şəxsiyyətin təhqir edilməsi, yalançı şahidlik, ictimai qaydanı pozmaq, qumar oynamaq, yüngül bədən xəsarəti, hökm verilməsi üçün rüşvət almaq və s. əməllərə görə qazının öz bildiyi kimi cəza təyin etməsini məqbul sayırdı. Müsəlman cinayət hüququ qisasla bağlı cinayətlərin və verilən cəzaların dairəsini aşağıdakı kimi müəyyən edirdi: eyni cür hərəkətlə (talion prinsipi), yəni qətl üstündə qətlə, təhqir üstündə təhqirlə, yaralamaq üstündə yaralamaqla və başqa bu kimi hərəkətlər nəticəsində törədilən cinayət əməllərinə görə adekvat hərəkətlərlə cavab verilməsi (həm də bu zaman şəriət zərərçəkən şəxsin özünün, onun qohumlarının qisas almasını mümkün hesab edir, yaxud Allah tərəfindən cəza verilməsinə ümid bağlayır). Diyə ödənilməsini nəzərdə tutan cinayətlər və müvafiq cəzaların verilməsinə aid edilirdi – tökülmüş qana görə qan bahası və ya cərimə

(diyə) alınması. Bunlar həm qətl üstündə, həm də yaralama və ya xəsarət yetirməyə görə təyin edilirdi. Cinayət əməllərinin hədd və təzirlə cəzalandırmağı nəzərdə tutan qaydalarda, qazılar bənzətmə (qiyas) əsasında qanunun müəyyən etdiyi və yaxud öz bildiyi kimi, əsasən də fiziki və mənəvi-etik xarakterli cəzalar verməklə məhdudlaşdırdı. Müsəlman hüququnda hədd cəzalarına məruz qalan cinayətlərin dairəsi aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilir: dindən dönmə mürtəd (irtidəd), zinakarlıq, qəzf və ya zina iftirası, dövlətə qarşı qiyam, oğurluq, yol kəsmə, spirtli içki içmə. Dindən dönmə ən ağır cinayətlərdən hesab olunur. Öz imanını dəyişmək, bir dindən başqasına keçmək, Allahı inkar etmək, ona şəriq qoşmaq, Məhəmmədin peğəmbərliyini qəbul etməmək, bütövlükdə islamdan imtina əməlləri ən ağır cəzalara məruz qalırdı. Bununla belə, bu əməllər səxsin daxili imanı ilə bağlı olduğundan onun sübut edilməsi həmişə çətin olmuşdur. Sübut etmə çətin olduğundan səxsə müəyyən müddət verilərək tövbə etmək üçün imkan yaradılırdı. Diyə ilə bağlı olan – tökülmüş qana görə qan bahası alınmanın forma və metodları üzərində daha ətraflı dayanmaq lazımdır. Bu qanunda müsəlman Şərqi cəzalandırmanın səciyyəvi xüsusiyyətləri və spesifikliyi özünü göstərir, halbuki cəzanın axırıncı iki növü (hədd və təzir) xeyli dərəcədə cinayət qanunvericiliyinə hamıya məlum olan forma və normalarına bənzəyir. Quranda isə cəzanın ancaq iki növü qisas və diyə haqqında məlumat verilir. Qan intiqamı Qurana və şəriətə islamaqədərki ərəblərin və başqa xalqların qədim adəti kimi daxil olmuşdur. Burada həmin adət qadağan edilməyə də, o xeyli dərəcədə məhdudlaşdırılır, yəni müqəssirdən qisas almaq olar. İslamaqədərki dövrə ərəb tayfaları arasında qan intiqamının geniş yayılması bir adamın öldürülməsinə görə bəzən yüzlərlə adamın və hətta bütöv tayfaların qırılmasına səbəb olurdu. Bütperəstlərin adətini lənətləndirən Quran qan intiqamının qan bahası ilə – diyə ilə əvəz edilməsinə üstünlük vermişdir. İslam qanunvericiliyinə görə, əgər bir şəxs qərəzli vəziyyətdə və haqsız surətdə başqasını öldürərsə, ölən qohumları və ya qəyyumları hər şeydən keçib qətlə bağlılaşa bilər və ya qətl üstün-

də qatilindən qan bahası – diyə tələb edə bilər. Əgər qətl qərəzsiz törədilmişdirsə, ölən qohumları təqsirkarı, ümumiyyətlə, öldürə bilməzlər, yalnız qan bahası ala bilər. Şəriət qətlə görə qan bahasının aşağıdakı növünü müəyyən edir: 100 baş altıyaşar dəvə; 200 iribuynuzlu; 1000 qoyun; 200 hüllə (orta əsrlərin erkən vaxtlarında hüllə adlanan naxışlı parça Yəməndə hazırlanırdı və hər hüllə iki paltarlıqdan ibarət idi); 1000 misqal qızıl; 1000 dirhəm (gümüş sikkə). Erkən feodalizm dövrünün bütün qanunları kimi burada da natural ödəmə nəinki təkcə spesifik mallar və məhsullarla, həm də onların məhəlli qiyməti ilə əlaqədar müəyyən edilirdi. Qan bahası olan diyə islamın erkən mərhələsində qətl üstündə ödənilirdi. Sonralar isə bədənin ayrı-ayrı hissələrinin zədələnməsi üstündə də diyə ödəməyin aşağıdakı növləri (qətl üstündə diyə əsasında) müəyyən edilmişdi: 1) tam diyə – hər iki gözün və onların qapaqlarının zədələnməsi ilə əlaqədar olaraq insanın tamamilə kor edilməsi üstündə; 2) qulaqların və ya qulağın kəsilməsi və bunun nəticəsində insanın kar olması üstündə cinayətkardan qətl üçün alınan diyənin yarısı məbləğində cərimə alınır; qulağın sığalıq hissəsinin kəsilməsi üstündə üçdəbir diyə məbləğində cərimə tutulur; 3) burunun (dibindən və ya ucundan) və ya dilin kəsilməsi üstündə yarım diyə məbləğində cərimə müəyyən edilir; 4) dişlərin vurulub salınması üstündə günahkardan 1/40 diyədən 1/20 diyəyədək cərimə tutulur; 5) bir və ya iki qolun kəsilməsi üstündə yarım diyə cərimə müəyyən edilir; 6) hər barmağın kəsilməsi üstündə 1/10 diyə cərimə müəyyən edilir; 7) bel sümüyünün sındırılması üstündə (əgər müalicə etmək mümkün deyildirsə) təqsirkar tam diyə dəyərində cərimə ödəyir; 8) qadının hər iki döşünün kəsilməsi üstündə tam diyə məbləğində, bir döşün kəsilməsi üstündə yarım diyə dəyərində cərimə tutulur; 9) əgər ayaq pəncəsi və ya ayaq barmaqları kəsilmişdirsə, kəsilmiş hər barmaq üstündə 1/10 diyə cərimə müəyyən edilir; 10) kişinin axtalanmasına görə müqəssir tam diyə cərimə ödəyir; 11) ruhi xəstəliyə səbəb olma ilə nəticələnən zərbə üstündə tam diyə cərimə müəyyən edilir; 12) iybilmə qabiliyyətinin və ya kişiliyin itirilməsi ilə nəticələnən xə-

sarət üstündə tam diyə məbləğində cərimə müəyyən edilir. Qərəzli olmayan qətl üstündə bir diyə cərimə ödəmək və bir qulu azad etmək lazım gəlirdi. Əgər cinayətkar qulu azad edə bilmirsə, iki ay oruc tutmalıdır, əgər bu da mümkün deyilsə, 60 nəfər yoxsulu doydurmalıdır. Həm də qərəzli olmayan qətl zamanı təqsirkarın günahı bağışlanmış olsa da, bu cəzalar məcburidir. Bir qədər sonralar müsəlman hüququ, ev heyvanlarının öldürülməsi və ya onlara xəsarət yetirilməsi üstündə də diyə cəriməsi müəyyən etmişdir. Məsələn, heyvanı yaralayan və onun ətinə qoparan şəxs heyvanın sahibinə onun tam dəyərinin yarısı qədər cərimə verməlidir. Ov itini öldürən şəxs itin sahibinə adi gümüş pul ilə 21 misqal cərimə verməlidir.

Müsəlman hüququ uşaqların tərbiyəsi və təlimində cismani cəza verilməsini mümkün hesab edir. Tərbiyəçi və ya müəllim uşaqlar tərbiyə alanadək onları döyə bilərdi. Lakin şəriət tələb edir ki, bu zaman cəza uşağın xəsarət almasına çatdırılmamalıdır. Şəriət nöqtəyindən ən böyük günah sayılan cinayətlərdən biri zinadır. Öz yaxın qadın qohumları ilə, məsələn, anası, bacısı və başqa məhrəm qohumlar ilə zina (qeyri-qanuni cinsi əlaqədə olmaq) üstündə müsəlman edam edilməlidir. Əgər müsəlman ilk dəfə zina etmişdirsə, 100 qırmanc zərbəsi ilə cəzalandırılır. Bu əməlin üç dəfə təkrar edilməsi hər dəfə 100 qırmanc zərbəsilə cəzalandırılır, lakin dördüncü dəfə cinayətkarı ölüm cəzası – edam gözləyirdi. Zinada vasitəçi kimi iştirak edən şəxsə (oğraşa) 75 qırmanc cəzası verilirdi. Tamamilə sağlam olan ərli qadının zina etməsi onun daşqalaq etməklə öldürülməsilə nəticələnirdi. Və ya əksinə, sağlam arvadı olan kişini eyni aqibət gözləyirdi. Lakin kişinin zina cinayətini məhkəmədə sübut etmək mümkün olmadıqda, kişiyə kəffarə cəzası kimi bir qul azad etmək, və ya 10 nəfər fəqri doydurmaq, yaxud da 2 ay oruc tutmaq cəzası müəyyən etməklə onu ölümdən qurtarmaq olardı. Əgər zina edən tamamilə sağlam arvadı olan yetkin yaşlı müsəlmandırsa, bu əməli üstündə onu daşqalaq edirdilər. Arvadı ilə zina edən şəxsi görmüş ər onların hər ikisini öldürmək ixtiyarına malikdir. Lakin əgər o

bu əməl üstündə arvadını öldürməzsə, sonra arvadı onun üçün haram sayılırdı. Zina cinayətlərinin subyekti həm qadınlar, həm də kişilər ola bilərdi. Dörd nəfər əməlisaleh kişinin şahidliyi zinakarlığa görə məsuliyyətə cəlb etmək üçün əsas verirdi.

Quranda müsəlman qadın və ya kişiye qarşı zina iftirası (qəzf) atmaq, bic (vələdüz-zina) adlandırmaq ağır cinayət sayılırdı. Əgər kişi ilə qadın zinaya və ya hər hansı bir başqa cinayətə imkan yaratmışlarsa, onları vasitəçi kimi 75 qırmanc zərbəsi ilə cəzalandırırdılar. Əgər vasitəçilik edən kişidirsə, üstəlik onun başını ülgüclə qırxır və daz başla küçələrdə və bazarda gəzdirir, sonra isə yaşadığı məhəllədən qovurlar. Əgər bir şəxsin zinaya hazırlaşdığı məlum olarsa, şəriətə görə belə adam edam edilməlidir. Əgər bir şəxs başqasının təhriki və ya əmrilə günahsız bir adamı öldürmüşdürsə, qatili edam etmək, təhrikçini isə ömürlük zindana salmaq lazımdır. Oğulun atanı və ya ananı, yaxud da atanın və ya ananın oğlu öldürməsi ilə bağlı hüquqi prinsip feodal münasibətlərinin müdafiəsinin maraqlı cəhətlərindən biridir. Atasını öldürən edam edilməlidir. Əgər ata oğlu öldürmüşdürsə, diyə ödəyir və məhkəmənin qərarı ilə qırmanc cəzası alır. Lakin bu halda diyənin kimə ödənilməsi şəriətdə aydın izah edilməmişdir. Görünür ona görə ki, valideynlərinin mirasını almaq məqsədilə uşaqların onları öldürməsi halları valideynlərin onları öldürməsi hallarından daha çox olmuşdur. Əgər ata öz oğlunu anlaşıq vəziyyətdə olduğu vaxt öldürmüşdürsə, şəriət belə hesab edir ki, ata əslində törətdiyi qətlə özünü cəzalandırmışdır. Bu halda islamın əxlaq prinsipləri orta əsr Şərqi'nin təsərrüfat iqtisadi həyatı ilə bağlıdır. Xüsusi mülkiyyət və onun prinsiplərindən irəli gələn əxlaq normaları övladları (və başqa varisləri) maddi, mənəvi və hüquqi cəhətdən valideynlərdən asılı vəziyyətə salırdı. Valideynlər bütün əmlakı zorakılıq yolu ilə onlardan almağa çalışan övladlarından gizli saxlayırdılar. Övladlar bəzi hallarda öz valideynlərini öldürməyə cəhd göstərirdilər. Övladların valideynləri öldürmək fikrinə düşməsi şəraitin pisləşməsi, həmçinin Yaxın və Orta Şərq xalqlarının islamaqədərki

adətləri, ənənələri və əxlaq normaları ilə bağlıdır. Əgər bir şəxs yetkinlik yaşına çatmış namuslu müsəlman kişini və ya qadını zinakar, bic, (vələdüzzina) adlandırmaqla təhqir etmişdirsə, həmin şəxs pal-tarı çıxarılmadan 80 qırmanc zərbəsi ilə (adətən qırmanc cəzası verilirərkən cinayətkarı qurşağadək soyundururlar) cəzalandırılır. Əgər yetkinlik yaşına çatmış sağlam düşüncəli müsəlman heç kəsin təhriki olmadan alkoqollu içki içərsə, onu da yuxarıdakı cəza gözləyir, əgər o bu əməlini təkrar edərsə (cinayətin dördüncü dəfə təkrarından sonra) şəriət normaları onun edam olunmasını tələb edir.

Müsəlman fəqhlər dövlətə qarşı qiyam qaldırmağı, hədd cəzaları ilə cəzalandırılan cinayətlərə aid edirdilər. Bu cinayətlərin obyektinə hakimiyyətə qarşı çıxışlar, məhkəmə hakimlərinə tabe olmaq, silahlı üsyan, dövlətə xəyanət və s. əməllər daxil idi. Təqsirkar bilinən şəxsləri əl-ayaqlarını çarpaz kəsilməsi, çarmıxa çəkilmə, sonra yandırılma, sürgün gözləyirdi. Sünni məsləkinin hüquqi məktəbləri, eləcə də şiə məzhəbi xüsusi mülkiyyəti müdafiə edərkən oğurluğun qarşısının alınmasına və oğruların ciddi cəzalandırılmasına xüsusi diqqət yetirirlər. Quranın əl-Naidə surəsinin 42-ci ayəsinə deyilirdi: "oğru kişi və qadının gördükləri işin əvəzi kimi əllərini kəsin". Səciyyəvi haldır ki, müsəlman hüquq məktəblərində oğurluğa sövq edən səbəblərin və oğurlanmış əşyanın dəyərinin aydınlaşdırılmasına hər şeydən az fikir verilir. Oğurluğa görə, prinsipcə mühakimə edirlər, nə oğurlanmasının isə (kibrit və yaxud bir kisə qızıl) dəxli yoxdur. Oğurluğun predmeti qorunan yerdən oğurlanmalı və götürülən əşya (əmlak) şəriətlə haram hesab olunmamalıdır. Birinci dəfə edilən oğurluq üstündə sağ əlin dörd barmağını kəsib ovucu və baş barmağı saxlayırlar. Təkrar oğurluq üstündə şəriət sol ayağın pəncəsini yarıyacaq kəsməyi tələb edir. Üçüncü dəfə oğurluq üstündə isə insanı ömürlük həbs cəzası gözləyir. Həm də əgər cəza alanın həbsxanada saxlanmaq üçün vəsaiti yoxdursa, bu xərclər həbsxanasının əmlakından götürülür. Əgər oğru həbsxanada da bu əməlini davam etdirərsə, şəriət onun edam olunmasını tələb edir.

Şəriətə görə, oğurluq üstündə cəza təbdirlərinin son dərəcə amansız və qəddar olması xüsusi mülkiyyətin müqəddəsliyi və toxunulmazlığı haqqında islamın hüquqi və əxlaqi prinsiplərindən irəli gəlir. Bu prinsiplər isə hakim siniflərin əmlakının qorunması hüququna əsaslanır. Şəriətin xüsusi mülkiyyəti müdafiə etməsi özünü qəsb məsələsində də göstərir. Qəsb, yəni başqa şəxsin mülkiyyət hüquqlarından məhrum edilməsi dəhşətli günahdır və bunun üstündə günahkarı şəriətə görə ağır əzab-əziyyət gözləyir. Bununla əlaqədar olaraq müsəlman qanunşünaslar Məhəmməd peyğəmbərin aşağıdakı kəlamını misal gətirirlər: "Əgər birisi başqasının bir qarış torpağını zorla əlindən alarsa, Qiyamət günü bir qarış torpaq yeddi qat tuca (ələmə) çevriləcək və onun çiyinlərinə düşəcəkdir".

Şəriət məhz nəyin qəsb edilmiş hesab olunmalı olduğunu ətraflı surətdə müəyyənləşdirmişdir. Məsələn, adamlara məsciddən, mədrəsədən, körpülərdən, bazarlardan, yəni hamısının istifadəsi üçün nəzərdə tutulan ictimai tikililərdən istifadə etməsi qadağandır və bu cür istifadə qəsb hesab olunur.

Əgər dindar məsciddə yer tutub oraya başqalarını buraxmırsa, yaxud başqası üçün qabaqcadan yer tutursa, bu da qəsbdir. Əgər borc verən borc alanın bir əşyasını girov kimi özündə saxlamışdırsa və sonra girovu qaytararkən müqabilində bir şey tələb edərsə bu da qəsb sayılır. Əgər birisi zorakılıqla başqasından əşya almışdırsa o, həmin əşyanın dəyərini ödəməli idi, əks təqdirdə bu da qəsb hesab ediləcəkdir (zorla alınmış əşyalardan əldə edilən gəlir həmin əşyaları zorla alana deyil, əşyanın əsl sahibinə məxsusdur). Əgər iki nəfər birlikdə qəsbkarlıq etmişdirsə, bunun məsuliyyəti hər ikisinin üzərinə düşür. Qəsb məsələsindən şəriətdə çox ətraflı şəkildə bəhs edilməsi göstərir ki, müsəlman cəmiyyətində aşkar zorakılıq, başqasının əmlakını açıq-aşkar ələ keçirmək şəraitə hökm sürmüşdür. İstər varlılar, istərsə də yoxsullar, köməkətsiz adamlar çoxlu qəsblərə (zorakılıqlara, soyğunçuluqlara) məruz qalmışlar. Qeyd etmək lazımdır ki, qəsb ilə oğurluq arasında ciddi fərq vardır. Oğurluq gizli, məxfi iş ol-

duğu halda, qəsb başqasının əmlakını açıq-aşkar zorla onun əlindən almaq deməkdir. Qəsb barəsində şəriət normalarının xarakteri ilə əlaqədar olaraq tapılmış əşyalarla necə rəftar etmək haqqında şəriətin tövsiyələrini də bilmək maraqlıdır.

Qəsb etmədən fərqli olaraq quldurluq əşyanı (əmlakı) aşkar surətdə zorla ələ keçirməklə törədilir. Quldurluq qəddar formada törədilərək mülkiyyət sahibinin həlak olması ilə nəticələnsə, quldur ölümə məhkum olunmaqla bədən üzvləri kəsilir. Quldurluq ölümə nəticələnmədirsə, onda cinayətkara asılma cəzası tətbiq edilirdi. İş-tirakçılıqla törədilən quldurluğa görə isə hər bir cinayətkarın qrup daxilində rolu, qisas almaq niyyəti və yaxud başqa məqsədi olmağı dəqiq müəyyən edilir. Ola bilərdi ki, dəstəyə qoşulan şəxs kiminsə təqibindən qurtulmaq üçün və yaxud kiminsə təhriki, məsləhəti ilə bu qrupa daxil olub və quldurluq niyyəti olmayıb. Lakin niyyətin olmaması məsuliyyətdən azad etməirdi.

Soyğunçuluq və ya yolkəsmə cinayətləri törətmiş şəxs öz əməlindən imtina edib tövbə edərək peşmançılıq çekdiyini etiraf etsə bağışlana bilər. Bu halda zərərçəkmişə əvəz qaytarmalı, günahları üçün isə kəffarə verməlidir.

Müsəlman hüququnda spirtli (hamr) içkilərin qəbul edilməsi cinayət əməlinə bərabər tutulurdu. Belə ki, şəriətdə spirtli içki haram buyurulduğundan yetkinlik yaşına çatmış, anlaqlı, içkinin spirtli olduğunu bilən və öz iradəsi ilə qəbul edən şəxs cinayət məsuliyyəti daşıyır. Sərxoşluğa görə azad müsəlmana 40-80 arası, kölə müsəlmana isə 20-40 arası çubuq cəzası verilir. Üç dəfə təkrar törədilən cinayət əməlindən sonra, yenidən bu hal baş verərsə şərab içənə edam cəzası tətbiq edilirdi. Şərabı ələcsizliqdan, yəni dərman kimi və yaxud susuzluqdan ölməmək üçün və ya səhvən içdikdə cinayət əməli kimi təqib olunmurdu.

Şəriət tapılmış sərvətlərdən istifadə edilməsi barəsində Yaxın və Orta Şərq xalqlarının qədim adət-ənənələrindən bəhrələnməmişdir. Məsələn, şəriətdə deyilir ki, əgər birisi sahibinin kim olduğunu göstərən

heç bir əlaməti olmayan qiymətli əşya tapmışdırsa, tapıntı onun mülkiyyətinə çevrilir. Lakin tapan şəxs bunun müqabilində naməlum sahibi əvəzinə sədəqə verməlidir. Şəriət əşyanı tapıb onun sahibinə tapmayan şəxsin tapıntını həmişəlik öz mülkiyyəti hesab etməsinə yol vermir. Əgər əşyanın əsl sahibi məlum olarsa, onu tapan şəxs həmin vaxtadək tapıntını tamamilə xərcləmiş və ya işlədib korlamışdırsa da, əşyanın dəyərini sahibinə ödəməlidir. Əgər tapılmış əşya o qədər də qiymətli deyildirsə, bir qayda olaraq, məsciddə saxlayırlar ki, sahibi onu tapa bilsin. Əgər əşyanın üzərində sahibini tapmağa kömək edən nişanə varsa, əşya tapıldığı gündən başlayaraq bir həftə ərzində məscidin yanında gündə iki dəfə tapıntı haqqında elan verilir. Bu elan il ərzində təkrar edilir. Birinci ay həftədə bir dəfə, sonra isə ayda bir dəfə elan təkrar olunur. Əgər il tamam olanadək əşyanın sahibi aşkar edilməzsə, əşyanı tapmış adam onu işlədə bilər, lakin unutmamalıdır ki, sahibi üzə çıxanda əşyanın dəyərini mütləq ona ödəməlidir.

Əşyanı tapıb bunu heç kəsə bildirməyən şəxs şəriətə görə böyük "günaha" batmış olur. Əgər əşyanı tapan şəxs yetkinlik yaşa çatmışdırsa, yaxud anlaşıqsadırsa, onun əvəzinə valideynləri və ya qəyyumları elan verməlidirlər. Əşya və varidat tapmış şəxs bunun sahibinin tapılmayacağını yəqin etmişdirsə, tapdığını sədəqə kimi yoxsullara paylaya bilər. Şəriət tapıntı haqqında elanda tapılmış əşyanın müfəssəl təsvirini qadağan edir, çünki belə halda əşyanın yalançı sahibləri meydana çıxa bilər. Şəriət qızıldan və gümüşdən qab-qacaq hazırlanmasını qadağan edirdi. Buna görə də, əgər biri başqasının belə qab-qacağını əlindən almışdırsa, həmin qab-qacaq itmiş və ya korlanmışdırsa, qəsbkar həmin məmulatın hazırlanmasına çəkilməmiş əmək üçün haqq ödəmir, lakin ona işlənmiş qızılın və ya gümüş dəyərini ödəməlidir. Şəriətin bu müddəası əsasında hər bir şəxs başqasının qızıl və ya gümüş qab-qacağını əlindən alıb oradaca sındırırsa, yaxud digər qadın bəzək məmulatlarını başqasının əlindən alıb korlayarsa, şəxs həmin qızılın dəyərini, həm də onun hazırlanmasına sərf edilmiş əməyin haqqını ödəməlidir.

6. Müsəlman məhkəmə və prosessual hüququ

İslam aləmində ədalət mühakiməsi, ibtidai formadan başlayıb inkişaf edərək özünün mükəmməl mühakimə icraatı sistemini yarada bilmişdir. Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə dair fiqhın normaları da bu təkamülün nəticəsidir. Ədalət mükəmməli həyata keçirən məhkəmə hakimləri – qazıların fəaliyyətini tənzim edən maddi və prosessual normalar "Kitab ədəl-əl-qada" adlanan hüquq institutunda təqdim olunmuşdur. Müsəlman icmasının başçısı olan Məhəmməd məhkəmə məsələlərini şəxsən özü həll edirdi. Onun vəfatından sonra xəlifələr ən yüksək məhkəmə instansiyası rolunda çıxış etmişdilər. Rəşidi xəlifələr dövründə yaradılmış qazı əl-qüzzat vəzifəsi məhkəmə sisteminin təkmilləşməsində böyük işlər görmüşdür. Bu vəzifəyə təyin və təsdiq olmanı şəxsən xəlifənin özü müəyyən edirdi. Yerlərdə isə ədalət mühakiməsini həyata keçirən qazı vəzifəsi və məhkəmə orqanları sistemi yaradıldı. Qazı vəzifəsinə təyin olunan şəxs fiqhi mükəmməl bilməli, mübahisələri ədalətlə həll etməlidir. İlk dövrlərdə məhkəmə orqanları dövlət-inzibati orqanlardan ayrılmamışdır. Əyalətlərdə fəaliyyət göstərən qazılar həm yerli əmrlərə, həm də mərkəzdə ali məhkəmə instansiyası aparatının rəhbəri olan qazı əl-qüzzata tabe idilər. İctimai asayişlə "şurta" adlanan polis sistemi məşğul olurdu. Artıq IX əsrdən başlayaraq islam ordusunda hərbi məhkəmə hakimləri – "əsgər qazısı" yaradılır. Əsgər qazıları fərarlik, qorxaqlıq, hərbi qənimətin bölüşdürülməsi, ordu daxili mübahisələrin həlli və s. işləri araşdırırdılar. İlk dövrlərdə məhkəmə təhqiqatları əslinde yerli adət hüququ əsasında aparılırdı. Tayfa başçıları olan şeyxlər kimi Məhəmməd peyğəmbər aralarında münaqişə olan tərəflərin iştirakı ilə hökm çıxarırdı. Məhkəmə təhqiqatı aparılan yer bilavasitə məscid olmuşdur. Baxmayaraq ki, məscid ibadət etmək, müsəlmanları ruhi cəhətdən Allahla ünsiyyət bağlamaq üçün müəyyən edilmiş xüsusi qapalı yer olmuşdur. İslamın ilkin dövrlərinin məhkəmə icraatının səciyyəvi cəhəti vəkillərin olmaması idi. Qazı şikayətçi ilə mütəəhmin şəxsən gəlməsini bilavasitə tələb edirdi. Şəriət məhkəməsinin

də "iddiaçı" və "müttəhim" terminləri eyni sözlə – "müddəi" istilahı (zərər çəkən şəxs) ilə ifadə edilirdi (təsirsizlik prezumpsiyası sanki gözlənilirdi). Qazının sədrlik etdiyi şəriət məhkəmələrində katibi funksiyasını müzakki, əmlak bölgüsünü həyata keçirəni qasim, qərarların icrasına nəzarət edəni isə avan adlandırırdılar. İş araşdırılıb qurtarıldıqdan və hökm çıxarıldıqdan sonra şəxs müqəssir adlandırılırdı. İbtidai məhkəmə istintaqının digər fərqləndirici cəhəti məhkəmə prosesinin fasiləsizliyi prinsipinin və yazılı kargüzarlığın olmaması idi. Qazi eyni bir iclasda, fasiləsiz olaraq məhkəmə istintaqını başa çatdırıb qəti qərar çıxarır və bu, onun təcrübə və məharətinin əlaməti hesab olunurdu. İş şifahi surətdə, camaat qarşısında, heç bir rəsmiyyətçiliyə yol verilmədən istintaq edilirdi. Onun qiymətləndirilməsi və hökmün çıxarılması bütünlüklə qazıdan asılı olurdu.

Dünyəvi hakimiyyətin nisbətən güclü olduğu orta əsrlərdə polis orqanları olan şurtalar, inzibati xətlərlə bağlı mübahisələri həll edirdilər. Polis işçiləri konkret şəraitdən asılı olaraq şərait məhkəməsinin rəzılığı ilə, habelə müstəqil surətdə fəaliyyət göstərirdi. Məşhur ərəb tarixçisi ibn Həldun xəbər verir ki, adamların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlı məsələləri qazının müdaxiləsi olmadan yalnız şurta həll edirdi. Bununla belə, islamın mövcud olduğu bütün dövrlərdə qazılar yerlərdə əsas hakimlər kimi qalmışdır. Onlar şeyxülislama – bütün şəriət məhkəmələrinin sultan tərəfindən təyin edilən başçısına tabe idilər. Bütün şəriət məhkəməsi sisteminə şeyxülislam başçılıq edirdi və o, ali şəritət instansiyası hesab olunurdu. Məhkəmə prosesinə gəldikdə isə proses məhkəmə katibi olan məzakkinin tərəflərin səxsiyyətinin yoxlaması ilə başlayırdı. Çəkişmədə (riqədə) iştirak edən tərəflər hakimə doğru danışacaqları barədə and içirlər. Məhkəmə prosesində and içməkdən də istifadə edilirdi. Prosesdə şahid və digər qismində iştirak edənlər də and içirdilər. İddiaçı tərəf ilk olaraq iddianın mahiyyətini və tələbini irəli sürürdü. İddia təsdiq olunmadıqda, tələb təmin etmək üçün proses mahiyyəti üzrə davam etdirilir, tamamilə qəbul edilmədikdə və ya qismən təsdiq edildikdə isə işin bütün cəhətləri və dəlillər yoxlanılırdı. Prosesdə tərəflərin əvəzinə nümayəndəliyə

icazə verilirdi. Qazı sübutetmə vəzifəsini tələb edənün üzərinə qoymamalı, səlahiyyətlərindən istifadə edərək işi ədalətlə aydınlaşdırmalıdır. Şahid ifadələrinə inanmaqda qazı tam sərbəst idi. Lakin yalan şahid ifadələrinə inanaraq yanlış qərar çıxarmış işə görə, həm şahid, həm də qazı məsuliyyət daşıyırdı. Dəymiş zərərin yarısını qazı, yarısını isə yalandan şahidlik edən verirdi. Yalançı şahid eyni zamanda təsir cəzasına məruz qalırdı. Ümumilikdə, məhkəmələrdə şahid ifadələrinə böyük üstünlük verilirdi. Şahidlik edənün iman sahibi olmasına xüsusi diqqət yetirilirdi. Şahid məhkəmədə ona məlum olan halları düzgün söyləməli, hadisəni təhrif etməməlidir. Şahid hadisəni şəxsən görməli idi. Mənbəyi olmayan şəhadət əsaslı sayılmırdı. Məhkəmə sübutlarına şəxsin etirafı (ikrar), həmçinin yazılı sübutlarda əsas götürülürdü. Dəli, azyaşlı, kafir, qumarbaz, haram oyun oynayan, şərab içib sərxoşluq edənlər, tənbur çalan, eyş-işrətlə məşğul olanların şahidliyi məqbul sayılmırdı. Yaxın qohumların, bir-birilə düşmənçilik edənlərin, birinin digəri əleyhinə şahidlik etməsi də qanunsuz hesab edilirdi. Müsəlman hüququna görə iki qadın bir kişi şahidini əvəz edə bilər. Zina, qəsb və başqa bir sıra ağır cinayət işlərində eşitmə ilə şahidlik düzgün hesab olunmur, yalnız gözü ilə görən adam şahid ola bilərdi. Məhkəmə prosesində sahibi məlum olmayan mülkiyyət aşkar olduqda, bu əmlak beyt ül-mala və ya vəqfə verilirdi. Qulun törətdiyi cinayətə görə onun ağası da prosesə dəvət edilir və and içirdi. Qulun cinayət sübut olunduqda, qul satılır və əldə edilən pul diyə əvəzi kimi ödənilir. Ola bilər ki, bu pul qan bahasına kifayət etməsin və qulun sahibi qalan hissəni öz hesabına ödəsin. Mümkündür ki, qulun sahibi diyəni tam ödəyib qulu özü ilə apara bilər. Bununla belə, zərərçəkən qulun edam edilməsini və diyənin ödənilməsini tələb edə bilər. Məhkəmə prosesində mütəxəssis (ekspert) dəvət etməyə də icazə verilirdi. Proses hökmün elan olunması ilə başa çatırdı. Avənlər qərarın icrasını təmin etməli idilər. Hökmün nəticələrindən qazı əl-qüzzata apellyasiya qaydasında şikayət etmək olardı. Şikayət qəbul edildikdə birinci instansiyanın hökmü ləğv edilir və yeni hökm çıxarılır.

Beləliklə, islam dini ilə sıx bağlı olan müsəlman hüququ, şəriət-

lə bütöv halda birləşmir və fərqli yuridik xarakterə malikdir. Ona görə də, fiqhi özünəməxsus yuridik normaları olan hüquq hadisəsi kimi qəbul edərək, onun dini sistem kimi deyil, hüquq sistemi kimi öyrənilməsi tamamilə düzgün addımdır. Müsəlman hüquq normalarını dini qaydalardan fərqləndirən başlıca cəhəti, onun dövlətin məcbur etmə gücü vasitəsilə təmin edilməsi olmuşdur. Bununla bərabər, yenə də müsəlman hüququnun dini və mənəvi normalarla qarşılıqlı fəaliyyətini və nəticə olaraq vahid sosial-normativ tənzimləmə sisteminə malik olduğunu nəzərdən qaçıрмаq olmaz.

Müsəlman hüququnun fəaliyyət mexanizmi xüsusiyyətləri, başlıca olaraq fərdi-hüquqi qərarlar əsasında çıxarılan kazual (şəxsin iradəsindən asılı olmayan; şəxsin təqsirinin təsadüf anlayışına qarşı qoyulması) normalara əsaslanmışdır. Bütün bunlar müsəlman hüququnu, ziddiyyətli normalar sistemi xarakterli olmasını müəyyən etmişdir. Eyni zamanda müsəlman hüquq normalarının belə xarakterə malik olması, hakimlərin vəzifələrini həyata keçirmələrində onlara müstəsna, lakin ümumilikdə şəriət normaları çərçivəsində mühüm rola malik olmalarına gətirib çıxarmışdır. Müsəlman hüquq normaları anlayışı, digər hüquq sistemlərində mövcud olan normalardan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Müsəlman hüququnda, fəqihlər tərəfindən formalaşdırılmış normalara əsasən, şəxsin hər hansı hərəkəti nəinki konkret normalarla, eyni zamanda ümumi prinsiplər əsasında da, dəyərləndirilirdi. Hüququn ayrı-ayrı sahələri üzrə normaların realizasiya mexanizmlərinin səviyyəsinin müxtəlif olması, o cümlədən bəzən həddən artıq çox, bəzən isə az əhəmiyyət verilməsi müsəlman hüququ üçün xarakterik cəhətlərdən biri olmuşdur. Belə ki, onun bir çox göstərişləri tətbiq olunmayaraq, qüvvədə olmayan normalar sistemi, sadəcə olaraq, müsəlman-hüquq ideologiyası kimi qalmışdır. Müsəlman hüququ üçün daha bir fərqli cəhət, nəzəri cəhətdən məhkəmə presedenti prinsipinin tanınmaması ilə bağlı olmuşdur. Məhkəmə qazılarının şəriət normaları göstərişlərindən kənar hüquqyaratmaları mümkünsüz hesab edilirdi.

DİNİ-ŞƏNƏNƏVİ HÜQUQ AİLƏLƏRİ

IX MÖVZU: HİNDİSTAN ƏNƏNƏVİ HÜQUQU

1. Hindus dini-ənənəvi hüququnun formalaşması və inkişafı

Müasir dövrdə roman-german və ingilissakson hüquq ailələri Avropadan başlayaraq Amerika da daxil olmaqla, dünyanın böyük hissəsini əhatə edir. Bu hüquq sistemləri, Asiya və Afrika qitələrində yerləşən ənənəvi-milli hüquq sistemlərinə güclü təsir göstərmiş və ölkələrin əksəriyyəti onun əsas prinsiplərini qəbul etmişdilər. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Amerikada yerli sivilizasiya ilə qarşılaşan kontinent və ingilissakson hüququ, asanlıqla üstünlük əldə edərək bütün qitəyə öz hüquq sistemlərini diktə edə bilmişdilər, Asiya, Afrika və Hindistan yarımadasında vəziyyət tamamilə başqa idi. Çünki Asiya və Afrika sivilizasiyasının böyük hissəsi ayrı-ayrı dini inancla və buna müvafiq olan dini-hüquq normaların təsiri ilə tənzimlənəyinə görə, Avropa hüququnu rəsepsiya və hüquqi anlayışlarının dərk edilməsi, bu ölkələrdə ciddi əngəllərlə qarşılanmışdır. Asiya və Afrika regionlarının hüquq sistemləri nəinki vahid hüquq ailəsi təşkil etmiş, əksinə bir-birlərinə tamamilə yad olan dini-ənənəvi hüquq ailələrinə malik olmuşdular.

Əsasən qədim brahmanizm icması cəmiyyətində formalaşan hindus hüququ, müasir Hindistan hüququndan tamamilə fərqli olan dini-ənənəvi hüquqdur. Bu hüquq, Cənub-Şərqi Asiyanı əhatə edən hindus icmasının hüququdur. Hinduizm, dünyanın digər cəmiyyətlərində hüququn mühüm rola malik olduğu əhəmiyyəti burada daşıyaraq, doktrinal göstərişlərin mühüm yer tutduğu özünəməxsus ictimai quruluş və həyat tərzinə malik hindus icmalarının, xüsusi dini-hüququ baxışları əsasında tənzimlənəyi sivilizasiyasını əhatə edir. Hinduizm öz tərəfdarlarına onun doktrinal ehkamla-

rını qəbul etmək və bu ehkamlar əsasında dünyanı dərk etmək öhdəliyi müəyyən edir. Hindus hüququ və müasir Hindistan hüququ tamamilə bir-birindən fərqli olsa da, ümumilikdə, müasir Hindistan hüququnun formalaşması qədim və erkən orta əsrlər hindus hüququnun, orta əsrlər müsəlman hüququnun (Böyük Moğollar imperiyası, Deli sultanlığı) və müasir dövr ingilissakson, o cümlədən kontinent hüququnun bu və ya digər formada təsiri ilə baş vermişdir.

Qədim Hindistanda mifoloji və dini təsəvvürlərin təsir altında formalaşmış hinduizm ideologiyası, insanların doğulduğu gündən sosial iyerarxiya bölünməsinə və hər bir kastanın öz hüquq sistemi, öhdəlikləri (mükəlləfiyyətləri) və mənəvi aləminin müəyyən edilməsi ilə brahmanların hakim mövqelərinin təmin edilməsinə yönəlmişdir. İnsanların davranışı haqqında dini kitablarda təsbit edilmiş normalar şastralar adlanır. Şastraların üç növü: dharma (qayda), artha (fayda) və kama (zövq, məmnunluq) vardır. Ayrı-ayrılıqda hər bir sosial kasta, brahmanlar (kahinlər), kşatrilər (döyüşçülər, raclar), vayşilər (kəndlilər, sənətkarlar, tacirlər) və şudrlar (yoxsul təbəqə) legitim qüvvəyə malik olan hər üç şastraya sözsüz əməl etməlidirlər. Şastralarda insanların davranışlarının Allaha xoş olmaq normalarını öyrədən elm, dharma adlanır. Şastralarda həmçinin necə varlanmaq, xüsusi idarəçilik mədəniyyətinə malik olmaq, fayda vermək və siyasətdə uğur əldə etmək barədə də göstərişlər mövcud olmuşdur. Hər sosial kasta üçün nəzərdə tutulmuş göstərişlərə müvafiq olaraq, brahman dharmaya, hökmdar və tacir arthaya, qadın isə kamaya tabe olmalı və onlara uyğun olaraq öz hərəkətlərini qurmalıdılar. Hinduizmin fərqləndirici cəhət kimi onun əsaslandığı dharma, hər bir hindusdan dözümlülük və realizm ruhunda çeviklik tələb edən, dini və hüquqi öhdəlikləri nəinki bir-birindən ayırmayan, əksinə, tamamlayan ənənəvi sistemli model kimi xarakterizə etmək olar. Dharma ümumdünya qaydalarının təmin edilməsinə və əmin-amanlığın qorunmasına yönəlmiş ilahi təbiətindən doğan etiqada inamı təbliğ edir. Dharma raclara (padşahlara) məbədlərə getməyi və ictimai təh-

lükəsizliyi təmin etməyi tələb edir. Dharma subyektiv hüquqları tanımır və kompleks şəkildə hamının əməl etməsinin vacib hesab etdiyi öhdəliklər müəyyən edir. Bu öhdəliklər çox ciddidir və yaşındən, sosial mövqeyindən asılı olmayaraq hamı tərəfindən əməl edilməlidir. Çünki bu göstəriş-qaydalar adətlərdən gəlir və müdriklər tərəfindən qədim zamanlardan yaradılmışdır.

Qədim hindus cəmiyyətində dharmaların yazıldığı xüsusi traktatlar dharmashastralar adlanır. Dharmashastralar ilk vaxtlar brahmanlar tərəfindən öz şagirdləri üçün tərtib edilmiş və zaman keçdikcə hüququn nüfuzlu mənbəyinə çevrilərək arthashastraları ikinci plana sıxışdırıb bilmişdir. Sülhün və qayda-qanunun qoruyucusu kimi padşahların dharması (rac-dharma), dharmashastralara daxil edilmişdir. Dharmashastraların sayı çoxdur və onlardan ən qədimləri eramızdan əvvəl birinci minilliyin ikinci yarısına aid edilən dharmasutra (sutra-silsilə) adı almış Qautama, Baudhayna, Apastamba və Vasiṣṭha idilər. Qeyd etmək lazımdır ki, praktiki olaraq heç bir dharmashastranın dəqiq tərtib olunma tarixi məlum deyildir. Digər tərəfdən sonrakı yüzilliklərdə bu dharmashastralar çoxsaylı düzəlişlərə məruz qalmışdılar. İlk dharmashastralar əsasında b.e. əvvəl II-b.e. II əsrlərində tərtib edilmiş Manusmṛiti (smṛiti, "yaddaşlarda", "hafizələrdə" qalanların ənənə əsasında ötürülməsi), Yacñavalkya-smṛiti (b.e. II-III əsrləri), Narada-smṛiti (b.e. III-IV əsrləri) qeyd etmək lazımdır. Bu shastralar arasında Manusmṛiti və ya sadəcə, Manu qanunları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki Manusmṛitinin tərtib edilməsi, qədim hindus hüquqi düşüncəsində yeni keyfiyyət mərhələsinin keçidi müəyyən edərək, daha çox dünyəvi təsirə məruz qalmış və onun praktikada istifadəsinə uyğunlaşdırılması üçün geniş imkanlar yaranmışdır. Hindistanda XI-XVII əsrlərdə, dharmashastralara kommentariya (şərh) kimi yazılmış və çox zaman mənası qeyri-müəyyən olan və ya ayrı-ayrı dharmashastralara zidd olan, dharmaların izah olunmasına yönəlmiş çoxsaylı nibandhalar (diqestlər) meydana çıxmışdır.

Hindus hüququnun yalnız dharma ilə tənzimlənməsini söyləmək tam doğru hesab etmək olmaz. Dharma özü adətlərin tətbiqini zəruri hesab edir. Pozitiv hindus hüququnun əsasında adət hüququ dayanır. Lakin adət hüququ da bu və ya digər formada dini doktrina əsasında müəyyən edilir ki, buna müvafiq olaraq adətlər dəyişdirilərək şərh edilirdi. Hər kasta və ya kiçik kastalar öz xüsusi yığınaqları olan pañçayatlarda, ictimai rəy əsasında mövcud mübahisələri tənzimləndirdi. Pañçayatlarda həlledici məsələlər effektiv vasitə olan səsvermə qaydasında həll edilərək ən ciddi sanksiya kimi, kastadan sürgün etməyi müəyyən edirdi.

Hindus doktrinası və ya dharma, qanunvericiliyi və məhkəmə presedenti hüququn mənbəyi kimi qəbul etmirdi. Doğrudur ki, padşahlar (raclar) qanunlar verə bilərdilər. Lakin bu qanunvericiliklə nəzərdə tutulan idarəçilik və ya ümumi hüquq institutları dharmaya deyil, arthaya əsaslanmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, qədim Hindistan hüququnda müasir qanunlara oxşar olan, dharmaya nisbətdə dar mənada işlədilən ümumqəbul edilmiş davranış normaları və bu normaların pozulmasına görə dövlət tərəfindən müəyyən edilən cəzalarla müşayiət olunan "nyaya" anlayışı mövcud olmuşdur. Dharmanın özü də legitim hakimiyyət orqanlarının əmrlərinə tabe olmağı tələb edirdi, lakin dharmanın təbiəti elədir ki, nə qanunlar, nə də racların əmrləri ona nüfuz edə bilərdi. Bu qanunlar və əmrlər müvəqqəti yaranmış zərurət doğurur, konkret şəraitə əsaslanaraq bəraət alır və onunla birlikdə dəyişə bilər. Hətta qanunların olmasına baxmayaraq, hakimlər onu tətbiq etməkdən çəkinməlidir. Çünki hakimlərə verilmiş geniş səlahiyyətlər, onları təəssübçülük etməməyə (riqorist) bütün imkanlarından istifadə edərək ədalət (dharmanın tələb etdiyi ədalət) və hakimiyyət bəziyyətinə yönəlməlidir.

Qanunvericiliklə müqayisədə, məhkəmə presedenti hindus hüquq mənbəyi roluna daha az iddia etmişdir. Pozitiv hüquqda olduğu kimi, ədalət məhkəmələrinin təşkili arthaya sahəsinə aid edilir. Konkret işlər üzrə məhkəmə qərarları mövcud vəziyyətdən ası-

lı idi və hakimlər dharmadan rəhbər, ümumi istiqamətverici kimi istifadə edirdilər. Hətta hakimlər, ağıllı və yaranmış şərait səbəbindən, dharmanın ümumi prinsiplərinə toxunmamaq və imtina etməmək şərtilə, ondan çəkilmək hüququna malik idilər. Məhkəmə qərarları öz təbiətlərinə görə empirikdir və imperativ presedent kimi baxıla bilməz. Qərarlar baxılan konkret işlərlə məhdudlaşır və yaranmış şəraitə uyğun olaraq əsaslandırılır.

Dharmaşastralarda hüquq normalarının qruplaşdırılması, digər hüquq sistemlərində olduğundan tamamilə fərqlənir. Dharmaşastralarda dini və hüquqi göstərişlər bir-birinə qarışaraq kolliziya yaratmışdır. Dharmaşastralardakı bir sıra hüquqi xarakterli normalara, öz məzmununa görə, hüquqdan çox dini aid etmək olar. Bu baxımdan bilavasitə daha çox hüquq sahəsinə həsr edilmiş kitab viavahara diqqəti çəkir. Belə ki, viavaharanın əvvəlində məhkəmə prosesi və məhkəmənin təşkilindən, həmçinin xüsusi hüquq və cinayət hüququnu əhatə edən 18 növ mübahisə (iddia) növündən bəhs edilir. Dharmaşastralarda ümumi hüquq normalarına rast gəlinəndə də, idarəçilik elmi onu arthayaya aid edir. Hindus hüququnu dərk etmək üçün onun sosial-kasta quruluşunu yaxşı mənimsəmək lazımdır.

Beləliklə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, qədim hindus hüquqi fikir tarixində Manus qanunlarının və sonrakı dharmaşastraların yaranması, hindus hüququnun yeni inkişaf mərhələsinə daxil olması, daha çox dünyəvi hüququn təsirinə məruz qalması və məhkəmə praktikasında tətbiqinə uyğunlaşması ilə səciyyələnmişdir. Erkən yaranmış dharmasutrlarda (Qautama, Baudhayna, Apastamba, Vasiştha) əsasən ümumi adla, hims adlanan delikt-cinayətlərinə (zərər vurma, şəxsin incidilməsi və s.) üstünlük verilirdisə, sonrakı dharmaşastralarda (Manu qanunları, Yadcnavalkyasmriti, Naradasmriti) daha çox müqavilə hüququ, əmlak münasibətləri və onların pozulmasına görə məsuliyyətin (borcu qaytarmamaq, girov qoyulması, torpaq mərzlərinin sərhədlərini dəyişmək, mirası bölüşdürmək və s.) müəyyən edilməsinə həsr edilmişdir. Məhz sonrakı dharmaşastralar daha mü-

kəmməl olmaqla buradakı mövcud hüquq normaları qaydaya salınmış və təsnifləşdirilmişdir. Manus (hindusların qədim əcdadlarının adı) qanunları məhkəmə araşdırılmalarına səbəb ola biləcək 18 növ iddia əsasında qurulmuşdur. Manus qanunlarında müasir dövrün hüquq sahələri sistemi üçün xarakterik olan və müvafiq 18 növ məhkəmə araşdırılmalarını əhatə edən strukturu əhəmiyyətli kəsb edir. Manus külliyyatında təbii olaraq hüququn mülki və cinayət hüququ normalarının bölgüsü mövcud olmamışdır.

Hindus hüququnun digər mənbəyi olan Yadnavalkyanın hüquq normaları, Manus qanunlarında olduğu kimi, məhkəmə mübahisəsinin predmeti olan 18 növ iddia sistemi üzrə qurulmuşdur. Yadnavalkya daha çox prosessual normalara üstünlük verməklə, hüququn bir sıra prinsiplərini formalaşdırmışdır. Belə ki, məhkəmə sübutlarında yazılı sənədlərin və maddi sübutların təqdim edilməsi, şahid ifadələrindən istifadə edilməsi, məhkəmə tərəfindən baxılan iddia əsasında faktların yoxlanılması üstünlük təşkil etmişdir. Yadnavalkyada "ağır cinayətlər" anlayışından istifadə edərək rac (padşah) əleyhinə olan cinayətləri fərqləndirir, hakimlərdən təmkinli və ədalətli olmağı tələb edirdi.

Naradasmritidəki hüquqi məsələlərdən bəhs edən dharmashastralar ümumilikdə hüquqi mədəniyyətin kifayət qədər yüksək səviyyədə olmasını təsdiq edir. Naradasmriti tərtib edənlər ayrı-ayrı cinayətlərə görə verilən cəzaların konkret növünü müəyyən etməkdən uzaqlaşaraq, "cərimə verməyə layiq", "qoy onu rac və ya hakim cəzalandırsın" və ya bir çox hallarda adət hüququ normaları ilə cəzalandırılsın kimi mücərrəd (abstrakt) formada tövsiyələr verirdilər. Bu vəziyyət dharmashastranın açıq-aydın praktiki əhəmiyyətinin əlaməti kimi özünü büruzə verirdi. Lakin dharmashastraların müxtəlifliklərinə baxmayaraq, onlar arasında oxşarlıq, bir-birlərinə təsir etmələri, mətnlərin üst-üstə düşməsi və ən başlıcası isə, vahid dini-fəlsəfi konsepsiya və prinsiplərə əsaslanmaları olmuşdur. Bu ilk növbədə dharm anlayışında təsbit edilmiş varnaların (kastaların) qeyri-bərabərliyi, mərasimlərin xüsusi əhəmiyyəti, mərasim təmizliyi və hin-

dusun natəmizliyi, təmizlənmək, o cümlədən cinayət törətməyə görə təmizlənmək məqsədilə günahların yuyulması sistemi idi.

Hindus cəmiyyətində formalaşan ənənəvi dini-hüquqi baxış konsepsiyasına görə dharmaların məzmunu, etik-hüquqi davranış normalarının təsir sərhədləri, yalnız və yalnız "bütün biliklərin" müqəddəs mənbəyi olan vedlərdə (qədim sanskrit dilində giriş, bilik mənası bildirir) müəyyən edilirdi. Vedlər dini və mərasim mətnlərindən (samhitlər) ibarət olmaqla, avazla oxunan beytlərdən təşkil edilmişdir. Vedlərə qədim hind cəmiyyətinin silki-kastaya ayrılmasının ilahi bölgüsü haqqında müddəalar daxil idi. Məhz vedlərdəki göstərişlərin nəticəsi olaraq, bütün varnalarının davranış qaydalarının universal məcəllələri olan dharmashastralar sistemləşdirilərək müasir dövrə qədər hindus cəmiyyətinin dini, mərasim, etik-davranış, idarəçilik və hüquqi normalarının əsasını təşkil etmişdir. Brahmanizm ideologiyası vedlərdə cəmiyyətin dörd varnaya bölgüsünü müəyyən etmişdir. Varnalar (kastalar) "dünyəvi bədən və ruh" olan İlahi Puruşdan yaranmışdır. "Branmanlar onun dilindən, kşatrilər güclü qollarından, vayşilər qüvvətli ayaqlarından, şudrlar isə ayaq pəncələrindən" yaranmışdırlar. Dini mifoloji konsepsiyaya müvafiq olaraq, dünyəvi qanun (rta) cəmiyyətin quruluşunu, ayrı-ayrı kastaların yerini, rolunu, mövqeyini və hüquqi vəziyyətini müəyyən edir.

Qədim hindus hüququnun mənbələri arasında sırf dünyəvi ədəbiyyat canrında yazılmış və siyasət elmi haqqında bilikləri özündə birləşdirən "Arthaşatra" (e.ə. IV-III əsrlər) traktatı xüsusi qeyd ediləməlidir. Arthaşastranın müəllifi Mauriya imperiyasının padşahı Çandraquptanın nüfuzlu müşaviri Kautiliya (Çanakya) olmuşdur. Arthaşastrada dharmaya ənənəvi ehtiramla və qanunun həqiqətə əsaslanmasını tanıma ilə yanaşı, praktiki faydaya (arthaya) və onunla şərtləşən siyasi tədbirlərə, rac hakimiyyətinin yüksəldilməsinə, onun təbəələlərə dharma ilə bağlı olmasına və onlara qayğı göstərməsinə, inzibati-hakimiyyət, məhkəmənin təşkilinə və məhkəmə icraatına, cinayət və cəzaların müəyyən edilməsinə üstünlük verilir. Art-

haşastrada padşah (rac) dharması, onun vəzifələri, daxili və xarici siyasəti, həmçinin dövlətin mənafeyi və faydası (arthaya) bütünlüklə diqqət mərkəzində olmuşdur. Arthaşastrada dini məənəviyyat və hüquqpozmalardan yaranan günahların dini ibadət etməklə yuyulması isə ikinci plana keçmişdir. Hüquq sahələrinin öyrənilməsində Arthaşastranın "Məhkəmənin fəaliyyət sahəsi" adlanan III kitabı və məntiqi olaraq onunla bağlı olan "İctimai qaydanın qorunması" adlanan IV kitablarının böyük əhəmiyyəti vardır. Məhz III kitabda, qədim Hind dövlətinin hüquq sisteminin tam mənzərəsi aşkar etmək və dharmaşastralarda təsbit edilən məhkəmə araşdırılmasına səbəb ola biləcək 18 iddianı asanlıqla tapmaq mümkündür. Burada məhkəmə prosesi ilə yanaşı, nikah, vərəsəlik, mülkiyyət, öhdəlik hüququ və digər sahələr məzmun və məntiqi ardıcılıqla baxılır. Dini qaydaların üstünlük təşkil etdiyi dharmaşastralar, ortodoksallıqdan uzaq olan Arthaşastranı hüquq mənbəyi kimi qəbul edir. Bununla belə, Yadcnavalkyada qeyd edildiyi kimi, "dharmaşastra, arthaşastraya nisbətən daha böyük əhəmiyyət kəsb edir". Beləliklə, zaman keçdikcə məhkəmə icraatında arthaşastranın öz yerini dharmaşastraya güzəşt etməsi prosesi baş verir. Arthaşastranın məhkəmə prosesindəki hüquq normaları və qaydalarını aktiv formada dharmaşastra əvəz edir. Tərtib edilməsi kşatri varnasına aid edilən Arthaşastranın və brahman varnasına məxsus dharmaşastranın rəqabətinin nəticəsi kimi, dharmaşastranın üstünlük əldə etməsi, qədim Hindistan cəmiyyətinin tarixi inkişaf xüsusiyyətləri, o cümlədən zəif dövlət hakimiyyətinin, indus icmalarının muxtar quruluşunun və brahmanlar varnasının xüsusi sosial strukturu ilə bağlı olmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq qədim Hindistanda hüquq iki səviyyədə: dövlət (arthaşastra) və icma (dharmaşastra) inkişaf etmişdir. Lakin eyni mədəniyyət mühitində inkişaf edən hüquq, bir-biri ilə bağlı olan adətlər əsasında formalaşdığı üçün, əksər hüquqi qaydalar oxşarlıq təşkil etmişdir.

Qədim Hindistanda çoxsaylı yazılı traktatların olmasına baxmayaraq, hindus cəmiyyətinin bütün inkişaf mərhələlərində şifahi adətlərin

hüquq mənbəyi kimi rolu və əhəmiyyəti inkaredilməzdir. Dharmaşastralarda adət hüququ normalarına ümumi deklarativ və konkret hüquq norması kimi istinad edilmişdir. Hindusların təsəvvüründə adətlər (açara, adaçara) "xeyirxah və ağıllı insanların" məənəviyyatına müvafiq olaraq ictimai faydaya xidmət edirdi. Zaman keçdikcə nəinki icma-kasta sisteminə müvafiq olaraq brahmanlar tərəfindən bəyənilən adətlər, eyni zamanda istənilən, o cümlədən şudr və qarışıq nikahdan olanların və fəth edilmiş ölkələrin adətləri dünyəvi (rac) məhkəmələr tərəfindən hüquq mənbəyi kimi qəbul edilmişdir. VI əsrə aid edilən Brihaspamismriti dharmashastrası adətlərin roluna toxunaraq göstərirdi ki, qədim adətlər istənilən praktikanı leqallaşdırır və məhkəmə qərarı yalnız dharmashastranın göstərişlərinə görə verilməlidir. Əgər dharmashastra hüququn məntiqinə və qədim adətlərə ziddirsə, o ədalət məhkəməsinin işinə zərər verə bilər. Manu qanunlarının şərh olunmasına həsr edilmiş Medhatithidə (IX əsr) yerli adətlərlə kəskin ziddiyyət təşkil edən dharmashastraların tətbiqini məqbul saymırdı.

Qədim hindus hüququnun təkamül mərhələlərində hüquq mənbəyi kimi padşah fərmanlarına (ediktlər) münasibət müxtəlif olmuşdur. Erkən dharmasutrlarda (Qautam, Vasişhta) racların qanunvericilik səlahiyyətləri barədə heç nə deyilmir, yalnız "müqəddəs qanunlara" müvafiq olaraq cinayətkarların cəzalandırılmasından bəhs edilirdi. Hətta dharmasutrlarda racların icma məhkəmələrinin işlərinə qarışmaları qəbul edilmirdi. Yuxarıda da, qeyd etdiyimiz kimi, bəzi dharmashastralarda (xüsusilə də Arthaşastrada) isə padşahların səlahiyyətləri kifayət qədər yüksək olmuşdur. Naradasmritdə, bu səlahiyyətlər təsbit edilmiş, lakin racların elan etdikləri ediktlərdə, dharmashastraların fundamental prinsipləri və qaydalarını pozmaq tələb edilmişdir.

Şastralarda ictimai quruluş və hüquq sahələrinin tənzimlənməsi dharmaya müvafiq olaraq müəyyən edilmişdir. Qədim Hindistanda əhalinin əmlaklarına görə təbəqələrə bölünməsi təsbit olunsada, ciddi surətdə icma, kasta, patriarxal, böyük ailə əlaqələri saxlanılmışdır. İcma hüquqi şəxs qismində kollektiv mülkiyyətçi statusuna

malik olmaqla, ona məxsus mülkiyyəti üzərində qeyri-məhdud sə-rəncam hüququ əldə etmişdir. İcma hüququ, torpaq mülkiyyəti üzə-rində, o cümlədən onun satılması, icarəyə verilməsi, bağışlanılma-sında (məbədlərə) geniş səlahiyyətlərə malik olmuşdur. İcma müs-təqil iqtisadi orqanizm və kollektiv mülkiyyətçi kimi, mükəlləfiy-yətlərin yerinə yetirilməsində, rent vergisinin toplanmasında və s. ictimai işlərdə məsuliyyət daşıyırdı. Xüsusi mülkiyyət iri torpaq sa-hibliyi ilə yanaşı mövcud olmuş, bu mülkiyyətlərin hüquqi recimi icma mülkiyyətindəki kimi idi. Lakin xüsusi torpaqlara icma deyil, dövlət nəzarət edirdi. Manu qanunlarında mülkiyyətin əldə edilmə-sinin 7 üsulunu müəyyən edirdi: mülkiyyət hüququnun vərəsəlik, bağışlama, satın alma, ələ keçirmə, sələmçilik, işləri icra etmə, və sədəqə verilməsi ilə əldə etmə. Manu qanunlarının patriarxal qul-darlıq xarakter daşması əmlak-mülkiyyət hüquqlarına münasibətdə daha çox özünü büruzə verir. Ailədə arvad, oğul və qul mülkiyyət hüquqlarına malik ola bilməzlər və onların əldə etdikləri əmlak ha-kimiyyət altında olduqları şəxslərə məxsusdur. Qanunlar şuduraları mülkiyyətə malik olmaq hüququndan məhrum edərək, brahmana şuduraların əmlakına inamla sahib olmaq hüququ verirdi.

Manusmiritdə alqı-satqı, borc, şəxsi kirayə, bağışlama və s. müqavilə öhdəliklərinə xüsusi diqqət verilmiş, əqdlərin bağlanması qayda-ları, müqavilələrin etibarsız olunması şərtləri müəyyən edilmişdir. Sərxoş, anlaşıq, xəstəlikdən əziyyət çəkən şəxs, qul, uşaq, ahıl qoca, habelə müqavilə bağlamağa müvəkkil edilməmiş şəxs tərəfindən bağ-lanan kontraktlar etibarsız hesab edilirdi. Bununla belə, qul tərəfindən ağanın xeyrinə bağlanan müqavilədən imtina edilmirdi. Arthaşastrada müqavilələrin bağlanması üçün müəyyən edilən ümumi şərtlər, onun "açıq və təmiz niyyətlə, əlverişli vaxtda və müvafiq yerdə, kasta qru-pu çərçivəsində" rəsmiləşdirilməsini tələb edirdi. Manu qanunları mü-qavilənin obyektinin evkeksiyadan qorunmasına xüsusi diqqət verirdi. Belə ki, əmlakı satmaq hüququ ancaq mülkiyyətçiyə məxsusdur, əks halda müqavilə etibarsız hesab edilirdi. Satıcı əşyanın keyfiyyətinə,

qüsurlarına, çəki, ölçü və ya qiymətdə fərqləndirilməsinə görə məsuliyyət daşıyırdı. Oğurluq malın alqı-satqısı qəti qadağandır və əmtəənin vicdanlı alıcıda aşkar edilməsi, onun geri qaytarılması ilə nəticələnirdi. Alqı-satqı müqaviləsində tərəflərin peşman olma şərtləri üçün 10 gün müəyyən edilmişdir. Manu qanunlarında borc müqaviləsi geniş şərh edilmişdir. Borcun faizlə verilməsi, onun geri qaytarılması və s. məsələlərdə kreditora geniş səlahiyyətlər verilmişdir. Brahmanlar (ikinci dəfə doğulanlar) üçün 2 faiz, kşatrilər üçün 3 faiz, vayşilər üçün 4 faiz, şudralar üçün 5 faiz müəyyən edilmişdir. Borcu qaytarmamağa görə kreditor geniş hüquqlar verilirdi. Belə ki, kreditor borclunu tutub öz evində qazamata sala bilər, onu döyər, ac saxlaya, ağır işlər görməyə məcbur edə, oğlanlarını və ya ona məxsus heyvanlarını götürə bilərdi. Borclu nəinki kreditorun özbaşnalıqlarından şikayət edə, hətta bu aksiyaya görə rədd tərəfindən cərimə edilə bilərdi. Digər qaydalara görə, eyni varnadan olan kreditor borclunu, borcun əvəzinə işlədilər bilərdi. Yuxarı varnadaya mənsub olan isə tədricən borcunu qaytara bilərdi. Bununla belə, Manu qanunları faizlə borc verməyin brahmana və kşatriyə şərəf gətirmədiyini xəbərdarlıq edirdi.

Dharmaşastaralar, o cümlədən Manu qanunları böyük patriarxal ailə başçısının bütün ailə üzərində qeyd-şərtsiz hakimiyyətini təsbit edirdi. Dini-etik mənbələr ər-arvad dharmaşasına, bütünlükdə ailənin möhkəmliyinə xüsusi diqqət verirdi. Ailə-nikah münasibətlərinin möhkəmliyi ən yüksək dharmaya ər-arvadın ömürlərinin sonunadək saxladlıqları qarşılıqlı sədaqətə əsaslanmalı idi. ər-arvadın bir-birinə xəyanəti isə çox sərt cəza ilə nəticələnirdi. İki dəfə doğulanlar birinci nikahda ancaq öz varnasından olanla nikaha daxil ola bilər. Kastadan kənarda olandan törəyən uşaqlar candallar (toxunulmazlar) adlanırdı. Manu qanunları çoxarvadlılığa icazə verirdi. Bəzi istisnalarla boşanmaya icazə verilmirdi. Belə ki, qadın sonsuzluğuna görə nikahdan 8 il, ölü uşaq doğduqda 9 il, qadının ancaq qız doğmasına görə 11 il keçdikdən sonra kişi başqa qadınla evlənməyə bilərdi. Ailənin bütün əmlakı patriarxın sərəncamında idi. Atanın vəfatından sonra əmlak vərəsəliklə

böyük oğula keçirdi. Ayrı yaşamaq istəyən qardaşlar bərabər pay əldə edə bilərdilər. Bacılar hər bir qardaşdan, ata əmlakının dördəbir hissəsini ala bilərdilər. Övladı olmayanın əmlakına ata və qardaşlar sahib ola bilərdilər. Ümumiyyətlə, vəərəsə olmadıqda isə, brahmanlar istisna olmaqla, vəfat edənin əmlakı şahın mülkiyyətinə keçirdi.

Manu qanunlarında cinayət və cəza məsələlərinə geniş yer verilmişdir. Hətta ayrı-ayrı cinayətlərin anlayış, ümumi prinsipləri müəyyən edilərək onların tərfi verilmişdir. Qəsdən və ehtiyatsızlıqdan törədilən cinayətlər, təkrar törədilən cinayətlər və ağır cəzaya səbəb cinayətlər dəqiq fərqləndirilirdi. Manu qanunlarında əmlak, şəxsiyyət və s. cinayət növləri təsbit edilsə də, bilavasitə dövləti cinayətlər barədə xüsusi maddələr müəyyən edilməmişdir. Brahmanların təhqir edilməsi ağır cəzalarla təqib edilsə də, suduralarla münasibətdə bu cəhət tamamilə fərqli idi. Cəzalar sərt formada işgəncə və əzab verməklə müşayiət olunurdu. Brahmanlara ölüm cəzası əvəzinə saçlarının qırılması və sürgün tətbiq edilirdi.

Xüsusi ittiham və çəkişmə prinsipi əsasında qurulan məhkəmə prosesi, cinayətkarların axtarışını həyata keçirirdi. Mülki proseslə cinayət prosesi fərqləndirilmirdi. Məhkəmə sübutları sırasında şahid ifadələrinə üstünlük verilirdi. Şahidlərin özlərinə qarşı tələblər irəli sürülürdü: doğrucu, nəfisi olmayan tamahsız, əxlaqlı və s. insanlar şahid ola bilərdilər. İşdə marağı olan, tərəflərdən birinin dostu və ya düşməni olan, qadınlar, yalan şahidlik etməkdə ifşa olunanlar, xəstəliyə tutulanlar, böyük günah işlətməmiş şəxslərə şahid olmaq qadağan edilirdi. Brahmanların şahidliyinə üstünlük verilirdi. Hər bir kasta özünə müvafiq olan atributlara and içməli idi.

2. Orta əsrlər hindus hüququnun əsas cəhətləri

XVII-XVIII əsrlərdə İngiltərə dövləti faktiki, bir qədər sonra isə yuridik baxımdan Hindistanda hakimiyyətlərini təsbit edərək, Böyük Moğollar imperiyası hökmranlığını əvəz etmişdilər. Beləliklə, Hin-

distan ərazisində öncə müsəlman hüququ, daha sonra isə Britaniya işğalı hindus hüququnun inkişafını ləngitmiş və onun dünyəvi hüquqla əvəz edilməsini şərtləndirən amillərdən birinə çevrilmişdir.

Müsəlman dövlətinin hökmrənliyi illərində yerli hindus dharmaşastralarının tətbiqi, həm əhalinin əhatə dairəsinə, həm də hüquqi münasibətlər sahəsi üzrə nisbətən kiçilmişdir. Xüsusilə də, cinayət hüququ normaları yalnız müsəlman hüququ əsasında araşdırılırdı. Yalnız 1832-ci ildə, müasir dövr hüquq normalarından geri qalan arxaik müsəlman cinayət hüququ konsepsiyası və onun tətbiqi Britaniya kolonistləri tərəfindən ləğv edilmişdir. Digər hüquq sistemlərində olduğu kimi, ənənəvi olaraq ailə-nikah və vərəsəlik hüquq sahəsində münasibətlər əgər, söhbət müsəlman dini nümayəndəsi haqqında gedirdisə ondan müsəlman hüquq normaları, hindli barəsində gedirsə hindus hüququ tətbiq edilirdi. Ümumilikdə, müsəlman işğalı ayrı-ayrı kasta və icma qaydalarına demək olar ki, toxunmamış, əvvəlki kimi pançayat (icma özünü idarəetmə orqanı) və kasta məhkəmələri olduğu kimi fəaliyyət göstərmişdilər.

Orta əsr Hindistanında qədim dharmaşastraların yenidən dərk edilməsi, tənqidi tədqiqi, onların şərh edilməsi və yeni şəraitə uyğunlaşdırılması üçün intensiv proses başlamışdır. Bu prosesin nəticəsi olaraq dharmaşastraları öyrənən nüfuzlu hindus müəllifləri tərəfindən bu və ya digər hüquq sahəsinin tənzimləmə obyektı olan predmetlərin şərh olunmasından bəhs edən, çoxsaylı hüquqi taraktatlar, komentariyalar və ya məcmuələr (nibandhlar) yaranmışdır. Komentariyalar və ya nibandhlar zaman keçdikcə indus hüququnun əsas mənbəyinə çevrilmişdilər. Nibandhları şərh edən müəlliflərin (panditçilər və ya glossatorlar, şərhçilər) diqestlərində (bölmə, hissə), dharmaşastralarda mövcud olan kolliziya, mahiyyəti aydın olmayan məsələlər, bu və ya digər hərəkətlərin təfsirinin verilməsi və s. bu külliyyatları kifayət qədər etibarlı və yüksək səviyyəli mənbəyə çevirmişdir.

VII əsrdə yaşamış erkən panditçilərdən (şərhçi) biri olan Asahaya tərəfindən, Naradasmrit dharmaşastrasının şərhinə həsr olunan

Naradabhaziya hazırlanmışdır. Panditlər tərəfindən Manu qanunları da ən çox yenidən yazılmış və qlossarlaşmaya məruz qalmış dharmashastralardan olmuşdur. Manu qanunlarının şərhinə həsr edilmiş VIII əsrə aid edilən Bharuççi, IX əsrə aid edilən Medhatithi, XII-XIII əsrlərə aid edilən Havindaraci və digər kommentarilər bu günə qədər gəlib çatmışdır. Digər məşhur dharmashastralardan olan Yadcnavalkya da dəfələrlə şərh edilmişdir.

Orta əsrlərdə Hindistanda ərazisinin bir yerində hər hansı, digər yerində isə başqa dharmashastralara və nibandhalara üstünlük verən əhəlinin müxtəlif sosial təbəqələri mövcuddur. Bu baxımdan indus hüququnda iki məktəb: Mitakşara və Dayabhaqa fəaliyyət göstərmişdir. XI əsrdə Vicnaneşvara tərəfindən yazılmış və Yadcnavalkyanın izahına həsr edilmiş Mitakşara ən geniş yayılmış komentariya olmuşdur. Məhz bu komentariyanın adı (Mitakşara) məşhur hindus hüquq məktəblərindən birinə verilmişdir. Digər hindus hüquq məktəbi olan Dayabhaqanın əsası XII əsrdə, Cmutavaxan tərəfindən qoyulmuşdur. Cmutavaxanın diqestlərində (nibandhlarında) birlikdə yaşayan böyük hindus ailələrində vərəsəlik və əmlakın bölünməsi və s. bu kimi müəkkəb hüquqi məsələlər, Mitakşaradakından fərqli olaraq həll edilirdi.

Maraqlıdır ki, həm qədim dharmashastraların, həm də orta əsrlər nibandhlarının şərhçiləri dövlət tərəfindən hər hansı bir təsirə məruz qalmamışdılar. Hindus hüququnun belə inkişaf xüsusiyyəti bir sıra səbəblərlə, o cümlədən şərhlərin yazılması padşahların özlərinin tapşırığı və sanksiyası vasitəsilə baş verməsi kimi izah edilir. Hətta bir çox komentariyalara yüksək rəngli rəsmi şəxslərin adları da daxil edilmişdir. Digər tərəfdən, Hindistanda vahid mərkəzləşmiş dövlətin olmaması hüquq partikulyarizmi aradan qaldırmağa imkan verməmişdir. Öz növbəsində nibandhların panditçiləri yeni hüquqi əsərlər yaratmaqla, hüququn ayrı-ayrı sahələri üzrə institutları şərh edərək, hindus cəmiyyətinin mütərəqqi cəhətlərinə cavab verən dharmashastraların unifikasiyasına çalışmışdılar.

Orta əsrlərdə ümumnəzəri cəhətdən dəyişilməz hesab edilən hindus dini-hüquq sistemi dolayısı yolla ictimai inkişafın ehtiyaclarına xidmət etməyə yönəlmişdir. Hindus dini-ənənəvi və müsəlman hüquq sistemlərinin təhlili göstərir ki, müsəlman hüquq sistemi müqayisəli metoddan istifadə etməklə bir müsəlman hüquq məktəbi, digər müsəlman hüquq məktəbinin təliminə iqtibas etməklə hüququn inkişafına çalışdırsa, hindus hüquq sistemi cəmiyyətin ictimai inkişaf ehtiyaclarına uyğun olaraq, adətləri öz sisteminə geniş surətdə daxil etməklə, möhkəm dini çərçivədə, onu geniş məna izah etməyə çalışmışdır. Pandtçilərin (şərhçilərin) fəaliyyətlərinin əsas istiqamətlərini dharmasastraların dini nüfuzlarından və ənənəvi hüquqi mövzularından istifadə etməklə xüsusi hüquq sahəsində aid edilən ailə-nikah, vərəsəlik, şəxslərin hüquqi statusu barədə mövcud olan ənənəvi konsepsiyanın modifikasiyasını həyata keçirmək olmuşdur. Dayabhaqa və Mitakşara məktəbləri bu missiyanı öz üzərlərinə götürərək birgə yaşayan böyük hindus ailəsinin öz daxilində, həmçinin ailə üzvləri arasında, ailə üzvləri ilə digər şəxslər və dövlət arasında göstərilən münasibətlərin tənzimlənməsinə çalışmışdılar.

Məhz orta əsrlərdə birgə yaşayan böyük hindus ailələri, bu və ya digər səviyyədə hindus hüququnun bütün əsas normalarını məzmununu müəyyən etmişdir. Orta əsrlər dövründə həm patriarxətli, həm də matriarxətli ailə icmaları mövcud olmaqda davam etmişdir. Bu ailələr üçün kollektiv əməklə məşğul olmaq və bu əməyin nəticəsi olaraq əldə edilən ərzağın (azuqənin) ailə üzvləri arasında bərabər bölüşdürülməsi xarakterik idi. Mülkiyyətə birgə sahiblik hüququna malik olmaq və təsərrüfatın birgə idarə olunması, böyük ailələrin əsasını təşkil etmişdir. Hindus hüququnun ənənəvi prinsipinə görə, daşınmaz mülkiyyət əmlak və torpaq, daimi olaraq bu ailələrin sərvəcinə qalmalıdır.

Hindus hüququnda ailənin daşınmaz mülkiyyətinin təyinatı barədə müəyyən etdiyi qaydalarından belə bir nəticə əldə edilir ki, ailə mülkiyyətinin özgəninkiləşdirilməsi məhduddur, bu mülkiyyətin bilavasi-

tə bölüşdürücüsü olan ailə başçısının hakimiyyəti isə böyüyün nüfuzuna, əcdadlara pərəstişdən irəli gələn mərasimlərin yerinə yetirilməsinə əsaslanır. Əcdadlara pərəstiş, böyük ailə icmalarının dini əsasları, onun birləşdirici başlanğıcı idi. Adaxlı oğlan və qızın ailələrində müqəddəs akt kimi dəyərləndirilən nikah və ona pərəstiş, onların ittifaqlarını ayrılmaz elan edirdi. Nikah, övladlığa götürmə, vərəsəlik institutları, bir başlıca məqsədə – əcdadlara pərəstişin fasiləsiz proses olmasına, mərasimlərin keçirilməsinə, allahlar etiqada və beləliklə də, ailənin maddi və mənəvi zənginliyinə xidmət etməyə yönəlmişdir.

Dayabhada böyük ailənin mülkiyyəti əvvəllər və indi də olduğu kimi, bölünməz olaraq ailəyə rəhbərlik edən ataya məxsusdur. Ailə başçısı, ailə mülkiyyəti üzərində qeyri-məhdud sərəncam hüququna malik olmaqla onu öz istədiyi kimi satmaq, girov qoymaq, bağışlamaq və s. hüquqları mövcud olmuşdur. Dayabhada hüququna görə, atanın sağlığında oğullar ailə mülkiyyətinə heç bir hüquq, o cümlədən atadan mülkiyyəti özgəninkiləşdirmək, bölüşdürmək və s. tələb edə bilməzdilər. Ailə başçısı olan atanın vəfatından sonra bu mülkiyyət onun birbaşa varisləri olan oğullarına keçirdi.

Mitaksara komentariyası, mülkiyyət institutu və həmvarislik hüquq münasibətləri sistemi oğullara, nəvələrə və nəticələrə, onların əcdadları olan atalarından, babalarından və ulu babalarından qalma daşınmaz əmlakın hüquqi əsaslarını müəyyən etmişdir. Bu tip ailələrə nəinki həmvarislər, eyni zamanda onların anaları və ya ögey anaları, arvadları, uşaqları (ərə getmiş qızları istisna olmaqla), dul qadınlar, həmvarislərin ərə getməyən qızları, əgər oğulları yoxdursa digər həmvarislərin razılığı ilə qanunsuz doğulmuş oğulları daxil idi. Mitaksara ənənəvi hüququ, ailə başçısının sanksiyası olmadan böyük ailələrin mülkiyyətlərinin həmvarislər tərəfindən fərdi qaydada, həttə digər həmvarislərin xeyrinə olsa belə, özgəninkiləşdirilməsini istisna edirdi. Üçüncü şəxslərin də həmvaris olmaq hüququ tanınmırdı. Lakin ailə mülkiyyətini özkəninkiləşdirmək hüququndan məhrum edilən həmvaris, nəinki digər həmvarislər (təbii ki, ailə başçısı-

nın razılığı əsasında), həmçinin də ailəni idarə edən tərəfindən ailə mülkiyyətinin özgəninkiləşdirilməsi zamanı mübahisə etmək hüququndan istifadə edə bilərdi. Var-dövlətin artması mərhələsində həmvarislər ailə mülkiyyətinin bölüşdürülməsini və ailəni idarə edənin hesabatını tələb etmək hüququna malik idilər. Həmvaris, digər həmvarislərin etiraz etmədiyi halda, ailə idarəçiliyini həyata keçirən vəzifə vakant olduqda, o bu boş yerə iddia edə bilərdi. Əslində bu prinsip etibarilə, "cəzalandırılmış həmvarislər" və ağıldankəm olanlar istisna olmaqla, bütün həmvarislərin bu vəzifəyə bərabər hüquqları mövcud olmuşdur.

Hindus hüququnda mövcud olmuş bəzi əmlak hüquqları və müqavilə növləri müasir dövrdə təkmilləşərək vestrinazasiyaya məruz qalmışdır. Damdupat və benami kontraktlarını buna nümunə kimi göstərmək olar. Damdupat girov hüququna, benami isə fidusiya və trast hüququna uyğun gəlir. Ailənin əmlak münasibətləri ilə sıx bağlı olan ənənəvi mülkiyyət hüquqlarından biri də racya institutu olmuşdur. Bu mülkiyyət vərəsəlik üzrə ailə üzvlərindən birinə verilir və digər üzvlərin hüquqları isə istisna edilirdi. Racya institutu, son orta əsrlərdə xüsusi torpaq sahibliyinin inkişafı üçün geniş zəmin yaratmışdır. Racya vərəsəliklə və əsasən də mayorat prinsipi üzrə müəyyən edilirdi.

Ənənəvi hindus hüququnda spesifik institutlardan biri kimi, məbədlərə aid edilən bütlərin (allahların) mülkiyyətlərinin mövcud olması qeyd etmək lazımdır. Bu mülkiyyət dini və xeyriyyəçilik məqsədilə verilmiş ianələr hesabına formalaşmışdır. Hindus dini mülkiyyətinin özünəməxsus və geniş yayılmış formaları, onun iyerarxiya quruluşuna malik olmaması, hinduzm çox allahlığı, bir-biri ilə rəqabət aparan caynizm, buddizm və çoxsaylı dini sektaların mövcudluğu ilə şərtlənmişdir. Lakin bu vəziyyət orta əsrlər Hindistanında dini-mədəni birliyin möhkəmlənməsinə mane olmamışdır. Hinduzmin tolerantlığı (dini dözümlük), çox ciddi sosial-kasta təşkilatı qaydaları, çevik və nisbətdən asanlıqla yeni şəraitə uyğunlaşa bilmişdir.

Allah-bütlərin məbədlərdəki mülkiyyəti, məbədin qanuni nümayəndələri olan şeybaitlər tərəfindən idarə olunurdu. Onların mülkiyyəti əbədidir və verilmiş ianələr, onu bağışlayan tərəfindən heç zaman geriye qaytarılmasını iddia edə bilməzdir. Allahlara verilən mülkiyyət devattaram (devata-ilahi, büt) adlanırdı. Adətən məbədin təsisçisi mülkiyyətin bölüşdürülməsinə özü və ya təyin etdiyi bölüşdürücü (şeybait) məsuliyyət daşıyırdı. Onun vəzifəsi büt ibadətin hansı qaydada və necə keçirilməsinə baxmaqdan ibarət idi. Bunun üçün isə xüsusi brahman-pucari dəvət edilirdi. Hindistanda orta əsrlərdə digər dini mülkiyyət forması matha (daimi monarxları olmayan məbədlər) inkişaf etmişdir. Matha məbədə onun üçün gətirilən ianələr hesabına yaşayırdı. Bu mülkiyyət formasının mövcudluğu, Hindistanda sektlər hərəkətinin geniş yayılmasına səbəb olmuşdur. Matha bu və digər dini təlimlərin (təriqətlərini) təbliğ etmək üçün xüsusi olaraq öz tərəfdarlarını (mürüdlərini) bu işə cəlb edirdi. Matha mülkiyyətinin bölüşdürücüsü qismində müvafiq dini sektanın (kastanın) başçısı və ya ali dini hakimiyyət statusuna malik olan pañçayata (özünü idarəetmə orqanı) çıxış edirdi. Əksər mathaların öz məbədləri mövcud olmuşdur. Matha eyni zamanda şeybait kimi büt-allahın mülkiyyətinin idarəedicisi və məbədin qulluqçusu ola bilərdi. Onun hüququ statusu adət hüquqları ilə tənzimlənirdi. Geniş hüquqi səlahiyyətlərə malik olan matha irsi olaraq bu vəzifəyə başçılıq və ya özünə varis təyin edə bilərdi. Matha pañçayataya seçilmək hüququna da malik idi. Mathaların qeyd etdiyimiz və demək olar ki, nəzarətsiz səlahiyyətlərə malik mövcud tipi ilə yanaşı, lokal xarakterli və iri mathaların şöbələrindən ibarət olan pithi də mövcud olmuşdur. Beləliklə, orta əsr Hindistanında dini sektalar nəinki hinduzmin, eyni zamanda dini-mədəni əlaqələrin, dini fəlsəfənin, siyasi və hüquqi fikrin inkişafında mühüm rol oynayaraq, islam dini təhlükəsi qarşısında hindus cəmiyyətinin birləşdirilməsində çox mühüm faktor olmuşdur.

3. Müasir Hindistan milli hüquq sistemi

Müasir dövrdə Hindistanda, ənənəvi hüquq (hindus, müsəlman və ya kanon) sisteminin, dini hüquqla heç bir əlaqəsi olmayan dünyəvi milli hüquq sistemi ilə əvəz edilməsi konsepsiyası həyata keçirilmişdir. Xüsusilə 1947-ci ildə Hindistanın müstəqilliyin elan edilməsindən sonra hüququn modernləşdirilməsi və unifikasiyası prosesi heç bir mane olmadan inkişaf etdirilmişdir. Məhz bu dövrdən başlayaraq Hindistanın milli hüququ, hindus hüququndan tamamilə fərqli olan müasir hüququ kimi xarakterizə edilir.

Əslində hindus ənənəvi hüququnun deformasiyası və onun tətbiqinin məhdudlaşdırılması müsəlman dövlətini və bir qədər sonra Britaniya hökmranlığı dövrlərindən başlamışdır. Onların hakimiyyətləri müddətlərində hindus dini-ənənəvi hüququ yalnız kastaların pançayətləri tərəfindən istifadə edilirdi. Dövlətin inzibati hakimiyyət orqanları və məhkəmələri tərəfindən hindus hüququnun tətbiq dairəsi məhdudlaşdırılmış və dini-etik və mənəvi sahələri əhatə etmişdir. Lakin hər iki dövlət yeni təbəələrinə öz hüquq sistemlərini, xüsusilə də ailə-nikah və vərəsəlik hüququ sahələrində zorla tətbiq edilməsinin əleyhinə olmuşdular. Hindistandakı Britaniya məhkəmələri, ingilis vətəndaşlarının mənafeyinə toxunmadığı hallarda, mübahisələrin həll edilməsində müsəlman və hindus hüququndan istifadə edilməsinə də etiraz etmirdilər. Bununla belə, ingilis hökmranlığı hindus hüququ üçün məhvədicisi olmuş və bu hüququn Avropa hüququna transformasiya olunmasına böyük təkan vermişdir. İngilis məhkəmə praktikası ənənələri və ingilis hüquqi terminologiyası bu prosesi sürətləndirmişdir. Hindus hüququ sıxışdırılaraq ictimai münasibətlərin çox dar çərçivəsində istifadəyə məhkum olunmuşdur. Beləliklə, Hindistan ərazisinin böyük hissəsində dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün əhaliyə şamil olunan dünyəvi hüquq və ondan istifadə üstünlük təşkil etmişdir.

Britaniyalıların erkən hökmranlıqları mərhələsində, hindus hüququna hörmət əlaməti olaraq onun tətbiqinə mane olmur və dharmaşastraları Hindistanda qüvvədə olan hüquq normaları kimi qəbul edirdilər. Hətta vəziyyətdən çıxmaq üçün dharmaşastraların kodifikasiya edilməsinə cəhdlər edilmişdir. İngilis məhkəmə hakimləri hindus hüququ üzrə ekspert-panditləri dəvət etmiş və mübahisə edilən məsələlərdə dharmaşastra və nibandhaların tətbiqində onların köməyindən istifadə etmişdilər. Bu proses 1864-cü ilə qədər davam etmiş və ingilis məhkəmələrinin rolu isə ondan ibarət olmuşdur ki, panditlərin fikirləri əsasında mübahisə edilən məsələlərə dair yekun hüquqi qərarı elan etsinlər. Qeyd etmək lazımdır ki, panditləri hindus hüquq normalarını səhv təfsir etməkdə və hətta onları satqınlıqda da ittiham edirdilər. Əslində hindus hüququna və panditə müraciət edilməsi prinsip etibarilə doğru deyildir. Çünki mübahisə edilən məsələnin həllini, ideallara əsaslanan müqəddəs kitablarda deyil, çevik və ədalətli qanunlarda axtarmaq lazım idi. Məhz bu amil ingilis məhkəmələrinə panditlər tərəfindən diktə edilməklə çıxarılan qərarlarla kifayətlənməməyə sövq etmişdir. Vəziyyətdən çıxmaq üçün hindus hüququ üzrə dharma kitablarının ingilis dilinə tərcümə edilməsi və məhkəmə praktikası məcmuəsinin hazırlanması prosesi başlamışdır. Lakin dharmaşastraların maksimum yarıya qədərini tərcümə etmək mümkün olmuşdur. Sanksiyalaşdırılmış normaların çoxu köhnəlmiş olduğundan yeni tələblərə cavab vermirdi. Hindus adət hüquqlarından istifadə isə, avropalılar üçün çətin başa düşülən və mürəkkəb idi. İngilis hüquqsünasları xüsusi metodlarından istifadə etməklə, Hindistanda məhkəmə presedentlərinin nüfuzlarını qaldırmışdılar. Halbuki hindus hüquq ənənələrində heç vaxt bu metoddan istifadə edilməmişdir. İngilis hüquqsünasları, həmçinin bilərəkdən hindus hüququnu dəyişərək, öz hüquqi düşüncələrində hindus cəmiyyətində bu qərarların daha yaxşı başa düşüləcəklərini güman etmişdilər. İngilis hüququ Hindistan hüququna yeni "sübutlar hüquq" təqdim etməklə hindus hüququnun tətbiq şəraitini dəyişmişdir. İngilis hüququ normaları ailə

əmlakı mülkiyyətçiləri arasında və ya hindus xeyriyyə təsisatlarında münasibətləri tənzimləyirdi. Birinci halda ingilislər benami anlayışının təfsirini təhrif edir, ikinci halda isə hindus xeyriyyəçilik (devattaram) anlayışının məqsədi və ondan irəli gələn hindus hüquq dharma-sının mənasını anlama bilmirdilər. Hindus hüquqşünasları bu baxımdan bir sıra modernləşməni, ailə mülkiyyətinin tənzimlənməsinə dair məhkəmə praktikasına edilən dəyişiklikləri qəbul etmirdilər. Hindistan hüquqşünasları dəyişməz hindus hüququ prinsiplərindən biri olan atanın borcunun oğlu tərəfindən ödənilməsi qaydasının olduğu kimi saxlanması ideyasını zəruri hesab edirdilər. Bununla belə, yeni iqtisadi-ictimai münasibətlər şəraitində hindus hüququnun doğrudan da təkamülə ehtiyacı, zərurət yaranmışdır. Çünki Hindistanda reqlamentasiya edilən ailə daxili və kasta, habelə torpaqdan istifadə və və-rəsəlik sahələrindən başqa, digər hindus hüquq sahələri kifayət qədər inkişaf etməmişdir. Məsələn, borcun ödənilməməsi dharmaya görə, sadəcə olaraq, günahdır və hüquq isə dini sanksiya kimi borcluya nəinki bu dünyada, eyni zamanda həyatına son qoyulduqdan sonra o biri dünyada da buna görə cavab verəcəyini müəyyən edirdi.

Britaniya işğalı hindus hüququnun özünəməxsus inkişafı yolundan dayandıraraq, onu yeni növ münasibətlər zəminində inkişaf etməsinə vadar etmişdir. Artıq, yerli sivilizasiyaya mənsub hakimlərdə ingilis hüququ manerasından istifadə etməyə üstünlük vermələri, qaçılmaz prosesə çevrilmişdir. Çünki yerli hüquqşünaslar daha çox islahatların keçirilməsinə və mütərəqqi inkişafın qarşısını alan adətlərin yeni qanunlarla əvəz edilməsinə cəhd edirdilər. İngilislər isə hindus hüquq sahələrini əhatə edən qanunvericiliklər üzrə olduqca ehtiyatla davranaraq, yalnız kasta sisteminə aid olan bəzi normaların və ya nəinki avropalılar, artıq hindus əhalisinin qabaqcıl hissəsi üçün ədalətsiz görünən, qadınların fəaliyyət qabiliyyətsizliyi üzrə normaların dəyişdirilməsini zəruri hesab edirdilər. 1870-ci ildə qəbul edilmiş "Vəsiyyət haqqında" qanun, bu sahədə atılmış ilk addımlardan olmuşdur. XIX əsrin ortalarından obrazlı şəkildə ingilis-hind hüququ

adlandırılan istiqamət üzrə qəbul edilmiş qanunların formalaşması davam etdirilmişdir. 1872-ci ildə qəbul edilmiş müqavilə öhdəlikləri üzrə qanunda, hindus hüququna aid edilən damdupat adlanan norma qüvvədə saxlanılmışdır. Damdupat, heç bir halda borc faizinin, borcun özündən artıq olmamasını müəyyən edən normaları təsbit edirdi. Lakin ümumilikdə, XIX əsrdə hindus hüququnun tam modernizasiyası və kodifikasiyası baş vermədi və 1833-cü və 1861-ci illərdə başlanılan işlər davam etdirilmədən yarımçıq qalmışdır.

Britaniya hökmranlığı illərində Hindistanda, dini və ya tayfa adətləri ilə bağlı olmayan hüquqi normalar kompleksini özündə birləşdirən ərazi-partikulyar hüquq (lex loji) inkişaf etməyə başlamışdır. Lex loji hüququ (vaxtilə Roma imperiyasında gəlmə əhaliyə tətbiq edilən "cus gentium" hüququ kimi) hindus hüquq ənənələrinə zidd olsa da, müxtəlif dini konfessiyalara məxsus insanlar arasında münasibətlərin ən yaxşı tənzimləyicisi rolunda çıxış etmişdir. Lex loji hindus, müsəlman, habelə digər etnik azlıqlar arasında münasibətləri tənzimləyərək, müxtəlif faktorlarla əlaqədar olaraq, dini konfessiyalar arasındakı ziddiyyətlərin zəifləməsi səbəbindən və 1833-cü ildən Hindistanın avropalılar üçün açıq olmasından sonra daha möhkəm mövqə əldə etmişdir. Digər tərəfdən, nəzəri cəhətdən hindus və müsəlman hüququ, istənilən növ münasibətləri tənzimləmək hüququna malik olsalar da, faktiki olaraq onların özündə böyük boşluqlar mövcud olmuşdur. Hindistanın inkişafı tələb edirdi ki, ümumi olaraq həm müsəlmanlar həm hinduslar və həm də digər dinlərə ibadət edən əhali arasında yeni növ münasibətləri tənzimləmək üçün ərazi hüquqi yaradılmalıdır.

Prezidensiya adlanan (Bombey, Kalkuttə və Mədrəs) ərazilərdə, 1726-cı ilə qədər İngiltərə kral məhkəmələrində mövcud olan qaydalar, yəni ingilis hüququ olduğu kimi tətbiq edilirdi. Lakin iki hal istisna edilməklə qaydalar tətbiq edilirdi: birincisi, ingilis hüququ o halda tətbiq edilirdi ki, yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən bu və ya digər hər hansı bir məsələ barədə rəqlamentasiya müəyyən edilməmişdir və

ingilis hüququ, xüsusi Hindistan şəraitində ingilis hüququnu tətbiq etmək mümkün olduqda ondan istifadə edilsin. Və nəhayət, ingilis məhkəmələri o halda səlahiyyətləri olurdular ki, mübahisə edən tərəflərdən biri mütləq ingilis olmalıdır və ya hər iki tərəf (ingilis olmayanlar üçün) bu məhkəməni səlahiyyətli hesab edir. 1781-ci ildən ingilis ümumi hüquq məhkəmələrinin səlahiyyətləri bütün mübahisələrə şamil olunurdu. Lakin qeyd edilirdi ki, müsəlmanın və ya hindusun maraqlarına toxunan xüsusi hüquq münasibətləri sahəsinə aid edilən mübahisələr, müvafiq olaraq müsəlman və hindus hüququ vasitəsilə həll edilə bilər. Bununla belə, prezidensiyalar ingilis hüquq mənbələrinə istinad etməklə, "hibrid" ingilis-hind hüququnun əsasını qoymuşdular.

Prezidensiyalardan kənarda qalan Hindistan əraziləri mofussil adlanırdı. Bu ərazilərdə yaradılmış məhkəmələr orqanları kral məhkəmələri deyil, Ost-hind şirkətinə (East India Company) aid edilən mülki işlər üzrə məhkəmələr olmuşdular. 1765-ci ildən bu şirkət Moğol imperatoruna illik ödənc verməklə, vergiləri toplamaq və məhkəmə təşkil etmək səlahiyyəti əldə etmişdilər. Ost-hind kompaniyasının göstərilən statusu, 1865-ci ilə qədər, Hindistanın idarəçiliyinin birbaşa Britaniya taxt-tacına verilənə qədər davam etmişdir. Hindistanın mofussil ərazilərində əvvəllər olduğu kimi vərəsəlik, nikah, kasta və digər institutlar hindus hüququ və ya müsəlman hüququ ilə tənzimlənirdi. Digər hüquq sahələri üzrə ədalət və vicdan prinsiplərinə (principles of custice and good consience) əsaslanan məhkəmələr mövcud olmuşdur. Belə ki, 1781-ci ildə Benqal, Bihar və Orissa əyalətləri üçün təsis edilmiş mülki işlər üzrə (Ədalət Divanı Sədrliyi) və cinayət işləri üzrə (Ədalət Nizamı Sədrliyi) iki ali instansiyalı məhkəmələr fəaliyyət göstərmişdir. 1861-ci ildə Hindistanın bütün ali məhkəmə sisteminin yenidən təşkil edilməsinə dair qəbul edilmiş Qanunda, hər iki instansiya olduğu kimi saxlanılmışdır. Beləliklə, mofussulda müsəlman və hindus hüququ ilə yanaşı, prezidensiyalarda olduğu kimi, hər iki dini hüququn tənzimləmə obyektindən kənarda qalan sahələr üzrə, ingilis ümumi hüququ tətbiq edil-

mirdi. Məhkəmə hakimləri vəziyyətdən çıxmaq üçün mübahisələrin həllində ədalət və vicdan prinsiplərinə daha müvafiq olan qərarı qəbul etməyə çalışırdılar. Digər tərəfdən köməyə, ingilis ümumi hüququnu heç də yaxşı bilməyən və hüquqşünas olmayan Ost-hind kompaniyasının vergi məmurları (Revenue Officers) gəlirdilər. Onlar isə prinsip etibarilə müvafiq dini konfensiyaaya aid olduğunu nəzərə almaqla, adət hüquq normaları və ya ümumi ədalət prinsiplərinə müvafiq olan normalara üstünlük verirdilər.

XIX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq ədalətin və ölkənin inkişafı naminə, artıq ingilis-hind hüququ adlanan hüququn unifikasiyasına, ingilis ümumi hüququnun resepsiyası da daxil olmaqla onun sistemləşdirilməsinə, sadələşdirilməsinə və modernləşdirilməsinə yeni cəhdlər edilir. 1833-cü ildə general-qubernator yanında yaradılmış 3 nəfər tərkibdən ibarət olan Şuraya, Hindistanın idarə olunmasında ona kömək edən və mahiyyət etibarilə ədliyyə naziri funksiyasını icra edən hüquqşünas daxil edilmişdir. Bentamın (utilitarizmin görkəmli nümayəndəsi) qızğın tərəfdarı olan Makoley bu vəzifəyə təyin edilmişdir. Sonralar lord təyin edilmiş Makoleyin rəhbərliyi ilə yaradılmış ilk hüquq komissiyası 1833-cü ildən 1840-cı ilə qədər "lex loji report" adlanan məruzə hazırlamışdır. Komissiya müsəlman hüququnu, hindus hüququnun və ərəzi hüququnun (lex loji) məcəllələşdirməsini nəzərdə tutmuşdur. Gəlmələrin qədim və mövcud adətlərə əməl etmələri xüsusi olaraq ayrıca göstərilirdi. Hələ 1790-cı il və 1827-ci il aktları ilə geridə qalmış və özbaşınalığlara yol açan cinayət hüququ sahəsində islahatlar keçirilməsi tələb edilirdi. Lakin komissiyanın hazırladığı cinayət məcəlləsi ümumi hüquq tərəfdarları tərəfindən xüsusi müqavimətlə qarşılanmışdır. Bundan başqa, hazırlanmış müsəlman və hindus hüququ məcəllələrinin layihələri də ciddi etirazlara səbəb olmuşdur.

1853-cü ildə yaradılmış ikinci komissiya hər iki layihəni rədd edərək daha münasib layihə hazırlamışdır. İntensiv fəaliyyət göstərən komissiyanın işinin sürətlənməsinə və konstitusiya əhəmiyyətli layihələrin hazırlanmasına Hindistandakı 1857-ci il üsyanı da öz təsirini

göstərmişdir. Nəticədə, 1859-1882-ci illərdə fəal şəkildə aparılmış qanunvericilik işlərinin nəticəsi olaraq bir sıra iri məcəllələr və qanunlar hazırlanmışdır. 1859-cu ildə Mülki prosessual məcəllə, 1865-ci ildə Vərəsəlik haqqında (1925-ci ildə müasir qanunla dəyişdirilmişdir) qanunvericilik, 1872-ci ildə Müqavilə haqqında (Indian Contract Act, 269 maddədən ibarətdir) qanunvericilik, 1881-ci il Qiymətli Kağızlar haqqında qanunvericilik, Mülkiyyətin keçməsi barədə 1882-ci il qanunu, Etibar edilmiş Mülkiyyət haqqında 1882-ci il qanunu qəbul edilmişdir. Frederik Pollok tərəfindən hazırlamış delik hüququ (torts) haqqında qanun layihəsi isə qəbul edilməmiş qalmışdır.

Hindistanda göstərilən qanunların qəbul edilməsində Londondan olan ingilis hüquqşünasların yaxından iştirakı, ölkədə ingilis hüququnun resepsiyasını da sürətləndirmişdir. 1858-ci ildə Moğol hökmranlığının ləğv edilməsi, Ost-Hind şirkətinin fəaliyyətinin dayandırılması və 1861-ci ildə keçirilmiş məhkəmə islahatı ingilis hüququnun resepsiyasını şərtləndirən amillərdən idi.

Britaniya hökmranlığı dövründə Hindistanda qəbul edilmiş məcəllələr və qanunlar ingilis hüquq konsepsiyasına əsaslanmışdır. Əvvəllər mövcud olmuş qanunvericiliklə kifayətlənməyərək hüququn yenidənqurulması və yeni normaların sistemləşdirilməsi baş vermişdir. Belə ki, Cinayət məcəlləsini hazırlamış müəlliflər, öz fəaliyyətlərində Fransa Cinayət məcəlləsini və Luiziana ştatının Cinayət məcəlləsini rəhbər tutduqlarını bildirmişdilər. Məhz Hindistan hüququnu məcəllələşdirən hüquqşünaslar, onların hazırladıqları məcəllələrin və qanunların hətta ingilis hüququnun təkmilləşdirilməsə də və yaxşılaşdırılmasında əhəmiyyətli ola biləcəyini qeyd edirdilər. Məsələn, müqavilə hüququna aid qanun normaları (qarşılıqlı tələblərə dair iddialar, azyaşlıların bağladığı müqavilələr, icrası mümkün olmayan formal müqavilələr, müqavilə məsuliyyəti) oricinaldan qanunvericilik aktlarına daxil edilmişdir. Həmçinin İngiltərə hüququndan tamamilə fərqli olan, ümumi hüquq qaydalarına dair anlayışın verilməsini də bu sıraya aid etmək olar. Məhz bu baxımdan, ingilis hüququ ilə

müqayisədə Hindistan hüququ mütərəqqi cəhətləri ilə fərqlənmiş və Şərqi Afrika və Sudanda mövcud hüququn məcəllələşdirilməsində nümunə olmuşdur. Bununla belə, Hindistan aparılan məcəllələşdirmə zamanı ölkənin xüsusiyyətləri nəzərə alınmışdır. Belə ki, mülki işlərin aparılması zamanı andlıların iştirakından imtina edilməsini, cinayət işlərinin araşdırılmasında andlılardan istifadə edilməsinin yalnız prezidensiyalarda məcburi qüvvəyə malik olmasını qeyd etmək olar. 1955-ci ildə isə Hüquq Komissiyası andlılar institutunun fəaliyyətini öyrənərək onu "Hindistan şəraitində inkişafı qeyri-mümkün olan ingilis institutu kimi ləğv edilməsini" tövsiyə etmişdir.

Hindistanın müstəqilliyinin elan edilməsinə qədər heç şübhəsiz ki, ümumi hüquq ailəsinə daxil idi. Bu ilk növbədə hüquqi anlayış bazası və terminoloji fondu əsasında müəyyən edilir. Məhz Britaniya hökmranlığı dövründə, Hindistan hüququ ingilis hüququndan fərqlənsə də, bütövlükdə ümumi hüquq və onun istifadə etdiyi hüquqi konsepsiyadan kənara çıxma bilməmişdir. Hətta hindus hüququ üçün xarakterik olan bir sıra əsaslardan imtina edilmiş və ümumi hüquq texnikasına üstünlük verilmişdir. Məhz inamla söyləmək olar ki, Hindistanda rəsmi olaraq presedent hüququndan istifadə olunur. 1845-ci ildən başlayaraq məhkəmə qərarlarının külliyyatları, həmçinin çoxsaylı fərdi məcmuələr dərc edilmişdir. 1861-ci ildən isə rəsmi məcmuələrin dərc olunması inzibati hakimiyyət orqanlarının vəzifələrinə aid edilmişdir. Çünki inzibati orqanlar əhalini məhkəmə praktikası və qanunvericiliklə tanış etməyə borclu idilər.

1947-ci ildə Hindistanın müstəqilliyinin elan olunması, tarixən formalaşmış dünyəvi hüquq sisteminin daha da inkişaf etdirilməsi və əvvəlki hüquq və qanunvericilik konsepsiyasının möhkəmlənməsi ilə nəticələnmişdir. 1950-ci ildə qəbul edilmiş 395 maddədən ibarət konstitusiyanın 372-ci maddəsində göstərilirdi ki, əvvəllər yaradılmış hüquq, qüvvəsini yenə də saxlayır. Hindistan 1931-ci ildə yaradılmış Britaniya Millətlər Birliyinin (1931-ci il Vestminster statutu) və ümumi hüquq ailəsinin tərkibində qalmaqda davam edir. Lakin

obyektiv səbəblərə görə, bir çox hallar üzrə bu əlaqələrdə zəif cəhətlər vardır. Belə ki, Hindistanda hər hansı icmaya (ölkədə 179 dil və 544 ləhcə var) mənsub olmaq kimi, şəxslərin hüquqi statusunu müəyyən edən faktor hələ də önəm kəsb edir. İngiltərədən fərqli olaraq Hindistan federasiyadan ibarətdir və məhz yazılı konstitusiyaya malikdir. Ümumi hüquq ailəsinə daxil olan ABŞ-la müqayisədə bir çox ümumi struktur və oxşar cəhətlər mövcuddur. Lakin Hindistanın və ABŞ-ın ştatlarının bir çox fərqli cəhətlərinə görə müqayisəsi mümkün deyildir. Təkcə ABŞ-da vahid ingilis dilinin olmasını qeyd etməklə vəziyyətə aydınlıq gətirmək olar. 22 ştatdan ibarət olan Hindistanın bəzi subyektlərində 15 rəsmi dil mövcuddur. Hind dili İttifaqın rəsmi dili kimi qəbul edilsə də onun unifikasiyası mümkün olmamışdır. Hindistanın 1950-ci il konstitusiyasının 97 maddəsində İttifaqın, 66 maddəsində ştatların, 44 maddəsində isə həm İttifaqın, həm də ştatların səlahiyyətlərinə aid edilən məsələlər göstərilmişdir. ABŞ konstitusiyası ilə müqayisədə Hindistanın federal hökuməti daha çox səlahiyyətlərə malikdir. Xüsusilə də əmin-amanlığın qorunması məqsədilə federal hökumət fəvqəladə səlahiyyətlər əldə etmişdir. Hindistanın 1950-ci il konstitusiyası, ABŞ konstitusiyasından fərqli sənəd olması isə, onun dördəbirdən əsr ərzində 40 modifikasiya dəyişikliyinə məruz qalmasındadır.

Hindistan konstitusiyasına görə, qanunların konstitusiyaya müvafiq olub-olmaması məsələsinə nəzarəti Ali Məhkəməyə həvalə edildirdi. Bəzi parametrlərinə görə, məsələn, ABŞ konstitusiyasındakı kimi, Hindistan konstitusiyasında da qanun qarşısında hamının bərabər olması təsbit edilsə də, əmlaka sahib olmayan əhali kateqoriyası və xüsusi statusa malik kastaya daxil olan vətəndaşlar üçün fərqli qaydaları nəzərdə tuturdu. O dövrdə bu təxminən əhalinin 40 faizinə şamil edilmişdir. Hindistan əhalisi dözümlü xalq kimi xarakterizə edilir və XX əsrdə ölkənin liberalizm və sosializm arasında tərəddüd etməsi, hər iki inkişaf yolu tərəfdarlarının barışdırılması və s. ölkə daxili labüd prosesə çevrilmişdir.

XX əsrin ortalarında müstəqilliyini əldə etmiş çox böyük əraziyə və əhaliyə malik olan Hindistanda, İngiltərədən fərqli olaraq mərkəzləşdirilmiş məhkəmə sistemi olmamışdır. Hindistanda federal məhkəmə sistemi olmasa da, Nyu-Delidəki federal Ali Məhkəmə istisnaqlıq təşkil edir. Onun tərkibinə Ali Məhkəmənin sədri (Chief Custic of India) və 13 nəfər üzv daxildir. Ali Məhkəmə hakimləri intensiv məsləhətləşdirmələrdən sonra, lakin parlamentin müzakirəsinə vermədən ölkə prezidenti tərəfindən təyin edilir. Ali Məhkəmənin əsas funksiyası konstitusiyaya əməl edilməsinə nəzarət etməkdən ibarətdir. Federasiya və ya ştatların qanunlarının konstitusiyaya uyğun olub-olmaması mübahisələndirmək Ali məhkəmənin səlahiyyətinə daxildir.

İngiltərədə olduğu kimi, Hindistanda da məhkəmə hakimiyyətinin əhəmiyyəti və rolu çox böyük olmuşdur. Hindistanda hüququn ümumi və xüsusi hüquqa bölgüsündən imtina edilmişdir. Hindistan hüquqşünaslarının və hakimlərinin psixologiyası, ingilis hüquqşünaslarının psixologiyası kimidir. Hakimlər iddiaçının adı şəxslər və ya inzibati hakimiyyət orqanlarının nümayəndəsi olmasından asılı olmayaraq bütün prosessual işlərə eyni nəzarəti həyata keçirirdilər. İngiltərə hüququ ilə Hindistan hüququnun oxşar cəhətləri çox olsa da, kifayət qədər fərqli cəhətləri də mövcuddur. Belə ki, Hindistanda İngiltərədə olduğu kimi hüququn ümumi və ədalət hüququna bölgüsü təşəkkül tapmamışdır. Çünki Hindistanda ədalət hüququ normalarını tətbiq edəcək xüsusi məhkəmələr yaradılmamışdır. Eyni məhkəmələr həm ümumi hüquq və həm də ədalət hüququ normalarını tətbiq edirdilər. İngiltərədə 1873-1875-ci illər məhkəmə islahatından sonra məhkəmə sisteminin birləşməsi kimi, əvvəlcədən Hindistanda vahid məhkəmə qaydaları tətbiq edilmişdir. Məhz ədalət hüququ Hindistanda, ümumi hüquqa qarşı deyil, elə ümumi hüququn tərkibində formalaşmışdır.

X MÖVZU: ÇİN ƏNƏNƏVİ HÜQUQ AİLƏSİ

1. Çin dini-etik ənənəvi hüququnun formalaşması və inkişafı

Qədim Çinin ictimai quruluşu və hüquq konsepsiyası ənənəsi heç bir xarici müdaxilə olmadan özünəməxsus formada inkişaf etmiş və proses XIX-XX əsrlərə qədər davam etmişdir. Bu konsepsiyanın fundamental ideyasını kosmoqonik quruluşu əhatə edən torpaq, səma və insanlar haqqında əhkam təşkil edirdi. Kosmoqonik quruluşda torpaq və səma dəyişməz qanunlara tabedir, insanlar isə öz hərəkətlərinin sahibi olmaqla, davranışlarından asılı olaraq dünyada sülh və ya əksinə, hərəc-mərclik bərqərar olacaqdır. Cəmiyyətdəki harmoniya insanların xoşbəxtliyindən və dünyadakı tarazlıqdan asılıdır və bu harmoniya iki aspektdən təqdim olunur: insanlar və təbiət arasındakı harmoniya və buna müvafiq olaraq insanların təbii qaydalara uyğun davranışı göstərilir. Birincisi, təbiətdəki harmoniya təmin edilərkən bir sıra xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır. Belə ki, epidemiya, məhsul qıtlığı, daşqın və zəlzələ, habelə şəxsi və ictimai plandan bu və ya digər xoşagəlməz hərəkətlərdən yayınmaq üçün, planetlərin düzülüşü, ilin mövsümü və s. diqqət vermək lazımdır. Təbii qaydalara müvafiq olaraq hökmdarlar həyatda daha çox nümunə göstərməlidirlər. Bu onların əsas vəzifəsidir. Praktiki biliklə müqayisədə xeyirxahlıq və məna-viyyət hökmdarların çox mühüm keyfiyyət göstəricisi olmalıdır. İkinci, insanlar arasında münasibətlərdəki harmoniya, qədim Çin dini-etik davranış konsepsiyasının çox zəruri elementlərindəndir. Burada, ictimai münasibətlərin ön planında barışıq və konsensus olmalıdır. Məhkum etmədən, sanksiyadan, çoxluğun çıxardığı qərardan uzaq olmaq tövsiyə edilir. İnsanlar arasında narazılıq, inciklik həll edilmədən (məhkəmə sanksiya təbiiqi nəzərdə tutulur), sanki öz-özünə "ərimə-

lidir". Təklif olunan həll variantı sərbəst şəkildə hamı tərəfindən və ədalətli qərar kimi qəbul edilməli və bu zaman heç kim "sifətini" itirməməlidir. Cəmiyyətdə ön planda dövlətin məcburetmə hakimiyyət aparatı deyil, tərbiyə etmək və inandırma olmalıdır.

Qədim Çin ənənələri hüququn ciddi, həm də abstrakt ideyalarına mənfi münasibəti ilə xarakterizə edilir. İnkişaf edən hüquq nəyi tələb edirsə, qoy etsin. Bunun çinlilərin düşüncələrində kök salmış ənənələrə, konfutsiçilikdən irəli gələn etik-davranış qaydalarına heç bir aidiyyəti yoxdur və ya onlar hüquq norması ilə əvəz olunmamalıdır. Qədim çinlilər hüquqşünaslara etibarsızlıqla yanaşırdılar. Çünki hüquqşünaslar abstrakt normalarla kompromis əldə olunmasına mane olurdular. Onlar bunu istəyib və ya istəməmələrindən asılı olmayaraq, ləyaqətli görünməyən davranışları, cəmiyyətin maraqları ilə bir araya sığmır. İstənilən halda konkret çıxarılmış qərar ədalətin və humanist hisslərin tələblərinə cavab verməli, hər hansı bir hüquqi konstruksiya ilə məhdudlaşmamalıdır. Məsələn, zərərin ödənilməsi borclunun çiynlərinə yükləməklə onun ailəsinin müflis olmasına gətirib çıxarmamalıdır. Beləliklə, çin hüquq düşüncəsinə görə, insan öz hüquqlarının (məhkəməsiz daha yaxşı olardı) təmin edilməsinə aludə olmamalı, razılaşmaya cəhd etməklə, eyni zamanda öz maraqlarını təmin etməyi də yaddan çıxarmalıdır.

Qədim çinlilər belə hesab edirlər ki, qanun, insanlar arasında münasibətləri həll etmək üçün heç də normal vasitə deyildir. Qanunun faydalı rolu, onun davranış nümunəsi qaydası təqdim etməsi və cəmiyyət əleyhinə çıxanlara qarşı özünü necə aparmağı xəbərdar etməklə məhdudlaşır. Lakin göstərilirdi ki, söhbət heç də qanunun hərfi mənasına istinad etməklə hərəkət etməkdən getmir. Belə ki, qanunun tətbiq edilərkən geniş azadlıqlardan istifadə edilməlidir. Ümumilikdə isə qanunun tətbiq edilməməsi və məhkəmə qərarının çıxarılmaması ideal hesab edilirdi.

Bununla belə, ənənəvi qədim Çin konsepsiyası hüququ inkar etmirdi. Lakin hesab edirdi ki, hüquq barbar tayfalar, öz mənəviyyəti-

nın qayğısına qalmayanlar, islah olunmayan cinayətkarlar və nəhayət, çin sivilizasiyasına yad olan xaricilər üçündür. Qədim Çin əfsanəsinə görə, hüquq (fa) e.ə. XXIII əsrdə barbar tayfa olan miaolar tərəfindən yaradılmış, sonralar isə bu tayfa Allah tərəfindən məhvə məhkum edilmişdir. Çin xalqı hüquqa istinad etmir və məharətlə ondan yayınır. Çinlini qanunda hansı normaların təsbit olunması maraqlandırmır. Çin ənənələrinə görə, hər bir çinli məhkəməyə müraciət etmədən, aralarındakı münasibətləri hüquq vasitəsilə deyil, onun düşüncəsinə hakim kəsilən razılıq və harmoniyanın köməyiylə həll edilməyə çalışmalıdır. Çinlinin aldığı tərbiyə bu harmoniyanı çox asanlıqla bərpa etmək qabiliyyətinə malikdir. Çünki o, mübahisənin, münaqişənin səbəblərini rəqibinin hərəkətlərində və ya şəxsi qüvvəli iradədə deyil, öz şəxsi səhvlərində, diqqətsizliyində, qayğısızlığında axtarırdı. Öz səhvlərini etiraf etmək istəyi atmosferində, hər kəsin güzəştə getməyə və vasitəçinin qarışmasına razılıq verməmək (məhkəmənin) istəyi və nəhayət, ictimai rəy qarşısında ki qorxu, bu qarşılıqlı razılığa məcburi xarakter verirdi.

Qədim Çin cəmiyyətinin hüquqa bağlılıqdan imtina səbəblərindən biri, bəlkə də birincisi, hakimiyyəti də narahat etməyən məhkəmə işinin pis təşkil edilməsi olmuşdur. VII əsrdə imperator Kan Şi bəyan edirdi: "Ölkədə məhkəmə iddialarının sayı durmadan artır, əgər insanlar məhkəməyə müraciət etməkdən çəkinməsələr, onlar məhkəmədə asanlıqla ədalət tapacaqlar. Bizim təbəələrin yarısı kifayət etməz ki, qalan yarısının mübahisələrini həll etsinlər. Ona görə də, tələb edirəm ki, kim məhkəməyə müraciət edərsə onunla amansız davranılsın. Onlarda hüquqa qarşı nifrətedici münasibət yaransın və qorxunun təsiri altında məhkəmə qarşısında dayanmamaq haqqında bir fikir formalaşsın". Çində inzibati aparat məmurlarına, eyni zamanda məhkəmələrdə hakimlik etmək həvalə edilirdi. Adətən onlar başqa əyalətdən dəvət olunur və nəinki hüququ, eyni zamanda yerli adətləri və ləhcələri belə zəif bilirdilər. Məhkəmə qulluqçuları qəsdən prosesi uzadır, çəkişən tərəflər hesabına təmin olunaraq korrupsiyaya

yol açırdılar. Çəkişən tərəflərə münasibət həmişə aşağılayıcı, prosesin nəticəsi isə şübhəli olurdu. Hətta qalib gələrək udulan proses, itirilən pulların hesabına başa gəlirdi. Bütün bunlar çinliləri məhkəməyə müraciətdən yan keçməklə, məhkəmə prosesindən kənar qaydada mübahisələrini həll etməyə sövq edən səbəblərdən olmuşdur.

Ümumilikdə, Çin hüquq sisteminin formalaşmasına iki bir-biri ilə mübarizə aparən konfutsiçiliyin etik-siyasi ehkamlarının və leqizmin siyasi-hüquqi konsepsiyasının çox böyük təsiri olmuşdur. Hər iki təlim Çin hüququnun inkişafında, onun ideya əsaslarının, prinsiplərinin, institutlarının, həmçinin hüquq tətbiqetmə mexanizmlərinin, bütövlükdə isə çinlilərin ənənəvi hüquq dərk etmələrinin müəyyən edilməsində həlledici faktor olmuşdur. Hər iki məktəbin siyasi istiqamətinin ümumi cəhətləri "rasional", "ədalətli" başlanğıca əsaslanan Çin cəmiyyəti yaratmaq olsa da, hər bir məktəb ayrı-ayrılıqda bunu fərqli formada başa düşürdü. Bu cəhət onlar arasında kəskin mübarizəyə səbəb olsa da, sonda kompromislə nəticələnmişdir.

Qədim Çin hüququnun öz inkişafında üç mərhələni fərqləndirmək olar. Şan-İn (XV-XI əsrlər) və erkən çcou (XI-III əsrlər) mərhələsində Çində ictimai münasibətlərin tənzimlənməsində etik normalar (li) və çin cəmiyyəti üzvlərinin hökmdar vana və ailədaxili məsələlərə münasibətləri başlıca rol oynamışdır. Bu normalar valideynlərə, böyüklərə ehtiram, əyanlara itaət və vana sədaqət əsasında qurulmuşdur. Bu dövrdə hüquq normaları ümumi dini-etik normalarla qarışaraq birlikdə vahid sistem təşkil etmişdir. Van hakimiyyəti möhkəmləndikcə hökmdarların sərəncamları və əmrləri tədricən böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başlamış və onların icrası məcburi təmin edilmişdir.

E.ə. VI əsrdə böyük mütəfəkkir, filosof Konfutsinin (e.ə. 551-479-cu illər) təlimi Çin cəmiyyətində möhkəm kök salaraq dərin iz buraxmışdır. Konfutsiçiliyin təklif etdiyi dini-etik qaydalarla tənzimlənən cəmiyyət uzun əsrlər boyu Çində hökmran mövqeyini saxlamış, yalnız 1911-ci il Sinxay inqilabından sonra "hüquqsuz" cəmiyyətə son qoyulmuşdur. Konfutsiçilik təliminə görə, cəmiyyətin özəyini

iyerarxiya təşkilatı quruluşuna əsaslanan ailə təşkil edir. Ailə mütləq hakimiyyətə malik olan ailə başçısı (patriarx) tərəfindən idarə olunur və ailə başçısına verilmiş geniş hüquqlara heç bir halda qarışmaq qadağan idi. İcma və dövlətin özü bu ailə modelinə müvafiq olaraq təşkil edilməlidir. Ailə kimi hər bir icmada da, ayrı-ayrı fərdlər üçün müəyyən edilmiş və onların statusuna müvafiq olan davranış qaydalarına ciddi əməl etməlidir. Subordinasiya əsasında qurulan Çin cəmiyyətində kiçiklər böyüklərə, şagirdlər müəllimlərə, əsgərlər rəislərə, bütün ölkə təbəələri isə sözsüz olaraq hökmdara tabe olmalıdırlar. Ümumi kosmoqonik cəmiyyətdə, icma üzvləri üçün müəyyən edilmiş davranış qaydaları, Çində qanuna əməl etməni əvəz etmişdir. Konfutsiyə görə, cəmiyyətdə ədalətli qaydaların təmin edilməsində əsas vasitə qanun deyil, ənənələrin qorunması və etik-mənəvi davranış normaları (li) olmalıdır. İnsanların bir-birləri ilə rəftarı təbiətdəki harmoniyaya bənzəməlidir. Bu ideal davranış qaydaları nümunəsinə hamı əməl etməli və öz növbəsində, bu nümunə hər bir insanda güzəşt etmək və kompromis hissi yaratmalıdır. İstənilən hiddət, qəzəb və zorakılığın qadağan olunması, yuxarı iyerarxiyaya tabe olmaq, onlara qarşı övlad sevgisi (syao) göstərmək konfutsiçiliyin əsas prinsiplərdəndir. Konfutsiçilik pozitiv qanunlara (faya) mənfi münasibət göstərirdi. Həm təcrübədə, həm də nəzəri hüquq düşüncəsində dövlətin verdiyi qanunlar (pozitiv hüquq), ənənəvi cəzalar, sərt cəzalar tənqid edilirdi. Konfutsiçiliyə görə, hakimiyyəti özbaşına idarə etmək qadağan olunurdu. Konfutsiçiliyin etik davranış qaydalarından tərbiyə almış idarə edənlər, müəyyən edilmiş mənəvi dəyərləri qorumaqla ilk növbədə mübahisəli məsələni aydınlaşdırmalı, sonra əmr etməli və daha sonra hakim rolunda çıxış etməzdən qabaq xəbərdarlıq etməklə cəzaya verməlidirlər. Dini-etik davranış mərasimi qaydalarına (li) ciddi əməl etmək, konfutsiçiliyi legistlərdən fərqləndirən əsas prinsiplərdən idi. Hüquqa "yad" münasibət Çin dövlətində, onun hüquq ənənələrində öz dərin izini buraxmışdır. Belə ki, Çində əsrlər boyu mütəşəkkil fəaliyyət göstərən hüquqşünaslıq peşəsi olmamışdır.

Xüsusi hüquq əsərləri, dərsliklər mövcud olmamışdır. Məhkəmə funksiyalarını yerinə yetirən məmurlar, hakim vəzifəsini tutmaq üçün təlim xarakterli ədəbiyyatlardan imtahan vermişdilər. Onlar isə hüquq bilmir və öz işlərində yuxarı instansiyalı irsən keçən vəzifələri tutan məmur kastasının məsləhətlərini rəhbər tuturdular. Qanunu bilənlərə müraciət edənlərə nifrət edilir, əgər bu müraciət olurdusa, çox gizli formada baş tuturdu. Çin tarixində hər hansı hüquq doktrinasına və ya öz elmi irsini qoymuş böyük hüquqşünasa rast gəlinməmişdir.

Qədim Çin hüququnun inkişafındakı ikinci mərhələ Çcou (e.ə. XI-III əsrlər) dövrünə aid edilən, "döyüşən şahlıqlar"ın (V-III əsrlər) mübarizəsi illərinə təsadüf edir. Bu qarışıq dövrdə mövqeləri güclənən legistlər məktəbi, cəmiyyəti təkcə insanların xeyirxah davranışları ilə deyil, qanunlara tabe olmaq və qanunlarla idarə etməyə üstünlük vermələri ilə konfutsiçilərdən fərqlənmişdilər. Çin dövlətində sabit cəza kompleksi kimi, hüququn rolu güclənir və ona böyük əhəmiyyət verildirdi. Məhz bu dövrdə legizmin ən görkəmli nümayəndəsi Şan Yanın (e.ə. 390-338-ci illər) xalqı və dövləti idarə etməyə dair legist təlimi təməllənir. Şan Yan, eyni zamanda "qanunçular" (faszya) məktəbinin banilərindən biri hesab edilirdi. Legistlər siyasətin ənənəvi əxlaqi məzmun şərhindən imtina etmiş və hakimiyyətin idarə olunması haqqında öz təlimlərini yaratmışdılar. Legistlərin baxışları Xan Feytszın (e.ə. III əsr) traktatlarında təsbit edilmiş və daimi qüvvədə olan qanunların yaradılması təkid edən prinsipə əsaslanmışdır. Hökmdarlar qanunu bilməli, təbəələr isə ona ciddi əməl etməlidirlər. Legizmin hüquq və qanun konsepsiyası bir qədər sadələşmiş görünə bilər qısa müddətdə özünü təsdiq edə bilmişdir. Legistlər qanunlara (faya) və sərt cəzalara arxalanan idarəçiliyi əsaslandırmağa çalışırdılar. Konfutsiçiliyin təsir gücünə qarşı çıxış edən Şan Yan göstərirdi ki, onlar vəzifə tuta və qanunları qoruya bilərlər, lakin onlar köhnə qanunların çərçivəsindən kənara çıxan məsələləri müzakirə etmək iqtidarında deyildilər. İdarəçilikdə sərt qanunlar, legistlərin təsəvvüründə yeganə vasitə idi. Şan Yan tərəfindən təklif edilən idarəçilik konsepsiyası ümumilikdə insan-

lara qarşı düşmənçilik, onların əqidələrinə son dərəcə mənfi münasibəti ilə fərqlənirdi. Belə ki, zorakılıq tədbirləri və sərt qanunlarla onları arzu edilən qaydada tabe etmək mümkündür.

Legistlərin "qanuni" (hüquqi) dövlət idealına görə, təbəələrin hər hansı hüquqları, qanunların hamı üçün məcburiliyi (qanun verənlər də daxil olmaqla), görülən cəza tədbirinin törədilmiş əməlin ağırlığına müvafiqliyi, yalnız təqsirə görə məsuliyyət və s. təsəvvürlər yad idi. Əslində qanun burada yalnız sırf əmr formasında çıxış edirdi və onun məzmunu hər cür özbaşına göstərişlərlə tamamlana bilirdi. Belə vəziyyətdə insanlara istənilən sanksiya tətbiq edilirdi. Legistlər idarəçiliyin təşkilində preventiv (qabaqlayıcı) cəzalarla yanaşı, kollektiv məsuliyyət prinsipinin tətbiqinə də mühüm əhəmiyyət verirdilər. Legistlərin fikrincə, bu prinsip ailə-icma əlaqələri ilə əhatə olunan insanların dairəsindən kənara çıxır (konfutsiçilikdən fərqli olaraq) və bir neçə icmanın (həyətin), beşhəyətin, onhəyətin birliklərinə şamil olunur. Beşhəyet prinsipi daxilində təbəələr total (kütəvi) qarşılıqlı təqib, bir-birini izləmək, bir-birinin hərəkətlərinə göz qoymaq və bu barədə dövlət orqanlarına xəbər vermək məsuliyyəti əsasında mərkəzləşmiş dövlətin möhkəmlənməsinə xidmət etmiş olurdular. Məhz təbəələrin bir-birinin ardınca total qarşılıqlı təqib sistemi, mərkəzləşmiş dövlətin möhkəmlənməsində mühüm rol oynamış və Çində dövlət idarəçiliyi və qanunvericilik təcrübəsinin sonralar mühüm tərkib hissəsi olmuşdur.

Legizm e.ə. III əsrin ikinci yarısında, birinci Çin imperiyası (Sin Şi xuandi) olan Sin şahlığının (e.ə. 221-207-ci illər) rəsmi ideologiyasına çevrilmişdir. Bu dövrdə iki bir-biri ilə rəqabət aparən ideologiyaların mübarizəsi nəticəsində qədim Çin hüququnun ənənəvi cəhətləri və əsas institutlarının təşəkkülü və inkişafına yeni impuls verilmişdir. Sin şahlığı dövründə hakimiyyətə gələn legistlər, zorakı metodlardan istifadə etməklə insanların düşüncəsindən konfutsiçilik ehkamlarını çıxarmağa, onun tərəfdarları və daşıyıcılarını təqib etməyə, kitablarını yandırmaqla öz hüquqi baxışlarını həyata keçirməyə başlamışdılar. La-

kin legistlərin baxışları çin əhalisinin böyük əksəriyyətinin düşüncəsində yad olaraq qalmışdır. Çünki legizm düşüncələrdə kök salmış ənənəvi baxışlara hədd zidd olduğuna görə, yalnız müvəqqəti müvəfəqiyyət qazana bilmişdir. Legistlərə Çində daimi qüvvədə olan hüquqi normaları və suveren qanunları təsbit etmək müyəssər olmadı.

Xan imperiyasının hakimiyyəti (e.ə. 206- b.e. 284-cü illəri) dövründə konfutsiçilik yenidən formal üstünlük əldə edir və onun legizmlə birləşməsi, qarışması baş verir. Məhz bu dövrdən başlayaraq Çin hüququnun inkişafında yeni daha uzun mərhələ başlayır və konfutsiçilik ideyaları bu mərhələdən başlayaraq XX əsrə qədər hökmran mövqeyini qoruyub saxlaya bilmiş, pozitiv hüquq isə ikinci dərəcəli rolə malik olmuşdur. Konfutsiçiliyin formal qələbəsi və hər iki təlim ideyalarının birləşərək bir-birlərini tamamlaması, yeni ortodoksal Xan dövrü konfutsiçiliyin formalaşması ilə nəticələnir. Yeni şəraitdə ortodoksal konfutsiçiliyin əsas təyinatı, o dövrün bilikləri mövqeyindən dərk edilməklə, mövcud sosial-iqtisadi və siyasi qaydaları, qədim Çin cəmiyyətinin qorunması və fəaliyyət göstərməsi üçün ən ağıllı forma kimi qəbul edərək, ona bəraət qazandırmaq və əbədiləşdirmək olmuşdur. Bu ideologiyanın dominatlıq edən ideyası konfutsiçiliyin insanların sosial, silki, rütbə müxtəlifliyi, habelə ailədə, cinsdə, yaşlarında olan fərqlərindəki bərabərsizlik idi. Cəmiyyət üzvləri arasındakı bu sarsılmaz müxtəliflik, insanların icma və ailə daxilindəki davranışlarının reqlamentasiyası, çox ciddi rəsmi mərasim qaydalarına əsaslanmış və etik-mənəvi normaların (li) köməyi ilə təmin edilmişdir.

Ortodoksal konfutsiçilik qanunları, şiddətli cəzaları rədd etməməklə yanaşı, sərt olmağın və mərhəmətin qarşılıqlı fəaliyyətini təqdir edirdi. Bu yanaşmadan məlum olur ki, ortodoksal konfutsiçilikdə mənəvi dəyərlər və hüquq üst-üstə düşür. Mənəviyyat etik-davranış stereotipi yaratdığı halda, hüquq cəzanın köməyi ilə mənəviyyatdan yayınmağı qadağan edir. Beləliklə, göründüyü kimi, mənəviyyat haqqında hökmranlıq edən yeni normalar, ortodoksal konfutsiçilik tərəfindən artıq bundan sonra güc vasitəsilə təmin ediləcək və qanu-

nun (fa) bütün ciddiliyi ilə cəzalandırılacaqdır. Buna müvafiq olaraq ortodoksal konfutsiçilik formulası müəyyən edirdi: harada ki "li" kifayət etmir, "fa" tətbiq etmək lazımdır və ya "fa" tətbiq edilənə "li" aid edilə bilməz və ya "li" tətbiq ediləni "fa" ilə cəzalandırmaq olmaz. Konfutsiçiliklə legizmin birləşməsi, "li" normalarından yayınmamağın zəruriliyini və onun formalizmini daha da artırmış, hüquqa isə saysız-hesabsız kanonlaşdırılmış normaların daxil edilərək sistemləşdirilməsi və möhkəmləndirilməsini təmin etmişdir.

2. Qədim və orta əsrlərdə hüquq sahələrinin inkişafı

Qədim Çin tarixi ənənələrinə görə, ilk yazılı qanun Şan dövründə meydana gəlmişdir. E.ə. X əsrdə Çcou dövründə isə, guya 3 min maddədən ibarət olan Çin cinayət məəcəlləsinin mövcud olduğu güman edilirdi. Əslində faktiki olaraq yazılı qanunların meydana gəlməsi e.ə. VI-V əsrlərə, Çin cəmiyyətinin sosial təbəqələrə bölünməsinin güclənməsindən sonrakı dövrə aid edilir. E.ə. VI əsrdə Lu şahlığında torpaq vergisi münasibətlərinə aid olan ilk yazılı qanunlardan birində, icma mülkiyyətinin ləğv edilməsi və xüsusi torpaq sahibliyinin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. E.ə. V-VI əsrlərə aid edilən ilk yazılı qanun killiyyatlarından olan "Vey şahlığının qanunlar kitabı", əcdadlardan qalma hüquq ənənəsi hesab edilir və Li Fue tərəfindən ayrı-ayrı şahlıqlarda qəbul edilmiş hüquqi qaydalarında bəhs edirdi. Bu qanun külliyyatları Xan dövründə qanunların bərpa olunması praktikasında, yeni məəcəllələrin hazırlanmasında və qanunların şərh olunmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Lakin mövcud qanun külliyyatları heç bir halda icma adət hüquqlarını, xüsusilə də torpaq mülkiyyət münasibətlərinin tənzimlənməsi ilə əlaqədar adət hüquq normalarını sıxışdırıb aradan çıxara bilməmişdir. Ələlxüsus da, konfutsiçiliyin möhkəmlənməsi və onun ümumqəbul edilmiş etik davranış qaydalarının Çin cəmiyyətinin həyatı fəaliyyətinin tənzimlənmə-

sində başlıca yer tutması, yazılı qanunların ölkədə hər hansı ciddi dəyişiklik etməsinə gətirib çıxarmamışdır.

Orta əsrlər Çin hüququnun inkişafı əsasən cinayət hüququ sahəsində, həmçinin də silki rütbələrin verilməsi və əhəlinin vergi münasibətlərinin tənzimlənməsi üzrə məsələləri əhatə etmişdir. Erkən orta əsrlərdən başlayaraq ayrı-ayrı sülalələrin adları ilə məşhur olan məcəllələr də geniş yayılmışdır. Adətən bu sülalələrin varisləri bu məcəllələrə əlavə və dəyişikliklər etmələri ilə də fərqləndirilirdi. Xan dövründən başlayaraq ənənəvi-hüquq normasının nüvəsi olan lüy, yeni forma lin də əlavə olunur. Tədricən lüy və lin arasında hüquq sahələrinin tənzimlənməsində bölünmə, ixtisaslaşma baş verir və lüy yalnız cinayət, lin isə inzibati hüquq sahəsini tənzimləyirdi.

VI əsrdə Suy sülaləsinin, VII əsrdə isə Tan imperiyasının qanunlar külliyyatları sistemləşdirilmişdir. XI əsrin sonlarında qanunların kvalifikasiya etmək üçün Çində xüsusi büro yaradılmışdır. Büro tərəfindən "900 maddədən ibarət qanun külliyyatı" yenidən işlənərək nəşrə hazırlanmışdır. XIV əsrdə Min sülaləsinin qanunları külliyyatı, özündə əvvəlki qanunlar üzərində işləyərək, yeni Min sülaləsi külliyyatını (Da-min lyuy) dövrüyyəyə buraxmışdılar.

1644-cü ildə Çində hakimiyyəti zəbt etmiş mancur sülaləsi, Sin qanun (Da-sin lyuy) məcəllələrini hazırlamışdır. 1647-ci ildə hazır olan məcəllə Min sülaləsinin qanunlarını əvəzləmiş, lakin onun əsas maddələrini, xüsusilə də cinayət hüququ (lüy) sahəsindəki mövcud müddəalarını dəyişməmişdir. Ümumiyyətlə, Sin imperiyası (1644-1911-ci illər) dövründə Çində iki sistemləşdirilmiş qanun məcəllələri mövcud olmuşdur. Birinci külliyyat dövlət və inzibati hüquq normalarını sistemləşdirən Da-sin hueydyan, ikincisi isə cinayət, mülki və ailə hüququ münasibətlərini sistemləşdirən Da-sin lyuy adlanırdı. Birinci külliyyatda dövlət təsisatları və hökumət idarələrinin fəaliyyətini tənzimləyən göstərişlər təsbit edilmişdir. İkinci sistemləşdirilmiş qanun məcəlləsi isə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Min sülaləsinin qanun külliyyatına, Böyük Sin sülaləsinin qanun və qərarlarının (li) daxil edildiyi, 7

bölmədən ibarət olan Da-sin lyuy məcəlləsi idi. Min və Tan məcəllələrindən bəhrələnən Sin (mancur) imperiyası qanunlar külliyyatı XX əsrin əvvəllərinə qədər Çində qüvvədə olmuşdur. Da-sin lyuy məcəlləsinin bir çox müddəaları 5 may 1931-ci ilə qədər Çində qüvvədə olmuşdur. Da-sin hueydyan (dövlət və inzibati hüquq) külliyyatı isə Çinin respublika elan edilməsindən sonra qüvvədən düşmüşdür.

Çin ənənəvi pozitiv hüququ, əsasən cinayət hüququ sahəsinin inkişafı üzərində qurulmuş, onun normaları isə digər hüquq sahələrinin inkişafını müəyyən edərək onları əlaqələndirmişdir. Məhz cinayət hüquq normaları ailə-nikah, mülki münasibətlər və s. sahələrin tənzimlənməsinə nüfuz etmişdir. Bu baxımdan Çin hüquq sahələrini, institutlarını öyrənmək üçün ilk növbədə cinayət hüquq normalarını mənimsəmək olduqca zəruridir. Digər tərəfdən cinayət hüququnun aparıcı mövqeyə malik olması, konfutsiçiliyin və legizmin çox əsrlik mübarizəsinin daha aydın mənzərəsini yaratmaqla nəyin yaxşı hüquqi idarəçilik vasitəsi: etik normalar (li) və ya sərt cəzaların (sin) olmasını müəyyən etməyə imkan vermişdir.

Qədim Çində cinayətin anlayış verilərkən onun, "insan iradəsində cinayət" hisslərinin təzahür etməsi ilə əlaqələndirilməsi ön plana çəkiliydi. Ənənəvi olaraq hüquqpozanlara "aşağı adam" kimi baxılırdı. Bu onunla şərtləşirdi ki, cinayətkar zərərli iradəyə malik olmaqla, əməlin xarakterindən asılı olaraq bütün dünyanın və ya mənsub olduğu sosial qrupdakı mövcud olan qaydaları və harmoniyayı "dağıda" bilər.

Qədim Çində mövcud olmuş etik-mənəvi normalara görə, cinayət əməlinin və cəza tədbirinin ağırlığı, törədilmiş cinayətə görə deyil, cinayətkarın özünün mənəvi xarakterindən və onda yaranan cinayət iradəsinin davamlılığından, intensivliyindən asılıdır.

Xan imperiyası konfutsiçiliyinin – "əgər iradə xoş niyyətlidirsə, insan qanunu pozmur" prinsipinə uyğun olaraq, cəza müəyyən edilərkən "cinayət iradəsini" nəzərə almaqla, "təqsir" anlayışının forması haqqında özünəməxsus, spesifik təlim təşəkkül tapmışdır. Çində cinayətkarın iradəsini nəzərə almağı tələb edən qayda, b.e. 120-ci ilin

də müvafiq qanunla möhkəmləndirilmişdir. Belə ki, bu qanunun tələblərinə müvafiq olaraq qəsdən və bilərəkdən (cəzalandırmaq niyyətində olmaq), ehtiyatsızlıqdan və səhlənkarlıqdan, həmçinin səhvən törədilən cinayətlər fərqləndirilirdi. Yalandan and içmək ağır cəzalara səbəb olurdu. Təsdiqini tapmayan xəbərçiliyə görə yüngül cəza verildirdi. Bədənə xəsarət yetirməklə nəticələnən cinayətlərə görə verilən cəzalar, qəsdən bu fikirdə olmaq və ya dalaşma zamanı, sadəcə, zərər törədilməsindən asılı idi. Qədim Çin hüququnda başa çatmış cinayətlərlə və cinayət iradəsinin təzahürü olan qəsd (baş çatmamış cinayət), arasında fərqləndirilmə aparılaraq, sonuncuya görə daha yüngül sanksiyalar tətbiq edilirdi. Lakin konfutsiçilik ehkamlarının təsiri ilə cinayət hüququnun ümumi prinsiplərinin tətbiq olunmasındakı deformasiya və qeyri-dəqiqlik onunla nəticələnmişdir ki, cinayətə qəsd başa çatmış cinayət əməli kimi cəzalandırılırdı. Məsələn, qan qohumunu öldürmək niyyətinə düşməyə görə ən ağır cəza verildirdi.

"Cinayət iradəsi" konsepsiyası cinayət hüququ institutlarından olan iştirakçılıq və qrup halında törədilən cinayətlərin məzmununun müəyyən edilməsində həlledici olmuşdur. B.e.-nin əvvəllərində cinayət qrupuna başçılıq edən, cinayət törətməyi fikirləşərək planlaşdıran və onun icra konstruksiyasını quran şəxsə qarşı xüsusi cinayət norması müəyyən edilmişdir. Əgər qabaqcadan bir neçə şəxslər tərəfindən razılaşdırılaraq cinayət törədilərdisə, bu qrup halında baş vermiş cinayət əməli hesab edilirdi. Əks hal olduqda isə cinayətkar qrupun iştirakçılarının hər bir ayrılıqda öz cinayət əməllərinə müvafiq olaraq cavab verirdilər. Beləliklə, digər iştirakçılarla müqayisədə cinayətkar qrupun başçısının günahlarının xüsusi olaraq fərqləndirilməsi, konfutsiçiliyin, universal cəzalar tətbiq edilməsi ideyasını müəyyən edən legistlər üzərində xüsusi qələbəsi kimi dəyərləndirilməlidir ki, bu norma hələ e. ə. 120-ci ildə yuxarıda qeyd edilən qanunda təsbit edilmişdir. Konfutsiçilik təliminin hüquqi qaydalarına (insanlara sevgi, qayğı, mərhəmət göstərmək) müvafiq olaraq təqsiri ağırlaşdıran və yüngülləşdirən hallar müəyyən edilmişdir. Bu töv-

siyələrə müvafiq olaraq 8 yaşınadək uşaqlar, 70 yaşından yuxarı qocalara və əlillərə fiziki bədən cəzaları verilmirdi. Ənənəvi Çin cinayət hüququna, öz hərəkətlərinə cavab verməyən ağıldankəm (ruhi vəziyyət) anlayış məlum deyildir.

Orta əsrlər Çin hüququ və onun sülalə məcəllələri, qədim dövrlərdən başlayaraq konfutsiçiliklə legizmin sintezindən ibarət olan ideologiyanın stereotiplərinin, hələ də çinlilərin düşüncəsinə kütləvi şəkildə qalmaqda davam etməsi ilə xarakterizə olunurdu. Bu stereotiplər çinlilərdə etik normaların (li) və sərt hüquq normalarının (fa) effektiv qarşılıqlı fəaliyyətinə olan inamında möhkəmlənmişdir. Ənənəvi hüququ son olaraq təsbit edən Tan külliyyatında konfutsiçiliyin etik normalarına 60 tərkibdə müraciət edilmişdir. Bununla yanaşı, legizmin tələblərinə müvafiq olan və kollektiv məsuliyyət prinsipindən irəli gələn xəbərcilik və s. görə mükafatlandırmaq da, diqqətdən kənarda qalmamışdır. Digər tərəfdən yenə də, legizmin xarakterinə müvafiq olaraq sintez edilmiş qanunlar şəxsiyyət azadlıqlarının tənzimlənməsinə və qorunmasına deyil, daha çox repressiyalarla, sanksiyalarla ənənəvi hüququn böyüklərə itaət, hökmdarların iradəsinə tabe olmaq və s. bu kimi məqsədlərə xidmət edirdi.

Beləliklə, Çin hüquq mədəniyyətində daha çox inkişaf etmiş cinayət hüququnun aparıcı, dominat rola malik olması barədə hüquqi düşüncə formalaşmışdır. Çin cinayət hüququnun əsas, dominatlıq edən normaları isə nəinki baş vermiş cinayət əməlinə görə, hətta etik-mənəvi normalarının sadə pozulmasına görə tətbiq edilirdi.

Çin qanunvericiliyi, o cümlədən Tan külliyyatı zəruri müdafiə institutu haqqında hər hansı işlənilib hazırlanmış normalara malik olmamışdır. Lakin öz atasını, anasını, babasını, nənəsini və s. hücumlardan müdafiə edən oğul, nəvə və s. kəsləri cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməkdən azad edən normalar mövcud olmuşdur. Çin qanunvericiliyi isə XX əsrə qədər "oğulluq borcunu yerinə yetirmək şərəfi" adlanan göstərilən hüquq normalarını qüvvədə saxlamışdır. Zəruri müdafiə hərəkətlərinin ən pis nəticələri, o cümlədən hücum edə-

nin öldürülməsi də daxil olmaqla, cinayət məsuliyyət yaratmırdı. Çünki bu qətl onu törədənin "cinayət iradəsindən" kənar baş vermişdi. Eyni zamanda öz ağasının göstərişi ilə oxşar hərəkətlər etmiş nökrələr, cinayət törətmiş ailə üzvünü gizlədən qohumlar və yaxın qohumlarının cinayət əməlləri barədə xəbərçilik etmiş şəxslər də məsuliyyətdən azad edilirdilər.

Tan məcəlləsində üç kateqoriya daxil olan şəxslərin törətdikləri cinayət əməllərinə görə verilən cəzalar yüngülləşdirilirdi. Bu kateqoriyaya qocalar, uşaqlar və əlillər aid edilirdilər. Uşaqlar çox vaxt törətdikləri cinayətə görə, köləliyə satılmaq təhlükəsi ilə qarşılaşırdılar. Qadınlar üçün ölüm cəzası nəzərdə tutulsa da, köləliyə satılmaq təbiiq edilmirdi. Hamilə qadınlara uşaq doğduqdan 100 gün sonra cəza icra edilirdi.

Çin ənənəvi hüququnda, konfutsiçiliyin etik-mənəvi qaydaları kontekstində, cinayətlərin ictimai təhlükəliliyindən asılı olaraq, qərinələrdən keçib gələrək əsrlər boyu davam etmiş "10 pis əməl" (cinayət əməli) konsepsiyası formalaşmışdır. Bu konsepsiyaya müvafiq olaraq cinayətə sui-qəsdin obyektı kimi mərasim qaydalarının pozulması, yəni oğulların itaət etməməsi, böyüklərlə razılaşmamaq və s. əməl hesab edilirdi. Çünki Çin ənənəvi hüququ konkret cinayət əməlinə görə mühakimə etməklə yanaşı, adətlərin və konfutsiçiliyin nəzərdə tutduğu kimi, "li" qaydalarının pozulmasına görə də məsuliyyət müəyyən edirdi. Məsələn, adi vəziyyətdə yaşda kiçik olan tərəfindən törədilən cinayətə görə, konkret cinayət əməlindən çox, onu, etik qaydaları pozaraq özündən böyüyə əl qaldırdığına görə mühakimə edirdilər. Bu vəziyyət məhkəmələrə cinayətin ağırlıq dərəcəsindən asılı olaraq istənilən cinayət əməlini praktiki olaraq bu və digər mərasim kateqoriyasının pozulmasına aid etməyə imkan verirdi. "10 pis əməl" konsepsiyasının özünəməxsus xarakteri əsrlər boyu Çində yüksək dəyərləndirilmiş, lakin bununla yanaşı "10 pis əməl" yazılı qanunların, hüquq normalarının, hüquq texnikasının inkişaf etməsinin və geniş tətbiqinin qarşısını almışdır.

"10 cinayət əməli" konsepsiyasına müvafiq olaraq birinci qrup cinayətlərə imperatora zərər vura biləcək istənilən sui-qəsd hərəkətləri aid edilirdi. Bu kateqoriyaya daxil olan "pis əməllərin" əsas istiqaməti, kainatın müəyyən etdiyi təbii qaydaları pozaraq "səma oğluna" – imperatora qarşı cinayət törətmək olmuşdur. Bu planda imperator əleyhinə olan cinayətlərin digər növləri təfsir edilmişdir. Belə ki, ikinci kateqoriyaya mövcud qaydalara və mənəviyyata qarşı çıxmaq, məbədləri, o cümlədən imperatorun əcdadlarının və ya imperator iqamətgahındakı (prezidensiyasını) qəbirləri dağıtmaq kimi cinayətlər aid edilirdi. Üçüncü kateqoriya cinayətlərə imperatora, dövlətə xəyanət, düşmən tərəfinə keçmək, mühasirədə olan şəhərdən qaçmaq kimi "sui-qəsdilər, xəyanətlər" aid idi. Bu cinayətləri törətmiş şəxslər və onların ailə üzvləri, o cümlədən 16 yaşdan yuxarı oğlanların başı kəsilirdi. Ailənin qadınları isə qul qadın kimi müsadirə edilirdilər.

Dördüncü kateqoriya cinayətlər "təbə olmamaq, itaət etməmək" kimi təfsir edilərək yaxın qohumlar əleyhinə olan cinayətləri əhatə edirdi. Belə ki, babanın, nənənin, valideynlərin, böyük qardaşların, bacıların və ərin (arvadın yox) yaxın qan qohumlarının: onların valideynlərini, babalarını, nənələrini öldürmək və ya öldürmək niyyətində olmaq aid edilirdi. Beşinci "pis əməl" cinayətlərinə "ədalətsizlik, bədnam" əməllərlə (sehrbazlıq) bağlı olan və təbii qaydalar əleyhinə xüsusi qəddarlıq, amansızlıqla törədilən hərəkətlər daxil idi. Konkret olaraq bura bir ailənin üç üzvünün (əgər onlar həqiqətən cinayət törətməyiblərsə) qətlə yetirilməsi və ya meyitin doğranılması, həmçinin cadugərliklə məşğul olmaq və ya zəhər hazırlanması və onun digər şəxslərə verilməsi ilə əlaqədar cinayətlər buraya aid edilirdi. Altıncı kateqoriya cinayət əməlinə "böyük ehtiram göstərməməklə" bağlı hərəkətlər aid edilirdi. Belə ki, pəstiş ayinlərinə aid edilən əşyaların və ya imperatorun (həmçinin onun arvadının, anasının, nənəsinin) istifadə etdiyi möhürlərin oğurlanması və ya onun üçün hazırlanan yeməklərin, dərmanların keyfiyyətində səhlənkarlıq edilməsi və ya ona söyüş, qarğış edilməsi daxil idi. Özü də bu əməl-

lər yalnız və yalnız ehtiyatsızlığın (culpa leves) nəticəsi olmalı idi. Əks halda, əməl birinci kateqoriya cinayətlərinə aid edilirdi.

7-10-cu "pis əməl" kateqoriyası ailə daxilində mənəviyyatı, sosial qaydalarının qorunmasının tənzimlənməsini əhatə etmişdir. Belə ki, yeddinci kateqoriyaya daxil olan "pis əməllər" babanın, nənənin sözlünə baxmamaq, onları təhqir etmək, pis saxlamağa, valideynlərin razılığı olmadan əmlakı bölmək, matəm dövründə nikaha daxil olmaq, bu zaman matəm paltarı geyməmək və s. əxlaq-etik normalarını əhatə edirdi. Səkkizinci forma "razı olmamaq, fikir ayrılığı" – yaxın qohumlar arasında geniş spektrli münasibətləri əhatə edirdi. Belə ki, yaxın qohumu öldürmək və ya köləliyə satmaq, arvadın əri döyməsi, nəslin ahıl nümayəndəsindən şikayət etmək s. aid idi. Doqquzuncu kateqoriya "ədalətsizlik, düzgün danışmamaq" – rəsmi dövlət işində və ya ailə daxilində bir-birlərinə qarşı etikadan kənar, o cümlədən nəzakətsiz hərəkətlər etmək, həmçinin öz rəisini, komandirini öldürmək, konfutsiçiliyi tədris edən müəllimi öldürmək daxil idi. Arvadın ərinə tabe olmaması, matəm zamanı müvafiq qiyafəni geyinməməsi və s. bu kimi sosial-iyerarxiya xarakterli məsələləri əhatə edirdi. 10-cu forma qan qarışığı ilə bağlı olan, və "quşların və heyvanların" mövcud instinkt hərəkətlərinə bərabərləşdirilən "pis əməllər" kateqoriyasını tənzimləyirdi. Bu kateqoriya cinayətlər nəinki yaxın qan qohumları, eyni zamanda babanın və atanın kənizləri istisna edilməklə, yəni qohumlar arasındakı bütün nikah əlaqələrini əhatə edirdi.

Beləliklə, qədim Çin hüququnda "10 cinayət əməli" konsepsiyası bütün cinayətləri əhatə etməsə də, onun normaları sanki digər cinayətlərin, xüsusilə də şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlərin tənzimlənməsində müəyyənəddir rola malik olmuşdur.

Qədim Çində "bao" termini baş vermiş cinayət əməlinə görə verilən cəzaları əhatə edirdi. Ənənəvi hüquqda nəzərdə tutulan və fəlsəfi dərkətmə mənası daşıyan sakral xarakterli beş rəqəmi: damğalama, burunun kəsilməsi, ayağın kəsilməsi, axtalamaq və ölüm cəzası kimi sanksiyaları rəsmiləşdirmişdir. Çin hüququnda cəza hədə x-

rakteri daşıyır və zərərçəkmişlə təqsirləndirilənin sosial statusundan asılı idi. Cəza cinayətkar üçün mənəvi əzab vermək məqsədi daşıyırdı. Orta əsrlərdə cəzanın üç növü: əsas, əlavə və əvəzedici cəzalar fərqləndirilirdi. Əsas cəzalara katorqa işləri, sürgün, ölüm cəzası, çubuqla, qamçı ilə döymək cəzaları aid idi. Əlavə cəzalara cərimə, əmlakı müsadirə etmə, köləliyə satma tətbiq edilirdi. Qullar üçün sürgün və katorqa cəzaları nəzərdə tutulmurdu. Əvəzedici cəzalar əsasən imtiyazlı təbəqələrə tətbiq edilirdi. Vəzifədən, rütbədən, tituldan məhrum etmək əvəzedici cəzalara aid idi.

Məlumdur ki, ənənəvi hüquqda xüsusi hüquq normaları müstəqil olaraq inkişaf etməmişdir. Çocu dövrünün sonlarında (e.ə. IV-III əsrlər) "yu" feli "mülkiyyətə malik olmaq" termini mənasında işlədilsə də, sonrakı inkişafını tapa bilməmişdir. Qədim Çində torpaq üzərində ali dövlət mülkiyyəti, icma və xüsusi sahibkar kəndli mülkiyyəti forması ilə yanaşı mövcud olmuşdur. Çində torpaqların alınması, satılması, kiçik hissələrə bölünməsi və ya iri nadel formasında cəmləşməsi baş versə də, nə fərdi, nə də kollektiv sahibkarlar heç vaxt torpağa qəti sərəncam vermək hüququna malik olmamışdılar. Qəti sərəncam hüququnun əldə edilməsi yolunda əsas baryer, həmişə olduğu kimi ölkənin təsərrüfat həyatında dəyişməz aparıcı rola malik olan ümumdövlət gücü dayanmışdır. Çünki "Asiya" sosial-siyasi və təsərrüfat strukturu (Şərq despotizmin hər üç elementi – hərbi, maliyyə və ictimai), xüsusi mülkiyyət hüququnun inkişafı üçün zəruri olan bütün siyasi və hüquqi təminatları istisna edirdi. Xüsusi mülkiyyətin inkişafı, böhranlı şərait və islahatlarla müşayiət olunmaqla, dövlətin iqtisadiyyat üzərində nəzarətinin bərpa olunması ilə nəticələnirdi. Şan Yan islahatları əkilib-becərilən torpaqlar üzərində xüsusi mülkiyyət hüququnu qanuniləşdirmişdir.

Qədim Çin hüququnda ən geniş yayılmış müqavilə növü alqı-satqı olmuşdur. Əqdlər şahidlərin iştirakı ilə bağlanırdı. Torpaq alqı-satqısı dövlət orqanlarında qeydiyyatdan keçirilir və qəbələyə (kupçi) daxil edilirdi. Bağışlanma, borc və sələmçilik müqavilələrindən də is-

tifadə olunmuşdur. Orta əsrlərdə mülkiyyət və müqavilə hüququ münasibətlərində ciddi dəyişiklik baş verməmiş, inkişaf edən feodalizm quruluşunun ehtiyaclarına müvafiq olan proses mövcud olmuşdur.

Qədim Çin ailəsi patriarxal və möhkəm əsaslara malik əlaqələr üzrə qurulmuşdur. Ailəyə yaşca ən böyük olan kişi başçılıq edir və hamı bir nəfər kimi ona tabe idi. Patriarxın ailədə geniş hakimiyyət səlahiyyətləri mövcud olmuşdur. Çin heroqliflərində "fu" termini ilə ifadə "ata" anlayışı, əlində dəyənək tutan və sözə baxmayan ailə üzvlərini cəzalandıran kişi simvolunun mənasını xarakterizə edirdi.

Çində ailə-nikah hüququ, sosial qaydaların ümumi sistemi daxilində, ailə haqqında konfutsçilik baxışlarına və təbii qanunlara müvafiq olaraq qurulmuşdur. Nikahın məqsədi ilk növbədə kişi nəslinin artırılması olmuşdur. Nikaha daxil olma yaşının aşağı həddə qızlar üçün 14, oğlanlar üçün 16 yaş müəyyən edilmişdir. Sosial qaydalara müvafiq olaraq "bir ər, bir arvad" prinsipi müəyyən edilmişdir. Bu qaydalar arvadın ərə möhkəm sədaqəti əsasında qurulmuşdur. Ər "ikinci dərəcəli" arvadlara və ya kənizlərə (xüsusilə də qadın sonsuz olduqda) malik ola bilərdi. Ənənəvi Çin hüququ nəinki boşanmanı qadağan edir, əksinə, bir sıra hallarda bunu təqdir edirdi. Digər tərəfdən, "li" qaydaları təkcə ərini deyil, digər ailə üzvlərinin tələbləri əsasında da boşanmanı mümkün edirdi. Belə ki, əgər arvad "əcdadların müəyyən etdiyi ümidləri doğrultmursa", yəni qayınata və qayınananın sözünə baxmırsa, sonsuzdursa, ağzıboşdursa, pozğunluq edirsə, paxıldırsa, ağır xəstədirsə, ailə əmlakından oğurluq edirsə "li" qaydalarına müvafiq olaraq boşanmaya layiq hesab edilirdi. Qadının boşanması və ya ər tərəfindən nikahın xitamına etiraz etməsi mümkünsüz idi. Lakin ər tərəfindən heç bir əsas olmadan boşanmanı tələb etməsi də, ərini katorqa işlərinə göndərilməsi ilə cəzalandırılıla bilərdi.

Ata, böyük oğul istisna olmaqla, digər uşaqlarını köləliyə sata bilərdi. Patriarx tərəfindən övladların döyülməsi və ya qətlə yetirilməsi XIX əsrə qədər cəzası qalmışdır. Ailədə "böyük", "kiçik" münasibətləri cəzaların ağırlıq dərəcəsinə təsir edirdi. Belə ki, ata tərəfin-

dən oğulun əşyalarından oğurluq etmək cinayət hesab edilmirdi. Lakin ailədə özündən böyüyün törətdiyi cinayət barədə xəbərçilik etmək ciddi cəzalandırılırdı.

Orta əsrlər Çin hüququnda ailə-nikah münasibətlərinin prinsipləri, ciddi ənənəvi dini qaydaların təsir altında, qədim dövrlərdən qalma varislik əlaqələri əsasında inkişaf etmişdir. Orta əsrlər ərzində də, çin patriarxal ailəsində, atanın ailə üzvləri, ərin arvad üzərində mübahisəsiz hökmranlığı, ailə-nikah hüquq normalarının xarakterini müəyyən etmişdir. Ayrı-ayrı sosial təbəqələr arasında nikahın qarışması qadağan edilir və bu qaydaların pozulması cinayət təqibi ilə nəticələnirdi. Əvvəllər olduğu kimi nikah münasibətlərinə, əcdadlara pəstəşin tələblərinə müvafiq olaraq, ailənin maraqlarına xidmət edən borc kimi baxılırdı. Vərəsəlik ümumi hüququ varislik xarakteri daşıyır və vəfat edənin borclarına görə varislərin məsuliyyət daşımalarını müəyyən edirdi.

Qədim Çin hüququnda məhkəmə prosesi çəkişmə və xüsusi ittiham xarakteri daşmışdır. Zaman keçdikcə axtarış formalarının elementləri önəm kəsb etmiş və dövlətin məmurları bu işə cəlb edilmişdilər. Axtarış və həbs xəbərçilik institutunu stimullaşdırmışdır. Qədim Çində hətta cəza qorxusu altında ailə başçısının üzərinə "öz adamlarını" ələ vermək "vəzifəsini" qoymuşdur. Məhkəmə prosesində sübut növü kimi şahid ifadələrindən və maddi sübutlardan geniş istifadə edilirdi.

3. XX əsrdə Çin cəmiyyəti və Çin milli hüquq sistemi

Çində konfutsiçiliyin ənənəvi etik-davranış qaydaları ilə tənzimlənən hüquqsuz cəmiyyətdən imtina etməsi və müasir hüquq normaları ilə tənzimlənən dövlət quruculuğu, 1911-ci Sinxay inqilabından sonra başlamışdır. Müasir Çin hüququ öz inkişafında iki mərhələ keçmişdir. Birinci mərhələ 1912-1949-cu illəri əhatə edən Çin Respublikasının (homindon) hüquq sisteminin formalaşmasını, ikinci isə

1949-cu il oktyabrın 1-də Mao Tsedunun rəhbərlik etdiyi Kommunist Partiyasının yaratdığı Çin Xalq Respublikası dövrünü əhatə edir. İnqilabdan sonrakı Çinin yeni dövlət quruculuğu və hüququn inkişafı ənənəvi ideyalardan imtina edilməsi və onlarla mübarizə şəraitində davam etmişdir. Xüsusilə də, hüququn inkişafı və ölkənin vestrenizasiyası, bu sahədə çinli düşüncəsinin dərhal yenidənqurulması ilə nəticələnməsi mümkünsüz görünürdü. Belə ki, qanun və məcəllələr xalqın ədalət və tərbiyə hisslərinə cavab verdiyi tərzdə, onların qəbul edilməsi məqbul hesab edilirdi. Qanunlar ənənələri pozan kimi, praktika qanundan imtina edirdi. İnsanlar isə hüquqlarını bilməmələri səbəbindən məhkəməyə müraciət etmirdilər. Lakin geriyyə konfutsiçiliyə qayıtmaq mümkün deyildir və yeni məcəllə və qanunların qəbulu Çində bütün XX əsr ərzində davam etmişdir.

Çində respublika quruluşunun yaranmasından sonra, ənənəvi hüququn modernləşdirilməsi prosesi başlamışdır. Sinxay inqilabından sonra ilk qəbul edilmiş qanun məcəlləsi 411 maddədən ibarət olan 1912-ci il Cinayət qanunnaməsi olmuşdur. 1928-ci ildə qanunnamənin adı dəyişdirilərək Cinayət Məcəlləsi adlandırılmış və ona bir sıra əlavələr və dəyişikliklər edilmişdir. 1935-ci ildə 357 maddədən ibarət olan Cinayət Məcəlləsi yeni redaksiyada verilmişdir. Çin Respublikasının Cinayət Məcəlləsi, təbii olaraq ənənəvi hüquq külliyyatları ilə müqayisədə çox böyük mütərəqqi cəhətlərə malik olmuşdur. Belə ki, 10-cu maddədə analogiya üzrə cəza verilməsi qadağan edilirdi. Sanksiyaların qeyri-müəyyənliyi aradan qaldırılır və cinayətin subyektiv tərəfləri, iştirakçılıq, cəzanın çəkilməmiş hissəsində azad olunma, fiziki cəza verilməsi aradan qaldırılırdı. Vestrenizasiyaya məruz qalmış cinayət məcəlləsi Yaponiyanın, Fransanın, Almanıyanın və s. dövlətlərin cinayət məcəllələrini təkrar etməklə, Çin cinayət hüququna bir sıra yeni ideya və institutlar gətirmişdir. Bununla belə, Çin ənənələrinə uyğun olaraq valideynlərini və düzünə xətlə qohumları öldürməyə görə ölüm cəzası saxlanılmışdır. Bu norma hətta 18 yaşına çatmamış yeniyetmələrə də şamil edilirdi.

Çin Respublikasında mülki hüquq münasibətlərinin inkişafını nəzərdən keçirdikdə qeyd etmək lazımdır ki, bu sahədə hələ də sülalə məcəllələrinə aid edilən Da-sin lyuy qüvvədə idi. Bununla belə, sahibkarlıq sahəsinin inkişafı üçün bir sıra qanunların qəbul olunması prosesinə başlanılmışdır. Belə ki, 1914-cü ildə Dağ-mədən sənayesi Nizamnaməsi və 1915-ci il Meşə Nizamnaməsi qəbul edilmişdir.

Çin Respublikasında normayaradıcı funksiyanı yerinə yetirən Ali məhkəmə, Avropa hüququnun əsaslarının məhkəmə praktikasında tətbiq edilməsi sahəsində çox böyük rolu olmuşdur. Belə ki, Ali məhkəmə öz qərarları ilə Sin sülaləsi qanunvericiliyini burjuazıyanın tələbatına uyğunlaşdırmaqla, mülki qanunvericilikdəki çoxsaylı boşluqları doldurmağa çalışmışdır. Bu qanunlar Avropa burjuə hüquq doktrinasının prinsiplərini əsas götürürdü. Çinin beynəlxalq münasibətlər sisteminə daha aktiv daxil olmasından sonra bu proses labüd xarakter daşımışdır. Almaniya və Yaponiyanın təcrübəsində ilk Mülki Məcəllənin layihəsi 1925-ci ilin sonlarında hazırlanmışdır. Lakin 1925-1927-ci illərdəki qeyri-sabit vəziyyət Homindon Məcəlləsinin qəbul olunmasına imkan verməmişdir. Homindon Mülki Məcəlləsi yalnız 1931-ci ilin mayında qüvvəyə minmişdir. Mülki Məcəllə ümumi formada əmlak münasibətlərini tənzim edir, müəyyən məsələlərdə adət hüquq normalarına istinad edirdi. 1929-cu ildə "Ticarət ortaqlıqları haqqında" əsasnamə, həmçinin bircalar, tacir gildiyaları, sığorta haqqında qanunlar, 1930-cu ildə "Banklar haqqında" qanun, 1932-ci ildə "Torpaq qanunu" və "Patentlər haqqında Müvəqqəti" əsasnamə, 1935-ci ildə "Sığorta müəssisələri haqqında" qanun qəbul edilmişdir.

Çin Respublikasında əmək hüququ sahəsində ilk qanunlardan biri 1927-ci ildə hazırlanmış "Arbitrac komissiyalarının müvəqqəti iş qaydaları və Şanxay üçün əmək münaqişələrinin tənzim edilməsinə dair qaydalar" olmuşdur. 1930-cu ildə "Fəhlələrlə sahibkarlar arasındakı münaqişələrin tənzimlənməsi haqqında" qanun, 1931-ci ildə "Texniki təhlükəsizlik haqqında" qanun, 1936-cı il "Minimum əmək haqqında" qanun və digər qanunlar qəbul edilmişdir.

Çində homindon dövründə "Lyüfa Syuanşu" adlanan (6 qanun kitabı) və müxtəlif hüquq sahələrini özündə birləşdirən qanunun məcmuələrindən ibarət külliyyat qəbul edilmişdir. 6 qanun kitabında konstitusiya, mülki, mülki-prosessual, cinayət, cinayət-prosessual və inzibati hüquq sahələri tam sistemləşdirilmişdir. İnzibati hüquq həmçinin əmək, maliyyə, və torpaq hüququ normalarını da özü birləşdirmişdir. "Lyüfa Syuanşu" yalnız homindonçuların hakimiyyəti altında olan Nankində qüvvədə idi. Yaponiyanın işğalı altında olan Mancuriya və dənizkənarı rayonlarda homindon məcmuəsi qüvvədə olmamışdır.

Müasir hüququnun inkişafında ikinci mərhələ, 1949-cu il oktyabrın 1-də Çin Xalq Respublikasının elan edilməsindən sonra başlamışdır. Daha çox marksizm-leninizm ideologiyasının təsiri altında inkişaf edən kommunist Çini əvvəlki dövrlərdə verilmiş qanun və dekretləri, o cümlədən məhkəmə orqanlarını tamamilə ləğv etmişdir. Məlumdur ki, sosialist ölkələrində qanunçuluq prinsipi (hüquqların təmin edilməsi ikinci planda idi) üstünlük təşkil etmiş və yeni cəmiyyət quruculuğunda qanun əhəmiyyətli rol oynamışdır. ÇXR-da qanunçuluq ənənələri dəf etməklə özünü təsdiq etməyə çalışmışdır. Çin kommunist rəhbərliyi hüquq və qanunu yeni cəmiyyətin qurulmasında effektiv və tez təsir göstərən alət kimi qəbul edirdi. 1949-cu ildən başlayaraq yaradılan hüquq sistemi sovet hüquq modeli nümunəsi əsasında hazırlanmışdır. Bütün məhkəmə sisteminə rəhbərlik Ali Məhkəməyə həvalə edilmişdir. Çində sosialist qanunçuluğunu təmin etmək üçün prokurorluq orqanları yaradılmışdır. 1950-1951-ci illər ərzində nikah, həmkarlar, aqrar, məhkəmə orqanları və s. sahələr üzrə qanunlar qəbul edilmişdir. Məcəllələr hazırlamaq üçün komissiyalar yaradılmışdır. Lakin kifayət qədər hüquqşünasın olmaması böyük çətinliklər törədirdi. Çox vaxt məhkəmə funksiyasını polis orqanları və dövlət təhlükəsizlik qurumları yerinə yetirirdi. Xalq məhkəmələri ilə yanaşı, xüsusi məhkəmələrdə fəaliyyət göstərirdi. Xalq məhkəmələrinə icra orqanlarının təsiri xüsusi hiss olunurdu. Prokurorluq orqanlarının yaradılmasında da böyük çətinliklər mövcud idi.

1954-cü ildə SSRİ-nin 1936-cı il konstitusiyaya modeli əsasında ÇXR-nin ilk konstitusiyası qəbul edilir. Həmin il məhkəmələrin və prokurorluq orqanlarının yenidən təşkil edilməsi baş verir. Hökumətin 1954-cü il qərarı saxlanılma və həbs barədə təminatları təsbit edirdi. 1957-ci ildə ölkədə 2700 xalq məhkəməsi fəaliyyət göstərirdi.

1957-ci ildə Sovet İttifaqı ilə ÇXR arasındakı münasibətlərdə ilk soyuqluq yaranmışdı. Beləliklə, Çin inqilabı başqa kurs götürür və 1960-cı ildə SSRİ ilə əlaqələr tamamilə kəsilir. Çin, SSRİ-nin 1917-ci ildən götürdüyü siyasi kursundan imtina edir. Sovet İttifaqında bütün sahələrin milliləşdirilməsi, Çində də həyata keçirilmişdir. Lakin milliləşdirmə kimi fundamental tədbirlərlə məsələ bitməmiş qalırdı. İstehsalın sürətli inkişafına cəhd edən sovet rəhbərliyi, kapitalizm quruluşunda məhsuldarlığı təmin edən bir çox vasitələrindən imtina etməmişdir. Çin isə dövlət kapitalizmi adlanan bu modeldən imtina edir və onu fəhlə sinfinin, proletariyatın istismardan tam azad olunmasını təmin edən kursla dəyişir. Beləliklə, Çin iqtisadi inkişafı deyil, ictimai münasibətlər sahəsində yeni tip, istismarı istisna edən sosial yenidənqurmanı prioritet hesab edir. Belə ki, iqtisadiyyatın mühüm sektorlarının (o cümlədən ağır sənayedə daxil olmaqla) inkişafı deyil, insanların şüurunda köklü dəyişiklik yarada biləcək, heç kimin bundan sonra istismara məruz qalmaması, başlıca məsələ kimi önə çəkilirdi. İntellektual elita olan mühəndislər, inzibatçılar, azad peşə sahibləri, bundan sonra proletariyatın üzərində hökmranlıq etməyəcəkdir. Bundan sonra əqli və fiziki əmək arasında fərqləri aradan qaldırmaq üçün fəhlələr müəssisənin idarə olunmasında, direktor və mühəndislər isə istehsalat prosesinin təşkilində iştirak edəcəkdilər. Eqlitar xarakterli bəzi tədbirlərin görülməsi də nəzərdə tutulurdu. İstehsaldakı məhsuldarlıq kriteriyası, icra edilən işin hansı söylə və iştirakçıların bir-birindən xəbər tutmaqla yerinə yetirmələri, siyasi qeydiyyatın aparılması ilə əvəz edilir. Əməkhaqqı kollektiv olaraq müəyyən edilir və fəhlənin hansı miqdarda əməkhaqqına layiq olmasını isə, onun öz vicdanına əsasən söyləməsi ilə müəyyən edilir.

di. Sovet İttifaqından fərqlənən daha bir cəhət Çinin özünəməxsus inkişaf yolu, kommunist partiyasında sağ, mərkəz və sol qanadın mövcud olmasında idi. Çində bu cəhətə hər bir orqanizm üçün zəruri olan normal vəziyyət kimi baxılırdı. Çünki partiya rəhbərliyində gözlənilən yaddaşın kütləşməsi ("skleroz") təhlükəsinin və şəxsi maraqların təmin edilməsinin qarşısının alınmasında partiya qanadlarının (formal müxalifətin) fəaliyyət göstərməsi zəruri idi.

Bununla belə, Çində qəbul edilmiş 1954-cü il, 1975-ci il və 1978-ci il konstitusiyaları ölkə həyatında və dövlətdə kommunist reciminin rolunu möhkəmləndirmişdir. Kommunist Partiyası dövlət ideologiyası və bürokratiyasının təminatçısı kimi çıxış edirdi.

XX əsrin 70-ci illərində Çində "mədəni inqilab" baş verir. İnqilab konfutsiçilikdən tamamilə imtina edilməsi, cəmiyyəti intellektual təbəqəsinin təqib edilməsi və praktiki olaraq ictimai həyatdan qovulması ilə nəticələnir. Gündəlikdə əsas məsələ sinfi mübarizə və sosialist inkişaf yolunun təsdiq edilməsi olmuşdur. Bütün bunlar kapitalizm və imperializm təhlükəsi şüarları ilə müşayiət olunurdu. Nəticədə, cəmi 30 maddədən ibarət olan Çinin 1975-ci il konstitusiyası, tamamilə ideoloji təsirə məruz qalaraq böyük Mao Tszedun Kommunist Partiyasının prinsiplərini, istehsalın dövlət tənzimlənməsi və proletariatın xüsusi rolunu yenidən təsbit etmişdir. 1976-cı ildə "mədəni inqilab"ın təşəbbüskarı olan 4 nəfər rəhbər vəzifəli şəxslər və liderlər həbs edilir. Çində kütləvi həbslər dalğası başlayır. Lakin 1984-cü ildən başlayaraq yenidən dəyişikliklər başlayır və 20 milyondan artıq insan həbsdən azad edilir. Təqiblərə məruz qalmış ziyalılar təbəqəsinin "bilikləri" yenidən ölkənin həyatında mühüm rol oynamağa başlayır.

Çin cəmiyyətində daha bir özəl cəhət, hələ XX əsrin 70-ci illərdən başlayaraq yeni siyasətin inkişaf etdirilməyə başlanılması ilə əlaqədar olmuşdur. Den Syopinin pragmatik və qıvrak baxışlarına əsaslanan yeni siyasət bütün ölkə boyu aparılırdı. Yeni siyasət kursu çərçivəsində təbii olaraq, sosialist prinsipləri, kommunist partiyasının rolu, dövlət mərkəzləşdirilməsi və s. olduğu kimi saxlanılırdı. Lakin

Mao siyasətinin iflası uğraması, yeni islahatlar tələb edirdi. Məlumdur ki, iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşdırılması, siyasi dəyişikliklər aparmadan mümkün deyildir. Bu dəyişikliklər 1980-ci ilin sentyabrında başlayır. Yeni siyasət, ilk növbədə Çin sosializminin qurulmasında əsas prinsiplərdən hesab edilən "mədəni inqilab" və sinfi mübarizə ideyasından imtina edilməsi idi. Den Syopin 4 aparıcı sektor: kənd təsərrüfatı, sənaye, milli müdafiə və elm və texnologiyanın modernləşdirilməsini təkid edirdi. Aqrar sahədə kəndlilər geniş sərbəstlik verən islahat, onların istehsal etdikləri məhsulun dövlət tərəfindən alınması, həmçinin məhsulun bir hissəsinin bazarda istehsalçı tərəfindən satılmasını müəyyən etmişdir. Sənaye sahəsində də oxşar islahatlar aparılmışdır. Ağır sənaye mərkəzləşdirilmiş plan əsasında fəaliyyət göstərsə də, digər sənaye sahələri çox böyük sərbəstlik əldə etmişdilər. Xaricdən sərmayə cəlb edilməsi geniş inkişaf edirdi. 1979-cu ildə birgə müəssisələrin və 4 azad iqtisadi zonanın yaradılması barədə qanun qəbul edilir. Xarici ekspertlərin və mütəxəssislərin ölkəyə cəlb edilməsi, gənclərin işə vətəndən kənarda təhsil almalarına şərait yaradır. Ali təhsillilərin sayının artırılması üçün tədbirlər görülür. Əgər 1975-ci ildə Çində cəmi 4 hüquq fakültəsi fəaliyyət göstərirdisə, artıq 1986-cı ildə 20 universitetdə hüquq fakültəsi mövcud olmuşdur.

1982-ci ildə Çinin dördüncü konstitusiyası qəbul edilmişdir. Konstitusiyanın preambulasında Den Syopin islahatlarının əsas ideyaları təsbit edilmişdir. Çin dövlətində qarşıda duran əsas məsələlər, sənayenin modernləşdirilməsi, kənd təsərrüfatı, milli müdafiə, elm və texnikanın inkişaf etdirilməsinin hədəfləri müəyyən edilmişdir. Konstitusiyanın 18-ci maddəsində xarici müəssisələrin, xüsusi sahibkarların və digər iqtisadi qurumların əməkdaşlıq etmələrini nəzərdə tuturdu. 6-12 maddələrdə dövlət iqtisadiyyatının və kollektiv iqtisadi formanın üstünlüyü təsbit edilirdi. Torpaqlar dövlətə və ya kollektiv orqanlara məxsus idi. Konstitusiyada sosialist dövlət iqtisadiyyatına əlavə kimi şəhər və kəndlərdə kiçik xüsusi müəssisələrin fəaliyyətinə icazə verilirdi. 35-36-cı maddələrdə vətəndaşların hü-

quq və vəzifələri, o cümlədən söz, mətbuat, birləşmək, yığıncaq, mitinq və nümayiş keçirmək azadlıqları təmin edilirdi. Konstitusiyanın 57-135-ci maddələrində dövlət hakimiyyətinin quruluşu təsbit edilirdi. Konstitusiyada məhkəmə hakimiyyətinin inzibati və siyasi orqanlarından müstəqilliyini müəyyən edirdi.

ÇXR-də cinayət, mülki, prosessual və s. hüquq sahələrinin inkişafı sürətlə aparılmışdır. "Mədəni inqilaba" qədər 1500 qanun və qərar qəbul edilmişdir. Mərkəzi Xalq Hökuməti Şurası (MXHŞ), həmçinin İnzibati Şura və onun komitələri qanunvericilik funksiyalarını yerinə yetirirdi. "Mədəni inqilab"dan sonrakı dövrdə hüquq sahələri üzrə qanunvericilik prosesi davam etdirilmişdir. 1980-ci ildə "Nikah" haqqında qanun qəbul edilir. Bu qanun, bəzi köhnə feodal qaydaları hələ də qüvvədə saxlayan 1950-ci il qanununu ləğv edirdi. "Nikah" haqqında qanun, nikaha daxil olmada azadlıq prinsipini təsbit edirdi. Eyni zamanda "gec evlənməyi" təqdir etməklə, demoqrafik inkişafı tənzimləməyə çalışırdı. 1987-ci ildə hüquqi şəxslər, müqavilələr, öhdəliklər və mülkiyyət münasibətlərini tənzimləyən "Mülki hüququn əsas prinsipləri" barədə qaydalar qüvvəyə minmişdir. Ümumiyyətlə, mülki hüququn ayrı-ayrı institutlarını tənzimləyən çoxsaylı qanunlar qəbul edilmişdir. Belə ki, 1981-ci ildə "Təsərrüfat müqaviləsi haqqında" qanun, 1984-cü ildə "Patentlər haqqında" qanun, 1985-ci ildə "Vərəsəlik" haqqında qanun, 1988-ci ildə "Xüsusi sahibkar şirkətlər haqqında" qanun, 1990-cı ildə "Müəlliflik hüququ haqqında" qanun, 1993-cü ildə "Kompaniyalar haqqında" qanun, 1997-ci ildə "Təsərrüfat ortaqlıqları haqqında" qanunları qeyd etmək olar. 1995-ci il yanvarın 1-dən 13 fəsildən və 107 maddədən ibarət olan Əmək Məcəlləsi qüvvəyə minmişdir. Məcəllə müasir hüquqda əmək münasibətləri sahəsində nəzərdə tutulan münasibətlərini tənzimləyirdi. 1989-cu ildə İnzibati-prosessual məcəllə qəbul olundu. Məcəllə inzibati icraatla bağlı münasibətləri tənzimləyirdi.

1980-ci il Cinayət Məcəlləsi 192 maddədən ibarət olmaqla ümumi və xüsusi hissələrə bölünür. Məcəllənin 2-ci maddəsində onun

məqsədi göstərilmişdir. Belə ki, cinayət sanksiyası əksinqilabçı və digər cinayətkar elementlərin proletariat diktaturası reciminin, sosialist və digər kollektiv mülkiyyətlərin, qanunla tanınan fərdi mülkiyyətlərin, vətəndaşların hüquqlarının və s. qorunmasına qarşı istifadə edilməsini nəzərdə tuturdu. Sonrakı illərdə qəbul edilmiş normativ-hüquqi aktlar hesabına Cinayət məəcəlləsindəki maddələrin sayı 452-yə çatdırılmışdır. Bu qanunlar sırasında Ümum Çin Xalq Nümayəndələr Məclisinin 1989-cu ildə qəbul etdiyi "Korrupsiya"ya görə əlavə cəzalar tədbirləri haqqında qanununu xüsusi qeyd etmək lazımdır. 1979-cu il Cinayət Prosesual Məcəlləsinin yeni redaksiyası 1997-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Məcəllədə cinayət-prosessual institutlara (sanksiyanın verilməsi, ana dilindən istifadə, prosesdə erkən ittihamnamə) dair bir sıra demokratik qaydaları təsbit edərək möhkəmləndirirdi. 1990-cı ildə "İbtidai həbs yerləri haqqında" əsasnamənin qəbul edilməsi ilə, 1954-cü il "Əmək tərbiyəsi haqqında" əsasnamə qüvvədən düşmüşdür. 1994-cü ildə "Həbsxanalar haqqında" qanun qəbul edilmişdir. Qanun cəzanın yüngülləşdirilməsi, vaxtından əvvəl şərti cəzadan azad etməni (müdiriyyətin icazəsi ilə) nəzərdə tuturdu. Beləliklə, əsrlər boyu ənənəvi hüquqla tənzimlənən Çin Cəmiyyəti, XX əsrdə müasir dövrün tələblərinə kifayət qədər cavab verən milli hüquq sistemi yaratmış və bu prosesi hazırda da davam etdirilir.

DÜNYANIN AYRI-AYRI HÜQUQ AİLƏLƏRİ

XII MÖVZU: YAPONİYA HÜQUQU

1. Yaponiya hüquq mənbələrinin formalaşması və inkişafı

Erkən dövrlərdə Yaponiyada icmalar və ayrı-ayrı sosial qruplar arasında münasibətlərin tənzimlənməsində adət hüquq (buke-xo) normalarından geniş istifadə olunurdu. Bu dövrdə hüquq, dini və etik davranış (girilər) normalardan bir o qədər də fərqləndirilmir və təqsisirə görə verilən cəzalar "ilahi mühakiməsinin" müəyyən etdiyi qaydalara əsaslanırdı. Yaponiya hüquq mənbələrində bu cəzalar iki qrupa – "yeddi səma günahlarına" görə verilən cəzalara (ağır cəzalarla nəticələnirdi) və "səkkiz səma günahlarına" görə verilən cəzalara (yüngül cəzalarla nəticələnirdi) bölünürdü.

İbtidai-icma quruluşunda yaşayan yapon tayfaları arasında VI əsrdə sosial təbəqələşmə güclənmiş və 587-ci ildə ölkənin Soqa klanının (Yamoto sülaləsinə mənsub idi) başçılığı altında birləşdirilməsi başa çatmışdır. Məhz bu dövrdə ilk qanunvericilik sənədi, şahzadə Umayadonun idarəçiliyi dövrünə aid olan 17 maddədən (sonralar bəzi qanunvericilik sənədlərinin 17 maddədən ibarət olması ənənəyə çevrilmişdir) ibarət Syotoku Taisi Konstitusiyası qəbul edilmişdir. 604-cü ildən qüvvədə olan Syotoku Taisi Konstitusiyası dövlət idarəçiliyinin siyasi-hüquqi prinsiplərini müəyyən etmişdir. Yaponiyanın ilk qanunvericilik və sonrakı hüquqi sənədlərinin hökmdarların öz məmurlarına nəsihət, öyüd, tövsiyə, tapşırıq, tövsiyə verməsini, onların fərmanlara hörmətlə yanaşılmasını, əmrlərinin sözsüz yerinə yetirilməsini, hər kəs xidmətlərinin və ya təqsirlərinin düzgün qiymətləndirilməsini və s. bu kimi səciyyəvi siyasi-ənənəvi xüsusiyyətlərinin formalaşmasını qeyd etmək lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Yaponiyada yazılı qanunlar dini-hüquqi ideologiya və Çin hüquq

normalarının təsiri altında formalaşsa da, yapon dövlət və hüquq institutları öz spesifik cəhətlərini itirməmişdir.

Yaponiyada tayfalararası mübarizə 645-ci ildə "Tayka çevrilişi" (böyük dəyişikliklər) nəticələnir və qəbilə-tayfa başçısı olan şah (ok-mi) hakimiyyəti, imperator (tenno) hakimiyyəti ilə əvəz edilir. İmperatorun başçılığı ilə məəzəşdirilmiş dövlətdə köklü islahatlar aparılır. İmperatorun yanında böyük nazir başda olmaqla Böyük Dövlət Şurası (Dadzekan) fəaliyyət göstərməyə başlayır. Çinin təsiri altında özündə siyasi-etik qaydaları birləşdirən bir sıra normalar müəyyən edilir. İlk növbədə torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsində Çində götürülmüş nadel (pay) sistemi tətbiq edilir və periodik (dövri) olaraq dövlətə məxsus çəltik (düyü) tarlaları ailədəki adambaşı hesabına bölüşdürülürdü. Ayrı-ayrı silkələrə bölünmüş müxtəlif əhali zümresi dövlətdə çox ciddi müəyyən edilən funksiyaları yerinə yetirməli idi. Məhz nadel sisteminin tətbiqi ilə bağlı normativ aktların hazırlanması zərurəti, ilk feodal hüquq məcəllələrin (ritsuryo) yaranmasına səbəb olmuşdur. Feodal məcəllələrində nadel sisteminin hüquqi recimi, kəndli nadelinin miqdarı, kəndlilərin vəzifələri, həmçinin titullu və müxtəlif rütbəli (ranqlı) məmurların imtiyazları və mükəlləfiyyətləri təsbit edilmişdir. Yaponiyada müstəsna xidmətlərə görə vəzifəli şəxslərə verilən nadel onun daimi və irsi sahibliyi hesab olunurdu. İmperatora qarşı çıxdıqda bu nadel geri alınır. Nadel böyük xidmətlərə görə üç nəslin, kiçik xidmətlərə görə isə bir nəslin (oğlun) sahibliyinə verilirdi. Çin nümunəsi əsasında hazırlanmış məcəllələr əsasən ritsi (repressiv cinayət) və ryo (inzibati) normalarını əhatə etmişdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, ritsi-ryo məcəllələrində cinayət və inzibati hüquq normalarını dəqiq fərqləndirmək çox çətindir. Ritsi-ryo məcəllələri idarəçilik və hüquq məktəbləri tərəfindən tərbiyəvi məqsədlər üçün şərh edilirdi. Külliyyat subyektiv hüquq anlayışından uzaq olmaqla, hüquqa yalnız müəyyən əhəmiyyət verilməsi məqsədinə yaxınlaşırdı.

Yapon feodal dövlətinin cəza sistemi vasitəsilə formalaşması, onun üçün xarakterik cəhət olmuşdur. Repressiv cinayət hüquq (ritsi)

normalarını və inzibati hüquq (ryo) normalarını özündə birləşdirən ilk məcəllə-"Tayxo ryo" 701-ci ildə tərtib edilmiş və 702-ci ildən qüvvəyə minmişdir. Belə ki, 720-ci ilə aid edilən salnamədə göstərilirdi ki, şahzadə Osakabenin rəhbərliyi və Fudzivara Fubito evinin nümayəndəsinin iştirakı ilə 18 nəfərdən ibarət komissiya məcəllənin hazırlanmasında iştirak etmişdir. Məcəllə üzərində işlər onun qüvvəyə minməsindən sonra da davam etmiş və 718-ci ildə 953 maddədən ibarət yeni "Eryo ritsi-ryo" (Eryo illərinin cinayət və inzibati məcəlləsi) məcəlləsi tərtib edilmişdir. Lakin siyasi sabitsizlik səbəbindən "Eryo ritsi-ryo" məcəlləsi, yalnız 757-ci ildə qüvvəyə minmişdir.

Yaponiya erkən feodal dövləti və yapon ənənəvi hüquq normaları haqqında geniş məlumat verən "Tayxo" və "Eryo" məcəllələri hüquq tarixində bəzən vahid külliyyat kimi təqdim edilir. Məcəllələr Yaponiya sivilizasiyasının spesifik cəhətlərini üzə çıxarmaqla, yaponların digər mədəniyyətlərin nailiyyətlərini mənimsəmək bacarığını bariz nümayiş etdirmişdir. Lakin yaponlar bu mədəniyyəti kor-koranə deyil, onları ölkələrinin tarixi-mədəni və milli xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdıraraq transformasiya etmişdilər. Yaponiyada nəinki şifahi, hətta yazılı qanunların meydana gəlməsindən sonra belə, hüquq normaları yuxarıların aşağılar üzərində göstərişlərinə əsaslanırdı. Aşağılar yalnız tabe olmalıydılar. Təbii ki, mövcud hüquq xalqı gözlənilən özbaşınalıqlardan qorunmaq üçün heç bir təminat vermirdi. Yuxarı təbəqə olan daydzinlərlə (böyük adamlar), aşağı təbəqə (qeko) arasında münasibətlərdə hüquqdan bəhs etmək mümkün deyildir. Yarımazad əhalidə (tomobe) demək olar ki, eyni vəziyyətdə idilər. Digər tərəfdən, eyni təbəqəyə daxil olanlar arasında da hüquq ideyası məqbul hesab edilmirdi. Çində olduğu kimi, Yaponiyada da məhkəməyə və hüquq normalarına mənfi münasibət mövcud olmuşdur. Fərdlərin həyatında yarana biləcək bütün münasibətlərin tənzimlənməsində əxlaq düşüncəsindən və tərbiyədən irəli gələn davranış qaydalarının bütöv kompleksi formalaşmışdır. Çin etik-davranış qaydalarına oxşar olan bu normalar qiri adlanırdı. Yapon etik davranış qaydalarını müəyyən

edən qiri cəmiyyətin bütün üzvlərinə şamil edilirdi. Belə ki, ata və oğlun, ər və arvadın, əmi və qardaş oğlunun, dayı və bacıoğlunun, qardaşların özlərinin, həmçinin mülkiyyətçinin və fermerin, kreditörün və borclunun, satıcının və müştərinin, ağanın və qulluqçunun və s. münasibətlərində subordinasiyanı müəyyən edən qiri mövcud olmuşdur. Məhz fərdlər arasında münasibətlərin tənzimlənməsində qiri hüququ əvəz etmişdir. Qiri davranış qaydalarına hamı tərəfindən əməl edilməsi, heç də təkcə mənəviyyat haqqında müəyyən edilmiş qaydalara əməl edilməsi deyil, eyni zamanda cəmiyyət tərəfindən mühakimə olunmaq, daha çox qınaq obyektinə çevrilmək təhlükəsi ilə bağlı olmuşdur. Hər hansı bir qirini icra etməmək yapon üçün bəbirçilik hesab edilir və özünəqəsdə səbəb ola bilərdi. Məhz orta əsrlərdə qəbul edilmiş şərəf məcəllələri, adətlərdən irəli gələn davranış qaydalarını təsbit etmişdir. Beləliklə, Çində mövcud olmuş etik-davranış qaydaları kimi Yaponiyada da qirilər, hüququ, XIX əsrin sonlarına qədər faydasız və ikrah doğurucu vəziyyətdə saxlamışdır.

Yaponiyada nadel sisteminin zəifləməsi, əvəzində IX və X əsrlərdə toxunulmaz xüsusi sahibkar mülklərinin (syoen) inkişaf etməsinə gətirib çıxarmışdır. Tədricən syoen mülkləri vergilərdən azad edilir və onun sahibi iri torpaq mülkiyyətçisinə çevrilməklə suveren məhkəmə hakimiyyətinə malik olurdu.

Orta əsrlərdə Yaponiya cinayət ədliyyəsinin gücsüzlüyü və vətəndaş müharibələri XII əsrin sonlarında, konkret olaraq 1192-ci ildə Minamoto qəbiləsinin başçısını "böyük sərkərdə" (sequn) titulu əldə etməsi ilə nəticələndi. Məhz bu dövrdən başlayaraq Yaponiyada dualist feodal dövləti quruluşu rəsmiləşmişdir. Ölkədə faktiki hakimiyyət imperatora məxsus olsa da, real hakimiyyət sequnlara məxsus olmuş və proses 1868-ci il burjua inqilabına qədər davam etmişdir. Hətta imperator taxtının irsən ötürülməsi üçün hərbi samuray klanının daxil olduğu bakufu bürokratik aparatının (hökumətinin) razılığı olmalı idi. Sequnun birinci müşaviri tayro vəzifəsinin rolu böyük idi. Əyalətlərdə protektorlar (syuqo) və axtarış orqanları (metske-təhkim edilmiş

göz) əhali üzərində gızli polis nəzarətini həyata keçirirdilər. Cəzalar nazirliyi (qebusyo) mühüm ədliyyə orqanına çevrilmişdir. İmperator və saray əyanları (kuqe) real hakimiyyətdən məhrum edilərək, nominal statusda tənəzzülə uğramışdılar. Lakin imperatorun müqəddəsliyi ("Səma hökmdarı imperatoru"), ona mühüm və dərin ehtirama layiq olması üstünlüyünü müəyyən etmişdir. Ölkədə güclü hərbi kasta silki-samuraylar formalaşmışdır. Samuray silki (kiçik zadəganlar) daxil-dən qüvvədə olan "Cəngavərlik məcəlləsi", vassalın (samurayın) öz süzereninə (söqun başda olmaqla) sədaqət prinsipi ideyasına əsaslanırdı. "Şərəf məcəlləsi" yuridik xarakterli hər hansı digər əlavə hüquq və vəzifə ideyasını istisna edirdi. Vassal süzerenin özbaşınalıqlarına qarşı hər hansı hüquqi və məhkəmə (Yaponiyada perlər məhkəməsi mövcud olmamışdır) təminatlarına malik olmamışdır. Vassal və süzerenin münasibətləri qirilərin tələblərinə müvafiq olaraq, ata və oğulun münasibətləri kimi idi. Orta əsrlərdə qirilər rəsmi olaraq samuray silkinin "Şərəf məcəllələrində" öz təsbitini tapmışdır.

Yaponiya dövlətində Minamota sülaləsinin birinci sequnatlığı 1192-1333-cü illəri, Asikaqa sülaləsinin ikinci sequnatlığı 1338-1573-cü illəri və nəhayət, Tokugava sülaləsinin üçüncü sequnatlığı 1603-1867-ci illəri əhatə etmişdir.

İkinci sequnatlıq dövründə, XV-XVI əsrlərdə siyasi pərakəndəlik güclənmiş, ölkədə bir neçə iri müstəqil daymyo (böyük ad) adlanan knyazlıqlar meydana gəlmişdir. Daymyoların sahibliyində əyalət, bəzi hallarda isə bir neçə əyalət olurdu. Onlar mərkəzi hakimiyyəti nominal olaraq tanıyırdılar. Daymyoların iki qrupu: fuday daymyolar və todzama daymyolar fərqləndirilirdi. Birincilər sequndan birbaşa asılı olan yüksək dövlət vəzifələri də tuturdular. İkincilər isə idarəçilik işlərindən kənar saxlanılan knyazlar idilər. Yerlərdə hərbi silkin (dzyuto) nümayəndələrinə ictimai qaydaları qorumaq və vergilərin yığılmasını təmin etmək həvalə edilmişdir.

Orta əsr Yaponiya feodal dövlətində qiriləri (etik-davranış qaydaları) ilk rəsmiləşdirən məcəllə 1232-ci ildə qəbul edilmiş Dzoyen

illərinin qanunnaməsi olmuşdur. Samuray "Şərəf Məcəlləsi"nin normalarını təsbit edən qanunnamə feodal qiyamlarına və sui-qəsd sövdələşmələrinə, torpaqların qanunsuz zəbt edilməsinə görə ağır cəzalar müəyyən edirdi. Torpaq münasibətlərini tənzimləyən qanunnamə, torpaqların irsi, ilk növbədə onun birinci doğulan oğlan övladına keçməsi qaydalarını müəyyən etmişdir.

Sequn fərmanları və məmurlara ünvanlanmış xüsusi təlimatlar vasilə ilə münasibətlərinin qaydaya salınmasında mühüm yer tuturdu. Fərmanlar ilk növbədə feodal torpaq sahibliyinin, xəzinənin, buku fu hökumətinin möhkəmləndirilməsinə yönəlmişdir. 1267-ci ildə verilmiş hökumət fərmanında qokeninlərin (sequnların birbaşa vassalları) girov qoyduqları torpaqların pulu ödənilməklə geri qaytarılmasının prosedur qaydaları nəzərdə tutulmuşdur. Bundan sonra qokeninlərə məxsus len sahibliyinin satılması və girov qoyulması qadağan edilirdi.

XV-XVI əsrlərdə ümumi yapon hüququ ən aşağı həddə düşmüşdür. Belə ki, hər bir knyazlıq, hər bir silk xüsusi olaraq müəyyən etdikləri normalarla, adət hüquqları ilə fəaliyyət göstərirdilər. Bir sıra hallarda bu normalar mənəvi nəsihət, təlimat, tapşırıqlar məcmuələrində təsbit olunurdu. Kemmu illərinin (1334-1338-ci illər) qanunnaməsi bu tip iri həcmli normativ-hüquqi sənədlərdən biri idi. Məcəllə "ölkədəki qarışıqlığı" aradan qaldırmaq və sequn hakimiyyətinin siyasi sabitliyini təmin etməyə yönəlmişdir. Kemmu illərinin qanunnaməsi Yaponiya ənənələrinə uyğun olaraq əvvəlcə 17 maddədən ibarət tərtib edilsə də, sonradan ona yeni normalar əlavə edilmişdir. Məcəllə bir qrup alim rahiblərin ikinci sequnluğun əsasını qoymuş Asikaqanın suallarına cavab formasında yazılmışdır. Burada samurayların özbaşınalılıqları və onların "adətlərə qeyri-səmimi" münasibət göstərməsindən əziyyət çəkən mükəlləfiyyətli yapon kəndlilərinin ağır vəziyyəti etiraf edilirdi. Məcəllənin ayrı-ayrı maddələri hakimiyyət orqanlarına "özgə evlərinə özbaşına soxulmaq", boş qalmış torpaqları kəndlilərə qaytarmaq, cinayətkarları xüsusilə də qiyamçıları və soyğunçuları ciddi cəzalandırmaq barədə göstərişləri təsbit

edirdi. Məcəllədə rüşvətxorluq və ona görə məsuliyyət daşımağa xüsusi diqqət verilirdi. Rüşvətin məbləğindən asılı olaraq məmur ömürlük və ya müvəqqəti vəzifəsindən kənarlaşdırmaqla cəzalandırılırdı. Kemmu illərinin qanunnaməsi uzun müddət məxfi saxlanılmış, yalnız 1596-cı ildə ayrıca kitab şəklində dərc edilmişdir.

XVI əsrin sonlarına yaxın ölkənin birləşdirilməsi meyli güclənmişdir. Tokugava sequn sülaləsi bu işin öhdəsindən müvəqqəti olsa da gələ bilmişdir. Tokugava sequnluğu dövründə, ölkənin nisbi olaraq birləşməsindən sonra qanunvericilik sahəsində fəallaşma müşahidə olunmuşdur. Bu qanunvericilik əvvəllər olduğu kimi yenə də, əsasən konkret silkləri əhatə edirdi. Əvvəllər mövcud olmuş hərbiçilər və xalq silkinin əvəzinə dörd silk müəyyən olundu. Bu bölgü "si-no-ko-syo" formulasında rəsmiləşdirildi: si-samuraylar, no-kəndlilər, kəsənətkarlar və syo-tacirlər silki idilər. Məhz dörd silkin davranış qaydaları Tokugava sülaləsinin birinci söqunu İeyasu tərəfindən 1615-ci ildə "18 qanun" (18 maddədən ibarətdir) adlanan sənəddə rəsmiləşdirilmişdir. Bu bərabərsizlik strukturu subyektiv hüquq anlayışı haqqında fikir yürütmək üçün hər hansı ideya saxlamamışdır. Əksinə, bir qədər əvvəl, 1597-ci ildə Avropanın (portuqaliyalılar yaponları 1542-ci ildə Avropa ilə tanış etmişdilər) təsirindən qorunmaq üçün konfutsiçilik Yaponiyanın rəsmi doktrinasına çevrilmişdir. Həmin ildən ciddi nəzarət və xəbərçilik siyasəti aparılmağa başlanılır. Ölkədə 5 nəfərdən (qoninhumi) ibarət xəbərçilər qrupu (Çindəki 5 həyət prinsipi kimi) baş vermiş bütün cinayətlər, əhalinin yerdəyişməsi, kənar adamların yerlərdəki fəaliyyəti, ictimai asayişin qorunması barədə hakimiyyət orqanlarına məlumat verməli idilər. Qrup solidar cinayət və maliyyə məsuliyyəti daşıyırdı. Cinayət işinin qaldırılması üçün qrupun razılığı tələb olunurdu. Onlar ailə işlərinə qarışmaq, bu məqsədlə məsləhətçilər və ya şahidlər dəvət etmək, torpaqlardan istifadə olunmasına nəzarət etmək hüquqlarına malik idilər. Müəyyən edilmiş qaydalar təbii və sarsılmaz olmaqla, ictimai siniflər üçün çox dəqiq iyerarxiya prinsiplərinə əsaslanırdı. Yaponların çox ciddi müəyyən

edilmiş həyat tərzı prinsıpləri onların evlərinin tipində, geyimlərinin materiallarında və rənglərində və qıdalarında gözlənilirdi.

XVIII əsrdə Yaponiyasayağı "hüquqi dövlətə" qayıdış daha da güclənmiş və sequn tərəfindən "köhnə qanunlara möhkəm əməl edilməsi" siyasəti prioritet elan edilmişdir. Bu məqsədlə 1742-ci ildə "100 maddə" adlanan məcəllə qəbul edilir. Məcəllədə əvvəlki qanunlar və adət normaları nizamlanaraq yenidən təsbit edilmişdir. "Tayxo" və "Eryo" mərhələsi məcəllələrinin bir çox göstərişləri yenidən qüvvəyə mindirilirdi. Lakin bu siyasətin pozitiv tərəfləri az əhəmiyyət kəsb etmişdir. Çünki bu dövrdə qanunu bilmək yalnız imtiyazlı seçilmişlərin hüququ hesab edilirdi. Eyni zamanda qanunlar dərc edilmir, cəmiyyətdən "bilmək yox, yerinə yetirmək lazımdır" prinsipinə əməl etmək tələb edilirdi. Əhaliyə yalnız az bir hissə, xüsusilə də qəti-qadağanedici göstərişlərə aid məsələlər çatdırılırdı. 1742-ci il Məcəlləsi məxfi saxlanılır və ondan yalnız bə-kufu (buqə) hökumətinin üç ali məmuru istifadə edə bilirdi. Bununla belə, "100 maddə" məcəlləsi Tokugava klanının nəzarətində olduğu ərazilərdə qüvvədə olmuş, digər əyalətlərdə isə daymyoların xüsusi olaraq müəyyən etdikləri hüquq normalarından istifadə edilmişdir.

2. Hüquq sahələrinin inkişafı

Çin hüququ kimi Yaponiyada cinayət hüququ (ritsi), digər hüquq sahələri üçün sanki letomativ rolunu oynamışdır. Digər tərəfdən, cinayət hüququ normaları ilə yanaşı, inzibati hüquq (ryo) sahəsi də xüsusi inkişaf etmişdir. Qeyd etmək lazımdır məcəllələrdə ritsi (cinayət) və ryo (inzibati) hüquq normalarını fərqləndirmək olduqca çətinidir. Deliktlərin (mülki hüquq pozuntuları) və cinayətlərin dəqiq fərqləndirilməsində də eyni vəziyyət mövcuddur.

Yapon ənənəvi hüquq düşüncəsində ryo normalarının pozulması, ritsi normalarından fərqli olaraq cinayət təqibi yaratmır və beş

əsas cəzalardan (ölüm cəzasından tutmuş, qamçı ilə döyməyə qədər) hər hansı biri ilə cəzalandırılmırdı.

Yaponiyanın "hüquqi dövlət" mərhələsi "qanunçuluğun" tələblərinə müvafiq olaraq özündə bir sıra əsasları müəyyən etmişdir. Bunlar: qanunların göstərişlərinə toxunmadan ona əməl edilməsi, cinayətlərə, xətalara və hətta haminin səhvlərinə görə, o cümlədən qullardan başlayaraq buddist monaxlarına qədər cəzaların verilməsi, istintaqçıların və hakimlərin qərəzsizliyi, idarəçilik işləri, o cümlədən məhkəmə işlərinin dəqiq aparılmasını, cəzaların, xüsusilə də ölüm cəzalarının icrasının yoxlanılması (hətta imperator səviyyəsində), konkret işlər üzrə istintaqa qədər müvafiq qanunda təqsirin ağırlaşdırıcı halları istisna edilməklə, yüngülləşdirici halların müəyyən edilərək nəzərə alınması və s. təlimat xarakterli qaydaları göstərmək olar.

Yaponiya cinayət hüququ üçün mənəviyyat və qanunun tələblərinin mürəkkəb uzlaşması səciyyəvi olmuşdur. "Tayxo ritsi-ryo" cinayət məəcəlləsi 12 bölmədən ibarətdir. Konfutsiçilik baxışlarına müvafiq olaraq mənəviyyatla (li) bağlı ağır cinayətlərin "8 pis əməl" (Çində 10 pis əməl) kateqoriyası, o cümlədən imperator hakimiyyəti əleyhinə qiyam qaldırmaq, dövlət tikililərini dağıtmaq, dövlətə xəyanət etmək və s. fərqləndirilirdi. Digər cinayət əməlləri demək olar ki, Çin hüququ ilə oxşarlıq təşkil edirdi. Cəza sistemi 5 dərəcəli qaydalara əsaslanırdı. Cəza növü kimi əmlakın müsadirəsi, cərimə və s. növlərdə nəzərdə tutulurdu. Maraqlıdır ki, cinayətkarın müsadirə edilən əmlakı dövlət xəzinəsi və yaxın qohumlar arasında bərabər bölüşdürülürdü. Qədim adətlərdən gələn daha bir xarakterik cəhət, hətta ölüm cəzasından qurtularaq (20 kin mis verməklə) günahların yuyulması ilə bağlı idi. Təbii ki, bu hüquqlardan imperatorun qohumları, "6 kateqoriya layiq olan" iri əyanlar istifadə edə bilirdilər.

Ümumi əhali üçün nəzərdə tutulan cəzalardan fərqli olaraq, hərbiçilər və mülki məmurlar üçün xüsusi cəzalar nəzərdə tutulmuşdur. "Tayxo Eryo ryo" xüsusi rütbəli məmurun hüquqpozmasını araşdırarkən onun ölüm cəzasına məhkum edilməsi imperator-

dan bağışlanmaq və ya cəzadan iltizam almasından (məsələn, katorqa işlərindən azad olunmaq üçün 20 kin mis verməli idi) asılı olmayaraq, öz vəzifə hüquqlarından bu və ya digər dərəcədə məhrum edilirdi. İlk növbədə vəzifəsi və ya rütbəsi aşağı salınırdı, bir və ya bütün vəzifələrdən aşağı vəzifəyə keçirilir və ya tamamilə vəzifədən azad edilirdi və s. cəzalara məruz qalırdı. İşdən azad olunma ağır cəzalar qrupuna daxil edilirdisə, onda cəzadan iltizam almaq mümkünsüz olurdu və şəxs məmurlar siyahısından çıxarılırdı ki, bu, gələcəkdə qulluq xidmətinə qayıtmağı istisna edirdi.

Yaponiya hüququnda, bir sıra ağır cinayətlərə görə cinayətkarın yaxın qohumlarının, həmçinin yerli hakimiyət orqanlarının əməllərinə (məsələn, qeydiyyatdan keçməyən rahiblərin və s.) görə məsuliyyəti ilə yanaşı, məmur ailələri, Çində olduğu kimi özünə yaxın əyan qohumlarının himayəsindən ("kölgəsindən") istifadə edə bilərdilər.

Yaponiya cinayət hüququnun spesifik cəhətlərindən biri, onun normalarının buddist məbədi nümayəndələrinə şamil edilməsində idi. Qeyd etmək lazımdır ki, sintoist dininin ilk müqəddəs şəxsi kimi yapon imperatorunun xüsusi statusu bilavasitə ona dini işlər və sintoist təsisatları ilə bağlı bütün məsələləri həll etmək hüququ vermişdir. Buddizm Yaponiyada daha çox sequnlar tərəfindən himayə olunur və məqsəd yaponların qədim dini olan sintoizmə (deməli, imperatora) qarşı idi. Məcəllələrdə dünyəvi xarakterli cəzalarla yanaşı, din xadimlərinə də onların törətdikləri cinayətlərdən və xətalardan asılı olaraq cəzalar (epitimiya) verilməsi nəzərdə tutulurdu. Buddist ruhani nümayəndələrinin törətdikləri qətlə, zorakılıqla, oğurluqla və s. bağlı cinayətlərə görə ilk növbədə rütbədən (dini) məhrum etmə cəzaları müəyyən edilirdi. Bununla belə, onlara qarşı güzəştli, yüngülləşdirici cəzalarda nəzərdə tutulurdu. Belə ki, sürgün cəzası 4 il müddətinə katorqa işləri ilə əvəzlənməsi, dəyənək cəzası, hər 10 dəyənəyə görə isə 10 günlük epitimiya (uzunmüddətli ibadət və ya pəhriz) ilə əvəz edilirdi.

Çin hüququnda olduğu kimi yapon hüququ da cinayət hüququnun ümumi prinsiplərini və normalarını, o cümlədən cinayətə sui-qəsd,

müxtəlif formalarda cinayətdə iştirakçılıq və s. təqsirin formaları (qəsdən, ehtiyatsızlıqdan) dəqiq müəyyən edilməmişdir. Təqsiri yüngülləşdirən hallara aid edilirdi: zərərin könüllü ödənilməsi, dəyimiş ziyanın aradan qaldırılması, törədilən əməl barədə könüllü hakimiyət orqanlarına xəbər vermək, cinayətin açılmasında fəal iştirak etmək. Maddi və ya xidməti asılılıq səbəbindən, hər hansı təhlükə və ya məcburetmənin yarandığı halda, yaxın qohumların evindən oğurluq etmiş ailənin kiçik üzvünə (yalnız ona) qarşı ağırlaşdırıcı cəza tətbiq edilirdi. Üçüncü dəfə oğurluq etmiş residivist və sərxoşlara qarşı da günahın ağırlaşdırıcı halları müəyyən edilirdi. Gecələr özgə evinə soxulmuş "bağışlanılmaz qonağın" ev sahibi tərəfindən yerindəcə öldürülməsi, zəruri müdafiəyə bərabər tutulurdu və heç bir cəza ilə nəticələnmirdi. Yaponiya cinayət hüququna, Çin hüququndakı kimi anlaşıqlıq anlayışı məlum deyildir. Lakin əməlin iltizam qaydasında əvəzlənməsi, həmçinin də azyaşlılar, ahıllar, əlillər, ağır xəstəlikdən əziyyət çəkənlər üçün yüngülləşdirilməsi nəzərdə tutulurdu.

Son sequnatlıq dövründə cinayətlərin bütün "qanuni" sərhədləri aradan qaldırılmış, cəzası repressiyaların sayı çoxalmışdır. Belə ki, təhqirə görə, samuray istənilən sadə adamı öldürə bilərdi. Kəndli ailələrində cəzasız uşaq öldürülməsi (artıq yeyənlərin birində qurtulmaq üçün) geniş yayılmışdır.

Çin lin hüquq normalarına müvafiq olan, yapon ryo inzibati hüquq normaları, dövlət idarəçiliyi, inzibati vəzifələr, xidmət keçmə qaydası, məmurların malik olduqları güzəşt və imtiyaz hüquqları və s. qaydaları tənzimləyirdi. Dövlət administrasiyası vəzifə ("vəzifə" termini Çin dilindəki "iu" sözündən əxz edilərək, yapon dilində "gimu" adlanırdı) sistemi üzrə təşkil edilmişdir. Ən yüksək vəzifə nazir, ən aşağı isə kargüzar vəzifəsi idi. Rütbələrə isə, əsasən şahzadələr və əsilzadələr layiq görülürdülər. Yalnız əsilzadələr yüksək vəzifə tuta bilərdilər. Əsilzadə olmayanlar aşağı vəzifəyə yiyələnirdilər. Rütbələr, dərəcə və kateqoriyaya ayrılırdılar. Yaponiya mənbələrində dövlət və saray administrasiyasının xidmət və

vəzifələrinin müfəssəl siyahısı tərtib edilmişdir. Birinci sinfi yalnız böyük dövlət naziri, aşağı, ilkin, kiçik rütbədə isə su təchizatı, saray boyaqçı kontorunun mirzələri tuta bilərdilər. Məmurluq xidməti 21 yaşdan başlayırdı. Məhz bu yaşa çatdıqdan sonra oğlan övladları sınaq və ya attestasiya üçün təqdim edilirdilər.

Rütbənin olması vəzifə tutmağı mümkün edirdi. Beş ali rütbə yalnız imperatorun fərmanı ilə, səkkizinci kiçik rütbədən yuxarı Dövlət Şurasının imperatora məruzəsi ilə, ilkin rütbələr isə yalnız Dövlət Şurasının öz qərarı ilə verilirdi. Ali vəzifələr tutmaq üçün yüksək tələblər müəyyən edilirdi. Qanunlar etik meyarlara cavab verən şəxsləri yüksək vəzifəyə tövsiyə edirdi. Tapşırıqların icrası kiçik rütbələr üçün kifayət edirdi. Ölkəni düzgün mənəviyyata yönəldə biləcək şəxs böyük nazir ola bilərdi. Əgər belə insan yoxdursa, vəzifə boş qalmalı idi.

Vaxtaşırı keçirilən attestasiya rütbənin verilməsində və vəzifə pillələrində irəliləyişi stimullaşdırırdı. Müntəzəm keçirilən attestasiya üçün təqdimatı idarə rəisi tərtib edirdi. Təqdimata siyahıya daxil edilmiş vəzifəni tutan şəxsin "yaxşı davranışı, xidmətləri və günahları" barədə məlumatlar daxil edilməli idi. Yüksək dərəcə tutmaq üçün xidməti yaxşı bilməklə yanaşı, etik-mənəvi dəyərlərə də malik olmaq vacib hesab edilirdi. Aşağı 9-cu dərəcəni tutmaq "yaltaqlıq, aldatma, tamahkarlıq" xüsusiyyətlərinə malik olanlara kifayət idi. İlkin fəaliyyət üçün ədəbiyyatşünaslıq, fəlsəfə, dəftərxana işi və gələcək işinə müvafiq olaraq "ritsi-ryo" üzrə hüquq imtahanı verməli idi. Məmur rütbələrinə müvafiq olaraq dövlətdən məvacib alırdılar. İşdə nöqsanlara yol verildikdə, məvacib ləngidilə və ya kəsilə bilərdi.

Yaponiya idarəçilik sistemini reqlamentində məmur rütbələri üçün məcburi məzuniyyət müəyyən edilmişdir. Məzuniyyət həftəlik, illik və xüsusi ola bilərdi. Həftədə bir dəfə istirahət verilirdi. Tarla işləri üçün ildə iki dəfə və hər dəfə 15 gün olmaqla məzuniyyət götürmək mümkün idi. Matəm mərasimi üçün xüsusi məziyyət verilirdi. Dövlət məmurlarına dəfn və matəmin keçirilməsi üçün maddi yardım ay-

rılırdı. Valideynlərin vəfatı zamanı matəm uzun çəkdiyindən, məmur vəzifədən müvəqqəti azad olunurdu.

Yaponiya feodal dövlətində torpaq üzərində dövlət, ictimai və böyük alətlərə məxsus olan mülkiyyət mövcud olmuşdur. Dövlətin nadel torpaq fondu ayrı-ayrı nadellərə (paylara) bölünərək nəinki azad adamlar, o cümlədən qullara da paylanılırdı. Həyətəni torpaqlar və bağlar ailənin üç nəslinə qədər ötürülürdü. Ailə mülkiyyəti bütünlüklə dövlət tərəfindən qorunurdu. Həyətlərin heç bir səbəb olmadan bölüşdürülməsi, ailə əmlakından ayrılması qadağan edilirdi.

Ayrı-ayrı təsisatlara təhkim edilmiş torpaqlar istisna edilməklə, xəzinə torpaqları nadellərin verilməsi üçün ayrılırdı. Vəzifəli və rütbəli məmurlar bu torpaqlardan daha çox paya malik olurdular. Dövlətin xüsusi ehtiyatı fondu mövcud olmuşdur ki, bu fond vasitəsilə dövlət qarşısında xidmətlərinə görə "təltif etmə" torpaq sahələri ayrılırdı. "Böyük xidmətlərə" görə, məhdudiyyətsiz və irsi keçən torpaq sahələri verilirdi. Nadel sisteminin ləğv edilməsi və vassal-lən münasibətlərinin inkişafı, samurayların vərəsəliklə keçən və "düyü payı" adlanan feod torpaq mülkiyyəti formasının inkişaf etməsinə səbəb olmuşdur.

Orta əsr yapon hüququnda əşyaların daşınmaz və daşınar bölgüsü müəyyən edilməmişdir. Tapılmış əşyanın elan verildikdən 30 gün sonra, tapan şəxsə çatması statusu müəyyən edilmişdir.

Orta əsr Yaponiya hüququnda, əmtəə-pul münasibətlərinin zəif inkişafı, yuridik baxımdan öhdəlik hüquqları barədə təsəvvürlərinin mövcudluğu barədə hər hansı bir fikir söyləmək çətindir. Roma hüququnda "obligatio" termini ilə ifadə edilən "öhdəlik", yapon dilində "qimu" istilahına uyğun idi. "Tayxo Eyro ryo"da cəmi 10 maddə alqı-satqı, kirayə, borc, girov müqavilələrindən bəhs edilir və dövlət tərəfindən ciddi rəqlamentləşdirilərək, müəyyən edilmiş normaların pozulmasına görə cinayət məsuliyyətini nəzərdə tuturdu.

Dini qaydalarla bağlı olan Yaponiya ailə-nikah hüququ, bütün orta əsrlər ərzində ənənəvi formasını qoruyub saxlayan və ciddi dəyişikliyə uğramayan hüquq sahələrindən biridir. Nikah valideynlərin iştirakı

ilə nişanlanma mərasimi keçirilməsi ilə başlayır. Nikah bağlanarkən nişanlı oğlan və qızın razılığı tələb olunmurdu. Nikaha daxil olma həddi qızlar üçün 13 yaş, oğlanlar üçün 15 yaş müəyyən edilmişdir. İki mərhələdən ibarət olan nişanlanma qaydalarının pozulması cəzaya səbəb olurdu. Bu qaydalar, əgər adaxlı oğlan bir ay müddətində görünmürdüsə və ya nişan mərasimindən 3 ay ötdükdən sonra kəbin kəsilmirdisə, onda nikah baş tutmamış hesab edilirdi. Nişanlanmadan sonrakı 3 ay faktiki nikah münasibətləri hesab edilir və sınaq müddəti sayılırdı. Sınaq müddətində arvadın sonsuz olması, ailə başçısının (patriarxın) ondan narazı qalması, qadının sınaqdan çıxmamış hesab edilməsi ilə nəticələnirdi. Adaxlı oğlanın və ya qızın cinayət törətməsi nişanın pozulmasına səbəb olurdu. Azad adamlarla qullar arasında nikah qadağan idi. Həmçinin "xeyirxah" və "əclaf" adamlar, o cümlədən "əclaf" adamların müxtəlif kateqoriyaları arasında nikah bağlamaq qadağan edilirdi. Çindən fərqli olaraq, Yaponiyada öz qohumu ilə və ya dul qadının öz qayını (levirat) evlənməsi məcburi sayılırdı.

Yaponiya patriarxal ailə quruluşuna malik olsa da, bu Çində olduğundan zəif inkişaf etmişdir. Patriarxın vəfatından sonra böyük oğul ailə əmlakının varisi sayılırdı və atanın hüquq və səlahiyyətləri ona verilirdi. Prinsip etibarilə kənziləri nəzərə almadan çox nikahlıq mövcud olmuşdur. Sumadoi adlanan yapon nikahı, məhz ərə ailədən ayrılıqda yaşamaq və sərbəst şəkildə arvadı ilə görüşmək imkanı verirdi. Sumadoi nikahı kişiyə bir neçə arvad və məşuqə saxlamağı qadağan etmirdi. Qadınlar qanunla tənzimlənən qaydalara əsasən atanın, ərini, oğlunu himayəsində idilər. ər öz arvadını kənizə bərabər tuta və ya kənizlə yaşadığına görə, arvadını boşaya bilməzdi. Səbəbsiz yerə boşanmaya görə, yeni nikah bağlamaq qadağan edilirdi. Konfutsiçiliyin müəyyən etdiyi arvadın sonsuzluğu, onun əxlaqsızlığı, ərini valideynlərinə hörmətsizliyi, xəbərçiliyi, qısqanclığı, oğurluğa meyil etməsi, ağır xəstəliyi, eynilə Yaponiyada da boşanma üçün əsas götürülürdü. Ümumilikdə kişinin nikahdan kənar əlaqələri təqdir olunmadığı və pisləndiyi halda, arvadın xəyanət etməsi cinayət sayılırdı. ərini və-

fatından sonra, yalnız patriarxın razılığı ilə arvad evi tərk edə bilərdi. Arvad ərindən boşanma barədə məktub aldıqda boşanma aktının hüquqi prosedurları başlayırdı. Lakin valideynlərin matəmi, ərinin vəziyyəsinin böyüdülməsi, arvadın getməyə yeri olmadığı hallarda arvad evi tərk etməmək hüququna malik idi. Bir-birlərinin qohumlarını öldürməyə cəhd edən ər və ya arvad, qarşılıqlı boşanmasına icazə verirdi. Əvvəllər əxlaqsızlıq etmiş qadınla nikah bağlamaq mümkünsüz idi. Nikaha xitam verildikdə arvadın cəhizi özünə qaytarılırdı.

Yaponiyada, yalnız son orta əsrlərdə ailə-nikah münasibətlərində normal monqam nikah forması öz yerini möhkəmləndirə bilmişdir.

Yaponiya hüququnda məhkəmə prosesi qarşılıqlı ittiham və inkvizisiya xarakteri daşıyırdı. Məhkəmə istintaqı həm dövlət təsisatının, həm də ayrı-ayrı şəxslərin şikayət ərizəsi ilə başlayırdı. "Açıq" və "gizli" xəbərçilikdən (donos) geniş istifadə edilirdi. Öldürülənin yaxın qohumların xəbərçiliyi mühüm əhəmiyyətə malik idi. Əgər qətlə bağlı 36 gün ərzində yaxın qohumlar dövlət orqanlarına məlumat verməzdilərsə, onlar da cinayətdə iştirakı qismində ittiham olunurdular. Əgər xəbərçilik qiyam və ya əlahəzrət imperatorun təhqir olunması ilə bağlı idisə, onda xəbər verəni imperatorun yanına aparırdılar. Cinayətkarın yaxın qohumları və qulluqçuları xəbərçilik etməyə bilərdilər.

İstintaq xüsusi təyin edilmiş müstəntiq tərəfindən aparılırdı. Ağır cinayətlər baş verdikdə, müstəntiqin ilk hərəkəti təqsirləndirilən şəxsi və ittihamçını həbs etmək və xəbərçini saxlamaq idi. İlk istintaqda dəlil, sübutlar toplandıqdan sonra, müstəntiqin qənaəti əsasında həqiqət müəyyən olunduqdan sonra müqəssir hesab edilməyən şəxs buraxılırdı. Müstəntiqin təqsirləndirilən şəxslə (cinayətkarla) qohumluq və ya hər hansı xüsusi münasibəti olduqda, onu dəyişirdilər. Ağır cinayət hallarında, dəlillər və sübutlar kifayət etmədikdə iş-gəncə tətbiq olunmasına icazə verilirdi. Lakin iş-gəncə üç dəfədən və hər 20 gündən bir olmaq şərtilə müəyyən edilmişdir. Üsyana cəhd etmək səbəbi ilə başlanılan cinayət işinin istintaqı 3 müxtəlif qrup tərəfindən müstəqil aparılırdı.

Yaponiyada inzibati idarələr məhkəmədən ayrılmamışdır. Ədliyyə nazirliyinə ən mühüm işlər, o cümlədən ölüm cəzası, müddətsiz sürgün və ya məmurun siyahıdan çıxarılması kimi işlər verilirdi. Bəzi işlər Dövlət Şurasında araşdırılmaq üçün göndərilirdi və bunun üçün xüsusi qanunverici-müstəntiqlər araşdırılmaya cəlb edilirdilər. Ölüm, müddətsiz sürgün və məmur siyahısında çıxarılma kimi işlərdə imperator ali apellyasiya instansiyası kimi çıxış edirdi. Yaponiyada hüquq məktəbləri, peşəkar hakimlər, prokurorluq, vəkillik və notarius mövcud olmaması ədliyyə sahəsində çətinliklər yaratmışdı.

3. Müasir yapon hüquq sisteminin vesternizasiyası

Yaponiyada 1868-ci ildə baş verən burjua inqilabı sequn hakimiyyətini devirərək, imperatorun XII əsrin sonlarından itirdiyi əvvəlki hakimiyyətini bərpa etmişdir. "Meydzinin bərpası" ("Maarifçi hökumət") adını almış inqilabın əsas hərəkətverici qüvvələri təhkimli kəndlilər, kiçik zadəganlar (smuraylar) və burjuaziya idi. Hələ XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Yaponiyada ilkin kapital yığımları başlamışdır. Əmtəə-pul münasibətləri nəinki şəhərləri, həmçinin kəndləri də əhatə etmişdir. Sex quruluşunun dominatlıq etməsinə baxmayaraq, ilk kapitalist manufakturaları yaranmışdır. Kiçik zadəganlar olan samuraylar kiçik torpaq sahəsinə və ya ümumiyyətlə, torpaqsız olmaqla, senyorların (daymyoların) verdikləri düyü payı hesabına, həmçinin xırda ticarət, ziyalıya aid edilən peşələrlə məşğul olmaqla yaşayırdılar. Faktiki olaraq torpağa təhkim edilmiş yapon kəndliləri, mövcud vəziyyətdən çox əziyyət çəkirdilər. Yaponiya dövlətinin milli ləyaqətini alçaldan Qərbi Avropa dövlətləri ilə bağlanmış 1858-ci il qeyri-bərabər ticarət müqaviləsi, həmçinin digər real xarici təhlükə və təcavüzlər qarşısında təslimçilik hökumətinin süqutunu yaxınlaşdırmışdır. Yaponiyada baş verən Vətəndaş müharibəsi gedişində sequn və onun tərəfdarlar məğlub edilir və azyaşlı

imperator Mutsuxitoun hakimiyyəti tam bərpa edilir. Ölkənin idarə edilməsində imperatorun fəaliyyətini istiqamətləndirən Ağsaqqallar Şurası (Genro), məşvərətçi orqan statusuna malik idi.

Yaponiya dövlətində liberal dəyişikliklər və hüquqi islahatlar başlayır. 1868-ci ildə orta əsrlərdən qalma sex və gildiyalar ləğv edilir və hər bir kəsə azad ticarətlə məşğul olmaq hüququ verilir. 1871-ci ildə torpaqların sərbəst alqı-satqısı həyata keçirilir. 1870-ci ildə icbari ibtidai təhsil haqqında qanun qəbul edilir. 1871-ci ilə yerli idarəçilikdə islahatlar aparılaraq feodal udelləri ləğv edilir və quberniyalar yaradılır. 1872-ci ildə ümumi hərbi mükəlləfiyyət elan edilməsi haqqında əsasnamə ilə, sanurayların silahlı qüvvələrdəki monopoliyasına da son qoyulur. Həmin il ümumtəhsil haqqında qanun qəbul edilir. 1880-ci ildə məhkəmə islahatlarına başlanılır. 1881-ci il imperator fərmanı ilə, 1890-cı ildən fəaliyyət göstərməyə başlayan iki palatalı (perlər və nümayəndələr palataları) parlamentin yaradılması nəzərdə tutulur. 1885-ci ildə Nazirlər Kabineti fəaliyyətə başlayır. 1886-cı ildə imperator yanında məşvərətçi orqan olan Gizli Şuranın fəaliyyəti bərpa edildi. 1889-cu ildə qəbul edilmiş ilk seçki qanunu, 1900-cü ildə əlavə dəyişiklərlə yenidən təsdiq edilir. Və nəhayət, 1889-cu ildə Yaponiyanın ilk konstitusiyası qəbul edilir. Beləliklə, inqilabdan sonra köhnə quruluşun ləğv edilməsi və yeni tipli ümumyapon cəmiyyətinin qurulması üçün xeyli işlər görülür. Əvvəlki feodal dövlətini qərb tipli demokratik dövlət əvəz edir. Yaponiya dünya ticarəti sahəsində öz yerini müəyyən edərək sürətlə inkişaf etməyə başlayır.

Yaponiya hüquq sisteminin vesternizasiyası və inkişafının ilk mərhələsi 1868-ci il burjua inqilabından sonra başlamışdır. Lakin hüququn vesternizasiyası, yenicə kapitalist inkişaf yolu seçmiş Yaponiya üçün böyük çətinliklər yaratmışdır. Çünki əvvəlki bölmədə qeyd edildiyi kimi, Yaponiyanın müasir hüququn tələblərinə cavab verən institutları mövcud olmamış və hüquq digər ictimai-sosial normalardan dəqiq fərqləndirilməmişdir. "Hüququn" (subyektiv hüququn) ifadə edilməsi üçün müvafiq istilah olmadığından, çin dilindən "ken-

ri" sözü əxz edilmişdir. "Kenri" termini iki sözdən – "kenryoku" (hakimiyyət) və "rieki" (fayda) sözündən ibarət idi. Hüququn pərakəndəliyi, Tokuqava sequn sülaləsi nəslinin tabeçiliyində olan ərazilərdə bir, iri feodallar olan daymyoların sahibliklərində isə başqa qanunların (daymyo hüququ) olması xüsusi çətinlik yaradırdı.

Hüququn yeni inkişafı üçün iki Avropa (ingilissakson və kontinent) hüquq sistemi nümunəsi mövcud olmuşdur. Birinci nümunə, ingilis ümumi hüququnun prototipindən (məs. Hindistanda olduğu kimi) istifadə etməklə presedent hüququnun yaradılması idi. İkinci nümunə isə, daha çevik və qısa müddətdə məcəllələr hazırlamaqla vəziyyətdən çıxış yolu tapmaq olmuşdur. Məhz Yaponiya hökuməti ikinci, kontinent hüquq nümunəsinə üstünlük verərək və sahədə fəal işə başlamışdır. 1869-cu ildən Fransa məcəllələrini yapon dilinə tərcümə etməyə başlayırlar. Bu prosesə fransız, alman, hətta ingilis hüquqşünasları cəlb edilir. Əslində, Yaponiyada peşəkar hüquqşünasların az olması səbəbindən hüququn roman-german sisteminin seçilməsi tamamilə düzgün addım idi. 1872-ci ildə fransalı sivilist hüquqşünas Qustav Buassonadın köməyi ilə bir sıra məcəllələr hazırlanır. Fransız nümunəsi əsasında hazırlanmış Yaponiyanın Cinayət Məcəlləsi və Cinayət-Prosessual Məcəlləsi 1882-ci ildə qüvvəyə minir. Yaponiya dövlətinin "Üçlər ittifaqına" qoşulması və Almaniya ilə yaxın əlaqələri, qanun məcəllələrinin hazırlanmasına almaniyalı hüquqşünasların cəlb edilməsi bir səbəb idi. Belə ki, yeni cinayət məcəlləsinin tərtib edilməsinə bu dəfə Almaniya mütəxəssis cəlb edilir. 1899-cu ildə prussiyalı hüquqşünas Rudolfun başçılığı ilə Almaniya Cinayət Məcəlləsi əsasında Yaponiyanın yeni Cinayət Məcəlləsi hazırlanır və 1907-ci ildə Yaponiya parlamentində təsdiq edildikdən sonra, 1908-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə mindi.

1890-cı ildə Almaniya hüququ əsasında Yaponiyanın Mülki-Prosessual Məcəlləsi qəbul edilir. Mülki Məcəllənin qəbul edilməsi isə çox mürəkkəb vəziyyətlə qarşılaşmışdı. Buassonad tərəfindən hazırlanmış Mülki Məcəllənin giriş, şəxslər və vərəsəliyə aid bölmələri-

nin layihəsi 1891-ci ildə hazırlanmış, lakin onun qəbul edilməsi isə qeyri-müəyyən müddətə təxirə salınmışdır. Məcəllə ən müxtəlif etirazlara səbəb olmuş və nəticədə əvvəlki Məcəllə əsasında yenidən, lakin Almaniya modeli və digər Avropa ölkələrinin Mülki Məcəllələrinin təsiri altında Yaponiya Mülki Məcəlləsi 1898-ci ildən qüvvəyə minmişdir. Pandekt sistemi əsasında tərtib edilmiş Məcəllə ümumi hissə, əşya, öhdəlik, ailə və vərəsəlik hüququ bölmələrindən ibarət idi. Məcəllədə nikaha daxil olanların qarşılıqlı razılığı əsasında 30 yaşa çatmış kişilər və 25 yaşa çatmış qadınlar valideynlərin razılıqlarını almaları tələb olunmurdu. Lakin sonradan 1925-ci ildə mühafizəkar qüvvələri təzyiqi ilə bu qayda dəyişdirilir və yaşıdan asılı olmayaraq valideynlərin razılığının olması, hüquq norması kimi Mülki Məcəlləyə daxil edilir. Məcəllə çoxnikahlığı qadağan etməklə, monoqamiya institutunu möhkəmləndirmişdir. Bu günə qədər qüvvədə olan Yaponiya Mülki Məcəlləsi xüsusi qanunlarla dəfələrlə əlavələrə və modernləşməyə məruz qalmışdır.

Yaponiya dövlətinin beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinin inkişafında 1890-cı ildə hazırlanmış Ticarət Məcəlləsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Məcəlləyə 1893-cü ildə Veksel hüququ və 1898-ci ildə digər qalan bölmələr əlavə edilir. Məcəllə tam hazırlandıqdan sonra, ona yenidən baxılır və nəhayət, 1899-cu ildə qüvvəyə minir. Ticarət Məcəlləsi ümumi, ticarət ortaqlığı, ticarət müqavilələri və də-niz ticarəti hissələrinə bölünür. Fransa hüququnda olduğu kimi, Yaponiya Ticarət Məcəlləsində xüsusi norma kimi Mülki Məcəllədən istifadə olunması məqbul hesab edilirdi. Ticarət Məcəllənin 1-ci maddəsində göstərilirdi ki, bu Məcəllə ilə tənzimlənməyən ticarət münasibətləri ticarət adətləri, onlar olmadıqda isə, Mülki Məcəllə normaları ilə tənzimlənməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, Yaponiyada xüsusi ticarət məhkəmələri mövcud olmamış və mübahisələr ümumi məhkəmələrdə araşdırılırdı.

XIX əsrin 70-ci illərindən başlayan Yaponiya burjua hüquq sisteminin formalaşdırılması, intensiv qanunvericilik və məcəllələş-

dirmə işləri XX əsrin əvvəllərində əsasən başa çatmışdır. Roman-german hüququnun resepsiyası əsasında yaradılan Yaponiya milli hüquq sistemi, orta əsrlərdən qalma ənənəvi xarakterli bəzi ünsürləri qoruyub saxlamışdır.

İki dünya müharibəsi arasında Yaponiya dövləti və hüququnun inkişafı, hərbi-monarxiya quruluşunun möhkəmləndirilməsi ilə xarakterizə edilirdi. Bununla belə, o dövr üçün liberal görünən islahatlar həyata keçirilir. 1925-ci ildə kişilər üçün ümumi seçki hüququ müəyyən edilir. Lakin hərbi qulluqçular, tələbələr, birillik oturaqlıq senzi olmayan şəxslər, xeyrixahların köməyindən istifadə edənlər və nəhayət, adlı-sanlı nəsilər (digər vətəndaşlarla qarışmaması üçün) seçkidə iştirakdan məhrum edilirdilər. Deputatlığa namizədlərdən 2 iyen pulu girov qoymaq tələb edilirdi. Liberal islahatlardan, məhkəmə quruluşuna aid edilən andlılar məhkəməsinin tətbiq edilməsini göstərmək olar.

1938-ci ildə Yaponiya parlamenti ümumi hərbi mükəlləfiyyət haqqında qanun qəbul edir. İki dünya müharibəsi arasındakı dövrdə parlamentin aşağı palatasının rolu minimuma qədər endirilir. Ölkənin yeni siyasi strukturunu müəyyən edən proseslər baş verir, bütün siyasi partiyalar buraxılır və "Taxt-taca kömək" assosiasiyası yaradılır. Assosiasiyanın yerlərdə əsas orqanları kimi, orta əsrlərdən Yaponiya cəmiyyətinə tanış olan "qonşuluq icmaları" institutu yaradılır. Hər 10-12 ailə qonşuluq icmasında birləşdirilir. "Taxt-taca kömək" assosiasiyası öz üzvlərinə qonşularının hərəkətlərini izləmək və gördükləri barədə müntəzəm olaraq xəbər verməyi tələb edirdi. Bütövlükdə bir icma, başqa icmanın hərəkətlərinə göz qoymalı idi. Yaponiya zavod və fabriklərində çalışan fəhlələr, qadağan olunmuş həmkarlar ittifaqının əvəzinə "istehsal vasitəsilə vətənə xidmət cəmiyyəti" adlanan quruma zorla daxil olmağa məcbur edilirdilər. Burada, eynilə bir-birlərinə qarşılıqlı göz qoymaq və kor-koranə tabe olmaq tələb edilirdi. Beləliklə, İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsində Yaponiyada spesifik hərbi-monarxiya quruluşu möhkəmlənir.

Müasir Yaponiya milli hüquq sisteminin təkmiləşdirilməsi və demokratikləşdirilməsi prosesində növbəti mərhələ, İkinci Dünya müharibəsindən sonra, Yaponiya konstitusiyasının qəbulu ilə başlamışdır. Yaponiyanın əsas qanun (konstitusiya) layihəsinin hazırlanmasında isə, Yaponiyadakı ABŞ qoşunlarının generalı Makarturun qərarına daxil olan hüquqşünaslar fəal iştirak etmişdilər. 1946-cı ildə Yaponiya parlamenti tərəfindən qəbul edilmiş və 1947-ci il may ayının 3-də qüvvəyə minmiş Yaponiya konstitusiyası, yapon hüququnun əhəmiyyətli inkişafına zəmin yaratmışdır. Lakin bu inkişaf üçün, XIX əsrin 70-80-ci illərindən başlayan vesternizasiya və ya ənənəvi yapon spesifik sivilizasiyası və ruhuna uyğun olan normalar deyil, "Amerika nümunəsi" əsasında demokratikləşdirilmə daha xarakterik idi. Konstitusiyanın 3-cü fəslində əsas insan hüquq və azadlıqları və hakimiyyət bölgüsü təsbit edilmişdir. Yaponiyanın yeni konstitusiyasına görə, tennioun (imperatorun) şəxsiyyətinin ilahi mənşəyi institutu öz əhəmiyyətini itirir və onun səlahiyyətləri əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırılır. Konstitusiya quruluşundan kənar Gizli Şura, İmperator Sarayı Nazirliyi və s. bu kimi qeyri-konstitusion orqanlar ləğv edilir. Yaponiyanın dövlət quruluşu konstitusiyalı monarxiya elan edilir. Parlamentin aşağı palatası qanunvericilik məsələlərində əsas rolunu bərpa edilir. Konstitusiyaya görə, əvvəllər imperator tərəfindən təyin edilən yuxarı palata, indi artıq xalq tərəfindən seçilirdi. İcraedici hakimiyyət baş nazirin rəhbərlik etdiyi Nazirlər Kabinetinə həvalə edilmişdir. Hökumətlə, parlament arasında münasibətlər "qərbi Avropa" nümunəsi əsasında təşkil edilirdi. Belə ki, hökumət parlamentin etimadını qazanmalı və ya əks halda istefaya getməli və yeni seçkilər keçirilməlidir. Konstitusiyaya müvafiq olaraq müstəqil məhkəmə hakimiyyətini və vahid məhkəmə sistemi təşkil edilmişdir. Məhkəmələr eyni zamanda cinayət, mülki və inzibati işləri araşdırırdı. ABŞ-da olduğu kimi, 15 nəfər hakimdən ibarət Yaponiya Ali Məhkəmə konstitusiyayı təfsir etmək səlahiyyətinə malik idi. Yaponiya konstitusiyasında seçkilili yerli özünüidarəetmə orqanları təşkil edilirdi. Ali Məhkəmənin

1950-ci il 1 fevral tarixli qərarı ilə bütün aşağı məhkəmə instansiyalarına, konkret işlərin araşdırılması zamanı qanun və rəqlamentlərin konstitusiyaya uyğun olub-olmaması müəyyən etmək səlahiyyətləri verilmişdi. Yaponiyada Arbitrac məhkəmələri fəaliyyət göstərirdi. Əgər bağlanmış iqtisadi müqavilədə müvafiq bənd daxil edilərdisə, onda tərəflər mübahisələri araşdırmaq üçün Arbitrac məhkəməsinə müraciət edə bilərdi. Göstərilən müvafiq qaydalar Mülki-prosessual Məcəllədə təsbit edilmişdir.

1945-ci ildə general Makarturun səyi ilə, yapon həmkarlar ittifaqlarının təşkil olunmasına başlanılır. Dekabr ayında verilmiş qanunla həm dövlət, həm də, özəl müəssisələrdə həmkarlar ittifaqlarının yaradılması nəzərdə tutulurdu. 1946-cı ildə sahibkarlarla həmkarlar ittifaqı arasında əmək münaqişələrinin həll edilməsi proseduru haqqında qanun qəbul edildi.

Yaponiyanın Mülki Məcəlləsinin bölmələrinə yenidən baxılmasına İkinci Dünya müharibəsindən sonra da müraciət edilmişdir. 1947-ci ildə Mülki Məcəllənin tərkibində olan ailə və vərəsəlik hüququna daha böyük dəyişiklik edilmişdir. Bu normalar konstitusiyadan irəli gələn tələblərə uyğunlaşdırılmışdır. Konstitusiyanın 24-cü maddəsinə müvafiq olaraq ər-arvadın əmlak hüquqları və vərəsəlik sahəsində gender bərabərliyi təsbit edilmişdir. Mülki Məcəllədə arvadın fəaliyyət qabiliyyətsizliyini nəzərdə tutan normalar ləğv edilmişdir.

Yeni torpaq islahatları mülki qanunvericilikdə zəruri dəyişikliklər edilməsinə səbəb olmuş və Mülki Məcəllənin müvafiq maddələri hüquqi qüvvəsini itirmişdi. 1946-cı ildə mülkədar torpaq sahibliyini ləğv edən, kompensasiya ödəmək şərti ilə kəndlilərin torpaq üzərində mülkiyyət hüququnu müəyyən edən qanunlar qəbul edildi. 1947-ci il "Kənd təsərrüfatı torpaqları haqqında" qanun kooperativlərin yaradılması məsələlərini tənzim edən normativ-hüquqi aktların qəbul edilməsini sürətləndirmişdir. Yaponiyada xüsusi inhisar birlikləri olan "dzaybatsu"ların hökmranlığına son qoyulması üçün, onun buraxılması və səhmlərinin bölünərək dövlətə və ya iri müəssisələrə

rə verilməsi qərara alınır. Antiinhisar islahatlar kiçik və orta biznesin inkişafını stimullaşdırmağı nəzərdə tuturdu.

Yaponiyanın 1947-ci il konstitusiyasında təsbit edilmiş demokratik prinsiplər hüququn müxtəlif sahələrini əhatə etmiş və onlara bəzi yeni prosedur qaydalar əlavə edilmişdir. Əmək hüquq sahəsində qəbul edilmiş bir sıra qanunlarda, o cümlədən 1946-cı il əmək münaqişələri, 1947-ci il əmək şəraiti haqqında və 1949-cu il həmkarlar ittifaqları haqqında qanunlarda yeni prinsiplər müəyyən edilmişdir. 1947-ci il Konstitusiyasından irəli gələn əmək müqaviləsinin bağlanması və xitam edilməsi azadlığı bir sıra zəruri dəyişikliklərin aparılmasını tələb edirdi. İş vaxtının 8 saatlıq müəyyən edilməsi, 15 yaşadək uşaqların işə cəlb edilməsinin qadağan olunması, kişilərin və qadınların əməklərinin bərabər ödənilməsi, əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması, məzuniyyətlərin verilməsi və s. mütərəqqi qaydalar müəyyən edilmişdir. Əhəlinin pensiya təminatı sahəsində ardıcıl olaraq 10 yaxın qanunlar qəbul edilmişdir. Pensiya sığorta kapitalının toplanması dövlət tərəfindən, sahibkar tərəfindən və işçinin özü tərəfindən müəyyən edilmişdir. Xəstəliyə, istehsalatda bədbəxt hadisələrə, işsizliyə görə və s. sığorta növləri mövcud idi.

Yaponiyada ətraf mühitin qorunmasına dair bir sıra qanunlar qəbul edilmişdir. 1958-ci il "Suların istehsalat tullantıları ilə çirkləndirilməsindən mühafizəsi haqqında" qanun, 1962-ci il "Ətrafa buraxılan hisin həcmi üzərində nəzarət haqqında" qanunu və s. ekoloji fəlakətlərin preventiv tədbirlərinin görülməsi ilə qarşısının alınmasını nəzərdə tutan işlərini qeyd etmək olar.

1907-ci il Cinayət Məcəlləsinə bəzi düzəliş və əlavələr edilmişdir. Bu Məcəllədə 20 tərkibdə ölüm cəzası tətbiq edilirdi. Xüsusilə də imperatorun statusunun dəyişdirilməsi zəruri dəyişikliklər edilməsilə nəticələnmişdir. Bütövlükdə 1927-ci, 1947-ci, 1972-ci və sonrakı illərdə yeni Cinayət Məcəlləsinin qəbul edilməsi uğursuz olmuşdur. 1973-cü ildə valideynləri öldürməyə görə ən ağır cəzanı nəzərdə tutan 200-cü maddə, Ali Məhkəmə tərəfindən Konstitusiyanın qanun qarşısında hamının bərabərliyini nəzərdə tutan 14-cü

maddəsinə zidd hesab etmişdir. Cinayət-Prosessual Məcəlləsinə 1948-ci ildə mühüm əlavə və dəyişikliklər edildikdən sonra, Məcəllə Amerika-ingilis hüququ üçün xarakterik olan cəhətlər kəsb etmişdir. Ədalət mühakimə icraatının demokratik prinsipləri 1947-ci il Konstitusiyasının tələblərindən irəli gələn normalara uyğunlaşdırılmışdır. Qanunsuz həbs etmənin qadağan olunması, hər cür ittiham görə məhkəmə baxışının keçirilməsini tələb etmək hüququ, müdafiə hüququ, dövlətin pulsuz hüquqi yardım göstərilməsi zərurəti, müvafiq hüquqi qaydaya əməl etmədən cəza verilməsi, qanunsuz axtarış və s. demokratik və ədalət prinsiplər tətbiq edilmişdir.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra müasir Yaponiya hüququnun vesternizasiyası yalnız kontinent hüququ ilə kifayətlənməmiş, buraya hətta onunla rəqabət apara biləcək yeni Amerika-ingilis hüququnun təsiri də əlavə olunmuşdur. Yaponiya hüququ və yaponların hüquqi düşüncələri təkamülə məruz qalaraq, yeni hüquqi modelin müəyyən etdiyi qaydalara uyğunlaşdırılmışdı. Bu özünü daha çox, şəhər əhalisi, xüsusilə də gənclər arasında göstərir. Bununla belə, özünəməxsus yapon cəmiyyəti öz strukturuna və mənəviyyatına görə, Avropa cəmiyyətindən hələ də uzaqdır.

Beləliklə, XIX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq Yapon cəmiyyəti, onun üçün müasir görünən bütün təklifləri (bizim üçün daha çox maraq doğuran hüquqi) həvəslə qəbul etmiş və sonralar da bu tendensiya davam etmişdir. Təklif edilən ideyaların mənşəyinin xaricdən gəlməsi yaponları bir o qədər də narahat etmir. Çünki Yaponiyaya ixrac olunan hüquq normaları, heç bir halda ölkənin mənəviyyatına qarşı çevrilməmişdir. Yaponların iqtisadi və hüquq sahədə inkişafına yol açan müasir hüquq normalarını mənimsəməsi, heç də onların əsrlər boyu mövcud olmuş ənənələrdən imtina etməsi demək deyildir. Çünki yaponların əvvəlki həyat tərzı və düşüncəsi, hətta şəhərlərdə belə uzun müddət, onların hafizələrində qalmaqda davam edir. Çünki müasir yapon cəmiyyəti özlərinin ənənəvi mənəvi dəyərlərini saxlamaqda israrlı görünürlər.

XIII MÖVZU: TÜRKIYƏ HÜQUQU

1. Türkiyə hüququnun formalaşması və inkişafı (29 oktyabr 1923-cü ilə qədər)

Müasir Türkiyə milli hüquq sistemi uzun inkişaf yolu keçmişdir. Bu inkişaf Türkiyə hüquq tarixində bir neçə mərhələ üzrə fərqləndirilir: islamiyyətdən öncə və sonrakı türk hüququ; Osmanlı imperiyasının yaranması, inkişafı və süqutu dövrünü əhatə edən Tənzimata qədərki (1299-1839-cu illər) və Tənzimatdan sonrakı dövr (1839-1923-cü illər); və nəhayət, 1923-cü il 29 oktyabrdan (Türkiyə Cümhuriyyəti) indiyə qədər davam edən dövr.

Türk dövlətlərində islam dini qəbul olmasına qədər adət hüquqları, hüququn əsas mənbəyi olmuşdur. Ölkə hakim ailənin üzvləri tərəfindən idarə olunmuşdur. Hun imperatoru Mete dövləti üç hissəyə ayıraraq qərbdə Tigin, mərkəzdə Hakan və şərqdə Velihat Tiginin idarəçiliyinə vermişdir. Sonrakı türk dövlətləri əsasən qərb və şərq hissələrinə bölünərək idarə olunmuşdular. Tarixən türk xalqları hüquqa sayğılı münasibət göstərmişdilər. Adət hüquqları türk tayfaları arasında möhkəm təməl üzərində qurulmuşdur. Türk xalqları adət və ənənələrinə çox sadıq olmuşdular. Məhkəmələrin (yarğu) açıq və kollegial aparılması xüsusi diqqət çəkir. Qədim Türk dövlətlərində qanun və qərarlar böyük qurultayda qəbul edilirdi. Qurultay qanunvericilik qərarları qəbul etməklə yanaşı, məhkəmə səlahiyyətlərinə də malik idi. Türk qəbilə və tayfa başçılarının təmsil olunduqları qurultaylar ildə müntəzəm olaraq iki dəfə keçirilirdi. Fövqəladə qurultaylar da çağırılırdı. Qurultaylarda keçirilən müzakirələrdə hər bir tayfa başçısı çıxış edə və təkliflərini verə bilərdi. İrəli sürülən təkliflər və qərarlar səsverməyə çıxarılırdı. Türk dövlətlərində toplanan qurultaylar və müzakirə edilən məsələlər qanunverici orqan səlahiyyəti

yətləri hüququnda olmuşdur. Gündəliyə ən müxtəlif məsələlər: dövlət işləri, köçlərin təşkil edilməsi, dövlətlərarası münasibətlər, müharibə və barış və s. mühüm işlər müzakirə edilərək qərar qəbul edilirdi. Daxili məsələlər adətlərin köməyiylə tənzimlənirdi. Qurultayda qəbul qərarları və hüquq qaydaları yazıya alınmırdı. Türk dövlətlərində siyasi-hüquqi məsələlərə dair işlərdə dini amillərin təsiri olmamışdır. Qurultaylarda dövləti cinayətlərə aid edilən vətənə xəyanət, üsyan, savaştan qaçma və s. bu kimi işlər araşdırılaraq müqəsisirlər barədə hökm çıxarılırdı. Dövlət əleyhinə olan cinayətlər qurultayda, digər cinayət əməlləri isə yarğu məhkəmələrində araşdırılırdı. Türk dövlətləri hərbi aristokratik quruluşa malik olduqları üçün hərbi (yarğu) məhkəmələrinin rolu böyük olmuşdur. Bu dövlətlərdə diqqəti çəkən cəhətlərdən biri, qadınlara kişilərlə bərabər hüquqların verilməsi idi. Qurultayların və dövlət divanının işlərində Hakanla yanaşı, anası və Hakanın xanımı da fəal iştirak etmişdir. Eftalitlərin Ağ Hun Dövləti, Avropa Hun dövləti ("Atıllanın dövləti") və Göytürk dövlətlərində qadınların geniş hüquqları mövcud olmuşdur.

İslam dini yarandıqdan sonra Türk dövlətləri monoteist dini qəbul etmişdilər. Şəriət normalarının və fiqhın (müsəlman hüququ) Türk dövlətlərində mənimsənilməsi uzun zaman çəkmişdir. Osmanlı dövlətində Hənəfi hüquq məktəbinin işləyib hazırladığı fiqh normalarından istifadə geniş yayılmışdır. Türk dövlətləri üçün dualist normalardan, şəri və ürfi (adət hüququ) hüquqdan bərabər istifadə etmək xarakterik olmuşdur. Xüsusilə Osmanlı dövləti müsəlman hüququ və onun əsas mənbələrindən istifadə etməklə yanaşı, onları türk xalqlarının adət-ənənəsinə uyğunlaşdırmağa çalışmışdır. Osmanlılarda müsəlman hüququ ilə yanaşı hökmdar fərmanları və qanun külliyyatları hüququn əsas mənbələrindən olmuşdur.

Osmanlı imperiyasında ilk qanunvericilik aktların sistemləşdirilməsinə Sultan II Mehmetin (1451-1481-ci illər) hakimiyyəti illərində cəhd edilmişdir. Bu dövrə aid edilən qanunnamə üç hissədən: vəzifəli şəxslərə rütbə və səlahiyyətlər verilməsi; sultan saraylarında keçiri-

lən mərasim qaydalarının tənzimlənməsi; məmurların cinayət məsuliyyəti və bəzi başqa məsələlərdən ibarət idi. II Mehmet dövrünə aid edilən digər qanunnamədə vergi və mükəlləfiyyətlər, ticarət rüsumları ilə bağlı hüquqi məsələlər, elatlardan (yürüklərdən), zimmilərdən (müsəlman olmayanlardan) toplanan vergilər, ayrı-ayrı bölmələrdə isə zinakarlığa görə cəza verilməsi, həmçinin dalaşma və qətlə görə cinayət məsuliyyətinin sərtləşdirilməsi məsələləri tənzimləndirdi.

Qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və sistemləşdirilməsinə Osmanlı dövləti sultanlarının müraciət etməsi müntəzəm xarakter almışdır. Belə ki, Sultan I Səlim (1512-1520-ci illər), Sultan I Süleyman Qanuni (1520-1566-cı illər), Sultan I Əhməd (1603-1617-ci illər) mövcud qanunvericiliklərlə kifayətlənməyib, yeni münasibətlərdən yaranan prosedurlar üzrə qanunlar vermişdilər. Bu qanunlarda əsasən vergi toplanmasının nizama salınması qaydalarından bəhs edilirdi. I Səlimin dövründə hazırlanmış qanun mülki hüquqi münasibətlərlə yanaşı, cinayətlərə görə cəzalara dair sərəncamı (siyasətnamə), mühüm qanunvericilik aktlarından biri olmuşdur. II Mehmetin qanun məcəlləsi kimi, I Səlimində imzaladığı qanunnamədə cinayət hüququna dair normalar daxil etmiş və ona bəzi yeniliklər gətirilmişdir. Dövlətin əsas qoşun növünü təşkil edən sipahi hərbi hissələrini təmin etmək məqsədilə kəndlilər torpaqlarına təhkim edilirdilər. Sultan I Səlimin hakimiyyət dövründən, 1517-ci ildən başlayaraq türk sultanları xəlifə titulu qəbul etməklə islamın xəlifəlik institutunu davam etdirmişdilər.

Tənzimatdan əvvəlki mərhələdə ən böyük qanunvericilik işləri I Süleymanın dövründə həyata keçirilmişdir. Sultan I Süleyman dövründə həyata keçirilən hüquqi islahatlar, ona "Qanuni" ləqəbinin verilməsinə səbəb olmuşdur. I Süleyman dünyəvi hüququn tənzimləmə obyektinə daxil olan münasibətlərlə yanaşı, şəri məsələləri əhatə edən, şeyxülislam tərəfindən ona ünvanlanmış suallara cavablandırması da diqqəti cəlb edir. Osmanlı dövlətinin ən əhəmiyyətli "Qanunnamə"si 3 fəsildən ibarət idi. "Qanunnamə" I Süleymanın qanunveri-

cilik fəaliyyətinin əsas məqsədlərini, o cümlədən cəza sisteminin daxil olan cismani cəzaların təyin olunması qaydasını, həmçinin hərbi xidmət əvəzinə verilən torpaq nadellərinin hüquqi recimi, nadel sahiblərinin hüquq və vəzifələri, vergilərin təyin edilməsi qaydaları və əhalidən toplanan vergilərin, ayrı-ayrı əhali zümrəsi üzrə həcmnin müəyyən edilməsinə dair normaları təsbit etmişdir. 4 bölmədən ibarət olan birinci fəsildə: zinaya görə cərimə və cəzalar; quldurluğa, dalaşmaya və qətlə görə cəzalar; şərab içməyə, oğurluğa və zorakılığa görə cəzalar; və nəhayət, cismani cəza və cərimə tətbiq edilməsinə dair normalar təsbit edilmişdir. 7 bölmədən ibarət ikinci fəsildə: timar sahibliyinin tənzimlənməsinə dair; sipahi sahibliyinin tərkibinə dair; xəzinənin rüsumları və gəlirlərinə dair və Səməndər qalası, Morova, Drin və İbar çayları ilə daşınma haqqında qanun, mədənlərə dair və s.; rəyyətlərdən yığılan müxtəlif vergilərə dair; badi-həva vergilərinə (immunitet hüququ əsasında torpaq sahibi üçün yığılan vergi) və əmlak bölgüsünə dair; taxıl, üzüm bağları və otlaqlardan alınan natural vergilərə (desyatın) dair; və nəhayət, müsəlmanlar, yaya (xüsusi piyada qoşun növü) və piyadalara dair normalar təsbit edilmişdir. Qanunnamənin üçüncü fəsildə 7 bölmədən ibarət idi: rəyyətlərə dair; zimmilərə (qeyri-müsəlmanlara) dair; azaplara ("subay", hərbi gəmidə matros və ya əyalətlərdə, qala qarnizonlarında yerli hərbi dəstələrin sırayı əsgəri) dair; yürüklər (köçərilər) və sərgərdan adamlara dair; vlxalara (xristian, maldar tayfalar) dair; yeni vergi qoyma qaydalarının ləğvinə dair; və nəhayət, odunlara dair normalar müəyyən edilmişdir.

Osmanlı dövlətinin qanunvericilik sahəsinin inkişafında Sultan I Əhmədin 1609-cu ildə verdiyi "Torpaq qanunu" adlı məcəlləni qeyd etmək olar. Məcəllədə torpaq sahibliyinin inkişafı, vergilərin nizamlanması və s. mülki-hüquqi münasibətlər tənzimlənməşdir.

1839-cu ildə Osmanlı imperiyasındakı tənəzzülün qarşısını almaqdan ötrü hökumət islahat (Tənzimat) siyasəti həyata keçirməyə başlayır. Tənzimat siyasəti ölkənin həyatında canlanmaya səbəb olur, yeni burjua silkinin və vətənpərvər ziyalıların yaranmasını stimullaşdırır.

Lakin islahatlar daha çox görüntü xarakterli olduğundan ictimai və dövlət quruluşunun və hüquqi münasibətlərin inkişafına əhəmiyyətli təsir edə bilməmişdir. 1839-1923-cü illəri əhatə edən və Türkiyə hüquq tarixində Tənzimatda sonrakı mərhələ adlanan dövrdə, hüququn inkişafı, xüsusilə də müsəlman hüququ yeni ictimai münasibətlərin tələblərindən irəli gələn şəraitə uyğunlaşdırılması diqqəti cəlb edir. Yeni kapitalist münasibətlərinin yaranmağa başlaması, ticarət şirkətlərinin, sığorta, nümayəndəlik (təmsilçilik) idarələrinin fəaliyyəti və s. məsələlər hüququn daha çox "dünyəviləşməsini" tələb edirdi. Bütün bu məsələlər Tənzimatdan sonrakı dövrdə öz aktuallığını saxlamışdır.

1840-cı ildə Fransa Cinayət Məcəlləsi əsasında Osmanlı imperiyasının Cinayət Məcəlləsi qəbul edilir. Ticarət sahəsində qəbul edilmiş qanun xüsusilə fərqləndirilir və Avropa ölkələrinin qanunvericilik nümunəsi əsasında hazırlanmışdır. Hüquq məcəllələrinin Avropa nümunəsi əsasında mənimsənilməsi prosesini davam etdirən hökumət, 1850-ci ildə Ticarət Məcəlləsini, 1861-ci ildə Ticarət-Prosesual Məcəlləsini, 1864-cü ildə Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsini, 1879-cu ildə Cinayət-Prosesual Məcəlləsini və 1880-ci ildə Mülki-Prosesual Məcəlləsini sistemləşdirir. Fransa nümunəsi əsasında Mülki Məcəllənin hazırlanması isə mühafizəkar qüvvələrin müqaviməti səbəbində qəbul edilmir. Bu dövrdə şəhər hökmlərinin məcəllələşdirilməsi ilə yanaşı, yeni təlimatlar və nizamnamələr hazırlanırdı. Osmanlı dövləti bəzi Avropa qanunlarına müraciət etməyə başlamışdır. Müsəlman hüququ tarixində ilk dəfə olaraq Avropa məcəllələri nümunəsində, ailə hüququ istisna edilməklə şəriət normaları bəndlər ayrılaraq təfsir edildi və dövlət hakimiyyəti aktı əsasında qüvvəyə mindirildi. Şəxslərdə hüquqi qabiliyyət və onun məhdudlaşdırılması, əşya və öhdəlik məsələlərini əhatə edən şəriət normalarını təsbit etmiş qanunvericilik aktı, özündə 1850 maddəni birləşdirirdi. Osmanlı dövlətində yalnız 1917-ci ildə ailə hüququ sahəsində islahatlar aparıldı. Tənzimatdan sonrakı dövrdə hüquqi dualizm Türkiyə hüququnda daha bariz görünməyə başlamışdır.

Osmanlı dövlətində hüquq sahələrinin inkişafı orta əsrlər feodal dövlətləri üçün xarakterik olan xüsusiyyətləri özündə birləşdirirdi. Mülkiyyət hüququ, dövlətin müəyyən etdiyi qanunlarla mütləq, toxunulmaz olmaqla, mülkiyyətçinin istədiyi kimi özgəsinə ziyan vurmaqdan sərəncam vermək hüququnu müəyyən edirdi. Müsəlman hüququ vərəsəlik, müqavilə, tapıntı və hərbi qənimət üsulu ilə mülkiyyətin əldə edilmə üsullarını təsbit etmişdir. Osmanlı sultanı kübar (dünyəvi) və dini hakimiyyətin başçısı hüququndan istifadə edərək torpaq mülkiyyəti üzərində sərəncam vermək hüququna malik idi. Sultan tərəfindən şərti mülkiyyət sahibliyi olan len torpaqlarının verilməsi praktikası geniş yayılmışdır. Len torpaq mülkiyyət forması sipahilərə hərbi xidmətə görə verilirdi. Sultandan vassal asılılığında olan sipahi, müharibələr zamanı hazır silahı ilə döyüşə gəlməli və len torpaq sahəsindən asılı olaraq müəyyən edilmiş sayda süvari döyüşçü çıxarmalı idi. İstifadə müddətində şərti torpaq mülkiyyəti forması olan len sahibliyi üzərində geniş sərəncam hüququna malik olan mülkiyyətçi, onu sata və hər hansı bir formada özgəninkiləşdirə bilməzdi. Bu mülkiyyətin irsi keçməsi müəyyən edilməmişdir. Yalnız müstəsna hallarda xüsusi fərqlənmiş sipahilərə, sultan tərəfində həmişəlik sahiblik hüququ verilirdi. Sipahi torpaqlarına təhkim edilmiş kəndli onu əkib-becərməli idi. Kəndli torpağı tərk etdikdə başqası ilə əvəz edilirdi. Müsəlman kəndlilərin yerli feodala ödədiyi vergi aşar adlanırdı. Zimmilər isə cizyə, xərac və digər vergilər ödəyirdilər.

Orta əsrlər türk hüququ daşınar və daşınmaz əşyaları fərqləndirirdi. Daşınmaz əmlaka mülkiyyət hüququ, müəyyən şərtlərə əməl edilməklə Allah tərəfindən möminlərə verilmiş tam mülkiyyət hesab edilirdi. Vəqf əmlakı toxunulmaz idi.

Müqavilə hüququ üçün sərt formalar müəyyən edilmişdir. Müqavilə bağlandıqdan sonra peşman olma müddəti ciddi reqlamentləşdirilmişdir. Alqı-satqı müqaviləsi üzrə prosedur qaydalar icra olunduqdan, hətta haqqı ödənildikdən sonra pozula bilərdi. Sənətkarlıq və ticarət peşələrinin fəaliyyəti dövlət tərəfindən ciddi reqlamentləşdiril-

mişdir. Sənətkarlıq məhsullarının satışa çıxarılan məmulatlarının qiyməti, təsviri, qablaşdırılması standartları müəyyən edilmişdir.

Osmanlı dövlətində, o cümlədən islama etiqad edən xalqlarda və dövlətlərdə ailə-nikah və vərəsəlik hüququ eyni normalarla-şəriət qaydaları və müsəlman hüququ ilə tənzimlənir. Ona görə də, əvvəlki mövzuda bu münasibətlər barədə geniş bəhs edildiyindən, bu mövzuda yalnız Türkiyənin Cümhuriyyət dövrünün ailə-nikah hüququnu öyrənmək nəzərdə tutulur. Orta əsrlər cinayət hüquq (müsəlman cinayət hüququ normaları) barədə eyni qaydalar müəyyən edildiyindən, yalnız oğurluq və hərbi cinayətlərlə bağlı Osmanlı dövləti qanunlarında sərt cəzaların verilməsi diqqəti çəkir.

2. Müasir Türkiyə Cümhuriyyəti hüququ

XIX əsrin ortalarından başlayaraq Osmanlı dövlətində islahatlar keçirilməsinə meyil daha da artmışdır. Yaranmaqda olan gənc burjuaziya ölkədə konstitusiya elan edilməsi sahəsində fəaliyyətlərini gücləndirilmişdi. 1876-cı ildə Konstitusiya elan edilsə də, bu feodal-dini dairələr tərəfindən düşmənçiliklə qarşılanmışdı. XIX əsrin 90-cı illərində gənc türk burjuaziyası və aqrar dairələrin liberal qanadı olan "İttihad və tərəqqi" təşkilatı Osmanlı dövlətində sultan hakimiyyətinə qarşı çıxış etdilər. Hətta onların mübarizəsi 1908-ci ildə uğur qazandı və hakimiyyəti ələ keçirən "gənc türklər" konstitusiyalı monarxiya quruluşunu elan etdilər. Lakin gənc türk hökumətinin uğursuzluqları 1918-ci ildə onların hakimiyyətdən imtina edilməsilə nəticələndi. "Kamalçılar hərəkatı" milli azadlıq hərəkatına başçılıq edərək, 1920-ci il aprel 23-də Böyük Millət Məclisi, parlament yaratdılar. 1921-ci ildə müvəqqəti konstitusiya qüvvəyə mindi. 1923-cü il oktyabrın 29-da Türkiyə Cümhuriyyəti elan edildi. Respublika elan edildikdən bir il sonra, 1924-cü ildə Türkiyə Respublikasının 6 fəsildən və 105 maddədən ibarət ilk konstitusiyası qəbul edilir. Müasir tipli Türkiyə Cümhuriyyətinin qurulması üçün fəal işlərə başlandı. Konstitusiya islamı dövlət dini elan etsə də, 1930-cu ildə bu maddə konstitusiyadan çıxarıldı.

Müasir burjua konstitusiyalarında olduğu kimi, Türkiyə Cümhuriyyətinin ilk konstitusiyasının 3-cü maddəsində "ali hakimiyyətin heç bir məhdudiyyət qoyulmadan və şərtsiz xalqa məxsus olması" təsbit edilmişdir. Türkiyə Respublikasının ilk konstitusiyasına görə ali dövlət hakimiyyəti Böyük Millət Məclisinə məxsusdur. Konstitusiya qanunverici və icra hakimiyyəti səlahiyyətlərini də, Böyük Millət Məclisinə həvalə etmişdir. Lakin Böyük Millət Məclisi qanunverici hakimiyyəti bilavasitə, icra hakimiyyətini isə Cümhuriyyət başqanı (prezident) və onun təyin etdiyi Nazirlər Şurası vasitəsilə həyata keçirir. Hakimiyyətin digər mühüm qolu olan məhkəmələrin səlahiyyətləri Konstitusiyanın 4-cü bölməsinin, "Məhkəmə hakimiyyəti" adlanan 53-67-ci maddələri üzrə tənzimlənirdi. Bu bölmədə məhkəmələrin təşkili və Ali Məhkəmənin səlahiyyətləri təsbit olunmuşdu.

Türkiyə Respublikasının prezidenti Millət Məclisinin ümumi yığıncağında, onun üzvləri arasından 4 il müddətinə seçilirdi. Hər ilin noyabr ayında prezident hökumətin fəaliyyəti barədə çıxış edir və növbəti ildə həyata keçiriləcək tədbirlər planını açıqlayırdı.

Türk millətinin ali dövlət orqanı olan Böyük Millət Məclisi, yalnız onun adından suverenliyi (ali hakimiyyəti) həyata keçirə bilərdi. Məclisə 22 yaşına çatmış kişi və qadınlar seçmək, 30 yaşında isə seçilmək hüququna malik idilər. Bununla belə, Respublika parlamenti-nə seçkilər köhnə qanunvericiliklə bəzi əlavə və dəyişikliklərlə, 1877-ci il seçki qanunu əsasında keçirilmişdir. 1934-cü ildə qəbul edilmiş yeni seçki qanunu o dövrün tələblərinə cavab verən, o cümlədən qadınlara kişilərlə bərabər seçki hüquqları, həmçinin ölkənin ictimai-siyasi həyatından fəal iştirak etmək hüququ vermişdir. Sonrakı illərdə seçki qanunu daha da təkmilləşdirildi, ikinci dərəcəli dolaşıq seçkilər ləğv olundu və 1946-cı ildən gizli, birbaşa və bərabər seçkilər tətbiq olundu. 1950-ci ildə isə yeni seçki qanunu qəbul edildi və macoritar sistem üzrə seçki keçirilməsi müəyyən edildi.

1924-cü il Konstitusiyasında Böyük Millət Məclisinin yanında məşvərətçi orqan statusunda Dövlət Şurası yaradıldı. Şuranın üzvlə-

ri dövlət aparatında yüksək vəzifə tutan şəxslərdən seçilirdi. Şura idarəetmə qurumları arasında mübahisələri həll edir, hökumət tərəfindən hazırlanan qanun layihələrinə öz rəyini bildirir və digər vəzifələri həyata keçirirdi. Dövlət Şurası inzibati ədliyyə orqanı kimi də çıxış edərək icra orqanları, sahibkarlar, iri müəssisələr arasında mübahisələri həll edirdi.

Cümhuriyyət Konstitusiyasının qəbulundan sonra demokratik qurumların möhkəmləndirilməsi istiqamətində işlər davam etdirilmişdi. 1930-cu il aprel ayında "Şəhər özünüidarə haqqında" qanun qəbul edildi. Bütün vilayət və dairə mərkəzlərində əhalinin sayı 2 min nəfərdən çox olan yaşayış məntəqələrində şəhər özünüidarəsi təsis edildi. Bələdiyyələr Türkiyə parlamentinin xüsusi qərarı əsasında təsis edilirdi.

Türkiyə Respublika elan olunduqdan sonra, 1879-cu il 17 iyun Əsasnaməsi ilə fəaliyyət göstərən şəriət və dünyəvi məhkəmələrin fəaliyyəti yenidən təşkil edildi. Böyük Millət Məclisinin qərarına əsasən ilk növbədə şəriət məhkəmələri ləğv edildi və onların səlahiyyətlərinə aid edilmiş məsələlər üzrə işlərin baxılması dünyəvi məhkəmələrə həvalə edildi.

Orta əsrlərdən qalma hüquq normalarının qalıqlarının ləğv olunmasında, 1926-cı il 20 aprel tarixində qəbul edilmiş Türkiyə Mülki Məcəlləsi mühüm rola malik idi. Məcəllə İsveçrənin 1912-ci il Mülki Məcəlləsi əsasında tərtib edilmişdir. Yeni Mülki Məcəllə normalarına müvafiq olaraq ailə işləri və vətəndaşlıq vəziyyəti aktları müsəlman ruhanilərin aidiyyətindən alınaraq, bələdiyyələrin notariat şöbələrinə və kənd ağsaqqallar şurasına verilmirdi.

1926-cı ildə roman-german hüquq sistemi nümunəsində, İtaliya Cinayət Məcəlləsi əsasında Türkiyənin yeni Cinayət Məcəlləsi qəbul edildi. 1929-cu ildə isə yeni Cinayət-Prosessual Məcəllə qüvvəyə mindi.

Cümhuriyyət elan olunduqdan sonra məhkəmələrin təşkili 1924-cü il konstitusiyasının 4-cü fəslində təsbit olunmuş prinsiplər əsasında müəyyən edilmişdir. Konstitusiyaya görə, Ədliyyə nazirliyi tərəfindən

təyin və azad edilən hakimlər müstəqildir və fəaliyyətlərində yalnız qanuna tabe etdirilmişdir. Bu dövrdə adi, inzibati, xüsusi və fəvqəladə məhkəmələr fəaliyyət göstərirdi. Hər bir dairə və nahiyədə bərabərlik məhkəmələri yaradılmışdır. Kütləviliyinə görə dairə, vilayət mərkəzlərində və böyük şəhərlərdə yaradılan, sədrdən və iki üzvdən ibarət olan birinci instansiya məhkəmələri əsas məhkəmə hesab edilirdilər. Əsas məhkəmə hesab edilən birinci instansiya məhkəmələri yanında dövlət və ictimai mənafələrin müdafiəçisi kimi çıxış edən prokuror və məhkəmə müstəntiqi fəaliyyət göstərirdi. Onların səlahiyyətinə bərabərlik məhkəmələrinin (münsiflər məhkəməsi) aidiyyətinə daxil olmayan mülki, kommersiya və cinayət işləri daxil idi. Bundan əlavə, əsas məhkəmələrin cinayət kollegiyaları təsis edilir və onlar iri cinayət işlərinə baxmaq üçün fəaliyyət göstərirdilər. Bu kollegiya 4 nəfər üzvdən ibarət idi. Kassasiya məhkəmələri bu məhkəmələr (əsas məhkəmələrin cinayət kollegiyası) üçün ikinci instansiya hesab edilirdi.

Hər bir vilayət mərkəzlərində inzibati məhkəmələr təsis edilmişdir. Dövlət Şurasının bölmələri və arbitrac komissiyaları inzibati məhkəmə kimi fəaliyyət göstərirdilər.

Türkiyə Cümhuriyyətində kommersiya və hərbi tribunallar xüsusi məhkəmələrə aid edilmişdir.

Türkiyədə fəvqəladə məhkəmələrdə fəaliyyət göstərmişdir. Fəvqəladə məhkəmələr mövcud quruluşa qarşı yönəldilmiş ağır cinayətləri araşdırırdılar.

Türkiyə Cümhuriyyətində mövcud olmuş Ali Məhkəmə daimi fəaliyyət göstərmirdi. Ali Məhkəmənin səlahiyyətlərinə Nazirlər Şurasının sədri və nazirlərin, Kassasiya Məhkəməsinin sədri və üzvlərinin cinayət işlərinə baxılması daxil idi. Kassasiya Məhkəməsinin general-prokuroru, Ali Məhkəmənin baş prokuroru səlahiyyətlərini icra edirdi. Ali Məhkəmənin zərurət olduqda təşkil edilməsi üçün Türkiyə Böyük Millət Məclisinin xüsusi qərarı olmalı idi. Ali Məhkəmənin qərarı qəti idi və ondan şikayət vermək olmazdı.

Hərbi qulluqçuların törətdikləri cinayət işlərinə baxılması üçün

hərbi tribunallar təsis olunmuşdu. Hərbi tribunallar bütün hərbi hissə və birləşmələrdə yaradılmışdır.

Türkiyə Cümhuriyyətində baş verən siyasi proseslər dövlət təsisatları, konstitusiya quruculuğu və hüquq sahəsi üzrə dəyişikliklərlə nəticələnirdi. 17 may 1960-cı ildə baş vermiş dövlət çevrilişi nəticəsində hakimiyyət Milli Birlik Komitəsində birləşmiş ordu rəhbərliyinə keçmişdir. Milli Birlik Komitəsi 1924-cü il Konstitusiyasının ləğv edilməsi və Böyük Millət Məclisinin buraxılması haqqında qanun qəbul etdi.

1961-ci il mayın 27-də yeni təsis edilmiş Müəssislər Məclisi Türkiyə Respublikasının yeni Konstitusiyasını qəbul etdi və 1961-ci il 9 iyulda keçirilən referendumdan sonra qüvvəyə mindi. Konstitusiya 6 fəsildən və 167 maddədən ibarət idi. Yeni konstitusiyaya görə Böyük Millət Məclisi iki ayrı-ayrı hissədən – Millət Məclisi və Cümhuriyyət Senatından təşkil edilirdi. Qanunverici hakimiyyət Məclisə, icraedici hakimiyyət isə Nazirlər Şurasına həvalə edilirdi. 1961-ci il Konstitusiyasına görə Türkiyə Respublikasının başçısı Böyük Millət Məclisi tərəfindən 7 il müddətinə seçilən prezidentə məxsus idi. Sonrakı illərdə, konkret 1971-ci ildə Konstitusiyanın 35-ci maddəsinə edilmiş dəyişiklik və əlavə edilmiş 9 müvəqqəti maddə icra hakimiyyətinin güclənməsinə, əsas hüquqlara məhdudiyyət qoyulmasına yönəlmişdir. 1961-ci il Konstitusiyası məhkəmə sisteminə dəyişiklik etdi və ölkədə ən yüksək instansiyalı məhkəmə orqan kimi Ali Məhkəmə səlahiyyətli hesab edildi. Ali Məhkəmə Kassasiya Məhkəməsindən, Hərbi Kassasiya Məhkəməsindən, Dövlət Şurasından və Hüquq Mübahisələri Məhkəməsindən ibarət idi. Təsis edilmiş Konstitusiya Məhkəməsi, konstitusiyaya riayət edilməsi və qanunvericiliyin konstitusiyaya uyğun olmasına nəzarət edirdi. Prezident, Baş nazir, hökumət üzvləri və Baş prokurorun cinayət işlərinə baxmaq Konstitusiya Məhkəməsinə məxsus idi.

Dövlət hakimiyyəti strukturunda daha bir yeniliklərə və dəyişikliklərə səbəb olan siyasi proses 80-ci illərdə baş verdi. Belə ki, 1980-

ci il sentyabrın 12-də Türkiyədə hərbi çevriliş baş verir. Milli Təhlükəsizlik Şurası 1981-ci il 29 iyul qərarı ilə Müəssislər Məclisi haqqında qanun qəbul edərək, yeni konstitusiyanın hazırlanmasını bu orqana həvalə edir. Beləliklə, 1982-ci ildə hazırda da, qüvvədə olan Konstitusiya (Anayasa) qəbul edilir. Anayasa Türkiyə Cümhuriyyətini böyük Atatürkün müəyyən etdiyi prinsiplər əsasında qurulan demokratik, dünyəvi, sosial və hüquqi dövlət olduğunu bir daha bəyan etmişdir. Konstitusiyada hüquqi dövlət prinsiplərindən irəli gələn hakimiyyətin bölünməsi təsbit edilmişdir.

Türkiyə Respublikasının 1982-ci il Konstitusiyasının birinci bölümündə əsas insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları təsbit edilmişdi. Demokratik prinsiplərdən çıxış edən konstitusiya qanun çərçivəsində hər bir vətəndaşın hüquq və azadlıqlarına təminat verirdi. Lakin azadlıqlardan sui-istifadə demokratik cəmiyyətə qarşı, qanuna zidd istifadə etmək qadağan edilirdi.

Konstitusiyaya əsasən qanunverici hakimiyyət birpalatalı Türkiyə Böyük Millət Məclisinə həvalə edilmişdi. Seçki qanununa görə 5 il müddətinə seçilən parlament gizli səsvermə yolu ilə ümumi bərabər və birbaşa müəyyən edilirdi. Seçki senzi 6 aylıq oturaqlıq, 21 il aktiv və 30 il passiv yaş həddi müəyyən etmişdir. Parlamentin əsas funksiyası qanunvericilik idi. Hökumətin fəaliyyətinə nəzarət etmək səlahiyyətinə malik olan parlament büdcənin təsdiqi, beynəlxalq müqavilələrin ratifikasiyası, müharibə elan etmək və sülh bağlamaq hüququna malik idi. Nazirlər Şurasına delegiya qanunvericiliyi hüququnda, qanunqüvvəli aktlar qəbul etmək səlahiyyəti verilmişdir. Konstitusiyaya əsasən Nazirlər Şurası qanunvericilik təşəbbüsü ilə çıxış edə bilərdi.

Konstitusiyanın 8-ci maddəsinə görə dövlət başçısı Prezidentdir. Nazirlər Kabineti icraedici hakimiyyəti Prezidentlə bərabər həyata keçirir. Dövlət başçısı Türkiyə Böyük Millət Məclisində 7 il müddətinə bir dəfə seçilir və təkrar namizədliyi verilə bilməz. Prezident qanunverici, icra və məhkəmə hakimiyyəti sahəsində geniş səlahiyyətlərə malikdir. Baş naziri, nazirləri və hərbi vəzifəli şəxsləri, o cüm-

lədən Ali Məhkəmənin vəzifəli şəxsləri təyin edir. Prezident Türk ordusunun ali baş komandanıdır.

Türkiyə Nazirlər Şurası, Məclis qarşısında məsuliyyət daşıyır və ona hesabat verir. Parlament Baş nazir, nazirlər qarşısında şifahi və yazılı məsələlər irəli sürə və hökumətin fəaliyyətini yoxlaya bilərdi. Məclis hökumətə və ayrı-ayrı nazirlərə etimadsızlıq göstərmək və onların istefası məsələsini qaldırmaq hüququna malik idi.

Türkiyənin 1982-ci il Konstitusiyasında müstəqil məhkəmə hakimiyyəti təsbit olunmuşdur. Ali instansiyalı məhkəmələrə Konstitusiyaya Məhkəməsi, Ali Kassasiya Məhkəməsi, Dövlət Şurası, Ali Hərbi Kassasiya Məhkəməsi, Ali Hərbi İnzibati Məhkəmə, Yurisdiksiya münaqişələri üzrə məhkəmə aiddir. Türkiyə Cümhuriyyəti Konstitusiyaya Məhkəməsi üzvləri ədliyyə orqanları tərəfindən irəli sürülür və prezident tərəfindən təyin olunurdular. Konstitusiyaya Məhkəməsi parlamentin qəbul etdiyi qanunlara və hökumətin dövlət təcrübəsinə hüquqi nəzarəti həyata keçirirdi. Türkiyə Böyük Millət Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş qanunların və qanunqüvvəli aktların konstitusiyaya uyğun olub-olmaması barədə Konstitusiyaya Məhkəməsinin çıxardığı qərarlar qətidir, təfsir oluna bilməz və birbaşa qüvvəyə malikdir.

Türkiyə Cümhuriyyətində hüququn əsas mənbələrinə Konstitusiyaya və digər qanunvericilik aktları daxildir. Müasir Türkiyə hüququnda adətlərin rolu demək olar ki, təsirsizdir. Qanunlar iyerarxiyasında Cümhuriyyət parlamentinin qanunları digər dövlət hakimiyyəti və idarəçilik orqanlarının istənilən qanunundan üstün hesab olunur. Deleqiya qanunvericiliyi, beynəlxalq müqavilə və sazişlər qanunqüvvəli aktlar hesab edilir. Beynəlxalq müqavilələr milli qanunvericilik aktlarından daha yüksək qüvvəyə malikdir. Məhkəmə presedentləri hüququn mənbəyinə daxildir. Bu presedentlər Türkiyə Kassasiya Məhkəməsinin və Dövlət Şurasının "unifikasiya" edilmiş qərarlarından ibarətdir.

Müasir Türkiyə Cümhuriyyətində hüquq sahələri, o cümlədən mülki hüquq və ona yaxın sahələr, kontinent hüququnun təsiri altın-

da inkişaf etmişdir. 1926-cı il Mülki Məcəllənin qəbulundan sonra müasir Türkiyə milli hüquq sistemində yeni keyfiyyət dəyişiklikləri yaranmışdır. İsveçrənin 1911-ci il Mülki Məcəlləsinə müraciət edilməsi təsadüfi xarakter daşmamış, çünki məcəllə kifayət qədər müasir dövrün mülki və qismən də öhdəlik hüququ münasibətlərinə cavab verən qaydalar əsasında hazırlanmışdır. Kontinent hüququ əsasında tərtib edilmiş məcəllənin tətbiqi ailə-nikah və vərəsəlik hüquq sahəsində ənənəvi şəriət normalarından imtina edilməsi və bu sahədə müasir tələblərə uyğunlaşdırılmış normaların hazırlanmasını zəruri etmişdir. Yeni məcəllə çox nikahlıq, hər tərəfindən nikahın birtərəfli xitam edilməsi (talaq), boşanmanın əsaslarının məhdudlaşdırılması, vəfat edənin əmlakının vərəsələr arasında cinslər üzrə qeyribərabər bölüşdürülməsi kimi hallardan imtina edirdi. Lakin İsveçrə nümunəsi əsasında hazırlanmış Mülki Məcəllənin ailə-nikah hüququ ilə bağlı maddələrində türk millətinin bəzi milli mentalitetlərinin nəzərə alınmaması çətinliklər yaratmışdır. Belə ki, yeni Mülki Məcəllədə vətəndaşlıq nikahının tətbiqi, nikahdankənar uşaqların sayını əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. Hökumətin bu prosesi nəzarətdə saxlamaq üçün 1933, 1945, 1950, 1956 və 1965-ci illərdə verdiyi normativ aktlarla, belə uşaqların qanuniliyi tanındı.

Türkiyə Cümhuriyyətində ticarət münasibətləri sahəsində ayrıca Ticarət Məcəlləsinin qəbul edilməsi, bu sahəyə xüsusi diqqətin verilməsi, azad bazar münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar olmuşdur. 1926-cı ildə Ticarət Məcəlləsinin birinci kitabı qəbul edildi. Ticarət Məcəlləsinin ikinci kitabı 1929-cu ildə hazır oldu. Hazırda qüvvədə olan Ticarət Məcəlləsi 1956-cı ildə qəbul edilmişdir. Türkiyədə 1932-ci ildə icra işi və müflisləşmə haqqında qanun qəbul edilmişdir.

Türkiyə Respublikası elan edildikdən sonra, əmək hüquq sahəsində müasir qərb dövlətlərinin təcrübəsi əsasında qanunvericiliyin qəbul edilməsinə başlanılmışdır. XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq əmək hüququ formal əlamətlərinə görə kontinent hüquq ailəsi normalarına uyğunlaşdırılmasına başlanılmışdır. Belə ki, 1950-ci ildə əmək məh-

kəmələri haqqında, 1953-cü ildə curnalistlər haqqında, 1967-ci ildə dənizçilər haqqında, 1971-ci ildə əmək haqqında, 1983-cü ildə həmkarlar ittifaqı haqqında, 1983-cü ildə kollektiv müqavilələr, tətillər və lokautlar (tətilin qarşısını almaq üçün müəssisəni bağlamaq) haqqında qanunları qeyd etmək olar. Bu dövrdə kollektiv və fərdi müqavilələr əmək hüququnun mühüm mənbələrinə çevrilmişdir.

Türkiyə Cümhuriyyətinin 1926-cı il Cinayət Məcəlləsi yeni dövrün ictimai münasibətlərindən irəli gələn dəyişikliklərə məruz qalmışdır. 1930-cu illərdə kommunist fəaliyyəti və təbliğatına görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edilmişdir. XX əsrin 70-ci illərində Cinayət Məcəlləsinə insan oğurluğu, təyyarələrin qaçırılması, partlayıcı maddələrə sahib olma, onları hazırlama və nəql etmə, ictimai binalara qeyri-qanuni daxil olma kimi yeni cinayət tərkibləri əlavə olundu. Dövlət, hökumət və konstitusiya əleyhinə olan cinayətlərə görə məcburi cəza tadbiri kimi ölüm cəzası tətbiq edilirdi. Qəsdən adamöldürmə və digər ağır cinayətlərə görə də, 8 tərkibdə belə cəza verilirdi. Hərbi-Cinayət Məcəlləsində 12 maddə, Xəyanət haqqında qanunda 2 maddə və Qaçqmalçılıq haqqında qanunda bir maddə üzrə ən ağır cəza nəzərdə tutulurdu. Digər cəza növlərinə ciddi həbsdə saxlama, adi həbsdə saxlama, iri cərimələr daxil idi. Ciddi həbsdə saxlama bir il müddətindən ömürlük katorqa işləri demək idi. Resedivistlər üçün bu cəza bir nəfərlik həbsxanadan başlayırdı. Adi həbsdə saxlama 20 ilədək müddətə təyin olunur və məcburi əmək tətbiq edilə bilər. 1965-ci ildə qəbul edilmiş Cəzanın icrası haqqında qanun, Cinayət Məcəlləsinin sərtliliyini bir qədər yumşaltmaq və alternativ kimi qısa müddətli həbsi stimullaşdırmağı qarşıya məqsəd qoymuşdur. Türkiyə Cümhuriyyətinin yeni Cinayət Məcəlləsinin layihəsi üzərində işlər 1997-ci ildə başa çatdı. 2002-ci ilin avqust ayından müəyyən cinayətlər istisna olmaqla ölüm cəzası ləğv edildi və ömürlük həbs cəzası ilə əvəz olundu.

XIV MÖVZU: SOSIALİST HÜQUQ SİSTEMİ

1. Sosialist hüququnun doktrinal mənbələri

1917-ci il noyabrın 7-də (yulian təqviminə görə oktyabrın 25-də) baş vermiş çevriliş nəticəsində elan edilmiş sosialist quruluşu mövcud olmuş bütün dövlət təsisatları və hüquq institutlarını ləğv etmiş və onların əvəzinə yeni sovet hakimiyyəti orqanlarını yaratmışdır. Məhz bu çevrilişdən sonra sosialist hüququnun praktiki tətbiqinə başlanılmışdır.

Sosialist hüququnun doktrinal mənbələrinin ön sırasında, dövlətsiz və hüquqdan kənar cəmiyyəti qurmaq ideyasının mümkünlüyünü irəli sürmüş marksizm-leninizm dayanır. XX əsrdə sosialist ölkələrində dominatlıq etmiş marksizm-leninizm, Qərbi Avropa ölkələrində mövcud olmuş hər hansı fəlsəfi doktrina deyildir. Marksizm-leninizm doktrinası harmoniya və razılaşma əsasında sosialist cəmiyyətinin inkişafını təmin edən qanunları müəyyən etmişdir. Mövcud təlimə görə kim ki bu doktrina ilə razılaşmır və ya onu inkar edir və ya marksizmin postulatlarını (sübutsuz qəbul edilən müddəalarını) şübhə altına alırsa, sosializmin düşmənidir və onun tərəddüdlü baxışlarının qarşısı dərhal alınmalıdır. Marksizmə görə cəmiyyətdə həlledici rol, iqtisadi infrastruktur oynayır və siyasi-iqtisadi prinsiplər, mülki hüququn prinsiplərinə münasibətdə ilkindir. Hər şey, insanların ideyası, xasiyyəti, mənəviyyəti, dini iqtisadi quruluşdan asılıdır. Hüquqda da eyni vəziyyətdir. Cəmiyyətdə hakimiyyət sükani kimdədirsə, hüquqda onun maraqlarına xidmət etməlidir. Hakimiyyət kimə məxsusdursa və kim istehsal vasitələrinə sərəncam verirsə, hüquq bu zaman onlar tərəfindən istifadə edilən alətə çevrilir. Marksizmə görə hüquq istismar olunan sinfin alətidir. Hüquq yalnız hakim sinfin subyektiv baxışlarında ədalətlidir. Ümumiyyətlə, ədalətli hüquqdan danışmaq, bu

ideologiyaya müraciət etmək, reallıqda vəziyyəti yalandan əks etdirməkdir. Ədalət tarixi anlayışdır və müəyyən sinfin həyat şəraitindən asılıdır. Marksizm düşüncəsinə görə, proletariatın maraqlarını qoruyan burjua dövlətlərindəki hüquq, ədaləti inkar edir. Beləliklə, hüququn marksist baxışlarından izahı, bizim hüquq haqqında mövcud olan ənənəvi baxışlarımızın əksinədir. Marksizm-leninizmə də, gələcək kommunizm cəmiyyəti haqqında anlayış əldə etmək üçün F.Engelsin 1884-cü ildə yazdığı "Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi" haqqında əsərindəki baxışlarına müraciət etmək lazımdır. Engelsə görə bəşəriyyət tarixinin əvvəllərində sinifsiz cəmiyyət mövcud olmuş və onun üzvlərinin hamısı istehsal vasitələrinə münasibətdə bərabər vəziyyətdə olmuşdular. Çünki bu istehsal vasitələrindən hamı sərbəst şəkildə və bərabər istifadə etmək imkanı olmuşdur. Ümumdavranış qaydalarına hamı əməl etmiş və bu qaydaları pozanlara qarşı məcbureddici sanksiyalar tətbiq edilmişdir. Lakin bu normalar, hüquq normaları deyil adətlər olmuşdur. Bir qədər sonra cəmiyyətdə təbəqələşmə baş verdi və iki sinif yarandı. Bir sinif istehsal vasitələrinə sahib olaraq, istehsal vasitələrindən məhrum edilən digər sinfi istismar etməyə başlayır. Belə vəziyyətdə dövlət və hüquq yaranır. Marksistlər bu iki hadisə arasında birbaşa əlaqələr olduğunu düşünürlər. Çünki hüquq, digər sosial hadisələrdən fərqli olaraq, dövlətin qarışmasını mümkün edən məcburetmə funksiyasına malikdir. Cəmiyyətdə hökmranlıq edən dövlət, məcburetmə (zorakı metodlarla) ilə hədələyərək və ya onu tətbiq edərək, bu qaydalara əməl etməyi təmin edir. Dövlətsiz hüquq və hüquqsuz dövlət yoxdur. Bu iki ifadə, eyni sosial hadisəni təzahür edir. Sinfi mübarizə aləti olan hüquq, hakim sinfin maraqlarına xidmət etmək və onlar üçün əlverişli olan sosial bərabərsizliyi qorumağı təmin etməyə yönəlmişdir.

Marksizm siyasi doktrina kimi cəmiyyətdəki bütün zorakılığın, ədalətsizliklərin səbəbini, sosial siniflərin antaqonizmində görürdü. İstehsal vasitələrinin xüsusi mənimsənilməsinə son qoyulması, onu bütün istifadəçilərin sərəncamına verilməsi və hamının maraqları na-

minə istifadə olunması ilə bu ziddiyyətlərin aradan qaldırılacağı bildirilirdi. Doktrinaya görə, insanın insan tərəfindən istismarına son qoyacaq və "hər kəsdən qabiliyyətinə görə, hər kəs tələbatına görə" prinsipi əsasında yeni kommunizm cəmiyyəti belə qurulacaqdır. Məcburetməyə lüzum olmayacaq və onun daşıyıcıları olan dövlət və hüquq öz-özünə məhv olub gedəcəkdir. Geriyə, (əgər utopiya baş verərdisə) dövlətsiz və hüquqsuz yeni cəmiyyətə keçid, tarixin daha bir dialektik sıçrayışı ola bilərdi. Yeni cəmiyyətdə insan azad olur, o tamamilə özü-özünə sahib olur və öz iş qüvvəsini hakim sınıfdən olan istismarçılara vermir. Formalaşacaq davranış normaları, erkən sınıfsız cəmiyyətdə olduğu kimi mənəvi, etik, texniki göstəriş qaydalarından ibarət olacaqdır. Bu davranış qaydaları ümumi maraqlar və həqiqi ədalətə müvafiq olaraq, hər kəsin inam gücünə qorunacaqdır. Bütün vətəndaşlar öz qabiliyyət və bacarıqları çərçivəsində cəmiyyətin idarə olunması işlərində iştirak edə biləcəklər. Hər kəs öz tələbatına müvafiq olaraq maddi nemətlərdən bəhrələnəcəkdir. Dövlətə və hüquqa ictimai inkişafın sinfi nəzəriyyəsi mövqeyindən yanaşan Marks göstərirdi ki, sınıfsız cəmiyyətə keçid prosesində proletariat diktaturasının mövcudluğu nəticəsində siniflərin yox olması ilə birlikdə dövlət və hüquq da yox olur. Marks hüquqi dövlət ideyasını aşağıdakı kimi ifadə edirdi: "Azadlıq ondan ibarətdir ki, dövlət cəmiyyətin üzərində duran orqandan bütünlüklə bu cəmiyyətə tabe olan orqana çevrilsin".

1917-ci ildə Rusiyada bolşeviklərin hakimiyyəti zəbt etmələrindən sonra, onların lideri V.İ.Leninin, marksizmin inkişafındakı roluna görə, XX əsrin kommunist ideoloqları tərəfindən, bu təlimə onun da adı əlavə edilmiş və marksizm-leninizm adını almışdır. Marksizm-leninizmə görə sosialist dövlətinin qurulmasında proletariatin inqilabi diktaturasının mühüm rolu vardır. Leninin rəhbərliyi ilə hakimiyyəti "fəth edən" bolşeviklər sosialist dövlətinin strukturu və vəzifələrini müəyyən etməyi qarşılarına məqsəd qoymuşdular. Bu prosesə Leninin rəhbərliyi ilə başlanılmış, onun vəfatından (1924-cü il) sonra, İ.Stalin sovet cəmiyyətinə xarakterik cəhətlər verərək, iq-

tisadiyyatda kütləvi kollektivləşmə və dövlətin quruluşunda totalitarizm müəyyən edərək, kommunist rəhbərliyinin (baş katibin) əlində nəzarətsiz hakimiyyət cəmləşməsinə nail ola bilmişdir. Marks hesab edirdi ki, inqilab sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə olacaq və tez bir zamanda dünya ölkələrinə yayılacaqdır. Lakin inqilab aqrar ölkədə baş verdi və Rusiya 1917-ci ildə tək qaldı. Marksist doktrina kommunistlərin hakimiyyəti ələ keçirmələrindən sonra nə etməyi göstərməmişdir. Kommunizmə keçid mərhələsi olan sosializm quruluşu, o cümlədən onun hüquqi aspektləri işlənib hazırlanmamışdır. Bu mərhələnin proletariat diktaturası olacağı ilə isə hamı razılaşırdı. Marksist doktrina fəlsəfə, tarix, iqtisadiyyat və siyasət sahələrində zəngin əsərlərlə fərqlənsə də, hüquq sahəsinə həsr olunmuş işlərin sayı çox "qıtlıq" təşkil etmişdir. Ümumiyyətlə, bu dövrdə ortodoksal marksist təmayüldən uzaq müəlliflər, özlərinin sosialist istiqamətli hüquqi tədqiqat işlərində, sosializm qurmağın təkamül yolu və proletar diktaturasını elan etmədən həyata keçirilməsinin mümkünliyünü göstərmişdilər. Lakin sosialist Rusiyasında, siyasi rəhbərliyin, bilavasitə Leninin (Lenin Kazan universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdi) və digər hüquqşünasların iştirakı ilə empirik (təcrübəni əsas qəbul edən) yolla doktrinanın həyata keçirilməsinə başlanılmışdır.

2. Sovet quruluşunun və hüququnun formalaşması

Sovet hüququnun formalaşmasının birinci mərhələsi 1936-cı il 5 dekabr tarixinə qədər davam etmişdir. Bu mərhələ hərbi kommunizm (1917-1921-ci illər), yeni iqtisadi siyasət (1921-1928-ci illər) və istehsal vasitələrinin ictimailəşdirilməsi (1928-1936-cı illər) dövrlərinə bölünür. Keçmiş Rusiya İmperiyası ərazilərində Sovet Sosialist Respublikaları kimi elan edilmiş digər dövlətlərdə mövcud olmuş hüquq sistemi, Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikasındakı (RSFSR) hüquq münasibətlərini olduğu kimi təkrar etmişdir. Rusiya imperiya-

sından kənarda isə, dünyanın başqa ərazilərində SSRİ-nin təsiri altında yaradılmış sosialist dövlətlərindəki hüquq münasibətlərində də ciddi fərqlər olmamışdır. Yalnız istisna kimi xüsusi mülkiyyətin mövcudluğu və s. bu kimi fərqləri qeyd etmək olar. Çin, Yuqoslaviya dövlətlərindəki hüquq münasibətləri, əsas sosialist düşərgəsində olan hüquqi münasibətlərdən fərqli cəhətləri daha çox olmuşdur.

Hərbi kommunizm dövründə vətəndaş müharibəsinin və xarici hərbi təcavüz səbəbində onsuz da ağır olan vəziyyət bir qədər də mürəkkəbləşmişdir. Bu dövrdə hüquq sahələrinin inkişafı və onun müəyyən etdiyi normalar reallığı əks etdirmirdi. Trotski, Leninə istinadən qeyd edirdi ki, sovet hakimiyyətinin ilk dekretləri təbliğat xarakteri daşmışdır. Doğrudan da, milli azlıqların (Rusiya xalqlarının bəyannaməsi, Rusiyanın və Şərqi müsəlman xalqların müraciət) hüquqlarından tutmuş, torpaq, sülh, xalqların öz müqəddəratını müəyyən etməsi və s. məsələlərə dair sovet hakimiyyətinin verdiyi dekretlər, Rusiya imperiyası xalqlarını, eləcə də rus xalqının özünü də sovet rəhbərliyinin vədlərinə inandırmaq və gələcəyə ümid yaratmaq məqsədini daşmışdır. Hətta belə bir təsəvvür yaradılırdı ki, bu dekretləri həyata keçirməklə, marksizm doktrinasından yan keçməklə, sosializm qurmadan, dərhal birbaşa kommunizmə keçmək mümkün olacaqdır. RSFSR-in 1918-ci il ilk konstitusiyasında "dövlət" sözünün işlədilməməsi, bəlkə də dövlətsiz və hüquqsuz kommunizm quruluşunun tezliklə bərqərar olacağı iddiaları ilə bağlı olmuşdur.

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində, hərbi kommunizm sonlarında, əhalinin inqilabi hüquq düşüncəsində utopik kommunist quruluşuna inandırmağın mümkünsüzlüyü, yenidən qanuna və sovet dövləti tərəfindən elan edilmiş qanunçuluq prinsipinə qayıtmağı aktuallaşdırdı. Sovet hüququ gündəlik məsələlər kimi əmək sahəsində nizam-intizam, planların yerinə yetirilməsi məsuliyyəti və s. qaydalar müəyyən edərək vəziyyəti normallaşdırmağa çalışırdı. Yeni kommunizm quruluşunda dövlətin və hüququn olmayacağı tezisini irəli sürən marksist doktrina, hələlik bu mərhələdə (yeni iqtisadi siyasətə keçid mərhələ-

sində) zərurət olduğu üçün "dövlətin" mövcudluğunu vacib hesab edirdi. Bu dövrdə idarəçilik orqanları, dövlət müəssisələri, kooperativlər, vətəndaşlar ölkə həyatında, hələlik mövcud olan hüquqa müvafiq olaraq hərəkət edirlər. Subyektiv hüquqlar haqqında düşünmədən sosialist qanunçuluğu prinsipinə, qayda-qanunlara əməl edilməsi imperativ norma kimi müəyyən edilir. Belə bir məsələ ortalığa çıxırdı ki, əgər qanunçuluqdan bəhs edilsə, niyə bəs ona "sosialist" ifadəsi də əlavə olunur? Nəzərə alsaq ki bu, həm də qanunçuluq prinsipinə və qanunlara əməl etməyi nəzərdə tutmaq üçün əlavə edilmiş, sadəcə, terminoloji ifadə ("sosialist") deyildir. Sovet vətəndaşları qanuna əməl etməlidirlər, həm də ona görə yox ki, bu qanunlar ədalətlidir, həm də ona görə ədalətlidir ki, onlar sosialist dövləti tərəfindən verilənlər və hər hansı imtiyazlı sinfin deyil, hamının maraqlarını ifadə edir. SSRİ-in mövcudluğunun bütün mərhələlərində, vətəndaşlardan hüquq qaydalarına ciddi əməl etmək tələb edilmişdir.

Marksizm-leninizm burjua hüququna qarşı çıxaraq, onu ədalətsiz sosial quruluşu müdafiə etməkdə təqsirləndirirdi. Sosialist qanunçuluğu prinsipi hərbi kommunizm (natural məhsulların zəruri sənaye malları ilə dəyişdirilməsi) başa çatdıqdan, artıq sosialist cəmiyyəti qurulduqdan sonra tətbiq olunmağa başladı.

Sovet hüququnda bir çox problemlər özünəməxsus formada təzahür etmişdir. Xüsusilə də sosialist qanunçuluğu, bir sıra münasibətlərinə görə burjua dövlətlərindəki hüququn hökmranlığı (Rule of law) prinsipindən fərqlənirdi. Birinci fərqləndirici cəhət sovet cəmiyyətinin yeni funksiyaları ilə əlaqədar idi. İlk növbədə dövlətin tez bir zamanda radikal dəyişikliklər etməklə, əvvəllər mövcud olmuş şəraitdən qurtulması istəyi ilə bağlı idi. Sosialist hüququ özünün ilk funksiyalarından biri, cəmiyyətin iqtisadi gücünü təşkil etmək və insanların yeni formalı davranış qaydalarını müəyyən etməkdən ibarət olmuşdur. Bu məsələdə sovet hüququnun dinamizmi, burjua hüquq sistemlərindəkindən daha sürətli idi. Sovet İttifaqında hüquqa əməl etməmək, nəinki bu və ya digər şəxslərin maraqlarına qəsd və ya mənəvi

cəhətdən narazılıq, eyni zamanda dövlət siyasətinin həyata keçirilməsinə böyük təhlükə törətməsi kimi təfsir edilirdi. Burjua dövlətlərinin qanunvericiliklərində bağlanan müqavilələr, icra edilərkən və ya təfsir edilərkən, ilk növbədə xüsusi maraqların təmin edilməsinə yönəlirdi. Halda, sovet hüququnda bu maraqlar müvəffəqiyyətlə planlaşdırılan milli iqtisadiyyatın inkişafının maraqlarının təmin edilməsinə hesablanırdı. Hüququn, sosialist hüququnun bu yeni funksiyası, onun inqilabi xarakterli olmasının nəticəsi idi. Sovet İttifaqında hüquqa əhtiram, burjua ölkələri ilə müqayisədə, daha çox ümumi kateqoriya xarakteri daşıdığı halda, burjua hüququnda bu münasibətlər ümumi vətəndaşlardan çox, ayrı-ayrı şəxsləri daha çox maraqlandırır.

Sovet cəmiyyətinin hüquqa inamını, hakimiyyət özünün siyasət alətinə çevirmişdir. Lenin hakimiyyətin siyasət alətinə çevrilmiş hüquqa inamından bəhs edərək göstərirdi ki, biz "xüsusi" nə varsa qəbul etmirik, bizim təsərrüfat həyatının tənzimlənməsi üçün xüsusi hüquq yox, ümumi hüquq mövcuddur. Bu barədə o, 1922-ci il fevralın 28-də Xalq Ədliyyə Komissarı D.İ. Kurskiyə göndərdiyi məktubda, xüsusi hüquq münasibətlərinə dövlətin qarışmasını genişləndirməyin zəruriliyindən bəhs edirdi. Beləliklə, bu formula sovet hüququnun yeni sosial qaydalar yaratmaq məqsədində ısrarlı olduqlarını göstərir, Sovet dövlətinin rəhbər rolunun zəruriliyini önə çəkirdi. Ona görə də, hüququn pozulması nəinki konkret zərər çəkmiş, eyni zamanda dövlət orqanlarının və dövlətin özünün də diqqətini cəlb edir. Sosialist hüququnda qanunçuluq prinsipinə xüsusi rəğbət bəslənilməsi, hüququn digər prinsipləri ilə müqayisədə daha ciddi əməl edilməsi ilə fərqlənir. Burjua dövlətləri ilə müqayisədə həm cəmiyyət, həm də dövlət bu məsələdə çox maraqlı idilər.

Sosialist hüququnun burjua hüququndan ikinci əsas fərqi, sovet hüququnun təbii hüquqa olan münasibətilə bağlı olmuşdur. Marksist-leninçi doktrina pozitiv hüququnun, təbii hüququ inkar etməsi barədə mülahizələrlə çıxış edir və yalnız dövlət tərəfindən verilmiş və ya sanksiyalaşdırılmış hüquq qaydalarına üstünlük verirdi. Bu aspektdən

yanaşdıqda, marksizmi pozitiv təlim tərəfdarları sırasına daxil etmək olardı. Lakin marksizm, pozitiv təlimdən fərqli olaraq, hüququn yalnız xarici, formal aspektləri ilə məhdudlaşmır. Marksizm mövqeyinə görə hüquq sosial faktorlardan təcrid edilməməlidir. Bu baxımdan yanaşdıqda, marksizm pozitiv hüquq mövqeyindən uzaqlaşır və tarixi prosesin gedişində azad və sosial mühitdə yaranmış təbii hüququnun əlamətlərini etiraf edir. Göstərmək lazımdır ki, qanunverici heç də həmişə hər şeyə qadir deyil. Qanunverici fəaliyyətində "öz kefinə" istədiyi kimi qanunlar yarada bilməz, çünki onun fəaliyyəti müəyyən maddi və mənəvi reallıqlarla bağlıdır. Onun fəaliyyəti bir çox hallarda insanların ən müxtəlif sosial qrupları ilə olan münasibətlərlə nəinki şərtləşir, hətta bu münasibətlərlə müəyyən edilir. Beləliklə, öz hüquq düşüncəsində qanunvericinin hakimiyyət hədlərini müəyyən edən marksizm, bununla da pozitivizmdən uzaqlaşır.

Lakin pozitiv hüquq təlimindən fərqli olaraq, marksizm qanunvericiyə sərbəst hüquq yaradıcılığı fəaliyyəti vermir. Qanunvericilik fəaliyyətində qanunverici bir çox faktorlarla, həm qanun yaradıcılığı, həm də ondan kənar proseslərlə qarşılaşır. Məhz bu faktorlar marksist qanunvericilik təlimini, təbii hüquq konsepsiyası ilə yaxınlaşdırır. Bu baxımdan, marksizm qanunvericinin fəaliyyətində əsas diqqəti, təbii hüquq doktrinasının müəyyən etdiyi ideal qaydalar faktoruna deyil, cəmiyyət üzvlərinin maddi həyat şəraitinə, istehsal qabiliyyətinə yönəldir. Lakin təbii hüquq doktrinası (ideal qaydalar faktoruna münasibətdə) belə yanaşma, marksizmin hüququn etik əsasları və məqsədlərini inkar etməsi demək deyil. Bunu qeyd etməmək ədalətsizlik olardı ki, sosialist dövləti yarandıqdan sonra hüquq və mənəviyyətin formalaşması üçün böyük cəhdlər edilmişdir. Heç də təəccüblənmək lazım deyil ki, materializm cəmiyyətində, hüququn dəyəri, onun mənəvi və ədalətli xarakterinə görə qiymətləndirilir.

Sosialist hüququnun müvəqqəti xarakter daşması marksist-leninçi doktrina ilə müəyyən edilmişdir. Doktrinaya görə, gələcək kommunizm quruluşunda nə dövlət, nə hüquq və buna müvafiq olaraq,

təbii ki, sosialist qanunçuluğu da olmayacaqdır. Hüquqa sosializmə mövqeyindən yanaşdıqda, onun ədalətli xarakteri, kommunizm mövqeyindən görünür. Kommunizm mövqeyindən baxdıqda, sosializmin ədalətsiz görünməsi isə dialektik ziddiyyətlər yaradır. Bu ziddiyyətlərin aradan qalxmasına son verilməsi isə dövlətin ölüb getməsilə kommunizmdə baş verəcəkdir. Bu baxımdan sovet hüququnda, qanunçuluq prinsipləri çərçivəsində, gələcək cəmiyyətin qeyri-hüquqi formaları barədə institutlar elan edilmiş və hazırlanmışdır. Bəzən bu institutlar sosialist qanunçuluğu prinsipinə müvafiq olmayan formada nəzərdə tutulurdu. Bütün bunlar onu söyləməyə əsas verir ki, sovet cəmiyyətində, marksizm-leninizm doktrinasının müəyyən etdiyi strukturdan kənarlaşma mövcud olmuşdur.

1917-ci ildə sovet hakimiyyəti (dövləti yox) dərhal torpaqların, saxtaların, bütün mühüm müəssisələrin, bankların milliləşdirilməsi barədə dekret imzalamışdı. Sovet quruluşu xüsusi ticarəti qadağan etmişdir. Bu dövrdə nikah haqqında məcəllə qəbul edilmiş, kilsənin dövlətdən ayrılması rəsmən bəyan edilmişdir. Müəssisələr arasında öhdəlik müqavilə münasibətlərini, məhsulların birbaşa bölüşdürülməsi qaydası əvəz etmişdir. Belə təsəvvür yaranırdı ki, pul nominalı siyasi indicə yox olub gedir və Rusiya dərhal kommunizm yaratmağa cəhd göstərir. Bolşeviklərin söylədikləri kimi, onlar nə burjua hüququna, nə də burjua hüquqşünaslarına inanmırlar. Ona görə də, bütün əvvəlki məhkəmələr və məhkəmə prosedurları dərhal ləğv edilir. Leninin 1917-ci il 23 noyabr 1 sayılı dekreti, 1918-ci il 7 mart 2 sayılı dekreti və 1918-ci il 20 iyul 3 sayılı dekretləri ilə qısa müddətdə bütün məhkəmələrin fəaliyyəti dayandırılır. Hər üç akt yeni inqilabi sovet məhkəməsinin yaradılmasının hüquqi bazasını müəyyən etmişdir. Yeni yaradılmış sovet məhkəmə sistemi hakimləri isə, formal prosedur qaydalarla, inqilabçı vicdanı və düşüncəsi əsasında, fəhlə və kəndli hökumətinin maraqları naminə qərar çıxarırdı.

Yeni iqtisadi siyasətə keçidlə bağlı, əvvəlki prosedur qaydalarından (hərbi kommunizm dövründə olan) bir qədər geri çəkilmə

prosesi baş vermişdir. Belə ki, konsessiya (icarə) yaratmaq, əhalinin məşğulluğunu təmin etmək məqsədilə xarici kapitalı cəlb etmək və s. bu kimi hallar, sovet proletar diktaturasının sanki "liberallaşdığı" təsəvvürünü yaratmışdır. Əslində isə, sovet hakimiyyəti bütün kommunizm illüziyalardan əl çəkərək marksist doktrinasında nəzərdə tutulmuş ilk mərhələ kimi sosializm qurmağa başlamışdır. Yeni iqtisadi siyasət şəraitində qəbul edilmiş məcəllələr sırasında, Mülki və Mülki-Prosessual, Cinayət və Cinayət-Prosessual, Torpaq, Ailə məcəllələrini qeyd etmək. Artıq, sovet recimi insanların düşüncəsində sadə ədalətə əsaslanan, utopik cəmiyyət idealından imtina edərək real işlərə əsaslanan tədbirlərin görülməsi zərurətini dərk etmişdir. İlk növbədə məhkəmə sisteminin yenindən qurulmasına başlandı. Yeni sosialist qanunçuluğu prinsipi elan edildi. Qanunçuluğa riayət edilməsinə, idarəçilik işlərinə və bütün vətəndaşlara ciddi nəzarət etmək üçün xüsusi prokurorluq institutu yaradıldı. Dövlət müəssisələrinin fəaliyyətinə rəhbərlik etmək və onun məsuliyyətini daşımaq üçün direktorluq institutu təsis edildi. Eyni zamanda müəssisələrin maliyyə müstəqilliyi tanındı və onların təsərrüfat hesabı prinsipinə keçilməsi qaydaları müəyyən edildi.

1928-ci ildən başlayaraq SSRİ-də sənayeləşmə və kütləvi kollektivləşməyə başlandı. Sovet müəssisələri üçün ilk beşillik planlaşdırılma müəyyən edildi. 1936-cı il dekabrın 5-də qəbul edilmiş konstitusiya sosializmin tam qələbəsi kimi elan edildi. SSRİ-in tam qələbə-sindən sonra sovet hakimiyyəti və hüququnun ikinci inkişaf mərhələsi başlamışdır. SSRİ-nin sonuncu, 1977-ci il oktyabr ayının 7-də qəbul edilmiş konstitusiyası isə staqnasiya (durğunluq) dövrünə təsadüf edir. Artıq kommunizm idealları bir sıra iqtisadi çətinliklər burulğanında, hətta yaşlı sovet adamlarının yaddaşından silinmişdir. Stalinin varisləri olmuş Sovet İttifaqı rəhbərləri ölkədəki durğunluğu dayandıra biləcək islahatlar keçirə bilmədilər. N.S.Xruşşov bu planda bir qədər çeviklik göstərərək Stalin recimi dövründə mövcud olmuş teroru dayandıra bilmişdir. Nəticədə, Xruşşovun cəsarətli addımların-

dan qoxuya düşmüş Kommunist Partiyası, onu daha da qabağa irəliləməyə qoymadı. Kifayət qədər uzun müddətdə (1964-1982-ci illər) Baş Katib olmuş L.İ.Brecnev və qısa dövrdə sovet rəhbərliyində olmuş (Çernenko, Andropov) digərləri yeniləşmə prinsipi sahəsində yadda qalan heç nə etmədilər. Yalnız 1985-ci ildə Baş Katib seçilmiş M.S.Qorbaçov sovet iqtisadiyyatında baş verən tənəzzülün ağır nəticələrə səbəb olduğunu dərk edərək, sovet cəmiyyətinin "yenidənqurmaya" transformasiya olunması siyasətini həyata keçirməyə başladı.

1989-cu ilin martında əvvəlki SSRİ Ali Sovetini əvəz etmiş SSRİ Xalq Deputatları Soveti, Konstitusiyada dəyişikliklər etdi. SSRİ-də ilk prezidentlik institutu təsis edildi. 1990-cı ilin martında isə yenidənqurmanın mühüm nailiyyətlərindən olan Konstitusiyanın 6-cı maddəsinə edilmiş düzəlişlər edildi. Artıq kommunist partiyası ilə yanaşı digər təsis olunacaq partiyalarda ölkənin siyasi həyatında iştirak etmək hüququ əldə etdilər. Yaranmış "mülayim iqlim", müttəfiq respublikaların azad istəklərini gerçəkləşdirməkdə onlara əlavə stimül verdi. Federativ quruluşa malik SSRİ dövləti tezliklə dağılaraq, 15 müstəqil dövlətin elan edilməsi ilə nəticələndi.

3. Sosialist qanunçuluğunu təmin edən əsas hakimiyyət orqanları

Sovet İttifaqında elan edilən qanunçuluq prinsipi heç şübhəsiz ki, hüquqi münasibətlərdə daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Belə bir cəhəti də nəzərə almaq lazımdır ki, sosialist dövlətinin quruluşu və mövcud olmuş qanunçuluq, keçid dövrü üçün nəzərdə tutulmuşdur. Sosialist qanunçuluğunu vəzifəli şəxslər və vətəndaşlar tərəfindən təmin etmək, hansı tədbirlərin görülməsi sovet dövləti qarşısında duran aktual məsələlərdən biri idi. Geniş məcmu mənada bunu, bütün dövlət orqanları və mövcud quruluşun həqiqi yolda olduğuna inamı olan xalqın iradəsi etməli idilər. Sosialist cəmiyyətinin erkən dövrlərində gələcək cəmiyyətdə məcburetmə aparatının olmayacağına inam güclü olmuşdur.

Marksist-leninçi doktrinasına görə, sovet quruluşunda ictimai qaydalar yalnız, məcburetmə mexanizmlərinin tətbiq edilməsi ilə deyil, digər dövlət orqanları, həmkarlar, mətbuat və vətəndaşların köməyi vasitələri ilə həyata keçiriləcəkdir. Sosialist qanunçuluğunun əsas təminatı, şəxsi və ictimai maraqların üst-üstə düşməsi olmuşdur. Bu maraqlar istehsal vasitələrinin ictimailəşdirilməsi və bu əsasda insanın insan tərəfinə istənilən istismarının ləğv edilməsi ilə şərtləşirdi.

Sovet qanunçuluğunu təmin edən orqanlar sırasında müxtəlif səviyyəli sovetlərin, icraedici hakimiyyət orqanlarını, xalq nəzarəti orqanlarını, idarəçilik orqanlarındakı ayrı-ayrı təftiş orqanlarını, prokurorluğun fəaliyyəti, məhkəmələrin, ictimai təşkilatların, xüsusilə də həmkarlar ittifaqlarının, həmçinin inzibati orqanların araşdırmaq vəzifələrinə daxil olan şikayətlərdən geniş istifadə etmək hüququ və rən qaydaların olmasını göstərmək olar.

Sosialist qanunçuluğu prinsipini təmin edən orqanlar sırasında xüsusi prokurorluq institutunu qeyd etmək lazımdır. Hələ, I Böyük Pyotr tərəfində 1722-ci ildə əsası qoyulmuş qədim rus institutu olan prokurorluq "çarın gözləri" kimi tanınmışdır. Yerli idarəçilik orqanlarına nəzarət etmək üçün, mərkəzi hakimiyyətin agentləri kimi, bütün voyevodalıqlara çar tərəfindən prokurorlar təyin edilmişdir. Bu tipli prokurorluq orqanları 1864-cü ildə ləğv edilir və Fransa nümunəsi əsasında yeni prokurorluq sistemi yaradılır. Növbəti ləğv etmə işə, məhkəmələrlə birlikdə 1918-ci il noyabrın 24-də baş verir. 1922-ci ildə yaradılmış prokurorluq sistemi 1936-cı və 1977-ci il konstitusiyaları ilə möhkəmləndirilmişdir. Fransa kontinent hüququnun prokurorluq orqanlarına oxşar olmasına baxmayaraq Rusiya prokurorluğu, həm strukturu, həm də geniş funksiyalarına, xüsusilə də mərkəzi və yerli idarəçilik orqanlarının aktlarının qanuna uyğunluğuna nəzarət edilməsi baxımından daha çox fərqlənirdi.

İyerarxiya prinsipi əsasında təşkil edilən sovet prokurorluğu, muxtar statusda, bütün nazirliklərdən və yerli Sovetlərdən nəinki asılı olmayan, əksinə, onların fəaliyyətinə nəzarət funksiyasına malik

olan müstəqil hüquq-mühafizə orqanı idi. Dövlətin bütün prokurorluq sistemi vahid rəhbərliyə, SSRİ-nin Baş prokuroruna tabe idi. Prokurorluğun tam müstəqil olduğunu ölkənin bütün strukturlarının nəzərinə çatdırmaq üçün, Baş prokurorun 5 il müddətinə SSRİ Ali Soveti tərəfindən seçilməsi təmin edilmişdir. Baş prokurorun tabeliyində 5 il müddətə təyin edilən respublika, vilayət, rayon və şəhər prokurorlar fəaliyyət göstərmişdir. Xüsusi prokurorluq orqanları kimi hərbi prokurorluğu qeyd etmək olar.

Sosialist qanunçuluğu prinsipinin keşiyində dayanan prokurorluq, cinayət işlərinin məhkəmə təqibində mühüm rolə malik olmuşdur. Prokuror mülki işləri üzrə rəy verə, hətta iddia qaldıra bilərdi. Prokurorluq həbsxana və digər islah müəssisələrində müşahidə aparmaq hüququna malik idi. Heç kəs prokurorun sanksiya olmadan həbs edilə bilməzdi. Prokurorun istənilən qanunsuz həbs olunmuş şəxsi azad etmək hüququ var idi. Sovet məhkəmə quruculuğu prinsipinə müvafiq olaraq, hakimlərin ixtisasca hüquqşünas olması (təhsilli marksist-leninçi kommunist olması da kifayət edirdi) heç də vacib deyildi. Bu nəticədə prokurorun məhkəmə sahəsində rolunu daha da artırırdı. Belə ki, məhkəmə prosesinin başlamasından dərhal sonra prokuror işə dair iddia qaldıra, müxtəlif məsələlər barəsində çıxarılmış qərarların düzgün olmamasına dair protestlər (etirazlar edə bilər, interdektlər kimi qadağanlar tətbiq etməklə) verə və məhkəmə qərarlarının icra edilməsinə nəzarət edə bilərdi. 1955-ci ildə prokurorluğa verilmiş ən geniş səlahiyyətlərdən biri, SSRİ Ali Məhkəməsi Plenumunun qərarları ilə razılaşmamaq barədə, SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinə müraciət etmək hüququnun verilməsi olmuşdur. Bu faktın özü Sovet dövlətinin sosialist qanunçuluğu prinsipinin qorunmasına və tam əməl edilməsinə necə diqqət verdiyini bir daha təsdiq edirdi.

Sovet hüququnda prokurorluğa çox geniş ümumi nəzarət səlahiyyətləri verilmişdir. Prokuror yerli sovetlərin icraiyyə komitələrinin iclaslarında iştirak etmək və qanuna zidd olan qərarın qarşısını almaq hüququna malik idi. Prokurorluq orqanları sistemə olaraq bütün in-

zibati aktların icraya qəbul olunmasına qədər, onların qanuna müvafiq olmasını yoxlayaraq həyata keçirirdi. Prokurorluq qanunun pozulmasının bütün halları barədə şikayət qaydasında bütün maraqlı şəxslərin ərizə və şikayətlərinə baxmaq hüququna malik idi. Beləliklə, sovet prokurorluq orqanları bütün inzibati administrasiya üzərində ümumi nəzarəti həyata keçirirdi.

Sosialist qanunçuluğu prinsipinə müvafiq olaraq ümumi nəzarəti həyata keçirən prokurorluq, nəinki qanunsuz aktın ləğv edilməsi, habelə digər tədbirlər nəticəsində yaranmış hüquq pozuntularının aradan qaldırılması formasından istifadə edirdi. Məsələn, bu və ya digər müəssisə və ictimai təşkilat rəhbəri, qanunun tələblərini icra etməkdən yayındıqda prokurorluq orqanları, bu tələblərə əməl edilməsi məsələsini qaldıra bilərdi. Müvafiq idarəyə göndərilmiş təqdimatlarla, müəyyən edilmiş müddət ərzində görülmüş tədbirlər barədə məlumat verilir. Əgər prokurorluq orqanları bu tədbirlərin kifayət etməməsi qənaətinə gələrdilərsə, onda intizam və hətta cinayət sanksiyası tətbiq edilirdi.

Sovet qanunçuluğunu təmin edən orqanlar sırasında Xalq Nəzarət Komitəsinin də xüsusi yeri olmuşdur. Əgər prokurorluq idarəçilik fəaliyyətinin hüquq aspektləri üzrə ixtisaslaşdırılmış orqan idisə, Xalq Nəzarət Komitəsi iqtisadi və maliyyə sahəsi üzrə qanunçuluğun təmin edilməsində fəal iştirak etmişdir. Bu orqanın fəaliyyəti, bəlkə də onun üçün nəzərdə tutulandan da geniş olmuşdur. Xalq Nəzarəti Komitəsi iqtisadiyyat sahəsində qəbul edilmiş qərarların yerinə yetirilməsinin effektivliyini yoxlamaq, bürokratizmlə mübarizə aparmaq, sovetlərinin və idarəetmə orqanlarının fəaliyyətlərinin təkmilləşdirilməsi üçün müvafiq yollar axtarmaqdan ibarət idi.

Sovet hakimiyyəti elan edildikdən sonra, bolşeviklər keçmiş vəkillik institutuna etimadsızlıq göstərərək məhkəmə orqanları kimi onu da ləğv etmişdilər. Yeni peşəkarlardan ibarət məhkəmənin formalaşması üçün müəyyən müddət lazım gəlmişdir. Sovet hakimiyyəti yeni formalaşdırdığı vəkillik institutunu, müqəssir (təqsirləndi-

rilən) bilinən şəxsin müdafiəçisi yox, daha çox sosialist qanunçuluğu prinsipi uğrunda mübarizə aparan və ədalət məhkəməsinə kömək edən təsisat qismində görmək istəyirdi. Sovet dövlətində mövcud olmuş vəkillik institutu arasında ciddi fərqlər olmuşdur. Sosialist konsepsiyasına görə vəkil hakim və prokurorla ümumi birgə komanda təşkil etməli idilər. Onlar sosialist qanunçuluğunu təmin etmək üçün işin bütün aspektləri üzrə əməkdaşlıq etməlidirlər. Prinsip etibarilə vəkil özünü, əsl həqiqəti müəyyən etməli olan sovet hakiminin qarşısında prokurorun rəqibi kimi görməməli idi. Əgər vəkil öz müştərisinin günahkar olduğunu bilərdisə, o bu hakimdən gizlətməməli və ya törədilmiş cinayəti daha az təhlükəli əməl kimi tövsif etməməlidir. Lakin məhkəmə zalında iştirak edənləri nəzərə alaraq, ictimaiyyət qarşısında onların maraqlarının diqqətdən kənar saxlamamalı və öz müştərisini müdafiə etmək görüntüsü yaratmalı idi. Sovet vəkili ilk növbədə ədalət mühakiməsinin və sosialist qanunçuluğunun xidmətçisi olmalıdır. Burjua hüququnda isə, vəkil prokuror tərəfindən irəli sürülən ittihamla, müdafiə etdiyi şəxs arasında arbitr rolunda çıxış edir. SSRİ-nin son konstitusiyasının qəbulundan sonra, vəkillik peşəsinə sovet hakimiyyətinin ilk dövrlərində olduğu kimi baxılmırdı. Artıq ittiham (təqsirləndirilən) şəxsin müdafiə olunması konstitusion prinsip kimi müəyyən edilmişdir. Vəkillik peşəsi ilə yalnız ali təhsilli hüquqşünaslar məşğul ola bilər.

4. Sosialist hüquq sahələri

Sovet hüququnun mənbələrinə marksist-leninçi doktrina ilə yanaşı, fəhlə, kəndli, əsgər və matros deputatları Sovetlərinin qurultaylarının qərarları, həmçinin Xalq Komissarları Sovetinin dekretləri, qərarları və qətnamələri daxil idi. Sovet hakimiyyətinin ilk dövrlərində, qanunverici və icraedici orqanların normativ aktları, hüquq normalarına daxil olmaqla hüquq yaratmada əsas mənbələrdən olmuşdular. Normativ aktlardan əsas yeri qanun və hökumətin norma-

tiv sərəncamları tuturdular. Qanunlar əhəmiyyətinə görə iki növə ayrılır: əsas və ya konstitusiyə əhəmiyyətli qanunlar; cari və ya adi qanunlar. Əsas qanuna SSRİ-in Konstitusiyası aid edilirdi. SSRİ-nin qanunvericiliyinin hüquqi bazası olan ilk Konstitusiya (1924-cü il) fəhlə, kəndli, əsgər və matros Sovetləri qurultayı tərəfində təsdiq olunmuşdu. Adi qanunlar isə SSRİ-in MİK və ya MİK-in Rəyasət Heyəti tərəfindən iqtisadi, ictimai və dövlət quruculuğunun ayrı-ayrı məsələləri üzrə qəbul edilirdi. Sovet hüququnun mənbələrindən olan, hökumətin kollegiyal qaydada qəbul etdi, ümumi xarakterli qərar və sərəncamları əsasən dövlət idarəçiliyi məsələlərini nizamlayırdı. Yerli dövlət hakimiyyəti və dövlət idarəçilik orqanlarının normativ aktları da hüquqi mənbəyə daxil edilmişdir. Yerli Sovetlərin və onların icraiyyə komitələrinin qərarları da normativ akt hesab olunurdu. Həmkarlar ittifaqları, kooperativ təşkilatların və digər ictimai birliklərin hökumət tərəfindən sanksiyalaşdırılmış normativ aktlarını da hüququn mənbələrinə daxil etmək olar. SSRİ-i təşkil edildikdən sonra mərkəzi hökumət qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi prosesini sürətləndirərək İttifaq miqyasında və müttəfiq respublikalar üçün hüquqi mənbə olan qanunvericilik sistemi yaratmışdır. Belə ki, yeni sovet ictimai və dövlət quruluşunun tələblərinə cavab verən məzmunca və mahiyyətə böyük qanunvericilik külliyyatlarının məcəlləşdirilməsi prosesi və qüvvədə olan qanunvericilik aktlarını mahiyyətə və məzmunca dəyişiklik edilmədən inkorporasiya, sadəcə olaraq, sistemləşdirilməsi prosesini başa çatdırıldı.

Sovet hüququnda mülkiyyət formaları konstitusiyə ilə müəyyən edilmişdir. SSRİ-nin 1936-cı və 1977-ci il konstitusiyalarında ölkənin siyasi əsasını xalq (zəhmətkeş) deputatları sovetinin təşkil etdiyi təsbit olunmuşdur. Buna müvafiq olaraq xalq seçdiyi deputatları vasitəsilə öz hakimiyyətini həyata keçirirdi. Sovetlər isə bütün xalqın iradəsini ifadə edir və həmin iradə ümum məcburi xarakter verirdi. SSRİ-nin iqtisadi əsasını iki mülkiyyət forması: dövlət ümumxalq və kolxoz-kooperativ mülkiyyəti təşkil etmişdir. Bununla yanaşı, həmkarlar

ittifaqları və bəzi başqa ictimai təşkilatların da (mədəni-maarif fondları) mülkiyyətləri tanınırdı. Xüsusi mülkiyyət formasının elementləri olduğu üçün, sovet dövləti hər vasitə ilə kolxoz-kooperativ mülkiyyət formasını inkişaf etdirərək, dövlət mülkiyyət (ümumxalq səviyyəsinə) çatdırılacağını və onların birləşib vahid kommunist mülkiyyəti yaradılmasını qarşıya məqsəd qoymuşdur. Marksizm-leninizm doktrinasına görə sosialist cəmiyyətində istehsal vasitələri ictimai mülkiyyətə, istehlak predmetləri (geyimdən, azuqə və s.) şəxsi mülkiyyətə aiddir. Bu təlim xüsusi mülkiyyəti tanımır və onu yalnız istismarçı cəmiyyətdə mövcud olduğunu göstərirdi. Sosialist cəmiyyətində meydana çıxmış şəxsi mülkiyyət isə, sosialist mülkiyyətinə əsaslanır, onda törəmədir və yardımçı xarakterə malikdir.

Sosialist mülki hüququn predmetini əmlak və şəxsi qeyri-əmlak (kəşf, ixtira, səmərələşdirmə və s.) münasibətləri təşkil etmişdir. Mülki hüququn tənzim etdiyi əmlak münasibətlərinə istehsal alət və vasitələrinə, istehlak predmetlərinə və s. nemətlərə sahib olmaq, onlardan istifadə etmək və onlar üzərində sərəncam vermək, həblə müxtəlif maddi nemətlərin müqavilələr üzrə bir şəxsdən başqa şəxsə keçməsi ilə əlaqədar olan münasibətlər daxildir. Mülki hüquq münasibətləri qanunda nəzərdə tutulan vəziyyətin yaranması ilə başlayır. Mülki hüququn subyektləri vətəndaşlar, dövlət təşkilatları, kooperativ və ictimai təşkilatlar, müəssisə və idarələr və dövlətin özü ola bilər. Sovet mülki hüququnun mənbələrinə daxil edilən SSRİ-nin mülki qanunvericiliyinin əsaslarını təşkil edən Mülki hüququnun mənbələri qanunlar (əsas qanunlar və cari qanunlar), fərmanlar, digər qanun qüvvəli aktlar, müəssisə və birliklər haqqında əsasnamələr, təsərrüfat müqavilələri haqqında əsasnamələr və qaydalar, nəqliyyat nizamnamələri, mənzil qanunvericiliyi aktları, vətəndaşlara məişət xidməti qaydaları, SSRİ Ali Məhkəməsinin Plenumlarının qərarı və izahatları və s. daxil idi.

Mülki hüquqda mülki qanunvericiliyin vəzifələrini müəyyən edən normalar, onların tənzim etdiyi münasibətlər, mülki hüquq və münasi-

bətlərin əmələ gəlməsinin əsasları, mülki hüquqların müdafiəsi üsulları, mülki hüquq subyektlərinin hüquqi vəziyyəti və s. tənzimləyirdi. Mülki hüququn vəzifəsi vətəndaşların maddi və mənəvi tələbatlarının daha dolğun ödənilməsinə kömək etməkdən ibarətdir. Mülki hüquq münasibətlərində spesifik xüsusiyyət kimi sovet dövlətinin iradəsi təsbit olunur. Lakin mülki hüquq münasibətlərinin əksəriyyətində həm də onların iştirakçılarının fərdi iradəsi ifadə olunurdu. Prinsipcə, mülki hüquq subyektləri hüquqlarına görə bərabərdilər. Qeyri-əmlak xarakterli mülki hüquq münasibətlər kəşf, ixtira, səmərələşdirici təkliflərin müəlliflərinin şəxsi hüquqları hesab edirdilər. Vətəndaşların şərafət və ləyaqəti də mülki hüquqi qaydada müdafiə olunur.

Mülki hüquqi münasibətlər qanundan, mülki hüquq normasından və ya öz-özünə əmələ gəlmir. Onun əmələ gəlməsi və s. bu vəziyyətə hüquqi fakt deyilir. Yalnız müəyyən hüquqi nəticəyə səbəb olan, hüquqi əhəmiyyətli faktlar hüquqi faktlardır. Mülki dövrüyyədən çıxarılmış şeylər mülkiyyət hüququnun obyektinə ola bilməz. Mülki hüququn subyektlərinə vətəndaşlar, dövlət, kolxoz-kooperativ, ictimai təşkilatlar, təsərrüfatlararası təşkilatlar və hüquqi şəxslərin hüquqlarından istifadə edən digər təşkilatlar daxildir. Qanunla nəzərdə tutulan mülki hüquq qabiliyyətinə və mülki fəaliyyət qabiliyyətinə malik olan subyektlər mülki hüquq münasibətlərində iştirak edir. Qanunda göstərilmiş hallarda və qaydada şəxsin hüquq qabiliyyəti məhdudlaşır. Sovet mülki qanunvericiliyinə əsasən həddi-buluğa çatmayan 15 yaşadək şəxslər fəaliyyət qabiliyyətinə malik deyildilər. 18 yaşnadək şəxslərin fəaliyyət qabiliyyəti isə nisbi və məhduddur. Hüquqi münasibətlərin subyektləri olan idarə müəssisə və təşkilatlarda subyekt kimi ayrı-ayrı fərdlər deyil, bütöv kollektiv çıxış edir və idarə müəssisə və təşkilatlar hüquqi şəxs adlanır. Mülki hüquqda nümayəndəlik, bir şəxsin (nümayəndənin) etibarnamə, qanuni, yaxud inzibati aktla ona verilmiş səlahiyyət əsasında digər şəxs (təmsil olunan) adından onun üçün bilavasitə mülki hüquqlar və vəzifələr yaranmasına, dəyişilməsinə və xitam olunmasına səbəb olan əqdlər bağlanması və

s. hərəkətlər etməsidir. Mülki Məcəllənin 60-cı maddəsinə əsasən etibarnamə üçüncü şəxs qarşısında nümayəndəlik etmək üçün bir şəxsin başqasına verdiyi (keçirdiyi) səlahiyyətli yazılı ifadədir. Mülki hüquq münasibətlərində qanun müəyyən edilmiş müddət ərzində yerinə yetirilməyən öhdəliklər hüququ pozulmuş şəxsin iddiası üzrə onun hüquqlarını müdafiə etmək üçün ümumi iddia müddəti 3 il, dövlət təşkilatlarının, kolxozları və s. kooperativ və ictimai təşkilatların bir-birinə olan iddiaları üzrə isə bir il müəyyən edilmişdir.

Mülki hüquq əsas institutlarından biri olan mülkiyyət hüquqi əmlak xarakterli mülki hüquqlar sırasında əsas yer tutur. Mülkiyyət hüququ sahiblik, istifadə və sərəncamdan ibarət üç əsas məzmunu malikdir. Mülkiyyətə sahib olmaq hüququ, mütləq hüquq olmaqla şəxsin həmin əmlak və ya şey üzərində fiziki və yaxud təsərrüfat ağıqlıq etməsi mənasında olan faktdır. Mülkiyyətçi qanunsuz olaraq başqasının sahibliyinə keçmiş əmlakını tələb edib geriyə almaq hüququna malikdir. Mülkiyyətdən istifadə hüququ mülkiyyətçinin istehsal, məişət və mədəni tələbatlarını ödəmək məqsədilə şeyin (əmlakın, əşyanın) faydalı xassələrini götürməklə ondan mənfəət əldə etmək məqsədi daşıyan cəhət kimi dərk olunur. Mülki üzərində tam sərbəst olaraq onu satmaq, dəyişdirmək, özgəninkiləşdirmək, bağışlamaq, vərəsəliyə vermək, hədiyyə etmək və s. hüquq mülkiyyətçisinin müstəsna sərəncam vermək hüququdur.

Sovet hüququnda mülkiyyətin əldə etməyin üsulları öz spesifikliyi ilə fərqlənirdi. Burada istehsal prosesində yeni şeylərin yaradılması, həmçinin təbii artım, vicdanlı surətdə mülkiyyətçidən şey (əmlak, əşya) əldə etmək, tapılıb tələb olunmayan, habelə sahibsiz əmlakın dövlətə keçməsi, milliləşdirilmə, müsadirə, həcz (rekvizitiyə – məcburi alınan əmlakın əvəzi verilir), mal-qaranın sürüdə ayrılıb qalması və azması və s. qəsdən gizlədilmiş, sahibsiz sayılan, mülkiyyətçisini müəyyən etmək mümkün olmadıqda və ya mülkiyyətçi qanuna əsasən mülkiyyət hüququnu itirmiş olduğu dəfinə, maliyyə orqanına təhvil verilir. İlk mülkiyyətçinin hüququ, onun iradəsinə və yeni mülkiyyət-

çinin razılığı ilə alqı-satqı, dəyişmə, bağışlama və s. müqavilələr bağlamaqla əldə edilən yeni mülkiyyət hüququ törəmə mülkiyyət hüququ adlanır. Qanuni və yaxud vəsiyyətlə vərəsəlik yolu ilə habelə inzibati aktlarla da (müəssisənin kooperativ təşkilatından dövlətə keçirilməsi haqda qərar və s.) törəmə mülkiyyət hüququ əldə edilə bilər.

Burjuaziya cəmiyyətindən fərqli olaraq sovet cəmiyyətində xüsusi mülkiyyətdən fərqlənən, şəxsi (fərdi) mülkiyyət hüququ geniş təsbit edilirdi. Şəxsi mülkiyyətin səciyyəvi cəhəti onun istehlak xarakterli olmasında idi. Sovet hüququna görə xüsusi mülkiyyət başqasının əməyinin istismarı nəticəsində yaranmışdır. Şəxsi mülkiyyətin obyektı vətəndaşın öz şəxsi əməyi ilə qazandığı gəlir-pul vəsaiti, ya-şayış evi yardımçı ev təsərrüfatı, məişət avadanlığı, şəxsi istehlak və rahatlıq şeyləri təşkil edir. Şəxsi mülkiyyət və ona vərəsəlik qanunla qorunurdu. Şəxsi mülkiyyətin subyektləri, fərdi şəxsi mülkiyyət və kolxozçu həyətinin şəxsi mülkiyyətinə ayrılır.

Sovet dövlətində öhdəlik hüquq münasibətləri və normaları əmlak dövriyyəsinin, yəni maddi sərvətlərin və əməyin nəticələrinin bir yerdən başqa yerə keçirilməsini nizama salmağa yönəldilmişdir. Öhdəliklər müqavilədən (ex contrario) və ziyan vurmaqdan (ex delictio) əmələ gələn öhdəliklərə ayrılır. Öhdəlik hüququ öhdəlikləri nizamlayan mülki hüquq normalarının məcmusudur. Öhdəlikdə həmişə iki tərəf (borclu və kreditor) iştirak edir. Müqavilələrdən yaranan öhdəliklərdə hər iki tərəfin həm hüquqları və həm də vəzifələri olur. Deliktlərdən yaranan öhdəliklərdə isə ziyan vuran tərəfdən ziyana düşmüş tərəf ziyanın ödənilməsini tələb etmək hüququna malikdir. Beləliklə, deliktlərdən yaranan öhdəliklərdə bir tərəf ancaq hüquqa (ziyana düşən) o biri tərəf (ziyan vuran) isə ancaq vəzifəyə malik olur. Öhdəlik hüququ ümumi və xüsusi hissədən ibarətdir. Ümumi hissəyə öhdəliklərin anlayışı, onların əmələ gəlməsi əsasları məzmunu və öhdəliklərin icrası qaydası, öhdəliklərin icrasını təmin etmə tələbin güzəşti və borcun köçürülməsi, öhdəliyi pozmağa görə məsuliyyət və öhdəliklərə xitam verilməsi əsaslarını müəyyən edən

normalar daxil idi. Xüsusi hissədə isə ayrı-ayrı öhdəlik normaları tənzimlənirdi. Öhdəliklərin ayrı-ayrı növlərinə alqı-satqı, dəyişmə, bağışlama, tədarük, əmlak kirayəsi, podrat müqaviləsi, yük və daşıma müqaviləsi və s. daxildir. Deliktlərdən əmələ gələn öhdəliklər, sosialist əmlakını xilas etmək nəticəsində əmələ gələn, həmçinin əmlakı əsassız əldə etmə və ya saxlamadan əmələ gələn öhdəliklərdə kimi təsbit edilirdi. Öhdəliklərin icrasını təmin edilməsində dəbə pulu, girov, zəminlik, bəh və təminat üsullarında istifadə edilirdi.

Sovet əmək hüququnun predmetini ictimai istehsaldakı əməklə əlaqədar olan müəyyən qrup ictimai münasibətlər, birinci növbədə isə ictimai-sosialist münasibətləri təşkil edir. Əməklə bağlı əmək şəraitinin müəyyənləşdirilməsində həmkarlar ittifaqı ilə dövlət orqanları arasında münasibətlər, əməyin mühafizəsi üzrə nəzarəti həyata keçirməklə əlaqədar münasibətlər, əmək mübahisələri üzrə münasibətlər, dövlət ictimai sığortası üzrə münasibətlər və s. təşkil etmişdir. Əmək qanunvericiliyi sahəsində SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin "16 yaşdan 18 yaşa qədər olan fəhlə və qulluqçular üçün 6 saatlıq iş günü müəyyən etmək haqqında" 1956-cı il 26 may tarixli fərmanı, SSRİ Ali Soveti "Dövlət pensiyaları haqqında" 1956-cı il 14 iyul tarixli qanunu, SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyətinin "Yeniyyətələrin əməyinin mühafizəsini daha da gücləndirmək haqqında" 1956-cı il 13 dekabr tarixli fərmanı, SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyətinin "Əmək mübahisələrinə baxılması qaydası haqqında əsasnamə"nin təsdiq edilməsi haqqında 1974-cü il 20 may tarixli fərmanı və s. daxil idi. Yeni fərmanlara görə bütün fəhlə və qulluqçuların əməkhaqqı azaldılmadan 7 və 6 saatlıq iş gününə keçirilirdi. 1966-1967-ci illərdə həftədə iki istirahət günü olmaqla 5 günlük iş həftəsinə keçirilirdi. Lakin əvvəlki həftəlik iş müddəti saati saxlanılırdı. Əmək qanunlarına görə fəhlə və qulluqçular əməkhaqqı almaq, iş günü və iş həftəsinin məhdud edilməsi və hər il verilən ödənişli məzuniyyət haqqında qanunlara müvafiq olaraq istirahət, sağlam və təhlükəsiz əmək şəraitinə malik olmaq, qocaldıqda, habelə xəstələndikdə və əmək qabiliyyətini

itirdikdə maddi təminat və s. hüquqlara malikdirlər. Qanunvericilikdə ilk dəfə olaraq fəhlələr və qulluqçuları sanatoriya və istirahət evlərinə göndərmək, mənzil şəraitini yaxşılaşdırmaq və s. sahələrdə imtiyaz və güzəştlər vermək nəzərdə tutulurdu. Əmək qanunvericiliyinə əsasən fəhlə və qulluqçular kollektivi adından çıxış edən həmkarlar ittifaqı fabrik, zavod və digər müəssisə təşkilatlarının müdiriyyəti ilə kollektiv müqavilə sazişi bağlaya bilərdilər. Kollektiv müqavilə bir qaydada olaraq 100 nəfərdən artıq işçisi olan müəssisə və təşkilatlarda bağlanılır. Kollektiv müqavilədən əmələ gələn öhdəliklər hüquqi və mənəvi-siyasi cəhətlərə bölünür. Müqavilədəki öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə nəzarət həmkarlar ittifaqlarına həvalə edilir.

Ailə hüququ sosialist hüququnun bir sahəsi olmaqla onun normaları evlənen kişi ilə qadın arasında, valideynlərlə övladlar və digər ailə üzvləri arasında həm şəxsi (qeyri-əmlak), həm də əmlak xarakterli münasibətləri tənzimləyir. Monoqam sovet ailə hüquq münasibətləri bəşəriyyətin, insan nəslinin davamı, uşaqların tərbiyəsi və s. əlaqədar olub sevgi, hörmət, bağlılıq, etimad, məsuliyyət hisslərini ifadə edir. Rusiyada sovet hakimiyyəti elan olunduqdan dərhal sonra, 1917-ci il dekabrın 19-da xüsusi imzalanmış dekretlə vətəndaşlıq nikahı, uşaqlar və vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının qeydiyyat kitabı müəyyən edilmişdi. 1926-cı ildə RSFSR-in nikah, ailə və qəyyumluq haqqında məcəlləsi qəbul edilmişdir. Müharibə dövründə nikah və ailə münasibətlərinə dair qəbul edilmiş mühüm hüquq aktları SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 1944-cü il iyulun 8-də verdiyi "Hamilə qadınlara, çoxuşaqlı və tək analara dövlət yardımının artırılması", ana və uşaqların mənafeyinin mühafizəsinin gücləndirilməsi, "qəhrəman ana" fəxri adının müəyyən edilməsi, "Analıq şərəfi" fərmanları olmuşdur. Fərman nikah və ailə qanunlarında ciddi dəyişiklik edərək ailənin daha möhkəmlənməsinə kömək etdi. Beş nəfər övladı olan analar üçün "Analıq medalı", "Analıq şərəfi" ordeni mükafatları, "Qəhrəman ana" ordeni ilə təltif etməklə "Qəhrəman ana" şərəfli adı müəyyən edildi. Çoxuşaqlığa görə müavinət formasında dövlət yardımı xeyli artırıldı. Qadın

üçüncü uşağı doğduqda müavinət alırdı. Övvəllər isə göstərilən müavinət yeddinci uşaq doğduqdan sonra müəyyən edilirdi. Tək analar üçün dövlət yardımı müəyyən olunmaqla onlar öz uşaqlarını körpə evlərinə, uşaq bağçalarına və s. birinci növbədə təmin olunmaq hüququ əldə etdilər. SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 1944-cü il 8 iyul fərmanına qədər, VVAQ orqanlarından kənarda dini adətlər üzrə bağlanmış lakin dövlət orqanlarında qeydiyyatda alınmamış nikah, qanunu nikah hüququna bərabər tutulurdu. Həmin fərmana müvafiq olaraq dövlət orqanlarında qeydiyyatda alınmış nikah ər-arvad üçün hüquq və vəzifələr yaradırdı. Eyni zamanda, 1944-cü il 8 iyul fərmanına qədər faktik nikah münasibətinə girmiş və şəxslər faktik nikah münasibətlərində olmalarının tarixini göstərməklə öz nikahlarını VVAQ orqanında rəsmiləşdirmək hüququna malik olmuşdular. Fərmana qədər yalnız boşanma aktı tərəflərdən birinin müraciəti ilə dövlət tərəfindən qeydə alınırırsa, fərman qəbul olunduqdan sonra boşanmanın məhkəmə qaydası müəyyən edilir və ancaq məhkəmə zəruri hesab etdikdə nikah pozulurdu. Məhkəmədə boşanma işinə baxılması iki mərhələdə keçirilirdi. Birinci mərhələdə barışdırmaq məqsədilə işə baxılır və ikinci mərhələdə məhkəmədə boşanma işi həll edilirdi. Nikahın pozulmasının əsasları müəyyən edilməsə də, hər bir boşanmanın konkret cəhətləri nəzərə alınaraq iddianın həlli məhkəmənin özünə həvalə edilirdi. Məhkəmə prosesində, məhkəmə boşanmanın səbəblərini aydınlaşdırır, tərəflərin qohumları və şahidlərin ifadələrindən istifadə etməklə qərar qəbul edirdi. İşlərə açıq və yalnız tərəflərin iştirakı ilə baxılırdı. Müharibə dövründə hamilik, qəyumluq, valideynləri cəbhədə həlak olan uşaqların övladlığa götürülməsi geniş yayılmışdı. SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin "Övladlığa götürmə haqqında" 1943-cü il 8 sentyabr tarixli fərmanına müvafiq olaraq övladlığa götürənin xahişi ilə övladlığa götürülənə övladlığa götürənin familiyası verilir, həmin uşağın atasının adı isə övladlığa götürənin adı kimi qəbul edilirdi. 10 yaşdan yuxarı uşaqların övladlığa götürülməsi üçün onların razılığı tələb olunurdu. SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 19 yan-

var 1938-ci il "SSRİ vətəndaşlığı haqqında" qanununa uyğun olaraq SSRİ vətəndaşlığına qəbul etmək hüququ SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti və müttəfiq respublikaların Ali Sovetlərinin Rəyasət Heyətinin səlahiyyətləri daxilində idi. Müttəfiq Respublikaların Ali Sovetləri öz respublikaları ərazisində yaşayan şəxsləri yalnız vətəndaşlığa götürə bilərdi. SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti isə göstərilən kateqoriya şəxslərdən başqa xaricdə yaşayan şəxsləri də SSRİ vətəndaşlığına qəbul etmək hüququna malik idi. SSRİ vətəndaşlığında çıxma aktının müəyyən edilməsi müstəsna olaraq SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin səlahiyyətlərinə daxil idi. Vərəsəlik hüququ sahəsində qanunvericilikdə, SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin "qanun üzrə və vəsiyyət üzrə varislər haqqında" 1945-ci il 14 mart tarixli fərmanı qanun üzrə varislərin əvvəldən məlum olan kateqoriyalarına, iki yeni kateqoriya: əmək qabiliyyətini itirmiş valideynləri, habelə qardaş və bacıları da əlavə etdi. Fərmana müvafiq olaraq, əvvəllər olduğu kimi qanun üzrə varislərin hamısı bərabər hüquqda varis olurdularsa indi isə ilk növbədə uşaqlar, o cümlədən övladlığa götürülmüş uşaqlar, ər-arvad, daha sonra əmək qabiliyyətini itirmiş valideynlər və mərhumun himayəsində olmuş əmək qabiliyyəti olmayan və s. şəxslər daxil idi. İkinci növbədə əmək qabiliyyəti olan valideynlər, onlar olmadıqda isə üçüncü növbədə mərhumun qardaş və bacıları varis ola bilərdilər. Hər bir vətəndaş öz əmlakını bütünlüklə və ya qismən qanun üzrə varislərdən birinə və ya bir neçəsinə, habelə dövlət orqanlarına və ictimai təşkilata vəsiyyət edə bilərdi.

Vərəsəlik hüququ vəfat etmiş şəxsin əmlakının vərəsəlik hüququ üzrə keçməsi qaydasını müəyyən edən hüquq normalarına deyilir. Mülkiyyətə vərəsəlik hüququ konstitusiyası qanunu ilə qorunurdu. Vərəsəlik hüququnun qanun üzrə aşağıdakı qaydaları müəyyən edilir: vərəsəliyin açılması vaxtını müəyyən edilməsi, mirası qalmış mərhumun ölümü günü, şəxs ölmüş elan ediləndə isə məhkəmə qətnaməsinin qanuni qüvvəyə mindiyi gün, yaxud məhkəmə qətnaməsində göstərilmiş gün, vərəsəliyin açılması yeri, mərhumun sonuncu

daimi yaşayış yeri, bu yer məlum deyildirsə, əmlakın, yaxud onun əsas hissəsinin olduğu yer, vərəsə ola bilən şəxslərin dairəsi isə mirası qalanın vəfat etdiyi vaxta sağ olan şəxsləri əhatə edir. Mirası qalanın vəfatından sonra doğulmuş uşaqları da qanun üzrə vərəsə hesab olunurlar. Vəsiyyət üzrə vərəsəliyə görə hər bir vətəndaş öz əmlakının hamısını və yaxud onun bir hissəsini qanun üzrə vərəsələrə və ya vərəsə olmayanlara, həmçinin dövlət, yaxud ayrı-ayrı dövlət təşkilatlarına, kooperativ və ictimai təşkilatlara öz arzusuna müvafiq olaraq vəsiyyət edə bilər. Vəsiyyət yazılı formada tərtib edilir və notarius tərəfindən təsdiq edilir. Vəsiyyət edən istədiyi vaxt vəsiyyəti dəyişdirmək və ya ləğv etmək hüququna malikdir.

1922-1923-cü illərdə RSFSR-in 7 Məcəlləsi: Cinayət, Mülki, Torpaq, Cinayət-Prosessual, Əmək qanunları, Mülki-Prosessual və Meşə məcəllələri qəbul edilmişdir.

Cinayət Məcəlləsinin hazırlanmasında 1919-cu il Rəhbər başlanğıclar əsas kimi götürülmüşdür. 1921-ci ilin sonlarında demək olar ki, hazır olan məcəllə müzakirəyə təqdim edildi. Bolşeviklər tərəfindən opportunistlər (burjuaziya ilə sazişə girmə siyasəti) adlananlar, sovet cinayət hüququnun dəqiq və həddən artıq sərt normalarla (müxtəlif tərkiblərdə ölüm cəzalarının saxlanması) tərtib edildiyindən, onun qəbul olunması əleyhinə idilər. Onlar ingilis-sakson sistemində olduğu kimi, hələlik məhkəmələrin presedent hüququndan istifadə etmələri və hakimlərin mülahizəsi əsasında qərar çıxarmalarına üstünlük vermələri təklifi ilə çıxış edirdilər. Lakin bolşeviklər yeni iqtisadi siyasətə keçilməsi və "kim-kimi" məsələsinin hüquqda təsbit edilməsi ilə əlaqədar olaraq həm Cinayət Məcəlləsi, həm də Mülki Məcəlləni qəbul etdilər.

Sovet ideoloji təbliğatına görə, kapitalist xüsusi mülkiyyətinə və onun müdafiəsinə xidmət edən burju cinayət hüququndan fərqli olaraq, sosialist cəmiyyətinin cinayət hüququ sosialist istehsal münasibətlərinə əsaslanmaqla, onların müdafiəsinə və möhkəmlənməsinə xidmət edir. SSRİ-nin konstitusiyalarının qəbul edilməsindən sonrakı dövrdə cinayət qanunvericiliyi cinayət məsuliyyətinin genişlənməsi və

güclənməsi xətti üzrə inkişaf etmişdir. Məhz həmin illərdə bütün repressiya maşını yüzrlə günahsız insanları həbs edib məhv edirdi. 1937-ci ilin oktyabrın 2-də SSRİ MİK-in xüsusi təhlükəli dövlət cinayətləri üçün azadlıqdan məhrum etmə cəzasını 10 ildən 25 ilə qədər artırmaq barədə qərar qəbul etdi. Əvvəllər cinayət sayılmayan bir sıra əməllər üçün cinayət məsuliyyəti müəyyən etdi. SSRİ MİK-in və XKS-in 1936-cı il 27 iyun tarixli qərarı ilə, qanunsuz abort etmək və buna məcbur etmək üstündə cinayət məsuliyyəti müəyyən edildi. SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 1940-cı il 10 avqust fərmanı ilə idarə və ya müəssisədə edilən "xırda oğurluq" a görə bir il müddətində həbsxana cəzası verilirdi. Müharibənin başlanması ilə əlaqədar olaraq cinayət hüququnun xüsusiyyətləri müharibə dövrünün şəraiti ilə müəyyən edilirdi. 1941-ci il iyulun 6-da SSRİ XKS-in qəbul etdiyi fərmanla əhali arasında həyəcana səbəb olan yalan şayiələr yayan şəxslərə 2 ildən 5 ilədək müddətdə həbsxana cəzasına məhkum edilirdilər. 1943-cü il noyabrın 15-də SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti "Dövlət sirrini yaymaq və dövlət sirri olan sənədləri itirmək üstündə məsuliyyət haqqında" verdiyi fərmana görə müharibə şəraitində dövlət sirri sayılan məlumatları açıqlayan şəxslərə ağır cəzalar verilirdi. Müharibə dövründə dövlət sosialist mülkiyyəti, o cümlədən də şəxsi mülkiyyətin qorunması ilə mübarizəni daha da gücləndirdi. 100 kq çörəyi, yaxud 10 kq yağı, yaxud da 10 metr parçanı mənimsəmək və ya dağıtmağa görə məhkəmə tərəfindən müqəssir hesab olunan şəxslər 1932-ci il 7 avqust qanunu ilə sosialist mülkiyyətinə qəsd edən şəxslər kimi xalq düşməni elan edilirdilər. Həmçinin ehtikarlıqla, habelə ərzaq və sənaye malları kartoçkalarından hər cür sui-istifadə ilə qəti mübarizə aparılırdı. Vətəndaşların əmlakını oğurlayanları, başqa yerə köçürülmüş şəxslərin mənzillərini qarət edənləri, alman işğalçılarının təqibindən qaçmış vətəndaşların quyularda gizlədilmiş əmlaklarını oğurlayanları, həmçinin yollarda köçürülənləri qarət edənləri ən ağır cəza gözləyirdi. Əkinləri xarab edən və ya bostanlardan oğurluq edən şəxslər, qanunla iki ilə qədər müddətdə azadlıqdan məhrum edilirdilər. Cinayət hüququ mövcud ictimai münasirətləri gücləndirən və onların inkişafına şərait yaradan hüquq sistemidir.

sibətlər sistemi üçün təhlükəli əməllərin cinayət olmasını və cəzalandırılmasını müəyyən edən hüquq normalarının məcmusudur. Cinayət məəcəlləsi ümumi və xüsusi hissədən ibarətdir. Ümumi hissədə cinayət məəcəlləsinin vəzifələri və qüvvə həddi, cinayət və cəzanın anlayışı, məhkəmə tərəfindən tətbiq edilən cəzalar və cəzanın təyin edilməsi prinsipi göstərilirdi. Xüsusi hissədə ayrı-ayrı cinayət növlərinin tərkibi və onlara tətbiq edilən cəza tədbirləri müəyyən edilirdi. Sosializm quruluşunun cinayəti hüququn ümumi hissəsinə ümumi müddəalar – cinayət hüququ və cinayət qanunvericiliyinin vəzifələri, cinayət məsuliyyətinin əsasları, ölkə ərazisində və ölkədən kənarda edilmiş əməllərə görə cinayət qanun qüvvəsi, cinayət, cəza, cəza təyin etmə və cəzadan azad etmə haqqında ümumi anlayış, tibbi və tərbiyəvi xarakterli məcburi tədbirlər haqqında ümumi müddəalar daxildir. Xüsusi hissədə konkret növlü müxtəlif dövlət və ictimai-təhlükəli cinayətlər, onların tərkib əlamətləri və müvafiq cəza tədbirləri təsbit edilirdi. Cinayət hüququ, cinayətləri dövlət əleyhinə, sosialist mülkiyyəti əleyhinə olan cinayətlərə, şəxsiyyət əleyhinə, vətəndaşların siyasi və əmək hüquqları əleyhinə, vətəndaşların şəxsi mülkiyyəti əleyhinə olan cinayətlər, təsərrüfat cinayətlərinə, vəzifə cinayətlərinə, ədalət mühakiməsi əleyhinə olan cinayətlərə, idarəçilik qaydaları əleyhinə olan cinayətlərə və hərbi cinayətlərə bölürdü. Cinayət əməlləri xarakterindən və ictimai təhlükəlilik dərəcəsiindən asılı olaraq xüsusilə ağır cinayətlər, böyük ictimai təhlükəni törətməyən və az əhəmiyyətli cinayətlərə ayrılırdı. Cinayət məəcəlləsində ağır cinayətlərə görə 15 ilədək azadlıqdan məhrum etmə və ya ölüm cəzası vermək nəzərdə tutulurdu. Vətənə xəyanət, casusluq, banditizm, terror aktı, ağırlaşdırıcı hallarda qəsdən adam öldürmə ağır cinayətlərə aid edilirdi. Böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayətlərə görə cinayət məsuliyyətinin yüngülləşdirilməsi halları cinayət məəcəlləsində inkişaf etdirilirdi. Belə ki, bəzi hallarda cinayət cəzasının inzibati və ictimai təsir tədbirləri ilə əvəz olunması nəzərdə tutulurdu. Məhkəmə orqanlarına işin vəziyyətini, təqsirkarın şəxsiyyətini və ictimai təşkilatların, əmək kollektivlərinin vəsatətini nəzərə al-

maqla onun şərti məhkum olunması haqqında qərar çıxarmaq və şərti məhkum olunmaqla yenidən tərbiyə olunmaq üçün həmin təşkilatları və ya kollektivlərə zəminliyə vermək hüququ müəyyən edilmişdir. Cinayət etmiş şəxs və törədilmiş cinayət böyük ictimai təhlükə törətmirsə, həmin şəxs cinayət məsuliyyətindən azad edilib yenidən tərbiyə və islah olunması üçün vəsatət vermiş ictimai təşkilat və əmək kollektivinin zəminliyinə verilir. Rayon (şəhər) məhkəmələrinə, milis və prokurorluq orqanları bəzi az əhəmiyyətli cinayətlər üzrə işlərə baxılmaq üçün yoldaşlıq məhkəmələrinə həvalə etmək hüququ verilmişdi. Digər tərəfdən, sovet dövləti hüquq-mühafizə orqanlarına qatı cinayətkarlıqla mübarizəni gücləndirməyi onların qarşısına bir məqsəd kimi qoymuşdur. Xüsusilə böyük həcmdə dövlət əmlakını və ya ictimai əmlakı oğurlamağa görə, xüsusilə təhlükəli peşəkar cinayətkarlara və ağır cinayətlərə görə məhkum olunmuş, azadlıqdan məhrum etmə yerlərində islah olunmaq üçün cəza çəkən məhbusları qorxuya salan və ya onun rəhbər heyətinə hücum edən şəxslərə ölüm cəzası – güllələnmə tətbiq etmək nəzərdə tutulurdu. Bir qrup şəxs və ya təhlükəli peşəkar cinayətkar tərəfindən edilmiş zorlama, habelə ağır nəticələrə səbəb olmuş zorlama, eləcə də həddi-bülüğa çatmamışların zorlanması, vəziyyəti xüsusilə ağırlaşdıran şəraitdə vəzifəli şəxsin rüşvət alması, milis işçisinin və xalq drucinasının ictimai asayişin mühafizəsi üzrə xidmət fəaliyyətində onların həyatına qəsd etməyə görə ölüm cəzası tətbiq edilə bilərdi. Sovet hüquq cinayət hüquq sistemində ölümle cəzalandırılan əməllərin sayını cinayət məəcəlləsində daha da artırmışdır. Sovet cinayət qanunvericiliyi əmlakın müsadirə edilməsilə sürgün etmə cəzası da tətbiq edilirdi. Xuliqanlıq hərəkətlərinə görə inzibati və cinayət məsuliyyətini artıran, təsirli tədbirlərin gücləndirilməsi (cərimənin məbləği və daha ciddi recimli həbsdə saxlamaqla müddəti artırmaqla), digər tərəfdən başqa tədbirlərin o cümlədən mükafatlandırma, istirahət evlərinə və sanatoriyalara güzəştli göndərişlərdən məhrum etmək kimi təsir vasitələrindən də istifadə edilirdi. Cinayət qanunvericiliyində cinayətin obyektinə sovet cinayət qanunvericiliyi ilə mühafizə olunan sosialist ictimai

münasibətləri, o cümlədən sovet ictimai və dövlət quruluşu, sosialist təsərrüfat sistemi, sosialist mülkiyyəti, şəxsiyyət və vətəndaşların hüquqları və sosialist hüquq qaydaları daxildir. Cinayətin obyektiv cəhətini isə təqsirkarın hərəkləri və ya hərəkətsizliyi, onun nəticələri, onlar arasında səbəbli əlaqə təşkil edir. Cinayət qanunvericiliyi, cinayətin subyektini ictimai-təhlükəli əməl etmiş və həmin əməl üçün məsuliyyət daşımağa qabil olan həddi-bülüğa çatmış, qanunla müəyyən edilən yaşda olan anlaqlı insan kimi müəyyən edirdi. Cinayətin subyektiv cəhətini təşkil edən əlamətlər təqsir, motiv və məqsəd hesab edilirdi. Təqsir qəsddən və ehtiyatsızlıqdan ola bilərdi. Cinayət qanunvericiliyinə görə şəxs öz hərəkətlərinin və ya hərəkətsizliyinin ictimai-təhlükəli olduğunu, onun ictimai-təhlükəli nəticələrini əvvəlcədən görərək və bunları arzu edərək və ya belə nəticələrin baş verməsinə şüurlu olaraq yol verərək cinayət etmişdirsə, bu qəsdir. Lakin əksinə edilməmişdirsə belə cinayət ehtiyatsızlıqdan törədilmiş cinayət hesab olunur. Cinayət qanunvericiliyi törədilmiş cinayət əməlinin müddət vaxtının daimliyini təsbit edirdi. Belə ki, SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 1965-ci il 4 mart tarixli fərmanında göstərilirdi ki, nə vaxt edilməsindən asılı olmayaraq sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər etməkdə təqsirkar olan şəxslər cəzalandırılmalıdır. Müddət daimiliyi prinsipi, xüsusilə İkinci Dünya müharibəsi illərində faşistlər fəal surətdə kömək etmiş şəxslərin müəyyən edilərək cəzalandırılmasını nəzərdə tuturdu.

Prosessual qanunvericilik sahəsində sosialist qanunçuluğundan irəli gələn prinsiplər müəyyən edilmişdir. Mülki işlərə məhkəmə tərəfindən baxılması və həll edilməsi, həmçinin məhkəmənin və digər orqanların qərarlarının icrası qaydası mülki prosessual hüquq normalarında tənzimlənirdi. Mülki proses bir neçə mərhələ: mülki işə başlama, işi məhkəmədə baxmağa hazırlama, məhkəmə baxışı, kassasiya instansiyasında icraat, yeni açılmış hallara görə məhkəmə qətnamələrinə yenidən baxılması, icra icraatı mərhələlərinə bölünürdü. Ailə, əmək, kolxoz və digər münasibətlərdən əmələ gələn mübahisələrə də mülki mühakimə icraatı qaydasında baxılırdı. İnzibati hüquq

münasibətlərində məhkəmə aidiyyəti olan işlər mülki mühakimənin ümumi qaydaları ilə həll edilirdi. Mülki prosesdə aşağıdakılar hüquqi münasibət iştirakçılarıdır: birinci instansiya məhkəməsi, kassasiya və nəzarət instansiyaları məhkəmələri və məhkəmə icraçıları; işdə iştirak edən tərəflər, prokuror, qanunla başqalarının hüquqlarının hüquqlarını müdafiə edən dövlət orqanları, həmkarlar ittifaqları, dövlət idarələri, müəssisələr, kolxozlar və digər kooperativ təşkilatları və ictimai təşkilatlar, ayrı-ayrı vətəndaşlar, inzibati hüquq münasibətlərində əmələ gələn işlərdə və xüsusi icraatlı işlərdə ərizəçilər və maraqlı şəxslər; ədalət mühakiməsinin həyata keçirməyə kömək edən şəxslər şahidlər, ekspertlər, məhkəmə tərcüməçiləri, məhkəmə qərarları icra edildikdə əmlakı saxlayanlar və digər şəxslər. Məhkəmə prosesi xalq iclasçılarının iştirakı ilə kollegial aparılırdı. Ədalət mühakiməsi üzvləri kimi hakimlər və xalq iclasçıları seçilirdilər. Onların müstəqilliyi və ancaq qanuna tabe olması, mühakimə icraatının açıqlığı, mühakimənin milli dildə aparılması, vətəndaşların qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyi mülki prosessual məəcəllədə təsbit edilirdi.

Sovet cinayət prosessual qanunvericiliyi cinayət işləri üzrə icraatın qaydasını və məzmununu və bu zaman əmələ gələn hüquq münasibətlərini nizama salan sistemləşdirilmiş normalar məcmusudur. Cinayət-prosessual hüquq normaları cinayətin başlanması, ibtidai istintaq, məhkəmə baxışı ilə bağlı fəaliyyəti, həmin sahənin qaydasını, mahiyyətini və bu zaman əmələ gələn hüquq münasibətlərini nizamlayır. Cinayət prosessual hüququn ümumi hissəsinə bütövlükdə cinayət işləri üzrə icraatın qaydası və mahiyyətini müəyyən edən normaların məcmusu, onun vəzifələri, icraatı, icra edən və orada iştirak edən orqanlar və şəxslərin hüquq və vəzifələri, sübutetmə haqqında əsas müddəalar daxildir. Xüsusi hissədə isə iş üzrə ayrı-ayrı icraat mərhələlərini nizama salan normalar məcmusu göstərilmişdir. Cinayət prosesində müttəhim, onun müdafiəçisi, zərər çəkmiş şəxs, mülki iddiaçı, mülki cavabdeh və onların qanuni nümayəndələri iştirak edirlər. Tərəflər və iştirakçıların hamısı bərabər hüquqlarla məhkəmə baxışında iştirak edə və məhkəmə

hökmündən şikayət edə bilərdilər. Cinayət prosessual hüquq normalarına: təhqiqat orqanlarının, istintaq orqanlarının, prokurorun, müdafiəçisinin, birinci instansiya, kassasiya instansiyası və nəzarət instansiyası məhkəmələrinin vəzifələrini və səlahiyyətini, vətəndaşların, dövlət təşkilatlarının və ictimaiyyətin nümayəndələrinin – cinayət prosesi iştirakçılarının və vətəndaşların hüquq və vəzifələrini; sübutetmə predmetini və üsullarını; prosessual mərhələlərin və onları təşkil edən prosessual hərəkətlərin ardıcılığını, qarşılıqlı əlaqəsini, vəzifələrini, qaydasını və mahiyyətini; prosessual qərarların çıxarılması qaydasını; icraat qaydasına əməl edilməsinin xüsusi təminatlarını və onun pozulmasına görə sanksiyaları daxil idi. Cinayət prosessual hüquqlarına ciddi əməl edilməsi vətəndaşların konstitusiyada təsbit edilmiş müdafiə hüququnun təmin edilməsində zəruri şərtlərdəndir.

Sovet məhkəmə sistemi kontinent hüquq ailəsindən fərqlənir. Xüsusilə də məhkəmə praktikası sovet hüququna tamamilə yaddır. Sovet sistemində məhkəmə praktikası heç vaxt hüququn mənbəyi olmamışdır. Sovet məhkəmə quruluşu xalq məhkəmələrindən başlayaraq SSRİ Ali məhkəməsinə qədər dördpilləli sistem üzrə təşkil edilmişdir. Birinci məhkəmə instansiyası (rayon, şəhər xalq məhkəmələri) iki kateqoriya heyətindən hakimlərdən və xalq iclasçılarından ibarət idi. Xalq məhkəmə hakimləri 5 il müddətində seçilirdilər. Seçicilərə onlar tərəfindən seçilmiş hakimləri geri çağırmaq hüququ verilmişdi. Digər instansiyalar Sovetlər tərəfindən seçilirdi. Hakimlərin seçilməsi prinsipi Kommunist Partiyasının 1903-cü ildəki proqramında qəbul edilmişdir. Kollegiyalıq prinsipinə görə bütün işlərin baxılmasında həm aşağı, həm də yuxarı instansiyalarda bir neçə hakim iştirakını nəzərdə tuturdu.

Sovet məhkəmə sistemində mövcud olmuş xalq iclasçıları, burjua dövlətlərindəki andlılar məhkəməsinə oxşar formada təşkil edilmişdir. Xalq iclasçıları əvvəlcədən müəyyən edilmiş siyahı üzrə 2 il 6 ay müddətinə fəhlələrdən, qulluqçulardan və kəndlilərdən seçilirdilər. Birinci instansiya məhkəmələrində həm mülki, həm də cinayət işləri xalq iclasçılarının iştirakı ilə baxılırdı. Marksist-leninçi

doktrina xalq iclasçılarından istifadəni gələcək hüquqsuz cəmiyyət (utopik kommunizm) üçün bilavasitə nümunə kimi görürdü. Xalq İclasçıları İnstitutu cəmiyyətin tərbiyələndirilməsinə, sovet xalqı ilə hakimlər arasında münasibətlərin əlaqələndirilməsinə birbaşa xidmət edirdi. Bu institutun köməyi ilə milyonlar sovet adamı xalq iclasçıları adı ilə inqilabçı sovet məhkəməsinin işinə cəlb edilirdilər. Öz iş yerinə qayıdan fəhlələr, kəndlilər sovet inqilabçı məhkəmə sisteminin təbliğatçısına çevrilirlər. Beləliklə, xalq iclasçıları institutu sovet hüququnun mühüm vəzifələrindən biri olan yeni sovet adamının tərbiyələndirilməsində böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur.

Sovet hüququndan məhkəmə qərarlarından şikayət institutu özünəməxsus qaydada təşəkkül tapmışdır. Məhkəmə sisteminin quruluşu, apellyasiya institutunun inkişafının qarşısını alırdı. Çünki yuxarı instansiya tərəfindən aşağı instansiya məhkəməsinin qərarlarının ləğv edilməsi, nəinki hüquqa aid məsələ, eyni zamanda fakt olaraq asanlıqla antidemokratik görünə bilərdi. Sovet hüququ təliminə görə, seçilmiş hakimin və xalq iclasçılarının iştirakı ilə baxılan işin ləğv edilməsi qəbul olunmazdır. Apellyasiyadan imtina edilməsi və əvəzinə, sadəcə, şikayətin qəbul edilməsi, yalnız hakimin hüquqi məsələlərə dair səhvlərinin etirazı kimi qəbul edilə bilərdi. Digər tərəfdən, sosialist qanunçuluğu prinsipinin qorunması və təminatı şəraitində məhkəmə qərarlarının və hökmlərinin geniş yoxlanılması, səhvlərin buraxılması, doğrudan da, ağlasığmaz kimi görünə bilərdi. Sovet hüququ iki şikayət institutu: kassasiya və nəzarət müəyyən etmişdir. Kassasiya (latınca: ləğvetmə, məhvetmə) şikayəti prosesində tərəflər və həmçinin prokurorun iştirakını nəzərdə tuturdu. Kassasiya şikayəti qısa müddətdə istənilən qərardan verilə bilərdi. Nəzarət qaydasında şikayətləri araşdırmağa heç bir müddət məhdudiyyəti müəyyən edilməmişdir.

Kontinent hüquq dövlətləri ilə müqayisədə, sosialist cəmiyyətinə mübahisələrin məhkəmədən kənar araşdırılmasına böyük əhəmiyyət verilirdi. Bunun əsas səbəblərindən biri cəmiyyətin iqtisadi quruluşu ilə əlaqədar idi. Çünki dövlət müəssisələri arasında

mübahisələrin məhkəmələr deyil, xüsusi orqanlar tərəfindən araşdırılması ilə bağlı idi. İkinci səbəb isə marksist-leninçi doktrinası ilə müəyyən edilən dövlətin ölüb getməsi ilə əlaqədar olmuşdur. Məhkəmədən kənar işlərin araşdırılmasında arbitrac məhkəmələri xüsusi yer tuturdu. Arbitrac məhkəmələrinin iki növü: sosialist dövləti müəssisələri arasında mübahisələrə baxan dövlət arbitracı və vətəndaşların məhdud dairəsi arasında və beynəlxalq ticarət sahəsi münasibətlərini araşdıran arbitrac məhkəmələri.

Kommunist cəmiyyətində dövlət aradan götürüldükdən sonra, ictimaiyyətdə də münaqişələr yox olacaqdır. Bu cəmiyyətdə antiqonist xarakterli münasibətlərin olmaması səbəbindən, hüquqdan və məcburetmədən istifadə aradan qalxacaqdır. İlk sosialist mərhələdə mövcud olmuş yoldaşlıq məhkəmələrinin təcrübəsində, gələcək kommunizm cəmiyyətində istifadə edilməsi məqsədmüvafiq hesab edilirdi. Peşəkar hakimlərin olmadığı ilk yoldaşlıq məhkəmələri 1917-ci ilin dekabrında yaradılmışdır. Yoldaşlıq məhkəmələri bütün müəssisələrdə yaradılırdı. Yoldaşlıq məhkəmələrinin statusu dəfələrlə dəyişdirilmiş və yenidən reqlamentləşdirilmişdir. Bu institutun səlahiyyətləri kifayət qədər çox olmuşdur. Yoldaşlıq məhkəmələri əmək mübahisələrindən tutmuş, sərxoşluq, xırda oğurluq, dalaşma, ictimai yerlərdə nalayiq hərəkətlər və s. məsələləri araşdırırdı.

Sosialist hüquq konsepsiyasına görə məhkəmə praktikası tərbiyəvi xarakterə malikdir. Bu ilk növbədə məhkəmə fəaliyyətinin siyasi rolu ilə əlaqədar olmuşdur. Sovet hakimləri nəinki hüququ təfsir və tətbiq etməli, eyni zamanda dövlət siyasətinin uğurlarını təmin etməli, əhalinin tərbiyələndirilməsində fəal iştirak etməli və öz iş fəaliyyətlərini hüququn "ölüb getməsinə" hazırlamalı idilər. Məhkəmə hakiminin qərarı elə olmalı idi ki, prosesdə uduzan tərəfi ona inanmalı, eyni zamanda bütün ictimaiyyətdə, məhkəmə zalında iştirak edənləri qanunların ədalətə və ağıla müvafiq olduğu rəyini yaratmalı idi. Sovet məhkəmələri elə fəaliyyət göstərməlidir ki, onları teatr tamaşaları ilə deyil, məktəblə müqayisə etmək mümkün olsun.

XV MÖVZU: AFRİKA VƏ MADAQASKARIN HÜQUQ SİSTEMİ

1. Afrika tayfalarının adət hüquqları

Afrika koloniyalarının müstəqilliklərini əldə etmələrindən əvvəl, Saxara və Madaqaskardan cənuba doğru məskunlaşan tayfalar feodalizmdən öncə mövcud olmuş ictimai inkişaf mərhələsini yaşayırdılar. Hər bir qəbilə, əcdadlarının yaşadığı kimi yaşamağı özlərinə borc bildirdilər. Adətlərə itaət etmək, əsasən könüllü idi. Lakin fəvqəltəbii qüvvələrə inam kifayət edirdi ki, qəbilələr öz ənənəvi həyat tərzlərinə hörmət etsinlər. Əgər yeni yaranmış şərait, afrikalılar qarşısında hər hansı bir problem yaradardısı, adət hüquqları əsasında zəruri tədbirlər görülür və ya müəyyən davranış qaydaları tətbiq edilirdi.

Afrika və Madaqaskada çoxsaylı adətləri mövcud olmuşdur. Fransa koloniyası olan ekvatorial Afrikada və Belçika koloniyası olan Konqoda təqribən 1500 qəbilə-xalq yaşayırdı. Sudanda 579, İngiltərənin koloniyaları olmuş qərbi Afrikada 200 və Madaqaskarda 19 xalq yaşayırdı. Seneqalda 1861-ci il məlumatına görə rəsmi olaraq 68 adət, o cümlədən 20 islam və 7 xristian adətləri mövcud olmuşdur. Hər bir icmanı qane edən adətlər, onların mənəvi və etik davranış qaydalarına müvafiq idi. Daha bir cəhət hər hansı bir etnik qrupun adətləri ilə, başqa etnik qrupun adətləri arasında fərqlərin əhəmiyyətsiz, çox cüzi olması idi. Afrikada (xüsusən şimalda) monarxiya rejimli dövlətlərlə yanaşı, kifayət qədər elə tayfalar mövcud olmuşdur ki, onlarda hətta hər hansı bir siyasi təşkilata aid edilən elementlər tapmaq mümkün olsun. Afrika ailələri həm matriarxal, həm də patriarxal quruluşa malik olmuşdur. Hər qrupun daxilində isə çoxsaylı variantlar olmuşdur.

Afrika qəbilələrinin adətləri mifik, bəşəri əxlaq ideyasını irəli sürən quruluşa malikdir. Adətlərə səcdə, eyni zamanda torpağa qa-

rıxmış cəsəddən çıxan və dirilər üzərində dolaşan əcdadların ruhlarına hörmət etmək deməkdir. Adət normalarının pozulması, dünyadakı ruhların ən gözlənilməz pis reaksiya verməsilə nəticələnə bilər. Çünki insanların və təbiətin davranışı, bu dünyadakı təbii və fəvqəltəbii qüvvələrlə bağlıdır.

Afrika tayfalarının adətləri ideyalar üzərində qurulmuşdur. Afrikalıların maraqları qruplar, triblər, kastalar, kəndlər üzrə təşkil edilərək fərdlərin və ailələrin hüquqlarını ifadə edir. Afrikalılara görə torpaqlar onun üzərində yaşayanlara deyil, keçmiş əcdadlara və gələcək nəsillərə məxsusdur. Nikah iki insanın ittifaqından çox, iki ailənin bir alyansda birləşməsinə bənzəyirdi. Afrika tayfaları şəxslərin hüquqlarını inkar etmir, lakin xarici aləmlə münasibətlərdə hüququn vahid subyektini kimi yalnız qrupun (qəbilə) çıxış etməsini məqbul hesab edirdilər. Bu konsepsiya subyektiv hüquqlardan geniş bəhs etmək üçün heç bir mülahizə üçün yer qoymurdu. Göründüyü kimi, adət hüquqları yalnız vəzifələrə geniş yer ayırırdı. İcmalara məxsus olan hüquq, mənəvi normalardan fərqlənmirdi. Tayfaların hüquq adətlərini müasir Afrika hüquq sistemləri kontekstində fərqləndirilməsi çox çətinliklər yaradır. Çünki onlarda kifayət qədər inkişaf etmiş nə hüquq elmləri, nə də kifayət sayda hüquqşünaslar var. Afrikalılarda hüququn ümumi və xüsusi hissələrə mülki, cinayət hüququ, hüquq və ədalətə bölgüsü işlənilib hazırlanmamışdır. Fərdlərin əmlak və öhdəlik hüquqları şəxsin hüquqi statusu ilə əlaqələndirilirdi. Bəlliliklə, dolaşıq, qarışıq bir vəziyyətdə, Afrikada qəbilələri arasında hüquq anlayış axtarmaq əbəsdir və mövcud adət hüquqları isə hüquqşünaslardan çox, antropoloqların öyrənmə obyektinə daxildir.

Afrika cəmiyyətində adət hüquqlarının pozulması və ya hər hansı konflikt baş verdikdə hansı sanksiyaların tətbiq edilməsi maraq doğurur. Məlumdur ki, adət hüquqlarının öz normaları mövcud olmuşdur. Lakin adət hüququnda maddi hüquq (təbii ki, prosessual hüquqda) normalarının elementləri olmadığı üçün adət hüquqlarının tətbiq edilməsi çətinliklər yaratmışdır. Ona görə də hüquqların təmin edil-

məsindən çox, münaqişə tərəflərinin barışdırılmasına üstünlük verirdi. Adət hüququ hər kəsə nə "çatacağına" (ədalətli bərpa etmək məqsədilə) cəhd etməyərək, təki barışığa nail olsun prinsipilə çıxış edirdi. Afrika cəmiyyəti mühitində "ədalət" ilk növbədə qrupların (qəbilələrin) vəhdəti və onun üzvləri arasında barışıq və qarşılıqlı münasibətlərin əldə edilməsi kimi dərk edilirdi.

Afrikada koloniyalar sisteminə qədər icma məhkəmələri və iri cəmiyyətlərin məhkəmə orqanları ən müxtəlif formada fəaliyyət göstərmişdilər. Yerli məhkəmələr üçün ən xarakterik cəhət, hüququ ciddi tətbiq edən institut kimi deyil, barışdırıcı institut kimi çıxış etmələri olmuşdur. Daha bir çətinlik isə məhkəmə qərarlarını icra edən mexanizmin olmaması səbəbindən, ilk növbədə barışığın əldə edilməsini zəruri etmişdir. Hakimiyyət başlanğıcı səviyyəsində qəbul edilmiş qərarların qüvvəsiz qalması, icra edilməməsi təhlükəsi, məhkəmələrin və adət hüquqlarının barışdırıcılıq xarakterini müəyyən edən əsas amilə çevirmişdir. Ona görə də, Afrika cəmiyyəti üçün xarakterik olan cəhət, fərdlərinin əhval-ruhiyyəsi onların xeyrinə çıxarılmış qərarın icrasından imtina edilməsinə hesablanmışdır. Çünki fərd üçün nəinki məhkəmə qərarının icra edilməsi, əksinə, özbaşına pozulmuş hüquqların bərpası daha effektiv görünürdü.

Avropalılar üçün Afrika cəmiyyətinin adət hüquqlarının öyrənilməsi çətinliklərlə yaratmışdır. Çünki müvafiq hüquqi anlayışların olmaması və ya kontinent hüquq terminlərindən istifadə etməklə onları təfsir etmək çoxlu anlaşılmazlıqları ortaya çıxarırdı. Avropa hüquq konstruksiyasından istifadə etməklə nəyəsə nail olmaq isə adət hüquqlarının deformasiyasına gətirib çıxarırdı. Belə ki, Afrika cəmiyyətində ailə adətləri, kontinent hüququndan fərqli əsaslar üzrə qurulmuşdur. Ailə qohumluq əlaqələri tamamilə spesifik xüsusiyyətlərə malik idi. Afrika adət hüququnda mövcud olan cəhiz verilməsi, müsəlman hüququnun müəyyən etdiyi cəhiz institutundan, ələlxüsüs da Roma hüququndan tamamilə fərqli idi. Vərəsəlik hüququnda mövcud olan qaydalar tamamilə anlaşılmazlıq yaradırdı. Mövcud ideyaya görə fərd torpaq

mülkiyyətçisi ola bilər, lakin bu Afrika əhalisində kök salmış ənənəvi təsəvvürlərə ziddir. Verbal formada təqdim edilən adətlərin, xüsusilə də hakimlər tərəfindən istifadə edilən adətlərin, həqiqətən də qüvvədə olan adətlərdən olduğunu müəyyən etmək çətinlik yaradır.

Məhkəmə prosesində adətləri təqdim edən şəxs, verilmiş sualların ardıcılıqla cavablandırmağa çalışdığı və öz icmasının daha sivil olduğunu göstərmək üçün, çox vaxt təhriflərə yol verərək bir-birinə zidd ifadələrdən işlədirdi. Ona görə də, hansı adətin həqiqi olduğunu müəyyən etmək çətin idi.

Afrika cəmiyyətində hər hansı bir yerli xalqlara məxsus olan hüquq abidəsinin mövcud olmaması səbəbindən, adət hüquqlarına dair ümumi hüquqi prinsipləri müəyyən etmək mümkün deyildir. Madaqaskar qanunları və məcəllələri də, istisnaqlı təşkil etmir. Çünki Madaqaskar (1828-ci ildə 48 maddədən və 1881-ci ildə 305 maddədən ibarət məcəllələr) qanunları bəzi fərdi qərarlar və rəqlamentlərdən bəhs edir. Sosial qaydalar isə, hinduslardakı dharmalar, yaponlardakı qirilər kimi, fombalarla (etik davranış adətləri) tənzimlənirdi. Fransa koloniya administrasiyası yerli adətlərlə daha çox maraqlanmış və təqribən 150 yerli adət hüququ külliyyatı toplayaraq dərc etdirmişdir. İngilis koloniya administrasiyası bu məsələ ilə az maraqlanmışdı. Afrikadakı ingilis administrasiyası isə yalnız son dövrlərdə, bu iş etnoqraflar və hüquqşünasları cəlb edərək, nə qədər maraqlı və müxtəlif mexanizmlə adətlərin mövcudluğunu aşkar etmişdilər.

Afrika koloniyaları yaranana qədər, hüquqa daha çox xristianlığın və islamın təsiri güclü olmuşdur. Xristianlığın yayılması iki mərhələni əhatə etmişdir. Hələ IV əsrdə Efiopiya xristian dininə etiqad edən ölkəyə çevrilmişdir. Afrika və Madaqaskarın qalan hissəsinin xristian dininə ibadət etməsi isə başlıca olaraq XIX əsrdən başlamışdır. Afrikada mütərəqqi cəhətləri ilə fərqlənən islamlaşma XI əsrə təsadüf edir. XIV-XV əsrlərdə isə Hind okeanı sahilləri ərazilərində davam etmişdir. İslam və xristianlıq Afrikanın tam fəth edilməsi (tayfaların bütprəstliyə sitayiş etmələri qalmaqda davam etmişdir) ilə nəticə-

lənməsə də, qitə əhalisinin böyük əksəriyyətinə təsir etmişdir. Hər iki dinin yerli adət hüquqlarına təsiri müxtəlif olmuşdur. Digər tərəfdən, çox vaxt yerli adətlər yeni dinə əsaslanan inama zidd olsalar da, mövcud olmaqda davam etmişdir. Bununla belə, islam və xristianlıq kifayət qədər dəyişikliklər gətirərək, digər siyasi, iqtisadi, mədəni və mənəvi sahələrin mühüm cəhətlərini stimullaşdırmışdı. İlk növbədə fəvqəltəbii qüvvələrə inanan insanların gözünnün qarşısında, yeni dinlərdən əxz edilən dünya qaydalarına dair fikirlər formalaşdı. Lakin mövcud yeni qaydalar təkmilləşməmiş cəmiyyətdə çətinliklərlə qarşılaşmışdı. İnsanlar əvvəllər necə yaşayırdılarsa, indi də belə yaşamaqda davam edirdilər. Bununla belə, ləng olsa da yeni dinlər öz təsirini göstərmişdir. Artıq adətlər faktiki olaraq sosial əhəmiyyətini saxlamamış, onun nüfuzuna böyük zərbə dəymiş və yeni sosial və mənəvi qaydalar tədricən öz yerini möhkəmləndirmişdir. Afrikada baş verən bu proseslər, vaxtilə Avropa qitəsində Roma hüququnun mənimsənilməsi dövrü ilə analogiya təşkil edirdi. Ərazi və yerli hüquqlar üzərində yeni hüquq normaları üstünlük təşkil etməyə başlamışdır. Magiya və fəvqəltəbii ruhlara inam kifayət qədər sarsılmışdır. Efiopiyanın xristian amahara, tiqre, qall xalqlarında bizim günlərə qədər adət hüquqları qüvvədə olmuşdur. Lakin XIII əsrdə Misirdə tərtib edilmiş və XVI əsrdə Efiopiya kralının məhkəmə hakimi olan Feta Neqast tərəfindən qız dilinə tərcümə edilmiş nomokanonlar böyük əhəmiyyətə malik idi. İmperator Hayle Selassie tərəfindən hüququn yenilənməsi üçün digər tədbirlər də görülmüşdür. Belə ki, adət hüquqlarının güclü surətdə dəyişməsinə səbəb olan yeni məcəllə qəbul edilmişdir. Buna qarşı heç bir etiraz edən olmamışdır. Adətlərin müəyyən səviyyədə gözlənilməsi isə məqbul hesab edilmişdir.

Beləliklə, Afrika və Madaqaskarın adət hüquqları ictimai həyatın bütün sahələrini əhatə etmişdir. Adət hüquqları qəbilə cəmiyyətin həm siyasi, həm iqtisadi cəhətdən təşkili məsələlərini, həmçinin ailə münasibətlərini, fərdlər arasında əşyaların dəyişməsi qaydalarını, cinayət və prosessual normalarını müəyyən etmişdir. Ənənəvi hüquq

kəndlərdə və ya tayfalarda mövcud olan ən müxtəlif məsələlər üzrə təşəkkül tapmış ictimai konsepsiyaları təsbit etmişdir.

2. Afrika və Madaqaskar hüququ koloniyalizm və müstəqillik dövründə

Artıq, XIX əsrdə bütün Afrika və Madaqaskar avropalıların hökmranlığı altında idilər. Hüquqa münasibətdə bir tərəfdən İngiltərə (ümumi hüquq), digər tərəfdən, Avropa qitəsinin (kontinent hüququ) latın xalqlarının mövqeləri müxtəlif idi. Xüsusilə fransızlar, ispanlar və portuqaliyalılar, bir tərəfdən bütün insanların bərabər dəyərlərə malik olmaq hüququnu, digər tərəfdən Avropa sivilizasiyasının üstünlüyünü əsas götürərək uzun müddət Afrika qitəsində assimilyasiya siyasəti aparmışdılar. Bu siyasət koloniya dövrünə qədər davam etmişdir. Fransanın 1946-cı il konstitusiyası yerli əhalinin öz şəxsi statuslarının saxlanılmasını, onların bu statusdan imtina etməmələri ilə əlaqələndirildi. Bir qədər sonra, 1958-ci ildə Fransada V Respublika dövründə "Frank-Afrika Cəmiyyəti"nin yaradılması haqqında keçirilən referendum mənfi münasibət bildirilməsi, koloniyaların müstəqillik əldə etmələrini sürətləndirmişdir. Göründüyü kimi Fransa tendensiyası, şəxsi status məsələsini şərtlə müəyyən etmişdir. Belçikanın koloniyası olan Konqoda, bir qədər başqa fərqlə eyni proses müəyyən edilmişdir. Belə ki, 1885-ci ildə öz müstəqilliyini elan etmiş Konqo Respublikasına münasibətə dair, Belçika hökumətinin 1908-ci il 18 oktyabrında verdiyi xartiyada, yerli xalqların adətlərinə hörmət edilməsi prinsipi bəyan edilmişdir. Lakin yerli xalqların assimilyasiyası normal sivilizasiya prosesinin başa çatması kimi dəyərləndirən metropoliya, bu ölkənin idarəçiliyi öz əlinə götürmüşdür. İngiltərə hökuməti isə əksinə, dolayı yolla idarəçiliyə üstünlük verməklə, öz koloniyalarına münasibətdə daha liberal siyasət aparmışdır. Beləliklə, Avropanın latın ölkələri bilavasitə metropoliya tərəfindən idarəçiliyə, ingilislər isə protektorat idarəçiliyinə üstünlük vermişdilər.

Afrika və Madaqaskar hüququna münasibətdə koloniyalar iki inkişaf yolunu müəyyən etmişdilər. Bir tərəfdən müasir hüququn repressiyasına həyata keçirməklə, yeni sivilizasiyaya qoşulan Afrika cəmiyyətinin mövcud adət hüquqlarının faydasız normalarından imtina etmək, digər tərəfdən isə yeri gəldikcə adət hüquqlarının tam reqlamentasiyasını hazırlamaq olmuşdur. Çünki adət hüquqlarında sivilizasiya tələblərinə cavab verən kifayət qədər normaların olmaması səbəbindən, onların hər halda yeni münasibətlərə uyğunlaşdırılması zərurəti mövcud idi.

XIX-XX əsrlərdə artıq Afrika qitəsinə qədər gəlib çatmış kapitalist münasibətləri, ticarət hüququnun inkişaf etdirilməsi zərurəti yaratmışdır. Adət hüquqları ticarət sahəsi üzrə heç bir hüquqi bazaya malik deyildir. Ona görə də, koloniya administrasiyası hüququn vesternizasiyasını həyata keçirmiş və kontinent hüququndan səhmdar, patent, qiymətli kağızlar və dəniz hüququ normaları mənimsənilmişdir. Adət hüquqları bir tayfa üzvləri və ya həyat tərzlərinə görə oxşar olan digər tayfalar arasında münasibətləri tənzimləyirdi. Qərb hüququ isə, avropalılarla yerlilər arasında və digər yerli cəmiyyətin özlərinin arasında yaranan yeni münasibətləri tənzimləyən normalar yaratmaqla vəziyyətdən çıxmağa çalışırdı. Beləliklə, qərb hüququ adət normalarından kənara çıxan özünəməxsus *cus gentium* hüquq yaratmış oldu. Və nəhayət, bu hüquqların icra olunmasını təmin etmək üçün, adət hüquqları bazası əsasında inkişaf etmiş məhkəmə quruluşundan qurtularaq yeni məhkəmələr və prosessual normalar yaratmaq lazım idi.

Afrika hüququnun təkamülü və modernləşməsi bununla bitmirdi. İndi artıq Afrikanın təbii ehtiyatlarının istismarı və digər ticarət əlaqələri üçün, ənənəvi idarəçilik institutlarından fərqli olan yeni müasir administrasiya yaratmaq lazım idi. Yerli idarəçilik orqanlarının bir qismi yenidən təşkil edilərək nəzarətə götürülmüş, bir qismi isə, sadəcə olaraq, məhv edilmişdir. Yeni maliyyə, polis, səhiyyə, maarif və ictimai işlər administrasiyalarının təşkilində, ənənəvi struktur bazasından istifadə edilməmişdir. Cinayət hüqu-

qu sahəsində əvvəllər mövcud olmuş barbar adətlər və sui-istifadələr qadağan edilmişdir. Tədricən bu proseslərin qarşısı aktiv sürətdə alınırdı. Belə ki, Fransa koloniyalarında 1946-cı ildən başlayaraq, bəzi yerli mənəvi dəyərləri nəzərə almaqla Fransa Cinayət Məcəlləsi tətbiq olunmuşdu. Afrikanın qərbində ingilis cinayət hüququ əsasında cinayət və cinayət-prosessual normalardan istifadə edilmişdi. Yalnız ailə hüquq, torpaq recimi və fərdi öhdəlik hüquqları sahəsində yerli hüquqlardan istifadə edilirdi. Beləliklə, yeni modernləşmiş və vesterinzasiyaya məruz qalmış Afrika və Madagaskar hüququ, əsasən kontinent hüquq ailəsinə daxil olsa da, qitənin qərb hissəsində ingilis ümumi hüququ üstünlük təşkil etmişdir.

Avropa hüququndan resepsiya edilmiş məcəllələr son variant kimi qəbul edilmirdi. Yerli qanunvericilər və məhkəmələr, yerli şəraitə uyğun gəlməyən normaları imtina edə bilərdilər. Nəticədə qanunvericiliyin və məhkəmə praktikasının inkişafı ayrı-ayrı ölkələrdə hüquq normalarında fərqlərə gətirib çıxarmışdı. Afrika ölkələrində əmtəə-pul münasibətlərinin tətbiqi, işçi bazarında fəhlə qüvvəsinin meydana gəlməsi, maarifçiliyin yayılması, fərdlərin hüquqlarının və demokratiyanın inkişafı, kommunikasiya sisteminin qurulması, avropalılarla əlaqələrin artması və s. bu kimi proseslər ənənəvi hüququn saxlanılıb-saxlanılmaması məsələsini aktuallaşdırmışdı. Əlbət ki, afrikalıların əksəriyyəti əvvəllər necə yaşayırdılarsa, eləcə də yaşamaqda davam edirdilər. Lakin adət hüququ praktikası və institutlarını şübhə altına alanların sayı da durmadan artırdı. Koloniyalar tərəfindən yerli adətlər hörmət edilməsi prinsipi elan etmək ənənəvi hüquq sistemini xilas etmək üçün kifayət etmirdi. Deklarasiyadan əmələ keçmək və adət hüquqlarının xilas etmək üçün əlverişli şərait yaratmaq lazım idi. Bunun üçün pozitiv işlər görülməli, adət hüquqları sahəsində islahatlar aparmaq və onları sistemləşdirməklə, Avropa hüququ ilə yanaşı, özünü təsdiq üçün işlər görülməli idi. Koloniya hakimiyyəti adətlərə hörmətlə

yanaşdıqlarını bəyan etsələr də, onların gördükləri tədbirlər tamamilə əks nəticələr vermişdi.

Adət hüquqlarından istifadə edilmək üçün keçirilən məhkəmə islahatları ənənəvi orqanların inzibati orqanlarla əvəz edilməsini nəzərdə tuturdu. Bu işdə adətləri bilən "iclasçılar" fəal iştirak edirdilər. Fransa koloniyalarında istifadə edilən metoddan fərqli olaraq, ingilis koloniyalarında adət hüquqlarını evolyusiyası təbii proseslə gedərək, dolayı yolla ingilis hakimiyyətinin nəzarəti altında ənənəvi hüququ saxlamışdır. Yerli adət hüquq normalarına əsaslanan məhkəmələr, konfliktlərin həllində yalnız barışdırıcı missiyadan istifadə tədricən aradan qaldırılmış və onlar ənənəvi hüquq normalarını özündə qoruyub saxlayan institutdan müasir məhkəmələrə çevrilməsi prosesi baş vermişdir. Avropa düşüncəli hüquqşünaslardan ibarət olan bu məhkəmələr, adət hüquq normalarına daha dərinləndirən nüfuz edərək, onların real hüquqi təbiətlərində kontinent tipli normalarla möhkəmləndirmişdilər. Hakimlər istifadə olunan adət norması üzrə verilən qərarın, heç də adət hüquq ruhunda olmamasına üstünlük vermirdilər. Çünki bu yeni məhkəmə hakimləri Avropa hüququ üzrə təkmilləşmiş və təlimlənmişdilər. İngiltərə məhkəmələrinin özləri isə, yerli adət hüquqlarını tətbiq edərkən, öz ölkələrində olan hüquq normalarını və ticarət qanunlarını Afrika mənşəyinə uyğunlaşdırmağa cəhd edirdilər. Lakin bu yanaşma heç bir halda yerli adətlərin hüquqi təbiətlərini dəyərləndirə bilməmiş və onları təhrif etmişdilər.

XX əsr ərzində Afrika xalqlarının azadlıq mübarizəsi öz nəticəsini vermişdir. Müstəqillik əldə etmiş dövlətlərdə hüququn təkamülü və inkişafı davam etmişdir. Yeni müstəqil dövlətlərin rəhbərlərinin əksəriyyəti, koloniya administrasiyasından fərqli olaraq, ənənəvi dəyərləri qorumaqla öz dövlətlərinin inkişaf etməsinə çalışmışdılar. Bu səbəbdən güclü islahat dalğası həm ümumi, həm də xüsusi hüquq sahələrini əhatə etmişdir.

Ümumi hüquq sahəsində vesternizasiyaya üstünlük verilmiş, xüsusilə də qərb tipli demokratik konstitusiyaya modelindən geniş is-

tifadə etmək nəzərdə tutulmuşdur. Lakin plüralist demokratiya, Afrika cəmiyyəti üçün çox tez və qəbuledilməz idi. Ona görə də demək olar ki, bütün Afrika dövlətləri vətəndaşların hakimiyyətin idarə olunmasında iştirakını istisna edən prezident reciminə üstünlük verərək, özünəməxsus diktatura yaratmışdılar. XX əsrin 60-70-ci illərində bir sıra dövlətlərdə konstitusiyaları ləğv edən və ya qüvvəsini dayandıran, avtoritar metodlarla idarə olunan hərbi recimlər yaranmışdı. Vəziyyətin belə davam etməsi isə uzun müddət mümkün olmamışdır. Hərbi recimlər gənc dövlətlərin problemlərini həll etmək və ölkəni inkişafa aparan yola çıxarmaq gücünə qadir olmadıqlarına görə əks proseslər baş verdi. 70-ci illərdə demokratiyaya doğru dəyişikliklər başlayır və konstitusiya idarəçilik metodlarına qayıdış başlayır. Uqanda, Mərkəzi Afrika Respublikası, Ekvatorial Qvineya terrorist recimlər ləğv edilir, 80-ci illərdə Sudan və Ruanda mülki idarəçiliyə keçir.

Ümumi hüquqla müqayisədə xüsusi hüquq sahəsində ziddiyyətlər isə əhəmiyyətsiz səviyyədə idi. Belə ki, bir tərəfdən adət hüquqları və onunla bağlı olan mənəvi dəyərlərin qorunması ilə adət hüquqlarına hörmət edilməsinə sadıq olduğunu göstərmək, digər tərəfdən isə, bəzi normalardan, ənənəvi adətlərdən imtina etməklə bir çox strukturları dağıtmaq və ölkənin inkişafına əngəl olan maneələri aradan qaldırmaq və beləliklə, inqilabi transformasiya aləti kimi milli hüququn inkişafını təmin etmək əsas məsələ olmuşdur.

Afrika dövlətlərinin müstəqilliklərini elan etməsi və milli dövlətlərin möhkəmlənməsindən sonra, ənənəvi hüquqa yeni münasibəti nəzərə almaq zəruridir. Koloniya sistemi süqut etdikdən sonra verilmiş bir çox bəyannamələr adət hüquqlarının (həm Afrika xalqlarının, həm xristian və həm islam) böyük əhəmiyyət daşıması və onların saxlanılması zərurətini dönə-dönə təkrar etmişdilər. Bütün bu reaksiyalar, koloniyalar dövründə adət hüquqlarına nifrət edilməsinə münasibətlə bağlı idi. Həqiqətən də ənənəvi həyat tərzinin hamısından imtina etmək doğru yanaşma deyildir.

1957-ci ildə Madaqaskarın milli assambleya nümayəndələrinin toplantısı adət hüquqlarının məcəllələşdirilməsi barədə qərar qəbul etmişdir. 1961-ci ildə Tanqanikada, ondan bir qədər əvvəl isə Seneqalda oxşar qərarlar qəbul edilmişdir. Nigeriyanın regional assambleyası adət hüquqlarının kompilyasiyasını hazırlamaq və onların dövlət hakimiyyəti tərəfindən sanksiyalaşdırılması təşəbbüsünü öz üzərinə götürmüşdür.

Afrika adət hüquqlarının sistemləşdirilməsində, London universitetində, Naffild fondunun köməyi və maraqlı dövlətlərin iştirakı ilə, Şərq və Afrika tədqiqatı Məktəbi böyük işlər görmüşdür. Məktəb adət və vərəsəlik hüquqları sahəsində Keniyanın (1968-1969-cu illər), nikah, əmlak, vərəsəlik və öhdəlik hüquqları sahəsində Malavinin (1970-1971-ci illər), ailə hüquq sahəsində Bosvaniyanın (1972-ci il) müvafiq qanunvericiliklərini sistemləşdirmişdir.

Müasir dövrdə gənc dövlətlər tərəfindən qanunvericilik sahəsində irihəcmli işlər görülmüşdür. Təkcə keçmiş Fransa koloniyalarında müstəqillikdən sonra hüququn müxtəlif sahələri üzrə 100 yaxın məcəllə qəbul edilmişdir. XX əsrin 60-cı illərdən demək olar ki, əksəriyyət ölkələrdə məcəllələşdirmə işləri başa çatmışdır. 70-80-ci illərdə isə qəbul edilmiş məcəllələrə əlavələr və dəyişikliklər gündəlikdə olmuşdur. Hüquqi islahatlar müasir mülki, cinayət, cinayət prosesi, investisiya, əmək, məhkəmə hüququ üzrə sahələri əhatə etmişdir. Seneqal, Qana, Uqanda və Madaqaskarda öhdəlik və müqavilə hüququ sahələri üzrə islahatlar keçirilmişdir. İslahatlar afrikalıların "şəxsi status"larına da toxunmuşdur. Seneqalda, Qanada və Keniyada torpaq mülkiyyəti recimi ciddi surətdə dəyişəcək islahatlar keçirilmişdir. Müasir ailə-nikah hüquq sahəsində inqilabi planda islahatlar başlamışdır. Demək olar ki, bütün ölkələrdə ailə hüququ məcəllələşdirilmişdir və ya qanunlar reqlamentləşdirilmiş (Fil Dışı Sahili) və ya qismən islahat (Qvineya, Mali, qabon, Burundu) keçirilmişdir. Afrika dövlətləri modernləşməyə böyük önəm verməklə müasir hüquqa üstünlük verdiklərini nümayiş etdirirlər.

Afrika ölkələrində koloniya mərhələsində əsasən iki kateqoriya məhkəmə mövcud olmuşdur. Onlardan birincisi adət hüquqlarının, ikincisi isə müasir hüququn tətbiqi üzrə ixtisaslaşmışdı. Afrika dövlətləri tam müstəqilliklərini əldə etdikdən sonra, bir ölkədə iki məhkəmə ədliyyəsinin mövcudluğu qəbul edilməz idi. Digər tərəfdən, ədalətli və ya ədalətsiz olmasından asılı olmayaraq bu məhkəmə orqanlarından biri, başqasına aşağı səviyyədə baxırdı. Bir sıra dövlətlərdə aparılmış məhkəmə islahatları yerli məhkəmələri vahid məhkəmə sisteminə daxil etməyə çalışmışdılar. Bəzi ölkələrdə, o cümlədən Seneqal, Fil Dişi Sahili, Mali, Burundi, Ruanda yerli məhkəmələri ləğv etmişdilər. Digərləri isə, Kamerun, Benin, Konqo, Qabon, Niqer, Toqo hər iki tip yurisdiksiyanı saxlamışdılar. Bu islahatlar adət hüquqlarından istifadə baxımından maraq doğurur. Hüquqşünaslar tərəfindən bilavasitə tətbiq edilən adət hüquqlarının təbiətinin dəyişməsi qaçılmaz olur. Çünki adət hüquqlarının təbiətinə zidd olan ciddilik və müəyyənlik, adət hüquqlarına yeni prinsiplər əlavə edirdi. Dünyəvi hüququn təbiəti və adət hüququnun təbiəti bir-birlərinə ziddiyyət təşkil edir. Hüquqşünasların nəzarəti ilə adət hüquqlarının tətbiqi, ələlxüsüs da adət hüquqlarını bilavasitə hüquqşünasların ixtiyarına verilməsi, ənənəvi hüququn süqut etməsini sürətləndirmək üçün böyük təhlükə yaradır.

İngiltərə koloniyalarında isə, adət hüquqlarına münasibətdə vəziyyət bir qədər başqa idi. Qərbi Afrika ölkələrində, müstəqilliyə qədər adətlərə istinad etmək, sadəcə, hüquqi fakt kimi qəbul edilirdi. Hazırda vəziyyət dəyişmiş və adətlər hüquqa bərabər tutulur. Güman etmək lazımdır ki, hüquqla bərabərləşdirilən adətlərin statusu yüksəlmişdir. Lakin məhkəmə praktikasında adət hüquqlarının tətbiqi zamanı, ingilis ümumi hüququ ruhunda təlim almış hakimlərə, adətlərin nə qədər ögey olduğu məlum olur.

Adətlərin yenidən restərlərə və külliyyatlara daxil edilərək məhkəmə praktikasında istifadə edilməsi, onların xilas olmasına yönəlsə də, öz ilkin ruhunu itirən adətlərin süqutu bir qədər də sü-

rətlənmişdir. Çünki tam hüquq halına salınmış adətlər, ənənəvi hüquqla artıq, ümumi heç nəyə malik deyildir. Koloniya əsarətindən azad olmaq, adətlərin reabilitasiyasına gətirib çıxarmadı.

Afrika ölkələrinin müasir hüquq sistemləri, adət hüququndan gələn bəzi ənənəvi elementləri müvəffəqiyyətlə mənimsəyirlər. Ancaq ümumilikdə adət hüququnun mahiyyətini nə təşkil edirsə, ondan imtina edə bilməzlər. Hələ orta əsrlərdən artıq xristianlıq və islam yerli adət hüquqlarına inamı dağıtmışdılar. Onlar ilahi qanunlar ideyasını irəli sürməklə, kosmik tarazlığı anlayışını Afrika cəmiyyətinə gətirə bilmişdilər. Adət hüquqları yalnız özünə qapalı icmalara xidmət üçün yararlıdır. Müasir Afrika hüququna isə daha çox bir-birinə qarışmış sivilizasiyalar, yəni *cus gentium* lazımdır. Afrika dövlətlərinin əksəriyyəti bu icma hüquqlarından, vahid milli hüquq yaradılmasını və beləliklə, ədliyyə hüququ sahəsində milli birliyi möhkəmləndirmək istəyirlər. Çünki adət hüquqları statik kənd icması səviyyəsi üçün xarakterikdir. Gənc Afrika dövlətlərinin rəhbərləri cəmiyyətin quruluşu sahəsində kardinal islahatlar aparmaqla, mövcud mədəni baryerləri aradan qaldırmaq, şəhər və kənd əhalisi arasında fərqləri azaltmaqla təhsillilərin sayını artırmağa çalışırlar. Belə şəraitdə yalnız adət hüquqları vəziyyətin yaxşılaşdırmasına xidmət edə bilməz. Yeni daha sivil hüquq bir çox parametrlərinə görə həyat tərzinin dəyişməsində daha çox fəal ola bilər.

Afrika dövlətlərinin qanunvericiliklərinin müasirləşməyə, vesterizasiyaya məruz qalması, bir çox hallarda kontinent hüququnun olduğu kimi surətini çıxarması, konkret hüquqdan istifadə, onun tətbiq edilməsinə necə təsir etməsi maraqlı görünür. Digər tərəfdən bəzi qanunlar, məsələn, ailə hüququnun müasirləşməyə məruz qalması, əhalinin əks təsiri ilə qarşılaşması məqamı gözləniləndir. Çünki ailə hüququnun yeni prinsiplə əvəz edilməsi, əsrlər boyu formalaşmış həyat tərzinin, nikah münasibətlərinin yeniləşməsi deməkdir. Təbii ki, kənd əhalisi qanun fəsadlarının o tərəfin-

də əvvəllər əcdadların qoyub getdiyi fombalar (adətlər) əsasında yaşamaqda davam etməklə, "şəhər hüquq"unu inkar edirdilər. Bununla belə, hakimiyyət orqanlarının verdikləri qanunların faydasız olduğunu söyləmək doğru olmazdı. Artıq ictimai rəy də *cus commune*, yəni icma hüququ uzaq keçmişlərdə qalan, indi isə universitetlərdə hüquqşünaslara tədris edilən sahələrdən biridir. Yeni normaların kontinent hüquq sistemində olduğu kimi Afrika cəmiyyətində tam və dərhal tətbiq edilməsini məqbul hesab etmək olmaz. Qanunvericinin özü də bu məsələlərdə qanunun tətbiqi və realizasiyasında hakimlərə böyük sərbəstlik verməsində çox ehtiyatlı olmalıdır. Bir çox hallarda isə bu normalardan ciddi imperativ (əmr) kimi istifadə edilməsi yox, yalnız model kimi götürülməsi daha münasib olardı. Digər tərəfdən, zəif inkişaf etmiş ölkələrdə, Avropa hüququnu tətbiq edərkən onların inkişaf səviyyəsini nəzərə almaq zəruridir. Başqa bir problem kifayət qədər peşəkar hüquqşünasların olmaması səbəbindən, yeni hüquq normaları kağız üzərində qalmaq təhlükəsilə üzləşməsi ilə bağlıdır. Hətta sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə əhəlinin aşağı təbəqəsi öz hüquqlarını dərk etməkdən çox uzaqdır. Bununla belə, Afrika dövlətləri irəli baxmalı, insanlıq ləyaqətlərinin müdafiə olunması üçün müasir və keçmişin mənəvi dəyərlərindən, öz qanunvericiliklərində maksimum istifadə etməlidirlər.

I BÖLMƏ

QULDARLIQ DÖVRÜ QANUNLARI

(x r e s t o m a t i y a)

Qədim Misirdə Xoremxeb Qanunları

Qədim Misir hökmdarı Xoremxeb (e.ə. 1345-1317) XIX sülalənin əsasını qoymuşdur. Dövlət çevrilişi ilə hakimiyyətə gəlmiş Xoremxeb XVIII sülalənin (e.ə. 1345-1200) fironu Exnatonun (IV Amenxotenin) sərkərdəsi olmuş və öz hakimiyyətini qanuniləşdirmək üçün Exnatonun arvadı Nefertitin bacısı ilə evlənmişdir. Xoremxeb “Axetatonlu cinayətkar” adlandırdığı Exnatonun adını Misirin bütün abidələrdən sildirib yerinə öz adını yazdırdı. Misirin paytaxtı Fif şəhərindən Memfisə köçürüldü.

“Xoremxeb fərmanı” kimi tanınan qanunvericilik aktı 4 əsas hissədən ibarətdir. Birinci hissə nemxu təbəqəsinin (maddi nemətlərin istehsalçıları – “yetim-yesir”lər) hüquqlarının qorunması və onun pozulmasına görə cəzalar verilməsini müəyyən edirdi. Nemxulara qarşı kobud rəftar edən vəzifəli şəxslərin və məmurların cəzalandırılması, onların burunun kəsilməsi və sürgün edilməsi ilə nəticələnirdi. Fərmandan görünür ki, nemxular kiçik qul sahibləri və kəndlilər təbəqəsini özündə birləşdirən azad əhali təbəqəsindən ibarət olmuşdur. Nemxular döyüşçülərində əksəriyyətini təşkil edirlər.

Xoremxeb qanunlarının ikinci hissəsi, yeni hakimlərin təyin edilməsi və onların rüşvət almalarının qarşısının alınması üçün onlardan tutulan gümüş vergisinin ləğv edilməsi, həmçinin məhkəmə tərkibinin müəyyən edilməsinə həsr edilmişdi.

Üçüncü hissə, hökmdara xidmət edən məmurlara, xüsusilə də hərbcilərə qayğının artırılmasını nəzərdə tuturdu.

Dördüncü hissə saray daxili nizam və davranış qaydalarını müəyyən edirdi.

I hissə

Nemxuların müdafiəsi

...Ölkə qarət edilərsə. Əgər öz yarağı və ləvazimatı ilə firona xidmət etməyi üstün tutmuş nemxu... vergi, (belə ki,) ödəməyi yubandıran nemxu, öz əmlakından məhrum olmuş və özünün çoxlu işləri ilə xeyirxah niyyətini yerinə yetirə bilmirsə. Əgər (nemxu), hansı ki, fironun emalatxanasında mükəlfəfiyyət icra etməlidir, (qoşunun) iki müavininin (böyük hərbi rütbə) təqsirindən işsiz dayanırsa... və o bütün ölkə üzrə istənilən (siravi döyüşçü) və ya hər hansı bir şəxsi gəmidən məhrum edərsə, onda ona qarşı qanun tətbiq edilərkən onun burunu kəsiləcək və o Çaru (XIV Aşağı Misir nomunda olan sərhəd qalası, cinayətkarları sürgün edildiyi yer) adlanan əraziyə sürgün ediləcəkdir...

(Əgər müəyyən edilərsə) nemxunun, hər hansı birinin gəmisi yoxdursa, o (?) ona başqasından gəmi tapırsa ki, o (nemxu) işləsin. Və o, onun (gəmisi üçün) ağac tapmağa göndədirsə (kimsə), və o həmişə xidmət edəcəkdir...

(alırsa) (?) və onun yükü boşaldılırsa və onların (əmlakı) müsadirə edilərsə, necə ki, nemxu öz əşyalarından məhrum edilir.

(Əgər hər nəşə) onda olmayacaq, bu hər bir xırda işdə yaxşı səs-lənməyəcək. Və mən əlahəzrət bunlara əhəmiyyət verməməyi bildirirəm... (hərfi mənada: mən əlahəzrət əmr edirəm ki, onun kürə-

yinə qamçı vurulsun)... ona görə ki, hərəmxanaya və ya bütün al-lahlara qurban gətirirlər, və onlara qoşunun iki müavini vəzifəsi sa-hiblərinin xeyrinə vergi ödəməyi məcbur edirlər... (onda onlara qarşı) qanun tətbiq edilərək burunları kəsiləcək və Çaruya göndə-riləcəkdirlər.

II hissə

Hakimlərin təyin edilməsi

...çoxdanışmayan, əxlaqlı, mühakimə edə bilən, çar sarayına və məhkəmə palatasının qanunlarına tabe olan. Mən onları Misirdə mühakimə etmək üçün təyin etdim, ona görə ki, olanları (mübahi-sə edənləri) barışdırın...

Mən, onları Aşağı və Yuxarı Misirdə yerləşdirdim. Mən onlara “gündəlik” – (firon sarayında ən mühüm məhkəmə prosesləri və xüsusi qərarlar toplanırdı) yeni təlimatlar və qanunlar verdim... hə-qiyyətədir.

Mən onlara həyat yollarında öyüdlər verdim və mən onları hə-qiyyətə istiqamətləndirdim.

Mənim onlar üçün nəsihətim: “Başqaları ilə dostluq etməyin, başqasından rüşvət almayın... Bu nəyə oxşayır ki, sizlərdən biri başqası ilə dostluq edir. Sizə ədalətə qarşı ədalətsizlik etmək ya-raşmaz!

O ki, qaldı gümüş vergiyə... mənim əlahəzrətim ömr etdi ki, onu götürək, ona görə də Yuxarı və Aşağı Misirin məhkəmə heyətinin vəzifəli şəxslərdən vergi toplanmasına imkan verilməsin.

O ki, qaldı yerli nomarxlara (knyazlara), istənilən kahinə, onlar haqqında eşidilərsə ki, onlar mühakimə etmək üçün məhkəmə he-yəti ilə fəaliyyət göstərirlər və onlar ədalətə qarşı ədalətsizlik edir-lər, onda bu onların əməlindəki cinayət məsuliyyətini ölümə cə-zalandırılmalı əməl kimi qiymətləndiriləcəkdir.

İndi isə mənim əlahəzrətim onu etdi ki, Misirin qanunları yaxşı yerinə yetirilsin, ona görə də məhkəmə heyətinin özbaşnalığına imkan verilməsin.

Bu məbəd kahinləri, bu ölkənin yerli nomarxları və allahlarının kahinləri məhkəmə divanını yaradır, təqdirə layiqdir (?).

Onlar istənilən kəndin əhalisini mühakimə edəcəklər. Mənim əlahəzrətim Misirdə, ona çalışdı ki, oradakı həyat mən Pa allahının tax-tacında öyləşib hökmdarlıq etdiyim zamandan çiçəklənsin.

Bax budur, bütün ölkədə məhkəmə divanı yaradılıb, ona görə ki, istənilən sakin mühakimə edilə bilinsin, ona görə ki, mükəmməl qanunla (mənim əlahəzrətim) mühakimə edilən məhkəmə divanları kəndlərdə yaradılsın.

III hissə

Fironun döyüşçülərə qayğısı

...Mən əzəmətimlə bütün adamları müdafiə edəcək nizamnamə hazırladım (bütün adamlar dedikdə – hərbcilər nəzərdə tutulurdu). Mənim əzəmətimlə onlara ayda üç dəfə qayğı göstərilir ki, onlar üçün bayram olur.

Hər bir adam (döyüşçü) ən yaxşı çar (firon) əmlakından olan çörək, ət, məmulat payından almaqla yaşayırlar...

Onların (insanların) səsi hər iki torpağın (aşağı və yuxarı Misirin) sahibinin mədh ilə əhatə olunmuşdur.

Qoşun rəisləri, istənilən qoşun rəhbərliyi, istənilən qoşun siria-visi (?)...

...Firon özü hər bir adamı adbad çağırır. Şad könül onlar, irəli çıxaraq, saray tərəfindən layiqli təchiz edilmiş kimidirlər və sonra onlar həyatda tam təmin olunurlar. Hər biri arpa və pərinclə (buğda növü) təmin edilir və əmlakı olmayan tapmaq mümkün deyildir...

IV hissə

Saray daxili nizam qaydaları

... Sandal (saray rütbəsi) rütbəsi daşıyan, imarətin daxilində müşayət etməklə, darvazadan maneəsiz çıxmaqla və daxil olmaqla, deməklə: “mən – əyanam”.

Onlar darvazadan (saray) atların üstündə çıxmaqla müqəddəs yerə tələsir, və itlər, qulluqçular... məhkəmə heyəti... dəyənəklər əlində tutmuş, necə ki, əvvəllər olduğu kimi öz yerlərində durmuşdurlar.

Daxili təbəçilik və şəxsi heyətin itaəti üçün mən gediş-gəliş üçün göstəriş verdim (?)

Mən... məhkəmə palatasının işçiləri üçün otaq ayırdım... onlar bütün evdə (sarayda) gəzə bilirlər.

Firon məiyyəti (fironun müşayiətçiləri) öz yerində, – özünəməxsus nizamnaməsi olan “30 nəfər” (30 hakimin daxil olduğu “kenbet” məhkəməsi) iştirakı ilə...

Bu fərmanı dinləyin, mənim mərhəmətimlə yenidən hazırlanıb ki, bütün ölkəni əhatə etsin.

MİSİRDƏ BAKXORİS QANUNLARI

Misirdə son şahlıq dövründə (təqribən 1085-525-ci illər) hökmranlıq etmiş XXIV sülalənin fironu Bakxoris (e.ə. 732-726-cı illər) qanunverici hökmdar kimi tanınırdı. Onun dövründə ölkənin ictimai-iqtisadi həyatında dəyişiklik baş verdi. İri torpaq sahibkarlığı artır, icma üzvlərinin torpaqdan məhrum edilməsi prosesi genişləndirdi. Xırda və orta torpaq mülkiyyətçiləri də torpaqlarını satmağa məcbur olurdular. Müflis olmuş xırda mülkiyyətçilər və icmaçı kəndlilərin borca düşməsi artmışdır. Borcunu ödəyə bilməyənlər qula çevrilirdilər. Sələmçilik də artmış ticarət-iqtisadi əlaqələr böhranlı şəraitə düşmüşdür.

Şah Bakxoris köləliyin qarşısını almaq, iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək üçün qanun vermişdi. Bakxoris qanunları, ölkədə əmtəə-ticarət münasibətlərini inkişaf etdirməklə yanaşı, iri torpaq sahiblərinin əhalini qula çevirmək prosesini qarşısını almağa yönəlmiş mühüm hüquqi islahatlardan biri olmuşdur. Qanuna görə borclu borca görə azadlıqdan məhrum edilməməli idi. Digər tərəfdən öz hakimiyyətini möhkəmləndirməyə çalışan firon Bakxoris, şərq dövlətləri üçün xarakterik olan despotik idarəçilik möqeindən çıxış edərək, əyanların əhalini qula çevirməsini qarşısını alaraq, bütün təbəələrin o cümlədən əyanların da onun, qulu olduğu rəsmi nəzəriyyəsinin müdafiəsinə qalxdığı və bu ideyanı gerçəkləşdirməyə çalışdığı heç şübhəsizdir.

Bakxorisin qanunlarının bizim dövrə qədər gəlib çatmış mətni bunlardan ibarətdir:

“Qəbz kağızı olmadan borc götürmüş adam and içsə ki, onun borcu yoxdur o borcu qaytarmaqdan azad olunur, çünki adamlar andı yüksək tutur və Allahdan qorxurdular həm də aydındır ki, anddan imtina etmək etibardan düşməkdir, ona görə də gələcəkdə borc almaqdan məhrum edilməmək üçün hər kəs çalışacaq ki, yalandan and içməsinlər.

Özünə qarşı inamı itirməmək, vicdanlı olmaq, mənən yüksək olmaq lazımdır. İnəm qazanmış adamlardan müqavilə bağlananda and içməyi tələb etmək ədalətsizlikdir, etibarın itirilməsidir.

Borca pul vermiş və qəbz kağızı almış kreditor əldə olunacaq gəlirin ikiqat dəyərində sələm (borc faizi) alması qadağandır.

Qanun borcun ödənilməsi vasitəsi kimi, borclunun köləyə çevrilməsini qəti qadağan edir. Borcu yalnız borclunun əmlakından ödənilməsinə icazə verilir.

Adamların əmlakı əldə etmələrindən, onlara kimin tərəfindən bağlılaşmasından asılı olmayaraq onların mülkiyyətidir, təbəələr yalnız dövlətə (hökmdara) mənsubdur. Ona görə ki, həm dinc dövrdə həm də müharibələr dövründə onlara düşən mükəlləfiyyətləri icra etsinlər.

Elə olmasın ki, vətəni müdafiə edən əsgəri kreditor borca görə öz xeyrini təmin etmək məqsədilə cəbhədən geri çağırmasın və beləliklə Vətənin qurtuluşu təhlükədə olsun”.

MESSOPOTAMIYA ŞƏHƏR DÖVLƏTLƏRİNİN QANUNLARI

Eşnunn şəhəri qanunu

Babilistan dövlətindən şimal şərqdə Diyal çayının vadisində yerləşən kiçik şəhər dövlət Eşnunnda hazırlanmış qanunları eramızdan əvvəl XX əsrə aid edilir. Eşnunn qanunları məşhur “Hammurapi qanunları”ndan iki əsr əvvəl tərtib edilməklə qədim şərqin ən qədim yazılı qanunlarından biridir.

Qanun toplusu girişdən və altmış maddədən ibarətdir. Gil lövhə üzərində yazılmış qanunlar o dövrün ictimai münasibətlərini tənzim etməklə müzdlu işçilərin əmək haqqı məsələlərini, kirayə müqaviləsi şərtlərinin pozulması ilə əlaqədar cəzaları, cinayət və cəza, ailə nigh münasibətləri, qulların statusunu müəyyən edirdi.

Qanunlarda müqavilə öhdəliklərinə xüsusi diqqət verilmişdi. İş heyvanlarının icarəsi, qayığın icarəsi və onların bütün gün ərzində fasiləsiz işlədilməsini nəzərdə tutan üçüncü və dördüncü maddələr, eyni zamanda qanunsuz (icazəsiz) istifadə üçün də (maddə 6) məsuliyyət müəyyən edirdi. İcarəyə verilmiş qayıq onu idarə edənə ehtiyatsızlığından batardısa, günahkar qayığın əvəzini verməli idi. Məhsul toplanmasının icarəyə verilməsini nəzərdə tutan 7, 8, 9-cu maddələr məhsulu yığmaqdan imtina edən müzdlunun məsuliyyətini də müəyyən edirdi. Məsələn 9-cu maddədə göstərilirdi ki, əgər müzdlu məhsulu yığmasa, onda 10 sikl gümüş verməli idi. Çünki müzdlu əmək haqqı olaraq bir günə 1 sut və 5 ka taxıl alır və digər bütün işlərdən azad edilirdi. O, həmçinin əvvəlcədən aldığı taxıl, yağ və iş paltarlarını da qaytarmalı idi.

Eşnunn şəhər qanunları borc müqavilələri və müqavilə şərtlərinin pozulmasına görə məsuliyyəti də müəyyən edirdi. Borc faizi gümüş pulla 20 faiz, taxıl üçün isə illik 33,3 faiz təsbit edilirdi (maddə 18a). Kreditorun qanunsuz olaraq girov saxladığı şəxslərin azad edilməsi 22 və 23-cü maddələrdə nəzərdə tutulmuşdur. Bu

maddələr ölkədə qanunların ədalətliliyini təmin etməyə yönəlmişdi. Əgər kiminsə heç kimə borcu yoxdursa, lakin onun kənizi (qul qadın) girov saxlanılırsa, kənin sahibi ilahiyə and içərək: “Sənin məndə heç nəyin yoxdur!” deməli və kənizi girov saxlayana əvəz olaraq tam həcmdə (?) gümüş verməlidir.

Qanunların 23-cü maddəsində göstərilir ki, əgər kiminsə heç kimə borcu yoxdursa, lakin onun kənizi tutularaq evdə girov saxlanılırsa və sonra kəniz qətlə yetirilsə, girov saxlayan adam kənin sahibinə əvəz olaraq iki kəniz verməlidir.

Şəxsən azad adamın da borca görə saxlanılması cinayət məsuliyyəti ilə təqib edilirdi. Əgər onun (muşkenumun) heç kimə borcu yoxdursa, lakin buna baxmayaraq o, müşkenumun arvadını və ya müşkenumun oğlunu girov götürürsə, girovları evdə saxlayıb sonra onu qətlə yetirərsə, bu cinayət əməlidir və girov saxlayan öldürülməlidir.

Eşnunn şəhər qanunlarında ailə-nikah hüquq normaları da təsbit olunmuşdu. Nikah müqaviləsi oğlanla qızın atası və ya anası, onlar yoxdursa qəyyumları arasında bağlanırdı. Qanunnamənin 25-ci maddəsi müqavilə şərtlərini qızın atası tərəfindən pozulmasına görə məsuliyyət müəyyən edirdi. Belə ki, qızın atası baş pulunu ikiqat olaraq oğlana qaytarmalı idi.

Nikah müqaviləsi bağlamadan valideynlərdən xəbərsiz olaraq nikaha daxil olan qadın valideynləri tərəfindən “kişinin arvadı hesab edilmirdi”.

Kişi hərbi əsir düşdükdə və ya başqa ölkədə girov saxlanılırsa, onun arvadı ərini gözləməyərək başqa kişi ilə nigaha daxil olarsa və onların yeni uşaqlarının doğulmasına baxmayaraq, əsirlikdən evə qayıtdıqdan sonra o öz arvadını geri qaytara bilər. Eşnunn qanunlarının göstərilən norması sonralar Hammurapi qanunlarında da təsbit edilmişdi. Zinakarlığa görə ən ağır cəza müəyyən edilirdi. Qanuni nikahda olan qadın ərinə xəyanət edərsə – “bir gün o qadın başqa kişinin ağuşunda tutulacaqsə, o öldürülməlidir, o yaşamamalıdır” (maddə 28).

Qanunlar vərəsəlik, xüsusilə də qəyyumluqla bağlı münasibətləri də tənzimləyirdi. Əgər saraya məxsus kəniz öz oğlunu və ya qızını dayə müşkenuma verirsə, oğul və ya qız saray tərəfindən geri alınə bilər (maddə 34). Əgər kimsə öz oğlunu saxlamaq üçün dayə tutursa, lakin o, üç il ərzində dayə üçün taxıl, yağ və yun ayırmırsa, onda 10 mina oğlunun tərbiyə edilməsi üçün ödəməli, sonra isə o, oğlunu apara bilərdi.

Eşnunn şəhər qanunlarının xeyli hissəsi cinayət və cəza məsələlərini tənzimləyirdi. Şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlər silki bərabərsizliyi özündə təsbit edirdi. Əgər kimsə başqa adamın burnunu dişləyir və onun burnu kəsilirsə, günahkar 1 mina gümüş cərimə verməlidir (maddə 42).

Əgər kimsə başqa adamın barmağını kəsərsə 1/3 mina, əlini sındırırsa 1/2 mina, ayağını sındırırsa 1/2 mina gümüş ayırmalıdır. Şəxsə xəsarət yetirməyə görə müqəssir 10 sikl gümüş ödəməlidir.

Qətl, zina, zorlama cinayətlərinə görə ən ağır cəza müəyyən edilirdi. Başqa adamın kənizinin bakirəliyinin pozulması (silki bərabərsizlik) üçün 1/3 mina gümüş cərimə müəyyən edilirdi. Kəniz isə öz ağasına qaytarılırdı.

Əgər kimsə oğurlanmış qul və ya oğurlanmış kənizlə tutulardısa, onda oğru daha bir əlavə qul və kəniz verməli idi. Eşnunn şəhərindən olan qul və kənizə damğa vurulubsa, onlar ağalarının icazəsi olmadan şəhər darvazalarını tərk edə bilməzdilər.

Qanun ev heyvanlarının törətdikləri xəsarətə görə onların sahiblərinin məsuliyyətini müəyyən edirdi. Öküzün vurub öldürdüyü azad adam üçün öküzün sahibindən 2/3 mina gümüş alınırıdısa (maddə 54), eyni ilə qulun öldürülməsinə görə 15 sikl gümüş alınırıdı. Bəd itin törətdiyi eyni ölümə nəticələnən xəsarətlərə görə onun sahibindən müvafiq olaraq azad adam üçün 2/3 mina gümüş və qulun ölümünə görə 15 sikl gümüş alınırıdı.

Eşnunn şəhər qanunları ölüm, cərimə və əmlakdan məhrum etmə cəza növlərini müəyyən edirdi. Qanunnaməyə məhkəmə prosesinə dair maddələr daxil edilməmişdir.

EŞNUNN ŞƏHƏR-DÖVLƏTİ QANUNLARI

Maddə 1. Bir qur arpa, bir sikl gümüş pula... 3 ka birinci növ yağ bir sikl pula satılmalıdır. Bir sut və iki ka küncüt yağı bir sikl gümüş pula satılmalıdır. Bir sut və beş ka donuz piyi bir sikl gümüş pula satılmalıdır. Dörd sat döşəmə piltə bir skil gümüş pula satılmalıdır. Altı min yun bir sikl gümüş pula satılmalıdır. 2 qur duz bir sikl pula satılmalıdır. 1 qur hil bir sikl gümüş pula satılmalıdır. 3 min mis bir sikl gümüş pula satılmalıdır. İki min əridilmiş mis bir sikl gümüş pula satılmalıdır.

Maddə 2. Bir ka ən yaxşı güncüt yağı 3 sat arpaya ekvivalentdir. Bir ka ən yaxşı donuz piyi 2 sat və 5 ka arpaya ekvivalentdir.

Maddə 3. Cütcüsü ilə birlikdə icarəyə verilmiş qoşqunun haqqı bir pan və dörd sat arpaya; əgər gümüşlə ödənilirsə üçdə bir siklə bərabərdir. İcarəçi qoşqunu bütün gün işlədə bilər.

Maddə 4. Qayığın icarə haqqı bir qur həcmində iki ka arpaya; qayıq sürənin icazə haqqı bir sut və bir ka arpaya bərabərdir. İcarəçi qayığı bütün gün istismar edə bilər.

Maddə 5. Əgər qayıq sürənin ehtiyatsızlığından qayıq batarsa, onda o, batırdığı qayığın haqqını ödəməli idi.

Maddə 6. Əgər kimsə körpü kimi özgəsinin qayığından istifadə edirsə, o, 10 sikl gümüş ödəməlidir.

Maddə 7. Muzdlu biçinçi əməyi 2 sut arpaya; əgər gümüşlə ödənilirsə, 12 şeumdur.

Maddə 8. Xırmançının muzdlu əməyi 1 sut arpaya bərabərdir.

Maddə 9. Məhsul yığımına görə muzdluya 1 sikl gümüş ödəməlidir. Əgər muzdlu məhsulu yığmasa, onda 10 sikl gümüş verməli idi. Çünki muzdlu əmək haqqı olaraq bir günə 1 sut və 5 ka taxıl alır və digər qayğılardan azad edilirdi. Qabaqcadan aldığı taxıl, yağ və iş paltarını qaytarmalı idi.

Maddə 10. Ulağın işlədilməsi üçün kirayə haqqı 1 sut arpaya, onun çarvadarınıninki 1 sut arpaya bərabərdir; heyvanı bütün gün işlətmək olardı.

Maddə 11. Muzdlunun kirayə haqqı 1 sikl gümüş puldur; 1 pan arpa onun qidasıdır. O bir ay işləməlidir.

Maddə 12. Muşkenumun bostanının ortasında günorta vaxtı tutulmuş adam 10 sikl gümüş ödəməli idi. Kimsə gecə vaxtı bostanın ortasında tutulardısı, öldürülməli, o yaşamamalıdır.

Maddə 13. Gündüz evin içində tutulan oğru muşkenium 10 sikl gümüş verməli idi. Gecə vaxtı tutulan oğru öldürülməli o yaşamamalıdır.

Maddə 14. Kirayə haqqı... Əgər o 5 sikl gümüş pul gətirirsə, onun muzdlu ödənci 1 sikl gümüş puldur, əgər o 10 sikl gümüş puldursa, onun muzdlu ödənci 2 sikldir.

Maddə 15. Tamakar və saqi qulun və ya qul qadının əlindən gümüş, taxıl, yun və bitki yağı, hətta müvəqqəti də alınmamalıdır.

Maddə 16. Varislik (yeniyetmə yaşında) həddində olmayan oğulu və qulu borca vermək olmaz.

Maddə 17. Kiminsə oğlu qaynatasının evinə pul apararsa; onlardan biri vəfat edərsə, o, gümüşü sahibinə qaytarmalıdır.

Maddə 18. Gəlin ərin evinə gəldikdən sonra gənc qadın vəfat edərsə, ər qaynatasına verdiyi ödəncin bir hissəsini geri ala bilərdi.

Maddə 18a. 1 sikl (gümüş) üçün tərəf altıda bir və 6 şeum faiz; 1 qur (taxıl) üçün tərəf 1 pan və 4 sut faiz almalıdır. Qeyd: adətən gümüş pul üzrə illik 20%, taxıl üçün isə 33,33% müəyyən edilirdi.

Maddə 19. Əgər kimsə ekvivalent borc verirsə, o borclunu borcu qaytarmağa məcbur edə bilər. Qeyd: ekvivalent borc çox güman ki, faizsiz borc kimi başa düşülməlidir.

Maddə 20. Əgər kimsə pul borc verib və borcu taxıl əvəzi kimi gümüş pula bərabərləşdirsə biçin dövründə kreditor taxılın bir qurunu – 1 pan və 4 suta bərabər faizlə ala bilərdi.

Maddə 21. Əgər kimsə gümüş pulu nə üçün veribsə...(?), kreditor gümüş pulu; 1 sikl üçün altıda bir sikl və 6 şeum həcmində faiz ala bilərdi.

Maddə 22. Əgər kiminsə heç kimə borcu yoxdur, lakin onun kənizi girov saxlanılırsa, kənizin sahibi ilahiyyə and içərək: “Sənin

məndə heç nəyin yoxdur!” və kənizi saxladığına görə əvəz olaraq tam həcmdə gümüş pul verməlidir.

Maddə 23. Əgər kiminsə heç kimə borcu yoxdursa, lakin onun kənizi girov tutularaq evdə saxlanılırsa və sonra kənizi öldürürsə, girov saxlayan adam kəninin sahibinə iki kəniz verməli idi.

Maddə 24. Əgər onun heç kimə borcu yoxdursa, lakin buna baxmayaraq o, müşkeniumun arvadını (və ya) müşkeniumun oğlunu girov götürərsə, girovları evdə saxlayıb sonra onu qətlə yetirərsə, bu cinayət əməlidir. Girov saxlanılan öldürülməlidir.

Maddə 25. Əgər oğlan gələcək qaynatasının evinə müraciət edərsə və qaynata onu kölə kimi işlədirsə, lakin sonra qızını başqa adama ərə verərsə, qızın atası baş pulunu ikiqat qaytarmalı idi.

Maddə 26. Əgər oğlan qaynatasına nişan üçün baş pulu verir-sə, lakin sonra başqa adam atasından və anasından xəbərsiz qızı qaçıraraq bəkirəliyini pozarsa – bu cinayətdir və o öldürülməlidir.

Maddə 27. Əgər kimsə qızın atası və anasından xəbərsiz qızı özünə arvad edərsə və onun atası və anası ilə nikah əqd və müqaviləsi bağlamırsa, onların qızı qoy bütün ili onun evində yaşasın, müqavilə bağlanmadığına görə o, qız kişinin arvadı hesab edilmir.

Maddə 28. Əgər kişi öz vaxtında qızın atası və anası ilə əqd və müqavilə bağlayıb, sonra onu özünə arvad edirsə, o evin arvadıdır. Bir gün o qadın başqa kişinin ağuşunda tutularsa, o, öldürülməlidir, o yaşamamalıdır.

Maddə 29. Əgər kimsə hərbi yürüşlər zamanı və ya geriye çəkilmə zamanı və ya soyğunçular tərəfindən tutulardılarsa və başqa ölkədə əsirlikdə saxlanılırdısa, başqası əsirin arvadını aldıqdan sonra onların oğlanlarının doğulmasına baxmayaraq əsirlikdən evə qayıtdıqdan sonra o öz arvadını geri qaytara bilərdi.

Maddə 30. Əgər kimsə öz yaşadığı ərazini və ağasını görmək istəmirsə və qaçardısa, başqa kişi onun arvadını alardısa, nə vaxtsa o qayıdıb gəlsə, o artıq əvvəlki arvadını qaytarmaq üçün iddia qaldıra bilməzdi.

Maddə 31. Əgər kimsə başqa adamın kənizinin bakirəliyini pozarsa o, üçdə bir mina gümüş ayırmalıdır, kəniz isə əvvəlki sahibinin yanına qayıtmalıdır.

Maddə 32. Əgər kimsə öz oğlunu saxlamaq üçün dayəyə verirsə, lakin 3 il ərzində dayə üçün taxıl, yağ və un ayırmırsa, o, 10 mina oğlunun tərbiyə edilməsi üçün ödəməli, sonra isə o oğlunu apara bilər.

Maddə 33. Əgər kəniz öz ağasını aldadaraq öz oğlunu böyütmək və tərbiyə etmək üçün başqa adamın qızına verirsə, oğlan böyüdükdən sonra ağa onu tanıyıb ələ keçirib qaçıra bilər.

Maddə 34. Əgər saraya məxsus kəniz öz oğlunu və ya qızını dayə müşkeniuma verirdisə, oğul və ya qız saray tərəfindən geri alın bilər.

Maddə 35. Həmçinin kənizin oğlunu dayəliyə götürülmüş saraya onun ekvivalentini verməli idi (əlbəttə, oğlanı qaytarmalı idi),

Maddə 36. Əgər kimsə öz əmlakını saxlamaq üçün karvansaraya verirsə, saxlanılan yerə lağım atılmayıbsa, alaqaapının qabağı qazılmayıbsa və pəncərə sındırılmayıbsa, ancaq ona saxlanmaq üçün verilmiş əmlak itərsə, əmlakı saxlamağa götürən adam itmiş əmlakın əvəzini ödəməli idi.

Maddə 37. Əgər adamın evi saxlanılmağa verilmiş əmlakla birlikdə uçarsa və ev sahibinin əmlakı itərsə, onda ev sahibi Tişpak (Eşnunn şəhərində yerli allah) allahı məbədinin darvazaları önündə ilahi and içməli: “Sənin əmlakınla birlikdə mənim də əmlakım itib, başqa saxta yalan mən etmədim” – belə söyləməli və onda ona heç nə olmayacaq.

Maddə 38. Əgər qardaşlardan biri gümüş pula öz (miras) payını satmaq istəyirsə onun qardaşı (bu mirası) payı almaq istəyirsə o başqalarına nisbətdə orta qiymət ödəməli idi.

Maddə 39. Əgər adam kasıblaşır və gümüş pula öz evini satırsa onda evin əvvəlki sahibi evi ala bilər.

Maddə 40. Əgər adam qul, kəniz, öküz və ya hər hansı bir (başqa) satılan əşyanı alırsa lakin satıcının (yəqinki əşyanın əsil sahibi) müəyyən edə bilmirsə o özü oğrudur.

Maddə 41. Əgər ubarum, naptarum və ya mudu öz meyxanasını satmaq istyirsə şinkarka onların meyxanasını münasib qiymətlə satmalıdır.

Maddə 42. Əgər adam başqa adamın burnunu dişləyir və onun burnu kəsilirsə o bir mina gümüş ayrılmalıdır; gözün çıxarılmasına görə bir mina, dişi – ikidə bir mina, qulağın ikidə bir mina , sillə vurmağa on sikl gümüş ayrılmalıdır.

Maddə 43. Əgər adam başqa adamın barmağını kəsib qopardarsa üçdə bir mina ayrılmalıdır.

Maddə 44. Əgər adam başqa adamı mübahisə zamanı itələyərək və onun əlini sındırsa o ikidə bir mina gümüş ayrılmalıdır.

Maddə 45. Əgər onun ayağını sındırsa o ikidə bir mina gümüş ayrılmalıdır.

Maddə 46. Əgər adam başqa adama zərbə vuraraq ... sındırır (?) o üçdə bir mina gümüş ayrılmalıdır.

Maddə 47. Əgər adam başqa adama xəsarət yetirirsə o, 10 sikl gümüş ayrılmalıdır.

Maddə 48. Ancaq (cərimə ilə cəzalandırılan cinayət?) üçdə bir minadan 1 minaya qədər olan cinayət əməllərinə məhkəmədə baxılmalıdır; cinayət işi ancaq çara (göndərməlidir).

Maddə 49. Əgər kimsə oğurlanmış qul və ya oğurlanmış kənizlə tutulardisa, onda o, daha bir əlavə qul və kəniz gətirməlidir.

Maddə 50. Əgər canişin, çayların rəisi və ya hər hansı bir başqa adam, qaçqınların qaytarılması ilə məşğul olursa, qaçqın qulu, qaçqın kənizi, itmiş öküzü və ya itmiş ulağı tapırsa, onlar saraya və ya muşkenuma məxsusdursa və onları Eşnunna gətirməyib, öz evində bir ay 7 gün saxlayırsa, onda saray oğurlanmışlar barədə onunla danışa bilər.

Maddə 51. Eşnunndan olan qul kənizə kəmər, halqa və damğa vurulursa, onlar sahiblərinin icazəsi olmadan Eşnunnun darvazalarından çıxıb bilməzlər.

Maddə 52. Çaparlar tərəfindən qorunan Eşnunn şəhərinin darvazalarından içəri daxil olmuş qul və kənizlərə buxov, halqa və damğa vurulmalı; onlar sahibləri üçün qorunurlar.

Maddə 53. Əgər öküz buynuzu ilə başqa öküzü vurub öldürürsə, ölmüş öküzün əvəzi olaraq sağ qalmış öküzün qiyməti dəyərləndirilərək öküz sahibləri arasında bölüşdürülməlidir.

Maddə 54. Əgər öküz vurağandırısa və məhəllə bu barədə onun sahibini xəbərdar edibsə, lakin o öküzün ayaqlarını bağlamayıb açıq saxlayırsa və öküz buynuzu ilə adam burub öldürürsə, onda öküzün sahibi üçdə iki mina gümüş ayırmalıdır.

Maddə 55. Əgər öküz qulu buynuzu ilə vurub öldürürsə, sahibi 15 sikl gümüş ayırmalıdır.

Maddə 56. Əgər it bəddirsə, məhəllə bu barədə onun sahibini xəbərdar edibsə, ancaq o öz itini (öldürməyib) saxlayırsa və it insanı dişləyib öldürürsə onun sahibi üçdə iki mina gümüş ayırmalıdır.

Maddə 57. Əgər it qulu dişləyib öldürürsə, onun sahibi 15 sikl gümüş ayırmalıdır.

Maddə 58. Əgər hasar köhnəlibsə və məhəllə bu barədə hasar sahibinin xəbərdar edibsə və hasar yıxılırsa və kiminsə oğlu hasarın altında qalıb ölədisə bu cinayətdir, (qərar) çar qanunu üzrə müəyyən edilir.

Maddə 59. Əgər kişinin oğlanları doğulardısı, lakin o, öz arvadını tərk edərək başqa qadınla evlənədisə, o evdən və hər şeydən məhrum edilməli, qoy o sevdiyi qadının yanına getsin.

Maddə 60 və 61 pozulduğundan oxunması mümkün olmamışdır.

QƏDİM HET QANUNLARI

Kiçik Asiyada, Anadolunun şərqində e.ə. III minillikdə bir sıra şəhər dövlətlər (Burusxanda, Nse, Kussar, Hatuşa) meydana gəlmişdi. E.Ə. XVIII əsrdə gələcək Het çarlığının təşkil dövrü başlayır. Het dövlətinin qəti formalaşması Zabaranın hakimiyyəti illərində (e.ə. 1680-1650-ci illər) başa çatdı. Hett çarlığı üç əsas hissədən – Het, Zuv və Pal – ibarət olmuşdur. Hind-Avropa dil qrupuna aid olan het, luv və pal vilayətlərinin əhalisi quldarlıq ictimai münasibətlərini tənzimləyən qanunlarına malik olmuşdur. Het qanunları çox ehtimal ki, pankus adlanan xalq yığıncağı, əyanlar şurası (tuliya) və hökmdar tərəfindən müzakirə edilərək təsdiq edildikdən sonra qüvvəyə minmişdi.

Het qanunları het cəmiyyətinin iqtisadi, sosial və siyasi-hüquqi quruluşu haqqında çox qiymətli mənbədir. Qanunlarda azad cəmiyyət üzvləri və qullar arasındakı silki fərqlər cinayət və cəza məsələlərində özünü biruzə verir. İki lövhə (cədvəl) üzərində yazılmış qanunlar cəmi 200 maddədən ibarətdir.

Birinci Cədvəl

Maddə 1. Əgər hər kimsə münəqişə zəminində kişi və ya qadını öldürərsə onda o ölənəin əvəzinə müvafiq olaraq dörd kişi və ya dörd qadın verməlidir. Maddi təminat üçün əmlak da verməlidir.

Maddə 2. Əgər hər kimsə münəqişə zəminində qulu və ya kəni-zi öldürərsə onda o ölənəin əvəzinə iki qul və ya iki kəni-zi verməlidir. Maddi təminat üçün əmlak da verilməlidir.

Maddə 3. Əgər hər kimsə azad kişini və ya azad qadını mübahisə zəminində qəsdən olmadan vurub öldürərsə o ölənəin əvəzi olaraq iki adam verməlidir. Maddi təminat üçün əmlak da verməlidir.

Maddə 4. Əgər hər kimsə qulu və ya kəni-zi mübahisə zəminində qəsdən olmadan öldürərsə o ölənəin əvəzi bir adam verməlidir. Maddi təminat üçün əmlak da verməlidir.

Maddə 5. Əgər hər kim het tacirini öldürərsə o 100 mina gümüş verməlidir. Maddi təminat üçün əmlak da verməlidir. Əgər bu hadisə Luv və ya Pal ölkəsində baş verədisə onda qatil 100 min gümüş verməli və xeyirxahlıq göstərməlidir. Əgər bu Hatti ölkəsində baş verədisə o həmçinin tacirin qətlinin əvəzini verməlidir.

Maddə 6. Əgər hər hansı adam – kişi və ya qadın başqa kənddə ölədisə onun vəfat etdiyi kəndin torpaqdan 100 dipestar kəsilməli və onun varisinə verilməlidir.

Maddə 7. Əgər kimsə azad adamın gözünü kor edirsə və ya vurub dişini çıxarırsa əvvəllər adətən buna görə bir mina gümüş verirdi. İndi isə o 20 sikl gümüş ödəməli idi. Maddi təminat üçün əmlak da verməlidir.

Maddə 8. Əgər kimsə qulu və ya kənizi kor edir və ya vurub dişini çıxarırsa o 10 sikl gümüş verməlidir. Maddi təminat üçün əmlak da verməlidir.

Maddə 9. Əgər kimsə adamın başını vurub yararsa, əvvəllər adətən 6 sikl gümüş verirdi. Onlardan 3 sikl gümüş zərərçəkən və üç sikl saray üçün alınır. İndi çar sarayın xeyrinə yığılan hissəni ləğv etdikdən sonra ancaq zərərçəkən 3 sikl gümüş almalıdır.

Maddə 10. Əgər kimsə adama xəsarət vurarsa və bu ağır nəticələnərsə o xəstənin qayğısına qalmalıdır. O xəstənin iş əvəzi olaraq adam verməli və o zərərçəkənin evində xəstə sağalana qədər işləməlidir. Xəstə sağaldıqda isə günahkar zərərçəkənə altı sikl gümüş verməli və o özü (günahkar) həkimə pul ödəməlidir.

Maddə 11. Əgər kimsə azad adamın əlini və ya ayağını sındırırsa o zərərçəkənə 20 sikl gümüş verməlidir. Maddi təminat üçün əmlak verilməlidir.

Maddə 12. Əgər kimsə qulun və ya kənizin əlini və ya ayağını sındırırsa o zərərçəkənə 10 sikl gümüş verməlidir. Maddi təminat üçün əmlak verməlidir.

Maddə 13. Əgər kimsə azad adamın burnunu qopararsa o bir mina gümüş verməlidir. Maddi təminat üçün əmlak da verilməlidir.

Maddə 14. Əgər kimsə qulun və ya kənin burnunu dişləyib qoparırsa o 3 (30?) sikl gümüş verməlidir. Maddi təminat üçün əmlak da verilməlidir.

Maddə 15. Əgər kimsə azad adamın qulağını dartıb qoparsa o 12 (15) sikl gümüş verməlidir. Maddi təminat üçün əmlak da verməlidir.

Maddə 16. Əgər kimsə qulun və ya kənin qulağını dartıb qoparırsa o 3 (6?) sikl verməlidir.

Maddə 17. Əgər hər hansı bir kəsin günahından azad qadın vaxtından əvvəl uşaq doğursa əgər bu hamiləliyin onuncu ayında baş verirsə o 10 sikl gümüş verməlidir; əgər bu hamiləliyin 5-ci ayında baş verərsə o 5 sikl gümüş verməlidir.

Maddə 18. Əgər hər hansı bir kəsin günahından kənz vaxtından əvvəl uşaq doğarsa əgər bu hamiləliyin 10-cu ayında baş verərsə o (günahkar; səbəbkar) 5 sikl gümüş verməlidir.

Maddə 19a. Əgər Luv vilayətindən olan hər hansı bir adam Hattus şəhərindən olan kişini və qadını oğurlayıb Arsava ölkəsinə apararsa onun ağası onları tapırsa o (ağa) onu geriye öz evinə qaytarmalıdır (və əvəzi ödəmək tələb olunmur).

Maddə 19b. Əgər Hattus şəhərində hər hansı bir het Luviyalının oğurlayıb və onun Luvi ölkəsinə apararsa onlar əvvəllər adətən 12 adam verirdi, indi o altı adam (əvəz olaraq) verməlidir. Maddi təminat üçün o əmlak verməlidir.

Maddə 20. Əgər hər hansı bir Het Luvi ölkəsindən qul – hetti oğurlayıb Hatti ölkəsinə gətirərsə onun ağası öz qulunu tapırsa oğru ona 12 sikl gümüş verməlidir. Maddi təminat üçün o əmlak verməlidir.

Maddə 21. Əgər hər hansı bir kəs Luvi ölkəsindən olan luviyalıya məxsus qulu oğurlayıb Hatti ölkəsinə gətirərsə onu sahibi taparsa o ancaq qulun özünü aparmalıdır; zərər ödəmək lazım deyildir.

Maddə 22. Əgər qul qaçarsa və hər bir kimsə onu gətirərsə əgər o qulu yaxınlıqda tutarsa qulun ağası ona ayaqqabı verməlidir; əgər o qulu çayın bu tərəfində tutbsa qulun ağası iki sikl gümüş verməlidir, əgər o qulu çayın o biri tərəfində tutubsa qulun ağası 3 sikl gümüş verməlidir.

Maddə 23. Əgər qul qaçır və (əgər) o Luvi ölkəsinə gedirsə kim onu geriye qaytarırsa o (ağa) altı sikl gümüş verməlidir. Əgər qul qaçır və (əgər) o düşmən ölkəsinə keçirsə, kim onu geriye qaytarsa o da onu özünə qul götürə bilər.

Maddə 24. Əgər qul və ya kəniz qaçarsa onların sahibi onları kimin evində taparsa kişi qula görə bir il üçün (... sikl gümüş) qadına görə bir il üçün 40 (?) sikl gümüş verməlidir.

Maddə 25. Əgər kim su arxlarını su mənbələrini murdarlaydırsa, adətən ... sikl gümüş verirdi; kim murdarlayırdısa 3 sikl gümüş verirdi və saray adətən 3 sikl gümüş alırdı. İndi isə çar saraya çatacaq payın alınmasını ləğv edir. İndi ancaq murdarlayan yalnız 3 sikl gümüş verəcək, əvəz olaraq əmlak verilməlidir.

Maddə 26 a. Əgər arvad öz ərinin evdən qovursa qadın ona övlad verməlidir. Kişi uşağını özünü ilə götürməli idi.

Maddə 26 v. Əgər kişi öz arvadını tərk edirsə və ... o arvadına istədiyini sata bilər. Satılan əşyadan 12 sikl kişi verməli idi.

Maddə 27. Əgər kişi özünə arvad alaraq və onu öz evinə gətirərsə, o, arvadının cəhizini də götürür (qadınla birlikdə). Əgər qadın vəfat edirsə, onun əmlakı kişinini sərəncamına keçir və kişi qadının cəhizini özünə götürməli idi. Əgər qadın atasının evində vəfat edirsə və uşaqları qalırsa, kişi onun cəhizini almalı idi.

Maddə 28 a. Əgər kiminsə qızı kişi ilə nişanlıdırsa, ancaq onu başqası qaçırırsa, kim qaçırırsa, birinci adamın verdiklərini qaytarmalıdır. Qızın atası və anası heç bir əvəz verməməlidirlər.

Maddə 28 b. Əgər qızın (nişanlı) atası və anası onu başqa kişiyeərə verirsə, onda ata və ana əvəzi ödəməlidir.

Maddə 28 v. Əgər ata və ana əvəz ödəməkdən imtina edirsə, (onda) onlar qızlarını oğlardan ayırmalıdır.

Maddə 29. Əgər qız (nigah müqaviləsinə görə) kişi ilə evlənirsə və o nigah üçün başlıq pulu ödəyibsə, lakin nəticədə ata və ana müqaviləni pozub qızlarını ərindən ayırırsa, onlar ikiqat olaraq başlıq pulunu ödəməlidir.

Maddə 30. Əgər kişi nişanlı qızı evinə gətirməyibsə və ondan imtina edirsə, o nişan üçün verdiyi başlığı itirmiş olur.

Maddə 31. Əgər şəxsən kişi və kəniz bir-birlərini seversə və birlikdə yaşayırlarsa və o kənizi özünə arvad edərsə və onların təsərrüfatı və uşaqları olarsa, lakin nəticədə onlar ya mübahisə edib və ya dinc olaraq ayrılmaq qərarına gələrlərsə və təsərrüfatlarını ayırırlarsa kişi uşaqları özünü götürməlidir, ancaq qadın özünə bir uşaq götürə bilər.

Maddə 32. Əgər qul azad qadınla evlənərsə, onda onlar üçün məhkəmə prosesi digərləri kimi olacaqdır.

Maddə 33. Əgər qul kənizi özünə arvad edərsə, onda onlar üçün məhkəmə prosesi digərləri kimi olacaqdır.

Maddə 34. Əgər qul nigah üçün baş pulu verib azad qadınla evlənərsə, ancaq heç kim onların ictimai vəziyyətini dəyişə bilməz.

Maddə 35. Əgər nəzarətçi və cavan azad qadınla qaçarsa və onun üçün baş pulu vermirsə, qadın 3 il müddətinə kəniz olmalıdır.

Maddə 36. Əgər qul azad yeniyetmə oğlan üçün ödənc verməklə onu özünün kürəkəni kimi qəbul edirsə və evinə üzv edirsə, heç kim onun ictimai vəziyyətini dəyişə bilməz.

Maddə 37. Əgər hər kimsə qadını oğurlayırsa və köməkçi onun arxasında gedərsə, əgər iki və ya üç adam ölərsə, onda əvəz yoxdur. (Qanun təsbit edir): “Sən canavar oldun”.

Maddə 38. Əgər adamları mühakimə etmək üçün məhkəməyə gətirilsə və onun ardınca kömək məqsədilə kimsə gəlicə və əgər onların rəqibləri məhkəmədə özlərindən çıxaraq və köməyə gələn adamı vururlarsa və o ölürsə, onda əvəz yoxdur.

Maddə 39. Əgər kəndin sakini başqa adamın tarlasını tutursa, o mükəlləfiyyət daşmalıdır (tarlanı zəbt etdiyinə görə). Əgər bu tarla əkilməmiş qalardisa, onda başqa adam tarlanı özünə götürə bilər, lakin onu sata bilməz.

Maddə 40. Əgər sənətkar yoxdursa və onun yerinə mükəlləfiyyətli icra edəcək adam təyin edilirsə və mükəlləfiyyəti icra edəcək usta deyir: “bu – mən sənətkarın işidir, bu işə – mənim mükəl-

ləfiyyətimdir”, onda o sənətkar möhürlü sənədi təmin etmiş olur. O (qanuna görə) sənətkarlıq işi üzrə sahibkarlığa daxil olur və mükəlləfiyyətlər icra etməlidir.

Əgər o sənətkarlıq işindən imtina edirsə, onda sənətkar emalatxanası sahibsiz elan edilir və sənətkarlıq emalatxanasına təhkim edilmiş tarla kəndin digər sakinləri tərəfindən şumlanmalıdır. Əgər çar hərbi əsirlərdən olan qullardan ayırdırsa, onda onlar hərbi əsirlərdən birinə tarla verməlidirlər və o sənətkara çevrilməlidir.

Maddə 41. Əgər mükəlləfiyyət daşıyan adam yox olursa və onun yerinə sənətkar təyin edilsə və sənətkar deyir: “bu – mən sənətkarın işidir, bu isə – mənim mükəlləfiyyətimdir”, onda o sənətkar emalatxanasının ona məxsus olduğunu bildirən möhürlü sənədi təmin etmiş olur. O (qanuna görə) sənətkarlıq işi üzrə sahibkarlığa daxil olur və mükəlləfiyyətlər icra etməlidir.

Əgər o mükəlləfiyyətlərdən imtina edirsə, ustaya aid olan tarla sarayın xeyrinə alınmalıdır və mükəlləfiyyət ləğv edilir.

Maddə 42. Əgər hər bir kimsə muzzdlu adam tutarsa və o müharibəyə gedib məhv olarsa, əgər ödənc verilibsə əvəz ödənilmir. Əgər ödənc hələ verilməyibsə, o bir adam verməli və 12 sikl gümüş ödəməlidir və o arvadına 6 sikl gümüş ödəməlidir.

Maddə 43. Əgər adam, adətən çayın dayaz yerindən keçərək öküzünü otarmağa aparırdısa, əgər başqa adam çayı keçərkən onu itələyib öküzün quyruğundan tutub çayı keçərsə, amma öküzün sahibini su apararsa, məhz bu adamı onlar tutmalıdırlar.

Maddə 44a. Əgər hər kimsə adamı itələyib tonqala atırsa və o ölürsə, onda o əvəz olaraq yeniyetmə oğlan verməlidir.

Maddə 44b. Əgər hər kimsə insanın paklanması mərasimini keçirərsə və qurbankəsilmiş heyvanı yandırılmış yerə gətirərsə, əgər o hər hansı birinin tarlasında və ya evində azad olarsa (paklanma) bu – cadugərlikdir və çar məhkəməsində mühakimə edilməlidir.

Maddə 45. Əgər hər bir kimsə avadanlıq taparsa, o bunu sahibinə qaytarmalıdır, sahibi onu mükafatlandırmalıdır. Əgər o qaytarmasa, onda o oğru hesab edilir.

Maddə 46. Əgər hər hansı bir kəs kənddə vərəsəliklə keçən əkin sahəsinə malikdirsə, ona mükəlləfiyyət qoyulbsa, və əgər bütün sahə ona verilibsə, o hərbi mükəlləfiyyətlidir. Əgər əkin sahəsinin bir hissəsi verilibsə o hərbi xidmət keçməməlidir, bunu onun atasının evindən olan başqa adam etməlidir. Əgər mirasın sahibi sənətkara məxsus sahədən onun üçün pay ayırsa və ya kəndin sakinləri ona sahə verərdilərsə, onda o hərbi xidmət keçməlidir.

Maddə 47a. Əgər hər bir kimsə çar tərəfindən bağışlanmış torpaq sahəsinə malikdirsə, onda o hərbi xidmət keçməməlidir. Çar masadan çörək götürüb və ona verib.

Maddə 47b. Əgər hər hansı bir kəs sənətkarın bütün sahəsini alırsa, o hərbi xidmət keçməlidir. Əgər o ancaq sahənin böyük hissəsini alırsa o xidmət etməməlidir. Əgər sənətkarın sahəsində torpaq kəsilərsə və ya kənd sakinləri ona sahə verirsə, onda o hərbi xidmət keçməlidir.

Maddə 48. İcmaçı (xippar) xidmət keçir, ancaq heç kim icmaçı ilə ticarət müqaviləsi bağlamamalıdır. Heç kim onun oğlunu, torpaq sahəsini və ya üzümliklərini almamalıdır. Əgər kimsə icmaçı ilə əqd bağlayarsa, o ödədiyi məbləği itirmiş olur. İcmaçı satmasın deyə, o bunu geri almalıdır.

Maddə 49. Əgər icmaçı oğlulq edirsə, (onda) əvəz yoxdur. Əgər o günahkar elan edilsə, onda onun üzv olduğu icma əvəz ödəməlidir. Əgər onların hamısı oğurluqda günahlandırılırsa, necə ki, onlar hamısı yalançıdır və ya hamısı oğrudur, əgər o adam onlardan birini tutursa, digəri başqasını (oğrulardan birini) tutursa, onda (onlar özləri) onlar çar məhkəmə qaydalarını pozurlar.

Maddə 50. Nerik, Arinna və Siplant şəhərlərində hakimiyyətə malik olan vəzifəli şəxslərin və bütün şəhərlərin kahinlərinin evləri azaddır (toxunulmazdır), lakin adamlar vərəsəlik payının hissəsi qədər xidmət keçməlidirlər. Nə vaxt ki, Arinna şəhərində ilin 11-ci ayı başlayır və (əgər) evin darvazasının önündə (insanın) əbədi yaşıl ağac görünərsə, (onda) onun evi mükəlləfiyyətlərdən azaddır.

Maddə 51. Əvvəllər Arinna şəhərində toxuculuq evi onun özü və vərəsəlik hüququnda onun qohumları da mükəlləfiyyətdən azad idi. İndi isə onun xüsusi evi azad edilir vərəsəlik hüququnda olanlar və qohumları mükəlləfiyyətləri icra etməli və xidmət etməlidirlər.

Maddə 52. Çar fəxri xiyabanın qulu, çarın oğlunun qulu və suppatinin rəisi hansı ki, sənətkar əkninin ortasında yerləşən torpaq sahəsinə malikdir, xidmət etməlidir.

Maddə 53. Əgər sənətkar və onun vərəsəlik hüququnda olan varisi birlikdə yaşayırsa və əgər onlar kəsərlərsə və ev əşyalarını bölmək qərarına gələrlərsə (ancaq) əgər onların torpaq mülklərində 10 nəfər yaşayırsa sənətkar 7 nəfəri götürməlidir və adam onun (vərəsənin) payına düşən 3 nəfəri götürməlidir. Öküz və qoyunları onlar öz torpaqlarını böldükləri kimi bölməlidirlər. Əgər kimsə çar tərəfindən ona bağışlanmış xüsusi daş üzərində həkk edilmiş lövhəyə malikdirsə (onda) əvvəlki torpaqların bölünməsində sənətkar bağışlanmış sahənin üçdə ikisini, adam isə onun (vərəsənin) payının üçdə birini götürməlidir.

QƏDİM BABİLSTAN

Hammurapi qanunları

Maddə 1. Əgər insan (insan, imtiyazlı silk olan avilumun sinonimidir, biz bunu sonrakı maddələrdə “kimsə” kimi verəcəyik) andiçərək başqasını qətlə görə günahlandırırsa, lakin bunun sübut edə bilmirsə, (onda) günahlandırılan adam onu öldürməlidir.

Maddə 2. Əgər kimsə başqasını cəduğərlikdə ləkələyirsə və bunu sübut edə bilmirsə Çaya getməli və Çayın suyunda (ordaliya-sınaq) boğulursa, günahlandırılan onun evini zəbt edə bilər. Əgər Çay bu adamı saflığa (yəni boğulmursa) çıxardırsa, və o toxunulmaz qa-

lırsa, (onda) kim, onu cadügerlikdə ittiham etmişdi, öldürülməlidir, Caya atılan adam onu ittiham edənin evini zəbt edə bilər.

Maddə 3. Əgər kimsə məhkəmədə yalandan şahidlik edirsə və ifadə, hansı ki, o vermişdi, sübut edə bilmir, əgər o, ittiham onun (günahlandırılanın) həyatı ilə (yəni, bu ifadədən sonra müqəssir edam cəzasına məruz qalırdı) bağlıdırsa – öldürülməlidir.

Maddə 4. Əgər o, (bu iş haqqında) buğa və ya gümüş üçün şahidlik edirsə, (onda) o bu işə görə cəza çəkməlidir.

Maddə 5. Əgər məhkəmə işi araşdıraraq qərar çıxarır və (bu barədə) möhürlü sənəd hazırlayıb, sonra isə öz qərarını dəyişdirərsə, hansı ki, o qərar çıxarmışdı, (onda) öz qərarının dəyişdirilməsində ifşa edilsə, hansı qərar çıxarmışdı və iddia bu işdə olan (məbləğin) 12 qat dəyərində ödəməlidir; bundan başqa iclasda (yəqin ki, xalq yığıncağında) o hakim kürsüsündən qaldırılmalı və o geri çağırılmalıdır, o bir daha (heç vaxt) hakimlərlə məhkəmə zalında hakim kimi oturmamalıdır.

Maddə 6. Əgər kimsə məbədin və ya sarayın (çarın yox!) əmlakını oğurlayarsa, (onda) bu adam öldürülməlidir; həmçinin oğrudan oğurlanmış əmlakı alanda öldürülməlidir.

Maddə 7. Əgər kimsə, kiminsə oğlunun (yəqin ki, azyaşlı oğlının) və ya qulunu ondan satın olaraq ya gümüş, ya qızıl, ya qul, ya kənz, ya öküz, ya qoyun, ya uzunqulaq, ya (hər nəse), şahidsiz və ya müqaviləsiz və ya saxlamaq üçün götürərsə, (onda) bu adam oğrudur, o öldürülməlidir.

Maddə 8. Əgər kimsə ya öküz, ya qoyun, ya uzunqulaq, ya donuz, ya qayıq, oğurlayarsa, (onda), əgər (bu) məbədə və saraya məxsusdarsa, o 30 qat dəyərini ödəməlidir, əgər (bu) müşkenuma məxsusdursa, o 10 qat dəyərini ödəməlidir. Əgər oğrunun ödəmək üçün heç nəyi yoxdursa, o öldürülməlidir.

Maddə 9. Əgər kimsə, nəyisə itirsə, itmiş əmlak başqa adamın əlində tapılırsa, və bu, hansı ki, onun əlində itmiş (əmlak) tapılıbsa, deyir: “Satıcı, şahidlərin iştirakı ilə onu mənə satmışdı və mən onu aldım, (ancaq) itmiş (əmlakın) sahibi deyir: “Mən, itmiş əmlakımı tanı-

yan şahid gətirəcəm, (sonra) alıcı əmlakı ona satmış satıcını və şahidləri gətirəcək göstərir ki, onların şahidliyi ilə əmalkı alıb və (sonra) itmiş əmlakın sahibi onun əmlakını tanıyan şahidləri hakimın yanına gətirir, (onda) hakimlər onların işlərinə alqı-satqı əməliyyatında iştirak edən və itmiş əmlakı tanıyan şahidlərin, iştirakı ilə iş baxmalıdır, əmlakı tanıyan şahid allah qarşısında andiçməlidir ki, o əmlakı tanıyır və onda satıcı-oğru kimi öldürülməlidir. İtməmiş əmlakın sahibi özünün itmiş əmlakını götürə bilər, alıcı isə ona başqasının əmlakını satmış şəxsin evində çəkilib ayrılmış gümüş götürə bilər.

Maddə 10. Əgər alıcı ona əmlak satmış satıcını və şahidi gətirə bilmirsə, hansı ki, onun yanında əmlakı almışdı, lakin itmiş əmlakın sahibi itmiş əmlakı tanıyan şahidi gətirərsə, (onda) satıcı – oğrudur, o öldürülməlidir, itmiş əmlakın sahibi öz əmlakını götürə bilər.

Maddə 11. Əgər itmiş əmlakın sahibi onun əşyasını tanıyan şahid gətirə bilməzsə, (onda) o yalançıdır, o böhtan (şər, iftira) atır (və) öldürülməlidir.

Maddə 12. Əgər satıcı vəfat edərdisə, (onda) alıcı bu işin iddiası üzrə 5 qat (dəyərində) satıcının evindən əmlak götürə bilər.

Maddə 13. Əgər bu adamın şahidlə qohumluğu yoxdursa, (onda) hakim onun üçün 6 aya qədər vaxt ayırmalıdır, əgər bu adam 6 ay ərzində öz şahidlərini gətirmirsə, onda bu adam – yalançıdır; o bu iş üzrə cəza çəkməlidir.

Maddə 14. Əgər kimsə (başqa) adamın azyaşlı uşağını oğurlayarsa, (onda) o edam edilməlidir.

Maddə 15. Əgər kimsə şəhər darvazalarından ya saraya məxsus qulu, ya saraya məxsus kənizi, ya müşkeniumun qulunu, ya da müşkeniumun kənizini kənara çıxarsa (qaçırsa), (onda) o edam edilməlidir.

Maddə 16. Əgər kimsə öz evində saraya və ya müşkeniuma məxsus qaçırdılmış qulu və ya kənizi gizlədərsə və o carçının çağırışından (oğurlanmışlar barədə carçının küçədə elan etdiyi çağırışa əhəmiyyət verməyərək) sonra (onları) aşkara çıxarmırsa (onda) bu ev sahibi edam edilməlidir.

Maddə 17. Əgər kimsə çöldə, qaçmış qulu və ya kənizi tutaraq onu öz sahibinə qaytararsa, (onda) qulun sahibi ona 2 sikl gümüş verməlidir.

Maddə 18. Əgər bu qul öz sahibinin adını demirsə, (onda) o (qulu tapan) onu saraya gətirməli, onun işi araşdırılmalı, sonra o sahibinə qaytarılmalıdır.

Maddə 19. Əgər o (qulu tapan) bu qulu öz evində saxlayıb gizlədərsə, sonra qul onun əlində tapılırdısa, (onda) bu adam (qulu gizlədən) edam edilməlidir.

Maddə 20. Əgər qul, onu tutub saxlayanın əlindən çıxıb qaçarsa, (onda) bu adam qulun ağasına allaha andiçməlidir və o (qulu tapan) onda bəraət alır.

Maddə 21. Əgər kimsə (başqa adamın) evinin altında dəlik (lağım) açarsa, (onda) bu dəliyin qarşısında onu öldürmək və basdırmaq lazımdır.

Maddə 22. Əgər kimsə qarət edərkən tutularsa, (onda) bu adam edam edilməlidir.

Maddə 23. Əgər qarətçini tutmaq mümkün olmazdırsa, (onda) qarət olunmuş adam məbəddə itirilmiş əmlak barədə andiçərdisə, onda qarətin baş verdiyi ərazinin camaatı və ağsaqqalları qarət olunmuş əmlakın əvəzini ona ödəməlidirlər.

Maddə 24. Əgər (qətl hadisəsi baş verərsə) həyatına son qoyularsa, (onda) həmin yaşayış ərazisi camaatı və ağsaqqalları mərhumun qohumlarına 1 mina ayırmalıdırlar.

Maddə 25. Əgər kiminsə evində yanğın baş verərsə, və (başqa) adam, hansı ki, (yanğını) söndürməyə gəlmişdir, evə göz gəzdirib ev sahibinin hər hansı bir əşyasını götürərsə, (onda) bu adam oda atılmalıdır.

Maddə 26. Əgər redum (çardan xidmət əvəzinə daşınar və daşınmaz əmlak alan döyüşçü) və ya bairum (döyüşçü), əmrlə çar yürüşlərinə göndərilərdisə, lakin yüyürüşə getməyib onlar öz əvəzlərinə muzdlu tutardılırdısa və əvəz olaraq döyüşə göndərər-

dilərsə, (onda) bu redum və bairum edam edilməli, onların tutduqları muzdlular onların evlərini zəbt edə bilərdilər.

Maddə 27. Əgər redium və ya bairum döyüş zamanı məğlub olub düşməyə əsir düşərdilərsə və bundan sonra (əsir düşənin) bağı və əkin sahəsi başqasına verilərdisə və o adam əsir düşmüşün ilkusuna (xidmət əvəzinə verilən torpaq və digər əmlak) sahib olardısı, (onda) əgər o (əsir) əsirlikdən geri qayıdıb öz evinə dönərdisə, ona bağı və əkin sahəsi qaytarılmalıdır; artıq yalnız o (özü) ilkuya sahibdir.

Maddə 28. Əgər çar ordusunun məğlubiyyətindən sonra əsir düşmüş redum və ya bairumun oğlu ilku xidməti keçmək yaşındadırsa, (onda) əkin sahəsi və bağlar onlara verilməlidir, qoy onlar atalarının əvəzinə hərbi xidmət keçsinlər.

Maddə 29. Əgər onun oğlu azyaşlıdırsa və o öz atasının əvəzinə ilku xidməti keçmək həddində deyildirsə, (onda) əkin sahəsinin və bağın üçdə biri onun anasına verilməlidir, və qoy onun anası onu böyütsün.

Maddə 30. Əgər ya redum, bairum ilku xidməti keçməkdən imtina edərək öz tarlasını, öz bağını və öz evini ataraq və yaşadığı ərəzidən uzaqlaşarsa, (ancaq) o gedəndən sonra başqası onun tarlasını, onun bağını və onun evini tutaraq və üç il müddət ərzində onun ilku xidmətini yerinə yetirirsə, (onda) əgər o qayıdıb və öz tarlasını, öz bağını və öz evini tələb edərsə onlar ona qaytarılmalıdır, yalnız o, hansı ki, onun sahibliyini tutaraq ilku xidməti keçir, o da həmişə ilku xidməti keçəcəkdir.

Maddə 31. Əgər o bir il müddətinə tərk edərsə, sonra o qayıdarsa, (onda) ona, onun tarlası, onun bağı və onun evi qaytarılmalıdır; qoy o özü ilku xidməti keçsin.

Maddə 32. Əgər tamahkar (ticarət agentləri, çar xidmətində olan və müxtəlif ticarət və sələmçilik işləri ilə məşğul olan silk) çar yürüşləri zamanı əsir düşmüş redum və ya bairumu ödənc verməklə alıb və öz yaşadığı yerə gətirərdilərsə, (onda) onun (əsinin) evində ödənilmiş məbləği vermək üçün kifayət qədər vəsait yoxdursa, onu saray almaıdır; onun tarlası, onun bağı və onun evi ödənc əvəzi verilə bilməz.

Maddə 33. Əgər dekum və ya lubuttum (hərbi rütbətlər, komissarlar) xidmətə yazarsız döyüşçünü və ya muzdlunu çar yürüşləri üçün qoşuna cəlb edərsə və onları əvəz olaraq döyüşə göndərsə, (onda) bu dekum və ya lubuttum edam edilməlidir.

Maddə 34. Əgər dekum və ya lubuttum redumun malını (əşyasını) götürərək redumu sıxışdırarsa, redumu muzdlu kimi güclü adama verərsə (bağışlayarsa), məhkəmədə çar tərəfindən reduma verilmiş hədiyyəni götürərsə (mənimləyərsə), (onda) bu dekum və ya lubuttum edam edilməlidir.

Maddə 35. Əgər kimsə redumdan öküz və ya qoyun alarsa, hansı ki, çar ona vermişdi, (onda) o öz gümüşünü itirmiş olur (yəni alıcının verdiyi gümüş çara çatmalıdır).

Maddə 36. Xidmət mükəlləfiyyəti çəkən redum, bairum və ya (hər hansı bir adam) ona məxsus tarlanı, bağ və evi gümüş pula sata bilməz.

Maddə 37. Xidmət mükəlləfiyyəti daşıyan redum, bairum və ya (hər hansı bir adamdan) əgər kimsə tarla, bağ və ya ev alarsa, (onda) onun sənədləri ləğv edilməli, o öz gümüş pulunu itirir; o tarla, bağ və evi əvvəlki sahibinə qaytarmalıdır.

Maddə 38. Xidmət mükəlləfiyyəti daşıyan redum, bairum və ya (hər hansı bir adam) tarladan, bağdan və ya evdən arvadına və ya öz qızına (heç bir pay) ayıra bilməz, hansı ki, ilku mülkiyyətinə daxildir, həmçinin onları borc əvəzi olaraq qəbz kağızı verə bilməzdi (ilku mülkiyyəti dövriyyədən çıxarılmış əmlaklara daxildir).

Maddə 39. Pulla almış və ya əldə etmiş hər kəs tarladan, bağdan və evdən, o öz arvadına və öz qızına pay ayıra bilər, həmçinin onları borc əvəzi olaraq qəbz kağızı kimi verə bilər.

Maddə 40. Naditium (kahin), tamahkar və digər mülkiyyət keçən başqası gümüş pula öz tarlasını, öz bağını və öz evini sata bilər; alıcı, aldığı tarla, bağ və evə görə ilku xidməti keçməlidir;

Maddə 41. Əgər kimsə, yəni xidmət mükəlləfiyyəti daşıyan redum, bairum və ya (başqa adamlar) onlara məxsus tarlanı, bağ və evi dəyişərək və üstəlik pul (artıq) alarsa, (onda) redum, bairum və

ya (başqa adam) hansı ki, xidmətdədirlər, öz tarlalarına, öz bağlarına və öz evlərinə qayıda bilərlər, üstəlik verilən pulu isə onlar (özlərinə) götürə bilərlər.

Maddə 42. Əgər kimsə əkmək üçün sahəni icarəyə götürərsə və tarlada taxıl becərməzsə, (onda) onu tarladakı məhsuldarsızlığa görə ifşa etmək lazımdır, sonra isə o, tarla sahibinə qonşu tarladakı məhsuldarlığa müvafiq taxıl məhsulu verməlidir, onun istifadəsiz qoyduğu tarlanı isə, o, şumlamalı (?), şırım arx açmalı və sonra sahibinə qaytarmalıdır.

Maddə 44. Əgər kimsə istifadəsiz qalmış torpağı üç il müddətinə sürmək üçün icarəyə götürərsə, lakin o tənbellik edərək tarlanı becərməzdirsə, (onda) o 4 ildə sahəni şumlamalı, şumu əzməli, şırım arxlar açmalı, sonra onu sahibinə qaytarmalıdır; bundan əlavə o, tarlanın hər bir ləki üçün 10 quz taxıl verməlidir.

Maddə 45. Əgər kimsə öz tarlasını əkinçiyə (cütçüyə) icarəyə verərsə və öz tarlasına (görə) icarə haqqını alarsa, sonra Adad tarlanı suya basarsa və ya daşqın (məhsulu) apararsa, (onda) dəymiş ziyan torpağı becərən əkinçiyə aid edilir.

Maddə 46. Əgər o öz tarlasına görə icarə haqqını almamışdırsa və ya o, öz sahəsini məhsulun yarısı və ya üçdə biri əvəzinə verərdisə, sonra Adad tarlanı suya basarsa və ya daşqın (məhsulu) aparırdısa, (onda) əkinçi və torpaq sahibi, tarladan (yığılmış) məhsulu müvafiq olaraq (?) (müqavilənin şərtlərinə) görə bölməlidirlər.

Maddə 47. Əgər əkinçi, baxmayaraq ki, o, hətta keçən ilki öz xərclərini bəyan etməmişdi, desə ki: “Mən yenə də tarlanı becərəcəm, (onda) tarlanın sahibi etiraz etməməlidir. Yalnız onun əkinçisi onun tarlasını becərə bilər, biçin zamanı isə o öz öhdəliyinə müvafiq olaraq taxıl götürə bilər.

Maddə 48. Əgər kiminsə üzərində borc faizi varsa, lakin Adadın seli tarlanı basarsa və ya daşqın məhsulu apararsa və ya quraqlıqdan tarlada taxıl yetişməzdisə, onda o, bu il borc verənə (öz) taxılın-

dan verməyə borclu deyildir. O, özünün gildən hazırlanmış borc cədvəlini yumalıdır (suda) və bu il üçün faiz ödəməməlidir.

Maddə 49. Əgər kimsə tamakardan gümüş götürüb əvəzinə tamakara becərilən taxıl və ya küncüt sahəsi verib desə ki: “Sahəni becər və yetişmiş taxıl və küncütü topla və götür”, onda əgər əkinçi tarlada taxıl və ya küncüt yetişdirərsə, yalnız əkinçi taxıl və ya küncütü götürməlidir, hansı ki, tarlada olacaqdır. Ancaq tamakara o faizlə ondan aldığı gümüşün əvəzinə taxıl verməlidir. O, həmiçinin, tamakara sahənin becərilməsi xərclərini ödəməlidir.

Maddə 50. Əgər o becərilmiş taxıl və ya becərilmiş küncüt sahələrini verərdisə, onda yalnız əkinçi taxıl və ya küncütü götürə bilər, hansı ki, tarlada yetişmişdir, ancaq tamakara o, gümüşü onun faizi ilə qaytarmalıdır.

Maddə 51. Əgər o, gümüşün əvəzini qaytara bilmirsə, onda o tamakara taxıl və küncütü gümüşün faizi (təqvim-məhsul ilinin əvvəlindəki ekvivalentə görə) ilə qaytarmalıdır. Hansı ki, o tamakardan çar tarifinə müvafiq götürmüşdür (çar tarifi gümüş üçün ildə 20 %, taxıl üçün 33,3% müəyyən edilmişdir).

Maddə 52. Əgər əkinçi (kreditor) sahədən taxıl və ya küncüt toplaya bilmirsə, onda bu onun öhdəliyini dəyişmir.

Maddə 53. Əgər kimsə öz su bəndini səhlənkarlığa görə yaxşı möhkəmləndirməyir və qonşunun sahəsini su basarsa, bəndində yarıq əmələ gəlmiş torpaq sahibi, qonşunun taxılını batırdığına görə taxıl əvəzi verməlidir.

Maddə 54. Əgər o, taxıl əvəzini verə bilmirsə, onda onun özü və əmlakı gümüş pula satılmalı və tarla sahibləri hansı ki, onların əkinlərini su basmışdır, gümüş pulu öz aralarında bölməlidirlər.

Maddə 55. Əgər kimsə suvarmaq üçün öz əkin sahəsində arx açarsa, ehtiyatsızlıq edib qonşunun sahəsini suya basarsa onda o, qonşunun (su basmış) məhsuluna müvafiq taxıl ayırmalıdır.

Maddə 56. Əgər kimsə suyun qabağını açarsa və su qonşunun sahəsində görülən işi basarsa onda torpağın hər buru (sahəsi üçün) 10 qur taxıl ayırmalıdır.

Maddə 57. Əgər çoban sahibinin icazəsini almadan sahədə qoyunlarını otarardısa, (onda) biçənəyin sahibi öz sahəsini biçəndə, öz qoyunlarını icazəsiz otaran çoban, sahənin sahibinə (hər bir sahə üçün) 20 qur ayırmalıdır.

Maddə 58. Əgər qoyunlar otlaqdan (çəmənlikdən) qalxdıqdan sonra, (və) bütün su içilən qablar (?) (biçin dövründə qoyunlar çəmənliyə buraxılmırdı), otlaqlarda qoyunları otaran çoban, həmin sahələri qorumalıdır, və biçin dövründə otlaq sahəsinin sahibi hər bu-
ra (sahəyə) görə 60 qur taxıl ayırmalıdır.

Maddə 59. Əgər kimsə başqa adamın bağında onun icazəsi olmadan ağac kəsərsə onda o 1/2 mina gümüş ayırmalıdır.

Maddə 60. Əgər kimsə öz sahəsini ağac əkmək üçün bağbana verərsə (və) bağban ağac əkərsə onda o, 4 il ağacları yetişdirməlidir (sonra) 5-ci ildə bağın sahibi və bağban bağı bərabər bölürlər, bağın sahibi öz payını ayırıb götürə bilər.

Maddə 61. Əgər bağban ağacları tam əkib qurtarmayıbsa və sahədə boş yer qalıbsa onda boş qalmış sahə onun üçün ayrılan paya daxil edilir.

Maddə 62. Əgər ona verilmiş sahədə, o ağac əkmirsə (onda) əgər (bu) becərilən torpaqdırsa, bağban sahənin sahibinə becərmədiyi üçün qonşuların illik gəlirinə müvafiq ayırmalıdır, sahədə isə münbitləşdirmə işi aparıb onu sahibinə qaytarmalıdır.

Maddə 63. Əgər (bu) istifadəsiz torpaqdırsa, (onda) o sahədə şumlama işi görməli və sahəni sahibinə qaytarmalıdır və hər bur (sahə) üçün bir il ərzində 10 qur taxıl ayırmalıdır.

Maddə 64. Əgər kimsə öz bağında ağacları mişarlayıb budamaq və qələm-calaq etmək (süni) üçün bağbana verirsə (onda) əgər bağban işləri bitirməyib bağı müəyyən müddətə özündə saxlayırsa, onda o, bağın sahibinə gəlirin 2/3 hissəsini verməli, özü 1/3 götürməlidir.

Maddə 65. Əgər bağban budamanı yaxşı aparmayıb gəliri azaldırsa (onda) bağban qonşuların bağında olan gəlirdən az gəlir götürməlidir.

Maddə 66. Əgər kimsə tamakardan pul götürürsə və onu (borca görə) sıxırsa (və ya “bağlayırsa”) və o (borcu) heç nə ilə ödəyə bilmirsə və budanmış bağını tamakara verib deyirsə ki: “Bağda nə qədər xurma olacaqsə, sən öz gümüşünü götürəcəksən” (onda) tamakar buna razı olmamalıdır, yalnız bağın sahibi nə qədər xurma olacaqsə, onları özü yığmalıdır və sənədə (bağlanmış əqdə) görə o tamakara gümüş pulu faizi ilə qaytarmalıdır. Bağdakı artıq xürmaları isə bağın sahibi özü götürməlidir.

67, 68, 69 və 70 maddələrin olduğu yer boşdur.

Maddə 71. Əgər o (adam) öz taxılını, gümüşünü və ya (başqa) əmlakını ilku mülkiyyətində olan evə görə verərsə, ev onun qonşusuna məxsusdursa, hansı ki, almışdır (onda) o nə vermişdirsə hamısı batır (və) o evi (sahibinə) qaytarmalıdır. Əgər bu ev ilku mülkiyyətinə daxil edilməyibse (onda) o evi ala bilər. Bu evə görə o taxıl, gümüş və ya (başqa) əmlak verə bilər.

72 maddə pozulub, oxunmur.

Maddə 73. (Əgər...) kirayəçi (ev) sahibinə (özünün) kirayə pulunu bir il üçün tam ödəyirsə, ancaq ev sahibi kirayəçiyə müddət qurtarmamış evdən çıxmaq əmrini verirsə (və) ev sahibi kirayəçini zorla evdən çıxarırsa, onda kirayəçinin ev sahibinə verdiyi gümüş pulu, ev sahibi itirmiş olur.

74 — 87 maddələr pozulub, oxunmur.

Maddə 88. Əgər tamakar taxılı faizlə borca verirsə (onda) o bir qur üçün 1/5 taxıl faizi ala bilər, əgər gümüş faizlə borca verilsə (onda) bir sikl gümüş üçün 1/6 sikl (və) 5 şeum faiz verməlidir.

89-93 maddələr pozulub.

Maddə 94. Əgər tamakar faizlə borca taxıl və gümüş verərdisə və onun verdiyi (borca) gümüş (normal) çəkiddən az və onun verdiyi (borca) taxıl (normal) ölçüdə az olarsa və tamakar borclarını (geri aldıqda) gümüş (normal) çəkiddən çox və taxılı (normal) ölçüdə çox tələb etsə (onda) bu tamakar borca hər nə veribse, onu itirmiş olur.

95 maddə pozulub.

Maddə 96. Əgər kimsə tamakardan taxıl və ya gümüş götürərsə və ancaq taxıl və ya gümüşü qaytara bilmirsə, lakin başqa daşınar əmlaka malikdirsə, o bunları tamakara verə bilər, ancaq sonra o şahidlərin iştirakı ilə tamakardan aldıklarını qaytarırsa, tamakar onu imtina edə bilməz, onları qəbul etməlidir.

97-98 maddələr pozulub.

Maddə 99. Əgər kimsə yoldaşlıq (şərik müqaviləsi) edərək başqasına gümüş verərsə (onda) onlar mədaxil və məxarici, Allah qarşısında bərabər bölməlidirlər.

Maddə 100. Əgər tamakar şamalluma (kiçik ticarətçilər, tamarların köməkçiləri) gümüş verir və onu ticarətə yola salırsa və yolboyu (hansı yerə gedibse) o, gəlir əldə edir, lakin yolda xərclediyini gümüş pulun faizindən çıxmalıdır, sonra isə öz tamakarına gümüşü qaytarmalıdır.

Maddə 101. Əgər o getdiyi yerdə gəlir götürmürsə (onda) şamallum götürdüyü gümüşü ikiqat artıraraq tamakara qaytarmalıdır.

Maddə 102. Əgər tamakar mərhəmət göstərərək şamalluma gümüş verərdisə, o getdiyi yerdə gəlir əldə etməyib ziyana düşərsə, (onda) o tamakara yalnız pulun özünü (faizsiz) qaytarmalıdır.

Maddə 103. Əgər yolboyu soyğunçular ona apardıqlarının hamısını atmağa məcbur edərdilərsə (onda) şamallum ilahiyə and içməlidir və o ğundan sonra o, azad edilir.

Maddə 104. Əgər tamakar istifadə etmək üçün şamalluma taxıl, yun, yağ və ya hər hansı (başqa) əmlak verərdisə (onda) şamallum gümüşlə hesablaşmaqla tamakara (aldıqlarını) qaytarmalıdır. Şamallum tamakara verdiyi gümüş pula görə möhürlən sənəd götürməlidir.

Maddə 105. Əgər şamallum səhlənkarlıq edərək verdiyi gümüş pul üçün möhürlü sənəd götürməzdisə (onda) gümüş pula görə möhürlü sənədin olmaması hesaba alınmır.

Maddə 106. Əgər şamallum tamakardan gümüş götürür, sonra isə öz tamakarından imtina edir (onda) bu tamakar allaha and içir və şahidlər şamallumun gümüş aldığını ifşa edərdilərsə (onda) şamallum götürdüyü gümüşün üçqat dəyərini qaytarmalı idi.

Maddə 107. Əgər tamakar şamalluma etibar edirsə, şamallum isə tamakarı onə verdiyi bütün şeyləri qaytararsə (lakin) tamakar şamallumun onə qaytardıqlarını inkar edirsə (onda) şamallum tamakarı şahidlərin iştirakı ilə onun Allah qarşısında böhtan danışdığını sübut edərdisə, həmçinin, o öz şamallumundan imtina etdiyinə görə, tamakar şamallumdan aldıqlarının 6 qat əvəzini qaytarmalıdır.

Maddə 108. Əgər şınakar (meyxanaçı) taxılın (keyfiyyətinə görə) gümüş pulu çox alardısı və ya sikerin (ölçü qabı) taxıla nisbətrinin ekvivalentini azaldırdısı (onda) bu şınakar ifşa edilməli və suya atılmalıdır.

Maddə 109. Əgər meyxanaçının (şınakar) evinə cinayətkarlar yığışardısı (o) cinayətkarları tutub saraya (hakimiyyət orqanlarına) təhvil verməsə (onda) bu meyxanaçı həbs edilməlidir.

Maddə 110. Əgər naditum və ya entum (rahibələr) hansı ki, qapalı yaşamırdılar, gizli meyxana açıb içki satardılarsa (onda) bu qadınlar yandırılmalıdırlar.

Maddə 111. Əgər meyxanaçı borca 60 ka pivə verərdisə (onda), məhsul-yığını dövründə o, 50 ka taxıl ala bilər.

Maddə 112. Əgər kimsə səfərdə olarkən bir adama gümüş, qızıl (qiymətli) daşlar və ya (başqa) əmlak verərsə, əlində olan hər nə varsa və onları yaşadığı yerə çatdırmaq üçün göndərərsə (ancaq) bu adam bütün göndərilən əşyaları özünə götürüb deyilən yerə çatdırmırsa (onda) göndərilən əşyaların sahibi bu adamı əşyaları çatdırmaqda ifşa edərdisə, onda bu adam əşyaların sahibinə bütün göndərilən bağlamadakıların 5 qat dəyərini verməlidir.

Maddə 113. Əgər kimsə başqa adama taxıl və ya gümüş verməlidirsə və bu adam sahibinin icazəsini almadan ambardan və ya xırmandan taxıl apararsə (onda) bu adam, sahibinin razılığı olmadan ambardan və ya xırmandan icazəsiz taxıl götürməkdə ifşa edilərdisə o, götürdüyü taxılı qaytarmalı, (borca) verdiyi isə tamamilə batırdı.

Maddə 114. Əgər kimsə başqa adama taxıl və ya gümüş borclu deyildirsə, lakin onun ailə üzvlərindən girov götürürsə (onda) o hər bir nəfər girova görə 1/3 mina gümüş ayırmalıdır.

Maddə 115. Əgər kimsə başqa adama taxıl və ya gümüş borcludursa və onun ailə üzvlərindən girov götürürsə, girov götürülən öz əcəli ilə girov götürənin evində vəfat edirsə, (onda) bu ölüm iddia üçün əsas ola bilməz.

Maddə 116. Əgər girov, girov saxlayanın (kreditorun) evində döyülməkdən və ya əzablardan vəfat edərdisə (onda) girovun sahibi öz tamakarını xəbərdar edə bilər və əgər (bu) ev sahibinin oğludursa, onda sələm verənin oğlu öldürülməlidir, əgər (bu) onun quludursa, o (sələmçi) 1/3 mina gümüş ayırmalı, borca verdiyi bütün əşyaları isə itirmiş olur.

Maddə 117. Əgər borc öhdəliyi adamı məcbur edir və o gümüş pula arvadını, oğlunu və qızını satırsa və ya onlar (borc öhdəliyinə görə) kölə xidmətinə verilir, (onda) onlar üç il (kreditorun) evində və ya onların kölə xidmətinə verildiklərinin qulluğunda durmalıdırlar, ancaq dördüncü ildə onlara azadlıq verilməlidir.

Maddə 118. Əgər (bu) qul və ya kəniz, (və) onlar (borc öhdəliyinə görə) kölə xidmətinə verirlərsə (ancaq) tamakar (borca görə) son müddət müəyyən edir (onda) o (onları) gümüş pula sata bilər (və) bu mübahisə obyektinə ola bilməz.

Maddə 119. Əgər borc öhdəliyi adamı məcbur edərsə və o gümüş pula kənizini satarsa, hansı ki, onun üçün uşaqlar doğmuşdur (ancaq) tamakarı gümüş pula aldığı kəninin sahibi gümüş pul ödəməklə geri ala bilər.

Maddə 120. Əgər kimsə öz taxılını saxlamaq üçün başqa adamın evinə yığarsa, lakin ambarda itki baş verərsə və ya ev sahibi ambarı açıb taxıl götürərsə və ya o tamamilə inkar edərsə ki, taxıl onun evinə yığılıb, (onda) taxıl sahibi Allah qarşısında and içib öz taxılını (tapıb) göstərərdisə, onda taxılın (miqdarı) ikiqat artırılmalı və taxıl sahibinə verməlidir.

Maddə 121. Əgər kimsə taxılını (başqa) adamın evinə yığdırsa (onda) icarə əvəzi olaraq hər qur taxıla görə il ərzində 5 ka taxıl verməlidir.

Maddə 122. Əgər kimsə başqa şəxsə saxlamaq üçün qızıl, gümüş, yaxud nəsə bir şey saxlamağa verərsə, (onda) o verdiyi bütün şeyləri şahidə göstərüb və onun iştirakı ilə müqavilə bağlamalı və sonra (ancaq) onları saxlamağa verməlidir.

Maddə 123. Əgər o, şahidlərsiz və müqaviləsiz şeyləri (saxlamağa) verərsə, lakin orada bunlar danılırsa (onda) bu iş barədə iddia qaldırılmaz.

Maddə 124. Əgər kimsə başqa adama şahidlərin qarşısında gümüş, qızıl, yaxud nəsə bir şey saxlamağa verərsə və onların qarşısında bunu danarsa, onda bu adam ifşa olunmalı və o, (götürdüklerini) iqiqat artığına qaytarmalıdır.

Maddə 125. Əgər kimsə öz şeylərini saxlamağa verir, lakin onun şeyləri ev sahibinin şeyləri ilə birlikdə ya lağım atılması ilə yaxud sındırmaqla itərdisə, ev sahibi verilmiş şeyləri səhlənkarlıq ucbatından “itirmiş kimi hesab edilir və o şeylərin sahibinə əvəz verməlidir, ev sahibi itmiş şeyləri axtarıb tapa və oğrudan öz şeylərini götürə bilər.

Maddə 126. Əgər şəxsin heç nəyi itməyir (lakin), “mənim nəyimə itib” deyə məhəlləni şərləyərsə, onda məhəllə qonşuları and içərək onu Allah qarşısında ifşa etməlidirlər ki, onun heç nəyi itməyib və (onda) o iddia etdiyi şeyi məhəlləyə iqiqat verməlidir.

Maddə 127. Əgər kimsə entumu (rahibəni) və ya hər hansı bir şəxsin arvadını yüngül əxlaqda günahlandırarsa, lakin günahı sübut etməzsə, onda bu adam məhkəmə qarşısında cavab verməli, eləcə də, saçını qırılmalıdır (saçın qırılması isə qul nişəsidir).

Maddə 128. Əgər kimsə arvadla evlənir, lakin yazılı müqavilə imzalamırsa, onda o (onun qanuni) qadın arvad deyil.

Maddə 129. Əgər kiminsə arvadı özgə kişi ilə bir yataqda yaxalansa, onda onların əli-qolu bağlanmalı və suya atılmalıdırlar. Əgərəri öz arvadını bağışlayırdısa, onda çar da öz qulunu sağ saxlayacaq.

Maddə 130. Əgər kimsə (zorla) başqa adamın qızını ələ keçirməyə çalışarsa, hansı ki, qız öz atasının evində yaşayır və (hələ)

bakirədir və qız kişinin ağuşunda ikən tutulardısı (onda) bu adam edam edilməli, qadın isə bəraət almalıdır.

Maddə 131. Əgər kimsə öz arvadını başqa kişi ilə bir yataqda olmaqda şərleyərdisə, lakin qadın başqa kişi ilə bir yataqda yaxalanmazdırsa, onda qadın Allaha and içməlidir və öz evinə qayıda bilər.

Maddə 132. Əgər şəxsin arvadı başqa kişi ilə əxlaqsızlıqda günahlandırılırsa, lakin o başqa kişi ilə (oynaşı) bir yataqda yaxalanırsa onda bu qadın ərinə görə (ərinin namusunu qorumadığına görə) çaya atılmalıdır.

Maddə 133. Əgər şəxs əsir götürülərsə, ancaq onun evində güzəran üçün hər şey varsa (onda) qadın (əsir düşənin arvadı) evdəki əmlakı qorumalı, onu başqasına verməməlidir (?). Əgər qadın evdəki əmlakı qorumayıb, başqasının evinə köçərsə (başqasına ərə gedərsə), (onda) bu qadın ifşa edilməli və o suya atılmalıdır.

Maddə 134. Əgər şəxs əsir götürülərsə və onun evində azuqə yoxdursa, onda onun arvadı başqasının evinə girə bilər, bu qadın günahkar deyil.

Maddə 135. Əgər şəxs əsir götürülərsə və onun evində azuqə yoxdursa və buna görə onun arvadı başqa evə daxil olub uşaq doğarsa, sonra isə onun əri öz yurduna qayıdarsa, onda bu qadın birinci ərinin yanına qayıtmalıdır. Uşaqlar öz atalarının dalınca gedir.

Maddə 136. Əgər şəxs öz yurdunu atıb qaçardısı və onun arvadı bundan sonra başqa evə daxil olarsa (onda) əgər bu adam qayıdıb öz arvadını tələb edərsə, (onda) o öz yurduna xor baxaraq qaçdığı üçün, qaçanın arvadı öz ərinin yanına qayıtmamalıdır.

Maddə 137. Əgər kimsə onun üçün uşaq doğmuş öz kəizini və ya ona uşaq vermiş naditumu (rahibə, naditum özü uşaq doğa bilməzdi. Naditum bu məqsədlə kəiz tapa bilərdi ki, bu kəiz uşaq doğsun və bu uşaq naditumun övladı da hesab edilməlidir) azad edə bilər. Kahinə (rahibə, naditum) bu kəizə cehizin yarısını verməlidir, həmçinin, kəizə tarlanın yarısı, bağ və əmlak verməlidir və qoy o uşaqlarını böyütsün, o, öz uşaqlarını böyütdükdən sonra, ona

varis kimi bütün mirasdan onun uşaqları üçün nəzərdə tutulanlardan pay ayrılmalıdır, sonra bu qadın (kəniz) onun xoşuna gələn kişiylə ələ gedə bilər.

Maddə 138. Əgər kimsə özünün ona uşaq doğmayan arvadını boşamaq istəyirsə, (onda) o qadının dəyərində (nikah pulu) gümüş, eləcə də, atasının evindən gətirdiyi cehizi tam halda ödəməlidir və sonra onu buraxa bilər.

Maddə 139. Əgər nikah pulu ödəmirsə, (onda) qadını buraxdığına görə, bir mina verməlidir.

Maddə 140. Əgər qadını buraxan müşkeniumdursa (onda) 1/3 mina verməlidir.

Maddə 141. Əgər onunla bir yaşayan ər-arvad, kişini tərk etmək fikrinə düşərsə və bədxərclik edərək, öz evini müflis və ərini rüsvay edərsə, onda o ifşa olunmalıdır və əgər onun əri onu atmağa qərar verərsə, onda onun əri başqa qadını arvad edə bilər, əvvəlki qadın isə öz ərinin evində kəniz (qul) kimi yaşamalıdır.

Maddə 142. Əgər arvad öz ərini görməyə gözü yoxdursa və ona deyirsə ki, “Mənə toxunma” (onda) məhəllədə arvadın işi araşdırılmalıdır, əgər o, namuslu və əxlaqlıdırsa, lakin onun əri arvadına xəyanət edir və onu alçaldır, onda bu qadın günahsızdır, arvad öz cehizini götürüb atası evinə qayıda bilər.

Maddə 143. Əgər arvad namussuzluq edib ərinə (xəyanət) edib pis yola gedirsə, öz evini dağıdırsa və əri rüsvay edirsə, onda bu qadın suya atılmalıdır.

Maddə 144. Əgər kimsə naditumu (rahibə, kahinə, monaşka) özünə arvad edərsə (adətən naditumlar ələ getmirlər, ona görə də, bu nikah deyil sadəcə olaraq hər hansı bir kişi üçün kəniz tapmaqla əlaqədar idi). Bu naditum əri üçün kəniz taparsa və ona bu kənizdən uşaq əldə etməyə icazə verərsə, (lakin) həmin adam kənizi məşuqə kimi saxlamaq istəyirsə, onda qadın buna icazə verməməlidir.

Maddə 145. Əgər kimsə naditumu özünə arvad edərsə və naditumun uşağı olmazdırsa, naditum kişiyə uşaq əldə etmək üçün kə-

niz almağa icazə verməlidir, (onda) bu adam kənizi evə gətirə bilər. Bu kəniz naditumla eyni tutula bilməz.

Maddə 146. Əgər kimsə naditumu özünə arvad edərsə. O öz ərinə kəniz verərsə və kəniz uşaq doğarsa, sonra isə kəniz uşaq doğduğuna görə naditumla (sahibəsi) özünü bərabər tutarsa, naditum kənizi gümüş pula sata bilməz. Naditum onun üzərinə qul damğası vura və digər kənizlərə qata bilər.

Maddə 147. Əgər o (kəniz) uşaq doğmazdırsa. Naditum onu gümüş pula sata bilər.

Maddə 148. Əgər kimsə özünə arvad alarsa, lakin onu cüzam xəstəliyi tutarsa, və o başqa qadınla evlənmək istəyirsə, (onda) evlənə bilər, (lakin) cüzam xəstəliyi tutmuş arvadını atmamalıdır, o bu evdə yaşamamalıdır, hansı ki, (bucvi) tikmişdir və o hələ ki, sağdır kişi onu təmin etməlidir.

Maddə 149. Əgər bu qadın (cüzam xəstəsi) öz ərinin evində yaşamağa razı deyildirsə, o (əri) arvadının cəhizlərini qaytarmalı, hansı ki, qadın atası evindən gətirmişdir və bundan sonra arvad evi tərk edə bilər.

Maddə 150. Əgər kimsə öz arvadına tarla, bağ, ev və ya digər əmlak hədiyyə verərsə və ona möhürlü sənəd verərsə, onda əri öləndən sonra onun uşaqları aralarından məhkəmə qaydasında heç nə tələb edə bilməz. Ona çox istədiyi oğluna özündən sonra nəşə verə bilər, qardaşına verə bilməz.

Maddə 151. Əgər qadın, hansı ki, ərə gedir və artıq ərinin evində yaşayır, ərini məcbur edir ki, ona sənəd versin ki, o ərə gələndə qədər ərinin üzərində borc faizi yoxdur və yaxud bu borc faizi varsa, buna görə kreditor (borc verən) qadını yaxalamayacaq (yəni kölə etməyəcək), əgər əksinə qadının ərə gələndə qədər üzərində borc faizi varsa, onda qadının da ərini kreditor borca görə yaxalaya bilməz.

Maddə 152. Əgər qadın ərə gedəndən sonra onların evində borc faizi yaranarsa (onda) onların hər ikisi (ər və arvad) kreditor qarşısında məsuliyyət daşıyırlar.

Maddə 153. Əgər qadın öz ərinə başqa kişiylə görə öldürəcəksə, (yəni, həmin kişiylə ələ getmək məqsədilə) onda bu qadın payaya keçirilməlidir.

Maddə 154. Əgər şəxs öz qızını tanıyarsa (onda) onu (atanı) yurdundan qovmaq lazımdır.

Maddə 155. Əgər kimsə öz oğlu üçün gəlin seçərdisə və onun oğlu həmin qızla tanış olardısı (yəni, qızla faktiki nikaha daxil olardısı) lakin sonra o (ata) qızı öz ağuşuna atardısı və onu bu vəziyyətdə tutardılarsa (onda) bu adamın əl-ayağı bağlanmalı və onu suya atmalıdırlar.

Maddə 156. Əgər kimsə öz oğlu üçün gəlin seçərdisə və onun oğlu hələ qızla tanış olmazdısı (nikaha daxil olmayıba) lakin o özü (ata) qızı ağuşuna atardısı, (onda) o qız üçün 2/1 mina gümüş ayırmalı və atasının evindən gətirdiyi bütün şeylərin (yəni cehizin) əvəzini verməli, sonra həmin qadını, ürəyi istəyən kişi özünə arvad edə bilər.

Maddə 157. Əgər kimsə öz atasının vəfatından sonra, öz anasını ağuşuna atardısı (onda) onların ikisi də yandırılmalıdır.

Maddə 158. Əgər kimsə atasının (ölümündən) sonra uşaq doğmuş öz analığının (ögey ana və ya dayəsi) ağuşunda tutulardısı, (onda) bu adam atasının evindən qovulmalı və mirasdan məhrum edilməlidir.

Maddə 159. Əgər kimsə öz qaynatasının evinə (nişan) toy sovqatı apararsa və ödənc (başpulu) verərsə və başqa qıza baxaraq öz qaynatasına deyir: “Mən sənin qızını özümə (arvad) etmirəm”, (onda) qızın atası ona gətirilən bütün şeyləri götürə bilər.

Maddə 160. Əgər kimsə qaynatasının evinə toy hədiyyəsi apararsa və ödənc (başpulu) verərsə və sonra qızın atası deyərsə, “Mən öz qızımı sənə vermirəm”, onda o, yəni qızın atası gətirilən hər şeyi ikiqat qaytarmalıdır.

Maddə 161. Əgər kimsə öz qaynatasının evinə nişan hədiyyəsi və başpulu verərsə, sonra onun dostu ona böhtan atarsa və qaynata qızın adaxlısına desə ki: “sən mənim qızımı alma”, (onda) qaynata evinə gətirilən şeyləri ikiqat qaytarmalıdır, oğlanın dostu həmin qızla evlənmə bilməz.

Maddə 162. Əgər kimsə özünə arvad alarsa və arvad ona uşaq doğarsa, sonra isə arvad dünyasını dəyişərsə, onda onun atası qızının cehizinə görə iddia irəli sürə bilməz, arvadın cehizi yalnız onun uşaqlarına məxsusdur.

Maddə 163. Əgər kimsə özünə arvad alarsa və arvad uşaq doğmazsa, sonra isə bu qadın vəfat edərsə onda əgər onun qaynatasının evinə gətirdiyi toy hədiyyəsi, başpulı qaynata tərəfindən geri qaytarılsa, onda qadının əri onun cehizinə iddia edə bilməz. Qadının cehizi yalnız ata evinə məxsusdur.

Maddə 164. Əgər qaynata (kürəkənin) başpulunu qaytarmasa (onda) o (kürəkən) onun (arvadının) cehizindən başpulunun miqdarı qədər çıxa bilər. Sonra o arvadın cehizinin atasının evinə qaytarmalıdır.

Maddə 165. Əgər kimsə sevimli varisinə sahə, bağ və ya ev bağışlayarsa və ona möhürlənmiş sənəd yazarsa onda ata vəfat edəndən sonra, qardaşlar əmlakı aralarında bölüşdürəndə, o, atasının hədiyyəsini götürməlidir və əlavə olaraq ata evinin varidatını öz aralarında bərabər bölüşdürməlidir.

Maddə 166. Əgər adam öz oğlanlarını evləndirərsə (lakin) kiçik oğluna arvad almazsa və bundan sonra atası vəfat edərsə qardaşlar ata evinin varidatını öz aralarında bölüşdürəndə subay kiçik qardaş üçün öz payına düşəndən əlavə arvad almaq üçün toy başlığına (bərabər) gümüş verilməlidir ki, qoy o da arvad alsın.

Maddə 167. Əgər kimsə özünə arvad alarsa və arvad ona uşaq doğarsa, sonra isə arvad vəfat edərsə və onun ölümündən sonra o özünə başqa arvad alarsa və bu arvad da uşaq doğarsa, ondan sonra ata vəfat edərsə uşaqlar analarına (yəni birinci arvadın və ikinci arvadın uşaqlarına) görə bölünməməlidirlər. Onlar öz analarının cehizini götürməli və ata evinin varidatını aralarında bərabər bölməlidirlər.

Maddə 168. Əgər kimsə öz oğlundan imtina edərsə və hakimə söyləyirsə ki, “mən öz oğlumu qovuram”, onda hakimlər onun işini araşdırmalıdırlar və əgər oğlu mirasdan məhrum etməyə kifayət edən ağır günah etməyibse, onda ata onu varislikdən məhrum edə bilməz.

Maddə 169. Əgər o atasına münasibətdə varislikdən məhrum etməyə kifayət edən ağır günah edibsə, birinci dəfə onlar (hakimlər) onu bağışlamalıdır. Əgər o ikinci dəfə ağır günah törədirsə, onda ata öz oğlunu varislikdən məhrum edə bilər.

Maddə 170. Əgər kiminsə arvadı ona uşaq doğarsa və onun kənizi də ona uşaq doğarsa və əgər ata sağ ikən kənizdən olan övladlarına deyərsə: “mənim övladlarım” və onları arvadından olan uşaqlarından ayırmazsa, onda ata vəfat edəndən sonra ata evinin varidatı arvadın uşaqları və kənizin uşaqları arasında bərabər bölüşdürülməlidir. Mirasın bölüşdürülməsində arvadın oğlu öz payını birinci seçməli və götürəlidir.

Maddə 171. Əgər ata sağikən kənizin doğduğu uşaqlara “mənim uşaqlarım” deməsə, onda ata vəfat etdikdən sonra ata evinin varidatını kənizin uşaqları, (qanuni) arvadından olan uşaqlarla bərabər bölüşdürə bilməz. Kəniz və onun uşaqları azadlığa buraxılmalıdır, kənizin uşaqlarının qula çevrilməsinə arvadın uşaqları iddia irəli sürə bilməzlər. Arvadı öz cehizini və ərinin sənədi vasitəsilə imzaladığı qulluq haqqını alacaq və öz ərinin evində yaşayaraq, ömrünün sonuna qədər onlardan istifadə edəcək, lakin onları gümüşə verə bilməz. Ondan sonra qalan hər şey onun uşaqlarına məxsusdur.

Maddə 172. Əgər ər öz arvadına nişan hədiyyəsi verməzdirsə, (onda) arvadın cehizini özü təşkil etməli və (arvadı) varis kimi ərinin varidatından öz payını almalıdır.

Əgər onun uşaqları (analarını) evdən qovmaq məqsədilə onu incidərlərsə, (onda) hakimlər onunun işinə baxıb uşaqlarını cəzalandırmalı və bu qadın öz ərinin evindən getməməlidir. Əgər bu qadın evdən getmək istəyirsə, (onda) ərinin ona verdiyi nişan hədiyyəsini uşaqları üçün saxlamalıdır, (lakin) atasının evindən gətirdiyi cehizi (əslində cehizi əri nişan hədiyyəsi əvəzi kimi arvadına vermişdir) götürə bilər və qadın öz istədiyi əri seçə bilərdi.

Maddə 173. Əgər bu qadın, hansı ki, yeni ərə gedir və növbəti ərindən onun üçün uşaq doğursa, sonra bu qadın vəfat edərsə, (onda)

onun cehizi əvvəlki və sonrakı ərindən olan uşaqları arasında bölüşdürülməlidir.

Maddə 174. Əgər bu qadın özünün növbəti (yeni əri) üçün uşaq doğmazdırsa, (onda) onun cehizini yalnız birinci ərindən olan uşaqlar bölüşdürə bilərlər.

Maddə 175. Əgər ya sarayın qulu, ya müşkenumun qulu kiminsə qızını (heç şübhəsiz ki, söhbət avilumun – tamhüquqlu insanın qızı barədədir. Biz birinci maddədə də “kimsə” dedikdə avilumun nəzərdə tutulduğunu bildirmişik) alarsa və qadın uşaq doğarsa, onda qulun ağası tamhüquqlu adamın qızına onun uşaqlarının köləyə verilməsi barədə iddia edə bilməz.

Maddə 176. Lakin əgər saray qulu və ya müşkenum qulu kiminsə qızını arvadlığa götürərsə və arvad, arvadlığa götürüləndə öz ata evinin cehiziylə saray qulunun və ya müşkenumun evinə gələrsə və bir yerdə yaşayandan sonra ev tikib və daşınan əmlak əldə edərsə, sonra ya saray qulu, ya müşkenumun qulu vəfat edərdisə, onda insan qızı öz cehizini geri almalıdır. Bir yerdə yaşadıkları müddətdə əri və özünün qazancını iki hissəyə bölməlidirlər və yarısını qulun ağası, yarısını isə insan qızı öz uşaqları üçün almalıdır. Digər tamhüquqlu adamın qızında cehiz olmazsa, onda əri ilə bir yerdə yaşadıkları müddətdə əri və özünün qazancı iki hissəyə bölünməlidir və yarısını qulun ağası, yarısını isə insan qızı öz uşaqlarına almalıdır.

Maddə 177. Əgər uşaqları azyaşlı olan dul qadın, ikinci ərinin evinə daxil olmaq istəyirsə, (onda) hakimin (qərarı) olmadan daxil ola bilməz. Nə vaxt ki, o ikinci (ərinin) evinə daxil olacaq, onda hakimlər onun birinci ərinin evinə dair işə baxmalıdırlar və əvvəlki ərinin evini, onun növbəti ərinə və bu qadına verməlidirlər və onları sənəd hazırlamağa məcbur etməlidirlər. Qoy onlar körpələri qoruyub böyütsünlər. Ev əşyalarını onlar gümüşə sata bilərlər. Dul qadının uşaqlarının əşyalarını alan alıcı öz gümüşünü (verdiyi) itirir və əşyaları onun sahiblərinə qaytarmalıdır.

Maddə 178. Əgər entum, naditum və ya zikrum (kahinələr, rahi-bələr) hansı ki, onlara atası cehiz verib və sənəd yazsaydı və sənəddə göstərsə ki, onun ölümündən sonra, mirasın haraya verilməsi və ya ona (sənədə) azad sərəncam hüququ verməzsə, onun qardaşları tarla və bağlar alar və onun payına düşən miqdara müvafiq olaraq taxıl, yağ və yun verir və bunula onu razı salırlar.

Əgər onun qardaşları ona düşən paya müvafiq taxıl, yağ və yun verməzdirlərsə, və onun ürəyincə (pay) ayırmazdırlarsa, o (kahinə) öz tarla payını əkinçiyə verə bilər və əkinçi onu təmin etməyə borcludur. O, ömrünün sonuna qədər atasının verdiyi tarla, bağ və digər şeylərdən istifadə edə bilər. Onları gümüşə vermək və onlar vasitəsilə digərlərinə ödəniş edə bilməz. Onun varis payı yalnız qardaşlarına məxsusdur.

Maddə 179. Əgər entuma, nadituma və ya zikruma atası cehiz verib möhürlü sənəd tərtib edərsə və vəfatından sonra da onun sərbəst sərəncam verməsini təsdiqləyən sənəd imzalayarsa, bundan sonra ata dünyasını dəyişərsə, onda o, atasından sonra qalanları hara istəsə verə bilər; onun qardaşları heç nəyə iddia qaldıra bilməzlər.

Maddə 180. Əgər ata ibadətlə məşğul olan (məbəddə rahiblik edən) naditum və ya zikrum rütbəsində olan qızlarına cehiz vermir-sə, (onda) belə ki, ata vəfat etdikdən sonra o (qızlar) öz əmlak payını almalıdır və ata evinin varisi kimi ata sağkən bu hüquqdan istifadə etməlidir. Oların (bacıların) vəfatından sonra (bu pay) ancaq onların qardaşlarına çatır (yəni məbəddə bu paya iddia edə bilməz).

Maddə 181. Əgər atanın naditum, kadiştum və ya zermaştum rütbəsində olan qızları özlərini Allaha ibadət etməyə həsr etsələr və ata onlara cehiz verməsə, ata vəfat etdikdən sonra, onlar əmlakdan öz miras paylarının cəmi 1/3 hissəni ala bilərlər və sağ ikən paydan istifadə edə bilərlər. Onların (bacıların) vəfatından sonra bu pay qardaşlara çatır.

Maddə 182. Babilistanın Allahı Marduk naditumuna – əgər ata cehiz vermir-sə (atanın qızı Mardukun kahinəsi – naditumu idi) və

möhürlü sənəd onun üçün tərtib etmərsə (onda) ata vəfat etdikdən sonra o (nadutum) qardaşlarla birlikdə 1/3 miras payı ala bilər, lakin ilki xidməti (yəni Allah Marduka xidmət) keçməkdə davam etməlidir. Allah Mardukun nadutumu özündən sonra (yəni vəfat etdikdən) miras payını öz arzusu ilə istədiyi yerə verə bilər.

Maddə 183. Əgər ata öz qızı şaqetuma (şaqetumu – kənizdən olan qız və yaxud kahinə kimi qəbul etmək lazımdır) cehiz verərdisə və bu barədə möhürlü sənəd tərtib edərdisə, ata vəfat etdikdən sonra o (şuqetum) varidatın bölüşdürülməsində iştirak edə bilər.

Maddə 184. Əgər ata öz qızı şuqetuma cehiz ayırmayırsə və həmçinin ərə verməyibsə (onda) ata vəfat edəndən sonra onun qardaşları (bacıları üçün) cehiz ayırmalı və onu ərə verməldirlər.

Maddə 185. Əgər kimsə atılmış körpə uşağı övladlığa götürərsə və onu böyüdərsə, onda həmin övladlığa götürülən məhkəmə vəsi-təsilə geri tələb edilə bilməz.

Maddə 186. Əgər kimsə uşağı övladlığa götürərsə və artıq o uşağı övladlığa götürübsə, o (oğulluğa götürülən) öz atası və anasını axtararsa, (onda) o himayəyə götürülən (doğma) atasının evinə qayıda bilər.

Maddə 187. (Övladlığa götürülən) saray qulluqçusunun oğlu və ya (övladlığa götürülmüş) zikrum oğlan, məhkəmə iddiasının obyekt-i ola bilməz.

Maddə 188. Əgər hər hansı bir sənətkar azyaşlıni tərbiyə etmə-yə götürərsə və öz sənətini ona öyrədərsə, onda o məhkəmə qayda-sında geri tələb oluna bilməz.

Maddə 189. Əgər o öz peşəsini ona öyrətməzsə, onda həmin şa-girdliyə götürülən öz atasının evinə qayıda bilər.

Maddə 190. Əgər kimsə övladlığa götürdüyü azyaşlı böyüdərsə, lakin onu öz uşağı hesab etməzdirsə, onda həmin tərbiyələndirilən öz doğma atasının evinə qayıda bilər.

Maddə 191. Əgər kimsə azyaşlı uşağı övladlığa götürərdisə və onun böyüdərdisə özünə ev tikib sonra isə öz doğma övladlarını ça-ğırardısa və tərbiyə etdiyi uşağı rədd edərdisə (onda) övladlığa götü-

rülmüş oğul boş əllə evi tərk etməməlidir. Atalıq hansı ki, uşağı tərbiyə etmişdir, daşınmaz əmlakından 1/3 ona vərəsə payı ayırmalıdır və sonra o gedə bilər, tarladan, bağdan və evdən (atalıq) ona (heç nə) verməməlidir.

Maddə 192. Əgər saray qulluqçusunun oğulluğu və ya zikrumun oğulluğu onu böyüdən atasına və ya anasına deyərsə: “sən mənim atam deyilsən” və ya “sən mənim anam deyilsən”, onda onun dili kəsilməlidir.

Maddə 193. Əgər saray qulluqçusunun oğulluğu və ya zikrumun oğulluğu öz atasının (doğma) evini tanıyarsa və atalığını görəndə gözü olmazsa, hansı ki, onu böyütmüşdür və analığında, hansı ki, onu böyütmüşdür və doğma atasının evinə dönərsə, (onda) onun gözləri çıxarılmalıdır.

Maddə 194. Əgər kimsə öz uşağını dayəyə verərsə, bu uşaq dayənin qucağında ölərdisə və dayə onun (vəfat edənin) atası və anasının razılığı olmadan başqa uşaq götürərdisə, (onda) o ifşa edilməli, belə ki, o (dayə) onun atası və anasının razılığı olmadan başqa uşaq götürüb və onun döşləri kəsilməlidir.

Maddə 195. Əgər oğul öz atasını döyərsə, onda onun barmaqları kəsilməlidir.

Maddə 196. Əgər kimsə başqasının oğlunun gözlərini çıxarsa (onda) onun da gözü çıxarılmalıdır.

Maddə 197. Əgər o insanın sümüyünü sındırırsa, onda onun sümüyü sındırılmalıdır.

Maddə 198. Əgər o (yəqin ki, avilum) müşkenumun gözünü çıxarsa və ya müşkenumun sümüyünü sındırırsa, onda o bir mina gülmüş ödəməlidir.

Maddə 199. Əgər o kiminsə qulunun gözünü çıxarsa və ya insanın sümüyünü sındırırsa (onda) o qulun (alınan) qiymətinin yarısını ödəməlidir.

Maddə 200. Əgər adam özünə bərabər olan adamın dişini burub çıxarırsa, onda onun da dişi vurulub çıxarılmalıdır.

Maddə 201. Əgər o müşkenumun dişini sındırarsa, onda o 1/3 mina gümüş ödəməlidir.

Maddə 202. Əgər o adam mövqeycə özündən yüksək olan təbəqənin (nümayəndəsinin) sifətinə vurarsa, onda ona (ya hakimlərin və ya xalq yığıncağının) toplantısında öküz dərisindən hazırlanmış qamçı ilə 60 zərbə vurulmalıdır.

Maddə 203. Əgər kiminsə oğlu, özünə bərabər kiminsə oğlunun sifətinə vurarsa, onda o, 1 mina gümüş ödəməlidir.

Maddə 204. Əgər müşkenum müşkenumun sifətindən vurarsa, onda o, 10 sikl gümüş ödəməlidir.

Maddə 205. Əgər kiminsə qulu, kiminsə oğlunun sifətindən vurarsa, onda onun qulağı kəsilməlidir.

Maddə 206. Əgər kimsə dava-dalaşda kiməsə vuraraq onu yaralayarsa, onda o insan and içməlidir: “Mən onu qəsdən vurmamışam”, eləcə də, həkimin haqqını ödəməlidir.

Maddə 207. Əgər o döyülməkdən ölərsə, onda döyən and içməlidir və 1/2 mina gümüş ödəməlidir.

Maddə 208. Əgər (ölən) müşkenumun oğludursa, (onda təqsirkar) 1/3 mina gümüş ödəməlidir.

Maddə 209. Əgər kiminsə qızı, kiminsə qızını vurarsa və o qız uşaq salarsa, onda o, uşağa görə 10 sikl gümüş ödəməlidir.

Maddə 210. Əgər həmin (hamilə) qız ölərsə, (onda) onun da qızı öldürülməlidir.

Maddə 211. Əgər o döyməklə müşkenumun qızını uşaq salmasına səbəb olarsa onda 5 sikl gümüş ödəməlidir.

Maddə 212. Əgər bu qadın ölərsə, onda o, 1/2 mina gümüş ödəməlidir.

Maddə 213. Əgər o kiminsə kənizini vurarsa və o uşaq salarsa, onda o, 2 sikl gümüş ödəməlidir.

Maddə 214. Əgər bu kəniz ölərsə, onda o 1/3 mina gümüş ödəməlidir.

Maddə 215. Əgər həkim tuncdan hazırlanmış bıçaqla insanda ağır əməliyyat apararsa və bu insanın həyatını xilas edərsə və ya tunc alətlə (bıçaqla) insanın gözündən titəni çıxararsa, və insanın gözünü sağaldarsa, onda o, 10 sikl gümüş almalıdır.

Maddə 216. Əgər (bu) müşkenumun oğludursa, (onda həkim) 5 sikl gümüş almalıdır.

Maddə 217. Əgər (xəstə) kiminsə quludursa, (onda) onun sahibi həkimə 2 sikl gümüş verməlidir.

Maddə 218. Əgər həkim tunc bıçaqla insanın üzərində əməliyyat edərək onu öldürürsə, və ya tunc alətlə (bıçaqla) insanın gözündən titəni çıxararkən insanın gözünü kor edərsə, onda onun barmaqları kəsilməlidir.

Maddə 219. Əgər həkim tunc bıçaqla müşkenumun qulunu əməliyyat edirsə və o ölərsə, (onda) o (həkim) qulun əvəzinə qul verməlidir.

Maddə 220. Əgər o tunc bıçaqla qulun gözündən titəni götürərkən qulun gözünü çıxararsa, onda o qulun (alış) qiymətinin yarısını ödəməlidir.

Maddə 221. Əgər həkim insanın sınmış sümüyünü bitişdirərsə və ya ağrıyan oynaqları sağaldarsa, onda xəstə həkimə 5 sikl gümüş ödəməlidir.

Maddə 222. Əgər (bu) müşkenumun oğludursa, (onda) o 2 sikl gümüş verməlidir.

Maddə 223. Əgər xəstə quldursa, (onda) qulun ağası həkimə 2 sikl gümüş verməlidir.

Maddə 224. Əgər baytar həkim uzunqulaq və ya öküzü ağır xəstəlikdən müalicə edərək sağaldırsa, (onda) öküzün və ya uzunqulağın sahibi baytara $1/6$ sikl ödəməlidir.

Maddə 225. Əgər o (baytar) öküz və ya uzunqulağı müalicə edərkən heyvanları öldürərdisə (onda) o öküzün və ya uzunqulağın sahibinə $1/4$ (alış) qiymətini verməlidir.

Maddə 226. Əgər dəllək (ağanın) icazəsi olmadan qulun nişanəsini yox edərsə, onda bu dəlləyin barmaqları kəsilməlidir.

Maddə 227. Əgər insan dəlləyi aldadarsa və o, qulun qul nişanəsini (damğasını) yox edərsə, onda bu insan öldürülməli və darvazasının girişində basdırılmalıdır, dəllək and içməlidir, “mən bilərəkdən etmədim” və onda o bəraət almış olur.

Maddə 228. Əgər bənna adama ev tikirsə və tamamlayırsa, onda o bənnaçıya hər sara (35 m – bərabər olan sahə ölçü vahidi) görə iki sikl bağışlamalıdır.

Maddə 229. Əgər inşaatçı (bənna) kiməsə ev tikərsə və öz işi ni keyfiyyətsiz görərsə, belə ki, tikdiyi ev uçub ev sahibini öldürərsə, onda bu bənna öldürülməlidir.

Maddə 230. Əgər ev sahibinin oğlu ölərsə, onda bu bənnanın oğlu öldürülməlidir (obyektiv məsuliyyətdəşimə).

Maddə 231. Əgər ev sahibinin qulu ölərsə, onda ev sahibinin qulunun əvəzinə qul verməlidir.

Maddə 232. Əgər ev sahibinin varidatı məhv olarsa, onda o, hamısını ödəməlidir, çünki o evi dayanaqlı tikməyib. Ev uçubsa, uçmuş evi öz hesabna tikməlidir.

Maddə 233. Əgər bənna tikdiyi evin divarlarını möhkəmləndirmərsə və divarlar uçarsa (onda) bu bənna divarları öz vəsaiti hesabına möhkəmləndirməyə (yəni, yenidən tikməyə) borcludur.

Maddə 234. Əgər tərsanəçi kiməsə tutumu 60 qur olan gəmi hazırlayırsa, (onda) o ona 2 sikl gümüş hədiyyə etməlidir.

Maddə 235. Əgər tərsanəçi kiminsə quraşdırdığı gəmini davamlı hazırlamayırsa və bu gəmi çatlayarsa və həmin il onda başqa qüsurlar yaranır o suya batarsa, (onda) tərsanəçi öz vəsaiti hesabına gəmini sökməli və gəmi sahibinə yeni daha davamlı gəmi quraşdırmalıdır.

Maddə 236. Əgər kimsə öz gəmisini avarçəkənə kirayə verərsə, avarçəkən başsoyuqluq edərsə (onda) avarçəkən gəmi sahibinə gəminin əvəzini qaytarmalıdır.

Maddə 237. Əgər kimsə avarçəkən və gəmi kirayə edərsə, gəmiyə buğda, un, bitki yağı, xurma və ya başqa yüklər yüklərsə, gə-

miçi ehtiyatsızlıq edərək gəmini batırsa və ya olanları məhv edərsə, onda gəmiçi batırdığı gəmini və məhv etdiyi hər şeyi qaytarmalıdır.

Maddə 238. Əgər gəmiçi kiminsə gəmisini batırsa, lakin sonra onu (sudan) qaldırırdısa (onda) o onun (alış) qiymətinin yarısını ödəməlidir.

Maddə 239. Əgər kimsə avarçəkən kirayə edərsə (onda) o il ərzində 6 qur avarçəkənə ödəməlidir.

Maddə 240. Əgər avarlı gəmi yelkənli gəmiyə çırpılsa və onu batırsa (onda) batan gəmi sahibinin Allah qarşısında and içərək göstərsə ki, onun gəmisində malı batıb, (onda) yelkənli gəmini batıran avarlı gəmi sahibi onun gəmisini verməli və batan malları qaytarmalıdır.

Maddə 241. Əgər kimsə (özbaşına, icazəsiz) öküzü girov (?) götürərsə (yəni, tarlada işlətmək üçün), (onda) o, 1/3 mina gümüş ayırmalıdır.

Maddə 242. Əgər kimsə bir müddətinə (heyvana) kirayə edərsə, (onda) iş heyvanı üçün kirayə haqqı 4 qur taxıldır.

Maddə 243. Qoşquda qabaqda gedən heyvanın illik kirayə haqqı 3 qurdur və sahibinə ödənilməlidir.

Maddə 244. Əgər kimsə öküz və ya ulaq kirayə edərsə, şir onu çöllükdə parçalayarsa, onda ziyan onun sahibinin boynunda qalır.

Maddə 245. Əgər kimsə öküzü kirayə edərsə və ehtiyatsızlıqdan və ya döyməkdən onu öldürərsə, onda (kirayəçi) öküzün sahibinə öküzün əvəzinə öküz verməlidir.

Maddə 246. Əgər kimsə öküz kirayə edərsə və onun ayağını sındırırsa və boyun damarları qırılsa (onda) o öküzün sahibinə öküz ödəməlidir.

Maddə 247. Əgər kimsə öküz kirayə edərsə və onun gözünü çıxarsa, (onda) o öküzün sahibinə onun (alış) qiymətinin yarısını gümüş pulla ödəməlidir.

Maddə 248. Əgər kimsə öküz kirayə edərsə və onun buynuzunu sındırırsa, quyruğunu kəsərsə və ya onun başını zədələyərsə (?) (onda) o öküzün qiymətini 1/5 gümüş pulla ödəməlidir.

Maddə 249. Əgər kimsə öküz kirayə edərsə və Allahın qəzəbi keçən öküzün canı çıxarsa (onda) öküzü kirayə edən adına Allah qarşısında and içməli və məsuliyyətdən azad olmalıdır.

Maddə 250. Əgər öküz küçədə gedərkən insanı buynuzlayıb öldürərsə, onda bu, iddia üçün əsas deyil.

Maddə 251. Əgər kiminsə öküzü vurağandırısa və qonşuları bu barədə ona xəbərdarlıq edirdilərsə, o, isə öküzə buynuzdaşı keçirmir və öküzünü bağlamırısa və öküz kiminsə oğlunu buynuzlayıb öldürərsə (onda) o, 1/2 mina gümüş ödəməlidir.

Maddə 252. Əgər ölən kiminsə quludursa, onda o, 1/3 mina gümüş verməlidir.

Maddə 253. Əgər kimsə öz tarlasını becərmək üçün kimsə kirayə edərsə ona toxum etibar edərsə, ona iş heyvanı verərsə və müqavilə ilə torpağı şumlamağı tapşırırsa və əgər bu adam toxum və yem oğurlayarsa, və onlar onun əlində tutulursa, (onda) onun barmaqları kəsilməlidir.

Maddə 254. Əgər o toxum götürərsə (?) və heyvanlarını işlədib yorarsa, (onda) o dəymiş ziyanı ödəməlidir.

Maddə 255. Əgər o kiminsə heyvanlarını kirayəyə verərsə və ya toxum oğurlayarsa və tarlada heç nə becərməzsə, onda bu insan işə olunmalıdır və o biçin vaxtı hər bir bur (əkin sahəsi) üçün 60 qur taxıl verməlidir.

Maddə 256. Əgər o dəymiş ziyanı ödəmək iqtidarında deyildirsə, (onda) o, mal-qaranın ayaqları altında tikə-tikə olmalıdır.

Maddə 257. Əgər kimsə əkinçi kirayə edərsə, (onda) o ona bir ilə 8 qur taxıl ödəməlidir.

Maddə 259. Əgər kimsə becərilən sahədəki kotanı oğurlayarsa, (onda) o kotan sahibinə 5 sikl gümüş ödəməlidir.

Maddə 260. Əgər kimsə xış və ya malanı oğurlayarsa, (onda) o 3 sikl gümüş ödəməlidir.

Maddə 261. Əgər kimsə iribuynuzlu və xırdabuynuzlu mal-qaranı otarmaq üçün muzdlu çoban tutarsa, (onda) o, ona bir il üçün 8 qur taxıl verməlidir.

Maddə 262. Əgər kimsə öküz və ya qoyunlar üçün (...) qalan hissə pozulub.

Maddə 263. Əgər o (çoban) ona verilmiş öküz və ya qoyunları itirədisə, (onda) o, öküzün sahibinə öküz, qoyunların sahibinə isə qoyunlar verməlidir.

Maddə 264. Əgər (çoban) hansı ki, ona otarmaq üçün iribuynuzlu mal-qara və qoyunlar verilmişdir. Özünün muzdlu əməyinin alırsa və bu onun ürəyindəndirsə, lakin o, iribuynuzlu mal-qaranın sayını azaldarsa, həmçinin, qoyunların sayını və bala doğumun sayını azaldarsa, (onda) o, müqaviləyə müvafiq olaraq, heyvanların balalarının sayını və gəliri artırmalıdır.

Maddə 265. Əgər iribuynuzlu və xırdabuynuzlu heyvanları otarmaq etibar edilmiş çoban əliəyrilik edərsə, damğanı dəyişərsə və gümüş pula heyvan verərsə, (onda) o, ifşa olunmalıdır və o oğurladığı xırdabuynuzlu və iribuynuzlu heyvanın yerinə onun sahibinə 10 qat artıq ödəməlidir.

Maddə 266. Əgər tövlədəki (heyvanlara) Allahın nəzəri dəyirsə (yəni, mal-qara dabaq və s. xəstəlikdən kütləvi qırılsasa) və ya şir heyvanları parçalayarsa, onda çoban Allah qarşısında and içməklə özünü saf edə bilər, tövlə sahibi isə tövlədəki mal-qaranın itkisinə görə onu bağışlaya bilər.

Maddə 267. Əgər çoban başısoyuluq edərsə və tövlədəki heyvanları qotur xəstəliyi tutarsa, (onda) tövlədəki iribuynuzlu mal-qaranın və qoyunların hesabı əvəzini bərpa etməli, onları sahibinə qaytarmalıdır.

Maddə 268. Əgər kimsə taxıl döymək üçün öküz kirayə edərsə (onda) onun muzdlu kirayə haqqı bir ka taxıldır.

Maddə 269. Əgər o taxıl döymək üçün ulaq tutarsa (onda) onun müzdlü kirayə haqqı 10 ka taxıldır.

Maddə 270. Əgər o taxıl döymək üçün toğlu tutarsa (onda) onun muzdlu kirayə haqqı 1 ka taxıldır.

Maddə 271. Əgər kimsə öküz, araba və onun çarvadarını kirayə edərsə, (onda) o bir gün üçün 180 ka taxıl ödəməlidir.

Maddə 272. Əgər kimsə yalnız araba kirayə edərsə, (onda) o bir gün üçün 40 ka taxıl ödəməlidir.

Maddə 273. Əgər kimsə muzdur kirayə edərsə, onda o ilin əvvəlindən 5-ci aya qədər hər gün ona 6 şəum gümüş ödəməlidir. Altıncı aydan ilin sonuna qədər hər günə o, 5 şəum gümüş ödəməlidir.

Maddə 274. Əgər kimsə sənətkarı kirayə götürərsə onda... yer-qazanın qiyməti 5 (şəum) gümüş;

dərzinin qiyməti: (... şəum) gümüş;

daşkəsənin qiyməti: (...şəum) gümüş;

dəmirçinin qiyməti: (...şəum) gümüş;

xarratın qiyməti: (...şəum) gümüş;

dabbaqçının qiyməti: (...şəum) gümüş;

dülgərin qiyməti: (...şəum) gümüş;

bənnanın qiyməti: (...şəum) gümüş;

ödəniş gündəlik olmalıdır.

Maddə 275. Əgər kimsə yelkənli (gəmi) kirayə edərsə (onda) onun kirayə haqqı bir gün üçün 3 şəum gümüşdür.

Maddə 276. Əgər (kimsə) avarlı (gəmi) kirayə edərsə (onda) o bir gün üçün kirayə haqqı 2,5 şəum gümüş ödəməlidir.

Maddə 277. Əgər kimsə (tutumu) 60 qur olan gəmi kirayə edərsə, (onda) o bir gün üçün kirayə haqqı 1/6 sikl gümüş ödəməlidir.

Maddə 278. Əgər kimsə qul və ya kəniz alarsa və bir ay keçməmiş onu epilepsiya tutarsa (onda) alıcı onu satıcıya qaytara bilər və həmin alıcı verdiyi gümüşü geri alır.

Maddə 279. Əgər kimsə qul və kəniz alarsa və ya onlar barəsində alıcının hər hansı bir iddiası olarsa, onda satıcı iddiaya cavab verməlidir.

Maddə 280. Əgər kimsə başqa ölkədən (başqa adamdan) qul və ya kəniz alarsa və onlar öz ölkələrinə gəldikdə qulun və ya kənin sahibi onları tanıyarsa, (onda) əgər bu qul və ya kəniz (bu) ölkənin övladlarıdırsa, onlara əvəzsiz azadlıq verilməlidir.

Maddə 281. Əgər (onlar) başqa ölkənin övladlarıdırsa, (onda) alıcı Allah qarşısında and içərək nə qədər gümüş verdiyini söyləməli, qulun və ya kənin sahibi isə tamakar üçün gümüş ayırmalı və öz qulu və ya kənizini ala bilər.

Maddə 282. Əgər qul öz ağasına deyərsə: “Sən mənim ağam deyilsən”, onda həmin adam öz qulunu yalan danışmaqda ifşa etməli və sonra onun qulağını kəsə bilər.

QƏDİM HİNDİSTAN MANU QANUNLARI – MAHABA DHARMA-ŞASTRA

(Dharma – dini mənəvi qaydala; şastra – hüquqi göstərişlər və qadağanları müəyyən edən qanun).

Manu qanunları brahman məktəblərinin bir tərəfindən e.ə.II əsrdən b.e.II əsrinə qədər olan dövrlər arasında hazırlanmışdı. Manu-nu qanunları klassik sanskrit dilində ritmik beytlər – himnlərdə ifadə edilir. Manu qanunlarını mənbələri təqribən e.ə.II minillikdən başlayaraq tərtib edilən Vedlər olmuşdur.

Ved-lər dörd hissədən – Riqved, Samaved, Yacurved və Atharva-vedlərdən ibarətdir. Bunlardan ən qədimi Riqveda (“himnləribilmə”) adlanır.

Manu qanunları (“Manu smṛiti”) 12 fəsildən 2685 himn-maddədən ibarətdir. Hüquq normaları əsasən VIII və IX fəsillərdə toplanmışdır. Manu qanunlarında əhəlinin silki quruluşu, məşğuliyyəti, ailə başçısının hüquq və vəzifələri, vərəsəlik hüququ, dövlət idarəçiliyi, dövlət başçısının siyasəti və s. haqqında məlumat verilmişdir.

Manu qanunlarının ixtisarla verilmiş maddələri:

I Fəsil

1. “Dahi müdriklər oturaraq öz aləminə dalmış Manuya (hind-ari-lərin mifik hərbi başçısı ehtimal edilir) ehtiram edərək belə bir sözlə müraciət edirlər.

2. İlahi, mərhəmət göstər, müqəddəs kitablarda göstərilən hər bir varnanın (silk) daxili quruluş qaydasını bizə elan et...

4. O, hansı ki, onun hakimiyyəti hüdudsuzdur, ondan soruşan müdriklərə eyni ehtiram göstərərək cavab verdi: “Dinləyin!”.

5. Bu (dünya) qaranlıq, görünməz, qeyri-müəyyən, anlaşılmaz oldu-ğu üçün yararsız, tanınmaz və necə ki, dərin yuxuya getmiş kimi idi.

6. Onda ilahi özü yaradan ... qarşısıalınmaz qüvvə kimi gələrək qaranlığı (şəri) qovdu.

21. Əvvəlcə o, bütün (yaranmış varlıqları), vedlərə müvafiq olaraq onların adlarını, fəaliyyət növlərini və həyat tərzini müəyyən etdi.

31. Dünyanın rifahı, üçün o, (Prus – ilahi bədən və ruh) öz dilindən, əllərindən, baldırlarından və ayadlarından (müvafiq olaraq) brahman, kşatri, vayşi və sudur yaratdı.

32. Öz bədənini hissələrə bölən Həqq-Təala yarısını kişi və yarısını qadın yaratdı.

87. Bu kainatı saxlamaq üçün o, onun dilindən, əllərindən, baldırlarından və ayaqlarından yarananları xüsusi (öhdəçilik) və məşğuliyyətlərini müəyyən etdi.

88. Brahmanları o, (vedləri) öyrənmək və öyrətmək, özü üçün və başqaları üçün ianə vermək, mərhəmət göstərmək və ehtiram edilməsi üçün təyin etdi.

89. Kşatrilərə o, xalqı qorumaq, qayğı göstərmək, ianə vermək, vedləri öyrənmək, dünyanın əyləncələrindən çəkinməyi buyurdu.

90. Vayşiyə mal-qara saxlamaq, ianə vermək, Vedləri öyrənmək, ticarət etmək, borc pul vermək və torpağı becərməyi buyurdu.

91. Yer üzünün hakimi, yalnız şuduralara məşğuliyyət kimi bu üç varnaya xidmət etməyi buyurdu.

99. Dünyaya gələn brahman yer üzündə ali mövqə tutaraq, bütün yaradılanların sahibi kimi, Qanunlar xəzinəsini qoruyur.

II Fəsil

1. Müqəddəs qanunları (vedləri) bilin, hansı ki, insanlar bu qanunlar əsasında (yaşayır) vedləri öyrənənlərin qəlbində xeyirxahlıq kök salır, nifrət və ehtiras həmişə yox olur;

2. Müstəsna olaraq bəxşislə mükafatlandırılmaqda meyl etmək arzuolunmazdır. Lakin bu dünyada bu arzudan uzaq olmaq qeyri-müm-

küdü. Məhz vedlərin öyrənilməsi və vedlərin göstərişini icra etmək (bu) arzusun əsasıdır.

12. Vedlər, müqəddəs göstərişlər, ...müqəddəs qanunların dörd əsas mənbəyini etiraf edirlər.

31. Brahman adının birinci yarısı nəciblik, kşatrinin – qüdrətli, vayşinin – sərvət, şudranın adı isə nifrət adlanır.

32. Brahman adının ikinci yarısı xoşbəxtlik ifadə edən kəlamlar, kşatrinin – müdafiə olunmaq ifadəsi, vayşinin – xeyirxahlıq və şudranın – xidmət etmək adlanır.

155. Brahmanlar arasında üstünlük (müqəddəs) bilikləri, kşatirlər arasında şücaəti, vayşilər arasında taxılın bolluğu (və başqa əmlak), şudralar arasında yalnız yaşı ilə müəyyən edilir.

III Fəsil

12. İki dəfə doğulan üçün (brahman üçün) birinci nikaha daxil olma öz varna üzvündən olması ilə məsləhətdir. Yeni (ikinci və s.) nikaha daxil olanlarda isə qadınlar üçün özündən yuxarı varnanın üzvündən seçilməsi məsləhətdir.

13. Şudra üçün şudra qadın seçilməsi müəyyən edilir, vayşi üçün şudra qadın və öz varnasından olan qadın, kşatri isə özündən aşağı iki varna üzvündən olan qadın və öz varnasından olan qadın, brahman isə özündən əvvəlki üç varna və öz varnasından olan qadını seçə bilər.

15. İki dəfə doğulan, hansı ki, öz ağılsızlığından şudra qadınla evlənməsinə baxmayaraq, onun uşaqları (şudra qadından olan uşaqlar) və ailəsi şudra silkinə aid edilmir.

51. Heç bir dindar ata öz qızını ərə verərkən nişan üçün ən cüzi belə (baş pulu) almamalıdır və yaxud öz simicliyindən pul alırsa, (onda) o, öz nəslini satmış hesab olunur.

55. (Ərə gedən) arvad (ərinin) atasının, qardaşlarının (qaynatanın qardaşlarına) özünün və qayınlarının ömrlərinə təbə olmalı və onların hörmətini saxlamalıdır.

56. Haradakı qadınlara ehtiram edilir, onda Allahlar razı qalır, ancaq harada ki, onlara hörmət edilmir, heç bir müqəddəs mərasim xeyir gətirmir.

57. Dərdlə yaşayan qadının məxsus olduğu ailə tezliklə məhv olacaq. Dərdsiz yaşayan qadının məxsus olduğu ailədə, xoşbəxtlik həmişə davam edəcəkdir.

60. O ailədə ki, ər öz arvadından razıdır və əksinə, arvad öz ərindən razıdır, xoşbəxtlik həmişə davam edəcəkdir.

IV Fəsil

2. Brahman yaşayışı üçün vəsait əldə etməlidir, lakin bu zaman başqasına zərər vurmamalı və yaxud çox cüzi zərər vurmalıdır.

18. O, (yer üzüdə) elə etməlidir ki, onun paltarı, nitqi və fikirləri onun yaşına, məşğuliyyətinə, əmlak vəziyyətinə, müqəddəs biliklərinə və ailəsinə müvafiq olsun.

138. O (brahman) doğru danışmalı, lətifətli danışmalı, o, xoşagəlməz həqiqəti danışmamalı və xoşagələn yalanı danışmamalıdır. Budur əbədi qanun (Dhamma).

139. Nə yaxşıdır, ona yaxşı deməlidir və ya yalnız “yaxşı” deməlidir. O, faydasız düşmənçilik və ya mübahisəyə girməməlidir.

141. O, kiminsə bədən üzvlərində çatışmamazlıq vardır, onları pərt etməməlidir...bilikdən məhrum olanları, qocaları, gözəllikdən və yaxud əmlakdan məhrum olanları, aşağı silkdən (kastadan) olanları da həmçinin.

164. O, qəzəblənib başqa adama dəyənək qaldırmamalıdır, öz oğlu və şagirdindən başqa hər hansı bir adamı vurmamalıdır, axırncı iki nəfəri o, səhvləri düzəltmək üçün döyə bilər.

172. Bu dünyada baş verən qanunsuzluq heç də dərhal öz nəticəsini vermir...Lakin tədricən artır. O, (brahman) onun köklərini kim tərəfindən edilməsindən asılı olmayaraq kəsir.

173. Əgər (cəza) cinayətkarın özünə verilmirsə, onda onun oğullarına verilir, əgər oğullarına verilmirsə, onda onun nəvələrinə verilir. Lakin qanunsuzluq edən hər bir kəsin əməli nəticəsiz (cəzası) qalmır.

174. Qanunsuzluqdan bir müddət o yararlanır, müxtəlif rifaha çatır, öz düşmənləri üzərində üstünlük əldə edir. Lakin (son olaraq) o özünün bütün (şaxələri) və kökləri ilə məhv olur.

175. O həqiqətin müəyyən edilməsindən həzz almalıdır, müqəddəs qanunlara əməl edilməsində də, davranışında da, təmizlikdə də arilərə layiq olmalıdır; o, öz şagirdlərini, müqəddəs qanunlara əməl etməyə çağırmalıdır. O öz nəfsini, öz əllərini və öz qarnını cilovlamalıdır.

176. O sərvət toplamaqdan və öz tələbatını ödəməkdən uzaq olmalıdır. Əgər o, müqəddəs qanunlarla razı deyildirsə və hətta qanunu işlərlə belə, çünki onlar gələcəkdə bədbəxtlik gətirə bilər və ya insanlara zərər vura bilər.

240. Hər bir yaradılan tək yaranır və tək də ölür. Biri öz xeyirxahlığına görə (mükafatlandırılır), digəri günahlarına görə cəzalandırılır.

256. Bütün əşyalar sözlə müəyyən edilir, söz onun əsasıdır və onlar sözlərdən yaranır, hər kim sözə ehtinasız yanaşırsa, o, hamısına etinasızdır.

258. O daim, onun ürəyi üçün faydalı olan tənhalıq haqqında fikirləşməlidir və yaxud kim tənhalıq haqqında fikirləşirsə, yüksək xeyirxahlığa çatır.

260. Ved təlimini bilən brahman, özünü elə apara bilir ki, bu davranışla öz günahlarını gündəlik yox edir, dünyada brahmanın tərifini göylərə qaldırır.

VII Fəsil

1. Mən sizə çarın (raçın) vəzifələrini izah edəcəm və göstərəcəm ki, çar necə özünü aparmalıdır, o necə yaradılıb və o necə yüksək müvəffəqiyyətə çata bilər.

2. Vedlərin qanun, göstərişlərinə müvafiq olaraq kşatri bütün bu dünyanı lazımi səviyyədə qorumalıdır.

14. Çar (kşatri) üçün Yaradan (Allah) öz oğlunu baş verənlərin müdafiəsini, qanunları həyata keçirəni – cəzanı yaradır. Hansı ki, Brahmanın mədhindən yaranıb.

15. Onun qorxusundan verilən bütün göstərişləri bütün yaradılanlar, hərəkətli və hərəkətsizlər sözsüz əməl etməlidir və onun icra edilməsindən yayına bilməzlər.

19. Əgər cəza lazımi səviyyədə verilərsə və sonra (lazımi səviyyədə) dərk edilərsə, o xalqı xoşbəxt edir. Lakin düşünülməmiş cəza – o hamısını, məyus edir.

20. Əgər çar cəzaya layiq olanlara dərhal cəza təyin etmərsə, onda güclülər gücsüzləri şişdə olan balıq kimi yeyər.

35. Çar varnanın müdafiəçisi olmalıdır...Hansı ki, onların vəziyyətinə müvafiq olaraq müxtəlif öhdəlikləri yerinə yetirirlər.

58. Çar ən mühüm işlər barəsində ...çar idarəçiliyinə dair, brahman alimlərlə məsləhətləşməlidir.

59.Onlarla birlikdə öz qəti qərarını verən (çar) işləri icra etməlidir.

88. Döyüşdə cəsurluq, xalqı müdafiə, brahmana ehtiram – çarın xoşbəxtliyə çatması üçün ən yaxşı vasitədir.

115. O (çar) hər bir kənd üçün ağsaqqal, hər on kənd üçün onbaşı, 20 kənd üçün ağsaqqal, 100 (kənd) üçün yüzbaşı, min (kənd) üçün minbaşı təyin etməlidir.

121. Və hər bir şəhərdə o şəhər işləri üzrə rəisi təyin etməlidir.

124. Çar o məmurların əmlakını müsadirə edib, özlərini isə sürgün etməlidir ki, onlar şikayətçilərindən pul (rüşvət) alırlar.

140. Hər bir işi diqqətlə araşdıran çar, çox ciddi olmalı və eyni zamanda, mərhəmətli olmalı və belə ki, ciddi və mərhəmətli çar hamı tərəfindən ehtiramla qarşılanır.

VIII Fəsil

1. Məhkəmə işinə baxmaq istəyən çar xüsusi geyimdə brahman və təcrübəli müşavirlərlə məhkəməyə gəlməlidir.

2. O, oturaraq və ya ayaq üstə, əlini yuxarı qaldırdığı vəziyyətdə, yaraşıqlı və ciddi görkəmdə çəkişən tərəflərin işlərini araşdırmalıdır.

3. Hər gün (o) bir-birinin ardınca 18 növ üzrə yerli adət və müqəddəs qanunlar əsasında işləri araşdırır.

4. Bu növlərdən birincisi borcun ödənilməsi; 2) girov və mərc; 3) özgə əmlakını satmaq; 4) yoldaşlar, şəriklər arasında mübahisələrə baxmaq; 5) bağışlama (hədiyyəetmə).

5. 6) İmtiyazı ödəməmək; 7) müqaviləni; 8) alqı və satqının ləğv edilməsi; 9) (mal-qara) sahibləri və (çobanlar) qulluqçular arasında mübahisələri

6. 10) Sərhədlərə (mərzlər) dair mübahisələr, 11) hərəkəti ilə təhqir etmək; 12) böhtan; 13) oğurluq; 14) quldurluq və zorakılıq; 15) zinakarlıq.

7. 16) Ər və arvadın vəzifələri; 17) mirasın bölünməsi; 18) ehtiraslı oyunlar (qumarbazlıq) və mərc mübahisələri. Beləliklə, dünyəvi məhkəmə qaydasında baxılan 18 mübahisə işləri bunlardan ibarətdir.

9. Əgər çar şəxsən işi araşdırmırsa, onda o işə baxmaq üçün bilikli brahman təyin etməlidir;

10. O isə üç nəfər köməkçi ilə ali məhkəməyə gələrək, çar tərəfindən həvalə edilmiş bütün işə baxmalıdır.

13. Və ya kimsə məhkəməyə gəlməyir və yaxud düzünü demək lazımdır, kimsə heç nə danışmayıb və ya yalan danışır, günaha batır.

14. Harada ki, qanun qanunsuzluqdan məhv olur, həqiqət-yalandan, özü də hakimlərin gözü qarşısında, onda onlar da məhv olur.

15. “Qanun korlanır, nə vaxt ki, onu pozurlar; qanun qoruyur, nə vaxt ki, ona əməl edilir. Ona görə də, qanunu pozmaq olmaz. Çünki, pozulmuş qanun bizi cəzalandıra bilər”.

17. İnsanları hətta ölümdən sonra da müşayiət edən yeganə dost ədalət mühakiməsidir; və ya qalan hamısı bədənə birlikdə ölür.

18. Ədalətsiz hökmün günahlarının 1/4 müqəssirin üzərinə, 1/4 yalandan şahidlik edənə, 1/4 bütün hakimlər tərkibinə, 1/4 çarın payına düşür.

19. Lakin məhkum edilən layiqli məhkum edilsə, çar günahsızdır, hakimlər günahdan azaddırlar, günah (cinayəti) edənin üzərinə düşür.

27. Çar hər bir azyaşlının (yetkinlik yaşı 16 yaşıdır) mirasa sahiblik hüququnu qoruyub saxlamalıdır, hələ ki, o azyaşlılıqdan çıxmayıb.

28. Belə himayədarlıq uşaqsız (sonsuz) qadınlar, ailəsini itirmişlər, dul qadınlar, ərinə vəfalı olanlar və xəstələr üçün də müəyyən edilir.

29. Ədalətli çar bu qadınların sağlığında onların mülkiyyətini mənimləməyə çalışan qohumları oğrular kimi cəzalandırmalıdır.

30. Çar 3 il ərzində sahibi gizlənmiş əmlakı saxlaya bilər; 3 il ərzində sahibi, bu müddət keçdikdən sonra çar əmlakı götürə bilər.

34. İtirilmiş və daha sonra isə tapılmış əmlak (xüsusi) məmurlar tərəfindən saxlanmalıdır. Bu əmlakın oğurlanmasında ifşa olunmuşun həyatına (çarın) əmrilə fil tərəfindən son qoyulmalıdır.

35. İtmiş əşya barədə həqiqəti söyləyən adam: “Bu mənə məxsusdur” deyəndən sonra çar (əşyanın) 1/6 və ya 1/12 hissəsini götürə bilər.

39. Çar yerin altından tapılmış qədim dəfinə və metalların yarısını, torpağın sahibi və mühafizəçisi kimi götürməlidir.

40. Oğrular tərəfindən oğurlanmış əşyanı çar bütün varna üzvlərinə qaytarmalıdır. Belə ki, əşyaları mənimləmiş çar oğrunun günahını özünə götürmüş olurdu.

41. (Çar) hansı ki, müqəddəs qanunları bilir, varnaların, vilayətlərin qanunları ilə tanış olmalı, ticarət gildiyalarının və cəmiyyətlərinin (ailələrinin) qaydalarını (öyrənməli), bunların əsasında hər biri üçün müvafiq qanunlar verməlidir;

43. Başqaları tərəfindən təqdim edilmiş işlərə görə, nə çar, nə hər hansı bir saray (məmur) iddia qaldırmamalı və heç vaxt iddianı dayandırmamalıdır.

44. Həm ovçu, həm də çar, qan izlərilə (yaralanmış vəhşi heyvanın yuvasını taparaq), ifadələr (məlumatlar) əsasında təhqiqat aparaq hansı tərəfin haqlı olduğunu müəyyən etməlidirlər.

45. Məhkəmə prosessual qaydalarını rəhbər tutan (hakim) bütün diqqəti həqiqətə (iddianın) predmetinə, özünə (yəni, ədalətsizlik “göylərin rəğbətini” qazanmaqla bir araya sığa bilməz), şahidlərə, hadisə yerinə, zamana və şəraitə yönəltməlidir;

47. Borclunun borcu qaytarması barədə kreditor (çar qarşısında) təqdimatla çıxış edirsə, onda kreditor (borca dair) sübutlar tədim etdikdən sonra, borclunu borcu ödəməyə məcbur edə bilər.

48. Hansı vasitələrlə kreditor öz borcunu ala bilirsə, o vasitələrdən də istifadə etməklə o, borclunu öz borcunu verməyə vadar və məcbur edə bilər.

49. Əxlaqi inamla, məhkəmə araşdırılması ilə, hiyləgərliklə, məcburetmə yolu ilə beş zorakı metodla kreditor borcunu geri ala bilər (yəni, borclunun həyatında oturmaq, mal-qarasını götürmək, borclunun özünü, arvadını və ya uşaqlarını həbsdə saxlamaq, borclunu ələ keçirib öz evinə gətirmək və fiziki cəza tətbiq etməklə borcu qaytarmağa məcbur etmək).

50. Öz borcunu almaq üçün borclunu məcbur edən kreditor, öz mülkiyyətini geri aldığına görə çar tərəfindən məzəmmət edilməməlidir;

52. Əgər borclu öz borcunu danırsa, onda məhkəmədə borcu ödəməyi tələb edən iddiaçı (borc verilərkən) iştirak edənləri və ya başqa sübutları təqdim etməlidir.

Məhkəmə aşağıdakı hallarda borca aid iddianı ləğv etməyi nəzərdə tutur (53-57 maddələr).

53. Sövdələşmənin (sazişin) bağlanmasıda iştirak etməyən şahidləri göstərən iddiaçı hansı ki, öz ifadələrindən imtina edir və ya birinci və ya sonrakı ifadələrindəki ziddiyyətləri görmür.

54. Və ya ifadə verib, sonra onu dəyişirsə və ya sonra onun verdiyi ifadələr barədə dindirildikdə o, özü onları təsdiq etmir.

55. Və ya şahidlə münasib olmayan yerdə bu məsələlər barədə danışır və ya suallara cavabı lazım olan şəkildə verməkdən imtina edir və ya məhkəmə zalını tərk edir.

56. Və ya onu danışmağa məcbur edəndə cavab vermir və ya istinad etdiyini sübut etmir, öz iddiasına dair müvəffəqiyyət əldə etmir;

57. Həmçinin deyir: “Mənim şahidlərim vardır”. Lakin onlar (məhkəməyə) dəvət edildikdə onları gətirmirsə onda hakim bu yuxarıda göstərilən səbəblərə görə iddianı ləğv edir.

61. Mən müfəssəl olaraq kreditörün hansı borcluları məhkəməyə gətirməyi və bununla da onların doğru (ifadələr) verməsini təmin edəcəyini izah edirəm.

62. Uşaqları olan ev sahibi, yerli əhali – kşatri, vayşi və şudra, iddiaçı tərəfindən çağrılarsa, ifadə verməyə borcludur, başqaları isə müstəsna hallardan başqa ifadə verə bilməz.

64. Göstərilənlərin şahid olması qəbul edilmir, iddiada marağı olanlar, yaxın dostlar, tərəflərin həmkarları və düşmənləri, əvvəllər xəyanətdə ifşa edilənlər, ağır xəstəlikdən əziyyət çəkənlər və ağır günahlara görə rüsvay edilmişlər.

68. Qadınlar qadınlara aid olan işlərdə şahidlik edə bilirlər. İki dəfə doğulanlar, iki dəfə doğulanlara, səmimi (şudra) şudraya aid olan işlərdə, alçaq doğulanlar alçaq doğulanlara aid işlərdə şahidlik edə bilirlər.

69. Ancaq istənilən hər bir adam, kim olmaqlarından asılı olmayaraq ölümlə nəticələnən hadisəyə görə şahidlik edə bilirlər...

70. (Hadisə şahidləri) olmadıqda, belə hallarda qadınlar, uşaqlar, şagirdlər, qohumalar, qullar və ya muzzdlu işçilər ifadə verə (şahidlik) bilirlər.

71. Lakin hakimlər uşaqların, qocaların və xəstələrin ifadələrini həqiqi olmayan, etibarsız qəbul edərək, onları anlaşıqların ifadələri ilə eyniləşdirə bilər.

73. Əgər şahid ifadələrində fikir ayrılığı mövcud olarsa, onda çar səslərin bərabərliyi olduqda yaxşı keyfiyyətli şahidlik edən tərəfin, iki dəfə doğulanlar arasında isə fikir ayrılığı olduqda ən layiqli tərəfin lehinə səs verməlidir.

78. Sərbəst ifadə verən şahidlərin ifadələri məhkəmə icraatı üçün qəbul ediləndir, lakin başqa (qərəzli) ifadə verən şahidlərin ifadələri isə hakimlər üçün qəbul olunmazdır.

79. Hakimlər məhkəmə iclasına toplanmış şahidlərə, iddiaçının və cavabdehin iştirakı ilə belə bir müraciətlə salamlaşmalıdır.

80. “Bu iki şəxs arasında sizin gözləriniz qarşısında baş vermiş hadisə barədə nə bilirsinizsə, bütün həqiqəti danışın, çünki siz bu işdə şahidsiniz”.

83. “Şahid həqiqəti söylədikdə paklaşır, həqiqəti söylədikdə onun mənəvi xidməti yüksəlir. Ona görə də, bütün varnalardan olan şahidlər həqiqəti söyləməlidirlər.

84. “Qəlb özü qəlbin şahididir və qəlb özü qəlbin sığınacağıdır”. İnsanların ən ali şahidi – öz qəlbinizə nifrət etməyin.

85. “Günahkar özünə deyir: “Bizi heç kəs görmür”, lakin Allahlar onları yaxşı görür. Həmçinin də, onların vicdanını.

87. (Hakimlər)... Allahların və brahmanların iştirakı ilə (surətləri çəkilmiş şəkillərdə) üzlərini şimala və ya şərqə çevirərək, iki dəfə doğulanlardan düzgün (şahid) ifadə vermələrini xahiş etməlidirlər.

88. O (hakim) brahmanı (bu sözlərlə) dindirməlidir: “söylə”, kşatri (bu sözlərlə); “düzünü söylə”, vayşini (bu sözlər söyləməklə ki, əgər sən yalandan şahidlik etsən bu əməlin oğurluq cinayətinə bərabər tutulacaq ki, bu da mal-qara, taxıl və qızıl oğurluğuna bərabərdir) və şuduru isə (yalandan şahidliyə görə) cəza veriləcəyi ilə (hədələyir).

89. (Deyirlər): “Brahmanın qatilinin, qadınların və uşaqların qatillərinin, dostlarını satanların (əzab) veriləcəyi yer hara olacaqdırsa, yalan şahidlik edən də (ağabəti) belə olacaqdır.

109. Əgər iki tərəf (müəyyən) əşya barədə mübahisə edir, hansı ki, görünlər tərəfində (o) dəqiq təsdiq edilmirsə və (hakim) həqiqəti müəyyən edə bilmirsə, o (hakim) onları and içməklə həqiqəti açmağa (məcbur edə bilər).

113. (Hakimlər) brahmana öz “söz”lərinin ədalətliliyinə, “kşatrilərə” – “cəng (döyüş) arabası” və “silahı”, vayşilərə – “inəkləri”, “taxılı” və “qızılı” və şuduramı isə bütün ağır “cinayətləri” ilə and içməyə məcbur edə bilərlər.

114. Və ya (hakimlər) mühüm işlərdə onlar istədikləri şəxsi (hansı ki, sınaqdan çıxarmaq istəyirlər) alova toxunmağa və ya suya atılmağa və ya arvadının və ya qızının saçına ayrı-ayrılıqda toxunmağa məcbur edə bilərdilər.

115. Kim ki, alov yandırmır, dərhal suyun üzünə (yəni batmır) çıxır, kiminlə ki, bədbəxt hadisə baş vermir, o, haqlı hesab edilərək azad edilir (bəraət alır).

117. İstənilən halda nə vaxt ki, məhkəmədə yalan ifadə verilibsə, (hakim) verilmiş qərarı ləğv etməlidir.

118. Verilmiş ifadə əgər xəsisliyin, huşsuzluğun, qorxunun, dostluğun, çılgınlığın, nifrətin, avamlığın və namussuzluğun nəticəsi olarsa, (onda) onun hüquqi qüvvəsi yoxdur;

123. Ədalətli çar yalançı şahidliyə görə aşağı üç varnanın üzvlərini həm cərimə edə və qova, brahmanı isə yalnız qova bilər.

124. Dünyəvi bədən və ruhdan əmələ gələn Manu, aşağı üç varnanın cızalandırılmalı 10 bədən üzvünü göstərir ki, (həmin) adamları (belə) cəzalandırmaq olar. Lakin brahman xəsarətsiz (ölkədən) çıxarılmalıdır.

125. (Onlar aşağıdakılardır): uşaq doğan orqan, bətn, dil, iki əl və iki ayaq, göz, burun, iki qulaq, həmçinin, (bütün) bədən.

126. (Çar) cinayətin səbəbini, baş verdiyi vaxtı və yeri, cinayətkarın sağlamlıq vəziyyətini (cəzanı çəkə biləcəyi) və cinayətin motivini nəzərə alıb, ona layiq olanı cəzalandırmalıdır.

128. Çar, cinayətə layiq olmayanı cəzalandıraraq, cinayətə layiq olanı cəzalandırmazdarsa, özünə böyük şərəfsizlik gətirir və ölümündən sonra cəhənnəmə gedir.

129. O əvvəlcə (sadə) məzəmmət etməli, sonra (ciddi) töhmət etməli, üçüncü dəfə cərimə, sonra isə bədən cəzası verməlidir.

140. Öz kapitalını artırmaq üçün Vasişxto (əfsanəvi müqəddəs müdriklərdən biri) tərəfindən müəyyən edilən faizi sələmçi (əgər onda girov vardarsa), ayda 100 – də 80 faizini götürə bilər.

142. Varna qaydasında faizlər ayda müvafiq olaraq iki, üç, dörd və beş faiz müəyyən edilir (yəni, brahman 2, kşatri 3, vaysi 4 və şudr 5 faizi verməlidir).

144. (Saxlanmağa verilmiş) girov özbaşına istifadə edilə bilməz; ondan istifadə edən (kreditor) öz alacağı faizdən imtina etməli və ya (əgər əşya istifadə etməkdən zay olarsa) onda o, əşya sahibini təmin etməli, yəni, ilkin olaraq onun dəyərini ödəməli; əks təqdirdə o verilmiş girovu oğurlamış hesab olunur.

146. Mülkiyyətçi ona məxsus məsələnin inəkdən, dəvədən, minik atından və s. bir dost kimi başqasına, onlardan istifadə etməsinə icazə verməsinə baxmayaraq o, daim mülkiyyətə sahiblik hüququnu itirmir;

147. (Lakin ümumiyyətlə), mülkiyyətçi onun gözü qarşısında digərlərinin onun (mülkiyyətindən) istifadə edilməsini görür və bu 10 ildən artıq davam edərsə (onda) mülkiyyətçi ona məxsus olmuş əmlakı geri tələb edə bilməz.

148. Əgər (mülkiyyətçi) səfeh, azyaşlı deyildirsə və əgər onun əmlakından istifadə onun gözü qarşısında baş verirsə, bu əmlak qanunu yolla özgəninkiləşdirilə bilinər; sahibi bu mülkiyyəti saxlaya da bilər.

163. Sərxoşlar və ya ağılsızlar, xəstəlikdən əziyyət çəkənlər, qullar, uşaqlar və ahıl qocalar və ya vəkil edilməmiş şəxslər tərəfindən bağlanan müqavilələr qanunsuzdur.

164. Qanun və ya müəyyən edilmiş adətlərə zidd olaraq bağlanmış müqavilənin heç bir qüvvəsi yoxdur. Baxmayaraq ki, onun (müqavilənin) bağlanması təsdiq edilir (sübut edilir).

165. Saxta girov və ya (saxta) satış, saxta hədiyyə və ya (onun) qəbul edilməsi və bütün digərlər, hansı ki, orada hiylə var, (hakim) onu ləğv etməlidir.

167. Əgər hətta qul belə, öz ağasının xeyrinə müqavilə bağlayırsa, onda (ev) sahibi, onun öz ölkəsində və ya başqa ölkədə yaşayıb yaşamamasından asılı olmayaraq, o, (qulun sahibi) bu müqavilədən imtina etməməlidir.

168. Zorla alınan, zorla sahib olunan, zorla yazmağa məcbur edilən və bütün başqa məcbur edilən işləri, Manu qeyri-qanuni elan edir.

177. Borclu öz borcunu kreditora, əgər öz varnası və ya aşağı varna-dandırsa, işləyib (şəxsi əməyi ilə) ödəməklə qaytara bilər, əgər borclu yuxarı varnanın nümayəndəsidirsə, onda o borcu tədricən qaytara bilər.

195. Əgər nəşə gizli olaraq verilib və ya alınbsa, onda o, məxfi olma-lı və gizli geri qaytarılmalıdır, necə verilib, eləcə də, qaytarılmalıdır.

199. Məhkəmə qaydalarına müvafiq olaraq, bağışlanan və ya sa-tılan əşya sahibi tərəfindən deyil, hər hansı bir özgə şəxs tərəfindən təşkil edildirsə, onda bu qanunsuz hesab edilir.

200. Harada ki, istifadə var, lakin hüquq bunu nəzərdə tutmur, be-lə halda (sahibliyə) sübut istifadə edənin deyil, hüququn tərəfində ol-duğunu nəzərdə tutur. Belə qərara alınır.

201. Kimsə bazarda hamının gözü qarşısında (şahidliyi ilə) əşya-nı alırsa, o, bu əşyaya alıcı kimi qanuni hüquqi sahiblik əldə edir.

202. Əgər (əşyanın) sahibini müəyyən etmək olmur, alıcı hə-min əşyanı aşkar satdığına görə bəraətdədir və çar tərəfindən cəza-landırılmadan buraxılır, lakin (əvvəlki sahibi), hansı ki, əşyadan məhrum edilib, onu (satıcıdan geri) ala bilər.

203. Qarışdırılmış malın (təmiz əmtəə adı ilə) satışı, həmçinin, zay malın (yaxşı əmtəə adı ilə) satışı qadağandır, həmçinin (müəy-yən edilmiş çəkidən) aşağı malın və olmayan, (göz qabağında) həm-çinin bağlaması açılmayan malın (satışı qadağandır).

214. ...İndi mən məvacib verilməsinə (qanuni) münasibət bildirirəm.

215. Muzdlu (qulluqçu və ya işçi) hansı ki, xəstəliyi yoxdur, (ancaq) həyasızlıq edərək şərtləndirilmiş işi icra etməkdən imtina edərsə, (on-da) cərimə edilməlidir... və nəzərdə tutulan məvacib ona ödənilməlidir.

216. Əgər o (həqiqətən) xəstə olubsa və sağlamlıqdan sonra (öz işini) yerinə yetirirsə, ilkin şərtə müvafiq olaraq, nəzərdə tutulan mə-vacibi ona ödənilməməlidir.

217. Ancaq onun xəstə və ya sağlam olub-olmamasından asılı ol-mayaraq, əgər razılaşdırılmış iş onun tərəfindən (və ya başqaları tə-rəfindən) başa çatdırılmayıbsa, ona məvacib verilməməlidir. Hətta (baxmayaraq ki, iş) qismən yerinə yetirilib.

218. Beləliklə, məvaciblə bağlı əvəzin verilməməsi qanunu ilə məlumat verdim. İndi mən müqavilə şərtlərinin pozulması ilə əlaqədar qanunu şərh edirəm.

219. Əgər kimsə ..., müqaviləni andı ilə təsdiq edərsə, lakin öz tamahı üzündən onu pozardısı, onda (çar) onu öz dövlətindən qovmamalıdır.

220. Müqaviləni pozan həbsxanaya salınmalıdır, o (çar) müqaviləni pozanı 6 qat dəyərində nişka, (nişka suvarna və şatamala “məlum sayda mis, gümüş və qızıldır”) ödəməyə məcbur edilməlidir.

221. Ədalətli çar bu qanunu onu pozanlara tətbiq etməlidir.

222. Əgər hər kimsə bu dünyada nəisə alıb və ya satandan sonra peşman olursa, onda o, bu əşyanı 10 gün ərzində qaytara və ya ala bilər.

223. Əgər 10 gün müddət keçdikdən sonra o, qaytara və ya ala bilməz.

229. Mövcud qanunlara müvafiq olaraq mən, mal-qara sahibləri və çobanlar arasındakı mübahisələri (tənzimləyəcək qaydaları) izah edirəm.

230. Gündüzlər (mal-qaranın) qorunması məsuliyyəti çobanın üzərinə, gecələr isə sahibinin üzərinə düşür (əgər mal-qara) onun tövləsindədirsə, digər halda (əgər mal-qara gündüz və gecə çobana həvalə edilibsə), onda çoban cavab verir.

235. Əgər keçi və ya qoyunlara canavar hücum edir və çoban köməyə gəlmirsə, onda heyvanlara canavarın hücum etməsi və onları məhv etməsinə görə məsuliyyəti çoban daşıyır.

236. Əgər onlar lazımi qaydada qorunursa və meşədə otarılsa, gəflətən canavar hücum edərək onlardan hər hansı birini parçalayırsa, belə halda o, (çoban) məsuliyyət daşımır.

245. Əgər iki kənd arasında sərhədlərlə bağlı mübahisə yaranarsa (onda) çar sənəddə aydın sərhədləri müəyyən etməli, mərzlərin nişanları aydın görünməlidir.

252. Bu nişanlarla çar həmçinin, torpağa görə mübahisə edən iki tərəfin münaqişəsini müddət sahibliyi və daimi su axını əsasında müəyyən etməlidir.

253. Əgər (mərz) nişanlarına baxış keçirilərkən şübhələr yaranarsa, (onda) sərhədlər arasındakı mübahisələrin həlli şahidlərə həvalə edilməlidir.

254. Sərhədlərlə bağlı (ifadə verən) şahidlər camaatın iştirakı ilə sərhəd nişanlarının yanında mühafizə olunan hər iki tərəf olmaqla dindirilməlidirlər.

255. Dindirilən (şahidlər) sərhədlərlə bağlı birgə yekdilliklə məsələni həll edib (yazılı) sənəd tərtib etməlidirlər.

258. Şahidlər (hər iki kənddə yoxdursa) dörd qonşu kənddən olmaqla öz hörməti ilə tanınan şəxslər kimi, çarın iştirakı ilə sərhədlər barədə qərar çıxarmalıdırlar.

263. Əgər qonşular sərhəd nişanları barədə mübahisə edərkən saxta ifadə verərdilərsə, onda onların hər biri çar tərəfindən cərimə edilməlidirlər.

266. ...İndi isə böhtanla bağlı qərarı elan edirəm.

267. Brahmana iftira atan kşatri 100 pan (pul vahidi – mis karşa. Karşapana və ya pana), vayşi 150 və ya 200 pan cərimə edilir, şudra isə bədən cəzası ilə cəzalandırılır.

268. Kşatrini şərləyən brahman 50 pana, vayşini şərləyən brahman 25 pana, şubdranı şərləyən isə brahman 20 pana cərimə edilir.

269. Eyni varna üzvlərinin bir-birlərinə böhtan atmalarına görə 20 (pana) cərimə ödəmələri nəzərdə tutulur. Sözlə təhqirə görə cərimə ikiqat artırılmalıdır.

270. Bir dəfə doğulan (şudra) iki dəfə doğulanları ağır təhqir etdiyinə görə dili kəsilməlidir, çünki o, ən aşağı təbəqədənir.

272. Əgər o təkəbbürlə brahmana öz borcunu yerinə yetirməyi öyrədirsə, onda çar onun ağzına və qulaqlarına qaynar yağ tökməyi əmr etməlidir.

278. ...İndi mən hərəkətləri ilə başqasına (fiziki) xəsarət yetirməklə bağlı qərarın verilməsini şərh edirəm.

279. Aşağı varnanın nümayəndəsi, yuxarı üç varnanın nümayəndələrinin bədən üzvlərinə xəsarət yetirirsə, Manu qanunlarına görə şudranın da həmin bədən üzvləri də kəsilməlidir.

280. Kim əlini və ya dəyənəyi başqa adama (yuxarı varnaya) qaldırırsa, onun əli kəsilməlidir. Kim nifrətlə təpik vurursa, onun ayağı kəsilməlidir.

282. Əgər kimsə utanmadan (yuxarı varnaya) tüpürərsə, çar onun dodaqlarının kəsilməsi barədə əmr verməlidir. Əgər kiməsə tərəf siddik çənvilərsə, əgər kiməsə arxa göstərilərsə (cəzalandırılmalıdır).

286. Əgər kiməsə (qəsdən) xəsarət yetirmək məqsədilə adamlar və ya heyvanlar tərəfindən zərbə endilərsə, hakimlər xəsarətin ağırlıq dərəcəsini nəzərə almaqla cərimə müəyyən etməlidir.

287. Əgər bədənin hər hansı bir hissəsinə xəsarət yetirilib və ya həmin hissədən qan axırsa, onda (xəsarət vuran) müalicə üçün pul ayırmalı, və ya cərimə (verməlidir).

288. Əgər kimsə başqasının əmlakına qəsdən və ya qəsdən olmadan ziyan vurarsa (onda) mülkiyyətçi təmin edilməli və dəymiş ziyan qədər çara cərimə ödənilməlidir;

301.İndi oğurla bağlı qərarın verilməsi qaydalarının şərhini verirəm.

302. Çar ciddi-cəhdlə oğruları cəzalandırılmalıdır. Belə ki, əgər o oğruları cəzalandırırsa, onun şöhrəti artır və onun çarlığı çiçəklənir.

307. (Xalqı) qorumayan çar, hansı ki, torpaq vergisi, mallardan rüsum, hər gün (gül, meyvə və tərəvəz) alır və cərimə yığır, (lakin) bu (çar) öldükdən sonra dərhal cəhənnəmə gedir.

308. Bu çar öz xalqının bütün günahlarını üzərinə götürür.

310. Çar ciddi-cəhdlə qanunsuzluğu üç tədbirlə (hüdüdlə) almaldır: həbsxana, qandallanmaq və müxtəlif bədən cəzaları.

323. Adlı-sanlı ailədən olan insanların, xüsusilə də, qadınların və qiymətli daş-qaşların oğurlanması, bədən cəzası (və ya daha yüksək) cəza verilir.

332. Əgər cinayət (mülkiyyətçinin) gözü qarşısında və zorakılıqla baş verirsə, bu soyğunçuluqdur. Əgər (cinayət) onun xəbəri olmadan baş verərsə, bu oğurluqdur, onun baş verməsi inkar edilsə belə.

345. Kim ki, zorakılıq edir, qatı cinayətkardır. O, böhtançı, oğru və başqasına dəyənəklə zərbə vurandan da təhlükəlidir.

347. Zorakılıq əməli törətmiş müqəssiri çar nə dostluq münasibəti, nə böyük mənfəət əvəzinə azadlığa buraxmamalıdır. Çünki ki, o bütün mövcud olanlar üçün təhlükədir.

349. Özünü müdafiə zamanı, həmçinin ianə bəxşislərini, qadınların və brahmanların qorunması anında (cinayətkarı) öldürən, qanuna görə cinayət etmir.

350. Hər kəs, ona (cinayət törətmək məqsədilə) hücum etmiş təbəddüd etmədən öldürə bilər...

351. Kimsə başqasını aşkar və ya gizli öldürəcəyi barədə açıq bəyanat verirsə, (onda) heç kim onu təqsirkar hesab etməməlidir (qanunvericinin nəzərində), bu halda (sanki) qəzəbli adam, qəzəbli adama hücum edir.

352. Kişiləri hansı ki, özgə arvadlarını təngə gətirir (əxlaqsızlığa məcbur edir), çar onları lərzəyə salmaqla cəzalandırılmalı, qovmalıdır.

353. Çünki insanların zinakarlığından varnalar qarışır, bununla da günah baş verir, hətta (nəslin) köklərini məhv edir və bütün dünya üçün fəlakət yaradır.

357. (Qadına) hədiyyə təklif etmək, onunla oynaqlaşma (şənlənmək, zarafatlaşmaq), onun paltarlarına toxunmaq və onunla bir çarpayıda oturmaq – bütün (bu hərəkətlər) hamısı zinakarlıq hesab edilir.

359. Brahmanlardan başqa, zinakarlıqda günahkar olanların hamısı edam cəzasına layiqdir, bütün dörd varnanın qadınlarının keşiyi çəkməlidir (mühafizə etmək, qorumaq lazımdır).

364. Kim, qızın iradəsinin ziddinə olaraq onun namusuna toxunursa, ona dərhal bədən cəzası verilməlidir. Lakin onun namusuna təcavüz qızın razılığı ilə baş verərdisə və onların hər ikisi eyni vərnanadan olardısı, o, cəzalandırılmırdı.

366. Aşağı varnadan olan kişi, yuxarı varnadan olan qızla zina edərsə, ona bədən cəzası verilir, əgər kim öz varnasından olan qızla zina edərsə, onda qızın atasının razılığı ilə o kəbin haqqı verməlidir;

371. Əgər qadın öz əsl-nəcabəti və (şöhrətpərəstliyi) üzündən yolunu azarsa, ərinə xəyanət edərsə, onda çar onu adamların toplandığı yerdə itlərə çeynətdirilməsi barədə əmr verməlidir.

372. O (çar) cinayətkar -kişini (arvadla zina etmiş kişini) dəmir çarpayıda yandırmaq barədə əmr etməlidir və çarpayının altına odun çox yığmaq lazımdır ki, canı tamamilə yansın.

374. İki dəfə doğulanlar varnasının üzvü olan, mühafizə edilən və ya edilməyən qadınla zina etmiş şudra (belə cəzalandırılmalıdır), əgər qadın mühafizə edilmirsə, o (günahkar) əmlakdan məhrum edilir və cinsiyyət üzvü kəsilir, əgər qadın mühafizə edildirsə, (günahkar-şudra) həyatdan məhrum edilir (ölüm cəzası).

399. Çar öz xəsisliyindən malları (ölkədən) çıxaran (topdan satışla məşğul olan tacirin) mallarını müsadirə etməlidir, çünki ona ticarət etməyə çar icazə vermiş və malların çıxarılmasını qadağan etmişdir (inhisarçılığın obyektı Kəşmirdə fil, hindistanın şərqudə nazik kətan və yun, qərbdə at, cənubda qiymətli daşlar və mərcan idi).

400. Gömrükdən yayınan, vaxtında almayan və satmayan, öz mallarının siyahısını (bəyannaməni) saxtalaşdıran (rüsumdən) 8 dəfə çox cərimə edilməlidir, hansı ki, o, yayınmağa çalışırdı.

401. (Çar) bütün satılan malların alış və satış qiymətlərini müəyyən etməli, (lazımı) baxış keçirməli, onlar hardan əldə edilib, haraya aparılır, saxlama müddəti nə qədərdir, (ehtimal olunan) gəlir və (ehtimal olunan) xərclər necədir.

402. Beş gecədən bir və ya iki həftə keçəndən sonra çar (tacirlər üçün) camaat qarşısında qiymətləri müəyyən etməlidir.

403. Bütün çəki və ölçü vahidlərinə lazımi qaydada işarə-nişan (etalon) qoyulmalıdır və hər 6 aydan bir onlar yenidən baxılmalıdır (yoxlanılmalıdır).

408. Gəmidə yük daşıyanın təqsiri üzündən hər nəşə zay olarsa, onda dəymiş ziyan bərabər olaraq yükü aparanlar tərəfindən (hər birinin) öz pay hissəsi verilməlidir.

409. Səyahətçilər tərəfindən şikayətlər o halda qəbul edilir ki, yük aparanların ehtiyatsızlığından onların yükü zay olur, əgər Allah-ların iradəsi ilə bədbəxt hadisə baş verirsə, (onların üzərinə) cərimə qoyulmur.

410. (Çar) vaysilərə ticarət etməyi, borc verməyi, torpağı əkib becərməyi və mal-qara saxlamağı əmr etməlidir. Şudralar isə iki dəfə doğulanlar varnasına xidmət etməlidirlər.

415. Köləliyin 7 dərəcəsi fərqləndirilir: bayraq altında əsir alınan-lar, xidmət üçün tutulanlar, öz ağasının evində doğulanlar, satılan və ya bəxşiş edilənlər, vərəsəliklə verilənlər və cəzalandırma nəticə-sində qula çevrilənlər.

416. Arvad, oğul və qul – bu üç nəfər mülkiyyətə sahib ola bilməz. Onların qazandığı əmlak, onlara sahib olanın mülkiyyətinə keçir.

418. Çar çox sayıqlıqla vaysi və şudraları onların üzərinə düşən mükəlləfiyyətləri yerinə yetirməyə məcbur etməlidir. Çünki bu iki varna öz öhdəliklərini yerinə yetirməkdən boyun qaçıırırlar. Onlar (bütün) dünyanı dağıtmış olurlar.

419. O (çar) hər gün qabaqcadan hazırlanmış işlərin icra edilmə-sinə, daşınan yüklərin, daxil olan mədaxil və məxaricin, mədənlərin və xəzinənin işlərinə nəzarət etməlidir.

420. İlahi Qanunun göstərişi ilə çar işləri axıra çatdırıb bütün gü-nahları aradan qaldıraraq, yüksək fərəhə (rifaha) çatır.

IX Fəsil

1. İndi mən ər və onun arvadı üçün əbədi qanunları şərh edirəm, hansı ki, uzun birgə yol gedirlər, bir yerdə olurlar. Nə vaxtsa ayrılacaq-lar.

2. Gecə və gündüz qadınlar öz ərələrindən (patriarxaldan) asılı vəziyyətdə olmalıdırlar.

3. Uşaqlıqda onu atası, gəncliyində əri, qocalığında oğulları saxlayır. Arvad heç vaxt müstəqilliyə layiq deyildir.

4. (Öz qızını) vaxtında (ərə verməyən) ata məzəmmətə layiqdir, (öz arvadının yanında olmayan) ər məzəmmətə layiqdir və ərinin vəfatından sonra doğma anasına baxmayan oğul məzəmmətə layiqdir.

8. Ər arvadla birləşdikdən sonra uşaq əmələ gəlir və doğulur. Arvadın ərə getməsi (caya) ondan ibarətdir ki, o, yenidən qadından (cayadan) doğulur.

10. İnsan qadını tam güclə qoruya bilməz. Lakin onlar (qadını) aşağıdakı tədbirləri görməklə qoruna bilirlər.

11. (Ər) öz arvadına əmlakının saxlanması və məsrəf olunmasını, hər şeyi təmiz saxlamağı, dini mərasimləri (icra etməyi), yemək hazırlamağı və ev əşyalarına qayğı göstərilməsini həvalə edə bilər.

12. Etibarlı və sədaqətli adamlar tərəfindən evdə saxlanılan qadınlar, təhlükəsizlikdən arxayın ola bilməzlər. Yalnız kimlər ki, özlərini öz xüsusi istəkləri ilə mühafizə edilər, onlar (qadınlar) tam təhlükəsizdirlər.

13. Alkoqollu içkidən istifadə, yüngül əxlaqlı adamların cəmiyyətinə daxilolma, ərini tərk etmə, sərgərdan həyatkeçirmə, nəzərdə tutulmayan vaxtda yatmaq və özgə evində gecələmək arvadların süqutunu müəyyən edən 6 səbəbdir.

29. Kim ki, öz fikrini sözünü və hərəkətini cilovlaya bilər, öz əri qarşısında sədaqətini pozmur, onunla bu dünyada və (ərinin ölümündən sonra) onunla səmada birgə yaşayır, cəmərd insanlar (onları) vəfalı arvadlar (sədvə) adlandırırlar.

30. Lakin öz ərinə xəyanət edən arvad, insanlar arasında məzəmmət edilir və (gələcək həyatlarında) o çaqqalın bətnində inkişaf edir və xəstəliyə düşər olmaqla öz günahına görə cəzalanır.

31. (İndi) isə belə bir müqəddəs qaydaları dinləyin, bütün insanlar üçün faydalı (xilasedici) olan, hansı ki, kişilərin nəsil artırma-larına aiddir.

33. Müqəddəs göstərişlərə görə qadınlar torpaq (sahəsi) kişilər isə toxum hesab edirlər. İnsanın zəkali bədənindən əmələ gələn canlı, toxum və torpağın birləşməsi nəticəsidir.

45. Kim üç (birləşmədən): onun arvadı, onun özü və onun övladlarından ibarətdirsə, yalnız onlar tam dəyərli insanlardır (və belə deyir) və (alim) brahmanlar bu (qaydanı) belə ifadə edir: “ər arvadı ilə birlikdə bir tamlıq təşkil edir”.

46. Nə satılanda, nə (ər) tərəfindən tərk ediləndə zaman, (arvad) ərindən azad edilmir. Drahmanı biz belə bilirik...

48. (Özgə) inəkdən, madyandan, dəvədən, kəniz-quldan, camışdan, keçidən və qoyundan (onun sahibi) və ya onları saxlayan bala ala bilmədiyinə olan münasibət, özgə qadına olan (münasibət) kimidir.

49. Kimlər ki, torpaq sahələrinə malik deyil, lakin toxumu vardır (və) onu özgə torpaq sahəsinə ataraq, taxıldan gəlir əldə edə bilmir, lakin artırma bilərdi.

51. İnsanlar da eyni ilə belədir. Qadınla ər-arvad (nikah) hüququ olmayanlar özgə toxumu kimi tum atarlarsa..., (onlar) bala (məhsul) ala bilməzlər.

52. Əgər məhsul barədə sahənin mülkiyyətçisi və toxumun mülkiyyətçisi arasında müqavilə bağlanmayıbsa, onda (alınan) məhsul sahənin mülkiyyətçisinə çatır...

53. Lakin əgər xüsusi müqavilə ilə (sahə) əkilmək üçün başqasına verilsə, onda toxum mülkiyyətçisi və sahə mülkiyyətçisi hər ikisi bu dünyada (biçinin) birgə iştirakçısı hesab edirlər.

59. Öz ərindən övladı olmayan arvada (göstərilən üsulla) arzu olunan övladı almaq üçün qayını və (hər hansı bir) sapındı ilə (yaxın qohumu) birgə olmaq səlahiyyəti verilir.

60. Kim ki, dul qadın üçün (ailənin nəslini artırmaq) həvalə edilir, gecə sakitcə (ona yaxınlaşmalı) oğul dünyaya gətirmək üçün iş görməlidir.

66. Bu adət maarifçi brahmalar tərəfindən, heyvanlara xas əlamət kimi lənətləndirilir.

72. Əgər (adam) hətta qanuni olaraq qız alırsa, lakin qız fiziki qüsurludursa, xəstədirsə və ya bakirəliyi pozulubsa və ya aldadılaraq ona verilibsə, o, qızı rədd edə bilər.

74. Başqa (diyarlarda) işi olan kişi (öz ailəsindən) ayrı düşə bilər, (lakin) öz arvadını (maddi) cəhətdən təmin etməlidir.

75. Əgər (ər) yola düşənə qədər onu (arvadını) yaşayış vasitəsilə təmin edərsə, onda o, yalnız gündəlik qayğılarla özünü məşğul etməlidir (adamlar arasına çıxmamalı, bəzənib-düzənməməlidir, özgə evlərinə getməməlidir, bayramlarda iştirak etməməlidir və s.). Əgər o, (ər) yola düşərək onu (arvadını) təmin etmirsə, onda (o) qəbahət hesab edilməyən əl işləri ilə özünü yaşatmalıdır (təmin etməlidir).

76. Əgər onun əri özgə diyarlara dini tapşırıqları yerinə yetirmək üçün gedirsə o, (arvad) onu 8 il gözləməlidir. Əgər bilik almaq və şöhrət üçün 6 il kifayət edərsə, istirahət üçün 3 il kifayət edir (göstərilən müddətlərdə arvad əri gözləməlidir).

77. Bir il ərzində hər arvadın (nəzi) ilə oynamalıdır, hansı ki, onu görəndə gözü yoxdur. Lakin yalnız bir il keçəndən sonra o (arvadından) əmlakı ala bilər və onunla birgə yaşayışa son qoya bilər.

78. (O qadın ki) pis əməllərə meyl edən, sərxoşluq edən və ya xəstə olan (ərinə) hörmətsizlik edərsə, (o) öz zinət əşyalarından və yaşayışından məhrum edilməklə üç ay müddətinə evdən uzaqlaşdırılmalıdır.

79. Anlaqsız olan və ya varnadan qovulan və ya xədim (axtalanmış) olan və ya cinsi təqətsizlikdən əziyyət çəkən və ya elə bir xəstəliyə tutulmuş ki, hansı ki, bu xəstəlik ona günahlarına görə cəza kimi verilmişdir, (onda) bu (səbəblərə görə) ərinə görəndə gözü olmayan qadın, (evdən) qovulmamalı və əmlakdan məhrum edilməməlidir.

80. (O qadın ki) sərxoşluğa meyl göstərir, mənəvi pozğunluq edir, həmişə ərinə qarşı çıxır, (sağalmaz) xəstəliyə tutulub, həyasız və ya israfçıdırsa, həmişəlik olaraq (başqa qadınla) əvəz edilə bilər.

81. Uşaq doğmayan arvadı 8-ci ildə, ölü doğanı 10-cu ildə, yalnız qız doğanı 11-ci ildə, lakin davakar qadını dərhal (boşamaq) olar.

82. Lakin xəstə arvad, hansı ki, (öz əri ilə) mehribandır və yüksək mənəviyyata malikdir, yalnız onun razılıq ilə boşanıla bilər və həmişə hörmətə layiq olmalıdır.

85. Əgər iki dəfə doğulan öz varnasından və başqa (aşağı varnadan) arvad alırsa, bu (qadınlar) arasında böyüklük və hörmət-izzət varna (kasta) qaydasına (müvafiq) qurulmalıdır.

88. Əla və gözəl oğlana öz varnasından olan qızı müəyyən olunmuş göstərişlərə görə atası adaxlıya bilər, baxmayaraq ki, o, (qız) hələ (nikah yaşına) çatmamışdır.

90. Yetkinlik yaşına çatmış qız üç il hələ gözləməlidir. Ancaq bu müddətdən sonra o özü üçün adaxlı seçə bilər.

91. Əgər ərə getməyən (qız) özünə adaxlı taparsa, nə (qızın özü) nə də onun (ərə getdiyi oğlan) günaha batmırlar.

92. Özü seçdiyi oğlana ərə gedən qız, özü ilə atası, anası və ya qardaşları tərəfindən verilmiş zinət əşyalarını götürməməlidir, əgər götürürsə bu oğurluqdur.

93. Ancaq yetkinlik yaşına çatmış qızı (özünə arvad edən) onun (qızın) atasına nikah hədiyyəsi verməməlidir. Çünki axırıncı (yəni, atası) onun üzərində hakimiyyəti itirir, onun (qızın) vaxtında gəlin göndərilməsinə nail olmamışdır.

94. 30 yaşlı kişi onun xoşuna gələn 12 yaşlı qızla, 24 yaşlı kişi isə 8 yaşlı qızla evlənə bilər. (Kişi) öz ev sahibliyi funksiyasını yerinə yetirə bilirsə, o evlənməkdə tələməlidir.

95. Ər öz arvadını Allahlardan alır..., Allahları razı salmaq üçün o, həmişə onu (necə ki, o ərinə vəfalıdır) saxlamalıdır.

102. Nikahda birləşən ər və arvad, həmişə çalışmalıdırlar ki, ayrılmasınlar və bir-birlərinə olan sdaqəti pozmasınlar.

103. Beləliklə, sizə ər və onun arvadına aid qanun elan edildi..., (indi isə) mirasın bölünməsinə dair (qanunu) dinləyin.

104. Atanın və ananın vəfatından sonra, bir yerə toplaşan qardaşlar ata (və ananın) mirasını bərabər bölüşdürə bilər; valideynlərin sağlığında isə oğullar onlara tabedir.

105. (Və ya) böyük qardaş bütün ata mülkiyyətini tək özü idarə edə bilər, digər qardaşların onun himayəsi altında ata-anaların sağlığında olduğu kimi yaşaya bilərlər.

106. İlk uşaq doğulduqdan sonra insan oğul atası olur və əcdadları qarşısında borcdan azad edilir.

107. Ata yalnız böyük oğula öz haqqını verir (borcunu) və onun vasitəsilə əbədiyyətə (ölümsüzlüyə) çatır, (o) qanunları (icra) etmək üçün doğulur, digər (övladlar isə) sevginin nəticəsi olaraq doğulurlar.

108. Ata öz oğlanlarını saxladığı kimi, böyük qardaş da öz kiçik qardaşlarını saxlamalıdır, onlar da qanuna müvafiq olaraq, böyük qardaşa (ataları kimi) itaət etməlidirlər.

118. Qızlara (bacılara) qardaşlar öz paylarından hər biri 1/4 hissəsini verməlidirlər. Hansılar ki, vermək istəməzlər, onlar varnadan çıxarılmalıdırlar.

127. Kimin ki, oğlu yoxdursa, öz qızına səlahiyyət verərək (onun ərinə deyir): “Ondan doğulan oğlan, mənim rəhmət duamı oxumalı və əhsan verməlidir”.

136. O atanın ki, qızı, səlahiyyətli və ya səlahiyyətli deyildir, eyni varnadan olan əri üçün doğur, onun ana nəslə xətti üzrə babasının nəvəsi olur, o ziyafət şirnişi gətirməli və əmlak-mirasa sahib olmalıdır.

148. (Yuxarıda verilən) qaydalar, eyni varna üzvü olan arvadlardan törəyən oğlanların mirasa sahibliyinə aiddir. İndi isə müxtəlif varna üzvlərindən doğulan oğlanlar arasında mirasın bölünməsinə aid olan qanunu dinləyin.

152. ...Qanunları bilən, bütün əmlakı 10 hissəyə ayırmalıdır və onu aşağıdakı kimi bölməlidir.

153. Brahmanın oğlu 4 hissəni götürməlidir, kəştrinin oğlu – 3, vaysının oğlu – 2, şudranın oğlu – 1 hissəni götürməlidir.

185. Nə qardaşlar, nə valideynlər, ancaq oğullar atanın əmlakına varis ola bilərlər. Lakin övladsız oğlun mirasını ata, həmçinin, qardaşlar ala bilərlər.

189. (Vəfat etmiş) brahmanın əmlakı heç vaxt çarın xeyrinə daxil olmur, qayda belədir. Lakin başqa varnaların (vəfat etmiş adamlarının) əmlakı, onların varisləri olmadıqda çar özünə götürə bilər.

192. Ananın vəfatından sonra anabir qardaşlar və anabir bacılar, ananın əmlakını bərabər bölüşdürməlidir.

194. Arvadın 6 növ (xüsusi) mülkiyyətinə daxildir: (nikah) şami yandırılana qədər verilən, toy mərasimində verilən, sevgi əlaməti olaraq verilən, qardaşı tərəfindən verilən (hədiyyə), ata tərəfindən və ana tərəfindən verilən (hədiyyə).

195. Nikahdan sonra verilən hədiyyə və (hədsiz) sevənəri tərəfindən bağışlanan əmlak, onun (arvadın) mülkiyyətinə keçir, (hətta) əgər o, ərinin sağlamlığında vəfat edərsə, onda əmlak onun övladlarına verilir.

213. Böyük qardaş, hansı ki, öz xəsisliyindən kiçik qardaşlarını aldadır, ona böyüklük (hüquq verilməsi dayandırılmalı) və çar tərəfindən cəzalandırılmalıdır.

220. ...İndi oyunlar barədə qanunları dinləyin.

221. (Ehtiraslı) oyunları və mərcleşməni çar öz ölkəsindən uzaqlaşdırılmalıdır. Bu iki qüsurlar (əksiklik) hökmdarlara zərər vurur onların çarlıqlarını dağdır.

227. Qədim dövrlərdə bu oyunlardakı nöqsanlar güclü düşmənciliyə səbəb olurdu. Ona görə də ağıllı insan oyunlara qoşulmamalıdır, hətta zövq almaq məqsədilə belə.

228. Hər kim bu oyuna (qumara) gizli və açıq qoşularsa, çar öz istədiyi kimi onu cəzalandıra bilər.

229. Kşatri, vayşi və şudra cərimə ödəmək imkanları yoxdursa, (onlar) əməlləri ilə onu qaytara bilərlər, brahman isə az-az ödəyə bilər.

230. Çar qadınlara, uşaqlara, dəlilərə (ağılsızlara), kasıblara və xəstələrə cəzaları, bambuk çubğu və ya kəndirlə təyin etməlidir (fiziki cəza).

231. (İctimai işləri) idarə etmək üçün təyin edilmiş şəxslər hansı ki, var-dövlət hərisliyi üçün özünü od-alova vurur, şikayətçilərə (ərizəçilərə) ziyan vurur (onları dinləmir), çar (onu) mülkiyyətindən məhrum etməlidir.

232. Saxta fərmanlar tərtib edərək, öz nazirini yoldan çıxaranları, qadınları, uşaqları və ya brahmanları qətlə yetirənləri, düşməyə xidmət edənləri, çar ölüm cəzasına məhkum etməlidir.

270. Ədalətli çar oğrunu dərhal ölümə məhkum etməməlidir (əgər o) oğurlanmış əşya ilə tutulmamışdırsa, lakin kim oğurlanmış əşya ilə tutulardısı, o, (çar) yubanmadan onu həyatdan məhrum etməlidir.

276. Lakin çar o oğruların əlini kəsməlidir ki, onlar gecə evə daxil olub, oğurluğu edir və onları iti uclu payaya keçirməyə məcbur etməlidir.

277. Birinci oğurluqdan sonra o (çar), oğrunun iki barmağını kəsməyi əmr etməli, ikinci dəfədə əli və ayağını, üçüncü dəfədə – ölümə məhkum etməlidir.

278. Kim ki, (oğrulara) istilik, azuqə, silah, sığınacaq və oğurlanmış əşyaları gizlətmək üçün yer verirsə, çar (onları) oğru kimi cəzalandırmalıdır.

280. Kim ki, (çar) anbarlarına, silah cəbbəxanalarına və ya məbədlərinə soxularsa və kim ki, fil, at və ya araba oğurlayarsa, o, dərhal öldürülməlidir.

284. (Öz xəstələri ilə pis rəftar edən) bütün həkimlər cərimə ödəməlidirlər...

287. Kim ki, doğru (halal) adama qarşı əliəyrilik edir və ya qiymətlərdə onu aldadır, aşağı və ya orta həddə cərimə edilməlidir.

288. Çar bütün həbsxanaları iri (əsas) yolların kənarında yerləşdirməlidir ki, oradan yaramaz və əzablı cinayətkarları görmək olsun.

291. Kim ki, (yaxşı taxılın əvəzinə) pis taxıl satır, kim ki, (artıq səpilmiş) toxumu yığırsa (çıxarırsa) və kim ki, sərhəd (nişanlarını) yox edirsə, əzişdirilmək cəzasına məruz qalmalıdır.

292. Çar əyrilik edən qızıl ustasının (zərgər) işini kəsici alətlə ayırı-ayrı hissələrə bölməyə (ustanı) məcbur etməlidir.

293. Əkinçilik alətlərinin, silahın və dərmanların oğurlanmasına görə çar cəza müəyyən etməli, bu zaman (cinayətin) baş verdiyi vaxt və (əşyanın) faydalılığı nəzərə alınmalıdır.

303. Çar həmişə İndranın, Günəşin, Küləyin, Yamanın, Varunun, Ayın, Odun və Torpağın enerjili hərəkətlərini təqlid etməlidir (nümunə götürməlidir). İndra və Varun – Allah, Yama – ölüləri mühakimə edən hakimdir.

304. Necə ki, İndra 4 aylıq yağıntı mövsümündə bol yağış göndərir, çar da İndranın öhdəliyini özünə götürərək öz ölkəsində mərhəməti, xeyirxahlığı yaymalıdır.

305. Necə ki, 8 ay müddətində Günəş şüalarını sulara hopdurur, çar da tədricən öz ölkəsindən tədricən vergiləri götürməlidir, bu cəhətdən o Günəşə bənzəyərək ondan nümunə, öhdəlik götürməlidir.

306. Necə ki, Külək hərəkət edərək hər yerə (havaya) və bütün canlılara daxil ola bilir, çar öz xəfiyyələri (casusları) vasitəsi ilə (hər yerə) daxil olmalıdır, bu, onun öhdəliyidir, hansı ki, o, Küləkdən nümunə götürməlidir.

307. Necə Yama, müəyyən olunmuş vaxtda öz hakimiyyətinə dostları və düşmənlərini tabe edir, təbəələr də (bütövlükdə) çar tərəfindən nəzarətə götürülməlidir. Bu öhdəlikdir, hansı ki, o (çar) Yamadan (nümunə) götürməlidir.

308. Necə ki, (günahkar) Varunaya zəncir kimi bağlıdır, (çar da) caniləri cəzalandırmalıdır, bu öhdəlikdir, hansı ki, o, Varundan (nümunə götürməlidir).

309. Çar üzərinə Ayın öhdəliyini götürür, hansı ki, onun görünməsinə təbəələr (böyük sevinclə qarşılayırlar)...

310. (Əgər) o, cinayətkarları nifrət alovu ilə yandırarsa və parlaq enerji ilə pis (niyyətli) təbəələrini məhv edirsə, onda onun (çarın) gücü Odun gücünə (oxşayır).

311. Necə ki, Torpaq bütün canlıların yaşaması və bərabərliyi üçün dayaqdırsa, (çar da) bütün təbəələrin dayağı rolunda çıxış edir, o, Torpağın öhdəliyini (öz üzərinə götürür).

322. Kşatri brahmansız rifaha çata bilməz, brahmada kşatrisiz səadətə nail olmaz, brahman və kşatri birləşərək, bu (dünyada) və gələcəkdə rifaha çatırlar.

326. Bundan sonra, necə ki, vayşi (öz silkinə) keçirilir (təsdiq edilir) və nikaha daxil olur, o, həmişə o məşğuliyyətlərə diqqətli olmalıdır ki, hansı ki, o (bunların) hesabına yaşaya bilər və buna görə də mal-qaraya qayğı göstərməlidir.

327. Çünki məxluqları Yaradan (Pračapati) mal-qara yaradaraq, o (onları) vayşiyə həvalə edir, brahman və cara isə (qalan) bütün canlıları həvalə edir.

328. (Ona görə də) vayşi heç vaxt belə bir fikrə (düşməməlidir ki) “mən mal-qaraya qayğı göstərmək istəmirəm”.

329. (Vayşi) qiymətli daş-qaşların, mirvarinin, mərcanın, metalların, parçadan hazırlanmış (paltarın), ətriyyatın və ədviyyatın nisbi qiymətini bilməlidir.

330. O toxumun səpilməsi (qaydasını), torpağın yaxşı və pis xüsusiyyətlərini bilməli və o, ölçü və çəki haqqında biliyini də təkmilləşdirməlidir.

331. Həmçinin, əmtəələrin keyfiyyəti və çatışmazlıqları, (müxtəlif) ölkələrdəki əlverişli və əlverişsiz (bazarın olması), gəlir və ziyan və həmçinin heyvandarlığın idarə olunması qaydaları.

332. O (vayşi) xidmət ödənişi haqqını, müxtəlif dilləri, malların saxlanması və alqı və satış qaydalarını bilməlidir.

333. O (vayşi), öz əmlakını qanuni üsulla əldə edilməsi üçün çox böyük qüvvə sərf etməlidir və bütün yaradılmış canlılara azuqə verməyə borcludur.

335. Pak (şudra) yuxarı varnalara həmişə itaət etməlidir, sözündə müxtəsər olmalı, məğrurluqdan uzaq olmalı və həmişə brahmanlardan kömək axtarmalı (özünün gələcək həyatında) yuxarı varnaya cəhd etməlidir.

X Fəsil

1. İki dəfə doğulan varnanın (üzvləri) və (yuxarıda göstərilən) vəzifələrini icra edərkən (vedləri) öyrənməlidirlər. Lakin onlardan

(yalnız) brahman onu təfsir (şərh) edə bilər, digər iki varna yox, çünki qayda belə müəyyən edilib.

2. Brahman hamı üçün (göstərilən) yaşayış yolunu bilməlidir, başqalarını buna məcbur etməli və özü də bu Qanunlara müvafiq yaşamaqlıdır.

4. Brahman kşatri və vayşi – hər üçü iki dəfə doğulan varnanı (təşkil edirlər). Dördüncü şudralar isə bir dəfə doğulurlar, beşinci (varna) yoxdur.

57. Təmiz olmayan mənşəyə malik adam, hansı ki, heç bir varnaya məxsus deyildir.... Hansı ki, ari deyil, baxmayaraq, elə görünüş yaradır ki, guya aridir, onu işlərindən (əməllərindən) tanımaq olar.

58. Arilərə layiq olmayan davranışı olanı, kobud olanı (qəddar), həmişə öz borcuna laqeyd olanı, bu dünyada saf mənşəyi olmayan adam kimi ifşa edilməlidir.

63. Heç kimə zərər verməmək, düzgün olmaq, özgə əmlakını mənimsəməmək, saf olmaq və öz (nəfsini) cilovlamaq, Manu dörd varnanın (əsas Dharması), Qanunun mahiyyəti elan edir.

115. Mülkiyyət əldəetmənin 7 qanuni əsası mövcuddur: vərəsəlik, bəxşiş (hədiyyə), satın almaq, fəth etmək, sələmçilik, işləri icra etmək və xeyriyyəçi adamlardan mərhəmət olaraq qəbul etmək.

116. Elm, mexaniki sənət (bacarıq, ustalıq), məvaciblə işləmə, nökrəçilik, maldarlıq, ticarət, əkinçilik, aza qane olmaq, sədəqə və sələmçilik dolanmağın 10 (mümkün) vasitəsidir (bütün yoxsul adamlar üçün icazə verilən üsuldur).

117. Əlbəttə ki, brahman və kşatriyə faizlə borc vermək nəzərdə tutulmur, ancaq ağır vaxtlarda, arzu olunan halda günahkar insanlara xeyirxahlıq məqsədilə cüzi faizlə (borc) vermək olar.

XII Fəsil

8. İnsan xeyirxahlığa və axmaqlığa öz ağılında, aqlının (hərəkəti) vasitəsinin nəticəsində, sözlərində, yəni şifahi danışığında, bədəninə isə bədənin (hərəkəti) olaraq çatır.

9. (İnsan) bədəni vasitəsilə (törətdiyi) bir (çox) cinayət əməllərinə (gələcəkdə) hər hansı bir cansıza çevriləcək. Sözləri ilə etdiyinə görə – quşlara və ya vəhşi heyvanlara, ağılı ilə etdiyi (günaha görə) o, aşağı varnada (yenidən törəyəcək) .

10. O adam ki, öz sözlərinə nəzarət edə bilir, öz fikirlərinə nəzarət edə bilir və öz bədəninə nəzarət edə bilir, (onlar) “üç əsa gəzdirən” üç dandi (dəyənək) adlandırırlar.

11. O adam ki, hansı ki, öz üzərində digər yaradılmış canlılara münasibətdə üçqat nəzarəti edir, öz nəfsi və nifrətini saxlaya bilir, o, həqiqi əzəmətə çatır.

QƏDİM ROMADA XII CƏDVƏL QANUNLARI

Eramızdan əvvəl 451-449 illərdə Roma quldarlıq respublikasında XII cədvəl qanunları tərtib edilmişdir. Bu qanunların tərtib edilməsi plebeylərin böyük qələbələrindən biri olmuşdur. XII cədvəl qanunlarının hazırlanması səbəbləri də çox maraqlıdır. Belə ki, xarici düşmənlərə qarşı patris və plebeylərin vətəni qorumaq istəyi bəzən sinfi maraqlar baxımından baş tutmurdu. Plebeylər döyüş meydanını tərk edərək müqəddəs dağa çəkilir və öz hüquqlarının yazılı qanunlara köçürülməsini tələb edirdilər. Yazılı qanunların olmamasından istifadə edən patris məhkəmələri plebeylərə qarşı istədikləri qərarı çıxarırdılar. Eramızdan əvvəl 451-ci ildə plebeylərin tələbi ilə on nəfərdən ibarət komissiya yaradılmışdır. On nəfərdən ibarət yaradılmış komissiya – desemvirlər ancaq patrislərdən təşkil edilmişdir. Eramızdan əvvəl

450- ildə komissiyanın tərkibi dəyişilərək 5 nəfər patrislərdən 5 nəfər isə plebeylərdən ibarət tərkib müəyyən edilir.

XII cədvəl qanunları olduğu kimi bizə gəlib çatmamış yalnız onun məzmunu ilə Roma hüquqşünasları Siseronun, Pavelin, Qayın və Ulpiyanın hüquqi əsərlərdən tanış olmaq mümkün olmuşdur. Qanunlar Roma vətəndaşlarının hüqunu müdafiə edir, məhkəməsiz edam cəzasını qadağan edirdi. XII cədvəl qanunları Roma cəmiyyətini ictimai münasibətlərini tənzim etməyə yönəlmiş ilk yazılı qanunlardan biri idi.

Birinci cədvəl

1. Əgər kimsə məhkəməyə çağrılarsa (çağırılmış) qoy getsin, əgər o getmirsə qoy kim ki, onu çağırırdı bu çağırışı şahidlərin iştirakı ilə təsdiq etsin, sonra onu zorla aparsınlar.

2. Əgər çağırışçı gəlməmək üçün yalandan bəhanə gələrək və ya gizlənməyə cəhd edərsə qoy kim onu çağırırdı ondan əl çəkməsin.

3. Əgər çağırışcının məhkəməyə gəlməsinə onun xəstəliyi və ya qocalığı səbəb olarsa qoy onu çağıran ona fayton ayırsın.

7. Əgər mübahisə edənlər, məhkəmə çəkişməsi aparən tərəflər razılığa gəlmirsə qoy onlar günortaya qədər ayrılınsınlar və iddianı forumda və ya komissiyalarda müdafiyyə etsinlər qoy hər iki tərəf növbə ilə öz tələblərini müdafiə etsinlər.

8. Günortadan sonra magistr al məhkəmədə iştirak edən tərəfin iddianı təsdiq edir.

9. Əgər məhkəmə prosesində hər iki tərəf iştirak edərsə qoy günəşin batmasına qədər məhkəmə son qərarını versin.

İkinci cədvəl

1. 1000 ass və daha çox məbləğdə olan iddialar üçün məhkəmə girovu (500 ass məbləğində), ondan az məbləğdə olan iddialar üçün – 50 ass XII cədvəl qanunlarında belə müəyyən olunmuşdur. Əgər

mübahisə hər hansı bir adamın azad edilməsi haqqında gedirsə, baxmayaraq ki, onun qiyməti daha yüksəkdir, ancaq elə həmin qanunlarda müəyyən edilirdi ki, iddia adam üçün müəyyən edilən girov üçün qaldırılmalıdır, hansı ki, onun azadlığı üçün mübahisə cəmi 50 ass məbləğində aparılır.

2. Əgər göstərilən səbəblərdən biri, məsələn..... ağır xəstəlik və ya məhkəmə araşdırılması onun xəyanət işi üzrə digər iddia üzrə üst-üstə düşürsə və bu məhkəmə prosesinin keçirilməsinə mane olursa münəsf vasitəçi ilə iddiaçı tərəflər məhkəmə araşdırılmasına gəlməlidirlər. Lakin bu iş başqa günə keçirilməlidir.

3. Çəkişmə aparən tərəflərə şahid ifadələri kifayət etmirsə, qoy onlar işin araşdırılmasına gəlməmiş şahidin evinin darvazalarına gətsinlər və üç gün bütün dinləmələr keçirilsin.

Üçüncü cədvəl

1. Borclunun borcu olmasının sübut edilməsindən və ya bu barədə çıxarılmış məhkəmə qərarından sonra borcluya 30 gün ərzində möhlət verilsin. Göstərilən müddətdə qoy iddiaçı borcludan əl çəkməsin qoy onu məhkəməyə gətirsin (qərarı icra etmək üçün).

3. Əgər borclu məhkəmə qərarını (kənüllü) yerinə yetirmirsə və heç kim onu məsuliyyətdən azad etmirsə qoy iddiaçı onu öz yanına gətirərək onun boynuna kündə (buxov) vursun və ya qandallasın. Əgər rəhmi gəlibsə 15 funt ağırlıqdan çox olmasın.

4. Borclu, dustaq saxlanıldığı müddətdə əgər istəyirsə öz hesabına yeməklə təmin oluna bilər. Əgər o öz hesabına təchiz edilmirsə, qoy onda kim onu dustaq saxlayırsa ona bir gün ərzində bir funt un, istəsə bir az da çox verə bilər.

5. Bununla belə, borclu hələ ki, dustaqlıqda saxlanılır o iddiaçı ilə barışa bilər. Əgər tərəflər razılığa gələ bilmirlərsə onda daha altmış gün dustaqlıq müddəti davam etməlidir. Bu müddətdə üç dəfə hər bazar günü pretor komissiyalarına gətirilir və ondan tələb olunan

məbləğ istənilir. Üçüncü, bazar günü borclu qətlə yetirilir və ya Tibr çayından o tərəfə xaricə satılır.

6. Üçüncü – bazar günü borclunu hissələrə bölürlər. Əgər kiməsə çox və ya az çatarsa qoy bu onların günahı sayılmasın.

Beşinci cədvəl

3. Kim onun vəfatından sonra ev əşyalarına və ya himayəsində olan şəxslərə dair onun hansı münasibətdə olduğunu qəbul edirsə qoy bu vəziyyət dəyişdirilməsin.

Altıncı cədvəl

1. Əgər kim girov və ya əşyanın özgəninkiləşdirilməsi barədə 5 nəfər şahid və tərəzçinin iştirakı ilə əqd bağlayırsa, qoy onlar ifadə etdikləri sözlərə sadıq qalsınlar.

3. Torpaq sahələrinə sahibliyin müddəti iki il, digər əmlaklar üçün isə bir il müəyyən edilirdi.

4. XII cədvəl qanunları ilə müəyyən edilirdi ki, ərinin onun üzərində hakimiyyətini (onunla birgə yaşamaq müddəti) qəbul etmək istəməyən qadın, hər il üç gecə öz evindən kənarda gecələməli idi və beləliklə ona (qadına, arvadına) sahibliyin illik müddətində fasilə yaranmasını təmin etmiş olurdu.

Yeddinci cədvəl

2. Qeyd etmək lazımdır ki, sərhədlərin hüdudlarının müəyyən edilməsi barədə iddiaların təmin edilməsində XII cədvəl qanunlarının göstərişlərini nəzərə almaq lazımdır, qanunvericilik deyilənlərə görə vaxtilə Afinada Solon tərəfindən müəyyən edilmişdir: əgər qonşu sahənin sərhədi boyunca xəndək qazılıbsa onda sərhə-

di keçmək olmaz, əgər çəpər çəkmək lazımdırsa qonşununun sahəsindən bir fut aralı çəkilməlidir. Əgər yaşayış üçün ev tikilirsə onda iki fut aralı çəkmək, əgər xəndək və qəbr qazılırsa xəndəyin dərinliyi nə qədərdisə o məsafədə aralı olmalı, əgər quyu qazılıbsa 6 fut aralı, əgər zeytun və əncir ağacı əkilirsə qonşunun sahəsindən 9 fut aralı, başqa ağaclar üçün 5 fut aralı.

9 a. XII cədvəl qanunlar əmr edərək tədbir görməyi tələb edirdi ki, 15 fut hündürlüyündə olan ağacın dairəsi (radiusu) üzrə elə bölünüb əkilməlidir ki, onun kölgəsi qonşunun sahəsinə ziyan vurmasın.

9 b. Əgər qonşunun sahəsindən küləyin əydiyi ağac sənin sahənə düşürsə, sən XII cədvəl qanunları əsasında ağacın budanması iddiası ilə müraciət edə bilərsən.

Səkkizinci cədvəl

1 a. Kim kinli mahnı oxuyarsa...

1 b. XII cədvəl az sayda cinayət əməllərinə görə ölüm cəzası müəyyən edirdi və o cümlədən hesab edir ki, onu bir sıra əməllərə görə də tətbiq etmək zərurəti vardır. Onda ki, hər kimsə nəğmə qoşacaq və ya mahnı oxuyacaq hansı ki, özündə böhtan və ya başqasını biyabır edəcək sözlər olsun.

2. Əgər bədən üzvlərinə xəsarət yetirilirsə və (o) bərişmırsa (zərərçəkən), qoy onda xəsarət yetirənə eyni xəsarət yetirilsin.

3. Əgər əli ilə və ya dəyənəklə azad adamın sümüyünü sındırırsa qoy 300 ass cərimə ödəsin. Əgər quldursa – 150 ass.

4. Əgər təhqir edirsə qoy cərimə olsun 25.

5. sındırırsa qoy əvəzi çıxılsın.

6. Əgər kim şikayət edirsə ki, ev heyvanları xəsarət vurur, onda XII cədvəl qanunları hökm edir ya xəsarət vurmuş heyvanı zərərçəkmişə vermək və ya vurulmuş ziyanın ödəmək lazımdır.

9. XII cədvələ görə yetkinlik yaşında olan adam tərəfindən xışla şumlanmış tarlanın məhsulunu tələf etmək və ya yandırmaq çox ağır

günah idi. Yeniyetmə yaşına çatmamışların göstərilən əməllərə görə müqəssir olduqları müəyyən edilərsə, pretorun göstərişi ilə qamçı cəzası və ya dəymiş ziyanın ikiqat ödənilməsi barədə hökm çıxarıldı.

10. XII cədvəl qanunları hökm edir, kim tiklini və ya evin yanındakı taxıl tayasını yandırarsa, qandallanmalı və qamçı ilə döydükdən sonra ölümə məhkum etmək lazımdır, əgər müqəssir törədilən əməlini qəsdən etmişdirsə. Əgər yanğın təsadüfən baş verədirsə, yeni ehtiyatsızlıqdan, onda qanun tövsi edirdi ki, günahkarlar zərəri ödəsinlər, əgər onun imkanı yoxdursa daha yüngül cəzalandırılsın.

11. XII cədvəl qanunlarında göstərilir ki, ədavətdən başqasının ağacının kəsilməsinə görə günahkar hər ağac üçün 25 ass ödəməlidir.

12. Gecə oğurluq etmiş yerindəcə öldürülməlidir, qoy onun öldürülməsi qanuni hesab edilsin.

14. Desemvirlər məhkəməsi tövsiyə edir; azad adamlar oğurluq edərkən cinayət üstündə tutulardırsa, onlara bədən cəzası vermək və kimdən oğurluq edibsə ona təhvil vermək, qulları isə qamçı ilə cəzalandırmaq və qayalıqdan atmaq; yeniyetmə yaşına çatmayanları isə fiziki cəzalar üzrə işlərə baxan pretorun öhdəsinə vermək və ya ondan dəymiş ziyanı almaq lazımdır.

15 a. XII cədvəl qanunlarına görə əşyanın üçqat dəyəri qədər cərimə müəyyən edilirdi – o halda ki, itmiş əşya kimdəsə formal olaraq axtarılır və ya o ötürülərək gizlədilmiş başqa yerdə tapılır.

16. Əgər oğurluq barədə iddia verilirsə, lakin oğru cinayət edərkən yaxalanmayıbsa, qoy onda məhkəmə oğurlanmış əşyanın ikiqat dəyərini ödənilməsi barədə mübahisəni həll etsin.

18 a. XII cədvəl qanunlarında ilk dəfə olaraq qərar verilirdi ki, heç kim ayda bir faizdən artıq almasın, hansı ki, buna qədər varlıların əyləncəsi üçün alınırdı.

18 b. Bizim əcdadların adəti oğrudan oğurlanmış əşyanın ikiqat dəyərində əvəz ödənilməsinə müəyyən edir, sələmçidən isə alınmış faizin dördqat məbləğində əvəz olunmasını.

19. XII cədvəl qanunlarına görə, saxlamağa verilmiş əşyaya görə, bu əşyanın iqiqat dəyərində iddia verilir.

21. Qoy allah lənət etsin, o patrona ki, hansı ki, öz kliyentinə (müştərisinə) ziyan vurur.

22. Əgər (hər kimsə) müqavilənin bağlanmasıda şahid və ya tərəziçi kimi iştirak edirsə, sonra isə şahidlik etməkdən imtina edirsə, qoy o şərəfsiz etiraf edilsin və şahidlik etmək hüququnu itirsin.

23. XII cədvəl qanunlarına görə yalan şahidlikdə ifşa edilmiş Tarpey qayalarından atılmalıdır.

26. XII cədvəl qanunlarında göstərilir ki, heç kim şəhərdə gecələr yığıncaq keçirməsin.

27. XII cədvəl qanunları kollegiya üzvlərinə öz aralarında istənilən sazişi bağlamaq hüququ verir, bir şərtlə ki, onlar bununla ictimai qaydaları pozmasınlar.

Doqquzuncu cədvəl

1-2. İmtiyaz (yəni, öz xeyrinə qanundan geri çəkilmək) qoy is-təməsinlər. Senturiya komitsiyalarından kənarda Roma vətəndaşla-rına qarşı ölüm hökmü çaxırılmasın. Möhtəşəm XII cədvəl qanun-ları iki qərarı özündə birləşdirirdi. Onlardan biri ayrı-ayrı adamların xeyrinə qanundan geri çəkilmələri, digəri isə senturiya komitsi-yalarından başqa hər hansı bir orqanın çıxarmaq istədiyi ölüm hök-münün qadağan edilməsi idi.

3. Məgər sən qanunu çıxardığı qərarı sərt hesab edəcəksən, necə ki, o hakimi və ya vasitəçini ölüm cəzası ilə cəzalandırır, hansı ki... əməllərinə də onlar rüsxət almaqda ifşa edirlər.

5. XII cədvəl qanunları hökm edir onlara ölüm cəzası verilsin ki, kim düşməni təhrik edir (Roma xalqına, Roma dövlətinə qarşı çıxmağa) və ya onu ki, kim Roma vətəndaşını düşməyə verir.

6. XII cədvəl qanunları qərar verərək məhkəməsiz insanı həyatdan məhrum etməyi qadağan edir.

Onuncu cədvəl

1. Qoy meyidi şəhərdə basdırmasınlar və yandırmasınlar.
4. Dəfn zamanı qadınlar üzlərini cırıb, saçlarını yolmasınlar.
8. Həmçinin mərhumun qəbrinə qızıl qoyulmasın. Əgər vəfat edənin qızıl dişləri olarsa, onu qızıl dişləri ilə birlikdə dəfn etməyə və ya yandırmağa etiraz edilməməlidir.

On birinci cədvəl

1. II çağırış Desemvirlər (10 nəfər hakimlər kollegiyası), qəbul edilmiş qanunlara daha iki cədvəl əlavə edərək ... bununla da insanlıqdan kənar olan patrislərlə plebeylər arasında nigah bağlanmasını qadağan edən qanunu sanksiyalaşdırdılar.

On ikinci cədvəl

2v. Dövlət hakimiyyət nümayəndəsinin və ya qulun törətdiyi cinayət, zərərin ödənilməsi barədə iddianın tələb edilməsi ilə nəticələnərsə, ev sahibi və ya qulun sahibi ya dəyimiş zərəri ödəməli və ya müqəssirin başını verməlidir.

Bu iddia qanunla və ya pretor edikti ilə müəyyən edilirdi. İddialara XII cədvəl qanunları ilə müəyyən edilmiş qanunla nəzərdən tutulan, məsələn oğurluğa dair iddia daxil idi.

3. Əgər hər kimsə məhkəməyə saxtalaşdırılmış əşya gətirirsə və ya məhkəmənin bu barədəki faktının rədd edirsə, qoy pretor üç nəfər vasitəçi təyin etsin və onların qərarı ilə dəymiş ziyan mübahisə edilən əşyanın ikiqat dəyərində ödənilsin.

5. XII cədvəl qanunları qərar verirdi ki, bundan sonra xalq yığıncağının istənilən qərarları qanun qüvvəsinə malikdir.

QƏDİM ROMA QAY İNSTİTUSİYALARI

Roma xüsusi hüququnun müxtəsir külliyyatından ibarət olan “Qay institusiyaları” (latın dilində – institutio – nizamnamə, təlimat mənasını bildirir) məşhur Roma hüquqşünası Qay tərəfindən b.e. II əsrində yazılmışdır. Qayın adı, doğum tarixi və həyatı dəqiq məlum deyildir. Onun 4 kitabdan (Şəxslər, Əşyalar, Öhdəliklər və İddialar) ibarət institusiyaları Roma mülki hüququnun öyrənilməsində və inkişafında əvəzsiz mənbədir. Qay institusiyaları VI əsrdə Yustian məcəlləsinə daxil edilmiş və dərs vəsaiti kimi istifadə olunmuşdu.

I KİTAB ŞƏXSLƏRİN HÜQUQİ VƏZİYYƏTİ (STATUSU)

1. Bütün xalqlar (yəni, Roma imperiyasına daxil olanlar) qanunlar və adətlərlə idarə olunurlar. Onların bir hissəsi özlərinin xüsusi hüquqi, digərləri isə, bütün insanlara aid ümumi hüquqdan istifadə edirlər. Beləliklə, hər bir xalqın özü üçün müəyyən etdiyi hüquq onun xüsusi hüququdur və bu mülki hüquq adlanır... Lakin o hüquq ki, təbii ağıla əsaslanaraq bütün insanlar arasında müəyyən edilir, qəbul edilir və bütün xalqlar tərəfindən müdafiə olunur, bu hüquq ümumi xalqlar hüququ (ius gentium) adlanır.

Beləliklə, Roma xalqı qismən özünün hüququndan, qismən də, bütün insanlara aid hüquqdan istifadə edir.

2. Roma xalqının mülki hüququ qanunlardan, plebey qərarlarından, senatın qərarlarından, imperator fərmanlarından, magistrlərin ediktlərindən və hüquqşünasların cavablarından ibarətdir.

3. Qanun odur ki, Roma xalqı ona qərar verir və qəbul edir, plebey qərarı odur ki, plebeylər ona qərar verir və qəbul edirlər. Plebeylər (“doldurulma” mənasını verir) xalqdan (Roma) onunla fərqlənir-

lər ki, “xalq” sözü bütün vətəndaşlara (vətəndaşlıq statusu alanlara) o cümlədən, patrislərə (“atalı” mənasını verir) aid edilir. Plebey adı isə plebelər də daxil olmaqla qeyri-vətəndaşlara, patrislər istisna edilməklə şamil edilir. Bax buna görə də patrislər əvvəllər təsdiq etməyə çalışırlar ki, plebeylər (plebey tribunalarının) qərarları onlar üçün məcburi deyil və onların iradəsi və iştirakı olmadan tərtib edilib. Lakin sonralar Hortenzinin qanunu (diktator Hortenzinin e.ə. 287-ci il qanunu) ilə müyyən edilirdi ki, plebey yığıncaqlarının qərarları bütün xalq üçün məcburi qüvvəyə malikdir.

9. Şəxslərin hüquqi vəziyyətinin fərqi ondan ibarətdir ki, bütün adamlar ya azaddır və ya quldur.

10. Daha sonra, azad adamların bir (qismi) azad doğulanlardır, digərləri – azadlığa buraxılanlardır.

11. Azad doğulanlar – bunlar, hansı ki, azad doğulublar, azadlığa buraxılanlar, isə bunlar hansı ki, qanuni köləlikdən azadlığa buraxılanlardır.

36. Arzu edən hər kəs qulu azadlığa buraxa bilməz.

37. Qulun azadlığa buraxılması kreditora və ya patrona zərər vursaydı (onda) onun qanuni qüvvəsi yoxdur.

38. Həmişinin də... 20 yaşı olmamış ağanın qulu azad etməsi yalnız məhkəmənin iştirakı ilə baş verə bilər.

40. ... 14 yaşına çatan, vəsiyyətnamə tərtib edə bilər, özünə varis müəyyən edə və imtina edə bilər. Lakin 20 yaşına çatmamış o qula azadlıq verə bilməz.

48. Daha sonra şəxslərin hüquqda başqa bölgüsü mövcuddur. Şəxslərin bir (qismi) özünüidarə hüququna digərləri özgə hüquqa təbədir.

49. Özgə hakimiyyətində olanların biri (qismi) atanın tabeliyində, digərləri ərin tabeliyində, üçüncüsü (isə) başqalarından kölə asılığındadırlar.

51. İlk olaraq onları araşdıraq ki, onlar başqasının hakimiyyəti altındadırlar.

52. Beləliklə, qullar ağanın hakimiyyətindədirlər. Bu hakimiyyət təbii hüquqla müəyyən edilir, çünki biz bütün xalqlarda eyni vəziyyəti müşahidə edirik ki, ağanın qullar üzərində həyat və ölüm (hüququ) vardır və qullar nə əldə edirsə, o ağası üçün əldə edir.

53. Lakin indiki vaxtda Roma xalqının təbəələrindən heç kimə səbəbsiz olaraq öz qulları ilə qəddar davranmağa icazə verilmir. İmperator Antoninin (Antoni (138-161) o cümlədən, Adrianın (117-139) qərarı ilə, öz qulunu səbəbsiz öldürməsi özgə qulunun öldürülməsinə bərabər tutulan məsuliyyətə cəlb edirlər.

55. Eyni olaraq qanuni nikahdan olan bizim uşaqlar, bizim hakimiyyətimiz altındadırlar. Bu hüquq Roma vətəndaşlarının (müstəsna nailiyyətidir), çünki başqa elə bir xalq yoxdur ki, öz uşaqları üzərində bizim malik olduğumuz hakimiyyətləri olsun...

58. O ki, qaldı qul vəziyyətində olan şəxslərə, onlarla həqiqi nikah bağlamaq olmaz.

59. ...Nikah yaxın qohumluq əlaqəsində olan şəxslər arasında bağlanıla bilməz. Məsələn: ata və qızı arasında, oğul və ana arasında və ya baba ilə nəvə arasında və əgər belə şəxslər birləşsələr, onda onlar arasında bağlanan nikah qanqarışığı kimi tövsiyə edilərək cinayət hesab edilir.

61. Əslində, qardaş və bacı arasında nikah sözsüz ki, qadağandır. Onlar eyni ata və anadan törəyiqlər və ya onların birinin (ögey) övladıdırlar.

62. Qardaş qardaş qızı ilə evlənə bilər. Bu adət o vaxtdan mövcuddur ki, necə ki, müqəddəs Klavdiy öz qardaşının qızı Aqrippa ilə evlənmişdir. Ancaq imperatorun fərmanı ilə bacının qızı ilə evlənməyə icazə verilmir.

82. ...Ümumi qəbul edilmiş qaydalara görə kölə qadınla azad (şəxs) arasında (nikahdan) qul və əksinə, azad (qadınla) qul (kişi) arasında (nikahdan) azad uşaq doğulur.

98. Övladlığa götürmə iki vasitə ilə baş verir: ya xalq hakimiyyətinin (xalq yığıncağı) ya ali magistrin hakimiyyəti ilə. Məsələn: pretorun.

99. Hüquqi müstəqillikləri olanları xalq hakimiyyəti ilə övladlığa götürmək olar. Bu növ övladlığagötürmə artoqatio adlanır. Ona görə də, övladlığa götürəndən soruşurlar, o kimi ki, oğulluğa götürür, onu qanuni oğlu hesab edirmi və kimi ki, övladlığa götürürlər, ondan soruşurlar o buna razıdımı (istəyirmi)... Magistr hakimiyyəti ilə onları övladlığa qəbul edirlər, hansı ki, onlar vətəninin hakimiyyətindədirlər...

100. Birinci növ övladlığa götürmə xalqın hakimiyyəti ilə yalnız Romada həyata keçirilə bilər, ikincisi isə, əyalətlərdə, canişinlərin iştirakı ilə baş verir.

104. Qadınlar heç bir halda övladlığa (kiməsə) götürə bilməzlər, çünki onlar öz uşaqları üzərində (belə) hakimiyyətə malik deyildirlər.

109. Adətən ər və arvad atanın (patriarxın – ailə başçısı olan böyük ata) hakimiyyəti altında olurlar, ailə hakimiyyətində isə arvad yalnız ərinə tabe olur.

110. Beləliklə, ər in hakimiyyətinə keçmək üç qayda əsasında baş verir: müddət ərzində, taxıl verməklə və satın almaqla.

111. Müddət ərzində ər in hakimiyyətinə daxil olmaq o vaxt baş verir ki, onlar bir il müddətində fasiləsiz olaraq ər-arvad münasibətlərində olurlar. Bir il ərzində ər in bir növ mülkiyyətinə daxil olan (arvad) onun (ərinin) ailəsinin (üzvü) olur və (ərinin) qızının yerini tutur. Ona görə də XII cədvəl qanunları qərara almışdır ki, əgər hər hansı bir arvad ər inin hakimiyyətinə tabe olmaq istəmərsə, onda o, hər il üç gecə dalbadal öz evində gecələməməli və beləliklə, bir il-lik müddət vaxtı (məhdudiyyəti şərtini) pozmalıdır.

112. Taxıl verməklə ər in hakimiyyətinə daxilolma prosesi müqəddəs ayinləri icra etməklə, gəlin tərəfindən yerinə yetirilir və bu zaman buğda çörəyindən istifadə edilir. Bu təntənəli sövdələr (ifadə olunan) 10 nəfər şahidin iştirakı həyata keçirilir. Bu hüquq indiyəcən tətbiq edilir.

113. O ki, qaldı “satın almaqla”, bu prosesə görə arvad mansipasiya qaydasında ər in hakimiyyətinə keçir, yəni simvolik olaraq 5 nəfər həddi-bülüğa çatmış Roma vətəndaşlarının, həmçinin, tərəziçinin iştirakı ilə arvad satın alınır, hansı ki, onun (ər in) hakimiyyətinə keçir.

116. Qalır onu demək ki, hansı şəxslər başqasının köləliyində (mancipio) ola bilərlər.

117. Beləliklə, valideynlərinin hakimiyyətində olan bütün azad şəxslər kişi və qadınlar, qullar kimi ataları tərəfindən mansipasiya edilə bilərlər.

118. Ərin hakimiyyəti altında olanlara da eyni qayda tətbiq edilir.

119. Mansipasiya ən minimum (təsəvvürlə) satışdan ibarətdir. Mülkiyyətin əldə edilməsinin bu forması (ius prorium) Roma vətəndaşları üçün xarakterikdir və aşağıdakı kimi baş verir. Satıcı əlində mis tutaraq ən azı 5 nəfər həddi-bülüğa çatmış Roma vətəndaşlarının şahidliyi ilə və bir nəfər yenə də o həddə olanın, hansı ki, əllərində mis çəki daşını saxlaya bilən və tərəzi tutan Allanın iştirakı ilə belə deyir: “Təsdiq edirəm ki, kvirit hüququna görə bu qul mənə məxsusdur. O, bu metal və bu mis çəki daşlarının vasitəsi ilə mənim tərəfindən alınmış hesab edilir”. Daha sonra o, mansipasiya qaydasına görə metalla tərəzinin gözüne zərbə vuraraq tarazılığı pozur və beləliklə, sanki həmin metalla onun alış qiymətinin əvəzini verir.

120. Bu üsulla qullar və azad adamlar, həmçinin, heyvanlar mansipasiya edirlər. Məsələn: öküzlər, atlar, qatırlar, ulaqlar, bu adi qayda ilə həm kənd, həm də şəhər torpaq sahələri də mansipasiya edilir.

124. İndi isə hansı üsulla hakimiyyət altında olanların azad olunmasına baxaq.

127. Kim ki, atanın (“pater familias”) hakimiyyəti altındadır, onun (atanın) vəfatından sonra müstəqil olur. Ancaq burada fərqlər olur: atanın vəfatından sonra oğullar və ya qızlar istənilən halda özünüidarədə müstəqil olurlar, lakin babanın vəfatından sonra onlar öz atalarının hakimiyyətinə keçirlərsə, müstəqil olurlar.

159. Hüquq qabiliyyətinin məhdudlaşması əvvəlki statusun dəyişməsi ilə bağlıdır. O üç halda baş verir: çox böyük olduqda, nisbətən az və orta olduqda və daha kiçik olduqda.

160. Daha çox onda olur ki, (demək olar ki, hüquqi qabiliyyət iti-

rilir) kimsə eyni vaxtda mülki hüquq və azadlıqlarını itirir. Bu o halda baş verir ki, onlar əmlaklarını sensor siyahısına daxil etməyiblər və ya hərbi xidmətdən yayınıblar... Bu növ cəzaya, yəni azad hüquqlardan məhrum etməyə, azad doğulan qadınlar da məruz qalırlar hansı ki, Klavdinin senatda qəbul etdiyi qərara görə onlar kölə qadın hesab edilirlər, ona görə ki, öz sahiblərinin iradəsinə və qadağanlarına zidd olaraq qulları ilə cinsi əlaqəyə daxil olurlar.

161. Nisbətən az və ya orta (səviyyədə) hüquqi qabiliyyətin itirilməsi (hüquqi statusun dəyişməsi) onda baş verir ki, vətəndaşlıq hüququ itirilir, lakin azadlığı saxlanılır. Bu o şəxslərlə baş verir ki, onları vətəndən qovurlar (ostarkizm tətbiq edilən şəxslərə).

162. Daha kiçik (səviyyədə) hüquqi qabiliyyətin itirilməsi o halda baş verir ki, (onda) həm vətəndaşlıq, həm də azadlığı saxlanılır, ancaq insanın statusunda dəyişiklik edilir. Bu, övladlığa götürülənlər, həmçinin, o qadınlarla baş verir ki, onlar ərin hakimiyyəti altına keçirlər.

II KİTAB ƏŞYALAR HAQQINDA

1. Əvvəlki kitabda biz şəxsi hüquqlardan bəhs etdik. İndi isə o əşyalara baxaq, hansı ki, onlar bizim mülkiyyətimizdədir və ya bizim xüsusi sahibliyimizdən kənardadır.

2. Beləliklə, əşyaların əsas bölünməsi ondan ibarətdir ki, onlardan biri – ilahi hüquqa, digərləri – bəşəri hüquqa (aid edilirlər).

3. İlahi hüquq kateqoriyasına aid əşyalar, Allaha həsr edilir və müqəddəs əhəmiyyətə malikdir.

10. Bəşəri hüquq kateqoriyasına aid əşyalar ya dövlətin və ya fərdlərin mülkiyyətini təşkil edirlər.

11. Dövlətə və ya icmaya məxsus olan, ehtimal ki, heç kimin xüsusi mülkiyyətinə daxil deyildir. Çünki, dövlət əmlakı cəmiyyətin bütün vətəndaşlarına aid edilir. Xüsusi əmlak isə – bu onlardır ki, ayrı-ayrı şəxslərə məxsusdurlar.

12. Bundan əlavə, bəzi əşyalar cismani, fiziki, digərləri qeyri-cismani mahiyyətə malikdirlər.

13. Fiziki əşyalar – bunları hansı ki, gözlə görmək olur, hansı ki, bunlar torpaq, qul, geyim, qızıl, gümüş və saysız-hesabsız başqa əşyalardır.

14. Qeyri-cismani – bu onlardır ki, gözlə nəzərə çarpmırlar...

14a Bundan əlavə əşyaların iki dərəcəyə bölgüsü: res Mancipi və res nec Mancipi bölgüsü mövcuddur.

14b Res Mancipi (dərəcəsinə) qullar, öküzlər, atlar, ulaqlar, qatırlar və torpaqlar, daha sonra İtaliya torpaqlarındakı tikililər aid edilir.

15. Daşınar əşyalar və öz gücü ilə hərəkətə gətirilən əşyalar res Mancipi dərəcəsinə aid edilənlər bunlardırlar: qullar, qul qadınlar, dördayaqlılar və insan tərəfindən əhliləşdirilən ev heyvanları. Məsələn: öküzlər, atlar, qatırlar, ulaqlar, bizim (hüquq) məktəbinin tərəfdarlarının rəyinə görə, belə heyvalar dərhal doğulduqdan sonra res Mancipiyə aid edirlər... (lakin) əks tərəfi təmsil edən məktəbin nümayəndələri isə hesab edirlər ki, onlar res Mancipiyə onda aid edirlər ki, onları əhliləşdirib ev heyvanı etsinlər, və əgər onlar çox vəhşi olub əhliləşməyirlərsə, onda onları müəyyən yaş həddinə gədər gözləyib, hansı ki, adətən, onlar bu yaş hədlərində əhliləşdirilirlər ki, yalnız bundan sonra onları res Mancipi etmək olar.

17. ...Qeyri-cismani (cansız) əşyaların demək olar ki, hamısı res nec Mancipi (dərəcəsinə) aid edilir, lakin kənd servitutları istisna edilir. Çünki məlumdur ki, onlar res Mancipi hesab edirlər, baxmayaraq ki, (onlar) qeyri-cismani əşyalar sırasına aid edirlər.

18. Ancaq, əşyaların Mancipi və nec Mancipi bölgüsü arasında fərqlər çox böyükdür.

19. Məhz res nec Mancipi başqa şəxsin mülkiyyətinə sadə üsulla keçir. Belə ki, bu əşya fiziki mövcuddur və başqa şəxsə verilməklə icra edilir.

20. Nəticə etibarı ilə əgər mən satmaqla, bağışlamaqla və ya hər hansı bir vasitə ilə sənə geyim, qızıl, gümüş verirəmsə, bu əşya dərhal, hər hansı bir təntənəli formal cəhətləri gözləmədən sənənin olur.

21. *Res mancipi* – bu (obyektin) başqa şəxsə mancipinin icra olunması ilə keçilməsidir. Buna görə də bu mərasim mansipasiya adlanır. Mansipasiyanın əhəmiyyəti və (hüquqi) qüvvəsi, mülkiyyətə (əşyaya) sahiblik qüvvəsində olan və *in jure cessio* adlanan forma bərabər gücə malik hüquqi əhəmiyyət kəsb edir.

24. *In jure cessio* razılığı (sözləşmə sazişi) aşağıdakı kimi icra edilir. (hakimlik edən) Roma xalqının magistrı qarşısında, məsələn: pretor və by əyalət canişini qarşısında əşyanı alan şəxs onu əlində tutaraq bu sözləri ifadə edir: “Mən təsdiq edirəm ki, bu adam (yəni, satılan qul) kvirit hüququnda mənimdir”. Sonra o, necə ki, belə vindikasiyanı bəyan edir, pretor ondan soruşur ki, onun hər hansı bir (mübahisə edilən əşyaya dair) iddiası varmı? Onda axırncı desə ki, yoxdur və ya bir söz deməyib susarsa, onda pretor vindikasiya edən şəxsə (alıcıya) əşyanı təqdim etməlidir.

40. Göstərmək lazımdır ki, əcnəbilərin bir növ mülkiyyəti var, məhz hər biri ya mülkiyyətçidir və ya belə hesab olunurlar. Bu hüquqla nə vaxtsa Roma vətəndaşları da çıxış ediblər – hər biri ya kvirit hüququna görə mülkiyyətçi olublar və ya belə hüquqa malik olmayıblar. Ancaq nəticədə mülkiyyətin bölünməsinin, (yeni) qaydasının qəbul edilməsi, yəni, biri kvirit hüququna görə, mülkiyyətçi digəri isə – sadəcə malik olma (yiylənmə) *bonis habere*in hüququ təsbit edilir.

41. Əgər əşya, *res mancipi* (növünə) daxildirsə, (lakin) mən onu mansipasiya etməyib, hakimlik edən pretorun qarşısında sənə güzəşt etməyirəmsə, onda sən onun sadəcə sahibi olursan, mən isə kvirit hüququna görə onun mülkiyyətçisi o vaxta qədər olacam ki, sən müddət vədəsi əsasında onun sahibi olacaqsan və yaxud müddət vədəsi bitdikdən sonra, əşyaya sahiblik hüququ nəinki *bonitar* (*in bonis esse*), həm də kvirit (*ex iure Quiritium*) hüququna görə sənə keçir, necə ki, o başqa şəxsə mansipasiyaya və ya *in iure cessio* əsasında verilir (sən də onun mülkiyyətçisi olursan).

42. XII Cədvəl qanunlarına görə əşyaya sahiblik əldə etmə müddəti daşınar əmlak üçün – bir il, daşınmaz əmlak üçün iki il müəyyən edilirdi.

66. Və nəinki biz (şəxsi iradəmizlə) əşyaya sahib oluruq, həm də təbii hüquqla, həmçinin, ələ keçirmə, məsələn: sahibsiz qalan torpaq-dakı ələ keçirilən (vəhşi heyvanları), dənizdəki (balıqları) və ya ha-vada (uçan quşları) tutmaqla.

67. Və əgər biz vəhşi heyvanı və ya quşu və ya balığı tutsaq, on-da tutulan heyvanların bizim olduğu qəbul edilməlidir. Nə qədər ki, biz onları öz sahibliyimizdə saxlayırıq. Lakin nə vaxtsa onlar bizim nəzarətimizdən çıxıb yenidən təbii azadlıqlarını alardılarsa, onda on-ları birinci tutanın (bundan sonra) sahibliyinə keçirlər, belə ki, onlar artıq bizim sahibliyimizdə qalmaqdan çıxıblar.

69. Təbii hüquqa görə bizim düşməndən ələ keçirdiyimiz qəni-mət bizə məxsus olur.

73. ...Hər kimsə tərəfindən bizim torpaqlarımızda özü üçün ucal-dılmış tikili, təbii hüquqa görə bizimki hesab ediləcək, çünki, o, mül-kiyyətçinin torpağının üstündə tikilib.

74. ...Bitkilərə aid eyni qayda tətbiq edilir, hansı ki, kimsə mənim torpaqlarımda bitki əkibsə, lakin bir şərtlə ki, bütün kökləri torpaqda möhkəmlənməlidir.

75. Özgə torpağında taxıl əkən şəxsə qarşı da eyni qayda tətbiq edilir.

76. Əgər biz ondan torpağı və ya tikilini vindikasiya ediriksə və tikiliyə çəkilən xərci, həmçinin, ağac şitilinə və əkinə görə heç nə əvəz vermək istəmiriksə, onda əgər o vicdanla sahiblik edibsə, bizə qarşı etiraz edə, pis niyyətə düşə bilər.

80. İndi biz bilməliyik ki, nə qadın, nə də azyaşlı uşaq qəyyumu-nun razılığı olmadan res Mancipini özgəninkələşdirə bilməzlər və la-kin nes Mancipi dərəcəsinə aid olan əşyaları isə qadınlar özgəninki-ləşdirə bilərlər, azyaşlılar isə yox.

83. Digər tərəfdən, bütün əşyaların – həm Mancipi, həm də nes Mancipi edilənləri, qadınlar və azyaşlılar qəyyumlarının iradəsi ol-madan, yəni qəyyumların iştirakı olmadan ala bilərlər və öz vəziy-yətlərini yaxşılaşdırmaq imkanına malik ola bilərlər.

99. ...Vərəsəlikdən bəhs edək. Onların xüsusiyyəti ikidir: miras bizə vəsiyyəət üzrə və ya qanun üzrə çatır.

100. Əvvəlcə bizə vəsiyyəət üzrə müraciət edənlərdən bəhs edək.

101. Öncə iki növ vəsiyyətdən istifadə edilirdi. Vəsiyyətnamə kuriya yığıncağında, xalq qarşısında... və ya (hərbi) yürüş ərəfəsində, yəni, müharibə etmək üçün əlində silah döyüşə gedərkən hazırlanırdı.

102. Bir az gec, üçün növ vəsiyyətnamələr adətə daxil oldu – mis və tərəzi vasitəsilə. Əgər kimsə nə kuriya yığıncağında, nə də döyüş ərəfəsində vəsiyyətnamə tərtib etməzdirsə, lakin o, qəflətən ölüm təhlükəsi ilə üzləşərsə, o mansipasiya qaydasında başqa adama (kənar şəxsə) ... öz əmlakını verib və ondan əmlakını onun son iradəsi, arzusu əsasında bölüşdürməsini xahiş edə bilərdi.

112. Adrianın sərəncamı əsasında senat qərarı ilə qadınlara 12 yaşından az olmayaraq qəyyumun iştirakı ilə vəsiyyətnamə tərtib etməyə icazə verildi. Bu o deməkdir ki, qadınlar qəyyumluqdan azad olmadıqı halda, (belə) qəyyumun köməyi ilə vəsiyyətnamə tərtib edə bilər.

113. Görünür ki, qadınlar kişilərə nisbətən daha yaxşı şəraitdədirlər, yaxud 14 yaşına çatmamış kişilər hətta qəyyumlarının iştirakı ilə belə vəsiyyətnamə tərtib edə bilməzlər. Qadınlar isə edə bilərlər. 12 yaşına çatmış qadınlar vəsiyyətnamə tələb etmək hüququ əldə edirlər.

118. Bundan əlavə biz xatırlamalıyıq ki, qəyyumundan asılı vəziyyətdə olan qadınlar onun (qəyyumun) razılığı olmadan vəsiyyətnamə tərtib edə bilməzlər. Əks halda, sivil hüququna görə vəsiyyətnamə qanunsuz hesab olunacaqdır.

119. Pretor, vəsiyyətin tərtib olunduğu sənədə müvafiq olaraq, müəyyən olunmuş vərəsəyə, mirası təqdim edə bilər, əgər o (sənəd) 7 nəfər şahid tərəfindən imzalanmışdırsa, əgər varis yoxdursa, onda, qanuna görə miras kimə çata bilər? Məsələn: atadan bir olan qardaşa və ya atanın qardaşına (əmiyə) və ya qardaşoğluna, həmçinin, varis mirası özündə saxlaya bilmək iqtidarında olmalıdır.

123. ...Kimin ki, öz hakimiyyəti altında oğlu varsa, onun vərəsə təyin olunması üçün çalışmalıdır və ya onun adını çəkməklə onu mirasdan məhrum etməlidir, Başqa cür, əgər ata susmaqla bu işin üstündən keçir-

sə, bizim müəllimlərimizin (sabinaların) rəyinə görə bu vəsiyyətnamənin (hüquqi) qüvvəsi yoxdur, heç kim bu vəsiyyətnaməyə görə varis olmayacaqdır, hətta baxmayaraq ki, göstərilən oğul vəsiyyət qoyandan tez vəfat etsə, belə, çünki, lap əvvəldən bu akt vəsiyyətnamə olmamışdır. Digər hüquq məktəbi (prokulanların) tərəfdarlarının fikrincə, əgər ata vəfat edərsə, əlbəttə ki, o (oğul) mirasa varisin təyin olunmasında əngəldir, və qanun üzrə ən yaxın varis olur; yox əgər oğul atadan tez vəfat edərsə, onda bəzilərinin fikrincə, vəsiyyətnamə gücündə mirası müəyyən etmək olar, çünki artıq oğul əngəl deyildir. Buna görə də, onların fikrincə ... vəsiyyətnamə lap əvvəldən həqiqətə uyğun deyildir.

124. Əgər vəsiyyət edən enən xətt üzrə olan qohumlar barəsində susmaqla keçirsə, onda vəsiyyətnamə öz qüvvəsini itirmir, vəsiyyətnamədə adı çəkilməyən (vərəsəliyə çağrılmayalar) varislə birlikdə pay bölgüsündə iştiraka buraxılırlar. Hər biri bir pay həcmində, əgər onlar birbaşa vərəsədirlərsə, əgər kənardadırlarsa, onda yarısını alırlar. Əgər kim, məsələn: üç oğlunu mirasa varis elan edirsə, və qızı barədə susmaqla keçirsə, onda qızı mirasın $\frac{1}{4}$ hissəni alır... Belə ki, necə ki, atası vəfat edərkən vəsiyyətnamə saxlamır və qanun üzrə varis olaraq o (qızı), öz payına sahib ola bilər. Əgər vəsiyyət edən mirasa kənar şəxsləri daxil edərək qızını nəzərə almayırsa, onda qızı mirasının yarısına sahib ola bilər. Qız övladı haqqında deyilənləri biz hesab edirik ki, nəvələrə də aiddir. Həm kişi, həm də qadın xətti üzrə.

127. Əgər ata oğlu mirasdan məhrum edirsə, o bunu ünvanlı etməli, oğlunun adını göstərməlidir. Əks halda oğul mirasdan məhrum olmur. Adı göstərilən mirasdan ... kim ki, oğlunu məhrum edir, bu sözləri ifadə edir: “Mənim oğlum Qisiy mənim varisim olmayacaqdır”.

185. Mirasa vərəsəni həm azad adamlardan, həm qullardan, həm doğma adamlardan və həm də kənar şəxslərdən təyin etməyə icazə verilir.

186. Lakin bizim qulları, eyni zamanda, həm azad etmək, həm də vərəsə təyin etmək üçün aşağıdakıları ifadə etmək lazımdır: “Mənim qulum Stix həm azad və həm də vərəsə olacaqdır”.

189. Özgəsinin qulu, mirasa vərəsə təyin edilərsə, ...o bu mirası öz ağasının əmri əsasında qəbul edə bilər... Əgər o, azadlığa buraxılırsa, mirası öz istədiyi kimi qəbul edə bilər.

191. İndi vəsiyyətnamədən imtina və ya leqatlara baxaq. Vəsiyyətnamədə qoyulan mirasın hesabına, müəyyən şəxsə hər hansı bir hüquq və ya digər xeyir verilməməsindən ibarət olan sərəncam leqat və ya vəsiyyətnamə imtinası adlanır.

246. İndi fideikomislərə (vicdana tapşırılmışlara) baxaq. Mirasın tərkibində məlum əşyanın verilməsi haqqında sərəncam qanun üzrə vərəsəyə aid edilirdi. Onun icra edilməsi qanun üzrə vərəsənin vicdanından asılı idi. Beləliklə, buna sərəncam vermək (yəni, icra etmək) fidekomisdən (yəni vicdana tapşırılmışdan) asılı idi.

III KİTAB

ÖHDƏLİKLƏR HAQQINDA

88. İndi öhdəliklərdən bəhs edək ki, iki əsas növə ayrılırlar: hər bir öhdəlik ya müqavilələrdən və ya deliktlərdən yaranır.

89. Əvvəlcə müqavilələrdən yaranan öhdəliklərə baxaq. Onların 4 növü vardır: əşyanın kiməsə sadəcə verilməsi və ya təntənəli sözləri ifadə etməklə verilməsi və ya yazılı formada verilməsi, ya da sadə razılıq sazişi ilə verilməsi.

90. Öhdəlik əşyanın verilməsi nəticəsində, məsələn: borc verərkən yaranır. Borc sözünün həqiqi mənasında, o əşyalar verərkən yaranır ki, onları çəki, hesablama və ölçü vasitəsilə müəyyən edirlər. Necə ki, məsələn: nəqd pul, çaxır, yağ, çörək, taxıl, mis, gümüş, qızıl bu əşyaları biz hesab və ya ölçü və ya çəki ilə veririk ki, onlar alıcının mülkiyyətinə çevrilsinlər və zaman keçdikcə onlar bizə həmin əşya kimi deyil, ona (ekvivalent olan) eyni xassə və keyfiyyətdə qaytarılırlar.

92. Sözlərin ifadə edilməsi ilə yaranan öhdəliklər sual-cavab əsasında bağlanılır. Məsələn: “təntənəli öhdəlik götürürsən ki, verəcəm-

sən? Verəcəm. Söz verirsən? Söz verirəm. Zəmanət verərsən? Zəmanət verirəm. Görəcəksənmi? Görəcəm”.

105. Ağıldan kəm (dəli) heç bir hüquqi akt yerinə yetirə bilməz, çünki o nə etdiyini bilmir.

107. Azyaşlı uşaq öz qəyyumunun iştirakı ilə istənilən hüquqi müqaviləni bağlaya bilər, haradakı qəyyumun təsdiq etməsi zəruridir.

108. Himayə altında olan qadınlar üçün də eyni qayda müəyyən edilir.

128. Öhdəlik yazılı sənədlərə əsaslanır, əgər, məsələn: o, mədaxil-məxaric kitabına daxil edilibsə...borcun ev kitabına daxil edilməsi iki cür olur: əşyadan şəxsə və ya şəxsdən şəxsə.

129. Əşyaya dair yazılı qeydiyyat o vaxt aparılır ki, mənə kimsə alqıda, kirayədə və ya ortaqlıqda borcludur. Mən borclu olanın mənə nə qədər borcu olduğunu özüm üçün yazıram.

134. Bundan əlavə, yazılı öhdəliklər, borc qəbzləri verilərkən də yaranır... Bu növ öhdəliklər əcnəbilər üçün xarakterikdir.

135. Öhdəlik, sadə razılıq (saziş) əsasında (tərəflər arasında) alqı-satqı, kirayə, ortaqlıq, tapşırıq müqavilələri icra edilərkən yaranır.

136. Deyirlər ki, bu halda öhdəlik, razılığın özündən, tərəflər arasında (konsensus) əsasında yaranır. Ona görə də nə (təntənəli) sözlərə, nə yazıya heç bir ehtiyac yoxdur. Kim ki, öhdəlik götürür, onların sadəcə razılığa gəlmələri kifayət edir. Ona görə də müqavilə tərəflərin birbaşa iştirakı olmadan, məsələn: məktub və ya nümayəndənin iştirakı ilə bağlanıla bilər. Həm də bu tərəflərin şifahi razılığı belə olmadan baş tuta bilər.

182. İndi deliktlərdən yaranan öhdəliklərdən bəhs edək, əgər, məsələn: kim oğurluq edirsə. Əmlakı dağıdırsa, ziyan vurursa, təhqir edirsə, bütün bu hallarda bir növ öhdəlik yaranır.

183. Servi Sulpisiy və Masur Sabinin fikrincə, oğurluğun 4 növü vardır: manifestum, nes manifestum, conceptum və oblatum. La-beon iki növü qəbul edir: aşkar (manifestum) və gizli (nes manifestum).

tum). Lakin axırıncı iki növü qəbul edir. Axırıncı (yəni, M.Sabin) görünür ki, ədalətlidir.

184. Bəzilərinin fikrincə, aşkar (manifestum) oğurluq o halda baş verir ki, oğru cinayət edərkən tutulsun, başqaları isə... hesab edirlər ki, aşkar oğurluq, oğrunun yerindəcə ifşa edilməsidir, əgər, məsələn: üzüm bağından oğurluq edən oğru üzümlükdə olarkən yaxalansın. Üçüncülər aşkar oğurluğu belə hesab edirlər ki, oğurlanmış əşya, oğurlandığı yerdən başqa yerə aparılmasın. Nəhayət, belələri də vardır ki, hesab edirlər əgər oğrunun əlində oğurlanmış əşya görünürsə. (tutulub)...

185. Söylənilərdən görünür ki, gizli oğurluq nə deməkdir və yaxud aşkar olmayan oğurluq, əlbəttə ki, gizli törədilən oğurluq hesab edilir.

186. Conceptum adlanan oğurluğa görə, oğurlanmış əşya şahidlərin iştirakı ilə kimdəsə axtarılır və o tapılır, lakin ola bilsin ki, o, oğurluq etməyib, bu halda xüsusi iddia acto concepti qaldırılır.

187. Oblatum adlanan oğurluq növündə oğurlanmış əşya kiminsə tərəfindən sənə gətirilir və səndə tapılmış hesab edilir. Əgər məsələn: oğurlanmış əşya sənə o məqsədlə verilir ki, əşya başqa şəxsənsə, səndə tapılması daha yaxşı olardı. Və yaxud kimdəki axtarılan əşya tapılır, sən ona qarşı deyil, əşyanı gətirənə qarşı iddia qaldıra bilərsən, baxmayaraq ki, o, oğru deyildir. Bu xüsusi iddia actia oblata adlanır.

188. Prohibiti furti adlanan və oğrunun axtarılmasına əngəl olan iddia növü mövcuddur.

189. XII cədvəl qanunlarına görə aşkar oğurluğa görə çox sərt cəza verilirdi. Azad şəxslər bədən cəzasından sonra, zərər çəkmişə qul kimi verilirdi... qul isə bədən cəzasından sonra ölüm cəzasına məhkum edilirdi. Lakin sonralar belə ağır cəza verilməsi ləğv edilir və pretor edikti ilə azad şəxsə qarşı xüsusi iddia müəyyən edilirdi. Qula qarşı isə oğurlanmış əşyanın 4 qat dəyərində cərimə təyin edilirdi.

190. XII cədvəl qanunlarına görə, pretor, gizli oğurlanmış əşyanın ikiqat dəyərində cərimə müəyyən edirdi.

191. XII cədvəl qanunlarında conceptum və oblatum oğurluğuna görə cərimə oğurlanmış əşyanın üçqat qiymətində müəyyən edilirdi. Bu cərimə də, həmçinin, pretor tərəfindən qəbul edilirdi.

192. Furtum prohibituma görə pretor edikti 4 qat həcmdə iddia cəriməsi müəyyən edirdi.

195. Oğurluq (cinayəti) kiminsə əşyasının aparılması ilə yox, həm də, ümumiyyətlə öz əmlakını onun sahibinin iradəsinə zidd olaraq mənimsənilməsi ilə baş verir.

196. Beləliklə, əgər kimsə ona saxlanılmağa verilmiş əşyadan istifadə edirsə, deməli, o, oğurluq etmiş olur. Əgər kimsə əşyanı müəyyən istifadə üçün alıb və onu daha başqa işlər üçün istifadə edirsə, onda o, oğru kimi cavab verməlidir...

197. Yenə də onlar aldıkları ssudanı təyinatı üzrə istifadə etməyib başqa işlərə sərf edirlərsə, o halda oğurluq etmiş olurlar və onun sahibi bu barədə xəbər tutur. Çünki onun sahibi buna imkan (icazə) verməzdi. Əgər onlar (istifadə edənlər) zənn etsələr ki, burada cinayət yoxdur və oğurluq etmək fikrində də deyildirlər, ondan istifadə etmələri oturluq hesab edilmir.

200. Bəzi hallarda hətta öz əmlakının oğurlanması da olur. Əgər, məsələn: borclu kreditora girov verdiyi əşyanı oğurlayır və ya əgər mən xəlvətcə öz əşyamı onu vicdanla istifadə edən adamdan oğurlayaramsa, (hansı ki, ona müəyyən əsaslarla istifadə etmək üçün vermişdim). Ona görə də kim ki, ona qaytarılmış qulu gizlədirsə, hansı ki, ondan (quldan) başqası vicdanla istifadə edirdi, oğurluq etmiş hesab edilir.

202. Bəzən oğurluğa görə məsuliyyətə oğurluq etməyəni də cəlb edirlər. Necə ki, onun köməyi və ya məsləhəti ilə oğurluq edilir.

208. Nəhayət, bilmək lazımdır ki, belə bir sual yaranır: azyaşlı hər hansı bir əşyanı aparmaqla oğurluq edirmi? Əksəriyyət belə qərara gəlir ki, oğurluq nə isə oğurlamaq arzusundan irəli gəlir. Belə halda azyaşlı o vaxt öz əməlinə görə cavab verir ki, o, müəy-

yən yetkinlik yaş həddində olsun və törətdiyi cinayəti dərk etmiş olsun.

209. Kim ki, özgəsinin əmlakına qarşı soyğunçuluq edir, oğurluq iddiası ilə cavab verir, əslində isə kimsə sahibinin iradəsinə zidd olaraq özgə əmlakını zəbt edirsə, bu zorla onu (əmlakı) ələ keçirməkdirmi? Və ona görə də deyirlər ki, bu adam vicdansız oğrudur. Ancaq pretor belə cinayətlərə görə xüsusi iddia irəli sürür. Hansı ki, əmlakın zorla ələ keçirilməsi iddiası üzrə bir il ərzində 4 qat dəyərində cərimə ödənilməsini nəzərdə tuturdu. Digər halda baş verən anda həmin il üçün nəzərdə tutulanı (ikiqat) ödəmək lazım gəlir. Bu iddia ilə, bir əşyanı, hətta ən əhəmiyyətsiz qiyməti olan əşyanın iddiasını qaldırmaq olar.

210. Akvilinin qanununun I fəslində müəyyən edildiyi kimi, qanunsuz olaraq vurulmuş ziyana dair iddiada müəyyən edilir ki, əgər kimsə qanunsuz (günahkar) olaraq özgəsinin qulunu və ya dördayaqlı ev heyvanını öldürərsə, o həmin il üçün öldürülmüş bazar qiymətindən yuxarı dəyəri əvəz olaraq ödəməlidir.

211. Həmçinin, qərəzli olaraq və ya qətlə yetirənin təqsiri üzündən baş verən ölüm, qanunsuz hesab edilir və başqa heç bir qanun yoxdur ki, dəymiş ziyanı cərimə ilə ödəməyə imkan versin. Bunun nəticəsi olaraq, təsadüfən, qərəzsiz və qəsdən olmadan ziyan vurmuş şəxs cəzaya məruz qalır.

212.Bu qanunla nəinki öldürülənin bədəni iddia üçün dəyərləndirilir, lakin əgər, məsələn: kim qulu öldürürsə onun sahibi ziyanı onun dəyərindən artıq olmaqla ödəyir və bu nəzərə alınır. Məsələn: kim tərəfindənsə vərəsə təyin edilən mənim qulumu öldürərsə, öncə o, (qul) mənim tərəfindən təntənəli olaraq mirasa vərəsə elan edilməlidir. Bu halda nəinki onun (qulun) dəyəri, həmçinin, itirilmiş miras nəzərə alınır. Buna bərabər, əgər cüt atlardan biri və ya aktyor truppasından və ya musiqiçilərdən biri öldürülürsə, nəinki, öldürülən, həmçinin, digər itmişlər və sağ qalanlar nə-

zərə alınır. Bu qayda, həmçinin, öldürülən qatırlardan biri və ya 4 qoşqu atlardan biri öldürüldükdə nəzərə alınır.

213. Kimin ki, qulu öldürülür, azad (adam) qatili qətlə günahlandırır. Dəymiş zərər (Akvili) qanunu üzrə ödənilməlidir.

214. Bu qanuna artırılmış, (əlavə) olunmuş sözlərdə deyilir: Bu predmet (əşya, qul) üçün bu il ən yüksək qiymət onda ifadə olunur ki, əgər məsələn: axsaq və təkgöz qulun, hansı ki, bu il (hələ) göstərilən bədən qüsurları olmamışdır, (onda) ona (qula) verilən qiymət, axsaq və ya tək göz qula verilən qiymətə görə deyil, onun qüsurusuz vəziyyətində verilən qiymətə görə müəyyən edilməlidir. Məhz bunun sayəsində (yəni, bu boşluqdan) əvvəllər dəymiş ziyan nəzərə alınmamışdır və nisbətən daha çox (xeyir) götürülürdü.

217. (Akvili qanununun) III fəslində dəymiş zərərin digər formaları müəyyən edilir. Beləliklə, əgər kimsə qulu və ya dördayaqlı ev heyvanını yaralasa və ya ev heyvanı olmayan heyvanı öldürsə və ya yaralasa... onda iddia bu qanunun müvafiq fəslilə müəyyən edilir. Bu (yəni, qanunun müvafiq fəslilə) cansız əşyalara qanunsuz dəymiş zərər üçün də cəza verilməsini də nəzərdə tuturdu. Əgər hər nəse yandırılsa və ya dağıdılsa, və ya sındırılsa, onda iddia bu fəsilə müvafiq müəyyən ediləcəkdir. Nəzərdə tutulur ki, nəinki yandırmaq, dağıtmaq, sındırmaq, həmçinin, parçalamaq, yırmmaq, tökmək və bu kimi məhv və xarab edən vasitələrdən istifadə olunması müəyyən edilirdi.

218. Ancaq bu fəsildə nəzərdə tutulan zərərlərə görə əvəzinin ödənilməsinin ən yüksək qiymət həddi, həmin il üçün bütövlükdə deyil, yalnız yaxın 30 gün ərzində olan qiymətlər həddində müəyyən edilirdi.

220. Hüquqların pozulması (iniuria) nəinki kim tərəfindənsə yumruq və ya dəyənəklə kiməsə zərbə vurmaqla, həmçinin, də, şırım açmaqla edilir və ya kiminsə şərəfinə toxunulur, məsələn: kimsə başqasının əmlakını sataraq elan edir ki, guya ona borclu olduğuna görə onun əmlakını satıb, halbuki, ona heç bir borcu yox-

dur və ya kimsə kitab və ya şer yazaraq kimisə hörmətdən salmağa cəhd edir və ya yeniyetmə oğlana qarşı və ya ailə başçısı olan qadına qarşı düşüklük edir və nəhayət, bu kimi digər törədilən əməllər hüquqların pozulmasıdır.

221. Görünür ki, biz nəinki özümüzün, həm də bizim hakimiyyətimiz altında olan uşaqların, həmçinin arvadların təhqirlərinə məruz qalmasına dözüürük. Buna görə də, əgər sən Tisiy, ərə getmiş mənim qızımı təhqir edirsənsə, onda təhqir etdiyinə görə sənə qarşı nəinki qızımın adından, həmçinin, mənim adımdan iddia irəli sürülür.

222. Əslində qul şəxsən təhqirə (belə layiq) deyildir, lakin onun təhqir olunması onun sahibinin təhqir olunması hesab edilir... və açıq-aydın (qulun) ağasının şərəfinə toxunur. Əgər, məsələn: kimsə başqasının qulunu damğalayır, onda bu hal üzrə iddia qaldırmaq forması tətbiq edilir, ancaq əgər qulun söyülməsi və ya döyülməsi ilə nəticələnən təhqirə görə isə iddia tətbiq edilmirdi...

223. XII cədvəl qanunlarına görə, təhqirə görə, cəza aşağıdakı kimi müəyyən edilirdi:... jus talionis, yəni talion prinsipinə görə. Gözə görə göz, dişə görə diş əvəz kimi müəyyən edilirdi. Sındırılmış və ya çatlamış sümüyə görə 300 ass; əgər azad adamın sümüyü sındırılıbsa, ancaq əgər qulun sındırılıbsa 150 ass; digər təhqirə görə 25 ass alınır. Bu pul məbləği (e.ə. 450 ci illər) əhalinin kasıblıq dövründə kifayət edirdi.

224. İndi isə biz digər hüquqdan istifadə edirik: pretorlar bizə təhqirə görə vurulmuş ziyanı müəyyən etməyi həvalə edirlər və hakimlər bizə hansı məbləği müəyyən etmək və ya öz bildiyimiz kimi daha az məbləğ (iddia) etməyi həvalə edirlər. Lakin böyük təhqirləri adətən, pretorlar müəyyən edirlər....ancaq biz hansı məbləği və iddia formasını təklif edirik və baxmayaraq ki, hakimlər daha az məbləğ təyin etməyə cəhd edirlər və bununla da pretorlar nüfuzunu artırmaq məqsədini güdürlər.

225. Təhqir nəticəsinə görə və törədildiyi yerə görə fərqləndirilirdi, məsələn: əgər kim kimsə yaralayıb, və ya şırım açıb və ya

dəyənəklə vurub və ya törədildiyi yerə görə, məsələn: əgər təhqir teatrda və ya meydanda baş veribsə, və ya şəxsiyyətin təhqir edilməsi, məsələn, əgər magistr və ya senatoru sadə adam (aşağı təbəqədən) təhqir edirsə.

IV KİTAB İDDİALAR HAQQINDA

1. Bizə qalır iddialar haqqında danışmaq. Əgər sual etsək ki, iddiaların neçə növü vardır, onda iki iddiaları qəbul etmək düzgün olardı: əşya və şəxsi.

2. Şəxsi iddia o olacaqdır ki, hansı ki, biz kimə qarşısa bəyanat veririk ki, kim müqavilə və ya deliktə görə cavabdehdir, yəni, şəxsi iddia onda olur ki, biz iddia ərizəsini tərtib edirik ki, cavabdeh ya nəyisə verməlidir və ya düzəltməlidir və ya nəyisə təqdim etməlidir.

3. Əşya iddiası odur ki, biz həmin vaxt bəyanat verərək və təsdiq edərək göstəririk ki, fiziki əşya bizimdir və ya mübahisə qaldırırıq ki, bizim hansısa hüququmuz vardır...

5. Əşya iddiası başqa adla vindikasiya adlanır. Şəxsi iddialar isə hansı ki, biz hər hansı mülkiyyət istəyirik və ya hər nəşə düzəltməyi tələb edirik, bütün bunlar hamısı kondikasiya adlanır.

10.İddiaların biri belədir ki, onlar dəqiq iddia formulunda, digərləri isə öz qüvvəsi və əhəmiyyətini nəzərə almaqla təqdim edilir. Bütün bunların hamısı aydın olsun deyə, əvvəlcə qanuni iddialar formulu haqqında danışmaq zəruridir.

11. Qədim dövrdə istifadə edilən iddia leqes actiones adlanırdı... o vaxtlar ki hələ pretor ediktlərindən istifadə olunmurdu.

16. Əşya iddiasında pretor qarşısında məhkəməyə gətirilməsi mümkün olan daşınar və canlı predmetləri aşağıdakı qaydada vindikasiya edirlər. Kim ki, vindikasiya edir, əlində çubuq tutub sonra əşyadan yapışaraq, məsələn; quldan: aşağıdakı ifadələri söylə-

yir: “Mən təsdiq edirəm ki, bu qul krivit hüququna görə, mənə məxsusdur, buna görə də göstərilən əsasla, mən onun üzərinə öz çubuğumu qoyuram” və vindikasiya, yəni, çubuğu qulun üzərinə qoyur. Cavabdeh eyni sözləri ifadə etməklə, eyni hərəkətləri edir. Hər iki tərəf vindikasiya etdikdən, sonra pretor elan edirdi: “Bu qulu buraxın”. Tərəflər buna itaət edir. Vindikasiya edən iddiaçı cavabdehdən, o da öz növbəsində iddiaçıdan soruşur: “Sizdən xahiş edirəm ki, sən hansı əsasla vindikasiya etdin?”. O, cavab verir: “Mən çubuğu onun üzərinə qoymaqla öz doğruluğumu sübut etdim”, onda o birinci vindikasiya edəndən soruşur: “Birdən əgər sən qanunsuz vindikasiya etsən, mən səni sakpamental (ritual, ənənə) məbləğ olan 500 as ayırmağa çağırıram”. Rəqib də, həmçinin, deyir: “Eləcə də mən də səni”...Əgər mübahisə 1000 ass məbləğdən az olan əşya haqqında gedirsə, onda 50 ass dəyərində, girov müəyyən edilir. Daha sonra, şəxsi iddiada olduğu kimi eyni proses baş verir, yəni “hakim təyin edilir”. Bundan sonra pretor Mübahisə müddətində, əşyanı mübahisə edən tərəflərdən birinə verməklə onun toxunulmazlığı və ondan gələn gəlirin saxlanılmasını əmr edir... Çubuq və ya əl ağacını, mülkiyyətin qanuni simvolu olması əvəzi olaraq, (nizə əvəzi kimi) istifadə edilir və ən mübahisəsiz (yəni artıq sahipsiz), mülkiyyətin düşməndən ələ keçirilən olduğuna işarə edilir. Məhz buna görə də senturiya kollegiyasında (in centumviralibus iudiciis) işlər araşdırılarkən nizə ortalığa qoyulur.

17. Əgər əşyaları, onların əlverişsizliyində məhkəməyə gətirmək mümkün olmurdusa, məsələn: ... sürüdən hər hansı bir heyvanı gətirmək mümkün deyilsə, onda mübahisə edilən predmetdən nəisə gətirirdilər... Belə ki, sürüdən bir qoyun və ya keçi və ya hətta heyvanın yunu məhkəməyə gətirilirdi. Gəmidən... hər hansı bir hissə qopardılıb gətirilirdi. Eyni ilə əgər mübahisə torpaq, bina və ya mirasa görə olardısı, onda onlardan bir hissə götürüb məhkəməyə gətirilirdi. Bu hissələr üzərində vindikasiya edilirdi. Torpaqdan bir ovuc, evdən kirəmit parçası, mirasdan hər hansı bir hissə götürülürdü.

30. Bütün bu məhkəmə prosesi formaları aradan çıxırdı. Çünki o dövrün hüquqşünaslarının çox xırdaçılıq etməsi (yəni formal cəhətlərə üstünlük verilməsi) onunla nəticələnirdi ki, göstərilən formalarından və mərasimlərdən kiçikcə kənaraçıxma işin uduzulması ilə nəticələnirdi. Ona görə də Ebutsinin qanuna (respublikanın son illəri) və II Yuli qanunu ilə bu təntənəli iddialar ləğv edilir və formul məhkəmə prosesi tətbiq edilir.

34. ...Bəzi formulda fiksiya (təsbit edilir) mövcuddur..., məsələn: kim ki, edikt əsasında vərəsəyə sahiblik (hüququnu) tələb edərək, vərəsə kimi hərəkət edir, belə ki, axırıncı (vərəsə), pretor hüququna görə mərhumun əvəzinə çıxış edir. Sivil hüququna görə o, birbaşa vərəsə kimi iddia ilə çıxış edə bilməz və mərhumu məxsus olanların ona məxsus olmasını təsdiq edə bilməz. Eyni ilə, mərhumu məxsus olanların hamısının ona məxsus olduğunu göstərə bilməz... Onun iddiaları aşağıdakı kimi formulə edilir. (Pretor tərəfindən) “Kimsə hakim təyin edilir, o halda ki, Avl Aqeriy yəni iddiaçı Lusiy, Tisiyin varisidir, hansısa torpaq hansı ki, (o torpaq barədə işə baxılır) kvrit hüququna görə ona məxsusdur, onda sən hakim bu torpağı Avl Aqeriyə məxsus olması barədə hökm ver”.

36. Eyni ilə Publisi qanunu müddəti qurtaran iddialar üçün nəzərdə tutulurdu. O, (yəni, Publisi qanunu) verilmiş əşyanın müddət zamanı hələ bitməmiş onu (yəni sahibini) sahiblikdən məhrum edirdi... (ona görə də) traditio qaydası onu məhkəmə vasitəsilə, məhrum olduğu sahibliyi tapmağa cəhd etməsindən ibarətdir. Belə ki, kvirit hüququna görə, o, artıq əşyanın ona məxsus olduğunu tələb edə bilməzdi. Güman edilir ki, o, əşyanı zaman müddətində, (kvirit hüququna görə) onun sahibi olmuşdur. Onun iddiası aşağıdakı kimi formulə edilir: “...Əgər qulu Avl Aqeriy alıb və ona verilibsə, kviritlərin hüququna görə qul Avl Aqeriyə məxsus olmalıdır, necə ki, o, tezliklə bir il ərzində ona sahib olacaqdır. Cavabdehi (onda) ittiham et (məzəmmət et). Əgər o, göstərilənlərdən (tələblərdən) imtina edirsə, onda ona (cavabdehə) bəraət ver”.

37. Eyni ilə əcnəbiyə Roma vətəndaşlığının verilməsi oxşarlıq təşkil edir, əgər onun tərəfindən iddia təqdim olunursa və ya ona qarşı iddia qaldırılsa... necə ki, məsələn: əcnəbi iddia ilə çıxış edir və ya ona qarşı oğurluq və ya oğrulara yardım etmək və ya oğrulara məsləhət verilməsi barədə iddia qaldırılır...

39. İddia formulunun (məhkəmə prosesinin) əsas hissəsi aşağıdakı kimidir: faktların qısa təqdim olunması və prosesin əsaslandırılması (demonstratio), iddiaçının tələblərinin xülasəsi (intentio), tərəflərdən birinə, hər hansı bir əşyanın onun mülkiyyətinə verilməsi səlahiyyətinin hakimə verilməsi (adjudicatio), hakimə cavabdehin məhkum edilməsi və bəraət alması səlahiyyətinin verilməsi (condemnatio).

40. Demonstrasiya iddia formulunun (məhkəmə prosesinin) o hissəsidir ki, burada mübahisə edilən əşya nümayiş etdirilir, məsələn: ... “belə ki, Avl Ageriy Numezi Neqidini qul kimi satdı”...

41. Formul (məhkəmə prosesinin) intensiya hissəsində, iddiaçının vəsatətləri (tələbləri) ifadə olunur: “məlum olsun ki, Numeriy Neqidin Avl Ageriyə 10 000 sestersiy verməlidir”.

42. Formul (məhkəmə prosesinin) adyudikasiya hissəsində, hakimə tərəflərin hər hansı birinə əşya vermək hüququ verirdi. Məsələn: vərəsələr arasında mirasın bölünməsi barədə mübahisə edilirsə... və ya qonşular arasında sərhədlərin bölünüb müəyyən edilməsi barədə mübahisə edilir. Bu hissədə deyilir: “Hakim, sənə qədər lazımdır ver, kimə verilməlidir, ona ver”.

43. Formul (məhkəmə prosesinin) kondemnasiya hissəsində, hakimlər cavabdehi məhkum etmək və ya bəraət vermək hüququna malikdir, məsələn: ... “Hakim, Numeriy Neqidini Avl Ageriyə on min sesterin ödəməyə hökm ver. Əgər Numeriy Neqidinin borcu yoxdursa, ona bəraət ver”.

75. Oğullar və qullar tərəfindən törədilmiş cinayətlərə görə, əgər onlar, məsələn: oğurluq edir və ya kimisə təhqir edirsə və noxsal (ziyan, zərər) iddiası qaldırılsa, onda atadan və ağadan ya

törədilmiş cinayətə görə əvəz olaraq mükafat verilməsi və ya müqəssirin başının verilməsi tələb edilir.

78. Ancaq, əgər oğul ataya və ya qul ağasına qarşı cinayət əməli törədirsə, onda heç bir iddia qaldırmaq tələb olunmur. Belə ki, kim ki, mənim hakimiyyətim altındadır, onunla mənim aramda heç bir öhdəlik yaranmır...”

79. Pater familias (ata hakimiyyəti altında olan ailədə) oğulun törətdiyi əmələ görə, dəymiş ziyanın əvəzi olaraq oğul köləliyə verildirdi. Ancaq digər məktəbin (hüquq) nümayəndələri, fərz edirdilər ki, bunun üçün XII cədvəl qanunlarının qərarlarına müvafiq olaraq üç dəfə mansipasiya edilməlidir. Sabin və Kassiy və digər bizim məktəbin nümayəndələri isə hesab edirdilər ki, bir dəfə mansipasiya etmək kifayətdir və ... üç dəfə mansipasiya etmək XII cədvəl qanunlarında könüllü, mansipasiya etməklə əlaqədardır.

82. İndi isə aydınlaşdırmalıyıq ki, verilən iddianı biz şəxsən öz adımızdan və ya özgəsinin, məsələn: nümayəndə, müvəkkil, qəyyum, himayəçi adından prosesdə təqdim edə bilərik. Bununla belə, köhnə məhkəmə prosesinin qüvvədə olduğu dövrdə, bəzi hallar istisna edilməklə üçüncü şəxs tərəfidən iddia vermək olmazdı.

103. Bütün məhkəmələr sivil hüququna və ya pretor hakimiyyətinin göstərişlərinə (təlimatlarına) əsaslanırlar.

104. Sivil (qanuni) məhkəmələrinin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar Roma şəhərinin özündə və ya Romadan min addım məsafədə olan Roma vətəndaşları arasında və bir hakimin köməyi ilə keçirilir. Bu məhkəmələr, Yuliy qanununa görə, ümumi yuridiksiya əsasında müəyyən edilir və (məhkəmə işin sona çatmasına baxmayaraq) 1 il və 6 ay müddətində başa çatır. Buna görə də adətən deyirlər: “Yuliy qanununa görə mübahisə 1 il və 6 ay ərzində başa çatır”.

105. Pretor hakimiyyətinə əsaslanan məhkəmələr rekuperatorlardan (cərimə iddiaları və əmlak hüquqlarının pozulması və ya bərpa edilməsi işlərinə baxan hakimlər) ibarət idi, bir hakimdən ibarət olan məhkəmədə, çəkişən tərəflərdən biri pereqrinlərdən

olurdu. Roma şəhərindən kənarda olan və Roma vətəndaşları ilə pəreqrinlər arasında mübahisələrə baxan bütün məhkəmələrdə eyni vəziyyətdə idilər. Bu məhkəmələr pretor hakimiyyətinə əsaslandırdılar. Ona görə də onları təyin etmiş pretorlar hakimiyyətdə olduqları müddətdə rekuperatorlarda qanuni əsaslarla fəaliyyət göstərirdilər.

110. Elə buradaca söyləmək lazımdır ki, pretorlar bütün iddiaları qanundan və ya senat qərarlarından istifadə etməklə, hazırlayırlar. Şəxsən onun öz yuridiksiyasında olan iddialar adətən bir il ərzində qüvvədə olurdu.

111. Hərdən bir pretor həmişəlik iddialar hazırlayıb siviil hüququnu təqlid edirlər. Buraya o iddialar daxildir ki, pretor vərəsənin əvəzinə daxil olan şəxslərə və digərlərinə miras əmlakı təqdim edilməsi barədə qərar çıxarırlar.

115. Bunun ardınca biz etirazlarla (ekssepsiya) bağlı məsələlərə də baxacağıq.

116. Ekssepsiya (hərfi mənada götürmə, istisnaetmə) cavabdehin müdafiə edilməsi üçün müəyyən edilmişdir, yaxud tez-tez belə hala rast gəlinir ki, sivil hüququna görə mühakimə edilən, ədalətsiz cəzalandırılır, məsələn: əgər kimsə stipulyasiya (sual-cavab formasında şifahi müqavilə) qaydasında verməyə razı olursa və bu pulu guya mənəmlə olan borca görə hesablayır, lakin şübhə yoxdur ki, bu pulu mənəndən tələb edə bilərəm, sən onu verməlisən, çünki stipulyasiya görə sən pulu verməlisən, ancaq ədalətsiz oldur ki, bu bəhanə ilə sənə qarşı iddia qaldırılsın. Lakin sən etiraz (ekssepsiya) hüququnda qərəzli mövqeyə qarşı etiraz edə bilərsən.

117. Ekssepsiya (etiraz), həmçinin o, iddialarda da mümkündür ki, şəxsə birbaşa ünvanlanmamışdır (şəxsi deyildir). Əgər, məsələn, sən qorxu (zorakılıq) və pis niyyətlə məni mansipasiya qaydasında hər hansı bir əşyanı mənim mülkiyyətimə daxil etməyə məcbur olub razılıq vermişəmsə və sən onu məndən tələb edirsənsə, onda mən etiraz (ekssepsiya) edirəm və əgər sübut etsəm ki, sən

zorakılıq və aldatma yolu ilə məni razı salmağa məcbur etmisən, onda sən (iddiadan) kənarlaşdırılırsan.

118. Etirazların (ekssepsiya) bir qismi pretorların ediktlərinə daxil edilmiş, başqaları isə işləri təhqiq edərkən onlar tərəfindən müəyyən edilirdi. ...Onun etirazları (ekssepsiyaları) öz əsaslarını qanunlardan və hüququn digər hissələrindən götürür və qanunları əvəz edir və ya pretorun yaratdığı yurisprudensiyanı təşkil edir.

120. Etirazlar (ekssepsiya) ya dayanan (daimi) və ya dəyişən (müvəqqəti) olurlar.

121. (Daimi) – bunlar, hansı ki, həmişəlik qüvvədədirlər və heç vaxt qüvvədən düşmürlər, hətta, məsələn: psixi məcburetmə təsiri və ya aldatmaqla müqavilə bağlanması belə...

122. Dəyişən – bunlar o etirazlardır ki, hansı ki, onlar müəyyən müddətə qədər qüvvədə olurlar, məsələn: bağlanan müqaviləyə gədər hansı ki, bağlanıb, məsələn: 5 il müddətində məlum olan öhdəliyin yerinə yetirilməsini tələb etməmək yalnız göstərilən müddət qurtardıqdan sonra etiraz öz qüvvəsini itirir.

123. Dəyişən etiraz kimə qarşı tətbiq edilirsə, o, iddianı təxirə salmalıdır. Əks halda əgər o iddia ilə çıxış edirsə, etirazın olmasına baxmayaraq, o, çəkişməni uduzmuş olur.

130. İndi isə formulun (məhkəmə prosesi) əlavə olunmuş hissəsi – praescriptio (hərfi mənada – düzəliş, üstünəyazma) haqqında danışaq.

132. ...Preskripsiya ona görə adlanır ki, intensiya qabağı (iddiəçının etirazı) bilavasitə hakimin təyin edilməsindən sonra formul prosesinə daxil edilir. İddiada iddiaçının ona çatması olanların hamısı deyil, bir hissəsinin axtarılması yazıya əlavə edilirdi. Beləliklə, iddiaçı gələcəkdə ona çatmalı olan məbləğin digər hissəsini də almaq imkanı əldə edirdi.

138. Nəhayət, interdiktləri (qadağanlar) nəzərdən keçirmək qalır.

139. Bəzi məlum hallarda pretor və ya prokonsul (konsul köməkçiləri) öz hakimiyyətlərindən, mübahisələrə son qoyulması üçün is-

tifadə edirlər. Bu, əsasən tərəflər arasında sahiblik və necə sahib olmaq barədə mübahisələr zamanı üstünlük təşkil edir. Pretor əmr edir və ya nəyisə qadağan edir. Əmretmənin təntənəli formulu, hansı ki, o, bu halda istifadə edilir, interdiktlər və ya dektretlər adlanır və ya sözün həqiqi mənasında qadağanlardır (interdiktlərdir).

140. Onlar (əmretmələr) dekretlər onda adlanırlar ki, pretor kiməsə nəyisə etməyi qadağan edir, məsələn: zəbt edilən əşyanı verməyi, interdiktlərlə isə hər hansı bir hərəkəti etməyi qadağan edilir, məsələn: güc (zor) tətbiq etməyi qadağan edir.

141. Lakin pretorun nəyisə etməyi əmr etməsi və ya qadağan etməsi ilə hələ iş başa çatmır. Formulun təqdim edilməsindən sonra, pretorun ediktinin icra edilməsi və ya icra edilməməsini və onun əmrinin icra edilməsini yoxlayırlar....

142. İnterdiktlərin əsas bölgüsü onların qadağanedici və ya bərpaedici və ya təqdimedicidən ibarət olmasıdır.

143. İnterdiktlərin göstərilən bölgüsü onunla əsaslandırılır ki, onlardan bəziləri sahibliyin əldə edilməsi və ya əvəz olaraq tutulması və ya bərpa edilməsi üçün müəyyən edilirdi.

144. ...Sahibliyin əldə edilməsinin interdikt adlanması o şəxs üçün faydalıdır ki, o, əşya sahibliyinə birinci yiyələnir. Nəticə etibarilə kim ki, sahibliyi əldə edirsə, bir vaxtlar malik olduğunu itirir və ona görə də interdiktin faydalı olması öz əhəmiyyətini itirmiş olur.

148. Sahibliyi saxlanılması (qorunması) üçün interdikt adətən onda verilir ki, hər iki tərəf hər hansı bir əşyaya sahiblik üstündə mübahisə edirlər və ilkin olaraq məsələ araşdırılır və mübahisə edən tərəflərdən kim əşyaya sahib olma və kimi də mülkiyyətə sahiblik hüququnu sübut etməyə çalışmalıdır. Bu hallarda uti possidetis və utribi interdikti müəyyən edilir.

149. İnterdikt uti possidetis daşınmaz sahibliyi (torpaq və ya tikililər), interdikt utribi daşınar sahibliyi qoruyurdu.

150. Torpaq və ya tikililərlə bağlı interdikt verildisə, onda pretorun əmri ilə o kəs üstün olurdu ki, kim interdikt dövründə sahiblik

etmişdi. Əgər o, nə güclə (zorakılıq), nə gizlincə, nə prekar halda rəqibindən əmlakı almırsa və ya əksinə, daşınar əşyalarla bağlı interdiktə o kəs üstünlük əldə edir ki, kim son yarım ildən çox ona sahib olmuşdur, özü də nə zoakılıqla, nə gizlincə, nə də prekar halda.

153. Biz sahibik. Görünür ki, nəinki, əgər biz özümüz (şəxsən) sahiblik edirik, həmçinin, əgər kim bizim adımızdan sahiblik edir, baxmayaraq o bizim hakimiyyətimiz altında olmamışdır, necə ki, şəhər daşınmaz əmlakının icarəçisi və kirayəçisi kimi; eyni ilə biz onlar vasitəsilə sahiblik edirik. Hansılar ki, biz onlara əmlakımızı saxlamağa və ya kiməsə əvəzsiz olaraq ssuda vermişik və ya ömürlük olaraq pulsuz mənzildən istifadə etməyi etibar etmişik, adi və ya yalnız istifadə üçün; bu adətən bizim adımızdan istənilən sahiblik edənin bizim əmlakımızın saxlamağın mümkün olmasını təsdiq edir...

154. Pozulmuş sahiblik hüququnun bərpa edilməsi üçün adətən interdikt verilir. Əgər kimsə zorakılıq nəticəsində sahibliyini itirirsə, ona interdikt təqdim edilir və onun (interdektin) ilk sözləri bunlar olur: “Sən haradan zorla qovulmusan...”. Bu interdiktə qovulan adam öz sahəsindən onu qovanı sıxışdırıb çıxara bilərdi. Əgər bir şərtlə ki, qovulan qovanın daşınmaz əmlakına nə zorla, nə gizli yolla və nə də prekar kimi ələ keçirməmişdir (sahib olmamışdır). Lakin kim ki, mənim əmlakıma zorla, gizli və ya prekar (prekariya – mülkiyyətin təqdim edilməsi, etibar edilməsi deməkdir. Adətən, torpaq əkib-becərilmək üçün kiməsə təqdim edilirdi) kimi sahib olubsa, mən cəza almadan (yəni, zorakılıq edə bilər) onu sahiblikdən məhrum edə bilərəm.

155. Odur ki, mənim əmlakıma zorla, və ya gizli, və ya prekar kimi sahib olan kəsi mənim qovmadığıma baxmayaraq, mən ona sahibliyi qaytarmağa məcburam. Məsələn: mən onu silah gücü ilə qovmuşamsa, zorakı hərəkətin nəticəsi olaraq, mənona sahibliyi qaytarmalıyam. Silah dedikdə, biz təkcə qalxan, qılınc, dəbilqə nəzərdə tutmur, həmçinin də, dəyənək və daş da nəzərdə tutulur.

156. İnterdiktlərin üçüncü bölgüsü onu təşkil edir ki, ya sadədir və ya ikidən ibarətdirlər.

157. Sadə interdiktlərdə tərəflərin biri iddiaçı, digəri isə cavabdeh olur. Bərpaedici və ya təqdimedici interdektlər də belədirlər. ...İddiaçı odur ki, kim verilməsini (əşyanın) və ya bərpaedilməsini tələb edir. Cavabdeh isə odur ki, hansı ki, ondan vermək və ya bərpa etmək tələb olunur.

158. Qadağan olunmuş interdiktlərdən biri ikidir, digəri sadədir.

159. Pretorun cavabdehə nəyisə etməyi qadağan etməsi sadə interdiktdir. İddiaçı o kəsdir ki, o nəşə etməyə imkan vermir. Cavabdeh isə o kəsdir ki, bu hərəkəti etmək istəyir.

160. İkiqat interdiktlər, məsələn: interdikt uti possidetis və interdikt utribidir. Onlar ikiqat ona görə adlanırlar ki, mübahisə edən hər iki tərəf bu interdiktlərdə bərabər təmsil olunurlar. İki tərəf həm iddiaçı, həm də cavabdeh rolunda çıxış edirlər. Ona görə də pretor hər ikisinə qarşı eyni sözləri ifadə edir. Bu interdiktlərin əsas redaksiyası aşağıdakılardan ibarətdir: “Mən zorakılıq edilməsini qadağan edirəm (və tələb edirəm) necə ki, sahiblik etmisiniz, indi də sahiblik edin”. Digər interdiktin formulu isə belədir: “Bütün zorakılığı qadağan edirəm və tələb edirəm ki, hansı qul barədə ki, mübahisə edirsiniz, o qul bu ilin çox hissəsini kimin yanında qalıbsa, qoy orada da qalsın”.

183. Sonda onu göstərmək lazımdır ki, kim ki, iddia təqdim edir. O, cavabdehi məhkəməyə çağırmalıdır, əgər o bu çağırışa itaət etmirsə, onda iddiaçı pretorun ediktinin gücündən istifadə edərək cavabdehi cəzalandırmalıdır. Lakin bəzi şəxsləri pretorun xüsusi icazəsi olmadan məhkəməyə çağırmaq olmaz. Məsələn: valideynləri, patronları, patron qadınları, uşaqları və pretonların valideynlərini və patron qadınların valideynlərini. Bunun əksinə gedənlər cəzaya məruz qalacaqlar.

II BÖLMƏ

FEODAL HÜQUQU **(xrestomatiya)**

İLKİN FRANK FEODAL DÖVLƏTİ SALİK PRAVDALARI **(LEX SALICA)**

Qərbi Avropanın erkən feodal cəmiyyətinin ictimai-dövlət quruluşu və hüquq sahələrini təsbit edən Salik pravdaları (həqiqətləri) b.e. V -VI əsrlərində Xlodviqin dövründə hazırlanmış, Xildebert və Xlotarin hakimiyyəti illərində ona əlavələr olunmuşdur. Merovinqlər sülaləsini (486-751-ci illər) əvəz etmiş karolinqlər sülaləsi (751-843-cü illər) dövründə adət hüquq normalarına əlavələr edilməsi istisna olunmur. İbtidai icma quruluşundan feodolizmə keçid dövründə frank tayfaları tərəfindən qərbi Roma imperiyasının Qalliya əyalətinin zəbt edilməsindən və xristianlığın katolik təriqətinin qəbulundan sonra Frank dövlətinin təşəkkülü prosesi sürətlənir və möhkəmlənir. Məhz həmin dövrdən başlayaraq Salik pravdaları ictimai münasibətləri tənzimləyən əsas hüquq normaları olmuşdur.

Salik pravdaları və digər alman tayfalarının (burqundların, allemanların, ripuar franklarının, vestqotların, bavariyaların, tyuringlərin, saksların) məhkəmə adətlərinin məcmusundan ibarət olan pravdalar elmdə “leqes barbarorum”-barbar qanunları adını almışdır.

I. MƏHKƏMƏYƏ ÇAĞIRIŞ

1. Əgər kim kral qanunları əsasında məhkəməyə (yəni, xalq yığıncağına) çağrılırsa və o, gəlmirsə, 600 denari cərimə barədə

hökm çıxarılacaqdır ki, bu da 15 solidıdır (solid qızıl, denari isə gümüş sikkədir. 1 denari 1/40 solidə bərabərdir).

2. Əgər ki, kim başqasını məhkəməyə çağırırsa (lakin) özü gəlməzdisə və əgər hər hansı bir qanuni səbəb onun gəlməsinə mane olursa (onda) o, kim ki, onu məhkəməyə çağırırmışdı onun xeyrinə 15 solid cərimə barədə qərar çıxarılacaq.

3. Kim ki, başqasını məhkəməyə çağırırsa, şahidlərin iştirakı ilə onun evinə gəlməlidir və əgər o evdə yoxdursa (onda) onun arvadı və yaxud evdən hər kimsə onun məhkəməyə çağırıldığı barədə onu xəbərdar etməlidirlər.

4. Əgər cavabdeh kral tapşırığını icra etməklə məşğuldursa, o, məhkəməyə çağırılmamalıdır.

II. DONUZLARIN OĞURLANMASINA DAİR

1. Əgər kim südəmər çoskanı oğurlayarsa və ifşa olunursa 120 denari cərimə barədə hökm çıxarılacaq, hansı ki, 3 solidə bərabərdir.

4. Əgər kim biryashlı donuzu oğurlayarsa və ifşa olunarsa 120 denari cərimə barədə hökm çıxarılacaq, hansı ki, 3 solid təşkil edir və dəymiş ziyan və oğurlanmış heyvan nəzərə almamaq şərti ilə.

14. Əgər ki, kim 25 baş donuz oğurlayarsa, və özü də sürüdən heç nə qalmırdısa və oğru ifşa olunursa, oğurluğa görə 2500 denari cərimə barədə hökm çıxarılacaq ki, bu da 62,5 solid təşkil edir.

III. İRİBUYNUZLU HEYVANLARIN OĞURLANMASI BARƏDƏ

1. Əgər kim südəmər buzovu oğurlayarsa və ifşa olunursa 120 denari cərimə barədə hökm çıxarılacaq ki, bu da 3 solidə bərabərdir.

2. Əgər kim biryashlı və ya ikiyashlı heyvanı oğurlayarsa və ifşa edilirsə, 600 denari cərimə barədə hökm çıxarılacaq ki, bu da 15 solidə bərabərdir.

6. Əgər kim 12 baş heyvanı oğurlayırsa və sürüdə bir baş da qalmırsa, bütün sürünün oğurlanmasına görə, 2500 denari cərimə barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da oğurlanmış və dəymiş ziyanı nəzərə almadan 62,5 solid təşkil edir.

IX. ZƏMİYƏ VƏ YA HƏR HANSI BİR ÇƏPƏRLƏNMİŞ YERƏ (BİÇƏNƏYƏ) VURULMUŞ ZİYAN BARƏDƏ

1. Əgər kimsə öz zəmisində iribuynuzlu mal-qaranı və ya atı və ya hər hansı bir xırda buynuzlu heyvanı tutarsa, onu şikəst olana qədər vurmamalıdır. Əgər o, heyvanı şikəst edir, lakin peşimançılığını bildirirsə, o, (heyvanın) dəyərini ödəməli və şikəst heyvanı özü üçün götürməlidir. Əgər ki, o peşman olmadığını söyləyirsə və ifşa olunursa, 600 denari cərimə barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 15 solid təşkil edir ki, burada hələ dəymiş ziyan və (heyvanın) dəyəri hesaba alınmamışdır.

4. Əgər kiminsə donuzu və ya mal-qarası özgə zəmiyə soxulur (lakin) sahibi bunu boynuna almır (inkar edirsə) və ifşa edildirsə, 600 denari cərimə barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 15 solid təşkil edir.

X. QULLARIN OĞURLANMASINA DAİR

1. Əgər kim qulu oğurlayırsa...1200 denari cərimə barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 30 solid təşkil edir.

4. (4-ə əlavə edilib). Əgər kim qul qadını oğurlayırsa, 35 solid verməlidir, üzümçünü, dəmirçini, dülgəri, mehtəri (oğurlayan) 30 solid və əgər sübut edilərsə, 2880 denari cərimə barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 72 solid təşkil edir.

5. (5-ə əlavə edilib). Əgər kim (feodal) çelyadından (malikanəsindən, mülkündən, sahibliyindən) oğlan və ya qızı oğurlayırsa, 35 solid oğurlananın qiymətini verməli və bundan əlavə 1400 denari cərimə barədə hökm çıxarılaçaqdır ki, bu da 35 solid təşkil edir.

XI. AZAD ADAMLAR TƏRƏFİNDƏN EDİLƏN OĞURLUQ VƏ (EV) YARMAQ BARƏDƏ

1. Əgər azad adamlardan kimsə evdən kənarda 2 denari oğurlayarsa, 600 denari cərimə barədə hökm çıxarılacaq ki, bu da 15 solid təşkil edir.

2. Əgər ki, o evdən kənarda 40 denari oğurlayarsa və bu sübut edil-sə, 1400 denari cərimə barədə hökm çıxarılacaqdır ki, bu da 35 solidə bərabərdir və oğurlanmışın qiyməti ilə dəymiş ziyan nəzərə alınmır.

5. Hərgah ki, o kilidi sındırmaqla və ya açarı ələ keçirməklə evə daxil olurdusa və hər nəyisə oradan oğurlayırdısa, oğurlanmış əş-yanın dəyəri və dəymiş ziyan nəzərə alınmadan 1800 denari cəri-mə barədə hökm çıxarılacaq ki, bu da 45 solid təşkil edir.

6. Əgər o, heç nə aparmır və qaçmağa nail olursa 30 solid cəri-mə barədə hökm çıxarılacaq.

XII. QULLAR TƏRƏFİNDƏN EDİLƏN OĞURLUQ VƏ (EV) YARMAQ BARƏDƏ

1. Əgər qul evdən kənarda 2 denari oğurlayarsa, oğurlanmış qaytarılmalı və dəymiş ziyan ödənilməlidir. Bundan əlavə, qulu döşəməyə uzadıb 120 qırmanc (çubuq) zərbəsi vurulmalıdır.

2. Hərgah ki, o, 40 denari oğurlayırsa, o, ya axtalanır və ya 6 so-lid ödəyir. Oğurluq etmiş qulun sahibi iddiaçıya oğurlanmış və dəymiş ziyanı qaytarır.

XIII. OĞURLAMAQ BARƏDƏ

1. Əgər üç adam azad qızı (azad silkdən olan qızı) oğurlayarsa, onların hər biri 30 solid ödəməlidirlər.

2. Hərgah ki, oğurlanmış qız kral himayəsində olardısa, bu hal-da fritus (yəni, kral sülhünün pozulması) görə 2500 denari cərimə ödəmək lazımdır ki, bu da 62,5 solid təşkil edir.

7. Kral qulu və ya lit (aşağı təbəqə) azad (silkdən) olan qadını oğurlayırsa, ölümə məhkum edirlər.

Əlavə. Əgər kim birlikdə azad qadına və ya qıza yolda və ya başqa hər hansı bir yerdə hücum edirsə və ona zorakılıq etməyə cürət edirsə (onda) zorakılıqda iştirak edənlərin hər biri barədə 200 solid cərimə üçün hökm çıxarılaçaq. Lakin əgər bu birlikdə (dəstə-də) onlardan hər hansı biri zorakılığın ediləcəyindən xəbərsiz olarsa və ancaq orada iştirak edirsə və onlar üç nəfərdən və ya çox olmasına baxmayaraq onların hər biri müvafiq olaraq özləri üçün 45 solid ödəməlidir.

XIV. BASQINLAR VƏ QARƏTLƏR BARƏDƏ

1. Əgər kim qəflətən – hücum edərək azad adamı qarət edərsə və bu sübut olunarsa, 2500 denari cərimə barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 62,5 solid təşkil edir.

2. Əgər romalı salıq barbarı qarət etsə, yuxarıda göstərilən qanun tətbiq ediləcək.

3. Hərgah ki, frank romalını qarət etsə, 35 solid cərimə barədə hökm çıxarılaçaq.

6. Əgər kim özgəsinin malikanəsinə basqın etsə, 62,5 solid cərimə barədə hökm çıxarılaçaq.

Əlavə 1. Əgər kim özgə malikanəyə basqın edib, orada qapını sındırırsa və iti vurub öldürərsə və adamları yaralayarsa və ya arabada hər nəşə oradan apararsa, 800 denari cərimə barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 200 solid təşkil edir.

XV. ...ƏGƏR KİM ÖZGƏSİNİN ARVADINI QAÇIRARSA

1. Əgər kim ... əri olan arvadı qaçırırsa, 8000 denari cərimə barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 200 solid təşkil edir.

XVI. YAŊINLAR BARƏDƏ

1. Əgər kim evi, yanındakı tikililərlə birlikdə yandırarsa və bu sübut olunarsa, 2500 denari cərimə barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 62,5 solid təşkil edir.

3. Əgər kim ambar və ya mərəki taxilla birlikdə yandırsa, 2500 denari cərimə barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 62,5 solid təşkil edir.

4. Əgər kim pəyəni donuz qarışığı və ya burdakı mal-qara qarışığı yandırarsa və bu sübut edilsə, onların qiyməti və dəymiş (digər) ziyan nəzərə alınmadan 2500 denari cərimə barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 62,5 solid təşkil edir.

XVII. XƏSARƏTLƏR BARƏDƏ

1. Əgər kim başqasının həyatına son qoymaq istəyir, ancaq zərbəsi boş çıxarsa və bu sübut olunarsa, 2500 denari cərimə barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 62,5 solid təşkil edir.

3. Əgər kim başqasının başına zərbə vurub onun boynunu zədələyib üç yerdən başının sümüyünü yaralayarsa...1200 denari cərimə barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 30 solid təşkil edir.

4. Hərgah ki, kim qabırğalarından və ya qarnından yaralanarsa və bu yara daxilə işləyərsə, 1200 denari cərimə barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 30 solid təşkil edir, bundan əlavə müalicə üçün 5 solid verməlidir.

Əlavə. Əgər yara ağrıyırsa və sağalmırsa, müalicə üçün 9 solid və əlavə 62,5 solid cərimə barədə hökm çıxarılaçaq.

6. Əgər hər hansı bir azad adam dəyənəklə azad adama zərbə vurarsa, lakin qan axmarsa, onda hər zərbəyə görə 3 zərbə əvəzi olmaqla 120 denari cərimə barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 3 solid təşkil edir.

7. Əgər zərbənin gücündən qan axarsa, onda dəmir ilə vurulan yaraya görə, alınan pul cəriməsi həddində cərimə tətbiq ediləcək.

XVIII. O BARƏDƏ Kİ, KİM KRAL QARŞISINDA TƏQSİRSİZ ADAMI GÜNAHLANDIRIR

1. Əgər kim təqsirsiz adamı onun iştirakı olmadan günahlandırırsa 2500 denari cərimə barədə hökm çıxarılaçaq ki, 62,5 solid təşkil edir.

Əlavə 1. Ancaq onu elə günahlandırsalar ki, bu ittihama görə ona ölüm cəzası (hansı ki, günahsız adam edam edilir) verilə bilər. İttiham edənə 8000 denari cərimə barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 200 solid təşkil edir.

XIX. XƏTƏR (CADU) BARƏDƏ

2. Əgər kim başqasına xətər (cadu nəticəsində əmələ gələn xətər, azar) vurarsa, bu, cinayətin günahkarına sübut edilsə ki, o, buna yol verib onda 2500 denari cərimə barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 62,5 solid təşkil edir.

XX. O BARƏDƏ Kİ, KİM AZAD QADININ QOLUNDAN, ƏLİNDƏN VƏ YA BARMAQLARINDAN TUTARSA

1. Əgər hər hansı bir azad adam azad qadının qolundan, əlindən və ya barmaqlarından tutarsa və bu sübut edilsə, 15 solid cərimə barədə hökm çıxarılaçaq.

XXIII. İCAZƏSİZ ÖZGƏ ATINDAN İSTİFADƏ ETMƏK BARƏDƏ

1. Əgər kim sahibinin icazəsi olmadan özgə atını minirsə, 1200 denari cərimə barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 30 solid təşkil edir.

XXIV. UŞAQLARIN ÖLDÜRÜLMƏSİ BARƏDƏ

1. Əgər kim 10 yaşı da daxil olmaqla oğlan uşaqlarını öldürərsə və bu sübut edilərsə, 24 000 denari cərimə ödəmək barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 600 solid təşkil edir.

3. Əgər kim azad hamilə qadını döyərsə və əgər o ölərsə 28000 denari cərimə barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 700 solid təşkil edir.

4. Hərgah kim hələ ananın bətnində olan ona ad qoyulmamışdan əvvəl uşağı həyatdan məhrum edirsə və bu sübut olunursa, 4000 denari cərimə ödəmək barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 100 solid təşkil edir.

Əlavə. Əgər kim, azad qızı həyatdan məhrum edirsə, 300 solid cərimə barədə hökm çıxarılaçaq.

6. Əgər kim, artıq uşaq doğa bilən azad qadını həyatdan məhrum edirsə, 24000 denari cərimə barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 600 solid təşkil edir.

7. Hərgah ki, kim artıq uşaq doğa bilməyən (azad qadını) həyatdan məhrum edirsə, 8000 denari cərimə barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 200 solid təşkil edir.

XXV. ZİNAKARLIQ BARƏDƏ

1. Əgər kim azad qızı zorlasa 62,5 solid cərimə barədə hökm çıxarılaçaq.

2. Hərgah ki, azad qızın razılığı əsasında əlaqə baş tutarsa, 1800 denari cərimə barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 45 solid təşkil edir.

3. Əgər hər hansı azad adam özgə qul qadınla cinsi əlaqəyə girsə və bu sübut edilərsə, qul qadının ağasına 600 denari cərimə barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 15 solid təşkil edir.

5. Hərgah ki, azad adam açıq-aydın özgəsinin qul qadını ilə nikaha daxil olursa, o qul qadınla birlikdə köləyə (qula) çevrilir.

6. Eyni ilə azad qadın özgə qulla nikaha daxil olursa, qul qadına çevrilir.

XXVII. MÜXTƏLİF OĞURLUQLAR BARƏDƏ

7. Əgər kim oğurluq məqsədi ilə paxla, noxud və ya mərci əkilmiş sahəyə daxil olarsa, 120 denari cərimə barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 3 solid təşkil edir.

10. Əgər kim özgə biçənəyini biçərsə, öz əməyini itirir.

11. Və əgər nəzərdə tutulduğundan çox otu öz evinə aparıb və onu tayaya yığarsa, oğurlanmış (ot) və dəymiş ziyan nəzərə alınmadan 1800 denari cərimə barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 45 solid təşkil edir.

12. Hərgah ki, o bacardığı qədər şələ bağlayaraq oğurladığı otu öz kürəyində gətirirsə 3 solid cərimə barədə hökm çıxarılaçaq.

13. Əgər kim özgəsinin üzüm bağına daxil olub üzüm oğurlayarsa və o cinayət başında yaxalanarsa, 600 denari cərimə barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 15 solid təşkil edir.

14. Hərgah ki, oğru çoxlu, yəni, yemək üçün nəzərdə tutulandan çox üzüm oğurlayarsa və onu evinə apararsa, 1800 denari cərimə barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 45 solid təşkil edir.

15. Bu qaydanı taxıl biçini üçün də tətbiq etmək lazımdır.

Əlavə. Hərgah ki, kim özgəsinin çəpərini sökərsə, 15 solid cərimə barədə hökm çıxarılaçaq.

22. Əgər kim qıfıllanmayan otağı soyursa, 600 denari cərimə barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 15 solid təşkil edir.

23. Əgər kim kilidli otağı soyursa, 1800 denari cərimə barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 45 solid təşkil edir.

24. Əgər kim özgə sahəsini sahibinin icazəsi olmadan şumlayarsa, 15 solid cərimə barədə hökm çıxarılaçaq.

25. Hərgah ki, kim sahəyə toxum səpərsə, 1800 denari cərimə barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 45 solid təşkil edir.

Əlavə. Əgər kim kotanın başqa sahəyə keçirilməsinə mane olursa və ya əkinçini qovursa və ya ona əngəllər yaradırsa, 600 denari cərimə barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 15 solid təşkil edir.

26. Əgər kim özgəsinin qulu ilə onun sahibinin razılığı olmadan müqavilə bağlayırsa, 600 denari cərimə barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 15 solid təşkil edir.

XXVIII. TƏHRİKÇİLİK BARƏDƏ

1. Əgər kim başqasını oğurluq etmək üçün ələ alırsa və bu sübut edilsə, 2500 denari ödəmək barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 62,5 solid təşkil edir.

3. Hərgah ki, ələ alınma üçüncü şəxsə həvalə edilərsə və bu üçüncü şəxs azad adam olarsa (onda) təhrikdən, ələ alan və cinayəti icra edənlərin hər biri ayrılıqda 60 solid cərimə olunacaqları barədə hökm çıxarılaçaq.

XXIX. ŞİKƏSTETMƏ BARƏDƏ

1. Əgər kim başqasının əlini və ya ayağını şikəst edirsə, məsələn onu gözündən və burnundan məhrum edirsə, 4000 denari cərimə barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 100 solid təşkil edir.

2. Hərgah ki, onun qolu şikəst edilərək sallanıb qalırsa 2500 denari cərimə barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 62,5 solid təşkil edir.

3. Əgər kim başqasının əl və ya ayağın baş barmağını kəsib atarsa, 2000 denari cərimə barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 50 solid təşkil edir.

5. Hərgah ki, kim kaman çəkən ikinci barmağı kəsib atarsa, 1400 cərimə barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 35 solid təşkil edir.

Əlavə 10. Əgər kim başqasının dilinə elə zədə vurur ki, o, nitq qabiliyyətini itirir, onda 100 solid cərimə barədə hökm çıxarılaçaq.

Əlavə 11. Əgər kim diş vurub çıxararsa, 15 solid cərimə barədə hökm çıxarılaçaq.

9. Əgər kim azad adamı axtalasa, 8000 denari cərimə barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 200 solid təşkil edir

XXX. İFADƏ İLƏ TƏHQİR ETMƏK BARƏDƏ

1. Əgər kim başqasını eybəcər adlandırırsa, 3 solid cərimə barədə hökm çıxarılaçaq.

3. Əgər kim qadın və ya kişi azad qadını əxlaqsız (yava) adlandırırsa və bunu sübut edə bilməsə, 1800 denari cərimə barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 45 solid təşkil edir.

4. Əgər kim başqasını canavar adlandırırsa, 3 solid cərimə barədə hökm çıxarılaçaq.

5. Əgər kim başqasını dovşan adlandırırsa, 3 solid cərimə barədə hökm çıxarılaçaq.

6. Əgər kim başqasını döyüş meydanında öz qalxanını atmaqda günahlandırırsa və bunu sübut edə bilmirsə, 120 denari cərimə barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 3 solid təşkil edir.

7. Əgər kim başqasını xəbərçi və ya yalançı adlandırırsa və bunu sübut edə bilmirsə, 600 denari cərimə barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 15 solid təşkil edir.

XXXII. ƏL-AYAĞIN BAĞLANMASINA DAİR

1. Əgər kim başqa azad adamın günahsız olaraq əl-ayağını bağlayarsa, 1200 cərimə barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 30 solid təşkil edir.

2. Hərgah ki, o, əl-ayağı bağlananı gizlin yerə apararsa, 1800 denari cərimə barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 45 solid təşkil edir.

Əlavə 3. Əgər kim hiylə və ya zorla əl-ayağı bağlanmış adamı qrafdan alarsa, öz həyatı bahası ilə cavab verəcəkdir.

XXXIII. VƏHŞİ HEYVANLARIN OĞURLANMASI BARƏDƏ

1. Əgər kim müxtəlif növ vəhşi heyvanları tutub və onları gzlətsə, oğurlanmış və dəymiş ziyan nəzərə alınmadan, 1800 denari

cərimə barədə hökm çıxarılacaq ki, bu da 45 solid təşkil edir. Bu qanunu ovda və balıqçılıqda gözləmək lazımdır.

XXXIV. ÇƏPƏRLƏRİN QORUNMASI BARƏDƏ

1. Əgər kim bir-birinə bağlanmış çəpərin 2 və ya 3 çubuğunu kəsərsə və ya sındırırsa və ya 3 dirəyi çıxarsa, 600 denari ödəmək barədə hökm çıxarılacaq ki, bu da 15 solid təşkil edir.

2. Əgər kim özgənin artıq malalanmış sahəsindən keçərsə və ya araba ilə müəyyən olunmuş yolla getməzsə, 120 denari cərimə barədə hökm çıxarılacaq ki, bu da 3 solid təşkil edir.

3. Əgər kim nə yolla nə də cıgırla deyil, artıq biçilməyə başlanılan özgə sahədən keçərsə, 600 denari cərimə barədə hökm çıxarılacaq ki, bu da 15 solid təşkil edir.

Əlavə. Əgər kim oğurluq məqsədilə gün batandan sonra həyətə girərsə və orada tutularsa, 1800 denari cərimə barədə hökm çıxarılacaq ki, bu da 45 solid təşkil edir.

XXXV. QULLARIN ÖLDÜRÜLMƏSİ BARƏDƏ

1. Əgər bir qul digər qulu həyatdan məhrum edirsə, qoy ağaları öz aralarında qatili bölüşdürsünlər.

Əlavə 1. Əgər kim özgə qulunu döyüb və 40-cı gecədə onun iş qabiliyyətindən məhrum edirsə, 1,3 solid cərimə barədə hökm çıxarılacaq.

5. Əgər özgə qul və ya lit (kəndlilərin ən aşağı təbəqəsi) azad adamı həyatdan məhrum edərsə, qatilin özü mərhumun qohumlarına yarı kompozisiya (qan pulunun yarısı) əvəzi verilir, eyni zamanda, qulun ağası qalan yarı kompozisiyasını özü ödəyir.

6. Əgər kim saray qulluqçusunu və ya dəmirçini və ya qızıl ustası zərgəri və ya donuz saxlayanı və ya üzümçünü və ya mehtəri oğurlayaraq həyatdan məhrum edirsə və bu sübut edilərsə, 1200 denari cərimə barədə hökm çıxarılacaq ki, bu da 30 solid təşkil edir.

7. “Fretus” və “faidus” kral sülhünün pozulmasına görə dəymiş ziyan və (əşyanın) dəyəri nəzərə alınmadan 1800 denari cərimə barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 45 solid təşkil edir. Cəmi birlikdə 75 solid.

XXXVII. İZLƏRLƏ TƏQİBETMƏ BARƏDƏ

1. Əgər kim öküzün və ya atın və ya hər hansı bir heyvanın oğurluğun nəticəsi olaraq itirirsə və onun izləri ilə gedərək, 3 gün ərzində onu taparsa, kim ki, heyvanı saxlayır, söyləmə ki, o, onu satın alıb və ya dəyişdirib, onda heyvanını axtaran üç nəfər şəxslə (heyvanın) onun mülkiyyəti olduğunu sübut etməlidir. Hərgah ki, heyvanlarını axtaran onları 3 gün keçəndən sonra taparsa, ancaq heyvanlar tapılan adam, söyləmə ki, o, heyvanları satın alıb və ya dəyişdirib, cavabdeh qoy özü onların ona məxsus olduğunu sübut etsin. Hərgah ki, heyvanlarını axtaran (adam), söyləmə ki, o öz (heyvanlarını) tanıdı və onun etiraz etməsinə baxmayaraq, başqası (heyvanı oğurlayan) üçüncü şəxsi sübut üçün təqdim edə bilmir və onda qanuna müvafiq olaraq məhkəmə araşdırılması üçün gün müəyyən edilir və (heyvanı) zorla almaq istəyəni ifşa edib, 1200 denari cərimə müəyyən ediləcək ki, bu da 30 solid təşkil edir.

XXXVIII. AT OĞURLUĞU BARƏDƏ

1. Əgər kim qoşqu atını oğurlayarsa və bu sübut edilsə, oğurlanmışın qiyməti və dəymiş ziyan nəzərə alınmadan 1800 denari cərimə barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 45 solid təşkil edir.

2. Əgər kim boğaz madyanı oğurlayarsa və bu sübut edilsə, 1800 denari cərimə barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 45 solid təşkil edir.

Əlavə 2. Əgər kim krala məxsus (kral ilxısına) boğaz madyanı oğurlayarsa, oğurlanmışın qiyməti və dəymiş ziyanı nəzərə almadan 90 solid cərimə barədə hökm çıxarılaçaq.

Əlavə. Əgər kim hiylə və ya düşmənçilik məqsədilə, başqasının atını və ya qoşqu heyvanını şikəst və ya yava edərsə, 1200 denari cərimə barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 30 solid təşkil edir.

XXXIX. QULLARI OĞURLAYANLAR BARƏDƏ

1. Əgər kim özgəsinin qulunu aldadıb aparmaq fikrinə düşürsə, 600 denari cərimə barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 15 solid təşkil edir.

XL. ƏGƏR QUL OĞURLUQDA GÜNAHLANDIRILIRSA

1. Qulun törətdiyi xəyata görə, azad adam 600 denari və ya 15 solid cərimə ödəməli, qul özü isə döşəməyə uzadılaraq 120 çubuq cəzasına məruz qalmalıdır.

2. Hərgah ki, işgəncə verilməmişdən öncə qul öz xətasını boynuna alırsa, qulun sahibi əgər onun üçün münasibdirsə, qoy 120 denari versin ki, bu da 3 solid təşkil edir.

5. Hərgah ki, qul daha ağır cinayətlərdə günahkar olarsa, yəni hansı ki, buna görə azad adam 45 solid cərimə ödəməlidir və əgər qul işgəncə altında öz təqsirini boynuna alsın, o, edam cəzasına məhkum ediləcəkdir.

6. Əgər qul hər hansı bir cinayətə görə ifşa olunarsa, iddiaçı onun ağasına öyüd verməlidir, əgər axırıncı buna hazır olsa ki, o qulu ədalətli cəzalandıracaq, onda qul ona (ağasına) verilməlidir.

7. Əgər qulun ağası işgəncə verməyi yubandırarsa... iddiaçı dərhal ağaya 7 gecə ərzində cəza vermək üçün vaxt müəyyən edir, hansı ki, o, bu müddətdə qul cəzalandırılmaq üçün ona verilməlidir.

8. Hərgah ki, 7 gecə keçəndən sonra ağa öz qulunu verməyi ləngidir (onda) iddiaçı dərhal ona yeni bir həftəlik müddət təyin edir ki, birinci çağırışla birlikdə 14 gecədən keçməsin.

9. Hərgah ki, 14 gecə də keçəndən sonrada sahib qulu işgəncəyə vermək istəmir və o, bütün təqsiri və cəriməni öz üzərinə götü-

rür; lakin bu halda qul kimi deyil, bu cinayət törətmiş azad adam kimi qanunla bütün ödənci öz üzərinə götürür.

11. Hərgah ki, qul qadın və qul kişi belə cinayətdə təqsirləndirilsə, hansı ki, qul kişi axtalanmalı, qul qadın isə 240 denari cərimə ödəməlidir ki, bu da 6 solid təşkil edir. Əgər istəyirsə, onun əvəzinə ağası ödəyə bilər, əks halda, qul qadına 144 qırmanc zərbəsi vurulmalıdır.

Əlavə 1. Əgər qul, azad adamla əlbir birlikdə oğurluq edərsə, o qiymət və dəymiş ziyandan əlavə, oğurlanmışın iki qat dəyərini azad adam isə 4 qatını verməlidir.

Əlavə 2. Əgər kim özgə qulla müqavilə bağlayarsa, 15 solid cərimə barədə hökm çıxarılaçaq.

XLI. ADAM ÖLDÜRMƏK BARƏDƏ

1. Əgər kim Salik qanunları ilə yaşayan azad frankı və ya barbarı həyatdan məhrum edərsə, 8000 denari cərimə barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 200 solid təşkil edir.

2. Hərgah ki, onun cəsədini quyuya və ya suya atarlarsa və ya onun üzərini çırpı və ya hər hansı başqa nəyisə örtərlərsə, 24000 denari cərimə barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 600 solid təşkil edir.

3. Əgər kim kral xidmətində olan adam və ya azad qadını öldürərsə, 24000 denari cərimə barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 600 solid təşkil edir.

4. Əgər kim onu çörək və ya quyuya atarsa və ya nəyləsə örtərsə, 72000 dekarı ödəmək barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 1800 solid təşkil edir.

5. Əgər kim kralın süfrə dostu olan romalını həyatdan məhrum edərsə və bu sübut edilərsə, 12000 denari cərimə barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 300 solid təşkil edir.

6. Əgər kim kralın süfrə dostunu deyil, torpaq sahibi olan romalını həyatdan məhrum edərsə, 4000 denari cərimə barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 100 solid təşkil edir.

7. Əgər kim romalını həyatdan məhrum edirsə, vergi ödəməli və 62,5 solid cərimə verməlidir.

Əlavə 6. Beləliklə, hər bir adam böyük və ya kiçik vergəld ödəməlidir.

XLII. Qrup halında törədilən adam qətləri

1. Əgər kim dəstə toplayaraq, hücum edib azad adamı evində qətlə yetirirsə və öldürülən adam kral xidmətini keçirsə, qatil 72000 denari cərimə olunacaq ki, bu da 1800 solid təşkil edir.

2. Hərgah ki, öldürülən kral xidməti keçmirsə, qatil 24000 denari cərimə olunur ki, bu da 600 solid təşkil edir.

XLIII. Qrup halında adam öldürmə barədə

1. Əgər kim 5 nəfərin iştirakı ilə yığıncaqda olursa, onlardan hər kimsə, həyatdan məhrum edilsə, qalanlar ya müqəssiri verməli ya da hamısı öldürülənə görə cavab verməlidirlər. 7 nəfərin iştirakı ilə keçirilən yığıncaqda da bu qanun gözlənilir.

2. Hərgah ki, yığıncaqda 7 nəfərdən çox adam iştirak edirsə, onda heç də hamısı qətlə görə cavab vermir, yalnız təqsiri sübut olunanlar məsuliyyət daşıyırlar. Onlar da qanuna görə vergəld ödəyəcəklər.

3. Hərgah ki, kim evdən kənarda, yolda və ya tarlada dəstə tərəfindən həyatdan məhrum edilərsə və əgər onda (qətlə yetiriləndə) 3 və daha çox yara yeri olardısı, bu dəstədən 3 nəfərə qarşı dəlil-sübut toplanardısı, onlar bir-bir qətlə görə cavab verməlidir. Növbəti üç nəfər 1200 denari cərimə ödəməlidirlər ki, bu da 30 solid təşkil edir. Bu dəstədən qalan üç nəfər 600 denari və ya 15 solid cərimə ödəməlidirlər.

XLIV. REİPUS BARƏDƏ

1. Adəti üzrə əgər adam vəfat edirsə və onun qul arvadı qalırsa və hər kimsə qul qadını almaq istəyirsə öncə onunla nikaha daxil olmaqdan əvvəl tunqin və ya sentenari məhkəmə iclası təyin etməli və bu iclasda özü ilə qalxan götürməli və üç adam isə 3 iddia təqdim etməlidirlər. Və onda kim qul qadını almaq istəyirsə, üç tamçəkili solid və bir denari özü ilə götürməlidir. Və üç nəfər də olmalıdır ki, solidi çəksin və bundan sonra onlar razılaşırsalar, o (dul qadın) ala bilər.

2. Hərgah ki, o göstərilənləri etməyib və onu sadəcə olaraq alsa, mövcud hüquqa görə reipus üzrə 2500 denari cərimə verməlidir ki, bu da 62,5 solid təşkil edir.

3. Hərgah ki, o, bizim yuxarıda göstərdiyimiz qanunlara əməl etsə, yəni, reipus icra etsə, 3 solid və bir denari alacaq.

XLV. KÖÇKÜNLƏR BARƏDƏ

1. Əgər kim başqa villaya (kəndə) köçmək istəyirsə və əgər villanın bir və ya bir neçə sakini onu qəbul etməyə razıdırsa, ancaq biri tapılsa ki, bu köçməyə etiraz edir, onun köçmək hüququ yoxdur.

2. ...Əgər kimə ki, protest təqdim edilir (lakin) oranı tərk etmək istəmirsə, və onun oradan çıxmasına hər hansı bir qanuni əsasla maneçilik edilmirsə... onda protest verən ...qrafdan oraya gələrək onu qovmağı xahiş edə bilər. Və o qanunun tələblərinə əməl etmədiyinə görə, sərf etdiyi əməyinin nəticəsini itirir və bundan əlavə 1200 denari cərimə barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 30 solid təşkil edir.

3. Hərgah ki, köçənlərə qarşı 12 ay müddətində heç bir protest təqdim edilməsə, o digər qonşular ki, toxunulmaz qalmalıdırlar (yəni orada qalıb yaşaya bilər).

XLVI. ƏMLAKIN VERİLMƏSİNƏ DAİR

1. Bu halda aşağıdakı qaydaları gözləmək lazımdır. Tunqin və sentenariy qoy məhkəmə iclasını təyin etsinlər və bu iclasda özləri ilə qalxan götürsünlər və üç adam üç iddia təqdim etsinlər.

Sonra qoy onun (vəsiyyət edənin) qohumu olmayan adam axtar-sınlar və (vəsiyyət edən) qoy istədiyi tərəfə kiçik çubuq atsin. Və o kimə tərəfsə, çubuq atmışdır qoy (bundan sonra) vəsiyyət edən öz əmlakı barədə bəyanat versin ki, o nə qədər vermək istəyir ;hamısını və kimə.

Və qoy kimə tərəf çubuq atılıb (yəni miras saxlamaq etibar edilib) onunla evində qalmalıdır. Və üç və daha çox qonaq dəvət edil-məli və əmlakın (mirasın) o hissəsini saxlamalıdır ki, bu ona etibar edilmişdir. Və bundan sonra kimə ki, bu etibar edilmişdir, şahidləri toplamaqla hərəkət etməlidir. Sonra kralın da iştirak etdiyi məhkəmə iclasında o, 12 ay əvvəl təyn olunmuş vərəsəyə tərəf çubuq atır və qoy vəsiyyətə edilmiş adama ona etibar edilmiş mirasdan nə az miqdar, nə də çox miqdarda verməməlidir. Hərgah ki, kim nə-yəsə etiraz edirsə, onda üç şahid içməlidirlər ki, onlar tunqin və sentenarinin iştirakı ilə təşkil olunmuş iclasda olublar və görüblər ki, öz əmlakını vermək istəyən vəsiyyət edən necə kimi seçmək istədiyi adama çubuq atıb və onlar ayrı-ayrılıq hər birinin adını çəkməli və kimi vərəsə elan etdiyini söyləməlidirlər. Və digər üç nəfər şahid and içməklə kimə tərəf çubuq atıldığını və mirasın kimin evində saxlanıldığını göstərməli və o üç və daha çox qonağın iştirakı ilə masa arxasında vələmir sıyığı yediklərini və qonaqların minnətdarlıq etdiklərini söyləməlidirlər. Bunlar and içməklə digər şahidlər tərəfindən təsdiq edilməlidir. Və həmçinin, kimə ki, çubuq atılıb o, kralın iştirakı və qanuni xalq toplantısında kimin vərəsə elan edildiyini təsdiq etməli və göstərilən əmlakın verilməsi tunqin isə sentenarinin iştirakı ilə xalq qarşısında özü də kralın iştirakı ilə təsdiq edilməlidir. Bütün bunları 9 nəfər şahid təsdiq etməlidir.

XLVII. AXTARIŞ BARƏDƏ

1. Əgər kim öz qulu və ya atı və ya öküzü və ya hər hansı bir əşyasının başqa adamda olduğunu tanısa, qoy onda bu üçüncü ələ verilsin və bu əşya kimdə tanınılıbsa, o bu hüququnu sübut etsin. Və əgər bu və digər adamlar Luar çayının bu tayında yaşayırlarsa... iddiaçı və cavabdeh 40 gün ərzində məhkəmə araşdırılması aparılması üçün müddət müəyyən etsinlər və bu müddətdə bütün kəslər, kim ki, at satıb və ya dəyişdirib və ya satmaq üçün verib, bir-birləri ilə əlaqə yaratmalı yəni ki, hər biri o kəsi çağırmalıdır ki, hansı ki, onunla müqavilə bağlayıb. Əgər ki, məhkəməyə çağırılan, qanuni əngəl olmadan məhkəməyə gəlmirsə, onunla müqavilə bağlayan üç nəfər şahid göndərüb onu məhkəməyə gəlməyə çağırmalıdır. Eyni ilə üç nəfər də şahid olmalıdır ki, onlar təsdiq etsinlər ki, o, onunla müqavilə bağlayıb. Əgər o bunu etsə, özünü oğurluqda ittihamdan azad edir. Ancaq gəlməyən digər tərəf hansına ki, şahidlər and içməklə müqavilə bağlamışdır. Oğurlanmış əşyanın dəyərini ona ödənilməlidir. Bunu isə qanuna müvafiq olaraq öz əşyasını tanıyana ödəməlidir. Bütün bunlar məhkəmə iclasında, ilk dəfə əşya tapılanın sonra isə üçüncü ələ verilənin və cavabdehin iştirakı ilə keçirilməlidir. Hərgah ki, kimdəki əşya tapılıb o Luar çayının o tayında yaşayırsa...Bu qanun 80 gün ərzində yerinə yetirilməlidir.

XLVIII. YALANÇI ŞAHİDLİK BARƏDƏ

1. Əgər kim yalandan şahidlik etsə, 600 denari cərimə barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 15 solid təşkil edir.

XLIX. ŞAHİDLƏR BARƏDƏ

1. Əgər kim məcbur olaraq şahid təqdim etməlidirsə və onlar ola bilsinlər ki, məhkəmə iclasına gələ bilməsinlər. Onların şahidliyinə olan zərurət, onları şahidlərin iştirakı ilə məhkəmə iclasına çağırmağa və məlum olanların and içməklə ifadə vermələri təmin olunmalıdır.

2. Əgər onlar gəlmək istəmirlərsə və əgər onları qanuni əngəl saxlamırsa, onların hər biri barədə 600 denari cərimə ödəmək üçün hökm çıxarılaçaq ki, bu da 15 solid təşkil edir.

3. Hərgah ki, şahidlik etməyə çağırılanlar (məhkəmə iclasına) gələrək, bildiklərini and içməklə söyləmək istəmirlərsə, onlar qanundan kənar elan edilməklə, onların hər biri 600 denari cərimə barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 15 solid təşkil edir.

L. ÖHDƏLİK BARƏDƏ

1. Əgər kim azad adam və ya başqası qarşısında öhdəlik götürür ki, 40 gecədən və ya onlar arasında razılaşdırılmış müddətdən sonra onun evinə, şahidlərin iştirakı ilə gələcək və əşyaların qiymətini ona ödəyəcəkdir. Və əgər borclu öhdəlik üzrə ödəmək istəmirsə, borc üzrə göstərilən öhdəlikdən əlavə, 15 solid cərimə barədə hökm çıxarılaçaq.

2. Əgər o, inadla öhdəlik üzrə ödənişi verməkdən imtina edirsə, kreditor onu məhkəməyə çağıraraq (tunqin qarşısında) onun məcbur edilməsi barədə xahişlə çıxış edir: “Tunqin sizdən xahiş edirəm, tezliklə, mənim rəqibimi məcbur edəcəksiz. Hansı ki, mənim qarşımda öhdəlik götürülüb və mənə borcludur”. Bu halda o, öhdəlik üzrə borcun məbləğini göstərməlidir. Onda tunqin deməlidir: “Salik qanunlarına müvafiq olaraq mən elan edirəm ki, tezliklə onu məcbur edəcəm”. Sonra o, kimə ki, öhdəlik qoyub təntənəli olaraq tələb etməlidir ki, borclu başqa heç kimə, heç nə ödəməməli, ödəniş barədə zəmanət verməməlidir. Necə ki, hələ o öhdəlik üzrə nəzərdə tutulan borcu təmin etməyib. Və tələsik həmin gün çıxamışdan əvvəl şahidlərlə birlikdə borclunun evinə gəlməli və borcu ödəməyi xahiş etməlidir. Əgər o bu xahişi yerinə yetirmək istəmirsə, qoy ona məhkəmə araşdırılması üçün vaxt təyin etsin. Bu halda borc 120 denari, yəni, 3 solid artır. Bu üç dəfə üç həftə ərzində təkrar olunmalıdır və əgər 3 dəfə də borcu ödəməyə razılıq vermirsə, qoy onda 360 denari, yəni 9 solid artsın və hər bir məhkəmə araşdırılması və borcun yeni müddətini təyin üçün 3 solid artırılınsın.

3. Əgər kim qanuni müəyyən olunmuş müddət ərzində öhdəlik üzrə ödənişi vermək istəmirsə, qoy yaşadığı dairə qrafının yanına getsin və ...ona bu sözlərlə müraciət etsin: “Qraf, Salik qanunlarına müvafiq olaraq, qanun qaydasında mən, mənə borclu olan adamı məhkəməyə çağırdım. Mən özüm və öz əmlakımla zəmanət verirəm ki, sən cəsarətlə onun (borclunun) əmlakına əl qoya bilərsən”. Və qoy məlumat versin ki, hansı səbəblə və hansı məbləğlə öhdəlik götürüb. Bundan sonra qraf özü ilə 7 nəfər qanunu bilən raxinburqu götürüb öhdəlik götürənin evinə gedib və deyir: “Bax, sən indi xoş məramla bu adama öhdəlik üzrə ödənişi ver və istədiyin iki nəfər raxinburqu götür ki, onlar qiymət və gəlirin mənbəyini müəyyən etsinlər və ədalətli qiymətləndirilməklə lazım olan (borcu) ödə”. Əgər o nə şifahi nə də yazılı buna razı olmasa, onda raxinburqların özü onun əmlakından o qədər götürsünlər ki, bu borc artıqlaması ilə olsun. Qanuna müvafiq olaraq onun üçdə iki hissəsi iddiaçının xeyrinə, üçüncü hissəsi isə qoy qrafın xeyrinə – “fritus” tulsun, ancaq, əgər bu işə görə öncə “fritus” ödənilməyibsə.

4. Əgər qraf yuxarıda göstərilənlərin hamısını yerinə yetirməyi xahiş edirsə və o, borclu heç bir üzürlü səbəb olmadan saxlanmırsa, kral xidmətində deyildirsə, nə də özü gedirsə, nə köməkçisini göndərirsə, hansı ki, ədalətli məhkəmə keçirilməsini tələb edə bilərdi. Belə olduqda o, həyatdan məhrum edilməli və ya nə qədər tələb olunursa öz həyatını pulla almalıdır.

LI.

1. Əgər kim qanuna müvafiq olmayaraq qrafı, başqa adamın əmlakını müsadirə etməyə dəvət edirsə, halbuki borclunu qabaqcadan məhkəmə çağırmadan və ya öhdəlik götürənin iştirakı olmadan (məhkəmə keçirilirsə), 8000 denari cərimə barədə hökm çıxarılacaq ki, bu da 200 solid təşkil edir.

2. Hərgah ki, qraf göstərilən iş üzrə qanunda nəzərdə tutulmuşdan çox və ədalətli borcdan başqa hər nəşə götürsə, qoy ya özünü satın alsın və ya həyatı ilə ödəsin.

LII. BORC BARƏDƏ

1. Əgər kim başqasına öz əmlakından hər hansı bir əşyanı borc verirsə və borcu qaytarmaq istəmirsə, o (borc verən) aşağıdakı qaydada onu məhkəməyə çağırmalıdır. Şahidlər o kimə ki, öz əmlakından borc vermişdir. Qoy onun evinə gəlsinlər və qoy bunları bəyanat versin. “Necə ki, sən mənim sənə verdiyim əşyanı qaytarmaq istəmirsən və Salik qanunlarına müvafiq olaraq bu gecə də sən əşyanı özündə saxlaya bilərsən”. Və qoy əşyanı ona qaytarmaq üçün müddət təyin etsin. Əgər onda da o əşyanı qaytarmaq istəmirsə, daha 7 gecə vaxtı uzadsın. Və o 7 gecə keçəndən sonra eyni ilə qoy bəyanat versin ki, Salik qanunlarına görə bu gecədə əşyanı saxlaya bilərsən. Əgər və onda da 7 gecə keçəndən sonra o əşyanı qaytarmaq istəmirsə, şahidlərlə onun evinə gəlsin və qoy xahiş etsin ona verdiyini qaytarsın. Əgər və onda yenə də qaytarmaq istəmirsə, qoy ona müəyyən etdiyi vaxtı təyin etsin. Əgər o üç dəfə ona vaxt müəyyən edirsə, onda hər dəfəyə görə 120 denari, yəni, 3 solid borca əlavə olunur. Əgər onda yenə də qaytarmaq istəmirsə. ... borc 9 solidə qədər artır. Artmış borcla birlikdə borclu 600 denari cərimə olunur ki, bu da 15 solid təşkil edir.

LIII. ƏLİN QAYNAR QAZANDAN PULLA ALINMASI BARƏDƏ

1. Əgər kim qaynar su ilə dolu qazanda (ortaliğa) sınaqdan çıxmaq üçün çağrılırsa, onda tərəflər razılığa gələ bilərlər ki, məhkum edilən öz əlini pulla ala bilər və andlıları (mühakimə edənləri) təşkil edə bilər. Əgər sübut edilsə ki, bu təqsirə görə günahkar cəmi 600 denari və ya 15 solid cərimə ödəməlidir, onda o öz əlini 120 denari və ya 3 solidə ala bilər.

3. Hərgah ki, təqsir elə ola bilər ki, sübut edilsə, buna görə günahkar 35 solid cərimə ödəməlidir və bu barədə hökm çıxarılacaq və əgər tərəflər razılaşsa ki, o, öz əlini pulla alsın, onda qoy o onu 240 denariyə və ya 6 solidə ala bilər.

LIV. QRAFIN ÖLDÜRÜLMƏSİ BARƏDƏ

1. Əgər kim qrafı həyatdan məhrum edirsə, 24000 denari cərimə barədə hökm çıxarılacaq ki, bu da 600 solid təşkil edir.

LV. CƏSƏDLƏRİN TALAN EDİLMƏSİ BARƏDƏ

1. Əgər kim oğru kimi öldürülmüş adamı talan etsə, mərhum dəfn edilənə qədər o, 25000 denari cərimə barədə hökm çıxarılacaq ki, bu da 600 solid təşkil edir.

Əlavə 5. Əgər kim ruhani (mömin) adamı həyatdan məhrum edərsə, 24000 denari cərimə barədə hökm çıxarılacaq ki, bu da 600 solid təşkil edir.

Əlavə 7. Əgər kim yepiskopu həyatdan məhrum edərsə, 900 solid cərimə barədə hökm çıxarılacaq.

LVI. MƏHKƏMƏYƏ GƏLMƏMƏK BARƏDƏ

1. Əgər kim məhkəməyə gəlməyə etinasızlıq edir və ya raxinburq tərəfindən onun üçün müəyyən edilmiş hər hansı bir tapşırığın icra edilməsini yubandırarsa və ya götürülmüş öhdəliyi nə kompazisiya, nə qaynar su ilə sınaqdan çıxarmağa və nə də hər hansı bir qanuni üsulla yerinə yetirmək istəmir, onda iddiaçı onu kral qarşısında məhkəməyə çağırmalıdır. Və orada 12 şahid olaracaq ki, onlardan birinci üç nəfər and içməlidir ki, raxinburq onu qaynar su ilə sınağa və ya kompazisiya üzrə öhdəliyi yerinə yetirmə hökm etmiş və o, raxinburqların qərarlarına saymamazlıq etmişdir. Daha sonra digər üç nəfər ehtiram göstərüb təsdiq edirlər ki, raxinburqla qərar çıxarıb onu nə qaynar su ilə sınaqdan çıxmaq və ya kompozisiyanı ödəməyə məcbur edə bilməmişlər. Onlar (şəhidlər) onun (cavabdehin) ikinci dəfə 40 gün ərzində məhkəməyə gəlmək ... və qanunun tələbini yerinə yetirməyə məcbur edə bilməmişlər. Onda, iddiaçı 14 gün ərzində onu kral qarşısında məhkəməyə çağırmalıdır və üç şahid and içməlidirlər ki, onlar onu (cavabdehi) məhkəməyə çağıranda və ona müəyyən olunmuş müddəti təyin edəndə orada olublar.

Əgər və onda da o gəlməzdisə, qoy bu 9 nəfər şahid and içməklə, necə ki, biz yuxarıda göstərmişik, öz ifadələrini verməlidirlər. Eyni ilə, əgər o, həmin gün məhkəməyə gəlməsə, iddiaçı qoy ona yeni müddət müəyyən etsin və bu üç şahidin iştirakı ilə başqa vaxta keçirilsin. Əgər iddiaçı bütün bunları yerinə yetirirsə, ancaq cavabdeh müəyyən olunmuş günlərin heç birinə gəlmək istəmirsə, qoy onda kral məhkəməyə gəlməyəni öz himayəsindən çıxardığını elan etsin. Onda cavabdehin (günahkarın) özü və onun əmlakı iddiaçının mülkiyyətinə keçir. Və əgər o vaxta qədər ki, o, bütün hamısını ödəməsə, bundan sonra hər kimsə ona çörək versə və ya qonaqpərustlik göstərsə, hətta öz arvadı belə olsa, 600 denari cərimə barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 15 solid təşkil edir.

LVII. RAXINBURQLAR BARƏDƏ

1. Əgər raxinburqlardan hər hansı biri məhkəmədə iclas edərək və iki şəxs arasında iddiaları araşdırıb iddiaçının onlara: “Burada mən sizi Salik qanunlarının qərarlarına müvafiq hökm çıxarılmasına çağırıram” – bunu qanun tələb edir bəyanatını söyləməkdən imtina etsə, və əgər raxinburqlar (yenidən) qanunun tələblərindən imtina etsələr, raxinburqlardan 7 nəfəri barədə günbatana qədər 120 denari cərimə ödəmək barədə hökm çıxarılaçaq ki, bu da 15 solid təşkil edir.

3. Hərgah ki, raxinburqlar qanuna müvafiq mühakimə etməsələr, kimə qarşı ki, onlar qərar çıxarıblar qoy onlara qarşı iddia qaldırsın və əgər bunu sübut edə bilsə ki, onu qanuna müvafiq mühakimə etməyiblər, onlardan (raxinburqlardan) hər biri 600 denari cərimə olunacaqlar ki, bu da 15 solid təşkil edir.

LVIII. BİR OVUC TORPAQ BARƏDƏ

1. Əgər kim ağanı həyatından məhrum edib və bütün əmlakını verib, qanula lazım olanı ödəmək imkanı olmadıqda, o, 12 nəfər

andlını təqdim etməlidir (hansı ki, onlar and içirlər ki,) onun nə yerin üstündə, nə yerin altında verdiyi əmlakdan başqa heç nəyi yoxdur. Və sonra o, öz evinə daxil olaraq, dörd tərəfdən bir ovuc torpağı yığib evin kənarında dayanıb evin daxilinə müraciət edərək və sol əli ilə əlindəki torpağı çiynindən arxaya, özünün ən yaxın qohum hesab etdiyi adama tərəf atır. Əgər ata və qardaşlar artıq ödəyiblərsə, onda o, həmin torpağı ata və ana xətti ilə ən yaxın qonşularına atmalıdır. Sonra bir təkcə köynəkdə qayıssız, ayaqqabısız, əlində paya hörgünün üstündən tullanmalıdır və (ana xətti ilə) üç yaxın qohumu, vergeld (qan pulu) üzrə çatmayan pulun yarısını ödəməlidirlər. Eyni ilə, bunları ana xətti üzrə qalan üç qohumlarının valideynləri keçməsi lazım gələcəkdir. Hərgah ki, yaxın qohumlardan kimsə həddən artıq kasıb olardısı və onun payına düşən hissəni ödəyə bilərsə, o da öz növbəsində bir ovuc torpağı varlı qohumuna atmalıdır ki, onun əvəzinə qanun üzrə ödəsin. Hərgah ki, onun hamısını ödəmək üçün heç nəyi yoxdursa, onda qatili zəminliyə götürmüş onu məhkəməyə təqdim etməlidir və sonra daha 4 məhkəmə iclasında zəmin götürmək şərti ilə. Hərgah ki, heç kim viranı (dəymiş ziyanı) ödəmək iqtidarında deyildirsə, onda o vergeldi öz həyatı bahasına ödəməli olacaqdır.

LIX. ALLODLAR HAQQINDA

1. Əgər kim vəfat edərsə və özündən sonra oğlu qalmayıbsa və əgər anası yaşayırsa, qoy ana vərəsə olsun.

2. Əgər anası yoxdursa və əgər onun qardaşı və ya bacısı varsa, qoy vərəsə olsunlar.

3. O halda ki, əgər onlar da yoxdursa, qoy ananı bacısı (xala) vərəsə olsun.

Əlavə 1. Əgər ananın bacısı yoxdursa, qoy atanın bacısı (bibisi) vərəsə olsun.

4. Və əgər sonra bu nəslin daha yaxın qohum olardısı, qoy mirasa sahib olsun.

5. Torpaq mirası ilə heç bir halda qadın qohumlara çatmamalıdır, bütün torpaqların qoy hamısı kişi cinsinə çatsın, yəni qardaşlara.

LX. QOHUMLUQDAN İMTİNA ETMƏK BARƏDƏ

1. O məhkəmə iclasına qədər və orada tunqin qarşısında öz başı üzərində üç çubuq sındırmalıdır. Və o, məhkəmə iclasında onları 4 tərəfə tullamalı və orda deməlidir ki, o qohumluqdan, mirasdan və onunla bağlı bütün haqq-hesabdan əl çəkməlidir. Və əgər sonra onun qohumlarından hər hansı biri öldürülərsə və ya ölərsə, o qətiyyənlə vərəsənin bölünməsində və ya verqeldin ödənilməsində iştirak etməyəcək və onun mirası özü ilə xəzinəyə daxil olma-
lıdır.

LXII. QƏTLƏ GÖRƏ VERQELD ALINMASI HAQQINDA

1. Əgər kiminsə atası həyatdan məhrum edilərsə viranın (qan pulu) yarısını onun oğulları, digər yarısını isə həm ata və həm də ana tərəfdən olan yaxın qohumlar öz aralarında bölüşdürsünlər.

2. Əgər nə ata tərəfdən, nə də ana tərəfdən heç bir qohumu yoxdursa, qoy bu hissə xəzinənin xeyrinə tutulsun.

LXIII. (HƏRBİ) YÜÜRÜŞDƏ AZAD ADAMIN ÖLDÜRÜLMƏSİ BARƏDƏ

1. Əgər kim azad adamı yürürüşdə həyatdan məhrum edərsə və qətlə yetirilən kral xidmətində deyildirsə, qatil 24000 denari cərimə olunması barədə hökm çıxarılacaq ki, bu da 600 solid təşkil edir.

2. Hərgah ki, öldürülən kral xidməti keçirdisə, qətlə görə cinayətdə təqsirləndirilən 18000 solid cərimə olunacaq.

EPİLOQ

SALİK QANUNLARI QURTARDI...

Frankların birinci kralı məhkəmə qərarlarının 1-ci titulundan 62-ci tituluna qədərinin rəhbər tutulması barədə qərar qəbul etmişdir. Sonra isə yaxın əhatəsindəkilərlə birlikdə 63-cü tituldan 78-ci titula qədər əlavələr etdilər. Anacq kral Xildebert xeyli vaxt keçdikdən sonra 78-ci tituldan 83-cü titula qədər əlavələr etmək barədə düşünərkən bunları yazılı şəkildə qardaşı Xlotara göndərdi. Xlotar isə minnətdarlıqla bu titulları böyük qardaşından qəbul etdikdən sonra, öz krallığının adamları ilə müzakirə apararaq əlavələr edilməsi barədə yeni qərar verilməsini müəyyən etdilər ki, bunlar da 89-cu tituldan 93-cü titulları əhatə etməlidir. Və sonra o, yeni yazılanları qardaşına göndərdi və onlar qərara gəldilər ki, bunların hamısı dəyişilməz qalsın, necə ki, əvvəllər müəyyən edilmişdir.

SAKSONİYA PRAVDALARINDAN

802-ci ildə Frank imperiyasının hökmdarı I Böyük Kral imperiyanın tərkibinə daxil olan bütün tayfaların adət hüquqlarının tərtib edilməsini əmr etmişdir. Məhz bu dövrdə sakson tayfalarının adətləri yazıya köçürülür. İbtidai icma quruluşundan yeni sinifli cəmiyyət keçid dövrünü əhatə edən pravdalarla yanaşı, yeni hakim sinfin feodalların üstünlüklərini təmin edən yeni hüquq təsbit edilərək möhkəmləndirilirdi.

I Titul

Nobilin (nəslə əyanlar silkinin nümayəndəsi) döyülməsinə görə – 30 solid, hərgah ki, (ittiham edilən) inkar edərsə (öz günahını), qoy onda üç nəfər qohumu ilə birlikdə and içsin.

II-XIII

II-XIII titullar nobillərə vurulan ayrı-ayrı xəsarətlərə görə müxtlif cəzaların verilməsini nəzərdə tuturdu. Cərimələrin miqdarı 30 solidən 240 solidə qədər təşkil edirdi. Verqeldin alınmasında yaxın qohumlar iştirak edirdilər. And içənlərin sayı 12 nəfərə çatırdı.

XIV

Kim nobil qətlə yetirərsə, 1440 solid cərimə ödəməlidir.

XV

Əgər yuxarıda göstərilənləri qadınlar törədərlərsə, əgər o ərddə deyildirsə, ikiqat ödəməli, əgər ərddədirsə – həmin məbləğdə cərimə verməlidir.

XVI

Litin öldürülməsinə görə 120 solid ödənilir. Hərgah ki, lit yaralarsa, nobilə nisbətən 12 dəfə az cərimə alınır və özü də böyük solidlə ödənilməlidir. Hərgah ki, (öz günahını) inkar edirsə 12 nəfər qohumu ilə birlikdə and içməlidir. Əgər (lit) qarşıqlıq zamanı dəstə tərəfindən qətlə yetirilərsə, kimdən ki, şübhələnilir ya onun əvəzinə ödənilir, ya da 12 nəfər adamın and içməsi ilə ittihamdan azad edilir.

XVII

Nobil tərəfindən qula görə 36 solid cərimə alınır. Və ya (nobil) ittihamdan üç nəfər qohumunun (andı ilə) təmizə çıxır. Əgər (qul) azad adam (liber) və ya lit tərəfindən öldürülərsə, ittihamdan tam tərkibdə (12 nəfər) qohumlarının (andı ilə) təmizə çıxır.

XVIII

Əgər lit öz ağasının əmri və ya təhriki ilə hər hansı bir adamı öldürərsə, onda litin ağası vira ödəməklə fayd (qan düşmənçiliyi) çəkməlidir. Hərgah ki, lit bunu ağanın göstərişi olmadan edədisə,

onda o, ağanın hakimiyyətindən çıxaraq 7 nəfər qohumu ilə birlikdə qətlə yetirilənin qohumlarının sərəncamına verilir. Litin sahibi isə 11 nəfər qohumu ilə birlikdə pak olduqları barədə and içməlidir ki, o bu qətli barədə heç nə bilməyib və buna qarışmayıb.

XIX

Əgər hər kimsə gizli qətli həyata keçirərsə, öncə adət üzrə öz silki vəziyyətinə müvafiq ödəyir, həm də, cinayət törədənin yaxın qohumları cərimənin üçdə birini ödəməli, üçdə ikisini də qatilin özü, bundan əlavə o, on səkkiz qatını ödəməlidir. Bunun nəticəsi olaraq faydı (qan düşmənciliyini) özü ilə oğulları çəkməlidir.

XX

Əgər nobil nobili pulla ölkənin xaricinə satarsa və onu geri qaytar bilmirsə, onu öldürərsə, onun üçün verqeld ödəyir, hərgah ki, geri qaytararsa, həmin məbləğdə əvəz ödəyir. Hansı ki, onu təmin etmir. Hərgah ki, satılan öz gücü ilə geri qayıda bilərsə (onu satan) verqeldin yarısını ödəyir. Əgər bu qadındırsa, eyni (qayda tətbiq) edilir.

XXI

Kim kilsədə adam öldürərsə və hər nəşə oğurlayarsa və ya sındırsa və ya şüurlu şəkildə (bu iş üzrə) yalan and içərsə, həyatını verməlidir.

XXII

Hərgah ki, yalan and verərsə, bilməmiş olmamalıdır ki, qolunu pulla alacaq.

XXIII

Kim pusqu quraraq kilsəyə gedəni və ya kilsədən bazar gününə pasxaya, Beşinci Onluğa, İlahinin doğulduğu günə, Müqəddəs Mariyanı, Müqəddəs İohann Krestitelin, Müqəddəs Pyotr və Müqəd-

dəs Martinin bayramına gedən adamı öldürərsə, öz həyatı ilə cavab verməlidir. Əgər öldürməyərək, yalnız pusqu qurarsa, bann (ağır cinayətlərə görə Saksoniya pravdalarında 60 solid, yüngül cinayətlərə görə isə 15 solid ödəməyi nəzərdə tuturdu) ödəməlidir.

XXIV

Kim frank krallığına zərər vurmaq fikrinə düşürsə və ya frankların kralını və ya onun oğlanlarını öldürmək niyyətinə düşərsə, həyatı ilə cavab verəcəkdir.

XXV

Kim öz ağasını öldürərsə, həyatı ilə cavab verəcək.

XXVI

Kim öz ağasının oğlunu qətlə yetirərsə və ya onun qızının və ya arvadının və ya anasının namusuna toxunarsa, qoy ağasının iradəsi əsasında edam edilsin.

XXVII

Kim fayda (qan düşmənçiliyinə) görə adamı onun evində qətlə yetirərsə, öz həyatı ilə cavab verəcəkdir (çünki kimsə öz evində öldürmək kral sülhünün pozulması kimi dəyərləndirilir).

XXVIII

Ölümə məhkum edilən adam heç vaxt barışıq bilmirsə, hərgah ki, kilsədə gizlənərsə, onu təhfil vermək lazımdır.

XXIX

Kim at oğurlayırsa, həyatı ilə cavab verəcək.

XXX

Örüşdə olan ulağı kim oğurlayarsa, həyatı ilə cavab verir.

XXXI

Əgər ulaq örüşdən kənarda olardısı, 9 qat dəyərini ödəməlidir.

XXXII

Əgər kim gecə vaxtı sındırmaq və ya lağım atmaqla özgə evinə soxularsa və 2 solid dəyərində hər nəsə apararsa, həyatı ilə cavab verməlidir. Hərgah ki, (oğru) orada qətlə yetirilsə, onun qətli üçün heç nə alınmayacaq.

XXXIII

Kim ambardan nəsə oğurlasa, həyatı ilə cavab verəcək.

XXXIV

Kim 2 solid dəyərində olan 4 illik öküzü oğurlasa və oğurluq gecə baş versə, həyatı ilə cavab verəcək.

XXXV

Kim hər hansı yolla, gündüz və ya gecə 3 solid dəyərində hər nəsə oğurlasa həyatı ilə cavab verəcək.

XXXVI

Əgər hər nəsə oğurlasa və oğurlananın qiyməti bir denari 3 solidən az olarsa, oğurlananın 9 qat dəyərini ödəyir, bundan əlavə fredua əvəzi ödəyir, əgər o nobildirsə 12 solid, əgər azaddırsa 6 solid, əgər litdirsə 4, cinayətin həmiştirakçıları da eyni ilə ödəyirlər.

XXXVII

Kim müharibəyə yola düşənə və ya müharibədən qayıdana, saraya gedənə və saraydan gələnə, hər hansı bir adama pislik edirsə, üç qat dəyərində (cərimə) ödəyir.

XXXVIII

Əgər kim öz iradəsi ilə, gündüz və ya gecə başqasının evini yandırarsa, həyatı ilə cavab verəcək.

XXXIX

Kim hiyləgərliklə, yalan and içməklə başqasına məxsus əmlakı mənimsəmək istəyirsə, hadisənin baş verdiyi ərəzidə olanlardan iki və ya üç nəfəri əgər onlar çoxdursa, (şahidlər) daha yaxşı olardı, ittihamın ədalətliliyini sübut etməyə çalışmalıdır.

XL

Əgər kim arvad almaq istəyirsə, onun qohumlarına 300 solid (çox ehtimal ki, nobillər) ödəməlidir. Əgər adaxlı qızın özünün razılığı, lakin onun qohumlarının icazəsi olmadan nikaha daxil olarsa, onda qoy onun qohumlarına 2 dəfə 300 solid ödəsin, hərgah ki, nə qohumları nə də qızın özü razılıqlarını verməsələr, yəni, əgər qız zorla qaçırılsa, o 300 solid qohumlarına, 240 solid qıza ödəməlidir. Qız isə öz qohumlarına qaytarmalıdır.

XLI

Əgər ata və ana vəfat edirdisə, miras oğul üçün qalır, qız üçün yox.

XLII

Əgər kim vəfat edir və arvadı qalırsa, o vəfat etmiş ərinin başqa arvaddan olan oğlunun himayəsinə keçir, hərgah ki, o, yoxdursa, vəfat edənin qardaşına, əgər qardaşı da yoxdursa, onda ata tərəfdən ən yaxın qohumlarının birinə.

XLIII

Kim qul qadınla evlənmək istəyirsə, onun baş pulunun qiymətini himayəçisinə təklif etməlidir. Əgər himayəçi onu rədd edərdisə, o, onun yaxın qohumlarına müraciət etməlidir və dul qadını onların razılığı ilə almalıdır, özü ilə pul götürməli və əgər himyədar icazə verərsə, 300 solid (ödəməlidir).

XLIV

Əgər kim vəfat edir və oğulları qalmırsa, ancaq qızları qalırsa, bütün miras onlara qalır, ona himayədarlıq qardaşına və ya ata nəslindən olan yaxın qohumuna keçir.

XLV

Əgər qızı olan dul qadın, ərə gedərsə və ikinci ərindən oğul doğarsa, qızı üzərində himayədarlıq ikinci ərindən olan oğlunun üzərinə düşür. Hərgah ki, o ərə gedərkən oğlu varsa, ancaq ikinci nikahdan qız doğarsa, qızın üzərində himayədarlıq onun birinci nikahdan olan oğlunun (ögey qardaşın) üzərinə deyil (bu qızın) atasının qardaşına (yəni, əmisinə) məxsus olur.

XLVI

Əgər kim qız və oğula malikdir və oğul evlənərək oğul və qıza sahib olursa və vəfat edərsə, atanın mirasını qız (vəfat edənin bacısı) deyil, oğlun oğlu alırdı.

XLVII

Ostfalların (şərqi sakslarda) və anqarların hüququna görə, cehiz üzərində sərəncam verməyin iki üsulu vardır. Adət hüququna görə qoy oğlanlar doğan arvad, yaşadığı yerdə ərddə olduğu müddətdə aldığı cehizinə sahib olsun. Sonra onu (cehizi) oğlanlarına saxlayır. Hərgah ki, ana oğlanlarından çox yaşayırdısa, onun vəfatından sonra onun cehizini qoy yaxın qohumları miras kimi alsınlar. Hərgah ki, onun oğlanları varsa, cehizi, ona kim veribse, ona qaytarılmalıdır (əgər sağdırsa), əgər o vəfat edərsə, onun (cehiz verənin) yaxın varislərinə (verilməlidir). Vestfalların (qərbi saksların) adət hüququna görə, oğul doğan arvad cehiz üzərində dərhal hüququnu itirir. Hərgah ki, onun oğlanları yoxdursa, qoy ömrünün axırınca ona sahib olsun, onun vəfatından sonra cehizi kim veribse, ona qaytarılsın. Əgər o yoxdursa, onun yaxın qohumuna (verilsin).

XLVIII

Ər və arvadın birlikdə əldə etdiklərindən, arvad yarısını alır. Vestfallarda (Qərbi sakslarda) belədir. Ostfallarda (şərqi sakslarda) və anqarinlərdə isə arvad heç nə almır, lakin qoy öz cehizi ilə kifayətlənsin.

L

Əgər qul və ya lit öz ağasının əmri ilə hər hansı bir xəta törədirsə, ağası onun üçün məsuliyyət daşıyır.

LI

Əgər qul ağasının xəbəri olmadan cinayət törədirsə – qətl və ya oğurluq onun sahibi cinayətin xarakterindən asılı olaraq cərimə ödəyir.

LII

Əgər qul cinayət törədib, kənar yerə qaçırsa və sahibi onu tapa bilmirsə, onda o, cərimə ödəmir. Hərgah ki, şübhə yaranarsa ki, qul cinayəti ağasının razılığı ilə törədib, bu ağa 12 nəfər qohumu ilə təmiz olduğu barədə and içməlidir.

LVII

Əgər hər hansı bir heyvan hər kimə zərər vurarsa, heyvanın sahibi cərimə ödəməlidir, lakin bunun nəticəsi olaraq fayd çəkməməlidir.

LXI

Bütün qanuni bağışlananlar və satılanlar qoy həqiqi hesab olunsunlar.

LXII

Kilsə və kral istisna olmaqla, heç kimə vəərəsə sahibliyini bağışlamaq hüququ verilmir. Çünki bununla o, öz vəərəsələrini mirasdan məhrum edir. O hal istisna edilir ki, onda miras bağışlayanı son zərurət və aclıq buna məcbur edir və o bunu maddi cəhətdən təmin

olunmaq, bağışlamış mirası qəbul edəndən kömək almaq məqsədi ilə edir. Qulları almaq və bağışlamaq və satmaq olar.

LXIII

Əgər hər kimsə elan edir ki, onun torpağını kimsə başqa adam tutub, onda o, hüquq qabiliyyəti olan şahidlərin ifadələri ilə torpağın onun olduğunu sübut etməlidir. Əgər torpağı tutan adam, (öz günahını) etiraf edirsə, o artıq torpaq deyil, yalnız tutduğu (torpağı) qaytarır.

LXIV

Azad adam hər hansı bir nobilin himayəsindədirsə və əgər o artıq qovulmuşdursa (məndən məlum deyildir ki, azad adam qovulub və yaxud nobil), bu halda, əgər bu azad adam öz vərəsə əmlakını zərurət səbəbindən satmaq istəyirsə, onu ilk olaraq öz yaxın qohumlarına təklif etməlidir. Ancaq əgər sonuncu onu əldə etməkdən imtina edirsə, qoy öz himayədarına və ya ona, kimə ki, o kral tərəfindən bu əmlak üzərində qəyyum kimi təyin edilmişdir. Hərgah ki, o bunu almaqdan imtina edirsə, onda qoy istədiyinə satsın.

LXV

Kral litinə (kəndlisinə) istədiyi qadınla evlənməyə icazə verilir, ancaq hər hansı bir arvadı satmaq ona qadağan edilir.

LXVI

Solidin (pul vahidi) iki növü olur: onlardan biri 2 termuss və illik 12 aylıq öküzün və ya quzusu ilə birlikdə qoyunun dəyərinə müvafiqdir. Digəri 3 termuss və altı aylıq dananın dəyərinə müvafiqdir. Kiçik solid qətlə görə cinayətlər üçün ödəyirlər, böyüyü isə bütün qeyri-ışlər üçün.

ALEMANN PRAVDALARINDAN

LXXXI (81-ci) TITUL

Əgər iki genealoqimlər (qan qohumluğu və birgə torpaq sahəsi olan adamlar qrupu) arasında onların tutduqları torpaqların sərhədləri barəsində mübahisə baş verərsə və onlardan biri desə “bura bizim sərhədimizdir”, bir başqası digər yerdə dayanıb desə: “bax bu bizim sərhədimizdir”, onda bu dairənin qrafının iştirakı ilə onlar özlərinin və başqalarının fikrincə, sərhədlərin keçdiyi yerdə nişanlar basdırılmalıdırlar. Sonra isə onlar mübahisəli sərhəd yerlərindən dövlətə keçməlidirlər. Onlar sərhəd ərazələrində dövrə vurduqdan sonra onlar qrafın iştirakı ilə ortada durub bu torpaqdan bir çim götürüb onu ağac budaqlarının arasına yığıb, sonra mübahisə edən qenealoqların nümayəndələri bu torpaq (çimini) başları üzərinə qaldırıb qrafın iştirakı ilə onun əlinə ötürürlər. O çimi parçaya büküb onu möhürləyir və məhkəmə günü təyin olunana qədər etibarlı adamın əlinə ötürürlər. (Məhkəmədə) iki şəxs arasında məhkəmə çəkişməsi keçirilir. Çəkişməyə başlamazdan əvvəl (mübahisə edən tərəflər) bu torpağı (çimi) öz aralarına qoyub və qılıncla ona toxunmalıdırlar, hansı ki, onlar (ona görə) döyüşəcəkdilər. Sonra qoy onları Allahı və o şahidi çağırınsınlar ki, o qələbəni qazananı göstərəcəkdir və qoy döyüş başlasın. Onlardan kim ki, qələbə çalır, qoy mübahisəli sərhəd ərazisinə sahib olsun, məğlub olan isə başqa tərəfin (qanuni) mülkiyyət hüququna sahib olmağa cürət etdiyinə görə 12 solid cərimə ödəsin.

BURQUND PRAVDİYALARINDAN

LIV

1. Nə vaxt ki, bizim xalqımızın üçdə bir hissəsi qul olmaqla və iki hissədən ibarət torpaqla təmin edildi, bizim tərəfimizdən göstəriş verildi ki, bizim əcdadlarımızın səxavətindən və ya bizim özümüzdən qul-

larla birlikdə torpaq alanlara, haradakı onların hospitalitas (burqundların və qalliya romalıların bir-birinə aid münasibətində, yaranan, öz aralarında bölüşdürülən torpaq sahəsi – qospit) təqdim edilmişdir, oradan nə üçdə bir qul, nə də iki hissədən ibarət torpaq tələb etməsinlər. Ancaq biz bildik ki, çoxları onları gözləyən təhlükəni nəzərə almayaraq bu göstərişi pozmuşdurlar, etiraf edirik ki, hakimiyyət ... zəbt edənlərin qarşısını almışdır. ...Beləliklə,hökm edirik. Əgər bizim səxavətimizdən qul və torpaq sahəsi almışlardan hər kimsə ifşa olunacaqlarsa ki, onlar açıq qadağan olunmasının əksinə olaraq qospitlərin torpaqlarını tutublar, qoy (zəbt edilmiş torpaqları) yubanmadan qaytarsınlar.

LXVII

Onlardan (burqundlardan) kim kolonların sahəsnə və ya nadelinə sahib olarsa, qoy öz aralarında torpağa və öz sahibliyinə müvafiq olaraq meşəni bölüşdürsünlər, Ancaq meşənin yarısı və subasar (bataqlıq) romalı (qalliyalı) üçün qalmalıdır.

LXXXIV

1. Biz öyrəndik ki, burqundlar çox asanlıqla öz paylarını (sortes) həddən artıq israf edir. Bu qanunla qərar veririk: kim paya və ya başqa yerdə sahibliyə malikdirsə, onlar istisna edilməklə, heç kim öz torpağını sata bilməz.

2. Həmçinin, başqa yerdə torpaq sahəsi olan və onu satmağa məcbur olan hər bir kəsə qadağan edirik ki, satılan torpağın alınmasında, romalıları (öz) qospitində olana nisbətən üstünlük versin...

RİPUAR PRAVDASINDAN

LVIII

1. Əgər hər hansı ripuar frankı....öz qəlbinin nicatı üçün və ya Roma hüququ əsasında, əvəz verməklə qulu azad etməyi arzu edirsə, qoy, kil-

sədə ruhanilərin, dyakların və bütün klirin (din xadimlərinin) və xalqın iştirakı ilə, qulu, yazılmış lövhə ilə birlikdə yepiskopa versin, Yepiskop isə qoy arxiduakana (bu) lövhəni, Roma hüququ əsasında onun üçün yazılmasına hökm etsin. Hansı ki, kilsə (bu hüquq əsasında) yaşayır. Onda o özü və onun bütün nəslə qoy azad yaşasın və qoy kilsənin qəyyumluğunda (sub tuacione) olsun və özün bütün ödənişlərini və tabulyariya xidmətini öz kilsəsinin xeyrinə etsin. Və heç kim kral qarşısında denari verməklə tabulyarı buraxmağa cürət göstərməsin. Əgər kim bunu edərsə, günahkar 200 solid ödəməli və bütün hamısı və (azad edilənin) özü və onun övladları tabulyar kimi qalsınlar.

Əgər tabulyar övladı olmadan vəfat edərsə, öz mirasını kilsədən başqa heç kimə saxlamır.

BAVARIYA PRAVDALARINDAN

1. Əgər hər hansı bir azad adam öz qəlbinin nicatı üçün öz əmlakını kilsəyə vermək (istəyir) və verir, qoy, öz oğlanları arasında bölüşdürükdən sonra, öz əmlak payı üzərində (sərəncam) vermək hüququna malik olsun. Heç kim də ona (bunu) qadağan etmir – nə kral, nə hersoq, nə hər hansı istənilən başqa kimsə... Və o verdiyi bütün malikanə, torpaq, qul və ya əmlakdan hər nəşə başqa ... qoy qramoto (fərmanla) təsdiqləsin.

FRANSA FEODAL HÜQUQU

BOVEZİ KUTYUMLƏRİ

Şimal-şərqi Fransa Bove qraflığının adət hüquq normalarını özündə birləşdirən kutyumləri (fransızca: “coutume” – adət) orta əsrlərin görkəmli hüquqşünası Filipp Bomanuar (1247-1295) məcəlləşdirmişdir. Bomanuarın hazırladığı kutyumların yazılma tarixi

və onun işinin orijinalı saxlanılmayıb. İşin adı təkcə onun məzmunu ilə məhdudlaşmır. Kitab ümum Fransa adət hüquq normalarına əsaslanır. Erkən orta əsr feodal hüququ barədə əvəzsiz mənbə olan “Bovezi kutyumləri” Fransa feodal cəmiyyətində ictimai münasibətlərin öyrənilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

I FƏSİL. BALYA VƏZİFƏSİ BARƏDƏ

47. Heç bir cinayətkar onun cinayətinin necə olmasından asılı olmayaraq, hələ ki, onlar (cinayətlər) sübut edilməyib və kifayət qədər məlum deyil, o, ölüm cəzasına məhkum edilməməlidir. İlk olaraq balyadan soruşmaq lazımdır: o qanuni sübutları gözləmək istəyirmi və əgər o bunu istəmirsə qoy (cinayətkarı) həbsxanada saxlasın. Necə ki, onun pis adı ona qarşı şahidlik edir.

II FƏSİL. MƏHKƏMƏNİN ÇAĞIRILMASI BARƏDƏ

58. Əgər senyor onun feofeində (feodunda – mülkündə) yerləşən zədəğanı məhkəməyə çağırmaq istəyirsə, o, iki nəfər adamı hansını ki, çağırmaq istəyənbə (bərabər olan) perləri götürməlidir... Və onda o, onlara deməlidir ki, onlar gedib o adamı məhkəməyə çağırmalıdır və onlar onu çağırılan yerə qədər müşayiət etməli, həmçinin, onlara həvalə etməlidir ki, onlar ona desinlər ki, hansı səbəbə görə o məhkəməyə çağırılır. Və onda nə vaxt ki, məhkəməyə çağırılmaq lazımdır, çağırış ən azı 15 gün öncə edilməlidir.

59. Kim ki, məhkəməyə çağırılır, necə və nəyə görə məhkəməyə çağırıldığına baxmalıdır... Adam bir ay 15 gün ərzində 3 dəfə məhkəməni təxirə sala bilər (2 həftə ərzində 3 dəfə) və bildirişdən sonra 4 dəfə 2 həftə ərzində gəlməyə bilər. Və əgər senyor onun feofeini bəraət almadığına görə zəbt edirsə, belə ki, bəyanat verir ki, məhkəməyə yalnız 15 gündən sonra gələcək. Onda onun tələbi

ilə o (yəni senyor) bütün (tutduğu torpağı) qaytaracaqdır, eyni zamanda ona təqdim edilmiş bütün ittihamlara cavab verməlidir.

XXX FƏSİL. CİNAYƏTLƏR HAQQINDA

823. Hamı üçün ən əsas odur ki, kim ədalət mühakiməsini həyata keçirir – onun üçün əməlin (yəni cinayətin) fərqləndilməsi bacarığıdır. Onların hansı böyük və ya kiçik və onun hansının cəzaya layiq olmasını bilmək bacarığıdır. Və yaxud, həmçinin, cəzaya layiq olmasını bilmək vacibdir. Və yaxud, necə ki, nə xətlər eynidir nə də cəzalar eynidir. Elə cinayətlər vardır ki, hansı ki, kral yurisdiksiyasına aiddir. Hansı cani tərəfindən onun törədilməsindən asılı olmayaraq ölüm cəzası ilə cəzalandırılmalıdır. Digər cinayətlər isə əmlakı müsadirə olunmaqla uzunmüddətli həbsxana cəzası ilə cəzalandırılanlardır. Lakin bütün hallarda eyni dərəcədə yox, bu necə tələb, yəni qanun edirsə. Cinayətlərin üçüncüsü isə əmlakın müsadirə olunması ilə ölüm cəzasının, bədən cəzasının və həbsxanaya salınması cəzalarının verilməsini nəzərdə tuturdu. Cinayəti törədən cəzalandırılması üçün cərimə də kifayət edir. Belə ki, onlar yuxarıda göstərilənlərə bərabər deyildir, hansı ki, biz onları göstərdik. Cəzanın verilməsi xətdən, həmçinin onun kim tərəfindən və kimə qarşı törədilməsindən asılı olmalıdır.

825. Qətlə yetirmək ondan ibarətdir ki, bir (adam) qəsdən öldürür və ya hər hansı bir kəsi başqa adama günəşin çıxması ilə batması müddətində öldürməyə məcbur edir, özü də bu qətl hökmən baş verir.

828. Və baş verən onda qətl adlanır ki, nə vaxt hər hansı bir kəs başqa (adamı) mübahisənin qızgın çağında öldürür. Mübahisə baş verir, mübahisə vaxtı nəlayiq sözlər işlədilir, nəlayiq söyüşlərdən sonra dalaşma olur ki, çox vaxt mübahisə edən tərəflərdən birinin öldürülməsi ilə baş verir.

831. ... Kim evi yandırarsa, asılmalıdır və onun əmlakı müsadirə edilməlidir....

832. ... Kim özgəsinin əşyasını oğurlasa, asılmalıdır və onun əmlakı müsadirə edilməlidir.

833. ... Kim dinini itirərsə və ya inanmır və doğru yola inanmaq istəmir... yandırılmalı və bütün əmlakından məhrum edilməlidir.

XXXIV FƏSİL. SUVEREN HAQQINDA

1043. Bütün yerlərdə, (harada ki, kral adlandırılmır) kim barondur (biz onları nəzərdə tuturuq necə ki, hər bir baron) öz baronluğunda suverendir. Düşünmək lazımdır ki, kral bütün hamısının üzərində suverendir və öz hüququ əsasında bütün krallığı qoruyur. Bunun nəticəsi olaraq, ümumi fayda üçün hansı gərəklidirsə, o, istənilən təsisatı yarada bilər və o nə müəyyən edirsə, əməl edilməlidir. Və onun üzərindən heç kim elə böyük yoxdur ki, onun sarayına gəlib hüququ pozsun və düzgün qərar qəbul edilməyən bütün işləri şikayətlər üçün (məhkəmə keçirsin) hansı ki, (bunlar) krala aiddir. Və necə ki, suverenlik ona məxsusdu (o), bütün hamısından üstündür biz onu o vaxt yada salırıq ki, onda biz hər hansı bir istənilən suveren hüququndan danışırıq, hansı ki, şəxsən ona məxsusdur.

XXXIX FƏSİL. SÜBUTLAR HAQQINDA SAXTA ŞAHİDLİK və s.

1146. Bizim zənnimizcə, bizim adətlərimizə müvafiq olaraq, 8 növ sübutlar mövcuddur. Və birinci növ ondan ibarətdir ki, hər kimsə ondan tələb olunanı etiraf edir, tələb olunanı heç bir etiraz etmədən qəbul edir və ya bir qədər faktları inkar etdikdən sonra icra etməyə razılıq verir. Bu sübut üçün ən azı iki nəfər qanuni şahid lazımdır. Hansı ki, (şahidlər) and içmədən sonra verilmiş suallara eyni cür cavab versinlər.

1149. 4-cü növ sübut – şahidlərin köməyi ilə olan sübutdur. O hallarda ondan istifadə edilir ki, hansısa fakt inkar edilir və bağış-

lana bilən onu şahidlərin iştirakı ilə təsdiq etməməyi təklif edir. Bu sübut üçün ən azı iki nəfər qanuni şahid lazımdır, hansı ki, and içmədən sonra verilmiş suallara eyni cür cavab versinlər.

1156. 8-ci növ sübut – təqsirsizlik prezumpsiyası ilə sübut edilir. Bu növ sübutun bir çox üsulları ola bilər. Belə ki, biri işi elə aydın təqdim edə bilər ki, o, ehtimal etməklə sübut edilmiş hesab edirlər. Başqası isə – o qədər şübhəli görünür, lakin cinayət heç cür sübut edilmir.

XLV FƏSİL. VƏSİYYƏT ETMƏK, SERVİTUTLAR və s. BARƏDƏ

1438. Şəxsən təhkimçilik asılılığında olmaq müxtəlif yollarla yaradılırdı. Birincisi, onun nəticəsi olmuşdur ki, qədim dövrdə öz təbəələrini müharibəyə çağırıdılar. Onlardan kimsə üzursuz səbəbə görə (evdə) qalardısı, nəslə ilə birlikdə onları, həmçinin, təhkimçiyə çevirirdilər... İkincisi, onun nəticəsi olurdu ki, böyük möminlik niyyəti olaraq, çoxları özlərini və övladlarını və əmlaklarını müqəddəslərə verir ... öz arzuları ilə mükəlləfiyyət götürürdülər. Və onlardan daxil olan mükəlləfiyyətlər kilsə əmlakının idarə olunması siyahısı da qeyd edilirdi... ancaq sonra gündən-günə, hiylə işlətməklə onlardan daha çox (mükəlləfiyyət) alırdılar. Son-da öz arzusu və möninlik üçün edilənlər, nəslin vəziyyətinin pisləşməsinə və ziyanın vurulmasına səbəb olur. Üçüncü səbəb, hansı ki, çoxları təhkimçiliyə çevrildilər; bu satılmaq olmuşdur. Hər hansı bir kəs kasıbçılığa düşər olub. Öz senyoruna deyirdi: “Siz mənə filan qədər verin, mən sizdən şəxsən asılı adam olum... Ancaq başqa halda isə özünü təhkimli asılılığına ona görə verirdilər ki, özlərini digər senyorlardan təcrid etmək və ya düşmənçilikdən qorumaq... (Təhkimçi olmağın) başqa üsulları da vardır. Belə ki, elə torpaqlar vardır ki, zədəgən olmayanlar ...kişi və qadın, əgər bir il və bir gün orada (bu torpaqlarda) yaşayırsa, onlar (torpaq sa-

hibi olan) seniyorların təhkimçisinə çevrilir və onun hakimiyyəti altına düşürlər...

1451. Bilmək lazımdır ki, bizim dövrün insanların üç qrupu məlumdur. Birincisi, – bu əyanlardır. İkincisi, mənşəyinə görə azad olmaqla anadan azad doğulanlardır...

...Zadəganların öz aralarında olan hüquqlar və başqa azad adamlar arasında böyük fərqlər vardır. Belə ki, onlar zadəgan adlanırlar ki, hansı ki, düz xəttlə kraldan, hersoqdan, qraflardan və cəngavərlərdən törəyənlərdir və bu əyanlar heç bir halda ana xətti üzrə deyil, yalnız birbaşa ata xətti üzrə müəyyən edilirlər: axı məlumdur ki, heç kim. Hətta anası zadəgan olan, zadəgan ola bilməz (əgər buna hər hansı xüsusi kral mərhəməti göstərilməsə) əgər yalnız onun atası zadəgan deyildirsə, ancaq başqa halda iş onun azad vəziyyəti barədədir və hər hansı bir adam, anadan azad doğulursa – azaddır...

1452. Biz iki ictimai vəziyyət haqqında danışdıq əyanlar və azad adamlar haqqında adamların üçüncü ictimai vəziyyəti – təhkimçilikdir. Və bu vəziyyətdə heç də bütün insanlar bərabər halda deyildirlər. Təhkimçilik asılılığının müxtəlif şərtləri vardır. Və yaxud təhkimçilərdən biri öz senyoruna elə tabe etdirilir ki, bu senyor onun bütün əmlakı üzərində sərəncam verə bilər, onun həyatı və ölümü üzərində hüquqa malik olur, ona əlverişli olan vəziyyətdə həbsdə saxlaya bilər – günahı oldu və ya olmadı. Buna görə Allahdan başqa heç kimin qarşısında məsuliyyət daşımır. Digərləri ilə daha mülayim davranılır və yaxud əgər onların təqsiri olursa, təhkimçiliyə görə adətən onların ödədiyi çinş, renta və mükəlləfiyyətlər istisna olmaqla onların sağlığında senyorlar onlardan heç nə tələb edə bilmir. Və o halda hansı ki, onlar ölür və ya azad qadınla evlənirsə, onların bütün əmlakı – daşınar və daşınmaz – senyora çatır. Və yaxud kim azad qadınla və ya başqa senyorun qadın ilə evlənirsə, senyorun istədiyi kimi ödənc ödəməli idi. Və əgər təhkimçi ölərsə, senyordan başqa onun digər vərəsesi yoxdursa, təhkimli-

nin övladları heç nə almırlar, necə ki, kənar adamlar senyora ödənc verdiyi kimi (onlarda) senyora ödənc verməlidir. Bu sonuncu adət hansı ki, biz bu haqqında danışırıq, Bovezi təhkimçiliyində ölü əl hüququ və nikah ödənci adlanır.

1457. Bizim adətlərimiz təhkimçilərə münasibətdə, digər bir çox ölkələrdəkinə nisbətən daha mülayimdir. Yaxud bir çox ölkələrdə senyorlar öz təhkimçiləri üzərində istədikləri vaxtda həyat və ölümlərinə sərəncam vermək, həmçinin, əbədi olaraq onları öz torpaqlarında yaşamağa məcbur edə bilərdilər. Bovezi isə onlarla daha insancasına rəftar edir və yaxud öz senyoruna hər bir ailədən (chevaqes) müəyyən edilmiş toplanan adi renta və xüsusi vergi ödəməklə. Onlar öz senyorlarını tərk edib onun yurisdiksiyasından kənar yaşaya bilərlər. Lakin onların getdiyi yerlərdə aldıkları azadlıq, necə ki, məsələn: bəzi şəhərlərdə hansı ki, hər bir sakin, öz imtiyazları və ya adətləri daxilində azad olurlar, istisna edilməklə, onlar (tərk edənlər) öz senyorlarına (xüsusi) nikah ödənci (formariyaqes) verməkdən imtina etməməlidirlər. Ona görə də kim xəbər tutsa ki, onun təhkimçisi başqa elə yerdə məskunlaşıb ki, onun qaytarılmasını tələb edə bilər. Lakin o buna hüququnun olmasını bir il və bir gün ərzində və ya bu yerlərin adətlərinə müvafiq olaraq müddət ərzində bəyan edə bilər. Xeyli təhkimçi belə yolla xəlvəti olaraq öz senyorlarını tərk edib başqa yerdə məskunlaşıb azadlıq almışdırlar.

L FƏSİL. ŞƏHƏR KOMMUNALARI VƏ HÜQUQLARI BARƏDƏ

1517. Fransanın yeni qaydalarına görə heç bir şəhər kralın icazəsi olmadan kommuna (yerli özünüidarə hüququ) ola bilməzdi. Hərgah ki, kral hər hansı bir şəhərə bu hüququ vermək istəyir və ya onu verir şəhərə bu hadisə ilə bağlı verilən (hüquq) azadlıqlar xartiyasında yazılmalıdır. Ancaq bu, kilsə və zədəganların hüquq-

larının pozulmaması ilə edilməli necə ki, klsenin sıxışdırılması və zədəgan (torpaq) sahibliyinin azaldılması hesabına ola bilməz və olmamalıdır.

1519. Öz hakimiyyəti altında şəhər-kommunası olan hər bir senyor hər il şəhərin hansı vəziyyətdə olduğunu və merlərin onları necə idarə etdiklərini bilməlidirlər...

LXVII FƏSİL. NECƏ MÜHAKİMƏ ETMƏK LAZIMDIR

1883. Bizim kutyumlara müvafiq olaraq, heç kim özünə aid mühakimədə iki səbəbə görə hakim ola bilməz. Birincisi, odur ki, heç bir adam heç vaxt özünə aid işdə hakim ola bilməz. İkincisi, budur ki, Bovenzi kutymlarına müvafiq olaraq, senyor öz məhkəməsində mühakimə etmir. Onun məhkəməsində yalnız onun adamları mühakimə edir.

1914. ...Məhkəmənin qərarı heç nəyə dəymir (yəni qanunsuzdur), əgər o tərəflərin iştirakı olmdan çıxarılıbsa, o, həmçinin, o halda da heç nəyə dəymir ki, əgər o həddi-büluğa çatmayana qarşı çıxarılıb və əgər bu həddi-büluğa çatmayan yetkinlik yaşına çatdıqda appellasiya (şikayəti) edə bilmirsə.

1920. Hamı bilməlidir ki, heç kimin hakimlik etməkdən (mükəlləfiyyətindən) imtina etmək hüququ yoxdur. Hansı ki, o, xidmət keçir. Ancaq əgər onun hər hansı qanuni əsası varsa, öz vəziyyətinə görə onun hər hansı qanuni əsası varsa, öz vəziyyətinə görə onu təmsil edə biləcək adamı öz yerinə (hakim) göndərə bilər.

ALMANIYA FEODAL HÜQUQU

SAKSON ZERSALI

“Sakson zersalı” XIII əsrin I yarısında hakim Eyke fon Rephof tərəfindən məcəlləşdirilmişdir. Almaniya feodal hüquq normalarını özündə birləşdirən “Sakson versalı” o dövrün hakim-partiklərinin kazyal işlərinin ümumiləşdirilməsindən ibarət olmaqla iki hissədən ibarət tərtib edilmişdir. Birinci hissədə Almaniyanın şimal-şərq torpaqlarının “zem hüququ”, ikincidə isə “len hüququ” normaları təsbit edilmişdir. “Len hüququ” isə feodalları arasında vassal-süserən münasibətləri, len hüququna malik olmaq, onun saxlanması qaydası və itirilməsini müəyyən edirdi.

Saksoniya zersalı nəinki alman torpaqlarında hətta onun sərhədlərindən kənarda o dövrün mükəmməl hüquq normaları olaraq qəbul edilirdi.

ZEM HÜQUQU. I KİTAB

Maddə 1.

Allah xristianlığı müdafiə etmək üçün yer üzündəki krallığa iki qılınç təqdim etmişdir. Papaya – dini, imperatora – dünyəvi... Bu o deməkdir ki, kimi papaya zidd gedirsə və kilsə məhkəməsi onu tabe edə bilmirsə, onda imperator dünyəvi məhkəmənin köməyi ilə onu tabe olmağa məcbur etməlidir ki, papaya itaət etməsin. Həmçinin, eyni ilə dini hakimiyyətdə dünyəvi hakimiyyətə kömək etməlidir. Əgər ki, onun buna ehtiyacı vardırsa.

Maddə 2.

1. Hər bir xristian həddi-büluğa çatdıqda il ərzində üç dəfə yaşadığı yepiskopluğun kilsə məhkəməsində iştirak etməyə borcludur. Azad adamların isə üç nəslə vardır. Şeffen insanlar.... Çinşeviklər... və köçüb gələnlər....

2. Onlar bərabər halda dünyəvi məhkəmələrdə iştirak etməlidirlər. Şeffenlər – kralın əmrilə hər 18 həftədən bir qraf məhkəməsində...

3. Çinşeviklər öz torpaq mülkiyyətləri əsasında şultgeys (prefekt) məhkəməsində hər 6 həftədən bir iştirak etməlidirlər. Onların öz aralarında məhkəmə pristavı seçilməlidir.

4. Köçkünlər isə yaşadıqları yerdə heç bir torpaq mülkiyyətinə malik olmadıqlarına görə hoqraf (qraflıqda daha kiçik inzibati ərazi vahidi) məhkəməsində hər 6 həftədən bir iştirak etməlidirlər.

Maddə 3.

2. ... Yeddi hərbi qalxan müəyyən edilmişdir ki, onlardan birincisi krala məxsusdur. Yepiskoplar, abbatlar (rahiblər) və rahibələr, ikinci dünyəvi knyazlar, üçüncüsü senyorlar, dördüncüsü şeffen adamları və vasallar, beşinci onların vassalları, altıncı... Yeddinci, qalxan haqqında heç nə məlum deyildir, onun len hüququ və hərbi qalxanı vardır.

...Necə ki, feodal nərdivanı yeddinci qalxanda qurtarır, eyni ilə bu cür də, nəsil də yeddinci dərəcədə qurtarır.

3. Kim özünü (göstərilən) ən yaxın nəslə qohum hesab edirsə, o, ilk olaraq vərəsə alır. Nəsil, yeddinci dərəcədə vərəsəlik üçün qurtarır...

Maddə 6.

1. İnsan özündən sonra hər nəsə saxlayırsa, bu əmlak vərəsə adlanır.

2. Kim vərəsəni qəbul edirsə, o da qanunla daşınar əmlak dəyərinə həddə borcları ödəməlidir. Oğurluqdan, quldurluqdan və (ehtiraslı) oyundan (qumardan) əmələ gələn borcları o ödəməyə borclu deyildir...

Maddə 14.

1. Baxmayaraq ki, Len hüququna görə ağa (senyor) atanın len hüququnu (hərbi xidmət əvəzinə verilən torpaq payı) ancaq bir oğluna

verir, lakin zem hüququnda bu yoxdur ki, o (oğul) tək onu alsın. Məgər yalnız o öz qardaşlarına lən hüququna görə çatmalı olanı verməlidir?

Maddə 16.

1. Heç kim başqa hüquqa malik ola bilməz. Ondən başqa hansı ki, doğumu ilə ona məxsus olmuşdur. Lakin əgər o, məhkəmə qarşısında öz hüququndan imtina edib, başqa hüquqa iddialıdırsa, hansı ki, o bunu əsaslandırır bilmir, (onda) hər iki hüququnu itirir. Azadlığa buraxılmış təhkimçilər istisnəliq təşkil edirlər. O sərbəst köçmək imkanı əldə edir.

2. Əgər uşaq qanuni və azad doğulursa, onda o atanın hüququnu saxlayır. Hərgah ki, ata və ana – ağanın münisterialına daxildirsə, onda uşaq doğumuna müvafiq olaraq hüquq əldə edir.

Maddə 17.

1. Əgər kişi övladsız vəfat edirsə, onda onun mirasını onun atası alır. Əgər onun atası yoxdursa, onda mirası əsasən onun qardaşı deyil, anası alır. Ata və anadan, bacılar və ya qardaşlardan, sonra mirası qız deyil, oğul alır. Hərgah ki, oğul yoxdursa, onda onu qız alır. Əgər bacı və qardaşa nisbətən miras daha uzaq qohumlara keçirsə, onda eyni qohumluq əlaqəsində olanların hamısı, kişi olsun və ya qadın bərabər pay alırlar. Bu saksoniyasayağı orta vərəsəlik adlanır.

...Kim doğumu ilə başqasına bərabər deyildirsə, o, onun mirasını ala bilməz.

Maddə 23.

1. Əgər oğullar həddi-bülüğa çamaybsa, onda hərbi yarağı qılınc tuta bilən, bərabər doğulan böyük qohum götürür və uşaqlar həddi-bülüğa çatana qədər onların qəyyumu olur. Sonra o, onların bütün əmlakını qaytarmalıdır. Hərgah ki, o, sübut etsə ki, o onların (uşaqların) mənafeyi naminə mirası haraya sərf edib və ya o bu əmlakı soyğunçuluq və ya bədbəxt hadisə və onun günahı olmayan (səbəbdən) itirməyibsə.

Maddə 24.

1. Hərbi ləvazimat verildikdən sonra, qoy arvadı məhrum olduğu bəxşişi alsın... Buraya bütün qoşqu atları, iribuynuzlu mal-qara, keçilər və donuzlar.... çəpərlənmiş həyatyanı sahə və ev daxildir.

3. Sonra o vəfat edənin arvadı öz payına daxil olanları götürür.... Buraya qoyunlar və qazlar və sandıq, bütün toxunma ipliyi, yorğan-döşək, yastıq, mələfəlik, süfrə, dəsmal, döşəkağı, əlüzyuyan, şamdan, kətan tuman-köynək, bütün qadın paltarları, üzüklər, bilərziklər, boyun bəzəkləri, ... bütün dini kitablar, hansı ki, adətən qadınlar oxuyurlar, kreslo, mücrü, xalçalar, pərdə... bunlar hamısı arvad payına daxildirlər. Qadın paltarı üçün biçilməmiş parça və bəzək məmulatı olmayan qızıl və gümüş arvada məxsus olmur (ona verilmir). Sadalanan əşyalardan başqa, hər nəsə varsa, hamısı mirasa daxildir.

Maddə 27.

2. Cəngavər nəslindən olan hər bir kişi (özündən sonra) iki növ vərəsə saxlayır: kim olmasından asılı olmayaraq, ona bərabər doğulan yaxın qohuma saxlanılan vərəsə və qılinc tuta bilən yaxın qohum üçün saxlanılan hərbi ləvazimat. Kim cəngavərliyə daxil deyildirsə və hərbi qalxanı yoxdursa, o, vəfat edərkən hərbi ləvazimat deyil, ancaq vərəsə saxlayır.

Maddə 31.

1. Ər və arvad sağlıqlarında (birgə yaşadıkları dövrdə) bölünmüş əmlaka malik olurlar.

...Arvad ərinin razılığı olmadan ... onun (ərinin) hüquqlarına ziyan vuran hər nəyisə əmlakdan özgəninkiləşdirə bilməz.

2. Əgər kişi arvad alırsa, onda o, qanuni qəyyumluq hüququnda onun bütün əmlakını öz sahibliyinə götürür. Ona görə də arvad ərinə heç nə bəxşiş etməməlidir. Nə özünün, torpaq mülkiyyətindən, nə özünün daşınar əmlakından, çünki bununla o (arvad) bu əmlakı özünün vəfatından sonra qanuni vərəsələrindən almış olurdu: ər ar-

vadın əmlakı üzərində ilk andan hansı ki, ona qəyyumluq etməyə hüquqi qüvvəsi olduğundan başqa, heç bir digər sahiblik hüququ əldə edə bilməz.

Maddə 34.

2. Əgər kimsə öz mülkünü özgəninkiləşdirirsə, sonra isə onu len formasında geri alırsa, onda ağa bu bəxşişindən heç nə tələb etmir, əgər ki, o, mülki bir il bir gün bilavasitə sahibliyində saxlamırsa, bundan sonra o heç bir mübahisəsiz mülkü yenidən ona len kimi verir, həm də, nə o, nə onun varisləri (artıq) onda bu mülkə allod (hüququnda) iddia edə bilmirlər.

Maddə 35.

1. Torpağın dərinliyində olan, kotanla şumdan çıxarılan bütün dəfinələr kral hakimiyyətinə məxsusdur.

Maddə 38.

1. Muzdlu döyüşçü (məhkəmədə əlbəyaxa) və onların uşaqları, aktyorlar və bütün qanunsuz doğulanlar və ... oğurluq və soyğunçuluqa görə məhkum edilənlər ... və ya hansı ki, ölüm cəzasından buraxılanlar və ya bədən cəzasından... bütün onlar hüquqlardan məhrumdurlar.

Maddə 46.

Qızlar və qadınlar istənilən iddiada qəyyuma malik olmalıdırlar.

Maddə 62

1. Heç kimi şikayət verməyə məcbur etmək olmaz, hansı ki, o (bu) şikayəti etmir. Hər kəs öz ziyanı barədə özünün istədiyi vaxta qədər susa bilər.

10. Bütün şəhərlərdə məhkəmələr var. Burada hakim şəffənləri mülahizələri əsasında mühakimə edirlər.

Maddə 63

1. Kim özünə bərabər silkin nümayəndəsini məhkəmədə təkbətək döyüşə çağırmaq istəyirsə, o məhkəmədən xahiş etməlidir ki, onu buna səlahiyyətli etsinlər...

3. Hər kəs o baxımdan təkbətək döyüşdən imtina edə bilər ki, kim müqayisədə yaşca ondan böyükdür. Kimdən, kim yaşına görə böyükdürsə, azyaşlı təkbətək döyüşdən (rəqibinin) böyük olması motivi ilə imtina edə bilməz. Ona görə ki, o, yəni azyaşlı onu çağırır...

4. Əgər kimdən ki, şikayət edilir, o, məğlub olsa, onda onu mühakimə edəcəklər. Hərgah ki, o qalib gəlsə, onu cərimədən və vurulmuş zərəri ödəməkdən azad edəcəklər.

II KİTAB

Maddə 7.

Dörd hal Məhkəməyə gəlməməyin qanuni əngəli kimi qəbul edilir: həbs və xəstəlik, ölkədən kənarda Allaha xidmət və imperiya xidməti.

Maddə 13.

1. İndi cinayət haqqında və onlara görə hansı cəzaların gözləndiyinə aydınlıq gətirək. Oğrunu asmaq lazımdır. Hərgah ki, kənddə gündüz 3 şillingdən az dəyərində oğruluq baş versə, o (oğru) kənd starostası tərəfindən elə həmin gün bədən cəzasına (döyülmək və ya saçların qırılması) məruz qalır və ya 3 şilling (verməklə) azad edilir. Sonra o rüsvay olmuş və hüquqlardan məhrum edilmiş hesab olunur.

3. Bu kimi cəza düzgün olmayan ölçü və dügzün olmayan çəki və əgər üstü açılırsa, alverdə aldatmağa görə nəzərdə tutulur.

Bütün gizli qatilləri və onları, hansılar ki, qoşqu kotanını və ya dəyirmanı və ya kilsəni, və ya qəbirstanlıığı qarət edir, həmçinin, xainləri və gizli (gecə) yanğın törədənləri və onları hansılar ki, öz-

gəsinin pis niyyətli tapşırığını yerinə yetirir – onların hamısını tə-kərə bağlayıb sürümək lazımdır.

5. Kim hər kimisə öldürsə və ya (qanunsuz) dustaq etsə və ya qarət etsə və ya yandırsa, gizli (gecə) yanğınından başqa və ya qızı və ya arvadı zorlasa və ya sakitliyi pozsa və ya ər-arvad sədaqətinin pozulmasına görə yaxalansa, onların başları kəsilməlidir.

6. Kim oğurlanmış və ya qarət edilmiş (əmlakı) gizlədirsə və ya bunlara (oğruya) kömək edirsə və əgər o, bunda ifşa edilsə, onu (oğru) kimi cəzalandırmaq lazımdır.

7. Xristian kişi və qadın – əgər o mömin deyildirsə və onlardan kim schrbazlıq (cadugərlik) və ya zəhər verməklə (...) məşğuldursa və əgər o bundan ifşa edilsə, tonqalda yandırılmalıdır.

8. Hakim hansı ki, cinayətə görə cəza vermir, o, özü cinayət edənə verilən cəzaya məruz qalmalıdır. Heç kim bu hakimin məhkəmə iclaslarına gəlməməli və onunla mühakimədə iştirak etməməlidir. Nə qədər ki, o öz ədalət mühakiməsinə etinasızlıq etmişdir.

Maddə 16.

1. Öz ağasına sədaqətli olmağa borclu olan hər bir kəs, onun (ağasının) əvəzinə zəmanət verməli və silah (qılınc) tuta bilən qohumlarının ölüm işləri, şikəst etmə və xəsarət vurulmasına görə də məsuliyyət daşımalıdır.

2. Kim başqasını yaralasa və ya şikəst etsə, bunun üstü açılsa, onun əli kəsiləcək. Cinayətə görə (hansı ki, baş verib) hər kimisə təkbətək döyüşdə ifşa etsələr, onu həyatdan məhrum edəcəklər.

3. Hər bir kəs doğulması ilə özünəməxsus mükafat alır, əgər o, bu hüquqlardan məhrum edilməyibsə.

5. Ağız, burun və göz, dil, qulaq və kişi cinsiyyət orqanı, əl və ayağa görə əgər hər kim şikəst edilibsə və buna görə ona əvəz verilməlidir. Yəni, ona vergildin yarısı ödənilməlidir.

6. Hər bir barmaq (əlin) və ayağın barmağı xüsusi əvəz – vergildin onda bir hissəsi təşkil edir.

8. Əgər hər kimsə, qan çıxmayan fiziki təzyiqə məruz qalırsa və ya yalançı kimi təhqir edilirsə, ona doğrulmasına müvafiq (yəni, hansı silkə aid olmasından asılı olaraq) əvəz ödənilməlidir.

Maddə 19.

2. Ağası, məhkum edilmiş öz adamını (vəssalını) bir dəfə azad edə bilər. Əgər o müqəddəs dinə and içsə ki, o, anadan olduğu andan onun adamıdır (ona sədaqətlidir) və təqsirləndirilən işdə o günahkar deyildir.

Maddə 32.

3. Əgər qulluqçu öz ağasından özbaşına qaçarsa, onda o ağasından ona ödəməyə vəd verdiyi qədər ağasına ödəməlidir, həmçinin, ona nə qədər ödənilibsə, onda o ikiqat əvəzlə qaytarmalıdır.

Maddə 36

1. Əgər hər kimsə bir gün oğurlanmış və ya qarət edilmiş əşyanı hər kimdəsə taparsa, hansı ki, ondan açıq-aydın istifadə edər və bu barədə onun şahidləri vardır onda onu cinayət başında tutmaqla günahlandırmaq olmaz, hətta əgər onda oğurlanmış əşya tapılsa belə, hərgah o əvvəllər hüquqlardan məhrum edilibsə...

2. Əgər kim məhkəməsiz əşyanı qaytarmaq istəmirsə, onda o məhkəmədən ona əşyanın qaytarılmasını tələb edə bilər. Əgər o, (oğurluqda günahlandırılan) bundan imtina edirsə, onda o (qonşularını) köməyə çağırmalı və əgər o, cinayət başında tutulan kimi qaçmağa cəhd edərsə, onu oğru kimi tutub saxlamaq lazımdır. Hərgah ki, o, könüllü məhkəməyə gələrsə, o qanuni yolla öz əşyasını əldə etməlidir.

4. Əgər o desə ki, o əşyanı ümumi bazardan alıb, ancaq bilmir ki, kimdən (alıb), onda onu oğurluqda günahlandırmaq olmaz. Əgər ki, aldığı yeri göstərüb sübut etsə və ona and içsə, ancaq o əşya üçün ödədiyi öz pulunu itirir. O biri isə ondan oğurlanan və qarət edilən öz əşyasını alır.

5. Əgər o desə ki, əşya ona verilib və ya o onu (yəni əşyanı satın) alıb. Onda o, əşyanı verəni göstərməlidir..., hansı ki, o əşyanı kimdənsə alıb və o yeri göstərməlidir ki, haradakı onu (əşyanı) qəbul edib. O, and içərək onu (yəni, iddiaçını) əşyanı verənin yanına göndərməlidir.

...Əşyanı verən onun əvəzinə əşya üçün cavab verməlidir. Hər-gah ki, əşyanı verən müvəffəqiyyətsizliyə uğrasa (yəni, əşyanın onun olduğunu və bu əşyanı onun öz tərəfindən verildiyini sübut edə bilmirsə) onda o, yəni, əşya kimdə tapılıbsa əşyanı qaytarmalı və cərimə ödəməlidir. Və əgər oğurluq və ya qarət üstündə məsuliyyətə cəlb edilərsə, onda o qanuna müvafiq olaraq cavab verməlidir.

9. Siyahı üzrə müəyyən edilən əşya, kimdə tapılırsa, onda məhkəmə onu (əşyanı) qanuni yolla ondan alana qədər o, əşyaya sahibliyini saxlamalıdır.

Maddə 38.

Dəymiş zərər ödənilməlidir..., kiminsə səhlənkarlığından asılı olmayaraq ya yangından və ya quyudan hansı ki, çəpərə alınmayıb... (yəni kimsə quyuya düşüb ölərsə) və ya əgər kimsə quşa nişan alıbsa, ya insanı və ya heyvanı öldürərsə, buna görə onun həyatından və sağlamlığından imtina edilmir (yəni, ona ölüm cəzası və ya fiziki cəza verilmir), baxmayaraq adam ölür. Lakin o buna görə vergəld ödəməlidir.

Maddə 58.

2. İndi isə ödənilməli olanlara diqqət yetirək. Müqəddəs Varfolemey (24 avqust) günü bütün növ çinş və mükəlləfiyyətlər çatmalıdır (yəni ödənilməlidir). Müqəddəs Valburq (11 may) günündə quzulardan onda bir çatmalıdır. Uspeni Boqorodisi bayramında (15 avqust) qazlardan alınan onda bir çatmalıdır. Müqəddəs İohann Krestitel günündə (24 iyun) bütün növ ətlərdən alınan onda bir han-

sı ki, pulla onda biri ödənilirdi. Haradakı pulla ödənilmirsə, orada ödənişin müddəti mal-qara bala verən zaman olur. Müqəddəs Marqarita günündə (13 iyul) taxıldan tutulan bütün onda birlər... Müqəddəs Urban günündə (25 may) üzümlüklərdən və bağlardan onda bir çatmalıdır. Hər kiminsə əkinindən, hansı ki, o öz kotanı ilə şumlanır, onda bir o andan tutulur ki, o artıq əkilmiş və təmizlənməmişdir. Dəyirmandan çinş o vaxt tutulur ödənc üçün təyin olunan gün artıq çatmış olsun.

Maddə 59.

1. Əgər çinş sahibi öz çinşevikini öz sahibliyindən uzaqlaşdırmaq istəyirsə, ancaq əgər o bu sahiblikdə doğulmayıbsa, o (ağa) ona bu barədə Sreten (2 fevralda) (günündə) elan etməlidir. Çinşevik özü də əgər torpağı tərk etmək istəyirsə, eyni ilə bu cür hərəkət etməlidir.

III KİTAB

Maddə 3

Qarınında diri uşaq gəzdiren qadının dəri və saçlarını (bədən cəzası) məhkum etmək olmaz. Həmçinin, kəmağıllı və dəliləri də cəzalandırmaq olmaz. Hərgah ki, onlar kiməsə ziyan vururdularsa, onu onların qəyyumları ödəməlidirlər.

Maddə 32

2. Əgər hər kimsə təsdiq edirsə ki, o azaddır. Ancaq başqası isə təsdiq edir ki, bu onun təhkimlisidir (o bunu yəni, təhkimli olmağa razılığını verib) onda əgər bu məhkəmədə baş verməyibsə, o, bunu and içməklə təkzib edə bilər.

3. Hərgah o, təsdiq etsə ki, anadan olandan o, ona (ağanın) təhkimlidir, onda o iki nəfər adamla müqəddəslərə and içməklə onu

(təhkimlini) saxlaya bilər.

4. Əgər ona (təhkimliyə) başqa ağa iddia edirsə, onda o, buna özü 7 nəfər qohumu və ya etibarlı, hörmətli adamlarla birlikdə höcət edə bilər.

5. Əgər ancaq o (təhkimli) 7 nəfər öz qohumu ilə, üç nəfər ata və üç nəfər ana tərəfindən olmaqla öz azadlığını sübut edə bilsə, onda o öz azadlığını qorumaqla, onların gətirdiyi bütün şahidləri kənar edir.

Maddə 42

3.Doğrusunu desək, mənim aqlım bunu kəsmir ki, hər kimsə başqasının mülkiyyətində ola bilər.

6. Həqiqətən təhkimçilik vəziyyəti öz mənbəyini məcbur etmədən və əsirlikdən götürür və ədalətsiz zorakılıqdan necə ki, qədim dövrlərdən ədalətli olmayan adətlərdən istifadə edilir və indi isə onu hüquqa daxil etmək istəyirlər.

Maddə 45

1.Bütün insanlara aid olan vergəldə və zərərin ödənilməsinə bilin. Knyazlar, baron, şəffen rütbəsində olan adamlar – onlar vergəldə və dəymiş zərərin ödənilməsində bərabərdirlər. Ancaq hörmət əlaməti olaraq knyaz və baronlara qızıl ilə ödəyirlər və onlara 12 qızıl penning ödəyirlər. Onlardan hər biri üç gümüş penningə bərabər gəlir. Qızıl penningin digəri on gümüşə bərabər tutulur. Beləliklə, 12 penning 30 şilling təşkil edir. Azad şəffen rütbəsində olan adamlar tamdəyərli penningə bərabər olan 30 şilling ödəyirlər... Onların vergəldə 18 funt tam dəyərli penningə bərabərdir.

2. Arvad ərinin vergəldə və əvəzin ödənilməsinin yarısına malik olur. Qız və ərddə olmayan qadın doğulduğu (silkə) müvafiq olaraq əvəzin yarısını ödəyir.

4. Çinşevik adlanan və məhkəmədə şultqeys kimi iştirak edən iclasçı əvəz üçün 15 şilling və vergəldə görə 10 funt alır.

6. Digər azadlar (azad əhali) gəlmələr adlanır, onlar qonaqlar kimi gəlib-gedirlər və ölkədə torpaq sahibliyinə malik deyildirlər. Onlar da həmçinin, əvəz görə 15 şilling və vergəldə görə 10 funt ödəyirlər.

7. Litlərin əvəzi 12 şilling və 6 penning və çert qəpiklik (yarımqrıluq) təşkil edir və onların vegeldi 9 funtdur.

8. İki yun əlcək və bir ədəd araba yabası batrakların (muzdurların) əvəzinin ödənilməsini təşkil edir...

9. Mömünlərin uşaqlarına və qanunsuz doğulmuşlara əvəz olaraq ikillik öküzin çəkə biləcəyi qədər iki araba ot verilir. Aktyorlar və bütün hamısı, hansı ki, özlərini başqasının sahibliyinə verirsə, (onda) həmin adamın kölgəsi kimi xidmət edirlər. Müzdlü döyüşçülərə (təkbətək döyüşlərə görə) və onların övladlarına, əvəz olaraq qaxlanda günəşin parlaq əksi verilir.

11. Hüquqlardan məhrum edilən vergəld almır. Bununla belə, hər kimsə onlardan birini yaralayır, qarət edir və ya öldürür və ya hüquqlardan məhrum edilən qadını zorlayırsa, bununla da, kral sülhünü pozur, onu (kralın) sülhüpozma qanuna görə mühakimə etmək lazımdır.

Maddə 61.

1. Hər on səkkiz həftədən bir qraf öz məhkəməsinin iclasını müəyyən edilmiş yerdə təyin etməli hansı ki, orda şultqeys və şef-fenlər və məhkəmə pristavı iştirak etməlidirlər.

ALMANİYA FEODAL HÜQUQU KAROLİNA (1532)

Almaniya imperatoru V Karlın (1500-1558-ci illər) dövründə verilmiş qanunnamə feodalizm dövrü qanun külliyyatlarının ən xarakterik cəhətlərini özündə birləşdirirdi. Almaniyanın qismən mülki, əsasən cinayət və cəza prosessual məcəlləsi 1525-ci il kəndli müharibəsindən sonra, 1532-ci ildə verilmişdir. Karolina cinayət hüquq normalarının əsas məqsədi qorxutmaq, cinayət prosessual normaları isə XIII əsrdən katolik kilsəsi tərəfindən bidətçilərə qarşı təsis edilmiş inkvizasiya məhkəmə prosesini möhkəmləndirmək ibarət olmuşdur.

Karolina iki hissəyə bölünürdü:

Birinci hissə prosesual hüquq normalarını ikinci hissə isə, cinayət və cəza sistemini əhatə edirdi.

“Konstitutio Criminalis Carolina” və ya sadəcə “Karolina” imperator V Karlın adına uyğunlaşdırılmışdır. Məcəllədə cinayətlərin aşağıdakı növlərini qruplaşdırmaq olar:

1. Din əleyhinə olan cinayətlər – allahsızlıq, cadugərlik yalandan and içmə.

2. Dövlət əleyhinə olan cinayətlər – xəyanət, “ixtişas”, “zem sü-lünü” pozmaq, saxta sikkə kəsmə, quldurluq.

3. Mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlər – oğurluq, soyğunçuluq, yağın və s.

4. Şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlər – qətl, bədən üzvlərinə xəsarət, zorlama, böhtan, təhqir.

5. Mənəviyyət əleyhinə olan cinayətlər – çoxarvadlılıq, ər-arvad sədaqətinin pozulması, qan qohumları arasında cinsi əlaqə, pozğunluq, vasitəçilik (aradüzəltmə, oğraşlıq), azyaşlı uşaqları yoldan çıxarmaq.

6. Məhkəmə qaydaları əleyhinə olan cinayətlər – yalandan and içmək və yalandan şahidlik etmək.

7. Ticarət qaydaları əleyhinə olan cinayətlər – çəkiddə və ölççüdə aldtımaq

“Karolina”da cəzaların aşağıdakı növləri təsbit edilmişdir:

1. Ölüm cəzası (başın kəsilməsi, asmaq, yandırmaq, şaqqalamaq, diri basdırmaq);

2. Bədən üzvlərinin kəsilməsi və fiziki cəzalar (dilin, qulağın, barmağın kəsilməsi);

3. Rusvayçılıq cəzaları (rusvayçılıq dirəyinə bağlamaq, rütbə və şərəfdən məhrum etmək);

4. Vətəndən sürgün etmək;

5. Cərimə;

6. Əlavə cəzalar: həbsxana, rusvayçılıq dirəyinə bağlamaq.

Karolinanın bəzi maddələrinin mətni:

Maddə 22.

Cinayətin əsas sübutu, hər hansı bir cinayətə görə cəzanın verilməsi deyil, işgəncə altında dindirmənin təyin edilməsidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, heç kimə yalnız adi sübutla, dəlillə, həqiqətin və ya şübhələrin əlamətləri əsasında hər hansı bir cəza verilməz. Onun əsasında kifayət qədər sübutların olmasına baxmayaraq ancaq işgəncə altında dindirmə əsasında alınan etiraf etibarlı sübut hesab edilir.

Hər hansı bir şəxs qəti olaraq cinayət cəzasına məhkum etmək üçün hər hansı bir ehtimallar və ya gümanlar deyil onun özünün şəxsən etirafı və ya şahidlik yəni təkzib olunmaz sübutlarıdır.

Maddə 23.

Cinayət əməlinin kifayət qədər dəlili və sübatları hansı formada ola bilər.

İşgəncə altında dindirmənin aparılması üçün iki nəfər ləyaqətli şahidin ifadəsi lazımdır. Hansı ki, sonradan başqa maddələrdə göstəriləcəkdir.

Əsas cinayət hadisəsi bir nəfər ləyaqətli şahidin dəlili nəticəsində sübuta yetirilə bilər həm də, bununla bərabər məcəllənin 30 maddəsində yazılı sübut olaraq müvafiq işlərdə istifadə etmək olar.

Maddə 25.

Bütün cinayətlərə aid olan ümumi dəlillər və sübutların araşdırılması.

Əvvəla şübhəli adam, şayələrə görə, təhlükəli və yüngül xasiyyətli səfeh keçmiş olan hansı hesab etmək olar ki, o cinayət etməyə sövqlüdür həmçinin həmin adam əvvəllərdə bu kimi cinayət etmiş kiməsə təcavüz etmiş və ya buna görə məsuliyyətə cəlb edilmişdir? Ancaq bu barədə xəbər ittiham olunanın düşmənlərindən və ya düşüncəsiz adamlardan deyil qərəssiz və vicdanlı adamlardan alınmalıdır.

İkincisi, şübhəli adam cinayət yerində onun üçün qəflətən təhlükəli və şübhəli hallarla rastlaşarsa.

Üçüncüsü, o halda ki, müqəssiri cinayətin törədildiyi yerdə oraya gedəndə və oradan gələndə ancaq o tanınmırsa, onda təhqiqat aparılmalı, şübhəli göstərilən qiyafiyə geyim və yaraq at və ya digər hər nəşə, yuxarıda göstərilən əlamətlərdə hər hansı biri məlum olarsa.

Dördüncüsü, ittiham olunan bu kimi cinayətlərdə vaxtilə məhkum edilmiş adamlarla, bir yerdə yaşayıb və ya ünsiyyətdə olursa.

Beşincisi, zərərin və ya xəsarətin vurulması barədə dindirilmə aparılmalı törədilmiş cinayətin baş verməsində şübhəli bilinən düşmənçilikdə, paxıllıqda gözlənilən təhlükədə və ya hər hansı bir xeyrin güdülməsində maraqlıdır.

Altınca, əgər yaralı və ya zərərçəkən başqa səbəblərdən özləri kimlərini cinayətdə günahlandırır özü də ölüm yatağında olmaqla ittihamı öz andı ilə təsdiq edərsə.

Yeddincisi, əgər hər kimsə cinayət bəhanəsi ilə qaçqın olarsa

Maddə 26.

Səkkizinci, hər hər kimsə başqa adamla mühüm əmlak mübahisəsi edirsə işin böyük hissəsi onun qida, mal və əmlakı ilə əlaqədar olarsa, onda o əks tərəfdən böyük mərhəmətsiz hesab ediləcəkdir. Ona görə də əgər onun rəqibi proses müddətində gizli öldürülsə ona qarşı fikir yaranacaq... qətl o törədib və əgər bu adam davranışı ilə şübhə doğursa ki, qətl onun tərəfindən edilib, əgər onda kifayət qədər bəraət qazanmaq imkanı yoxdursa o həbsxanaya salınmalı və işgəncə altında dindirilməli idi.

Maddə 27.

Yuxarıda təsbit edilən bölmə və ya bəndlərin şübhəlilər barədəki maddələri birlikdə və ya ayrı-ayrılıqda sübutlar yaratması və bunun işgəncə altında dindirmə keçirilməsi üçün kifayət edib-etməməsi barədəki qaydaları.

Yuxarıda təsbit edilən 8 bölmə və maddələrin işgəncə altında dindirmə aparılmasını müəyyən edən normaları ayrı-ayrılıqda sübutların qanunauyğun olmaması, hansı ki, işgəncənin verilməsinə kifayət etmir həmçinin hər hansı bir adama qarşı məxfi şübhələrin olması barədə bölmə və maddələrin məcmusu hakimlər və ya hakimliyyət orqanları tərəfindən təyin edilərək yoxlanılmalıdır ki, işgəncə altında dindirmə aparmaq üçün yuxarıdakı maddələrdə göstərilən dəlillər kifayət edirmi? çünki aşağıdakı maddələrdə ayrı-ayrılıqda sanballı sübutların müəyyən edilməsi və buna görə də işgəncə altındı istintaq aparılması üçün əsas olacağı təsbit edilir.

Maddə 29.

Ümumi sübutlar və onların hər birinin ayrı-ayrılıqda işgəncə altında dindirmə aparılması üçün kifayət etməsi.

Əgər, biri cinayət edərkən nəyisə itirir, salır və ya özündən sonra yerdə qoyub gedir və onun tapıb və müəyyən edirlərsə, bunlar günahkara məxsusdur, bundan sonra təhqiq edilir ki, kim bilavasitə

tə hadisədən qabaq itirilmiş əşyaların sahibi olubsa, ona qarşı iş-gəncə altında dindirilmə tətbiq edilməlidir.

Maddə 30. Yarisübutlar haqqında.

Əgər hər kimsə əsaslı olaraq cinayət hadisəsinin əsas məqamını bir nəfər ləyaqətli və qüsursuz şahid vasitəsilə sübut edərsə, həmin adam yarisübut edən adlanır. Bu kimi yarisübutlar cinayətin açılmasının kifayət qədər tutarlı dəlil və sübutudur. Lakin kimsə əsl həqiqətin başqa əlamətlərini dəlil, sübut etmək istəyirlərsə, onlar bunu ən azı iki rəhmli, ləyaqətli və qüsursuz şahidlərin iştirakı ilə etməlidir.

Maddə L.XVII. Qənaətbəxş şahidlik haqqında

Əgər cinayət işi ən azı iki və üç nəfər etimada layiq olan mərhəmətli şahidlərin verdiyi ifadələr nəticəsində, əsl həqiqət haqqında dolğun təəssürat alındıqdan sonra, cinayət işi məhkəmə tərəfindən ona müvafiq hökmün verilməsi ilə xitam olunmalıdır.

Maddə S.IX. Cadugərliyə görə cəza

Əgər hər kimsə cadugərliklə insanlara zərər və ya ziyan vurarsa, onda o ölüm cazasına məhkum edilməli və bu cəza odda yandırmaqla icra olunmalıdır.

Maddə S.XXIV. Xəyanətlərə dair cəza

Kim, qəsdən xəyanət edərsə, adət hüququna görə şaqqalanmaqla qətlə yetirilməlidir. Əgər bu qadın olarsa, onu suda boğmaq lazımdır. Əgər o halda ki, xəyanət böyük ziyan və rüsvayçılıq gətirərsə və əgər xəyanət ölkənin, şəhərin, ağanın, ər-arvaddan birinin və ya qohumların əməllərinə aid olarsa, onda müqəssiri qətlə yetirməmişdən əvvəl sürüyərək (qətl olunacağı yerə) gətirmək və ya kəlbətinlə əzab vermək lazımdır. Bəzi hallarda xəyanət cinayəti etmişin əvvəlcə başını kəsmək, sonra isə şaqqalamaq lazımdır

**Maddə S.XXVII. O cəzaların haqqında kİ, kim xalqı
İğtişaslara sövq edir**

Əgər hər kimsə ölkədə, şəhərdə, xüsusi sahiblikdə və əyalətdə qəsdən sadə xalqın hakimiyyət əleyhinə qarşı təhlükəli ixtişasını təşkil edərsə və bu qeydə alınarsa, onun cinayətinin ağırlıq dərəcəsi və təhlükəliliyi nəzərə alınaraq, başı kəsilməli və ya qamçı cəzası verməklə yaşadığı ölkədən, diyardan, məhkəmə vilayətindən, şəhər və ya iğtişas qaldırdığı yerdən qovulmalıdır.

**Maddə S.XXXI. Öz uşaqlarını öldürən qadının
cəzalandırılması haqqında**

Qadın hansı ki, pis niyyətlə, gizli və öz iradəsi ilə öz uşağını öldürərsə, adət hüququna görə diri basdırılacaq və itiüclü şişlərlə burlacaq.

**Maddə S.XXXIII. Hamilə qadınların uşaq salmasına görə
verilən cəzalar**

Əgər hər kimsə qadının uşaq salması ilə nəticələnən zorakılıq edərsə, ziyanlı yemək və ya içki verərsə, həmçinin əgər kimsə kişinin və ya qadının sonsuz qalması ilə nəticələnən cinayət edibsə və əgər bu əməl bilərəkdən pis niyyətlə edilibsə, onda kişinin qılıncla başı vurulmalı, qadın isə baxmayaraq öz-özünə edib, ya suda boğulmalı və ya başqa formada ölümə məhkum edilməli idi.

**Maddə SL.VII. Əvvəlcə daha kiçik gizli baş vermiş
oğurluq haqqında**

Əgər hər kimsə ilk dəfə olaraq 5 qulden məbləğindən az olan əşyaları oğurlayarsa və bu zaman oğrunu gizləndiyi yerə qədər haylamaq, görmək və ya tutmaq mümkün olmayardısı, həmçinin, o hər hansı tikinti sındırmadan içəri daxil olursa və 5 qulden məbləğindən az oğurluq edərsə, bu oğurluq gizli və ən kiçik hesab edilir. Əgər belə oğurluq sonralar açılacaq və oğru oğurlanmış əşyalar-

la və onlarsız tutulacaqsa, onda hakimlərin hökmü ilə oğurlanmış əşyanın ikiqat dəyərində zərər ödəməlidir. Əgər oğru oğurlanmış əşyanın ikiqat dəyərini ödəməyə imkan olmadığı halda, o bir neçə müddətə həbsxanaya salınmalıdır.

Həbsxanadan azad edildikdən sonra oğru həbsxanada qidalanmadığının əvəzini ödəməli, həbsxanadakı dustaqlara ona göstərilən köməyə görə pul ödəməli... bundan əlavə o əbədi olaraq sülhü qoruyacağı barədə and içməlidir.

Maddə SL.IX. Daha ağır, təhlükəli, soxulmaqla və ya sındırmaqla törədilən oğurluqlara dair

Əgər oğru ... gündüz və ya gecə soxulmaqla və ya sındırmaqla hər kimsə evinə və ya ambarına silahla daxil olursa, ona müqavimət göstərən silahla yaralayarsa....belə oğurluq xüsusi təhlükəli düşünülmüş, soxulmaqla və ya sındırma edilən ağır cinayət hesab edilir, ondan asılı olmayaraq bu oğurluq ilk dəfə və ya təkrarən edilib, böyük və ya kiçik miqdarda əşya oğurlanıb və ona qədər və ya ondan sonra oğru ifşa olunacaq. Bütün bunlara görə və buna oxşar hadisələrə görə kişi asılmaqla cəzalandırılmalı, qadınlar isə suda boğulmalı...gözü çıxarılmalıv və ya bir əli kəsilməli və ya başqa ağır müvafiq cəzalarla cəzalandırılmalıdırlar.

Maddə SL.XI. Üçüncü dəfə edilmiş oğurluq haqqında.

Əgər hər kimsə üçüncü dəfə oğurluq edərsə və üçüncü oğurluq tam müəyyən edilərsə, əvəllər cinayətin açılmasının izah edildiyi kimi, onda o çoxsaylı ifşaedilmiş (bədnam, pis ad çıxarmış) oğru hesab ediləcək və o cinayətlərlə bərabər tutulacaq ki, kimsə zorakılıq edib və ölüm cəzasına məhkumdur; kişi asılmalıdır, qadın isə suda boğulmalı və ya hər bir alman torpağının (vilayətinin) adəti üzrə cəzalandırılmalıdır.

LİTVA STATUTU

1529-cu il

Biz Siqzmund, allahın mərhəməti ilə polşa kralı və Böyük Litva, rus, pruss, jeymatiya, mazoviya və b. knyazı, hərtərəfli düşünülmüş, nəcib məqsədlə və bizim Böyük Knyaz mərhəməti ilə xristian qanunlarını tətbiq etmək arzusu ilə bütün ruhanilərə, knyazlara, xoruq panlarına, əyanlara, nəcib cəngavərlərə, şlyaxta və bütün pospolitiyaya və onların təbəələrinə, bizim Böyük Litva Knyazlığının yerli əhalisinə, onların hansı silkə və mənşəyə daxil olmaqlarından asılı olmayaraq, onların bütün hüquqlar və kilsə privileyaları həm katolik, həmçinin pravoslav təriqətindən asılı olmayaraq, həmçinin də dünyəvilərin privileyalarının də, hansı ki, onlar kral və böyük knyazların nurlu simalarından, bizim atamız Kazimirdən və qardaşımız Aleksandrın almışlar, bizim əcdadlar, onların sağlığında onların sahibliyi və sərbəstliyi, asılı olmayaraq hansı tarixlə, latın və ya rus, bu azadlıq verilibmi? Çıxan məlumatlar və imtiyaz privileyaları, özündə ədaləti quran, arzu edirik ki, onun qüvvəsi olsun, əgər ki, onlar bizim tərəfimizdən imtiyaz olaraq və sözbə-söz bizim listlərdən çıxarılıb, hansı ki, biz özümüzün böyük knyaz ilə və bizim şəxsən müqəddəs yevangelia andımızla öhdəlik götürürük ki, qoruyaq və saxlayaq, necə ki, öhdəyə götürürük və söz veririk ki, təsdiq edək və möhkəmləndirək onların hamısını qanunla, adətlə və maddələrlə; mərhəmətimizlə, xeyirxahlığımızla və bizim səxavətimizlə, biz qərara gəlirik ki, onları təsdiq edək və möhkəmləndirək, necə ki, təsdiq edirik və möhkəmləndiririk, əmr edərək hesab edirik ki, onlar əbədi olaraq qanuni qüvvəyə malikdir.

I BÖLMƏ

Maddə 1. Böyük Knyaz elan edir ki, heç kimi iftiraçının sözlə sübutsuz cəzalandırmayacaq, hətta bu iş onun əlahəzrətin şərəfi ilə

bağlı olsa belə. Əgər kimsə başqasına böhtan atmaqla onu günahlandırarsa, onda o özü cəzalandırılmalıdır.

**Maddə 2. Kimsə Böyük Knyazın şərəfini təhqir edərək,
bunu düşmən torpaqlarına qaçmaqla bildirərsə**

Düşmən torpağına keçən müqəssir rütbədən məhrum edilir, onun mülki isə nə uşaqlarına, nə qohumlarına, ancaq bizə Böyük Knyaza çatır.

**Maddə 3. Əgər kim mülk alarsa və ya girov götürərsə,
sonra isə o düşmən torpağına qaçarsa**

Əgər bu cinayəti etmiş şəxs ölkəni tərk etməmişdən əvvəl öz torpaq mülkünü satarsa və ya girova verərsə və bu barədə mülkü almış şəxslərin xəbəri olmazsa və bu barədə and içərək xəbərinin olmadığını bildirərsə, onda o sakit olaraq pulla aldığı və ya girov kimi götürdüyü mülkə sahib ola bilər, ancaq o, and içməkdən imtina edədisə, şəxsi mülkünü, həmçinin aldığı və ya girov götürdüyü mülki itirirdi.

**Maddə 5. Böyük Knyaz listini (fərmanını və ya icra
vərəqini) və ya möhürünü saxtalaşdıran necə
cəzalandırılmalıdır?**

Əgər kimsə bizim fərmanlarımızı və ya möhürümüzü saxtalaşdırarsa və ya bilərəkdən saxtalaşdırılmış fərman və ya möhürlərdən istifadə edərsə, belə saxtakar tonqalda yandırılmalıdır.

**Maddə 6. Böyük Knyaz məmurunu və ya elçisini
təhqir edən necə cəzalandırılmalıdır?**

Böyük Knyaz məmurunun və ya elçisinin təhqir edilməsi, Böyük Knyaz şərəfinin təhqir edilməsinə bərabərdir və o ölüm cəzasına məhkum edilməlidir.

Maddə 7. Heç kim başqasının əvəzinə cəza çəkməməlidir, ancaq hər bir kəs özü üçün

Həmçinin heç kim başqasının əməlinə görə cəzalandırılmamalı və məhkum edilməməlidir, ancaq kim günahkardırsa. Ona görə də xristian qanunlarına müvafiq olaraq heç kim cəzalandırılmamalıdır, əgər onun günahı məhkəmədə müəyyən edilməyibsə, belə ki, arvad ərinin cinayətinə, oğul atasının, həmçinin heç kim qohumlarının, qulluqçu ağasının əvəzinə cəzalandırılmamalıdır.

Maddə 13. Əgər kim həbsxanadan məhkum edilmiş cinayətkarı və ya borclunu buraxarsa

Əgər kim məhkəmənin qərarı ilə Böyük Knyaz məhkəməsinə və ya bir başqa həbsxanaya salınmış hər hansı bir məbləğin ödənilməməsinə və ya hər hansı başqa ittihama görə hansı ki, müqəssir onların ixtiyarına verilib, onların ehtiyatsızlığı üzündən həbsxanadan buraxılıblar, onda o, özü məbləği ödəməli və ya ziyanın əvəzini verməli və ya həbsxanadan buraxılanı yenidən məhkəmə gətirilməlidir. Bu məhkəmə tərəfindən müəyyən edilməlidir: əgər o bizim Böyük Litva Knyazlığındadırsa 12 həftə ərzində, əgər özgə torpaqdadırsa 3 dəfə 12 həftə müddətində.

Maddə 21. Əgər kim yeni mita (vergi) təyin edərsə

Həmçinin əmr edirik, ona görə ki, heç bir kəs bizim dövlətdə, Böyük Litva knyazlığında, yollarda, şəhərlərdə, körpülərdə, avarçəkmədə, sularda, ticarətdə, öz sahibliyində yeni vergilərin təyin edilməsinə cürət etməsin, onları təyin etməmək, hansılardan başqa ki, onlar artıq çoxdan bəri müəyyən edilib, onlar haqqında bizim əcdadlarımızın fərmanları vardır. Əgər hər kimsə yeni vergilər təyin etməyə cürət edərsə, onda o mülkə sahibliyini itirir və müəyyən edilir ki, onlar bizə Böyük Knyaza keçir.

Maddə 23. Əgər hər kimsə Böyük Knyaz hökmünə etiraz edərsə

Əgər Böyük Knyaz rada panları ilə hər hansı bir məsələyə baxıb öz böyük knyaz qərarını verərsə, ancaq kim böyük knyaz hökmünə etiraz edərsə, qoy onda, onu ali və ya aşağı silkə daxil olmasına baxmayaraq 6 ay həbsxanaya salsınlar və Böyük Knyaz xəzinəsinə 12 rubl ödəsin.

Maddə 25. Polşada olduğu dövrdə Böyük Knyaz heç kimə imtiyaz verməməli və privley təsdiq etməməlidir

Həmçinin təsdiq edirik ki, bundan sonra biz özümüz və bizim sələflərimiz, bizim dövlətdə olduğu dövrlərdə, Polşa Krallığında, bizim dövlətdə heç kimə Böyük Litva Knyazlığından hədiyyə etməməlidir: mülk, adamlar və torpaq və həmçinin əvvəlki imtiyazları təsdiq etməməli, və onların kimə verilməyindən asılı olmayaaraq biz yalnız özümüz və varislərimiz Böyük Litva Knyazlığında olduğumuz müddətdə öz təbəələrimizi onların xidmətinə görə təltif etməliyik.

II BÖLMƏ

Zem torpaqlarının müdafiəsi haqqında

Qərara alırıq ki, bizi Böyük Litva knyazlığı bütün rada və təbəələrin razılığı ilə, hər bir knyaz və pan, zədəgan, dul qadın, həmçinin, hər bir yetim, yeniyətmə yaşına çatmış və çatmamış və istənilən başqa adam, yeniyətmə yaşına çatmış və zem mülkünə malik olan, lazımı zərurət olduqda bizimlə və bizim övladlarımızla və ya bizim getmanlarla hərbi xidmət keçməyə borcludur və hərbi xidmətə zəruri sayda adam verməlidir və onların sayı zem qərarı ilə müəyyən edilirdi.

Maddə 10. Heç kim getmanın icazəsi olmadan müharibəni tərk etməməlidir

Arzu edirik və qərara alırıq, hərbi xidmət keçməli olanlar bizim razılığımız olmadan və bizim getmanın xüsusi icazəsi olmadan müharibədən o vaxta qədər çıxıb gedə bilməz ki, bizim bütün ordu tamamilə buraxılmayacaq; əks halda bunu edən mülkünü itirir.

III BÖLMƏ

Şlyaxtanın azadlıqları və böyük Litva knyazlığının genişləndirilməsi haqqında

Maddə 2. Böyük knyazı Böyük Litva Knyazlığını genişləndirməyi öhdəsinə götürür və qanunsuz nə alınbsa, onu dövlətə qaytarsın

Həmçinin əvvəlki Böyük Litva Knyazlığının sahibliyini azaltmayacaq, ədalətsiz olaraq bizdən alınmış və düzgün olmayaraq götürülmüş və tutulmuşları, knyazlığın sahibliyinə qaytaraçaq və qaytarmaq arzusundayıq.

Maddə 9. Atanın ölümündən sonra uşaqlar, oğullar və qızlar mülk sahibliyinə və rəsəlikdən məhrum edilə bilməzlər

Ataların vəfatından sonra uşaqlar, oğullar və qızlar mülkə sahiblikdən məhrum edilməməli, onlara çatan miras qanunla onların özü və varisləri tərəfindən istifadə edilə bilər ki, necə ki, knyazlar, xoruq panları, şlyaxta və meşşanlar Böyük Litva Knyazlığında bu hüquqdan istifadə edirlər.

IV BÖLMƏ

Qadınların vərəsə olması və qızın ərə verilməsi haqqında

Maddə 1. Dul qadın haqqında hansı ki, öz ərindən miras (və ya vəsiyyətdə görə) payı alıb və böyük uşaqları var

O, ancaq öz miras payında (gətirdiyi cehizi də daxil olmaqla) qalmalı, oğlanları isə atanın bütün malikanə, əmlak və mülkünə sahib olmalı və zem xidməti keçməlidir. Əgər dul qadın ərindən miras payı almayıbsa, onda o, digər böyük uşaqları ilə birlikdə əmlakı qiyməti dəyərində öz payını, daşınar və daşınmaz mülkdən payını almalıdır.

Maddə 2. Dul qadın haqqında, hansı ki, övladı yoxdur

Ərinin yurdunda qalan dul qadın dövlətə çoxlu zərər vurur, ona görə ki, hərbi xidmət yerinə yetirilmir, həmçinin qohumlarda xeyli mülk itirirlər və buna görə qərara alırıq ki, aşağıdakı qayda müəyyən edilsin: əgər sonsuz qadın ərindən pay alıbsa, ancaq o, paya sahib olmalıdır, digər bütün mülk qohumlara çatmalıdır. Əgər dul qadın ərindən miras payı almayıbsa, o mirasın üçdə birinə sahib ola bilər, bir şərtlə ki, miras bölünənə qədər ərə getməsin, əgər ərə gedərsə, o, öz payını artırmaq şansını itirir və ömürlük üçdə bir payla kifayətlənir, qalan paylar qohumlara çatır və onlar Böyük Knyaza xidmət keçməlidirlər.

Maddə 3. Əgər hər hansı bir qadın ərddə olub və uşaqları vardır, ancaq əri tərəfindən yazılmış vəsiyyətnamə yoxdur

Əgər hər hansı bir qadın ərddə olub və uşaqları vardır, ancaq əri tərəfindən yazılı vəsiyyətnamə almayıb və əri vəfat edərsə və o dul qalardısa, onda o uşaqları ilə bərabər miras almalı, həm də o paya sahib olmalıdır, əgər həmişəlik dul qalmaq istəyirdisə uşaqlar ondan bu payı ala bilməzdilər. Əgər o ərə getmək istəyirdisə, öz payını uşaqlarına saxlamalı idi və uşaqlar ona pay verməyə borclu deyildilər.

Maddə 7. Atasının sağlığında və vəfatından sonra qızın ərə verilməsi

Sağlıqlarında ata və ya ana öz qızlarını ərə verərsə, lakin onların vəfatından sonra digər qızları ərə gedərsə, sağlıqlarında ərə verdikləri qızın cehizinə bərabər bu qıza da cehiz verilməlidir. Əgər ata və ya ana sağlıqlarında cehiz verilməsi barədə yazılı sənəd saxlayarsa, ərə gedən qız ata və ya ananın yazdığı cehizi aparmalıdır.

Əgər valideynlər ölümlərindən əvvəl yazılı (vəsiyyətnamə) sənəd saxlayıbsa, onda ümumi əmlakın dördə biri qədər ərə gedən qız cehiz aparmalıdır.

Maddə 8. Öz qızını ərə verməmişdən əvvəl ata kürəkənindən qızı üçün mülk payı almalıdır

Həmçinin qərar veririk: əgər kimsə qızını ərə verirsə, onun üçün baş pulu almalı və mülk payı ilə təmin etməlidir. Əgər kimsə öz qızını ərə verib onun üçün mülk payı təmin etmirsə, belə qız paya malik olmamalıdır.

Maddə 10. O qızlar haqqındakı, onlar ata və analarının razılığı olmadan özbaşına ərə gediblər

Həmçinin əgər kimsə qızı öz atası və ya anasının razılığı olmadan ərə gedərsə, o ata və ananın cehizindən və ana xətti ilə mirasa sahib olmadan məhrum edilir. Əgər o qız atanın yeganə qızıdırsa, ata xətti ilə vərəsəlikdən məhrum edilir və mirasa qohumlar sahib olur.

Maddə 13. Kim ata və ya anasını vurarsa, o necə cəzalandırılmalıdır

Həmçinin qərara alırıq: əgər oğul atanı vurur və ya təhqir edir və ya hər hansı bir formada incidər və alçaldarsa, onda ata oğulu mirasdan məhrum edə bilər. Əgər ata oğulu mirasdan məhrum edir və başqa oğulu yoxdursa, onda mülkün iki hissəsini o kənar adamlara nə verməli, nə də satmalıdır, bu iki hissə yalnız qohumlara çatmalı, üçüncü hissəni isə istədiyi kimi sərəncam verə bilər.

Eyni ilə ana edə bilər: əgər oğul və ya qız ananı təhqir edərsə, onda ana öz adına olan mülkə varislikdən onu məhrum edə bilər. Bunlara baxmayaraq ata və ya ana oğullarını və ya qızlarını vəsiyyətlə mirasə sahiblikdən məhrum edə bilməz, bunun üçün Böyük Knyaz qarşısında və ya idarəetmə aparatının vəzifəli şəxsi – ... qarşısında əsaslı dəlillər gətirməklə onları mirasdan məhrum etmək barədə yazılı qərarın verilməsinə nail ola bilər.

Maddə 14. Əgər kiminsə iki və ya üç arvadın uşaqları vardır

Həmçinin qərara alırıq: əgər hər kiminsə birinci arvadın uşaqları var, ancaq sonra arvadı ölərsə o başqa qadınla evlənersə və ondan uşaqları olarsa, onda həm birinci arvadın, həm ikinci arvadın, üçüncü arvadın, dördüncü arvadın neçə övladının olmasına baxmayaraq, hər biri bərabər olaraq öz payını almalıdır, həm ata xətti üzrə, həm də xidmətlərinə və arvadlarının hesabına.

Maddə 15. Knyaginyalar, dul qadınlar, pan qadınlar, və qızlar , onların razılığı olmadan zorla ərə verilə bilməzlər

Həmçinin söz veririk və qərara alırıq ki, bizim Böyük Knyaz mərhəməti və səxavəti ilə biz özümüz və varislərimiz, knyaginyalar, dul qadın panlar və qızların azadlıqlarını saxlayır və onların razılığı olmadan zorla hər kiməsə ərə verilməsinlər. Onların hər biri yaxın dostlarının məsləhəti ilə istədikləri kişiye ərə gedə bilərlər.

V BÖLMƏ

Qəyyumlar haqqında

Maddə 1. Əgər qəyyum qohumlardan və ya kənar şəxslərdən təyin edilərsə, onların başısoyuluğundan uşaqlara məxsus hər nə-

yisə itirərdilərsə, onda yeniyetmə yaşına çatdıqdan sonra uşaqlar əvəzin ödənilməsi üçün məhkəməyə müraciət edə bilərlər.

Maddə 5. Qəyyum, uşaqların adına olan, vərəsəliklə alınan mirası satmaq və ya israf etmək hüququna malik deyildir

Həmçinin qərara alırıq ki, qəyyum uşaqların adına olan, vərəsəliklə alınan mirası satmaq və ya israf etmək, həmçinin bölüşdürmək hüququna malik deyildir. Əgər ki, qəyyum başqa hərəkət edərsə, uşaqlar, yeniyetmə yaşına çatdıqda onlara məxsus mirası almış şəxslərdən onun geri qaytarılmasını məhkəmə yolu ilə tələb edə bilərdilər. Həmçinin bunun üçün sahibliyin müddəti üçün zəmin qaydaları əngəl ola bilməz, dərhal yeniyetmə yaşına çatana kimi, onlar müddət vaxtını uzatmadan bunu edə bilərlər.

Maddə 15. Kim özünü daşınan əmlakı üçün vəsiyyətnamə tərtib edə bilməz

Həmçinin qərara alırıq, hər bir şəxs edə bilər və bu hüquqa malikdir ki, öz əmlakına dair vəsiyyətnamə tərtib edə bilər, bunlardan başqa ki, onlar aşağıda göstərilənləri və qanunla onlara qadağan olunanlardan heç nəyi vəsiyyət edə bilməz. İlk növbədə yeniyetmə yaşına çatmayan uşaqlar, rəhiblər, rəhibə ordeninə daxil olan qadınlər, rəhibliyi qəbul edənlər, atalarından ayrılmayan oğullar, lakin axırıncılar o əmlakı vəsiyyət edə bilər ki, onlar xidmətə görə şəxsən alıblar. Bidətçilər, azğınlar, azad olmayanlar, anlaqsızlar. Lakin axırıncı özünə gəldikdə vəsiyyətnamə tərtib edə bilər.

VII BÖLMƏ

Zem zorakılığı haqqında, döyüşlər haqqında və şlyaxtaçının öldürülməsi barədə

Maddə 1. Kim qəsdən hər kiminsə evinə qətl məqsədilə hücum edərsə

Həmçinin qərara alırıq: əgər hər kimsə bilərəkdən kiminsə evinə öldürmək məqsədilə soxularsa və yaxud silahlı adamlarla evə hücum edərək kimisə yaralıyar və öldürər və ya hətta yaralamayıb yalnız hücum edərsə, o ölüm cəzasına məruz qalır. Qatilin adından əvəz olaraq öldürülmüş adamın qan pulu (vergild) mərhum qohumlarına verilir, bizim böyük knyaz xəzinəsinə eyni məbləğ ödənilir, həmçinin yaralanmaq üstündə də cərimə ödənilir. Əgər ki, kimin ki, evinə hücum edilib, o özünü müdafiə edərək evdən qaçıb və heç kim öldürülmür və ya yaralanmır, onsuz da kim ki, evə hücum edib ölüm cəzasına məruz qalır, pul əvəzi isə ev sahibinə ödənilir. Əgər zorakılıq göstərən tərəfindən artıq pul verilirsə, həmin pul cəriməsi böyük knyazın xeyrinə alınır.

Maddə 3. Əgər qatil hər kimisə öldürüb, ölkədən qaçarsa onun əmlakından necə ödənc alınmalıdır

Əgər həmçinin qatil hər kimisə öldürüb ölkədən qaçarsa, onun mülkündən qan pulu ödəmək üçün vəsait alınmalı idi, əvəz ödənilməli və böyük knyaz xəzinəsinə cərimə verilməlidir. Əgər onun mülkü qan pulunun ödənilməsinə kifayət etmirsə, onda belə mülk başqasına verilməli, hələki, qatilin uşaqları və ya qohumları nəzərdə tutulan məbləği ödəməyib. Qatil ölkədən qovulmalıdır. Və əgər o sonra geri qayıdıb gələrsə və kimsə onu qətlə yetirərsə o, qan pulu və cərimə ödəməməlidir.

Maddə 5. Əgər kim başqasının mülkinə və təbbəəsinə basqın edərsə, o özünü müdafiə edərək onu öldürərsə

Həmçinin qərara alırıq: əgər kim öz mülkünü və ya öz təbbəələrini hücumlardan müdafiə edərək şlayxtanı öldürərsə, o qan pulu ödəməyə borclu deyildir. Ancaq o tutarlı sübutlar gətirməlidir ki, qatili öz torpağında öldürüb və bunu şəxsi andıçməyi ilə və ətrafdakı qonşularının and içməkləri ilə təsdiq etməlidir.

Maddə 6. Qadınların və qızların zorlanması

Həmçinin qərara alırıq: əgər hər kimsə hansı silkə mənsub olmasından, yuxarı və ya aşağı təbəqəyə daxil olmasından asılı olmayaraq qadın və ya qızı zorlayarsa və bu qadın və ya qız köməyə kimisə çağırırsa, onun çıxırtısına adamlar gələrsə və ona kömək etməyə gələnlərə qadın və ya qız zorlama əlamətlərinin izlərini göstərərsə, sonra isə zorlayanı məhkəməyə verib iki və ya üç şahidi göstərüb və şahidlər hamısı birlikdə and içib təsdiq edərlərsə, onda qadın və ya qızı zorlamış adama ölüm cəzası verilir. Əgər zorlanan qadın və ya qız ona ərə getməyə razılıq verərdisə bu onun hüququ idi. Əgər qadın və ya qız köməyə heç kimi çağıra bilməyibsə, ancaq o zorlandıqdan dərhal sonra bu barədə adamlara danışarsa, sonra isə zorlayanı məhkəməyə verib və o adamları şahid kimi təqdim etsə, zorlayan adam yuxarıda göstəriləni kimi cəzalandırılırdı.

Maddə 8. Bir nəfər şlyaxtaçının öldürülməsinə görə, əgər bir neçə nəfər məhkəməyə cəlb edilibsə

Əgər həmçinin bir nəfər şlyaxtaçının öldürülməsinə görə bir neçə nəfər məhkəməyə cəlb edilibsə, onda ancaq qatil günahkar olaraq məhkum edilməlidir, əgər qatilin öz günahını etiraf etsə digərləri buraxılmalıdır, əgər əksinə olsa məhkəmə cəlb edilənlər iki nəfər şlyaxtaçıdan and içmək üçün şahid gətirməli idi.

Maddə 14. Əgər hər kimsə öz atasını və ya anasını öldürərsə

Qərara alırıq həmçinin, əgər kimsə öz doğma ata və ya doğma anasını öldürərsə, o namussuz elan edilir və ölümlə cəzalandırılır.

Maddə 15. Əgər kimsə qardaş və ya bacısını öldürərsə

Əgər kimsə qardaş və ya bacısını öldürərsə və ümid edirsə ki, bununla da onların paylarını alacaq, onda o mirasa vərəsə olmaqdan məhrum edilir, digər bacı və qardaşlar ata və ya analarının ölümündən sonra mirasa verərsə olurlar. Əgər qatilə yetirilən qardaş və bacının qatildən başqa heç kimi yoxdursa, onda yaxın qan qohumları mirasa varis ola bilərlər. Qardaş və ya bacını öldürən isə ölüm cəzasına məhkum edilməlidir.

II BÖLMƏ

BURJUA HÜQUQU (xrestomatiya)

İNGİLTƏRƏ BURJUA QANUNVERİCİLİYİ

İcmalar palatasının özünün İngiltərə dövlətində ali hakimiyyətə malik olması haqqında 4 yanvar 1649-cu il qərarı:

Parlamentdə iclas edən İngiltərə icmaları **qərara alır**,

1) elan edir ki, Allahın böyüklüyü altında gəzən xalq istənilən qanuni hakimiyyətin mənbəyidir.

2) Həmçinin elan edir ki, parlamentdə iclas edən, xalq tərəfindən seçilən və onu təmsil edən İngiltərə icmaları, dövlətdə ali hakimiyyətə malikdir.

3) və həmçinin elan edir ki, parlamentdə iclas edən icmaçılar tərəfindən qəbul edilən qərar və ya elanlar qanuni qüvvəyə malik olmaqla bütün xalq üçün elan edilir və baxmayaraq ki, kral və ya perlər buna razılıq vermirlər.

İNGİLTƏRƏDƏ KONSTITUSİYALI MONARXİYANIN YARANMASI

**Təbəələrin daha yaxşı azadlıqlarını təmin etmək
və dənizlərin o tayına dustaq edilənlərin xəbərdarlıq
edilməsi barədə 26 may 1679-cu il aktı (Habeas corpus)**

Habeas corpus akt termini dustaq edilənlərin hakimin əmri ilə məhkəməyə gətirilməsi ilə əlaqədardır. “Habeas corpus ad subjiciendum”

(“Sən şəxsi məhkəməyə gətirməlisən”) verildiyi dövrə qədərki müddətdən əvvəl bu növ əmrlər müstəsna olaraq hakimlərin səlahiyyətinə də olmuşdur. 1679-cu il aktı isə dustaq edilən adamların müəyyən hüquqlarını qorumaq, prosedur qaydaların pozulmasına görə hakimlərin, həbsxana və polis işçilərinin məsuliyyətini müəyyən edirdi.

Bütövlükdə Habeas Corpus act kral hakimiyyətinin özbaşnalıqlarının məhdudlaşdırılmasına yönəlmişdir. Akt insan şəxsiyyətinin toxunulmazlığının hüquqi təminatını müəyyən edirdi.

II ... hər hansı bir cinayət və ya hesab edir ki, cinayət əməlinə görə həbs edilmiş şəxslərin daha tez azad edilməsi üçün ... aşağıdakıları təsdiq edirik:

Əgər hər hansı bir şəxs hər hansı bir şerifə ... həbsxana rəisi və ya hər hansı bir məmura ... Habeas corpusun əmrinə müvafiq olaraq müraciət edibse ... üç gün ərzində (müstəsna kimi dövləti cinayətlər, xəyanət və ya ağır cinayətlər buraya daxil edilmir) əmrin tələbinə görə şübhəli adamı ya məhkəməyə və ya o şəxsə ki, o şəxs əmrin tələblərini (Habeas corpus actın) yerinə yetirə bilər və eyni zamanda saxlanılan şəxsin saxlanılma və həbs olunma səbəbini müəyyən edə bilər. Əgər o vaxt ki, saxlanılan və ya həbs edilən şəxsi məhkəmə aparmaq dərhal mümkün deyil, ona görə ki, məhkəmə bu yerdən 20 mil məsafədə yerləşir və ya 100 mil məsafədə, onda əmrin tələblərini 10 gün ərzində icra etməyə icazə verilir, əgər məsafə 10 mildən artıqdırsa habeas corpusun əmri 20 gün ərzində icra olunmalıdır.

V... Əgər hər hansı bir vəzifəli şəxs habeas corpusun yuxarıda göstərilən əmrinə etinasızlıq etsə və ya icra etməkdən imtina edərsə və həbs olunmuş şəxsi, onun tələbi ilə həbsi barədə 6 saat ərzində yazılı orderin surətini verməsə... birinci dəfə buna əməl etməməyə görə həbs edilmiş və ya zərər çəkmiş şəxsin xeyrinə 100 funt, ikinci dəfə eyni vəzifəli şəxs bunu edibse, 200 funt ödəməli və onun tutduğu vəzifədə qalması qeyri-mümkün hesab edilsin.

X. Həbs olunanın qohumları və ya istənilən hər bir kəs... habeas corpus akta görə ərizə ilə müraciət edə bilər və öz istədiyini ala

bilər... necə ki, lord-kansler və ya hakim yuxarı instansiya olaraq şikayətə baxmalıdır, əks halda onlar 500 funt zərər çəkmişin xeyrinə cərimə verməlidir.

XII. İngiltərə krallığının heç bir təbbəəsi dustaq kimi Şotlandiya, İrlandiya, Gersi, Qernsi, Tanjer və ya vilayət... qarnizon, adaya və ya qalaya dənizlərin o tayına göndərilə bilməz. Əgər hər hansı bir göstərilən təbəələrdən hal-hazırda dustaq edilib və bundan sonra dustaq edilsə, istənilən şəxs qanunsuz dustaq edildikləri barədə iddia qaldırmalıdır.

XIV... Əgər hər hansı bir şəxs, qanuni olaraq hər hansı bir ağır cinayətə görə məhkum edilsə, və açıq məhkəmə iclasında özünün dənizlərin o tayına sürgün olunmalarını xahiş edirsə və hakimlər onun burada həbsxanada saxlanması və ya dənizlərin o tayına göndərilməsini məsələsini lazım bildikləri kimi həll edə bilərlər.

XXI...Əgər hər kimsə həbsə məruz qalırsa... və o, ağır cinayətlərdə iştirakçılıq görə ittiham edilsə və ya ağır cinayət törətməkdə şübhəlidirsə, onda belə şəxslərə habeas corpusun yuxarıda göstərilən əməlləri şamil olunur.

İNGİLTƏRƏDƏ HÜQUQLAR HAQQINDA BİLL 1689-CU İL

1689-cu ildə qəbul edilmiş hüquqlar haqqında bill, kral hakimiyyətini məhdudlaşdırmağa yönəlmiş bir aktdır. Bu sənədlə İngiltərədə konstitusiyalı monarxiyanın əsasları möhkəmləndirilir və hakimiyyət bölgüsü prinsiplərini, qanunvericilik sayəsində parlamentin üstünlüyü təsbit edilirdi. 1688-ci ildə “Şanlı inqilab” baş tutur və kral II Yakovun yerinə İngiltərə parlamenti, kralın qızı Mariyanın əri Vilhelm Oranlını kral taxtacına dəvət edir. Burjuazıyanın maraqlarını ifadə edən leberallar partiyası, parlamentdə öz

mövqelərini möhkəmləndirdikdən sonra kral hakimiyyətinin məhdudlaşdırılmasını sürətləndirməyə çalışır və beləliklə hüquqlar haqqında bill qəbul edilir.

Dini və dünyəvi lordlar və icmalar palatası.. özlərinin keçmiş hüquq və azadlıqlarının bərpa və təsdiq edilməsi üçün aşağıdakılardarı bəyan edirlər:

1. Necə ki, kralın hökmü ilə, parlamentin razılığı olmadan, hökumətə, qanunların dondurulması və qanunların icra olunmasının dayandırılması barədə təsir etmək qanunsuzluqdur.

2. Yeni yaranmış hökumətə, kralın iradəsi ilə qanunların dəyişdirilməsi və ya qanunların icra olunmasının dayandırılması barədə təsir etmək qanunsuzluqdur.

3. Kilsə və istənilən digər işlər üzrə məhkəmə komissiyalarının fəaliyyət göstərməsi qanunasuzluqdur.

4. Parlamentin müəyyən etdiyindən kənar, kral xəzinəsinə, parlamentin razılığı olmadan və ya hər hansı digər formada verginin toplanması, qanunsuzdur.

5. Krala xahişlə müraciət etmək təbbələrin hüququdur və belə xahişə görə onların saxlanılması və ya təqib edilməsi qanunsuzdur.

6. Krallıq daxilində dinc dövrdə, parlamentin razılığı olmadan daimi ordunun toplanması və saxlanılması, qanunsuzdur.

7. Protestant təriqətindən olan təbbəələr, onların müvafiq vəziyyətlərindən asılı olaraq, qanunun müəyyən etdiyi kimi silah gəzdirə bilirlər.

8. Parlament üzvlərinin seçkiləri azad olmalıdır.

9. Söz azadlığı, müzakirə, bütün parlamentdə baş verənlərin hamısı parlamentdən savayı təqib olunmaq və ya hər hansı bir məhkəmədə və ya başqa yerdə baxılmaq predmeti də bilməz.

10. Böyük məbləğdə girov (cinayət işlərinə dair saxlanılan şəxslərdən) tələb etməyə, böyük məbləğdə cərimə təyin etməyə və ya qəddar və qeyri-adi cəzalar verməyə icazə verilmir.

11. Siyahıya daxil edilən və növbə ilə məhkəməyə çağırılan insanların talehini xəyanət işləri üzrə cinayətlərdə həll etməli olan andlı iclasçı azad torpaq sahibi olmalıdır.

12. Hər hansı bir tutalacaq cərimədən və ya müsadirədən güzəşt edilməsi barədə məhkəməyə qədər (məhkum edilənə qədər) vəd verilməsi, qanunsuzdur və həqiqətə müvafiq deyil.

13. Qanunların qorunması, möhkəmləndirilməsi və daha da yaxşılaşdırılması və istənilən hər hansı bir sui-istifadənin qarşısının alınması üçün parlament tez-tez çağırılmalıdır.

1701-ci il iyulun 12-də daha bir sənəd “Təşkil olunmayana dair akt” kral hakimiyyətini məhdudlaşdırmağa yönəlmişdi. Aktın önəmli cəhətləri kontrassiqnatura və hakimlərin dəyişilməsi prinsiplərinin təsbit edilməsi idi. Kontrassiqnatura, hökumətin fəaliyyətinə görə kralı məsuliyyətdən azad edir və onu hökumət üzvlərinə verirdi. Hakimlərin dəyişdirilməsi prinsipi isə seçki vaxtından əvvəl onların dəyişdirilməsini krala qadağan edirdi.

AMERİKA BİRLƏŞMİŞ ŞTATLARININ KONSTITUSİYASI *(17 oktyabr 1787-ci il)*

Biz, Birləşmiş Ştatlar xalqı, daha mükəmməl bir ittifaq yaratmaq¹, ədalət mühakiməsini bərqərar etmək, daxili asayışı qorumaq, birgə müdafiəni təmin etmək, ümumi rifah səviyyəsini qaldırmaq, biz və bizdən sonrakı nəsillərdən ötrü azadlıq nemətlərini təminat altına almaq məqsədilə Amerika Birləşmiş Ştatları üçün bu konstitusiyayı bəyan və təsis edirik.

¹ Bundan əvvəl konfederasiya olub

I maddə

(legislativ rover-qanunverici hakimiyyət)

Bölmə 1. Burada bütün qanunvericilik səlahiyyətləri senat və nümayəndələr palatasından ibarət Birləşmiş Ştatlar konqresinə verilmişdir.

Bölmə 2. Nümayəndələr palatası, hər ştatın əhalisi tərəfindən iki ildə bir dəfə seçilən üzvlərdən ibarətdir və hər ştatdakı seçicilər onun qanunverici orqanının (legislaturasının) ən çoxsaylı məclisini seçən seçicilər üçün müəyyən edilmiş tələblərə cavab verməlidir. Həç kim, iyirmi beş yaşına çatmamışsa, yeddi il Birləşmiş Ştatların vətəndaşı olmamışsa və seçildiyi zaman, onu seçən ştatın sakini deyilsə, nümayəndə ola bilməz.

Həm nümayəndələr, həm də vasitəsiz vergilər, bu ittifaqa daxil olacaq bütün ştatların öz əhalisi nisbətində bölünür. Bu tənasüb bir neçə müddət xidmət etməli olanları da daxil etmək, vergi ödəməyən hinduları isə çıxmaqla bütün azad əhaliyə yerdə qalanların beşdə üçünü əlavə etməklə müəyyən olunur². İlk əhali sayımı, Birləşmiş Ştatlar Konqresinin ilk toplantısından keçən üç il ərzində olacaq və sonra hər on ildən bir, qanunla müəyyən edilən qaydada, təkrarlanacaqdır. Nümayəndələrin sayı, hər otuz min nəfərə bir nümayəndədən artıq olmamaq və hər ştatın ən azı bir nümayəndəsi olmaq şərtilə hesablanır və ilk əhali sayımı keçirilincəyə qədər Nyu-Hempşirin üç, Massaçusetsin səkkiz, Roy-Aylendin və Providens Plantasiyasının bir, Konnektikutun beş, Hyu-Yorkun altı, Hyu-Cersinin dörd, Pensilvaniyanın səkkiz, Delaverin bir, Merilendin altı, Virciniyanın on, Şimali Korolinanın beş, Cənubi Korolinanın beş və Cörciyanın üç nümayəndə seçmək hüququ olacaqdır.

¹ XIV və XV dəyişikliklərə bax

Hər hansı bir ştatın nümayəndəliyində vakansiya yarandığı zaman, bu ştatın icra orqanı ömrlə seçkilər təyin edərək həmin vakansiyanı doldurur.

Nümayəndələr palatası öz sədrini və digər vəzifəli şəxsləri seçir. İmpeçment¹. (təqsirləndirmə) səlahiyyəti yalnız bu palataya məxsusdur.

Bölmə 3. Birləşmiş Ştatlar Senatı, hər ştatdan iki senator olmaqla (ştatın qanunverici orqanı tərəfindən)². altı illik bir müddət üçün seçilən senatorlardan ibarətdir; hər senatorun bir səsi vardır.

İlk seçkilərdən sonra senat, toplanan kimi, üç-imkan daxilində bərabər qrupa bölünür. Senatorlardan birinci qrup ikinci ilin tamamında, ikinci qrup dördüncü ilin tamamında, üçüncü qrup isə altıncı ilin tamamında senatorluqdan çıxır və bu yolla hər iki ildən bir senatın üçdə biri seçkilərlə yenilənir; ancaq hər hansı bir ştatın qanunverici orqanı tətildə olan zaman, senat üzvlüyündə istefa və ya digər səbəb üzündən vakansiya yaranarsa, qanunverici orqanın gələcək toplantısına qədər bu ştatın icra orqanı tərəfindən, boşalan yeri doldurmaq üçün müvəqqəti təyinatlar həyata keçirilə bilər³.

Heç bir şəxs otuz yaşına çatmamışsa, doqquz il Birləşmiş Ştatların vətəndaşı olmamışsa və seçilən zaman onu seçən ştatın sakini deyilsə, senator ola bilməz.

Birləşmiş Ştatların vitse-prezidenti senatın sədridir, ancaq səs vermədən, səslər yalnız bərabər bölündükdə iştirak edə bilər.

Senat digər vəzifəli şəxslərini seçməklə yanaşı, vitse-prezidentin olmadığı və ya vitse-prezidentin Birləşmiş Ştatlar Prezidenti vəzifəsini icra etdiyi hallarda müvəqqəti (rrotemrore) bir sədrini də seçir.

¹ İmpeçment-dövlətin vəzifəli şəxslərinin xəyanət və digər ağır cinayətləri üzrə parlament məhkəməsi icraatı. Bu zaman nümayəndələr palatası ittiham irəli sürür, senat isə məhkəmə rolunda çıxış edir.

² XVII dəyişikliyə bax. (Senatorları daha qanunverici orqan deyil, əhali seçir)

³ XVII dəyişikliyə bax.

İmpeçment qaydasında qaldırılan işlərə baxmaq hüququ yalnız Senata məxsusdur. Bu məqsədlə toplanarkən, senatorlar and içirlər və ya təntənəli vəd verirlər. Əgər müttəhim, Birləşmiş Ştatlar Prezidentdirsə, Ali Məhkəmənin sədri senata sədrlik edir. Həç kim, səs vermədən iştirak edən senatorlardan üçdə ikisinin razılığı olmadan məhkum edilə bilməz.

İmpeçment hallarında cəza vəzifədən kənarlaşdırmayla və Birləşmiş Ştatlarda xüsusi imtiyaz və ya etimad tələb edən, yaxud qazanc gətirən işlərdən məhrum etmə ilə məhdudlaşdırılır. Ancaq Senat tərəfindən məhkum olunan şəxs buna baxmayaraq, qanunla nəzərdə tutulan qaydada təqsirləndirilir, istintaqa cəlb edilir, məhkəmə tərəfindən cəzalandırılır.

Bölmə 4. Senator və nümayəndələrin seçilmə vaxtı, yeri və qaydası hər ştatın qanunverici orqanı tərəfindən müəyyən edilir: ancaq konqres istənilən vaxt, öz verdiyi qanunla senatorların seçilmə yeri istisna olmaqla, senata seçkilərin keçirilmə vaxtı və qaydasını müəyyən edə və dəyişdirə bilər.

Konqres, ən azı ildə bir dəfə, qanunla başqa gün göstərilməyincə (dekabrın ilk bazar ertəsi)¹ toplanır.

Bölmə 5. Hər palata üzvlərinin seçilib-seçilmədiklərini, səlahiyyətlərini və seçilə bilmə xüsusiyyətlərini özü müəyyən edir. Palataların işləməsi üçün tələb olunan əksəriyyət təmin edilə bilmədikdə, üzvlər, yetərsay olmadan da toplantını başqa bir günə keçirə və hər palata, gəlməyən üzvlərinin iştirakını təmin etmək üçün sanksiyalar müəyyən edə bilər.

Hər palata, rəqlamentini özü müəyyən edə, davranış qaydasını pozmuş üzvlərini cəzalandıra və üçdə iki səs çoxluğu ilə bir üzvü öz tərkibindən çıxara bilər.

¹ XX dəyişikliyə bax (bu dəyişikliyə görə yanvarın üçü toplanır)

Hər palata öz iclaslarının protokollarını tutur və vaxtaşırı olaraq, gizli qalmasını münasib bildikləri bölmələr istisna olmaqla, dərc edir; Hər iki palata üzvlərinin bu ya digər məsələ ilə bağlı verdikləri “lehinə” və “əleyhinə” səsleri, səsvermədə iştirak edən üzvlərin beşdə birinin tələbi ilə protokola köçürülür.

Konqresin toplantısı zamanı palatalardan heç biri, öz iclaslarını digərinin razılığı olmadan üç gündən artıq təxirə sala və hər iki palatanın toplandığı yerdən başqa bir yerdə toplana bilməz.

Bölmə 6. Senatorlar öz nümayəndələr, xidmətləri müqabilində, qanunla müəyyən ediləcək və Birləşmiş Ştatlar xəzinəsindən ödəniləcək bir təzminat alırlar. Onlar bütün halda üzvü olduqları palatanın toplantısı zamanı və ya iclaslara gəlib-gedərkən – ictimai qaydanı pozma, vətənə xəyanət və ağır cinayətlər istisna olmaqla, heç bir səbəbə görə həbs edilə, palatalarda çıxışlarına və debatlarında iştirakına görə heç bir yerdə sorğuya çəkilə bilməzlər.

Heç bir senator və nümayəndə, seçilmiş olduğu dövr ərzində Birləşmiş Ştatlar Hakimiyyəti hüddudlarındakı təsis edilmiş və ya məvacibləri bu dövrdə artırılmış olan hər hansı bir dövlət vəzifəsinə təyin edilə bilməz; belə bir dövlət vəzifəsində olan heç bir şəxs də vəzifədə olduğu müddətdə palata üzvü ola bilməz.

Bölmə 7. Vergilərin tutulmasına dair bütün billər¹. Nümayəndələr Palatasından çıxır. Ancaq senat, digər qanun layihələrində olduğu kimi, dəyişikliklər təklif edə və ya billərlə razılaşa bilər.

Hər bill, Senat və Nümayəndələr palatasından keçib qanun olmazdan öncə, Birləşmiş Ştatlar Prezidentinə təqdim olunur; əgər prezident bəyənersə, billi imzalayır, əks halda isə, öz etirazlarıyla birlikdə billi, onu təklif edən palataya geri göndərir, palata isə bu etirazları bütün təfərrüatı ilə protokollara köçürür. Əgər ikinci baxılmadan sonra palatanın üçdə ikisi billin lehinə səs verərsə, bill prezidentin etirazlarıyla birlikdə digər palataya göndərilir. Bu palatada

¹ Bill-qanun layihəsi

da bill üçdə iki səs çoxluğu ilə bəyənilsə, qanun olur. Bu kimi hallarda hər iki palatanın üzvləri yalnız “lehinə” və “əleyhinə” səs verir və billin lehinə olanlarla əleyhdarlarının adları, səsləri ilə birlikdə, üzvü olduqları palatanın protokolunda qeyd edilir. Əgər bill prezidentə təqdimindən sonrakı on gün ərzində (bazar günləri nəzərə alınmır) prezident tərəfindən geri qaytarılmazsa, imzalanmış sayılaraq qanun qüvvəsinə minir. Yalnız konqresin tətillə getməsi üzündən bill geri göndərilməmişsə, o, qanun ola bilməz.

Senatın və Nümayəndələr palatasının razılığını zəruri edən (tətillə getmə haqqında qərarlar istisna olmaqla) hər bir qərar, qətnamə və ya aktların qüvvəyə minmə bilməsi üçün onlar Birləşmiş Ştatlar Prezidentinə təqdim olunmalı və prezident tərəfindən təsdiqlənməlidir; əgər prezident təsdiqləməzsə, həmin aktlar bill üçün nəzərdə tutulan qayda və məhdudiyyətlər çərçivəsində senat və nümayəndələr palatasının üçdə iki səs çoxluğu ilə yenidən qəbul edilə bilər.

Bölmə 8. Konqresin aşağıdakı hüquqları vardır:

Birləşmiş Ştatların birgə müdafiəsini və ümumi rifahını təmin etmək üçün vergilər, xərəclar; rüsumlar və aksizlər qoymaq və toplamaq; həm də bu zaman bütün xərəclar, rüsumlar və aksizlər ölkənin hər yerində vahid olmalıdır;

Birləşmiş Ştatlar adından kredit almaq;

Xarici dövlətlərlə, ştatların öz aralarında və hindu qəbilələrilə ticarəti tənzimləmək;

Birləşmiş Ştatların hər yerində vətəndaşlığa qəbul etmənin vahid normalarını müəyyən etmək və iflasla bağlı vahid qanun etmək;

Sikkə kəsmək, xarici pula nisbətdə milli pulun dəyərini tənzimləmək və pulun çəki və ölçü standartlarını müəyyən etmək;

Birləşmiş Ştatların tədaviüldə olan pulunu və qiymətli kağızlarını saxtalaşdırmağa görə cəza tədbirləri müəyyən etmək;

Poçt xidməti və poçt yollarını təşkil etmək;

Müəllif və ixtiraçıların, öz əsər və kəşfləri üzərində müstəsna sahibliyini müəyyən müddətə təmin edərək elmin və faydalı sənətlərin inkişafını təşviq etmək;

Ali Məhkəməyə tabe olan aşağı məhkəmələr təsis etmək;
dəniz quldurluğunu, açıq dənizdə törədilən ağır cinayətləri və mil-
lətlər hüququna qarşı cinayətləri müəyyən etmək və cəzalandırmaq;

Müharibə elan etmək, düşmən ticarət gəmilərinin təqib və zəb-
tinə və təzyiqgöstərici tədbirlərə dair şəhadətnamə vermək və dən-
izdə ələ keçirilən qənimətlərlə bağlı normalar müəyyən etmək;

ordu yaratmaq və maliyyələşdirmək, ancaq, bu məqsədlə iki il-
dən artıq bir müddətə pul təxsisası ayrıla bilməz;

donanma yaratmaq və təchiz etmək;

quru və dəniz qüvvələrinin təşkili və idarə edilməsi üçün qay-
dalar müəyyən etmək;

üsyənləri yatırmaq, təcavüzləri dəf etmək və İttifaqın qanunları-
nı həyata keçirmək üçün milis qüvvələrini silah altına çağırmaq;

Milisin təlimi və zabitlərin təyinatı, konqres tərəfindən qoyul-
muş intizam qaydalarına uyğun olaraq, hər ştatın öz ixtiyarına bu-
raxılmaqla milis qüvvələrinin təşkilatlandırılması, təchiz olunması,
intizamının təmin edilməsi və bu qüvvələrin Birləşmiş Ştatlar xid-
mətində istifadə olunacaq qisminin idarə edilməsi üzrə tədbirlər
görmək;

ştatlardan birinin güzəştə getməsi və konqresin qəbul edilməsi
nəticəsində Birləşmiş Ştatlar hökumətinin mərkəzi ola biləcək mü-
əyyən bir bölgədə (bu bölgənin sahəsi 10 kvadrat mildən çox olma-
malıdır), bütün hallarda müstəsna qanunvericilik səlahiyyətlərindən
istifadə etmək; müdafiə istehkamları, cəbbəxanalar, hərbi təchizat
arsenaları, tərsanə və digər zəruri təsisləri torpaqları üzərində qura-
cağı ştatın qanunverici orqanının razılığı ilə bu torpaqları əldə edərək,
onlar üzərində də eyni səlahiyyətləri həyata keçirmək;

Yuxarıda sadalanan səlahiyyətlərin, habelə Birləşmiş Ştatlar hö-
kumətinə, onun departamentlərinə və ya vəzifəli şəxslərinə bu
konstitusiya ilə verilmiş olan bütün digər səlahiyyətlərin tətbiq edi-
lə bilməsi üçün zəruri və məntiqi ola biləcək bütün qanunları ver-
mək.

Bölmə 9. Konqres, hazırda mövcud olan ştatlardan hər hansı birinin köçürülməsi və ya qəbuluna¹ icazə verdiyi şəxslər üçün, min səkkiz yüz səkkizinci ilə qədər heç bir qadağa qoyula bilməz; ancaq bu cür qəbul edilənlərdən, hər adam başına on dollardan çox olmamaqla, vergi və ya rüsum tutula bilər.

Üsyan və ya təcavüz hallarında, ictimai təhlükəsizlik tələb etməyincə habeas sorrus² ilə tanınan imtiyazlar doldurula bilməz.

Bill of attainder³ və ex rost fasto⁴ qanunu qəbul edilə bilməz.

Yuxarıda göstərilən qaydalar üzrə keçirilən əhali sayımına və ya vergi qoyma üçün aparılan hesablamaya proporsional olmayınca, heç bir can vergisi və ya vasitəsiz vergi qoyula bilməz.

Digər bir ştatdan ixrac edilən mallar üzərinə vergi və ya rüsum qoyula bilməz.

Hər hansı ticarət və ya maliyyə xarakterli aktla, bir ştatın limanını digər ştatın limanlarından üstün tutula bilməz; Bir ştatın limanına gedən və ya bu limandan gələn gəmilər digər ştatın limanına girməyə, burda boşalmağa və ya rüsum ödəməyə məcbur edilə bilməz.

Yalnız qanunla müəyyən edilən təxsisatlar üçün xəzinədən pul verilə bilər; bütün dövlət mədaxil və məxariclərin haqqında məlumat və hesabatlar vaxtaşırı dərc olunur.

Birləşmiş Ştatlar tərəfindən hər hansı əsil-nəcabət bildirən titul verilə bilməz; Birləşmiş Ştatlarda qazanlı və ya etimad tələb edən rəsmi vəzifə tutmuş heç bir şəxs konqresin razılığı olmadan hər hansı bir kraldan, şahzadədən və ya xarici dövlətdən hədiyyə, maaş, vəzifə və ya hər cür titullar qəbul edə bilməz.

¹ Söhbət zənci qulların gətirilməsindən gedir.

² Habeas sorrus Məhbusun məhkəməyə qədərki hüquqi vəziyyətini tənzimləyən məhkəmə əmridir.

³ of attainder – hər hansı şəxsin məhkəməsiz cəzalandırılması haqqında bill

⁴ ex rost fasto – geriyə qüvvəsi olan qanun

Bölmə 10. Heç bir ştat hər hansı bir müqaviləyə, ittifaqa və ya konfederasiyaya qoşula bilməz; düşmən ticarət gəmilərinin təqib və zəbti üçün şəhadətnamə verə, sikkə kəsə, tədavülə kredit biletləri buraxa, borclarını qızıl və gümüşdən başqa hər hansı bir şeylə ödəyə, of attainder və ex rost fasto qanunları və ya müqavilə öhdəliklərini pozan qanunlar çıxara, yaxud zadəgən titulları verə bilməz.

Heç bir ştat, konqresin icazəsi olmadan, ixracat və idxalat üzərində, bunlara nəzarət edən qanunların tətbiq oluna bilməsi üçün son dərəcə zəruri ola biləcək hallar istisna edilməklə, vergi və rüsum qoya bilməz; ştatın qoyduğu bütün idxal-ixrac vergi və rüsumlarından əldə olunan xalis gəlir Birləşmiş Ştatlar xəzinəsinə gedir; bütün bu növ qanunlara konqres tərəfindən baxılır və nəzarət edilir.

Heç bir ştat, konqresin razılığı olmadan tonnaj. vergisi qoya, sülh dövründə qoşun və ya hərbi gəmilər saxlaya, habelə başqa bir ştatla və ya xarici bir dövlətlə müqavilə bağlaya, yaxud hücumla məruz qalmayınca və ya ləngiməyin mümkün olmadığı birbaşa təhlükə olmayınca müharibəyə girə bilməz.

II Maddə

(exesutiv rovr-icra hakimiyyəti)

Bölmə 1. İcra Hakimiyyəti Amerika Birləşmiş Ştatlar Prezidentinə verilmişdir. Prezident dörd illik bir müddət ərzində vəzifəsini icra edir və vitse-prezidentlə birgə eyni müddətdə, aşağıda göstərilən qaydada seçilir.

Hər ştat, öz qanunverici orqanı tərəfindən müəyyən edilən qaydada, konqresə göndərmək hüququ olduğu senator və nümayəndələrin cəminə bərabər sayda seçici təyin edir. Ancaq heç bir senator və nümayəndə, yaxud Birləşmiş Ştatlarda məsul və ya maaşlı vəzifə tutan şəxslər seçici təyin edilə bilməzlər.

Seçicilər öz yaşadıqları ştatda toplaşaraq, ən azı biri bu ştatın sakinini olmayan iki şəxsi gizli səsle seçirlər, sonra onlar səs verdiklə-

ri şəxslərin adını və yığılan səsələrin miqdarını göstərən siyahı hazırlayır, imzalayıb təsdiqləyərək möhürlü zərfin içində Birləşmiş Ştatlar hökumətinin olduğu yerə – Senat sədrinin adına göndərirlər. Senatın sədri Senat və Nümayəndələr palatasının önündə bütün zərfləri açaraq səsələri sayır. Əgər ən çox səs toplamış şəxs bütün seçicilərin yarıdan çoxunun səsini ala bilmişsə, prezident olur; əgər belə bir səs çoxluğunu bir neçə namizəd almışsa və bərabər sayda səsələrə malikdirsə, Nümayəndələr palatası həmin şəxslərin arasından birini gizli səsle prezident seçir; əgər heç kim səs çoxluğu qazana bilməmişsə, siyahıdakı ən çox səs olan beş namizəd arasından eyni qaydada Prezidenti seçir. Lakin prezident seçkilərində səsələr ştatların sayına görə bölünür və hər ştatın da bir səsi vardır. Bu halda yetərsay üçün ştatların üçdə ikisinin olması, prezident seçilmək üçün bütün ştatların səs çoxluğu tələb edilir. Hər bir halda, prezident seçilmiş şəxsdən sonra çox səs alan namizəd vitse-prezident olur; əgər iki və ya daha artıq bərabər səs toplayan namizəd qalmışsa, senat onların arasından gizli vitse-prezident seçir.

Konqres seçicilərin seçiləcəyi vaxtı və onların səs verəcəkləri günü Birləşmiş Ştatların hər yerində vahid olmaqla müəyyən edə bilər.

Doğulduğu gündən Birləşmiş Ştatların vətəndaşı olmayan və ya bu konstitusiyanın qəbulu tarixində Birləşmiş Ştatların vətəndaşı olmayan heç kim prezident vəzifəsinə seçilə bilmədiyi kimi, otuz beş yaşına çatmamış və Birləşmiş Ştatlarda on dörd il fasiləsiz yaşamamış şəxs də həmin vəzifəyə seçilə bilməz.

Prezidentin vəzifədən kənarlaşdırılması, ölümü və ya istefası, yaxud öz səlahiyyət və vəzifələrini həyata keçirmək iqtidarsızlığı halında bu səlahiyyət və vəzifələr vitse-prezidentə keçir, həm Prezidentin, həm də vitse-prezidentin vəzifədən kənarlaşdırılması, ölümləri, istefaları, yaxud iqtidarsızlıqları hallarında, konqres, prezident sifətilə fəaliyyət göstərəcək vəzifəli şəxsi müəyyən edən qanun verir; həmin vəzifəli şəxs, iqtidarsızlıq səbəbi aradan qalxmayınca və ya yeni bir prezident seçilməyincə, prezident vəzifəsini icra edir.

Prezident, müəyyən olunmuş müddətlərdə, xidmətləri müqabilində haqq alır ki, bu haqqın da miqdarı, seçilmiş olduğu dövr ərzində nə azaldıla nə da artırıla bilər; yenə həmin dövr ərzində Prezident Birləşmiş Ştatlardan və ya başqa bir ştatdan heç bir təxsisat ala bilməz.

Prezident, vəzifəsinə başlamazdan qabaq aşağıdakı məzmununda and içir və ya təntənəli söz vəd edir: “Mən, Birləşmiş Ştatlarda Prezidenti vəzifəsinə vicdanla yerinə yetirəcəyəm və Birləşmiş Ştatlarda Konstitusiyasını var qüvvəmlə qoruyacağım, müdafiə edəcəyəm və pozmayacağım təntənəli and içirəm (söz verirəm)”.

Bölmə 2. Prezident, Birləşmiş Ştatlarda ordusu və hərbi dəniz donanmasının və Birləşmiş Ştatlarda həqiqi xidmətə çağırılsa, bütün ştatların milis qüvvələrinin Baş komandanıdır; prezident, icra departamentlərindən hər birinin başında duran vəzifəli şəxsdən, hər hansı bir məsələ üzrə öz vəzifə borcu ilə bağlı yazılı rəy tələb edə bilər; prezidentin Birləşmiş Ştatlara qarşı törədilmiş cinayətlərinə görə, impiçment üzrə işlər istisna olmaqla, bağışlamaq və çıxarılan hökmlərin icrasını təxirə salmaq hüququ vardır.

Prezidentin, Senatın tövsiyə və razılığı ilə və səsvermədə iştirak edən senatorların üçdə ikisi tərəfindən bəyənilməklə, beynəlxalq müqavilələr bağlamaq hüququ vardır. Senatın tövsiyə və razılığı ilə prezident, səfirləri, səlahiyyətli elçiləri və konsulları, Ali Məhkəmənin hakimlərini və təyinatları barədə bu konstitusiya ilə başqa qayda nəzərdə tutulmamış olan və vəzifələri sonra qanunla müəyyən ediləcək Birləşmiş Ştatların bütün digər məmurlarını təyin edir. Ancaq konqres aşağı vəzifəli məmurlardan lazım bildiklərinin təyin olunmasını qanunla prezidentin şəxsən özünə, hakimlərə və ya departament başçılarına həvalə edə bilər.

Senat tətildə olduğu zaman boşalan bütün yerlərə prezidentin məmur təyin etmə hüququ vardır, ancaq bu məmurların səlahiyyət müddəti senatın tətildən sonrakı ilk sessiyası qurtarana qədərdir.

Bölmə 3. Prezident, vaxtaşırı olaraq, ittifaqın ştatları haqqında konqresə məlumat verir, zəruri və faydalı saydığı tədbirləri ona

təklif edir; prezident fəvqəladə hallarda, hər iki palatayı və ya birini təcili olaraq toplantıya çağıraraq, palatalar arasında, tətilə getmə müddətilə bağlı fikir ayrılığı yarandıqda isə tətili özünün müvafiq sandığı tarixə keçirə bilər; o, səfirləri və digər səlahiyyətli elçiləri qəbul edir, qanunlara düzgün riayət olunub-olunmadığına nəzarət yetirir və Birləşmiş Ştatların bütün məmurlarını vəzifəyə təsdiq edir.

Bölmə 4. Prezident, vitse-prezident və Birləşmiş Ştatların bütün rəsmi vəzifəli şəxsləri, vətənə xəyanət, rüşvətxorluq və ya digər ağır cinayətlər və xətalər səbəbiylə, impiçment qaydasında, məhkum edildikdə vəzifələrindən kənarlaşdırılır.

III Maddə

(yudisial rover-məhkəmə hakimiyyəti)

Bölmə 1. Birləşmiş Ştatların məhkəmə səlahiyyəti bir Ali Məhkəməyə və konqresin vaxtaşırı təsis edə biləcəyi aşağı məhkəmələrə verilmişdir. Həm Ali Məhkəmənin, həm də aşağı məhkəmələrin hakimləri təmiz işlədikləri müddətdə öz vəzifələrini saxlayırlar və xidmətləri müqabilində, müəyyən olunmuş müddətlərdə, vəzifədə olduqları dövrdə azaldılmayan bir haqq alırlar.

Bölmə 2. Məhkəmə səlahiyyəti bu konstitusiyanın, Birləşmiş Ştatlar qanunlarının, bağlanmış və ya bağlanılacaq müqavilələrin hökmləri əsasında qaldırılacaq bütün hüquq və ədalət işlərini, səfirlər, digər səlahiyyətli elçilər və konsullarla bağlı bütün işləri; admirallıq və dəniz hüququ ilə bağlı bütün işləri; Birləşmiş Ştatların tərəf olacağı mübahisələri; iki və ya daha artıq ştat arasında, bir ştat ilə başqa bir ştatın vətəndaşları arasında, müxtəlif ştatların vətəndaşları arasında, müxtəlif ştatların verdiyi torpaqların iddiasında olan eyni ştat vətəndaşları arasında, habelə bir ştat və ya bu ştatın vətəndaşları ilə xarici dövlətlər və bu dövlətlərin vətəndaşları, yaxud təbəələri arasında yaranacaq mübahisəli işləri əhatə edir.

Səfirlər, digər səlahiyyətli elçilər və konsullarla bağlı bütün işlərdə, habelə bir ştatın tərəf olacağı bütün işlərdə Ali Məhkəmə birinci instansiya məhkəməsidir. Yuxarıda sadalanan bütün digər mübahisələrdə, konqresin müəyyən edəcəyi qayda və istisnalar müvafiq surətdə, Ali Məhkəmə de-yure və de-fakto apelyasiya məhkəməsidir.

İmpeçment qaydasında işlər istisna olmaqla, bütün cinayətlərin mühakiməsi jüri¹ tərəfindən və bu cinayətlərin törədilmiş olduğu ştatda həyata keçirilir; lakin cinayət ştatların heç birində baş verməmişsə, işə, konqresin qanunla müəyyən edəcəyi yerdə və ya yerlərdə baxılır.

Bölmə 3. Birləşmiş Ştatlara qarşı müharibəyə çağırmaq, ölkənin düşmənləri tərəfinə keçmək, düşməne kömək və xidmət etmək vətənə xəyanətdir. Açıq məhkəmə iclasında aşkar bir əməl haqqında iki şəxsin şahidliyi və ya təqsirləndirilən şəxsin öz etirafı olmaksızın, heç kim vətənə xəyanətdə günahlandırıla bilməz.

Konqresin, vətənə xəyanətə görə cəza müəyyən etmək hüququ vardır, ancaq vətənə xəyanət üstə veriləcək heç bir cəza, məhkumun nəslindən olanların mülki hüquqlarından məhrum edilməsinə və ya onun sağlığında əmlakının müsadirəsinə səbəb ola bilməz.

IV Maddə *(Ştatlar və hökumət)*

Bölmə 1. Hər ştat, bütün digər ştatların rəsmi aktlarına, sənədlərinə və məhkəmə aktlarına tam etimad və hörmət göstərməlidir. Konqres bu aktların, sənədlərin və məhkəmə qərarlarının nə şəkildə verilməli olduğunu və hüquqi qüvvəyə minmə bilmə üsullarını ümumi qanunlarla müəyyən edə bilər.

¹ *jurytrial-andlılar məhkəməsi*

Bölmə 2. Hər ştatın vətəndaşları, digər ştatın vətəndaşlarının imtiyaz və toxunulmazlıqlarından istifadə edirlər.

Hər hansı bir ştatda vətənə xəyanətdə, cinayətdə və ya digər pozuntusunda günahlandırılaraq, ədalət mühakiməsindən gizlənən və başqa bir ştatda yaxalanan şəxs, qaçdığı ştatın icra hakimiyyətinin tələbi ilə tutularaq, həmin cinayətin mühakimə edilməsində səlahiyyəti olan ştata təhvil verilir. Bir ştatın qanunları üzrə işləməyə və ya xidmət etməyə borclu olan heç bir şəxs başqa bir ştata qaçaraq onun qanun və ya qərarlarına sığına bilməz və həmin işi və ya xidməti gördürməyə hüququ olan tərəfin tələbi üzrə təhvil verilməlidir.

Bölmə 3. Konqres, ittifaqa yeni ştatların girməsinə icazə verə bilər, ancaq marağı olan ştatın qanunverici orqanının razılığı olmadan bu ştatın ərazisində yeni bir ştat yarada bilməz; Habelə marağı olan ştatların qanunverici orqanlarının və konqresin razılığı olmadan, iki və ya daha artıq ştatın və ya bu ştatların bölgələrinin birləşməsilə yeni bir ştat yaradılmasına yol verilmir.

Konqresin Birləşmiş Ştatlara məxsus olan torpaqlar və ya digər hüquq mülklər üzərində sərəncam vermək və bununla bağlı bütün zəruri qanun və digər normativ aktları qəbul etmək hüququ vardır; ancaq bu Konstitusiyadakı bir maddə, Birləşmiş Ştatların və ya ştatların birinin hüquqları əleyhinə yozula bilməz.

Bölmə 4. Birləşmiş Ştatlar bu ittifaqa daxil olan hər ştat üçün idarəetmənin respublika formasına təminat verir və hər ştatı xarici təcavüzdən, icra orqanının (qanunverici orqanın toplanma bilməməsi halında) xahişi əsasında isə daxili zorakılıqdan qoruyur.

V Maddə

(Konstitusiya dəyişiklikləri haqqında)

Hər iki palata üçdə iki səs çoxluğu ilə lazım bildikdə Konqres bu Konstitusiyaya dəyişikliklər edilməsini təklif edir və ya bütün

ştatların üçdə ikisinin qanunverici orqanları müraciət etdikdə Konstitusiyaya dəyişiklik təklif etmək məqsədilə bir konvent çağırır. Hər iki halda bu dəyişikliklər, kongresin təklif edəcəyi təsdiqləmə qaydası üzrə ştatlardan dördə üçünün orqanlarının və ya hər ştatda bu məqsədlə toplanacaq konventlərin dördə üçünün təsdiq etməsiylə, bu konstitusiyanın bir hissəsi olaraq hər baxımdan hüquqi qüvvəli olurlar. Ancaq 1808-ci ilə qədər. I maddənin 9-cu bölməsinin I və IV paragrafları üzrə, heç bir dəyişiklik edilə bilməz və heç bir ştat, öz razılığı olmadan, senatdakı digər ştatlarla bərabər səs hüququndan məhrum oluna bilməz.

VI Maddə *(müxtəlif hökmlər)*

Bu Konstitusiyanın qəbuluna qədər mövcud olan bütün borc və öhdəliklər konfederasiya vaxtında olduğu kimi, bu konstitusiyaya dövründə də Birləşmiş Ştatlar üçün öz hüquqi qüvvəsini saxlayır.

Bu Konstitusiyaya və onun əsasında qəbul ediləcək Birləşmiş Ştatlar qanunları, Birləşmiş Ştatların bağladığı və ya bağlayacağı bütün müqavilələr ölkənin ali hüquq normaları olur və hər hansı bir ştatın Konstitusiyaya və qanunlarına zidd olsalar belə həmin ştatın hakimləri tərəfindən yerinə yetirilməlidir.

Yuxarıda xatırladılan senator və nümayəndələr, hər ştatın qanunverici orqanı üzvləri, habelə Birləşmiş Ştatların və ayrı-ayrı ştatların icra və məhkəmə orqanlarının vəzifəli şəxsləri bu Konstitusiyaya sadıq qalacaqlarına and içirlər və ya söz verirlər; ancaq, Birləşmiş Ştatlarda bir vəzifə və ya ictimai post tutmaq üçün şərt olaraq, dindar olmaq tələbi qoyula bilməz.

VII Maddə

(Konstitusiyanın təsdiqlənməsi)

Bu Konstitusiyanın qüvvəyə minməsi üçün, onu təsdiqləyən ştatlar arasından doqquzunun konventləri tərəfindən ratifikasiya olunması kifayət edir.

Bu Konstitusiya, konventdə təmsil edilən ştatların yekdil razılığı ilə, miladi və min yeddi yüz səksən yeddinci il, sentyabrın on yeddisində və Birləşmiş Ştatların müstəqilliyinin on ikinci ilində təsdiq edilmişdir; buna sübut olaraq biz aşağıda imzalarımızı qoyduq.

C.Vaşinqton	-Prezident və Virciniyadan nümayəndə
Nyu-Hempşir	Con Lənqdon, Nikoloas Gilmen
Massaçusets	Nataniel Torhem, Rufus Kinq
Konnektikut	Uilyam Samyuel Conson, Rocer Şerman
Nyu-York	Aleksandr Hamilton, Uilyam Livingston
Nyu Cersi	David Brerli, Uilyam Petreson, Conatan Deyton
Pensilvaniya	Bencamin Franklin, Tomas Mifflin, Robert Morris, Corc Klaymer, Tomas Fizsimons, Carel İnqersol, Ceymus Uilson, Qov Morris
Delaver	Corc Rid, Qanningq Bedford (kiçik), Con Dikinson, Riçard Basset, Ceykob Brum
Merilend	Ceyms Miakhenri, Deniel of sent-Tomas Cenifer, Daniel Kerrol,
Virciniya	Con Bler, Ceyms Medison (kiçik),
Şim.Karolina	Uilyam Blaunt, Dobbs Speyt Uilyamson
Cənubi Karolina	C.Rutlec, Çarlz Kautsuori Pinkni, Çarlz Pinkni, Pirs Batler
Corciya	Uilyam Fyu, Avraam Bolduin

17 sentyabr 1787-ci il

AMERİKA BİRLƏŞMİŞ ŞTATLARI KONSTITUSİYASINA DƏYİŞİKLİKLƏR

(konstitutional amendments)

I dəyişiklik *(1791-ci il)*

Konqres hər hansı bir din yaradan və ya ona sərbəst etiqad olunmasını qadağan edən, söz və mətbuat azadlığını, habelə vətəndaşların dinc niyyətlə toplanma və öz şikayətlərini hökumətə bildirmək üçün ərizə vermə hüquqlarını məhdudlaşdıran heç bir qanun verə bilməz.

II dəyişiklik *(1791-ci il)*

Azad bir dövlətin təhlükəsizliyi üçün yaxşı təşkilatlanmış milli-sə ehtiyac olduğundan, xalqın silah saxlama və gəzdirmə hüququ pozula bilməz.

III dəyişiklik *(1791-ci il)*

Heç bir əsgər, sülh dövründə heç vaxt, müharibədə isə qanunla nəzərdə tutulan halları çıxmaqla, sahibinin icazəsi olmadan hər hansı bir evdə yerləşdirilə bilməz.

IV dəyişiklik *(1791-ci il)*

Vətəndaşların özlərinin, mənzillərinin, kağız və əşyalarının əsas-sız axtarış və həbslərdən mühafizə hüququ pozulmamalıdır. Axtarış və həbs haqqında order, kifayət qədər əsas olmadan, and və ya vədlə təsdiqlənmədən verilə bilməz; bu zaman, orderdə axtarışın yeri, həbs (müsadirə) olunacaq şəxs və əşyalar dəqiq təsvir edilməlidir.

V dəyişiklik *(1791-ci il)*

Heç kim əsas təsdiq olmayınca və ya böyük jüri tərəfindən ittiham edilməyincə, ağır və ya ləkəgətirici bir cinayətə cəlb edilə bilməz. Pi-

yada qoşunlarında və ya hərbi donanmada, yaxud müharibə zamanı və ya cəmiyyət üçün təhlükə anında həqiqi xidmətə çağırılan milis təşkilatlarında qaldırılan işlər bu hökmə daxil deyildir. Heç kimin həyatı və ya cismani toxunulmazlığı eyni bir cinayətə görə iki dəfə təhlükəyə məruz qala bilməz; heç kim, hər hansı bir cinayət işində, öz əleyhinə şahidlik etməyə məcbur oluna bilməz: heç kim qanuni bir proseduraya riayət edilmədən, həyatından, azadlığından və ya şəxsi əmlakından məhrum edilə bilməz. Xüsusi mülkiyyətdə olan heç bir əmlak tam qarşılığı ödənilmədən ictimai mənafə üçün alınə bilməz.

VI dəyişiklik

(1791-ci il)

Bütün cinayət təqibi hallarında, təqsirləndirilən şəxs cinayətin törədilmiş olduğu ştatın və qanunla öncədən müəyyən edilmiş bölgənin bitərəf jürisi tərəfindən, gecikmədən və açıq olaraq mühakimə edilmək, ittihamın mahiyyət və səbəbini özünə bildirilməsini tələb etmək, əleyhinə ifadə verən şahidlərlə üzləşmək, lehinə olan öz şahidlərinin bütün qanuni yollarla gətirilməsini və öz müdafiəsi üçün vəkil yardımını tələb etmək hüququna malikdir.

VII dəyişiklik

(1791-ci il)

Ümumi hüquq¹ (Sommon Law) normalarına əsaslanan və iddia məbləği iyirmi dolları aşan mübahisələrdə, jüri tərəfindən mühakimə olunmaq hüququ saxlanılır, lakin jürinin baxmış olduğu iş, ümumi hüquq normalarına əsaslanmırsa, Birləşmiş Ştatların heç bir məhkəməsi tərəfindən baxıla bilməz.

VIII dəyişiklik

(1791-ci il)

Qədərindən artıq girovlar tələb edilə və ya həddən çox pul cəriməsi qoyula, yaxud sərt və qeyri-adi cəzalar verilə bilməz.

¹ 1978-ci ildə qüvvəyə minmişdir

IX dəyişiklik

(1791-ci il)

Bu Konstitusiyada müəyyən hüquqlar sadalanışı, xalqın malik olduğu digər hüquqların inkar edilməsi və ya az əhəmiyyətli olması kimi yozula bilməz.

X dəyişiklik

(1791-ci il)

Bu Konstitusiya ilə Birləşmiş Ştatlara verilməyən və ayrı-ayrı ştatlara qadağan olunmayan səlahiyyətlər müvafiq olaraq ştatların və ya xalqındır.

XI dəyişiklik

(1795-ci il)

Birləşmiş Ştatların məhkəmə səlahiyyəti, ştatlardan, birinə qarşı başqa bir ştatın vətəndaşlarının və ya xarici dövlətin vətəndaşlarının, yaxud təbəələrinin qaldırdığı və ya davam etdirdiyi hər cür hüquq və ədalət işlərini əhatə etməsi şəklində yozula bilməz.

XII dəyişiklik

(1804-cü il)

Seçicilər öz yaşadıqları ştatda toplanaraq, ən azı biri bu ştatın sakini olmayan prezident və vitse-prezidenti gizli səsle seçirlər. Seçicilər Prezident və vitse-prezident olaraq səs verdikləri şəxslərin adlarını iki bülletəndə göstərir, prezident və vitse-prezident olaraq səs verdikləri şəxsləri və bu şəxslərdən hər birinin toplamış olduğu şəxslərin miqdarını müəyyən edən ayrıca bir siyahı hazırlayaraq imzalayır və həmin siyahını möhürlü zərfin içində Birləşmiş Ştatların hökumət mərkəzinə – Senat sədrinin adına göndərirlər.

Senatın sədri Senat və Nümayəndələr palatası üzvlərinin iştirakı ilə bütün möhürlü zərfləri açaraq səsleri sayır. Əgər prezi-

dentlik üçün ən çox səs alan şəxsin topladığı səs miqdarı bütün təyinatlı seçicilərin yarısından çoxunu təşkil edirsə, o, prezident olur. Əgər heç kim belə bir səs çoxluğu əldə etməmişsə, Nümayəndələr Palatası dərhal toplanaraq, prezident seçkilərindən maksimum üç ən çox səs alan namizədlər arasından birini gizli səs vermə ilə prezident seçir. Ancaq prezident seçkilərində səslər ştatların sayına görə hesablanır və hər ştat nümayəndəliyinin bir səs hüququ vardır. Bu halda yetərsayın olması üçün hərəsi bir, ya bir neçə nümayəndə ilə təmsil olunan ştatlardan üçdə ikisinin iştirakı və bütün ştatların səs əksəriyyəti zəruridir. Əgər prezident seçmək üçün çağırılan Nümayəndələr Palatası qabaqdan gələn mart ayının dördünə qədər prezident seçə bilməzsə, vitse-prezidentin ölümü və ya konstitusiyaya ilə müəyyən edilən digər iqtidarsızlıq hallarında olduğu kimi prezident vəzifələrini icra edir¹. Əgər vitse-prezidentlik üçün ən çox səs alan şəxsin topladığı səs miqdarı bütün təyinatlı seçicilərin yarısından çoxunu təşkil edirsə, o, vitse-prezident olur². Əgər heç kim belə bir səs əksəriyyəti əldə etməzsə, siyahıdakı ən çox səs toplayan iki şəxsdən biri, senat tərəfindən vitse-prezident seçilir. Bu zaman yetərsayın olması üçün bütün senatorların üçdə ikisinin iştirakı, vitse-prezident seçilmək üçün bütün senatorların mütləq səs əksəriyyəti zəruridir. Ancaq Konstitusiyaya baxımından Birləşmiş Ştatlar Prezidenti vəzifəsinə seçilə bilməsi mümkün olmayan heç kəs, vitse-prezident də seçilə bilməz.

XIII dəyişiklik

(1865-ci il)

Bölmə 1. Birləşmiş Ştatlarda və ya onların yurisdiksiyasına daxil olan hər hansı bir yerdə nə köləlik, nə də törədilmiş cinayətə görə cəza təşkil etməyincə – məcburi iş vardır.

Bölmə 2. Konqresin müvafiq qanun çıxararaq bu maddənin həyata keçirilməsini təmin etmək hüququ vardır.

XIV dəyişiklik

Bölmə 1. Birləşmiş Ştatlarda doğulmuş, vətəndaşlığa girmiş və onların yurisdiksiyasına tabe olan hər bir şəxs Birləşmiş Ştatların və sakini olduğu ştatın vətəndaşıdır. Heç bir ştat, Birləşmiş Ştatlar vətəndaşlarının imtiyaz və toxunulmazlıqlarını məhdudlaşdıran qanunlar verə və ya tətbiq edə bilməz; heç bir ştat qanuni prosedurasız, heç kimi həyatından, azadlığından və ya xüsusi mülkündən məhrum edə və öz yurisdiksiyasında olan hər hansı bir şəxsin qanuni təminatlarının hamıyla bərabər şəkildə faydalanmasına mane ola bilməz.

Bölmə 2. Nümayəndələr, hər ştatın öz əhalisinin sayına proporsional olaraq, vergi tutulmayan hindulardan başqa, bütün sakinlərinin sayı nəzərə alınmaqla bölünür. Ancaq, Birləşmiş Ştatların prezident və vitse-prezidentini seçəcək nümayəndələrin, konqres təmsilçilərinin, ştatın icra, məhkəmə, yaxud qanunverici orqanları üzvlərinin seçkiləri zamanı, hər hansı bir ştatın kişi sakinlərindən 21 yaşına çatmış və Birləşmiş Ştatların vətəndaşı olan şəxsin səs hüququ tanınmazsa, yaxud üsyanda iştirakına və ya başqa cinayətinə, yaxud digər səbəbə görə səsvermə hüququ məhdudlaşdırılanların sayı həmin ştatın iyirmi bir yaşına çatmış bütün vətəndaşlarının sayından çıxarılır və bu ştatın konqresdə təmsili, qalan bütün əhalinin nisbətinə görə olur.

Bölmə 3. Konqres üzvü, yaxud Birləşmiş Ştatların vəzifəli şəxsi və ya bir ştatın qanunverici məclis üzvü, yaxud vəzifəli şəxsi olaraq Birləşmiş Ştatların Konstitusiyasına sadıq qalacağına and içdiyi halda bu konstitusiyaya qarşı üsyan və ya qiyamda iştirak edən, Birləşmiş Ştatların düşmənlərini müdafiə və onlara yardım edən heç bir şəxs, konqresdə senator və ya nümayəndə ola, yaxud prezident və ya vitse-prezident seçkilərində seçici seçilə ya da Birləşmiş Ştatlarda və ya ştatlardan birində hərbi və ya mülki vəzifə tuta bilməz. Ancaq konqres, özünün hər iki palatasının üçdə iki səs çoxluğu ilə bu məhdudiyyəti ləğv edə bilər.

Bölmə 4. Birləşmiş Ştatların qanunda təsbit edilən dövlət borcunun, o cümlədən üsyan və ya qiyamın yatırılmasındakı xidmətə görə ödənen pensiya və ya mükafatlar üzrə borcların hüquqiliyinə şübhə gətirilə bilməz. Ancaq nə Birləşmiş Ştatlar, nə də hər hansı bir ştat Birləşmiş Ştatlara qarşı üsyan və ya qiyama ya yardım üçün alınmış borclara görə öhdəliklərini, ya da hər hansı bir qulun itirilməsi, yaxud azad edilməsi ilə bağlı təminat tələblərini yerinə yetirməyə borclu deyildir; bütün bu borclar, öhdəliklər və tələblər qanuna zidd və etibarsızdır.

Bölmə 5. Konqresin müvafiq qanunlar çıxararaq bu maddənin tətbiqini təmin etmək hüququ vardır.

XV dəyişiklik (3 fevral 1870-ci il)

Bölmə 1. Birləşmiş Ştatlar və ya hər hansı bir ştat tərəfindən, Birləşmiş Ştatlar vətəndaşlarının səsvermə hüququ, irqinə, dərisinin rənginə və ya öncəki köləliyinin şərtlərinə görə ləğv edilə və ya məhdudlaşdırıla bilməz.

Bölmə 2. Konqresin müvafiq qanunlar çıxararaq bu maddənin tətbiqini təmin etmək səlahiyyəti vardır.

XVI dəyişiklik (3 fevral 1913-cü il)

Konqresin, mənbəyindən ştatlar arasında bərabər olmasından, əhalinin nə cür siyahıya alınması, yaxud hesablanmasından asılı olmayaraq bütün gəlirlər üzrə vergi qoymaq və tutmaq hüququ vardır.

XVII dəyişiklik (8 aprel 1913-cü il)

Birləşmiş Ştatların Senatı, hər ştatdan iki senator olmaqla, bu ştatın vətəndaşları tərəfindən altı illik müddət üçün seçilir. Hər senatorun bir səsi vardır. Hər ştatın seçiciləri, ştatın qanunverici məclisinin daha çoxsaylı palatasının seçiciləri üçün qoyulan tələblərə cavab verməlidir.

Senatda hər hansı bir ştatın nümayəndəliyində boş yer yaranarsa, bu yeri doldurmaq üçün, həmin ştatın icra hakimiyyətini yeni seçkilər təyin edir. Bununla yanaşı, hər ştatın qanunverici məclisi, icra orqanına, əhalinin bu boşluqları doldurması üçün məclisin müəyyən etdiyi qaydada seçkilər keçirilənə qədər, müvəqqəti təyinatlar həvalə edə bilər.

Bu dəyişiklik Konstitusiyanın bir hissəsi olaraq qüvvəyə minməzdən öncə seçilmiş bir senatorun seçkisinə və ya səlahiyyət müddətinə təsir göstərəcək şəkildə başa düşülə bilməz.

XVIII dəyişiklik *(16 fevral 1919-cu il)¹*

Bölmə 1. Bu dəyişikliyin təsdiqlənməsindən bir il sonra, Birləşmiş Ştatlarda və onun yurisdiksiyasındakı bütün ərazilərdə spirtli içkilərin istehsalı, nəql edilməsi, satışı və ya bu cür içkilərin idxalı və ixracı qadağandır.

Bölmə 2. Konqres və ayrı-ayrı ştatlar, bu maddənin tətbiq olunmasını birgə təmin etmək məqsədilə, müvafiq qanun çıxarmaq səlahiyyətinə malikdir.

Bölmə 3. Bu maddə konqres tərəfindən ştatların təsdiqinə verildiyi gündən başlayaraq yeddi il ərzində, konstitusiyada göstərilən qaydada, bütün ştatların qanunverici məclisləri tərəfindən bir konstitusiyaya dəyişikliyi kimi təsdiqlənməyincə etibarsızdır.

XIX dəyişiklik *(18 avqust 1920-ci il)*

Birləşmiş Ştatların bütün vətəndaşlarının səsvermə hüququ, Birləşmiş Ştatlar və ya hər hansı ştat tərəfindən cinsi fərqi görə məhdudlaşdırıla və ya ləğv oluna bilməz.

Konqres, bu maddənin tətbiq olunması üçün müvafiq qanunlar çıxarmaq səlahiyyətinə malikdir.

¹ Bu dəyişiklik XXI dəyişikliklə ləğv edilmişdir

XX dəyişiklik

(23 yanvar 1933-cü il)

Bölmə 1. Prezident və vitse-prezident səlahiyyət müddəti yanvarın 20-də günorta, senator və nümayəndələrin səlahiyyət müddəti isə, – bu maddə təsdiqlənməmiş olsaydı, hansı illərdə bitəcəkdirsə, – həmin illərin yanvar ayının 3-də günorta üstü sona çatır və bu andan varislərinin səlahiyyət müddəti başlayır.

Bölmə 2. Konqres ilə ən azı bir dəfə toplanır və onun sessiyaları, konqres qanunuyla başqa bir gün müəyyən edilməyincə, yanvarın 3-də günorta başlayır.

Bölmə 3. Əgər prezidentin inaqurasiya¹ anına qədər, yeni seçilən prezident ölərsə, yeni seçilən vitse-prezident prezident olur. Əgər prezidentin inaqurasiya anına qədər, yeni prezident seçilə bilməmişsə, ya prezident seçilən şəxs, prezidentlik üçün tələb olunan xüsusiyyətlərə malik deyilsə, vitse prezident, zəruri xüsusiyyətlərə malik bir prezident seçilincəyə qədər prezident sifətilə fəaliyyət göstərir. Nə prezident, nə də vitse-prezident bu vəzifələrə cavab verən xüsusiyyətlərə malik olmadığı hallarda, konqres bir qanun çıxararaq, kimin prezidentlik edəcəyini və ya bu sifətlə fəaliyyət göstərəcək şəxsin necə seçiləcəyini elan edir; belə bir şəxs tələb olunan xüsusiyyətlərə malik bir prezident və ya vitse-prezident seçilincəyə qədər bu vəzifəni icra edir.

Bölmə 4. Konqres, prezident seçmək hüququnun Nümayəndələr palatasına keçdiyi zamanlarda, palatanın seçəcəyi şəxslərdən hər birinin ölməsi halında nə vitse-prezident seçmək hüququ senata keçdiyi zamanlarda, senatın seçəcəyi şəxslərdən hər birinin ölməsi halında zəruri qanunlar qəbul edə bilər.

Bölmə 5. və 2-ci bölmələr, bu maddənin təsdiqindən sonrakı oktyabrın 15-dən qüvvəyə minir.

Bölmə 6. Bu maddə konqres onu ştatların təsdiqinə göndərdiyi tarixdən başlayaraq yeddi il ərzində ştatların dördü üçün qanun-

¹ *inauguration-prezidentin vəzifəyə başlaması*

verici məclisləri tərəfindən bir konstitusiya dəyişikliyi kimi təsdiqlənməyincə etibarsızdır.

XXI dəyişiklik

(5 dekabr 1933-cü il)

Bölmə 1. Birləşmiş Ştatlar Konstitusiyasının 18-ci dəyişiklik maddəsi bu bölməylə ləğv edilir.

Bölmə 2. Hər hansı ştat və ya Birləşmiş Ştatların yurisdiksiyasında olan əraziyə mövcud qanunlara rəğmən, təhvil verilmək və ya istifadə olunmaq üçün spirtli içkilər daşınması və ya idxalı qadağan edilir.

Bölmə 3. Bu maddə, konqres onu ştatların təsdiqinə göndərdiyi gündən başlayaraq yeddi il ərzində, Konstitusiyada müəyyən edilən qaydada, ayrı-ayrı ştatların quracaqları konventlər tərəfindən bir Konstitusiya dəyişikliyi kimi təsdiqlənməyincə etibarsızdır.

XXII dəyişiklik

(27 fevral 1951-ci il)

Bölmə 1. Heç kim, prezident vəzifəsinə iki dəfədən artıq seçilə bilməz və prezident seçilmiş bir şəxsin yerinə prezident səlahiyyətini 2 ildən artıq icra edən və ya prezident sifətilə 2 ildən çox fəaliyyət göstərən heç bir şəxs bir dəfədən çox prezident seçilə bilməz. Ancaq bu maddə, konqres tərəfindən təklif edildiyi zaman prezident vəzifəsini tutan şəxstə tətbiq edilə bilməz və bu maddənin qüvvəyə minməsindən başlayaraq, prezident vəzifəsində olan və ya prezident sifətilə fəaliyyət göstərən bir şəxs üçün qanuni səlahiyyət müddəti tamam olmayınca manea ola bilməz.

Bölmə 2. Bu maddə, konqres onu ştatların təsdiqinə göndərdiyi tarixdən başlayaraq yeddi il ərzində ştatların dördü üçün qanunverici məclisləri tərəfindən bir Konstitusiya dəyişikliyi kimi təsdiqlənməyincə etibarsızdır.

XXIII dəyişiklik

(29 mart 1961-ci il)

Bölmə 1. Birləşmiş Ştatlar hökumətinin yerləşdiyi bölgə, ayrıca bir ştat kimi, ən az əhalisi olan ştatın seçdiyi seçicilərdən çox olmaq şərtilə, konqresdəki senator və nümayəndələrin sayına bərabər sayda Prezident və vitse-prezident seçicilərini, Konstitusiyanın göstərdiyi prosedura üzrə təyin edir. Bu seçicilər digər ştatların təyin etdiyi seçicilərə əlavə olunurlar, lakin onlar prezident və vitse-prezident seçkilərində, ayrıca bir ştatın seçiciləri sifətilə bu bölgədə toplanaraq Konstitusiyanın 12-ci dəyişikliyinə müəyyən edilən vəzifələri yerinə yetirirlər.

Bölmə 2. Konqresin müvafiq qanunlar çıxararaq bu maddənin tətbiqini təmin etmək səlahiyyəti vardır.

XXIV dəyişiklik

(23 yanvar 1964-cü il)

Bölmə 1. Birləşmiş Ştatlar vətəndaşlarının hər hansı ilkin və ya digər seçkilərdə, prezident və ya vitse-prezident seçkilərini və ya konqresdəki senator və nümayəndələri seçmə hüququ, Birləşmiş Ştatlar və ya hər hansı ştat tərəfindən seçki vergisi və ya başqa bir verginin ödənməsi səbəbiylə məhdudlaşdırıla, yaxud ləğv edilə bilməz.

Bölmə 2. Konqresin, müvafiq qanunlar çıxararaq bu maddənin tətbiqini təmin etmək səlahiyyəti vardır.

XXV dəyişiklik

(10 fevral 1964-ci il)

Bölmə 1. Prezidentin vəzifəsindən kənarlaşdırılması, ölməsi və ya istefası halında, vitse-prezident prezident olur.

Bölmə 2. Hər dəfə vitse-prezident postu vakant olduqda, Prezidentin vitse-prezidentliyə təyin etdiyi şəxs konqresin hər iki palatasının səs çoxluğu ilə təsdiqləndikdən sonra vəzifəsinin icrasına başlayır.

Bölmə 3. Hər dəfə prezident, Senatın rəo tərrore sədrinə və Nümayəndələr Palatasının spikerinə prezidentlik səlahiyyət və vəzifələrini icra etməyə qadir olmadığını yazılı şəkildə bəyan edərsə, bunun əksinə yazılı olaraq onlara bəyan etməyincəyə qədər bu səlahiyyət və vəzifələri prezident sifətilə hərəkət edən vitse-prezident həyata keçirir.

Əgər vitse-prezident və icra departamentlərinin əksər yüksək vəzifəli şəxsləri, yaxud konqresin qanunla müəyyən edəcəyi digər bir orqanın əksəriyyəti Senatın rəo tərrore sədrinə və Nümayəndələr Palatasının spikerinə prezidentin vəzifə və səlahiyyətlərini icra etməyə qadir olmadığını yazılı şəkildə bəyan edərlərsə, vitse-prezident, Prezident vəzifələrinin icraçısı sifətilə dərhal həmin vəzifə və səlahiyyətləri öz üzərinə götürür.

Prezident, Senatın rəo tərrore sədrinə və Nümayəndələr Palatasının spikerinə iqtidarsızlığın artıq mövcud olmadığını yazılı şəkildə bəyan etməsindən sonrakı dörd gün ərzində, vitse-prezident və icra departamentlərinin əksər yüksək vəzifəli şəxsləri, yaxud konqresin qanunla müəyyən edəcəyi digər bir orqanın əksəriyyəti Senatın rəo tərrore sədrinə və Nümayəndələr Palatasının spikerinə Prezidentin öz vəzifə və səlahiyyətlərini icra etmək iqtidarında olmadığını yazılı şəkildə bəyan etmədiyi təqdirdə, prezident, vəzifəsinin səlahiyyət və məsuliyyətini yenidən bərpa edir. Bu halda konqres, əgər toplantı halında deyilsə, həmin məsələ üzrə qərar vermək məqsədilə qırx səkkiz saat ərzində toplanır. Əgər konqres, ərizəni aldıqdan sonra iyirmi bir günün ərzində və ya əgər toplantı halında deyilsə, toplanmaq üçün çağırıldıqdan sonrakı iyirmi bir gün ərzində, hər iki palatasının üçdə iki səs çoxluğu ilə prezidentin prezidentlik səlahiyyət və vəzifələrini icra etmək iqtidarında olmadığına qərar verirsə, vitse-prezident, prezident sifətilə bu vəzifə və səlahiyyətlərin icrasına davam edir; əks halda isə prezident, prezidentlik vəzifə və səlahiyyətlərini yenidən bərpa edir.

XXVI dəyişiklik

(26 iyul 1971-ci il)

Bölmə 1. On səggiz və daha çox yaşı olan Birləşmiş Ştatlar və-təndaşlarının səsvermə hüququ, yaş səbəbilə, Birləşmiş Ştatlar və ya hər hansı ştat tərəfindən məhdudlaşdırıla, yaxud ləğv edilə bilməz.

Bölmə 2. Konqresin, müvafiq qanunlar çıxararaq, bu maddənin tətbiqini təmin etmək səlahiyyəti vardır.

XXVII dəyişiklik

(1992-ci il)

Bölmə 1. Nümayəndələr palatası üzvlərinin növbəti seçkiləri keçirilməyincə senatorların və nümayəndələr palatası üzvlərinin xidmətlərinin ödənilməsini dəyişdirən heç bir qanun qüvvəyə minməməlidir.

FRANSA RESPUBLİKASININ KONSTITUSİYASI

(4 oktyabr 1958-ci il)

*3 iyun 1958-ci il tarixli Konstitusiya qanununa uyğun olaraq
Respublika hökuməti mətni aşağıda verilən Konstitusiya Qanu-
nunu təklif etdi.*

Fransız xalqı qəbul etdi.

Respublika Prezidenti elan edir.

PREAMBULA

Fransız xalqı 1789-cu il Bəyannaməsi ilə təsbitlənmiş və 1946-cı il Konstitusiyası ilə təsdiqlənərək tamamlanmış insan hüquqları və milli suverenlik prinsiplərinə sadıq qaldığını təntənəli surətdə bəyan edir.

Bu prinsiplərin, habelə xalqların öz müqəddəratını azad təyin etmə prinsiplərinin nəticəsi olaraq Respublika, ona birləşmək arzusunda olduğunu bildirən sərhədxarici xalqlara azadlıq, bərabərlik və qardaşlıq birgə ideali üzərində qurulan və bu ölkələrin demokratik inkişafına xidmət edən yeni qurumlar təklif edir.

Maddə 1. Öz müqəddəratını azad təyin etmə aktı ilə bu Konstitusiyayı qəbul edən respublika, sərhədxarici xalqlar Birlik yaradırlar.

Birlik ona daxil olan xalqların bərabərliyi və həmrəyliyinə əsaslanır.

I Bölmə

SUVERENLİK HAQQINDA

Maddə 2. Fransa bölünməz, dünyəvi, demokratik və sosial Respublikadır. O, mənşəyindən, irqindən və ya dilindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşların qanun qarşısında bərabərliyini təmin edir. O, bütün inanclara hörmət göstərir.

Milli emblem, üçrəngli – göy, ağ, qırmızı – bayraqdır.

Milli marş – “Marselyoza”dır.

Respublikanın devizi – “Azadlıq, Bərabərlik, Qardaşlıq”dır.

Prinsipi: xalqın tərəfindən, xalq üçün və xalqın hökuməti.

Maddə 3. Milli suverenlik xalqa məxsusdur: xalq bu suverenliyi öz nümayəndələri vasitəsilə və referendum yoluyla həyata keçirir.

Xalqın heç bir təbəqəsi, heç bir fərd suverenliyi həyata keçirmək hüququnu mənimsəməyə bilməz.

Səsvermə, Konstitusiyada nəzərdə tutulmuş şərtlər daxilində birbaşa və ya dolayı ola bilər. Səsvermə həmişə ümumi, bərabər və gizlidir.

Mülki və siyasi hüquqlardan istifadə edən, yetkinlik yaşına çatmış qadın və kişi cinsli bütün fransız vətəndaşları qanunla müəyyən edilmiş şərtlər daxilində seçmək hüququna malikdir.

Maddə 4. Siyasi partiyalar və birliklər seçkilərdə səsərin müəyyən olunmasında iştirak edirlər. Onlar azad surətdə yaranır və fəaliyyət göstərirlər. Onlar milli suverenlik və demokratiya prinsiplərinə hörmət etməyə borcludur.

II Bölmə

RESPUBLİKA PREZİDENTİ

Maddə 5. Respublika prezidenti Konstitusiyaya hörmət və itaət olunmasına nəzarət edir, öz münsifliyi ilə dövlət orqanlarının normal fəaliyyətini, habelə dövlətin irsiliyini təmin edir.

Respublika Prezidenti milli müstəqilliyin, ərazi bütövlüyünün, Birlik ilə bağlı saziş və müqavilələrin təminatçısıdır.

Maddə 6¹. Respublika Prezidenti ümumi və birbaşa səsvermə yolu ilə 7 il müddətinə seçilir.

Bu maddənin tətbiq olunma şərtləri qanunla müəyyən edilir.

¹ 06.II.1962-ci il tarixdə elan edilmiş Qanun redaksiyasında verilmişdir.

Maddə 7¹. Respublika Prezidenti etibarlı sayılmış səslərin mütləq əksəriyyəti ilə seçilir. Əgər ilk turda belə bir əksəriyyət əldə edilməzsə, gələn ikinci bazar günü ikinci tur keçirilir. İkinci turda yalnız iki namizəd iştirak edə bilər ki, hamıdan çox səs toplamış olsun və ya onlardan daha çox səs toplayanlar öz namizədliklərini geri götürsünlər.

Səsvermə vaxtını hökumət özü təyin edir.

Yeni Prezident seçkiləri iş başındakı Prezidentin səlahiyyət müddətinin qurtarmasına ən azı 20, ən çoxu isə 35 gün qalmış keçirilir.

Respublika Prezidentinin postu hansı səbəblə olur olsun, boş qaldıqda, yaxud hökumətin müraciəti əsasında Konstitusiya Şurası tərəfindən və Şura üzvlərinin mütləq səs çoxluğu ilə çıxarılmış qərarla Prezidentin öz vəzifələrini yerinə yetirməsinə maneə yarandıqda Respublika Prezidentinin səlahiyyətlərini 11 və 12-ci maddələrdə nəzərdə tutulmuş funksiyalar istisna edilməklə müvəqqəti olaraq senatın sədri, bu mümkün olmadıqda isə hökumət həyata keçirir.

Postun boşalması və ya prezidentin öz vəzifələrini yerinə yetirməsindəki maneənin qəti olduğunun Konstitusiya Şurası tərəfindən qəti elan edilməsi halında, yeni Prezident seçmək üçün səsvermə, buna Konstitusiya Şurasının icazə vermədiyi hallar istisna olmaqla, postun boşalmasından, yaxud maneənin qəti xarakter daşdığını elan edilməsindən ən azı iyirmi və ən çoxu otuz beş gün sonra keçirilir.

Namizədlərin irəli sürülmə müddətinin qurtarmasına qədərki on üç gün müddətində namizədlərdən biri öldükdə, yaxud onun öz vəzifələrini icra etməsinə maneələr yarandıqda, Konstitusiya Şurası seçkidən qabaqkı yeddi gün ərzində onların başqa müddətə keçirilməsi haqqında qərar verə bilər.

Namizədlərdən biri səsvermənin ilk turundan əvvəl ölərsə, yaxud onun öz vəzifələrini icra etməsinə maneələr yarandıqda Konstitusiya Şurası seçkilərin başqa vaxta keçirildiyini elan edir.

¹ İlk beş abzas həmin Qanun redaksiyasında verilmiş, 6-10-cu abzaslar isə 18.06.1978-ci il tarixli Konstitusiya qanunu ilə 7-ci maddəyə daxil edilmişdir.

Seçkilərin ilk turunda daha çox səs toplamış ilk namizəddən biri digər namizədlərin ikinci turdan kənarlaşdırıla bilməsinə qədər öldükdə, yaxud onun öz vəzifələrinin icra etməsinə maneələr yarandıqda mümkün olmadıqda, Konstitusiya Şurası bütün seçki əməliyyatlarının yenidən aparılacağını elan edir, ikinci tura buraxılmış iki namizəddən birinin ölməsi, yaxud onun öz vəzifələrini icra etməsinə maneələr yaranması halında da Şura eyni qaydayla hərəkət edir.

Bütün hallarda bu Konstitusiyanın 61-ci maddəsinin ikinci abzasında müəyyən edilən qayda üzrə, ya da ki, prezidentliyə namizəd tərəfindən, həmin adı çəkilən maddə əsasında verilmiş qanuna uyğun olaraq Konstitusiya Şurasının rəyi öyrənilir.

Konstitusiya şurası bu maddənin üçüncü və beşinci abzaslarında müəyyən edilmiş müddətləri uzada bilər, ancaq bu şərtlə ki, onun qərar çıxarmasından ən gec 35 gün sonra səsvermə keçirilsin. Əgər bu abzasdakı müddəaların tətbiqi seçkilərin iş başındakı Prezidentin səlahiyyət müddətinin qurtarmasından sonrakı günə keçirilməsi ilə nəticələnersə, onda o, yeni Prezident elan edilənə qədər öz vəzifələrinin icrasını davam etdirir.

Respublika Prezidenti postunun vakant qaldığı dövrdə, yaxud Prezidentin öz funksiyalarını yerinə yetirməsindəki maneələrin, qəti xarakter daşdığıнын elan edilməsi ilə yeni Prezidentin seçilməsi arasındakı müddətdə Konstitusiyanın 49, 50 və 89-cu maddələri tətbiq olunma bilməz.

Maddə 8. Respublika Prezidenti Baş naziri təyin edir, Baş nazir hökumətin istefasını təqdim edən kimi onun vəzifələrinin icrasına xitam verir. O, Baş nazirin təklifi üzrə hökumətin digər üzvlərini təyin edir və onların xidməti vəzifələrinə xitam verir.

Maddə 9. Respublika Prezidenti nazirlər şurasına sədrlik edir.

Maddə 10. Respublika Prezidenti qanunları qəti qəbul edilmiş qanunun hökumətə verilməsindən ən gec 10 beş gün sonra dərc edir.

O, bu müddət keçənə qədər qanunun və ya onun bəzi maddələrinin yenidən müzakirə olunmasını Parlamentdən tələb edə bilər. Onun bu tələbi rədd edilə bilməz.

Maddə 11. Sessiya gedən dövrdə, hökumətin “Rəsmi Qəzet”də dərc olunan təklifi üzrə, yaxud hər iki Parlament palatasının “Rəsmi Qəzet”də yayımlanan birgə təklifi ilə, Respublika Prezidenti dövlət hakimiyyətinin təşkilinə aid olan, Birlik haqqında hansısa bir sazişin bəyənilməsindən bəhs edən, yaxud Konstitusiyaya zidd olmayan qurumların fəaliyyətinə təsir edə biləcək hansısa müqavilənin ratifikasiya məsələsini həll etməyə yönələn hər hansı qanun layihəsini referendum çıxara bilər.

Referendum layihəni qəbul edərsə, Respublika Prezidenti onu əvvəlki maddə ilə nəzərdə tutulmuş müddət ərzində dərc edir.

Maddə 12. Respublika Prezidenti Baş Nazir və Parlament palataları sədrləriylə məsləhətləşdikdən sonra Milli Məclisi buraxa bilər.

Ümumi seçkilər məclisinin buraxılmasından ən azı iyirmi və ən çoxu qırx gün sonra keçirilir.

Milli Məclis seçkidən sonrakı ikinci cümə axşamı öz-özünə toplanır. Əgər bu iclas adi sessiyalar üçün nəzərdə tutulmuş dövr ərzində keçirilmirsə, onda öz-özünə toplanmış sessiya on beş gün işləyir.

Bu cür seçkilərdən keçən bir il ərzində Milli Məclis yenidən buraxıla bilməz.

Maddə 13. Respublika Prezidenti Nazirlər Şurasında müzakirə olunan fərman və qərarnamələri imzalayır.

O, mülki və hərbi dövlət vəzifələrinə təyinatlar həyata keçirir.

Dövlət müşavirləri, Fəxri legion ordeninin böyük kansleri, səfirlər və fəvqəladə elçilər, hesablayıcı palatanın böyük müşavirləri, valilər, hökumətin sərhədxarici ərazilərdəki nümayəndələri, generallar, universitet rektorları, mərkəzi idarələrin direktorları Nazirlər Soveti ilə birgə təyin olunur.

Təyinetmə səlahiyyətinin Nazirlər Soveti ilə birlikdə həyata keçirilməsi tələb olunan digər vəzifələr və Respublika Prezidentinin təyinetmə səlahiyyətini onun adından həyata keçirmək hüququnun Prezident tərəfindən başqasına verilə bilməsi şərtləri qanunla müəyyən edilir.

Maddə 14. Respublika Prezidenti, xarici dövlətlər nəzdindəki səfirləri və fəvqəladə elçiləri akkreditə edir; xarici səfirlər və fəvqəladə elçilər onun nəzdində akkreditə olunur.

Maddə 15. Respublika Prezidenti silahlı qüvvələrin başçısıdır. O, milli müdafiənin ali şura və komitələrinə sədrlik edir.

Maddə 16. Respublika qurumları, millətin suverenliyi, ərazisinin bütövlüyü, yaxud millətlərarası öhdəliklərin yerinə yetirilməsi ciddi və birbaşa təhdid edildikdə, konstitusional hakimiyyət orqanlarının normal fəaliyyəti pozulduqda Respublika Prezidenti Baş nazir, Parlament palataları sədrləri və konstitusiya şurası ilə rəsmi məsləhətləşmədən sonra mövcud vəziyyətin diktə etdiyi tədbirləri görür.

O, millətə müraciətnamə qəbul edərək bu tədbirlər haqqında məlumat verir.

Bu tədbirlərin əsasında qısa müddətdə konstitusional hakimiyyət orqanlarını öz vəzifələrini yerinə yetirmə vasitələri ilə təmin etmək həvəsi durmalıdır. Onlar haqqında konstitusiya şurasının rəyi soruşulur.

Parlament öz-özünə toplanır.

Müstəsna səlahiyyətlərin həyata keçirildiyi dövrdə Milli Məclis buraxıla bilməz.

Maddə 17. Respublika Prezidentinin əfvətmə hüququ vardır.

Maddə 18. Respublika Prezidenti hər iki Palatayla münasibətlərini bu palatalarda oxunan, lakin heç bir müzakirəyə məruz qalmayan müraciətnamələr vasitəsilə qurur. Bunun üçün Parlament sessiyalararası dövrdə xüsusi olaraq toplanır.

Maddə 19. Respublika Prezidentinin, 8 (1-ci abzas), 11, 12, 16, 18, 54, 56 və 61-ci maddələrdə nəzərdə tutulanlardan başqa, bütün aktları Baş nazir, zərurət olduqda isə, məsul nazirlər tərəfindən imzalanır.

III Bölmə

HÖKUMƏT

Maddə 20. Hökumət millətin siyasətini müəyyənləşdirir və idarə edir. İnzibati orqanlar və silahlı qüvvələr onun sərəncamındadır.

Hökumət 49 və 50-ci maddələrdə nəzərdə tutulan şərtlər və üsullar üzrə Parlament qarşısında məsuliyyət daşıyır.

Maddə 21. Baş nazir hökumətin fəaliyyətinə rəhbərlik edir. O, milli müdafiəyə cavabdehdir. O, qanunların icrasını təmin edir. O, 13-cü maddənin şərtləri altında tənzimləmə səlahiyyətlərini həyata keçirir və hərbi vəzifələrə kadrlar təyin edir.

O, bəzi səlahiyyətlərini nazirlərə verə bilər.

Zərurət olduqda o, 15-ci maddədə nəzərdə tutulan şura və komitələrə, Respublika Prezidentinin əvəzinə sədrlik edir.

Baş nazir müstəsna hallarda Prezidentin yerinə Nazirlər Sovetinə Prezidentin müəyyən tapşırığı ilə və müəyyən gündəlik üzrə sədrlik edə bilər.

Maddə 22. Zəruri hallarda Baş nazirin aktları bunların icrasına məsul olan nazirlər tərəfindən də imzalanır.

Maddə 23. Hökumət üzvlüyü hər hansı Parlament mandatı, ümum-milləti xarakterli hər hansı peşəkar nümayəndəlik vəzifəsi və ya hər hansı dövlət xidmətiylə, habelə hər hansı peşə fəaliyyəti ilə bir araya sığışa bilməz.

Bu kimi mandat, vəzifə, yaxud iş sahiblərinin əvəz edilməsi üçün şərtlər qanunla müəyyən olunur.

Parlament üzvlərinin əvəzlənməsi 25-ci maddənin müddəalarına uyğun həyata keçirilir.

IV Bölmə

PARLAMENT

Maddə 24. Parlament Milli Məclis və Senatdan ibarətdir.

Millət vəkiliəri Milli Məclisə birbaşa seçilir.

Senat dolayı səsvermə ilə seçilir. O, Respublika ərazi kollektivlərinin təmsil olunmasını təmin edir. Fransa hüdudlarından kənarda yaşayan fransızlar da senatda təmsil olunur.

Maddə 25. Hər palatanın səlahiyyət müddəti, üzvlərinin sayı, pul mükafatları, seçilə bilmə şərtləri, seçilməyə maneə yaradan vəziyyətləri və üzvlüklə bir araya sığışmayan hallar Respublika qanunu ilə müəyyən edilir.

Bu qanun üzvlükdə vakansiya yaranmış olduqda, üzvü olduqları palata tam və ya qismən yeniləncəyə qədər, millət vəkiliərinin yaxud senatorların boş yerlərini dolduracaq şəxslərin seçilə bilmə şərtlərini də müəyyən edir.

Maddə 26. Heç bir Parlament üzvü öz vəzifələrini yerinə yetirərkən açıqladığı rəyinə, habelə verdiyi səsə görə təqibə, axtarışa, həbsə məruz qala, tutulub saxlana, yaxud mühakimə oluna bilməz.

Heç bir Parlament üzvü sessiya dövründə – cinayət başında yaxalanma halları istisna olmaqla – müvafiq palatanın icazəsi olmayana qədər cinayət ya təqsirli əməllərinə görə təqib oluna, yaxud həbs edilə bilməz.

Heç bir Parlament üzvü parlament tətilləri dövründə – cinayət başında yaxaladığı, təqibinə icazə verildiyi, yaxud qəti məhkum edildiyi hallar istisna olmaqla – müvafiq palatanın icazəsi olmayınca həbs edilə bilməz.

Parlament üzvünün həbs ya təqibi, müvafiq palata tələb edərsə, təxirə salınır.

Maddə 27. Hər cür imperativ mandat etibarsızdır.

Parlament üzvünün səsvermə hüququ fərdidir.

Müstəsna hal kimi, Respublika qanunu, səsvermə hüququnun vəkalətinə icazə verə bilər. Bu halda heç kimə birdən artıq vəkalətinə icazə verə bilər. Bu halda heç kimə birdən artıq vəkalət verilə bilməz.

Maddə 28.¹ Parlament ildə iki növbəti sessiyaya öz-özünə toplanır.

Birinci sessiya oktyabrın ikisində başlayır və səksən gün sürür.

İkinci sessiya aprelin ikisində başlayır və doxsan gündən artıq sürə bilməz.

Əgər 2 oktyabr, yaxud 2 aprel qeyri-iş gününə düşərsə, sessiya həmin tarixdən sonrakı ilk iş günü başlayır.

Maddə 29. Baş nazirin ya da Milli Məclis üzvlərinin əksəriyyətinin tələbi ilə müəyyən bir gündəlik üzrə, Parlament növbədənkenar sessiyaya toplanır.

Növbədənkenar sessiya Milli Məclis üzvlərinin tələbi üzrə toplanıldığından onun bağlanma qərarnaməsi, Parlament, sessiyanın çağırılmasına səbəb olan gündəliyin bütün məsələlərinə baxıb qurtaran kimi və toplanmasından ən gec on iki gün sonra verilir.

Bağlanma qərarnaməsinin dərc olunduğu gündən bir ay keçənə qədər yalnız Baş nazir yeni sessiya çağırılmasını tələb edə bilər.

Maddə 30. Parlamentin öz-özünə toplanması halları istisna olmaqla, növbədənkenar sessiyalar Respublika Prezidentinin qərarnaməsi ilə açılır və bağlanır.

Maddə 31. Hökumət üzvlərinin hər iki palatada iştirak etmək hüququ vardır. Onlar öz tələbləri üzrə dinlənilməlidir.

Onlar özlərinə köməkçi kimi hökumət komissarlarını dəvət edə bilərlər.

1. Bu maddənin 2, 3 və 4-cü abzasları 30 dekabr 1963-cü il tarixli konstitusiya qanunu redaksiyasında verilmişdir.

Maddə 32. Milli Məclisin sədri legislatura¹ müddətinə, Senatın sədri isə hər qismən yenilənmədən sonra seçilir.

Maddə 33. Hər iki palatanın iclasları açıqdır. Müzakirələr haqqında tam hesabat “Rəsmi Qəzet”də dərc olunur.

Hər palata, Baş nazirin, ya da öz üzvlərindən onda birinin tələbi üzrə qapalı iclas keçirə bilər.

V Bölmə

PARLAMENTLƏ HÖKUMƏT ARASINDAKI MÜNASİBƏTLƏR

Maddə 34. Qanunları Parlament qəbul edir.

Qanun aşağıdakılarla bağlı qaydalar müəyyən edir:

- siyasi hüquqlar və ictimai azadlıqlardan istifadə üçün vətəndaşlara verilən əsas təminatlar; vətəndaşların özləri və əmlakı haqqında, milli müdafiədən doğan öhdəlikləri;

- vətəndaşlıq, şəxslərin vəziyyəti və hüquq qabiliyyəti, ailə münasibətləri, miras qoyma və bağışlama;

- cəza və hüquq pozuntuları, habelə bunlara görə tətbiq oluna biləcək cəzaların müəyyən edilməsi: cəza mühakimələri üsulu; amnistiyalar; yeni məhkəmə qurumları və hakimlərin statusu;

- hər cür vergilərin ödəmələri, faizi və ictimai ölçüləri: pul emissiyası rejimi.

Qanun bu mövzudakı qaydaları da müəyyən edir.

- Parlament palatalarına və yerli özünüidarəetmə orqanlarına seçkilərin qaydası;

- yeni ictimai təşkilatlar yaratmaq;

- dövlətin mülki və hərbi qulluqçularına verilən əsas təminatlar;

¹ *Legislatura – qanunvericilik səlahiyyəti olan orqan.*

- xüsusi müəssisələrin milliləşdirilməsi və dövlət müəssisələrinin xüsusi mülkiyyətə keçməsi.

Qanun aşağıda göstərilən sahələr üzrə əsas prinsipləri müəyyən edir:

- Milli müdafiənin ümumi təşkili;
- yerli inzibati təşkilatların sərbəst idarə olunması, onların səlahiyyətləri və gəlir mənbələri;

- təhsil;

- mülkiyyət, əşya hüquqları və mülki və ticarət öhdəlikləri rejimi;

- əmək hüququ, həmkarlar ittifaqı hüququ və sosial təminat.

Maliyyə qanunları Respublika qanunu ilə nəzərdə tutulan qeyd və şərtlər daxilində, dövlətin gəlir mənbələrini və məxariclərini müəyyən edir.

Proqram xarakterli qanunlar, dövlətin iqtisadi və ictimai fəaliyyətinin məqsədini müəyyən edir.

Bu maddənin hökmləri Respublika qanunu ilə dəqiqləşdiriləcək və tamamlanacaqdır.

Maddə 35. Müharibə elan edilməsinə Parlament icazə verir.

Maddə 36. Hərbi vəziyyət Nazirlər Şurasının qərarnaməsi ilə elan edilir.

Hərbi vəziyyətin on iki gündən artıq uzanması yalnız parlamentin icazəsi ilə mümkündür.

Maddə 37. Qanunvericilik sahəsindən kənarda qalan bütün məsələlər inzibati qaydada həll olunur.

Bu məsələlərlə bağlı qanun şəklində qəbul edilmiş olan aktlar Dövlət Şurasının rəyi alındıqdan sonra, qərarnamə ilə dəyişdirilə bilər. Həmin aktlardan bu konstitusiyanın qüvvəyə minməsindən sonra qəbul olunanları, Konstitusiya Şurası onların yuxarıdakı abzası uyğun olaraq inzibati xarakter daşdığını bildirməyincəyə qədər, qərarnamə ilə dəyişdirilə bilməz.

Maddə 38. Hökumət öz proqramını yerinə yetirmək üçün, bir qayda olaraq qanunvericilik sahəsinə aid olan tədbirləri müəyyən bir

müddət ərzində ordonanslar¹ vasitəsilə həyata keçirməyə icazə verməsini Parlamentdən xahiş edə bilər.

Ordonanslar Dövlət Şurasının rəyi alındıqdan sonra Nazirlər Şurasında qəbul edilir və dərc olunduğu andan qüvvəyə minir, lakin onları təsdiqləyən qanun layihəsi, səlahiyyətverici qanunun müəyyən etdiyi tarixə qədər parlamentə göndərilməzsə öz qüvvəsini itirir.

Bu maddənin birinci abzasında qeyd olunan müddət keçdikdən sonra ordonanslar, artıq qanunvericilik sahəsinə aid edilmiş məsələlər üzrə yalnız qanunla dəyişdirilə bilər.

Maddə 39. Qanunvericilik təşəbbüsü eyni dərəcədə, Baş nazir və Parlament üzvlərinə məxsusdur.

Qanun layihələri, Dövlət Şurasının rəyi alındıqdan sonra Nazirlər Şurasında müzakirə edilir və palatalardan birinin sədarətinə göndərilir. Maliyyə qanun layihələri əvvəlcə Milli Məclisə təqdim olunur.

Maddə 40. Parlament üzvləri tərəfindən irəli sürülən qanun və dəyişiklik təklifləri onların qəbulu, dövlət gəlirlərinin azalması, yaxud hər hansı bir dövlət öhdəliyinin yaradılması, ya da ağırlaşdırılması nəticəsində doğursa, qəbul olunmur².

Maddə 41. Əgər qanunun qəbulu zamanı bir qanun təklifinin, ya da dəyişiklik tələbinin qanunvericilik sahəsindən kənarda qaldığı və ya 38-ci maddəyə uyğun verilmiş səlahiyyətlərə zidd olduğu meydana çıxarsa, hökumət onların qəbuledilməzliyini iddia edə bilər.

Hökumətlə müvafiq palata sədri arasında mübahisə yarandıqda Konstitusiya Şurası bu və ya digər tərəfin tələbi üzrə 8 gün ərzində bu məsələ ilə bağlı qərar çıxarır.

¹ *Ordanans-Fransada Nazirlər Şurasının qəbul etdiyi normativ akt.*

² 39 və 40-cı maddələrdən göründüyü kimi qanun layihələri ilə qanun təklifləri arasında fərq qoyulur. Birinciləri hökumət, ikinciləri isə parlament üzvləri verir.

Maddə 42. Qanun layihələri, baxılmaq üçün ilk müraciət edilən palatada hökumətin təqdim etdiyi mətn əsasında müzakirə olunur.

Digər palata tərəfindən təsdiqlənmiş mətni olan palata onu hökumətin göndərdiyi şəkildə müzakirə edir.

Maddə 43. Qanun layihələri və təklifləri hökumətin, yaxud onların təqdim olunduğu palatanın tələbi ilə öyrənilmək üçün, bu məqsədlə xüsusi olaraq yaradılmış komissiyalara göndərilir.

Barəsində belə tələb irəli sürülməyən qanun layihəsi və təklifləri, sayı hər palatada altından artıq olmayan daimi komissiyalardan birinə göndərilir.

Maddə 44. Parlament və hökumət üzvlərinin dəyişikliklər tələb etmək hüququ vardır.

Müzakirələrin başlanmasından sonra hökumət bundan öncə komissiyadan keçməmiş olan hər hansı dəyişikliyin əleyhinə çıxış edə bilər.

Hökumət tələb edərsə, dəyişiklik barədə müraciət edilən palata, müzakirə olunan mətnin hamısı ya da hökumət tərəfindən təklif və ya qəbul edilən dəyişiklikləri saxlamaqla, onun bir hissəsi üzrə vahid səsvermə keçirilməlidir.

Maddə 45. Eyni mətni qəbul etmək məqsədilə hər qanun layihəsi və ya qanun təklifi Parlamentin hər iki məclisində ardıcıl baxılır.

Əgər palatalar arasında yaranmış ixtilaf nəticəsində qanun layihəsi, yaxud təklifi hər iki palatada ilk oxunuşdan sonra qəbul edilməmişsə, ya da hökumət hər palatada ilk oxunuşdan sonra onun təcili müzakirəsini tələb etmişsə Baş nazirin hüququ vardır ki, mübahisəli müddəalara dair bir mətn təklif etməyə səlahiyyəti çatan və hər iki palatadan eyni sayda üzvə malik olan qarışıq münsiflər komissiyasının iclasını tələb etsin.

Qarışıq komissiyanın hazırladığı mətn qəbul edilmək üçün Parlament tərəfindən hər iki palataya təqdim oluna bilər. Hökumətin razılığı olmadan heç bir dəyişiklik tələbi qəbul edilə bilməz.

Əgər qarışıq komissiya ortaq bir mətn qəbul etməmişsə, ya da bu mətn yuxarıdakı abzasda nəzərdə tutulan şərtlər daxilində qəbul edilməzsə, hökumət Milli Məclis və Senatda yeni bir oxunuşdan sonra Milli Məclisdən qəti olaraq qərar verməsini tələb edə bilər. Bu halda Milli Məclis ya qarışıq komissiyada hazırlanan mətnə, ya da özündə sonuncu səsə qoyulan mətnə – bu mətn, zərurət olduqda, Senatın qəbul etdiyi bir, ya bir neçə dəyişiklik tələbi ilə dəyişdirilə bilər – yenidən qayıda bilər.

Maddə 46. Respublika qanunu xarakteri daşması konstitusiya ilə tənzimlənən qanunlar aşağıdakı şərtlər daxilində qəbul olunur və dəyişdirilir.

Qanun layihəsi və ya təklifi, ona birinci baxan palatada, təqdim edilməsindən on beş gün keçməyincə müzakirə və ya qəbul oluna bilməz.

45-ci maddədəki üsul tətbiq oluna bilər. Bununla bərabər iki palata arasında razılıq əldə olunmadığı təqdirdə mətn, Milli Məclis tərəfindən son oxunuşda yalnız üzvlərinin mütləq səs çoxluğu ilə qəbul edilə bilər.

Senata aid Respublika qanunları hər iki palatada eyni redaksiyada qəbul edilməlidir.

Respublika qanunları Konstitusiya Şurası tərəfindən konstitusiyaya uyğunluğu bildirməyincə dərc olunub qüvvəyə minə bilməz.

Maddə 47. Parlament maliyyə qanun layihələrini Respublika qanunu ilə nəzərdə tutulan şərtlər daxilində qəbul edir.

Əgər Milli Məclis ilk oxunuşda bir layihənin özünə təqdim edilməsindən qırx gün keçənə qədər qərar verməzsə hökumət, on beş gün ərzində qərar verməyə borclu olan senata müraciət edir. Bundan sonra 45-ci maddədə nəzərdə tutulan üsul və şərtlər daxilində hərəkət edilir.

Əgər Parlament 70 gün ərzində qərar verməzsə, layihənin müddəaları ordonanslar vasitəsilə qüvvəyə mindirilə bilər.

Əgər bir fəaliyyətin gəlir mənbələrini və məxariclərini müəyyən edən maliyyə qanunu, bu fəaliyyətin başlamasına qədər dərc olunub elan edilməsi zəruri olan müddətdə verilməmişsə, hökumət Parlament-

dən vergilərin tutulmasına təcili icazə istəyir və büdcənin artıq qəbul olunmuş bəndləri üzrə kreditlər buraxılmasını qərarnamə ilə elan edir.

Əgər Parlament toplantı halında deyilsə, bu maddədə nəzərdə tutulan müddətlər təxirə salınır.

Maliyyə qanunlarının icrasına nəzarətdə hesablayıcı palata Parlamentə və hökumətə kömək edir.

Maddə 48. Palataların gündəliyi öncəliklə və hökumətin müəyyən etdiyi növbəliklə hökumətin verdiyi qanun layihələrinin və onun qəbul etdiyi qanun təkliflərinin müzakirəsini ehtiva edir.

Həftədə bir iclas, öncəliklə, Parlament üzvlərinin sorğuları və hökumətin cavabları üçün ayrılır.

Maddə 49. Baş nazir, Nazirlər Şurasında müzakirədən sonra hökumətin proqramı, yaxud zərurət olduqda, ümumi bir siyasət bəyannaməsi üzrə, hökumətə etimad məsələsini Milli Məclis önündə qoyur.

Milli Məclis hökumətə münasibətini etimadsızlıq qətnaməsini səssə qoymaq yolu ilə bildirir. Belə bir qətnamə Milli Məclis üzvlərinin ən azı onda biri tərəfindən imzalamayınca qəbul edilə bilməz. Səsvərmə, qətnamənin təqdim edilməsindən yalnız qırx səkkiz saat sonra keçirilə bilər. Etimadsızlıq qətnaməsi Məclisin yalnız üzv tamsayının əksəriyyəti ilə qəbul edilir və yalnız etimadsızlığın lehinə olan səsler sayılır. Etimadsızlıq qətnaməsi rədd edilirsə, qətnaməni imzalayanlar eyni sessiya dövründə aşağıdakı abzasda nəzərdə tutulan hal istisna olmaqla, yeni qətnamə təklif edə bilməzlər.

Baş nazir, Nazirlər Şurasında müzakirədən sonra Milli Məclis qarşısında, hər hansı bir mətnin qəbul olunması ilə bağlı hökumətə etimad məsələsini qoya bilər. Bu halda, sonrakı iyirmi dörd saat ərzində etimadsızlıq qətnaməsi təqdim edilərək yuxarıdakı abzasla müvafiq surətdə təsdiq olunmazsa, həmin mətn qəbul edilmiş sayılır.

Baş nazirin Senatdan hökumətin ümumi siyasət bəyannaməsini bəyənməyi xahiş etmək səlahiyyəti vardır.

Maddə 50. Əgər Milli Məclis etimadsızlıq qətnaməsini qəbul edərsə və ya hökumət proqramını, yaxud ümumi siyasət bəyannaməsini bəyənməzsə, Baş nazir Respublika Prezidentinə hökumətin istefasını təqdim etməlidir.

Maddə 51. 49-cu maddədəki müddələrin həyata keçirilməsinə imkan vermək zərurəti yaranarsa, növbəti və ya növbədənəknar Parlament sessiyalarının bağlanması avtomatik olaraq təxirə salınır.

VI Bölmə

BEYNƏLXALQ MÜQAVİLƏLƏR VƏ SAZIŞLƏR

Maddə 52. Respublika Prezidenti müqavilələri müzakirə və təsdiq edir.

O, təsdiqlənməli olmayan beynəlxalq saziş bağlanmasına dair bütün danışıqlardan xəbərdar edilir.

Maddə 53. Sülh müqavilələri, ticarət müqavilələri, beynəlxalq təşkilata dair müqavilə yaxud sazişlər, dövlətin maliyyəsinə təəhhüdlər altına salan, qanunvericilik aktlarını dəyişdirən, şəxsi hallara aid olan, ərazi güzəşti, mübadiləsi və ya ilhaqını nəzərdə tutan müqavilə, ya sazişlər yalnız qanunla təsdiqlənə, yaxud bəyənilə bilər.

Bunlar təsdiqlənməyincə, yaxud bəyənilməyincə heç bir hüquqi nəticə doğura bilməzlər.

Maraqlı tərəf kimi əhalinin razılığı olmayınca heç bir ərazi güzəşti, mübadiləsi və ilhaqı etibarlı deyil.

Maddə 54. Əgər konstitusiya Şurası, Respublika Prezidentinin, Baş nazirin, ya da bu və ya digər palata sədrinin müraciəti üzrə beynəlxalq bir öhdəlikdə konstitusiyaya zidd bir bənd olduğunu bildirərsə, bunun təsdiqlənməsinə, yaxud bəyənilməsinə yalnız konstitusiyanın dəyişdirilməsindən sonra icazə verilə bilər.

Maddə 55. Lazımı qaydada təsdiqlənən və ya bəyənilən müqavilə, yaxud sazişlər dərc olunduğu andan – hər müqavilə ya sazişə digər tərəfin əməl etməsi şərtiylə – qanunlardan daha üstün qüvvəyə malik olurlar.

VIII Bölmə

KONSTITUSİYA ŞURASI

Maddə 56. Konstitusiya Şurası doqquz üzvdən ibarətdir. Üzvlük müddəti doqquz ildir və yenilənə bilməz. Hər üç ildən bir konstitusiya şurasının üçdə biri yenilənir. Üzvlərdən üçünü Respublika Prezidenti, üçünü Milli Məclisin sədri, üçünü Senat sədri təyin edir.

Yuxarıda göstərilən doqquz üzvdən əlavə əvvəlki Respublika Prezidentləri ömürlük Konstitusiya Şurasının təbii üzvləridir.

Konstitusiya Şurasının sədrini Respublika Prezidenti təyin edir. Səslər bərabər bölündükdə sədrin səsi həlledici olur.

Maddə 57. Konstitusiya Şurası üzvünün vəzifəsi nazir və ya Parlament üzvü vəzifələriylə bir araya sığışa bilməz. Digər uyğunsuzluq halları Respublika qanunu ilə müəyyən edilir.

Maddə 58. Konstitusiya Şurası Respublika Prezidenti seçkilərinin qanuniliyinə nəzarət edir.

o, seçkilərlə bağlı şikayətlərə baxır və səsvermənin nəticələrini elan edir.

Maddə 59. Konstitusiya Şurası, mübahisə olduqda, millət vəkiliyyərlə senatorların seçilməsinin qanuniliyi haqqında qərar verir.

Maddə 60. Konstitusiya Şurası referendumun qanuniliyinə nəzarət edir və nəticələrini elan edir.

Maddə 61.¹ Respublika qanunları yayımlanıb elan edilməzdən əvvəl, Parlament palatalarının rəqlamentləri isə tətbiq olunmağa başlayana qədər Konstitusiya Şurasına təqdim olunmalıdır. Konstitusiya Şurası onların konstitusiyaya uyğunluğu barədə qərar verir.

Eyni məqsədlə qanunlar yayımlanıb elan edilməzdən əvvəl Respublika Prezidenti, Baş nazir, bu və ya digər palata sədri altmış millət vəkili, yaxud altmış senator tərəfindən Konstitusiya Şurasına həvalə edilə bilər.

Yuxarıdakı iki abzasda nəzərdə tutulan hallarda Konstitusiya Şurası, bir ay ərzində qərar verməlidir. Bununla bərabər, hökumətin tələbi ilə, əgər təcildirsə, bu müddət səkkiz günə endirilə bilər.

Bu hallarda da Konstitusiya Şurasına müraciət edilməsi qanunun yayımlanıb elan olunma müddətini dayandıra bilər.

Maddə 62. Konstitusiyaya zidd elan edilən bir hökm və yayımlanıb elan oluna, nə də tətbiq edilə bilər.

Konstitusiya Şurasının qərarları son və qəti olub, iqtidar, habelə bütün idarə və məhkəmə orqanları üçün məcburidir.

Maddə 63. Respublika qanunu, Konstitusiya Şurasının təşkilinə və fəaliyyətinə dair normaları, Şuranın əməl edəcəyi proseduranı və xüsusən protestlərin baxılma müddətini müəyyən edir.

VIII Bölmə

MƏHKƏMƏ HAKİMİYYƏTİ

Maddə 64. Respublika Prezidenti məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyinin təminatçısıdır.

Ali hakimlər Şurası Respublika Prezidentinə kömək edir. Respublika qanunu hakimlərin statusunu müəyyən edir.

Hakimlər dəyişilməzdir.

1. Bu maddə 29.11.1974-cü il tarixli konstitusiya qanunu redaksiyasında verilmişdir.

Maddə 65. Ali hakimlər Şurasına Respublika Prezidenti sədrlik edir. Ədliyyə naziri tutduğu vəzifəsinə görə sədr müavini olur; o, respublika Prezidentinin əvəzinə sədrlik edə bilər.

Ali Şuraya, bundan başqa, Respublika qanunu ilə təsbit edilən şərtlər daxilində Respublika Prezidenti tərəfindən təyin olunan doqquz üzv daxildir.

Ali hakimlər Şurası, Kassasiya Məhkəməsi hakimlərinin və Apellyasiya Məhkəməsi birinci sədrinin təyin olunmaları haqqında təkliflər verir. Ədliyyə nazirinin digər hakimlərin təyinatları ilə bağlı təklifləri haqqında, Respublika qanunu ilə müəyyən edilən şərtlər daxilində Şura öz rəyini bildirir. Həmçinin əfv etmə məsələlərində Respublika qanunu ilə müəyyən edilən şərtlər daxilində Şuranın rəyi soruşulur.

Ali hakimlər Şurası hakimlərin intizam şurası kimi qərarlar verir. Bu halda Ali Şuraya, kassasiya məhkəməsinin birinci sədri başçılıq edir.

Maddə 66. Heç kim, özbaşına olaraq azadlıqdan məhrum edilə bilməz.

Şəxsi azadlığın mühafizəçisi olan məhkəmə hakimiyyəti, qanunla nəzərdə tutulan şərtlər daxilində, bu prinsipə hörməti təmin edir.

Maddə 67. Ali məhkəmə təsis edilmişdir.

Ali məhkəmə Milli Məclislə Senatın öz içərilərindən və bərabər sayda, bu palataların həm tam, ya da qismən yenilənməsindən sonra seçdikləri üzvlərdən ibarətdir. Ali məhkəmənin sədri öz üzvləri arasından seçilir.

Ali məhkəmənin tərkibi, fəaliyyət qaydaları və burda tətbiq oluna-caq mühakimə üsulu, Respublika qanunu ilə müəyyən edilir.

Maddə 68. Respublika Prezidenti öz vəzifələrini yerinə yetirərkən etdiyi hərəkətlərə görə, vətənə xəyanət halı istisna olmaqla, məsuliyyət daşımır. Respublika Prezidenti yalnız açıq səsvərmə yoluyla və öz üzvlərinin mütləq əksəriyyəti ilə eyni qərarlar verən hər iki palata tərəfindən ittiham oluna bilər; Prezident Ali Məhkəmədə mühakimə edilir.

Hökumət üzvləri öz vəzifələrini yerinə yetirərkən törətdikləri və törədilən zaman cinayət və ya təqsirli əməl kimi tövsiyə olunan hərəkətlərə görə cinayət məsuliyyəti daşıyırlar. Dövlətin təhlükəsizliyinə qarşı sui-qəsd olarsa hökumətin üzvləri, eləcə də onlar ilə əlbir olan şəxslər barəsində də yuxarıdakı prosedura tətbiq edilir. Bu abzasda nəzərdə tutulan hallarda Ali Məhkəmə hərəkəti, onun edildiyi zaman qüvvədə olan cəza qanunlarının cinayət və təqsirli əməl kimi tanınması, habelə cəzaların çərçivəsi ilə bağlıdır.

X Bölmə

İQTİSADI VƏ SOSIAL ŞURA

Maddə 69. İqtisadi və Sosial Şura hökumətin müraciəti üzrə qanun layihələri, ordonans və ya qərarnamə, habelə onun özünə təqdim edilən qanun təklifləri haqqında rəyini bildirir.

İqtisadi və Sosial Şura ona təqdim olunmuş layihə, yaxud təkliflər haqqında Şuranın rəyini Parlament palataları qarşısında açıqlamaq üçün öz üzvlərindən birini təyin edə bilər.

Maddə 70. Həmçinin hökumət Respublikanı, yaxud Birliyi maraqlandıran iqtisadi və ya sosial xarakterli bütün məsələlərlə bağlı İqtisadi və Sosial Şura ilə məsləhətləşə bilər. İqtisadi və ya sosial xarakterli bütün plan və ya proqram qanun layihələri Şuranın rəyinə verilir.

Maddə 71. İqtisadi və Sosial Şuranın tərkibi və fəaliyyət qaydaları Respublika qanunu ilə tənzim edilir.

XI Bölmə

YERLİ KOLLEKTİVLƏR

Maddə 72. Respublikanın yerli kollektivləri kommunalardan, departamentlərdən, sərhədxarici ərazilərdən ibarətdir. Digər bütün yerli kollektivlər qanunla yaradılır.

Bu kollektivlər, seçkili orqanlar tərəfindən, qanunda nəzərdə tutulan şərtlər daxilində sərbəst idarə olunur.

Departamentlərdə və sərhədxarici ərazilərdə hökumətin nümayəndələri milli mənafeələrə, inzibati nəzarətə və qanunlara hörməti təmin etməyə görə məsuldur.

Maddə 73. Sərhədxarici ərazi departamentlərinin qanunvericilik rejimi və inzibati təşkili onların öz xüsusi vəziyyətləri nəzərə alınmaqla dəyişdirilə bilər.

Maddə 74. Respublikanın sərhədxarici əraziləri Respublikanın ümumi mənafeələri içində özlərinin xüsusi mənafeələrini nəzərdə tutan ayrıca təşkilata malikdir. Bu təşkilat müvafiq ərazi məclisi ilə məsləhətləşmədən sonra qanunla müəyyən edilir və dəyişdirilir.

Maddə 75. Yalnız 34-cü maddədə nəzərdə tutulmuş ümumi vətəndaşlıq hüquqi statusuna malik olmayan Respublika vətəndaşları öz şəxsi statuslarını, onlardan imtina etmədikləri müddət ərzində qoruyub saxlayırlar.

Maddə 76. Sərhədxarici ərazilər Respublika daxilindəki statuslarını qoruya bilərlər.

Əgər sərhədxarici ərazilər belə bir arzuda olduqlarını 91-ci maddənin birinci abzasında nəzərdə tutulan müddət ərzində öz ərazi məclislərinin qərarı ilə bildirsələr, Respublika sərhədxarici ərazi departamenti, ya da istər qrup halında, istərsə də tək Birliyin üzvləri olurlar.

XII Bölmə

BİRLİK HAQQINDA

Maddə 77. Bu konstitusiya ilə yaradılan Birlikdə dövlətlər muxtariyyətdən istifadə edirlər; onlar öz-özlərini idarə edir və özlərinə məxsus işləri demokratik qaydada və sərbəst həll edirlər.

Birlikdə yalnız vahid vətəndaşlıq vardır.

Mənşəyindən, irqindən və dinindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlar hüquqi baxımdan bərabərdir və eyni vəzifələri daşıyırlar.

Maddə 78. Xarici siyasət, müdafiə, pul sistemi, birgə iqtisadi siyasət və maliyyə siyasəti, habelə strateji xammalın istifadəsi üzrə siyasət Birliyin səlahiyyət dairəsinə daxildir.

Bundan başqa, xüsusi sazişlər istisna olmaqla, ədalət mühakiməsi orqanlarına nəzarət, ali təhsil, xarici və müştərək daşımaların və rəhbərliyin ümumi təşkili də Birliyin səlahiyyət dairəsindədir.

Xüsusi sazişlər digər birgə səlahiyyətlər yarada və ya Birliyin səlahiyyətlərinin onun üzvlərindən birinə hər hansı formada həvalə olunmasını tənzimləyə bilər.

Maddə 79. 76-cı maddədə nəzərdə tutulan hallardan hansısa üstünlük verdiyini bildirdikdən sonra üzv dövlətlər 77-ci maddənin müddəalarından istifadə edirlər.

Bu bölmənin tətbiq olunması üçün zəruri tədbirlər qüvvəyə minənə qədər, birgə səlahiyyət məsələləri respublika tərəfindən nizama salınır.

Maddə 80. Respublika Prezidenti Birliyin Prezidentidir və Birliyi təmsil edir.

Birliyin bir icra şurası, bir senatı və bir Arbitraj məhkəməsi vardır.

Maddə 81. Birliyə üzv olan dövlətlər 6-cı maddədə nəzərdə tutulan şərtlər daxilində, Prezident seçkilərində iştirak edirlər.

Respublika Prezidenti Birliyin Prezidenti sifətiylə Birliyin hər bir dövlətini təmsil edir.

Maddə 82. Birliyin Prezidenti Birlik İcra Şurasına sədrlik edir. İcra Şurasının tərkibinə Respublikanın Baş naziri, Birliyin üzvü olan hər bir dövlətin hökumət başçıları və Birlik üçün ümumi işlər görmək tapşırılan Nazirlər daxildir.

İcra Şurası Birlik üzvlərinin, hökumət və idarə səviyyəsində əməkdaşlığını təşkil edir.

İcra Şurasının təşkili və fəaliyyəti Respublika qanunu ilə təsbit edilir.

Maddə 83. Birliyin Senatı Respublika Parlamentinin və Birliyin digər üzvlərinin qanunverici palatalarının öz içərilərindən seçdikləri nümayəndələrdən ibarətdir. Hər dövlət nümayəndələrinin miqdarı onun əhalisinin sayına və Birlik daxilində üzərinə götürdüyü öhdəliklərə görə müəyyən edilir.

Birliyin Senatı ildə iki dəfə sessiyaya toplanır.

Bu sessiyalar Birliyin Prezidenti tərəfindən açılıb bağlanır və hərəsi bir aydan artıq çəkə bilməz.

Senat Birlik Prezidentinin müraciəti və ümumi iqtisadi siyasəti ilə maliyyə siyasətin, bu məsələlərə dair qanunlar Respublika Parlamentində və zəruri hallarda, Birliyin digər üzvlərinin qanunverici məclislərində səsə qoyulmazdan öncə müzakirə edir.

Birliyin Senatı 35 və 53-cü maddələrdə nəzərdə tutulan və Birliyi təəhhüdlər altına salan aktları, beynəlxalq müqavilə və ya sazişləri müzakirə edir.

Senat Birlik üzvlərinin qanunverici məclislərindən səlahiyyət aldığı sahələrdə icrası məcburi olan qərarlar verilir. Bu qərarlar maraqlı dövlətlərdən hər birinin ərazisində, qanunla eyni şəkildə yayımlanıb elan edilir.

Birlik Senatının tərkibi və fəaliyyət qaydaları Respublika qanunu ilə tənzimlənir.

Maddə 84. Birliyin Arbitraj Məhkəməsi Birlik üzvləri arasında yaranan mübahisələri həll edir.

Birlik Arbitraj məhkəməsinin tərkibi və səlahiyyətləri orqanik qanunla təsbit edilir.

Maddə 85. 89-cu maddədə nəzərdə tutulan proseduradan istisna qaydasında, bu bölmənin ümumi qurumların fəaliyyətinə dair müd-

dəaları Respublika Parlamenti və Birlik Senatı tərəfindən eyni redaksiyada qəbul olunan qanunlar vasitəsilə dəyişdirilir.

Bu bölmənin müddəaları Birliyin bütün dövlətləri arasında bağlanan sazişlər vasitəsilə də dəyişdirilə bilər; yeni müddəalar hər dövlətin konstitusiyası ilə müəyyən edilən şərtlər daxilində qüvvəyə minir¹.

Maddə 86. Birliyin üzvü olan dövlətin statusu həm Respublikanın tələbi üzrə, həm də mənafeyi olan dövlətin qanunverici məclisinin – təşkili və nəzarəti Birlik qurumları tərəfindən təmin edilən yerli referendumla təsdiqlənmiş qərarı əsasında dəyişdirilə bilər. Bu dəyişikliyin formaları Respublika Parlamenti və mənafeyi olan qanunverici məclis tərəfindən bəyənilən bir sazişlə müəyyən edilir.

Eyni şərtlər daxilində, Birliyin hər üzv dövləti müstəqil ola bilər. Bununla da o, Birliyin tərkibindən çıxmış olur.

Birliyin üzvü olan dövlət saziş bağlamaq yolu ilə Birliyin tərkibindən çıxmadan da müstəqil ola bilər.

Birliyin üzvü olmayan müstəqil bir dövlət saziş yoluyla müstəqilliyini itirmədən Birliyə qoşula bilər.

Bu dövlətlərin Birlik daxilində statusu, həmin məqsədlə bağlanmış sazişlərlə, xüsusən, haqqında yuxarıdakı abzalarda bəhs olunan sazişlər və zərurət olduqda, 85-ci maddənin ikinci abzasında nəzərdə tutulan sazişlərlə müəyyən edilir².

Maddə 87. Bu bölmənin tətbiq olunması üçün bağlanan xüsusi sazişlər Respublika Parlamenti və mənafeyi olan qanunverici məclislər tərəfindən bəyənilir.

¹ 85-ci maddənin ikinci abzası 4.06.1960-cı il tarixli konstitusiya qanunu redaksiyasında verilmişdir.

² 86-cı maddənin 3, 4 və 5-ci abzasları 4.06.1960-cı il tarixli konstitusiya qanunu redaksiyasında verilmişdir.

XIII Bölmə

ÜZVLÜK HAQQINDA SAZIŞLƏR

Maddə 88. Respublika və ya Birlik, öz sivilizasiyalarını inkişaf etdirmək üçün ona üzv olmaq istəyən dövlətlərlə sazişlər bağlaya bilər.

XIV Bölmə

KONSTITUSİYANIN DƏYİŞDİRİLMƏSİ

Maddə 89. Konstitusiyaya dəyişiklik edilməsi təşəbbüsü Respublika Prezidentinə məxsusdur; o, Baş nazirin, habelə Parlament üzvlərinin təklifi üzrə hərəkət edir.

Dəyişiklik layihəsi, yaxud təklifi, hər iki palatada eyni redaksiyada qəbul olunmalıdır. Dəyişiklik referendumla bəyənildikdən sonra qəti olur.

Bununla yanaşı, Respublika Prezidenti dəyişiklik layihəsini konqres sifətilə toplantıya çağırılan Parlamentin müzakirəsinə təqdim etməyə qərar verərsə layihə referendumla çıxarılır; bu halda dəyişiklik layihəsi, verilən səsələrin beşdə üç əksəriyyətini toplamayınca qəbul edilmiş sayılır. Konqresin sədarəti Milli Məclisin sədarəti olur.

Ərazi bütövlüyünü pozmağa heç bir dəyişiklik prosedurasına başlanıla, ya da əgər başlanılmışsa – davam oluna bilməz.

Hökumətin Respublika forması dəyişiklik predmeti ola bilməz.

XV Bölmə

KEÇİD QƏRARLARI

Maddə 90. Parlamentin növbəti sessiyası işini qurtarmışdır. İş başındakı Milli Məclis üzvlərinin vəkaləti bu Konstitusiyaya əsasında seçilən Məclisin toplanmış gün başa çatır.

Bu toplantıya qədər Parlamenti sessiyaya çağırmaq səlahiyyəti yalnız hökumətə məxsusdur.

Fransız İttifaqı Məclisi üzvlərinin vəkaləti hazırda fəaliyyətdə olan Milli Məclis üzvlərinin vəkaləti ilə eyni zamanda başa çatır.

Maddə 91. Bu Konstitusiya ilə nəzərdə tutulan qurumlar, Konstitusiyanın yayım və elanından başlayaraq dörd ay müddətində yaradılacaqdır.

Birliyin qurumları üçün bu müddət altı aya qədərdir.

İş başındakı Respublika Prezidentinin səlahiyyətləri yalnız bu Konstitusiyanın 6 və 7-ci maddələrində nəzərdə tutulan seçkilərin nəticələrinin rəsmən elan edilməsi ilə başa çatır.

Birliyə üzv olan dövlətlər bu ilk seçkidə Konstitusiyanın yayım və elan tarixlərindəki statuslarından irəli gələn şərtlər çərçivəsində iştirak edəcəklər.

Bu dövlətlərdəki mövcud hakimiyyət orqanları yeni rejimlə nəzərdə tutulan hakimiyyət qurumları yaradılincaya qədər Konstitusiyanın qüvvəyə minməsi anında tətbiq oluna bilən qanun və qaydalara uyğun surətdə öz vəzifələrini yerinə yetirməyə davam edəcəklər.

Senat qəti quruluncaya qədər Respublika Şurasının hazırda fəaliyyət göstərən üzvlərindən ibarət olacaq. Senatın qəti quruluşunu tənzimləyəcək Respublika qanunları 31 iyul 1959-cu ilədək verilmiş olmalıdır.

Konstitusiyanın 58 və 59-cu maddələriylə Konstitusiya Şurasına verilən səlahiyyətlər, bu Şura yaradılincaya qədər Dövlət Şurasının sədr müavininin sədrliyi altına kassasiya məhkəməsinin birinci sədri və hesablayıcı palatanın birinci sədrindən ibarət olan bir komissiya tərəfindən həyata keçirilir.

Birliyin üzvü olan dövlətlərin xalqları 12-ci bölmənin tətbiq edilməsi üçün zəruri tədbirlər qüvvəyə minincəyə qədər Parlamentdə təmsil olunmaqda davam edirlər.

Maddə 92. Qurumların yaradılması və yaradılana qədər iqtidarın fəaliyyəti üçün zəruri qanunvericilik tədbirləri Dövlət Şurasının rəyi

alındıqdan sonra Nazirlər Şurasında qanun qüvvəli qərarnamələri vasitəsilə görülməkdir.

Hökumət 91-ci maddənin birinci abzasında nəzərdə tutulan müddət ərzində bu konstitusiyada göstərilən Məclislərə seçki rejimini qanun qüvvəsində olan və qanunla eyni formada verilən ordonanslar vasitəsilə müəyyən etməyə səlahiyyətliyə.

Eyni müddət ərzində və eyni şərtlər daxilində hökumət Millətin həyatı, vətəndaşların müdafiəsi, yaxud azadlıqların təminatı üçün zəruri hesab etdiyi hər cür tədbirləri də görməyə səlahiyyətliyə.

Bu qanun Respublika və Birliyin Konstitusiyası kimi yerinə yetiriləcəkdir.

4 oktyabr 1958-ci ildə Parisdə qüvvəyə minmişdir.

1946-cı il Fransa Konstitusiyasının Preambulası

/ bu Preambula, 1958-ci il Konstitusiyası ilə tanınmışdır /

Azad xalqların, insan şəxsiyyətini alçatmağa və kölə halına salmağa cəhd göstərən rejimlər üzərindəki qələbəsinin ertəsi günü, fransız xalqı, hər bir insan varlığının irqindən, dinindən və məzhəbindən asılı olmayaraq toxunulmaz və müqəddəs hüquqları olduğunu yenidən bəyan edir. Fransız xalqı, 1789-cu il hüquqlar Bəyannaməsi ilə göstərilmiş insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını və Respublikanın qanunları ilə tanınmış əsas prinsipləri təntənəli surətdə təsdiq edir.

O /Fransız xalqı/, bununla yanaşı, dövrümüz üçün xüsusilə zəruri olan aşağıdakı iqtisadi, siyasi və sosial prinsipləri elan edir:

Qanun, qadının bütün sahələrdə kişi ilə eyni hüquqlu olmasına təminat verir.

Azadlıqsevər fəaliyyətinə görə təqib edilən hər kəsin Respublika ərazisində sığınacaq hüququ vardır.

Hər kəs işləməyə borcludur və vəzifə tutmaq hüququna malikdir.

Heç kəs iş vəzifəsində, öz inancına görə təzyiqlərə məruz qala bilməz.

Hər kəs hüquq və mənafeələrini həmkarlar təşkilatı vasitəsilə müdafiə edə və öz istədiyi həmkarlar təşkilatına üzv ola bilər.

Tətil hüququ, bu hüququ tənzimləyən qanunlar çərçivəsində həyata keçirilir.

Hər bir zəhmətkeş, iş şərtlərinin kollektiv surətdə təyin edilməsində, habelə müəssisənin idarə olunmasında öz təmsilçiləri vasitəsilə iştirak edir.

Hər bir əmlak, hər bir müəssisə istismara buraxılacağı təqdirdə milli ictimai əhəmiyyət və ya faktiki inhisar xarakteri kəsb edərsə və ya edəcəksə kollektiv mülkiyyətə verilməlidir.

Millət (dövlət) fərdin və ailənin inkişafı üçün zəruri şərtləri təminat altına alır.

Millət hamının, xüsusən uşaqların, anaların və yaşı keçmiş zəhmətkeşlərin sağlamlığının mühafizəsini, maddi cəhətdən təmin edilməsinin istirahət və asudə vaxtını təminat altına alır. Hər bir insanın yaşına, fiziki və ya zehni, yaxud iqtisadi vəziyyətinə görə işləmək qabiliyyətini itirməsi halında öz yaşayışı üçün zəruri vəsaiti cəmiyyətdən almaq hüququ vardır.

Millət bütün fransızların milli fəlakətlərdən doğan çətinliklərlə bağlı həmrəyliyi və bərabərliyi bəyan edir.

Millət uşaq və böyüklərin bərabər olaraq təhsil, peşə və mədəni sərvətlərə yiyələnmə bilməsini təminat altına alır. Təhsilin bütün dərəcələrini pulsuz və dünyəvi olaraq təşkili dövlətin borcudur.

Fransa Respublikası, öz ənənələrinə sadıq qalmaqla beynəlxalq publik hüquq normalarını da nəzərə alır. O, işğalçılıq məqsədilə heç bir müharibə aparmayacaq və öz qüvvələrindən hər hansı xalqın azadlığına qarşı istifadə etməyəcəkdir.

Fransa, sülhü bərqərar etmək və qorumaq üçün öz suverenliyinin məhdudlaşdırılmasına, digər dövlətlərlə qarşılıqlı şərtlər daxilində, razı olur.

Fransa, sərhədxarici xalqlarla birgə, irqi və dini fərqlərin qoyulmadığı, hüquq və vəzifələrin bərabərliyinə əsaslanan bir İttifaq yaradır.

Fransa İttifaqı, öz sivilizasiyasını inkişaf etdirmək, maddi rifahını qaldırmaq və təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə imkan və qüvvələrini birləşdirən və ya uzlaşdıran millət və xalqlardan təşkil edilir.

Fransa öz qədim missiyasına sadıq qalaraq, idarə edəcəyi xalqların öz-özlərini azad idarə etməsi və öz işlərini demokratik yolla həll etməsinə nail olmaq fikrindədir.

Fransa özbaşınalığa əsaslanan hər cür müstəmləkəçi sistemdən qaçaraq hər kəsin sərbəst ictimai vəzifələr tuta bilməsini və yuxarıda bəyan və ya təsdiq edilən hüquq və azadlıqlardan fərdi və ya kollektiv şəkildə istifadə etməsini təminat altına alır.

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ	3
---------------------	----------

I MÖVZU: MÜASİR HÜQUQ SİSTEMLƏRİ FƏNNİNİN ANLAYIŞI VƏ PREDMETİ	6
---	----------

ROMAN-GERMAN (kontinent) HÜQUQ SİSTEMİ

II MÖVZU: FRANSADA KONTİNENT HÜQUQUNUN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFI	28
--	-----------

1. Kontinent hüquq sisteminin təşəkkülü və inkişafının əsas mərhələləri	28
2. Avropada Roma hüququnun ressepsiyası	31
3. Kontinent hüququnun fərqli cəhətləri və xüsusiyyətləri	40
4. Kontinent hüququnun əsas mənbələrinin xarakteristikası	48
5. Kontinent hüququnun törəmə mənbələri	53
6. Fransa kontinent hüququnun xüsusiyyətləri	56

III MÖVZU: FRANSA KONTİNENT HÜQUQU MÜASİR DÖVRDƏ	
---	--

1. Müasir dövrdə kontinent hüquq sisteminin inkişafı və yeni "Avropa hüququ" adlanan hüquqi məkanının formalaşması	65
2. Müasir dövrdə kontinent hüquq mənbələrinin təkamülü	70
3. Fransa milli hüquq sistemi	76

IV MÖVZU: ALMANİYA KONTİNENT HÜQUQUNUN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFI

1. Almaniya kontinent hüququnun formalaşmasında
Roma hüququnun rolu 100
2. Almaniya hüquq mənbələrinin xüsusiyyətləri 105
3. Almaniya milli hüquq sisteminin formalaşması və inkişafı 111

V MÖVZU: ALMANİYA KONTİNENT HÜQUQU MÜASİR DÖVRDƏ

1. Müasir dövrdə Almaniya milli hüquq sisteminin təkamülü 115
2. XX əsrdə kontinent hüquq ailəsinə daxil olan milli
hüquq sistemlərində əsas dəyişikliklər 126

İNGİLİSSAKSON (ada) “HÜQUQ SİSTEMİ”

VI MÖVZU: İNGİLTƏRƏ (PRESEDENT) HÜQUQU AİLƏSİNİN FORMALAŞMASI

1. İngiltərə (president) hüququnun anlayışı və xüsusiyyətləri 140
2. Ümumi hüququn təşəkkülü və inkişafı mərhələləri 147
3. Ümumi hüququn əsas mənbələrinin xarakteristikası 159
4. İngiltərədə “hüquq sahələri”nin inkişafı 169

VII MÖVZU: İNGİLTƏRƏ ÜMUMİ HÜQUQU MÜASİR DÖVRDƏ

1. Müasir dövrdə İngiltərə milli hüquqsisteminin təkamülü 185
2. Müasir dövrdə İngiltərədə “hüquq sahələri”nin inkişafı 198

VIII MÖVZU: AMERİKA BİRLƏŞMİŞ ŞTATLAR HÜQUQU

1. Amerika Birləşmiş Ştatların hüquq sisteminin təşəkkülü 219
2. Müasir dövrdə ABŞ-da hüquq sahələrinin inkişafı 234

MÜSƏLMAN HÜQUQ SİSTEMİ

IX MÖVZU: MÜSƏLMAN HÜQUQ AİLƏSİNİN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFI246

1. Müsəlman hüququnun yaranması və mənbələri246
2. Müsəlman mülki və öhdəlik hüququ255
3. Müsəlman ailə hüququ 268
4. Müsəlman vəərəsəlik hüququ 275
5. Müsəlman cinayət hüququ və cəza sistemi 278
6. Müsəlman məhkəmə və prosessual hüququ 288

IX MÖVZU: HİNDİSTAN ƏNƏNƏVİ HÜQUQU

1. Hindus dini-ənənəvi hüququnun formalaşması və inkişafı 294
2. Orta əsrlər hindus hüququnun əsas cəhətləri 305
3. Müasir Hindistan milli hüquq sistemi 312

X MÖVZU: ÇİN ƏNƏNƏVİ HÜQUQ AİLƏSİ

1. Çin dini-etik ənənəvi hüququnun formalaşması və inkişafı 322
2. Qədim və orta əsrlərdə hüquq sahələrinin inkişafı 330
3. XX əsrdə Çin cəmiyyəti və Çin milli hüquq sistemi 340

XI MÖVZU: YAPONİYA HÜQUQU 350

1. Yaponiya hüquq mənbələrinin formalaşması və inkişafı 350
2. Hüquq sahələrinin inkişafı 357
3. Müasir yapon hüquq sisteminin vesternizasiyası 365

XIII MÖVZU: TÜRKiYƏ HÜQUQU

1. Türkiyə hüququnun formalaşması və inkişafı
(29 oktyabr 1923-cü ilə qədər) 374
2. Müasir Türkiyə Cümhuriyyəti hüququ 380

XIV MÖVZU: SOSIALİST HÜQUQ SİSTEMİ

1. Sosialist hüququnun doktrinal mənbələri	389
2. Sovet quruluşunun və hüququnun formalaşması	392
3. Sosialist qanunçuluğunu təmin edən əsas hakimiyyət orqanları	399
4. Sosialist hüquq sahələri	403

XV MÖVZU: AFRIKA VƏ MADAQASKARIN HÜQUQ SİSTEMİ

1. Afrika tayfalarının adət hüquqları	422
2. Afrika və Madaqaskar hüququ kolonializm və müstəqillik dövründə	427

ƏLAVƏLƏR	436
-----------------------	------------

ƏDƏBİYYAT VƏ MƏNBƏLƏR

1. Məlikova M.F., Nəbiyev E.Q., Xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixi (qədim və orta əsrlər). B., 2005.
2. Məlikova M.F., Nəbiyev E.Q., Müasir dövlət və hüquq tarixi. B., 2003.
3. İsmayılov X.C. Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi. B., 2006.
4. Əkbərov R.A. Xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixi (mühazirə kursu). B., 2003.
5. Əkbərov R.A., Nəzirov C.Q. Baltıyanı və slavyan xalqlarının dövlət və hüquq tarixi. B., 2004.
6. Əkbərov R.A., Nəzirov C.Q. Xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixi. B., 2005.
7. Əkbərov R.A. Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi. B., 2009.
8. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. B., 2013.
9. Əliyev Ə.İ., Aslanov E.Z. Beynəlxalq turizm hüququ. B., 2011.
10. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqlarının beynəlxalq hüquqi müdafiəsi. B., 2009.
11. Əsgərov Z.A. Konstitusiya hüququ. B., 2011.
12. Əliyev Ş.İ. Vəkillik hüququ. B., 2012.
13. Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. B., 2008
14. Давид Рене., Жоффре-Спиноза Камилла. Основные правовые системы современности. М., 2009.
15. Черниловский З.М. Всеобщая история государства и права. М., 1995.
16. Новитский И.В. Римское право. М., 2002.
17. Савельев В.А. История римского частного права. М., 1986.
18. Сюкияйнен Л.Р. Мусульманское право: вопрос теории и практики. М., 1986.

19. Свистунова Н.П. Краткий очерк истории минского законодательства. Законы великой династии Мин. М., 1997.
20. Воробьев М.В. Японский кодекс "Тайхо Еро ре" (VIII в.) и право раннего средневековья. М., 1990.
21. Попов К.А. Законодательные акты средневековой Японии. М., 1984.
22. Графский В.Г. Всеобщая история государства и права. М., 2000.
23. Бельсон Я.М., Ливанцев К.Е. История государства и права США. Л., 1983.
24. Савельев В.А. Германское гражданское уложение. М., 1985.
25. Инако Ц. Современное право Японии. М., 1981.
26. Селезнев Н.А. Всеобщая история государства и права зарубежных стран (Китай и Япония). М., 1960.
27. Исаев И.А. История государства и права России. М., 1996.
28. Гущенко К.Ф. Основы уголовного процесса США. М., 1994.
29. Зайчук О.В. Правовая система США. Киев. 1992.
30. Арчер П. Английская судебная система. М., 1959.
31. Люблинский П. Проект изменений в уголовном праве Англии. М., 1987.
32. Романов А.К. Правовая система Англии. 2000.
33. Халфина Р.О. Договор в английском гражданском праве. М., 1961.
34. Доморацкая Э.И. Социальное законодательство Франции. М., 1975.
35. Крылова Н.Е. Основные черты нового уголовного кодекса Франции. М., 1996.
36. Савельев В.А. Гражданский кодекс Германии. М., 1994.
37. Кузнецова Н., Вельцель А. Уголовное право ФРГ. М., 1980.
38. Филимонов Б.А. Уголовный процесс ФРГ. М., 1972.
39. Шумилов В.М. Введение в правовую систему ФРГ. М., 2001.
40. Вагцума С., Ариидзуми Т. Гражданское право Японии. М., 1983.

41. Шабанов Ф.Ш. Государственные строй и правовая система Турции в период танзимата М., 1967.
42. Решетников Ф.М. Правовые системы стран мира. М., 1993.
43. Кросс К. Прецедент в английском праве. М., 1985.
44. Романов А.П. Правовая система Англии. 2002.
45. Фридмэн Л. Введение в американское право. М., 1993.
46. Филиппов С.В. Судебная система США. М., 1980.
47. Мишин А.А. Государственное право США. М., 1976.
48. Берман Г. Западная традиция права: эпоха формирования. М., 1996.
49. Марченко М.Н. Правовые системы современного мира. М., 2001.
50. Самозванцев А.М. Правовые тексты дхармашастр. М., 1991.
51. Жидков О.А. История буржуазного права. М., 1971.
52. Супатаев. М.А. Право в современной Африке. М., 1989.
53. Исазаде А.Р. Государственные строй и правовая система Турции. Б., 2005.
54. История государства и права зарубежных стран. В 2-х (под. Ред. О.А. Жидкова, Н.А. Крашениниковой). М., 1991, 1998.
55. Европейское право. (Отв. Ред. Л.М.Энтин). М., 2007.
56. Право Европейского Союза. (Отв.Ред. С.Ю.Кашкин). М., 2008.

QEYD ÜÇÜN

This image shows a single sheet of white paper with horizontal blue ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

Kağız formatı: 60x84 1/16

Həcmi: 43.5 ç.v.

Sayı: 500

QANUN NƏŞRLƏR EVİ

Bakı, AZ 1102, Tbilisi prospekti 76.

Tel: (+994 12) 431-16-62; 431-38-18

Mobil: (+994 55) 212 42 37

e-mail: info@qanun.az

www.qanun.az

Üz qabağı üçün

Əkbərov Rəhib Abdulla oğlu əslən, Siyəzən rayonunun (keçmiş Dəvəçi) Ağasıbəyli kəndindəndir. Hüquq tarixi üzrə onlarla dərslək, dərş vəsəitləri, proqramlar və elmi məqalələri dərc edilmişdir. “Feodalizm dövründə idarəçilik sistemi və hüquq” (2000-ci il), “Xarici ölkələrin dövlət və hüququ” (mühazirə kursu) (2003-cü il), “Baltikyanı və slavyan xalqlarının dövlət və hüquq tarixi” (2004-cü il), “Xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixi” (2005-ci il), “Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi” (2009-cu il) kitabları nəşr edilib.

“Vektor” Beynəlxalq Elmi Mərkəzin keçirdiyi “Azərbaycanın gənc alimləri” layihəsinin qalibi, həmçinin “İti qələm” Respublika Ədəbi Birliyinin “Vətəndaş” fəxri diplomu ilə təltif edilmişdir.

Dosent R.Əkbərov 2001-ci ildən Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının “Dövlət İdarəçiliyinin hüquqi təminatı” kafedrasında “Azərbaycan hüquq tarixi”, “Müasir hüquq sistemləri”, “Hüququn tarixi və metodologiyası” və “Avropa hüququ” fənnlərini tədris edir.